CHNAION ATON

PAUL GIRARD

ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΑΓΩΓΗ

ΚΑΤΑ

ΤΟΝ Ε′ ΚΑΙ Δ′ ΑΙΩΝΑ Π. Χ.

1824

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΒΡΑΒΕΥΘΕΝ

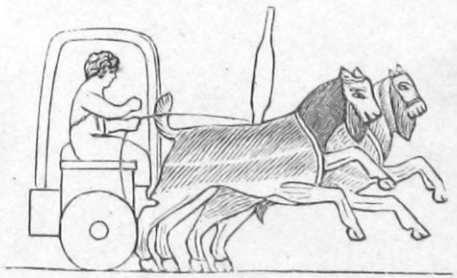
ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΑΙ ΥΠΟ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΕΙΑΣ

ΜΕΤΑ 30 ΕΝ ΤΩι ΚΕΙΜΕΝΩι ΕΙΚΟΝΩΝ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΚΑΡΑΛΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

3 Ὁδὸς Ὀφθαλμιατρείου 3

1894

ΤΗ,

ΣΥΖΥΓΩι

ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΤΕΚΝΟΙΣ ΜΟΥ

ΑΝΑΤΙΘΕΤΑΙ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Α΄ ΕΚΔΟΣΕΩΣ.

Τὸ βιβλίον τόδε εἶναι ὑπόμνημα βραβευθὲν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημείας τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς φιλολογίας ἐν τῇ συνεδριάσει αὐτῆς τῆς 19 νοεμβρίου 1886. Ἡ ἀκαδήμεια ἔθετο τὸ ἑξῆς διαγώνισμα. «Νὰ γραφῇ ἐκ τῶν συγγραφέων καὶ τῶν γραπτῶν μνημείων ἡ εἰκὼν τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἣν ἐλάμβανον οἱ νεαροὶ Ἀθηναῖοι, κατὰ τὸν Ε΄ καὶ Δ΄ αἰῶνα, μέχρι τῆς ἡλικίας τῶν δεκαοκτὼ ἐτῶν». Πιστὸς πρὸς τὸ ἀρχικὸν σχέδιόν μου παραμείνας ἠναγκάσθην νὰ μεταρρυθμίσω ἐν πολλοῖς ἐπαισθητῶς ὅ τι τὸ πρῶτον ἔγραψα. Προσθῆκαί τινες ἐφάνησάν μοι ἀναγκαῖαι. Χωρὶς νὰ ἐκταθῶ ἐπὶ τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων, περὶ ὧν πολλοὶ ἐπραγματεύθησαν, ἐνόμισα καθῆκόν μου νὰ δώσω μικράν τινα σύνοψιν, ὅπως καταδειχθῇ ὁ χαρακτὴρ καὶ ἡ θέσις ἣν κατεῖχεν ἐν τῇ τοῦ παιδὸς ἀγωγῇ. Νέαι ἀνακαλύψεις ἐσχάτως δημοσιευθεῖσαι ἔπεισάν με ὅπως λόγον ποιήσωμαι καὶ περὶ τῶν ἐφήβων, δηλαδὴ τῶν νέων τῶν ἀπὸ τοῦ δεκάτου ὀγδόου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους, ἐρευνήσω δέ τις ὁ ὀργανισμὸς τῆς ἐφηβίας κατὰ τὸν Ε΄ καὶ Δ΄ αἰῶνα, τίνες αἱ σπουδαὶ αὐτῶν, τίνα τὰ μαθήματα τὰ συμπληροῦντα τὴν ἐν τῷ σχολείῳ παίδευσιν.

Μεταξὺ τῶν σοφῶν τῶν περὶ τῆς ἀρχαίας ἀγωγῆς γραψάντων ἄλλοι μὲν εἰκόνισαν τὴν Ἑλληνικὴν ἀγωγὴν ἐν γένει, ἄλλοι δὲ περιέγραψαν παραλλήλως τὴν ἑλληνικὴν καὶ ῥωμαϊκὴν ἀγωγήν. Ἀνάγκη ἦτο νὰ ἐρευνηθῇ ἰδίᾳ ἡ ἀθηναϊκὴ ἀγωγή. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐκέκτηντο ἴδια ὅλως προσόντα, ἅτινα εἰσήγαγον εἰς τὴν ἑαυτῶν παιδαγωγίαν. Τὰ προσόντα ταῦτα ἐπειράθην νὰ καταστήσω γνωστά, ἧττον μεριμνῶν ὅπως περὶ πάντων διαλάβω ἢ ὅπως παράσχω σύνολόν τι, ἐξ οὗ νὰ καταφαίνηται πῶς ἐμορφοῦντο ἐν Ἀθήναις τὰ νεαρὰ πνεύματα διὰ τίνων

μέσων ἀπέκτων τὴν ὀξεῖαν ἀκρίβειαν, τὸ λεπτὸν τῆς τάξεως καὶ τοῦ μέτρου αἴσθημα, τὴν κλίσιν πρὸς τὸ φιλολογικῶς καὶ ἠθικῶς καλὸν τὸ διακρίνον τοὺς Ἀττικούς, οὗ ἕνεκα ἐγένοντο τὰ ὑποδείγματα καὶ οἱ παιδαγωγοὶ τῆς Ἑλλάδος.

Πρὸς τοῦτο ἔπρεπε ν' ἀναδράμῃ τις ἰδίᾳ εἰς τοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιγραφικὴ καὶ ἡ ἀρχαιολογία οὐκ ὀλίγας παρέχουσι πολυτίμους πληροφορίας. Αἱ ἐπιγραφαὶ διαφωτίζουσι πλεῖστα μέχρι τοῦδε σκοτεινὰ προβλήματα· τὰ μνημεῖα, μάλιστα δὲ τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα πάμπολλα διευκρινίζουσι περὶ ὧν οἱ συγγραφεῖς σιωπῶσιν. Ὅπως δὲ μᾶλλον εἰσδύσω εἰς τὴν ἀρχαίαν διάνοιαν προσέδραμον εἰς αὐτὰς τὰς πηγὰς κατὰ τὸ χαραχθὲν πρόγραμμα.

Ἰούνιος 1889.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Β' ΕΚΔΟΣΕΩΣ.

Ἡ εὔνους ὑποδοχὴ ἧς ἔτυχεν ὁ τόμος οὗτος παρὰ τῷ κοινῷ καὶ παρὰ τῇ Γαλλικῇ Ἀκαδημείᾳ, ἥτις καὶ ἀπένειμεν αὐτῷ τὸ 1890, τὸ πρῶτον τῶν βραβείων αὐτῆς, Montyon, ὑποχρεοῖ με εἰς νέαν νὰ προβῶ ἔκδοσιν. Ὀλίγισταί εἰσιν αἱ ἐν αὐτῇ ἐπενεχθεῖσαι μεταβολαί, οὐδενὸς σπουδαίου συγγράμματος δημοσιευθέντος ἀπὸ διετίας περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἀθηναίων, οὐδεμιᾶς μεγάλης ἀνακαλύψεως μεταρρυθμισάσης τὴν περὶ αὐτῆς γνώμην. Προσέθηκα εἰς τὰς σημειώσεις παραλήψεις τινάς, ὑποδεικνύων ἄρθρα ἐσχάτως δημοσιευθέντα καὶ ἀναφερόμενα εἰς λεπτομερείας τινάς. Ἐν παραρτήματι δὲ προσέθηκα διαφόρους νέας περὶ τῶν ἐφήβων εἰδήσεις, ὧν αἱ σπουδαιόταται ἐλήφθησαν ἐκ τῆς πολυτίμου Πολιτείας Ἀθηναίων τοῦ Ἀριστοτέλους τῆς ἐσχάτως ἔκ τινος αἰγυπτιακοῦ παπύρου γνωστῆς γενομένης καὶ ἥτις, εὐτυχὴς λογίζομαι, ὅτι ἐπιβεβαιοῖ πλείστας τῶν εἰκασιῶν μου.

Μάρτιος 1891.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ

Ἐνθαρρυνθέντες ἐκ τῆς θερμῆς δεξιώσεως, ἧς ἔτυχεν ἡ ὑφ' ἡμῶν ἐκπονηθεῖσα μετάφρασις τῆς Ἑλληνικῆς Μυθολογίας τοῦ κ. Décharme, ἐπεχειρήσαμεν νὰ μετενέγκωμεν εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν τοῦ σοφοῦ Γαλάτου P. Girard τὸ ἔργον τόδε, ὅ μετὰ χεῖρας ἔχει ὁ ἀναγνώστης, πεποιθότες ὅτι παρέχομεν τοῖς φιλαναγνώσταις ἐντρύφημα ἀξιολογώτατον. Ἐν αὐτῷ ὁ συγγραφεὺς ἐπεβάλετο νὰ ἐξερευνήσῃ τὰ τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων ἐν Ἀθήναις ἀπὸ τῆς νηπιακῆς ἡλικίας μέχρις ἀποπερατώσεως καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας τῶν ἐφήβων ὡς περιπόλων, διεξέρχεται δὲ μετ' ἀγαστῆς ἐπιμελείας ἐπὶ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων στηριζόμενος τὰ τῆς ἀγωγῆς τοῦ παιδὸς ἐν τῷ οἴκῳ παρὰ τῇ μητρὶ καὶ τῇ τροφῷ, παρὰ τῷ γραμματιστῇ ἐν τῷ σχολείῳ, ἐν τῇ παλαίστρᾳ παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ καὶ ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς διατριβαῖς παρὰ τοῖς φιλοσόφοις ἢ τοῖς σοφισταῖς. Ἐκτελῶν τὸ πρόγραμμα τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημείας τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ τῆς Φιλολογίας ὁ συγγραφεὺς δεικνύει ἡμῖν τίνα ἀγωγὴν ἐλάμβανον κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα οἱ κάτοικοι τῆς δαιμονίας πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ἐξέχοντες διὰ τῶν αἰώνων ἔν τε τῇ φιλολογίᾳ καὶ τῇ τέχνῃ, ἃς δι' ἀμιμήτου κάλλους καὶ εὐγενείας περιέβαλον.

Νομίζομεν ὅτι τέλεον ἐπέτυχεν ὁ κ. Girard εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ παιδευομένου Ἀθηναίου παιδός, διὸ εὐμενῶς δόντος ἡμῖν τὴν ἄδειαν μετεφράσαμεν τὸ ἔργον αὐτοῦ χρησιμώτατον οὐ μόνον τοῖς ἰδίᾳ περὶ τὴν φιλολογίαν διατρίβουσιν, ἀλλὰ καὶ παντὶ παιδείας ἐλευθερίου τυχόντι.

ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΑΓΩΓΗ

ΚΑΤΑ ΤΟΝ Ε' ΚΑΙ Δ' ΑΙΩΝΑ Π. Χ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ Ἕλληνες οἱ ἐν πάσαις ταῖς τέχναις διακριθέντες οὐδόλως ἠγνόουν τὴν τέχνην τοῦ ἐκπαιδεύειν καὶ ἀναπτύσσειν τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Πρωΐμως ἔσχον περὶ ἀγωγῆς ἰδέας, ἃς καλὸν εἶναι νὰ γνωρίσωμεν, πρὶν ἐξετάσωμεν εἰς τί συνίστατο κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' π. Χ. αἰῶνα ἡ ἀγωγὴ τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων. Οἱ μέγιστοι αὐτῶν φιλόσοφοι, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἦσαν δεξιοὶ καὶ εὐφυεῖς παιδαγωγοί, οἱ δὲ πρώτιστοι αὐτῶν νομοθέται, ὁ Λυκοῦργος καὶ ὁ Σόλων, ἠσχολήθησαν περὶ τῆς μᾶλλον προσηκούσης τῇ νεότητι παιδεύσεως. Πῶς οἱ Ἕλληνες ἐν γένει ἐνόησαν τὴν ἀγωγήν ; Ποῖος ὁ ὑπὸ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν πολιτικῶν αὐτῶν ὁρισθεὶς σκοπός ; Εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα πρέπει ν' ἀποκριθῶμεν, πρὶν ἐρευνήσωμεν ὁποῖα ὑπῆρξεν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν λαμπροτάτην περίοδον τῆς ἱστορίας αὐτῆς ἡ ἐθνικὴ παιδεία.

Α'

ΙΔΕΑΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΕΡΙ ΑΓΩΓΗΣ

Ἐκ τῶν ἧττον ἀμφισβητησίμων ἰδιοτήτων τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς εἶναι ἡ φιλομάθεια. Ἐν ᾧ ὁ βάρβαρος, ἀγροῖκος καὶ ἀπαίδευτος, μόνον περὶ τῆς φυσικῆς αὐτοῦ ῥώμης φροντίζει, ὁ Ἕλλην, ἀκόρεστος γνώσεων, θαυμάζει τὴν ἐπιστήμην καὶ καλλιεργεῖ αὐτήν. Σέβεται τοὺς πολυμαθεῖς, οὓς συγχέει πρὸς τοὺς σοφούς, καὶ ὑπολαμβάνει τὸ μὲν εἰδέναι ἀνεκτίμητον ἀγαθόν, τὸ δ' ἀγνοεῖν μέγιστον τῶν κακῶν. Ἡ αἰωνίως ἄγρυπνος αὕτη φιλομάθεια εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος ὠθοῦσα αὐτὸν πρὸς κατάκτησιν τῶν νόμων τῆς φύσεως, ἡ ἐκκολάπτουσα τὰ πρῶτα φιλοσοφικὰ συστήματα. Τὴν ἀνάγκην

τοῦ εἰδέναι, τὴν χαρακτηρίζουσαν τὴν Ἑλληνικὴν φυλήν, καταδεικνύουσιν αἱ σοφαὶ τοῦ Θαλοῦ καὶ Ἀναξιμάνδρου ἔρευναι καὶ αἱ τοῦ Πυθαγόρου βαθεῖαι μελέται. Ὁ αὐτὸς πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἔρως ἐμψυχώνει τοὺς περιηγουμένους ἱστορικούς, οἵτινες, ὡς ὁ Ἑκαταῖος καὶ ὁ Ἡρόδοτος, διατρέχουσι τὸν κόσμον, πρὶν γράψωσι τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ. Ὁ Ἡρόδοτος ἐπισκεπτόμενος τὰ διασημότατα ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἐρωτῶν τοὺς ἐξηγητὰς καὶ συλλέγων ἀπὸ τοῦ στόματος αὐτῶν θαυμασίας ἀφηγήσεις, σημειῶν κατὰ τὴν διάβασιν αὐτοῦ τὰ ἤθη καὶ τοὺς νόμους, διαπυνθανόμενος τοὺς ξενίζοντας αὐτὸν περὶ τοῦ παρελθόντος τῆς ἑαυτῶν πατρίδος προσφέρει ἡμῖν ζῶν τεκμήριον τῆς ὀρέξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὸ πυνθάνεσθαι ὅ,τι ἀγνοεῖ καὶ τῆς μερίμνης ὑπὲρ τῆς παιδείας αὐτοῦ. Πολλὰ εἶναι τὰ μαρτυροῦντα περὶ τοῦ ἀμέτρου πόθου τοῦ εἰδέναι, ἀλλ' οὐδὲν ἴσως καταδεικνύει τοῦτο πληρέστερον τοῦ θεάματος τῶν ἀττικῶν ἡθῶν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος.

Τῶν καλλίστων περιόδων τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ 440 περίπου π. Χ. ἔτους μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τότε ἐξηφανίσθησαν οἱ νικηταὶ τοῦ Μαραθῶνος, οἱ ἥρωες τῆς Σαλαμῖνος καὶ τῶν Πλαταιῶν, κομίζοντες μεθ' ἑαυτῶν τὴν μικρὰν ἰδεῶν καὶ παλαιῶν δοξασιῶν ἀποσκευήν. Τοὺς ῥέκτας τούτους ἀλλὰ μυωποῦντας ἄνδρας διεδέξατο γενεὰ νέα, περινουστέρα καὶ ἀγχινουστέρα, ἥτις ἐπωφελουμένη τῆς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων αὐτῆς παρασχεθείσης ἀνέσεως τείνει τὸ οὖς εἰς τὰ φιλοσοφικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ μαθήματα. Αἱ στοιχειώδεις γνώσεις, αἷς ἠρκεῖτο ὁ σύγχρονος τῷ Κίμωνι, δὲν ἀρκοῦσι πλέον τῷ Ἀθηναίῳ τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους. Ἔχει καὶ ἄλλας ἐπιθυμίας· διακαίεται ὑπὸ τοῦ πόθου ὅπως παιδεύσῃ καὶ καλλιεργήσῃ τὴν διάνοιαν, ἀκροᾶται ἀπλήστως τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀναξαγόρου, ἔχει μέγαν ζῆλον πρὸς τὰς ἀστρονομικὰς ἐργασίας τοῦ Μέτωνος, περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Δάμωνος καὶ τοῦ Πρωταγόρου τιθεμένων δυσνοήτων προβλημάτων. Δὲν ὀλιγωρεῖ τῶν τραχειῶν ἀσκήσεων, τῶν ἀναδειξασῶν τοὺς πρὸ αὐτοῦ γεγονότας, τὸν δρόμον, τὴν πάλην, τὰς ἐνόπλους ἀγρυπνίας ἐν τοῖς ὀχυροῖς χωρίοις τῆς Φυλῆς ἢ τοῦ Θορικοῦ, ἀλλ' αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἑλκυόμενον πρὸς τὴν σπουδὴν ὑπὸ ἀκατασχέτου πόθου. Δεξιοῦται τοὺς σοφιστὰς καὶ τέρπεται ἀκούων αὐτῶν ἀναπτυσσόντων τὰς εὐτόλμους θεωρίας, αἷς ἰσχυρότατον θέλγητρον παρέχει ἡ εὐγλωττία αὐτῶν.

Μετὰ ζήλου διακούει τὰ ἐν τῇ σχολῇ αὐτῶν διδασκόμενα, ἡ δὲ κτωμένη προσηγορία τοῦ *σοφοῦ* εἶναι τὸ ὑποκείμενον ἀφελοῦς καὶ περιπαθοῦς πόθου, εἶναι ἡ περίοδος τῶν μακρῶν ἐν τοῖς γυμνασίοις διαλόγων, τῶν ἀτελευτήτων ἐν ταῖς στοαῖς διατριβῶν περί τινα σοφὸν διαλεγόμενον περὶ φιλοσοφίας ἢ ῥητορικῆς, διδάσκοντα τὴν περὶ τὴν πολιτείαν ἢ τὴν διοίκησιν ἐπιστήμην. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος εἶναι τοῦτο ἐξοχωτάτη στιγμή, καθ' ἣν ἡ διανόησις λαμβάνει νέαν ὁρμήν, καθ' ἣν λαὸς ὅλος μεταμορφοῦται καὶ ἐφορμᾷ πλήρης ἐνθουσιασμοῦ πέραν τοῦ ὁρίζοντος, ὃν οἱ πρόγονοι αὐτοῦ ἐγνώρισαν.

Ἂν διεξέλθῃ τις τοὺς Πλατωνικοὺς μόνον διαλόγους, δύναται νὰ ἀνεύρῃ πανταχοῦ τὰ ἴχνη τοῦ εὐγενοῦς τούτου ζήλου. Ἀνάγνωτε τὴν ἀρχὴν τοῦ Θεάγους [1]. Ἀγρότης τις, ὁ Δημόδοκος, φέρει τὸν υἱὸν εἰς τὸ ἄστυ, ὅπως παραδώσῃ αὐτὸν εἰς σοφιστήν τινα. Ἀφικόμενος εἰς Ἀθήνας συναντᾷ τὸν Σωκράτη καὶ ἀνακοινοῦται τὸν σκοπὸν αὐτοῦ. Τὴν πορείαν ταύτην ἀνέλαβεν ἄκων, ἐπειδὴ ὑπώπτευε τοὺς σοφιστάς, φοβούμενος τὴν μετὰ τῶν ἀνθρώπων τούτων, τῶν ἐχόντων τὴν γλῶσσαν διεφθαρμένην, κοινωνίαν τοῦ υἱοῦ. Διατί ; διότι τὰ παιδία εἶναι ὡς τὰ φυτά· αἱ δυσχέρειαι δὲν ὑπάρχουσι περὶ τὴν γένεσιν αὐτῶν, ἀλλὰ περὶ τὴν θεραπείαν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς αὐξήσεως αὐτῶν. Ὁ νέος Θεάγης πρὸ πολλοῦ διαταράσσεται ὑπὸ τῶν θαυμασίων, ἅτινα διηγοῦνται αὐτῷ καθ' ἡμέραν «τῶν ἡλικιωτῶν τινες αὐτοῦ καὶ δημοτῶν», οἵτινες ἐπανέρχονται ἐκ τοῦ ἄστεως ἐνθουσιώδεις ἐπὶ τοῖς καλοῖς λόγοις, οὓς ἤκουσαν. Αἱ διηγήσεις αὗται ὑπέκαυσαν τὸν πρὸς τὴν ἐπιστήμην διάπυρον αὐτοῦ ἔρωτα, ἐπιθυμεῖ δὲ παντὶ σθένει «σοφὸς γενέσθαι». Μάτην ὁ πατὴρ ἀντέστη οὐχὶ διὰ τὴν δαπάνην ἀλλὰ διὰ τὴν πρὸς τὴν νέαν παίδευσιν δυσπιστίαν αὐτοῦ. Τέλος ἐνέδωκεν. Ἰδοὺ δὲ διατὶ ὁ Δημόδοκος καὶ ὁ Θεάγης διευθύνονται πρὸς τὴν στοὰν τοῦ Ἐλευθερίου Διός, ἐλπίζοντες ὅτι θὰ συναντήσωσί τινα τῶν εὐφραδῶν διδασκάλων, οἷς ὁ νεανίας σπεύδει νὰ παραδώσῃ ἑαυτόν [2].

[1] Ἐὰν μὴ ὁ Θεάγης εἶναι ἔργον τοῦ Πλάτωνος, εἶναι πάντως διάλογος Πλατωνικός. Τοῦτο ἀρκεῖ ἡμῖν ἐνταῦθα.

[2] [Πλάτωνος] *Θεάγης* σσ. 121α — 122 6. Ἡ ἐν Ἐλευθερίου Διὸς στοὰ ἦτο τῶν καλλίστων καὶ μάλιστα φοιτωμένων στοῶν τῶν Ἀθηνῶν. βλ. Milchhoeffer, Denkmaeler des klass. Altertums τοῦ Baumeister, ἐν λέξει Athen, σ. 163, στήλ. 2. Ἐν αὐτῇ οἱ τῶν χρόνων τοῦ Σωκράτους Ἀθηναῖοι

Ἡ κομψὴ ἀφήγησις, ἡ χρήσιμος ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὸν Πρωταγόραν, εἶναι ἔτι μᾶλλον ἀποδεικτική[1]. Γνωστὸν τὸ καλὸν τοῦτο χωρίον· «Τῆς παρελθούσης νυκτὸς ταυτησί, ἔτι βαθέος ὄρθρου, Ἱπποκράτης ... τὴν θύραν τῇ βακτηρίᾳ πάνυ σφόδρα ἔκρουε.» Ὁ Πρωταγόρας ἀφίκετο, ὁ δὲ νεανίας ἱκετεύει τὸν Σωκράτην, ὅπως ὁδηγήσῃ πρὸς αὐτόν, ἵνα τὴν σοφίαν ἐκμάθῃ. Ὁ Σωκράτης περιστέλλει τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦτον λέγων αὐτῷ: «Μήπω γ', ὦ 'γαθέ· πρῴ γάρ ἐστιν. ἀλλὰ δεῦρο ἐξαναστῶμεν εἰς τὴν αὐλήν, καὶ περιόντες αὐτοῦ διατρίψωμεν, ἕως ἂν φῶς γένηται· εἶτα ἴωμεν». Τέλος διευθύνονται πρὸς τὴν οἰκίαν τοῦ Καλλίου, παρ' ᾧ ὁ Πρωταγόρας κατέλυε. Καὶ ἄλλοι τῶν σοφιστῶν παρατυγχάνουσιν ἐκεῖ, Ἱππίας ὁ Ἠλεῖος, καὶ Πρόδικος ὁ Κεῖος, ὧν ὁ μὲν ἐδίδασκέ τινας τῶν περικυκλούντων θαυμαστῶν αὐτοῦ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ τὰ ἀστρονομικὰ φαινόμενα, ὁ δὲ «κατέκειτο ἔτι, ἐγκεκαλυμμένος ἐν κῳδίοις», ἑλκύων διὰ τοῦ λόγου τὴν προσοχὴν τοῦ περὶ αὐτὸν ἠθροισμένου ἀκροατηρίου. Ἀλλὰ τοσοῦτον παρῆγε βόμβον ἐν τῷ οἰκήματι ἡ βαρύτης τῆς φωνῆς αὐτοῦ, ὥστε «ἀσαφῆ ἐποίει τὰ λεγόμενα» τοῖς ἔξωθεν. Ὁ δὲ Πρωταγόρας περιεπάτει ἐν τῷ προστῴῳ, συμπεριεπάτουν δὲ μετ' αὐτοῦ πολλοὶ μαθηταί, ὧν τινες ἀνῆκον εἰς τοὺς πρώτους οἴκους τῆς πόλεως, ὁ Καλλίας καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, οἱ δύο υἱοὶ τοῦ Περικλέους, Πάραλος καὶ Ξάνθιππος, παρὰ δ' αὐτοῖς ἔβλεπέ τις τὸν Χαρμίδην, τὸν Φιλιππίδην καὶ Ἀντίμοιρον τὸν Μενδαῖον, «ὅσπερ εὐδοκιμεῖ μάλιστα τῶν Πρωταγόρου μαθητῶν καὶ ἐπὶ τέχνῃ μανθάνει, ὡς σοφιστὴς ἐσόμενος», εἶτα ξένους, οὓς ὁ διδάσκαλος «κηλῶν τῇ φωνῇ ὥσπερ Ὀρφεὺς» ἦγεν ἀκολουθοῦντας αὐτῷ ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν. Ἅπασα ἄλλως ἡ οἰκία ἦτο πλήρης ἐπισκεπτῶν ἁπλήστως καὶ τοὺς ἐλαχίστους φιλοσοφικοὺς αὐτοῦ λόγους ἀκροωμένων. Περὶ τὸν Ἱππίαν κάθηνται ὁ ἰατρὸς Ἐρυξίμαχος, ὁ Φαῖδρος, ὁ Ἄνδρων καί τινες τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ ἀκολουθοῦντες ἐν ταῖς περιηγήσεσιν. Περὶ τὸν Πρόδικον ὁ Παυσανίας καὶ ὁ χαρίεις αὐτοῦ φίλος Ἀγάθων, ἀμφότεροι οἱ Ἀδείμαντοι καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Τέλος μετὰ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Ἱπποκράτην «ἐπεισῆλθον Ἀλκιβιάδης τε ὁ καλός, . . . καὶ Κριτίας» ἑλκυσθέντες ἐκ τῆς φήμης τοῦ

περιεπάτουν καὶ διελέγοντο περὶ φιλοσοφίας. Ἐκεῖ ὁ Σωκράτης ἐν τῷ *Οἰκονομικῷ* Ζ, 1, συναντᾷ τὸν Ἰσχόμαχον.

[1] Πλάτωνος Πρωταγόρας, σσ. 311α—316α.

Πρωταγόρου καὶ τῶν ἑταίρων αὐτοῦ, καὶ ἐπιθυμοῦντες ν' ἀκρασθῶσιν αὐτῶν καὶ μυηθῶσι τὰ κινδυνώδη δόγματα, ὧν βραδύτερον τοσαύτην ἐποιήσαντο ὀλεθρίαν χρῆσιν. Ἐκ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὑφ' οὗ κατείχοντο τότε αἱ Ἀθῆναι, τί διδακτικώτερον τῆς ἐγρηγόρσεως ταύτης τῆς οἰκίας τοῦ Καλλίου, ἔνθα ἀπὸ τῆς ἠοῦς οἱ σοφισταὶ ἤρχοντο τοῦ ἔργου αὐτῶν, ἔνθα αἱ σοφαὶ ἔριδες ἤρχοντο ἀπὸ τοῦ ὄρθρου ἐν μέσῳ σμήνους προθύμων νεανιῶν, ἐρχομένων, ὅπως ἀκροασθῶσι τῶν διδασκάλων τῆς νέας σοφίας καὶ ἀπολαύσωσι τῆς προσφιλοῦς καὶ σοφῆς διδασκαλίας αὐτῶν;

Ὁ πρὸς τὴν πνευματικὴν παίδευσιν ζωηρὸς οὗτος ἔρως εἶναι ὁ κατορθώσας, ὥστε αἱ Ἀθῆναι νὰ φαίνωνται κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα μέγα κέντρον, εἰς ὃ πανταχόθεν οἱ ξένοι συνέῤῥεον. Οἱ νεανίαι προσήρχοντο «ἐκ Σικελίας καὶ τοῦ Πόντου καὶ τῶν ἄλλων τόπων... ἵνα παιδευθῶσιν»[1]. Γινώσκοντες δὲ ὅτι ἐν αὐταῖς θὰ εὕρισκον τοὺς ἀρίστους τῶν διδασκάλων «καὶ πλέουσι καὶ χρήματα διδόασι καὶ πάντα ποιοῦσι νομίζοντες αὐτοί τε βελτίους γενήσεσθαι καὶ τοὺς ἐνθάδε παιδεύοντας πολὺ φρονιμωτέρους εἶναι τῶν παρὰ σφίσιν αὐτοῖς»[2]. Ἔν τινι δὲ τῶν ἀποκρύφων ἐπιστολῶν τῶν εἰς ἡμᾶς διασωθεισῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Αἰσχίνου ὁ ῥήτωρ παρίσταται θρηνῶν ἐκ τοῦ βάθους τῆς ψυχῆς αὐτοῦ κατὰ τοῦ σκληροῦ νόμου τοῦ κρατοῦντος αὐτὸν μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν, ὅστις θὰ ἀποστερήσῃ τὰ τέκνα αὐτοῦ τοῦ πολυτίμου εὐεργετήματος τῆς ἐν Ἀθήναις παιδεύσεως[3]. Αἱ Ἀθῆναι εἶναι ἡ πόλις, ἐν ᾗ ἔχουσι περὶ ἀγωγῆς τὴν εὐγενεστάτην καὶ ὑψίστην ἰδέαν. Οἱ Ἀττικοὶ συγγραφεῖς βρίθουσι καλῶν ἀποφθεγμάτων περὶ τῶν εὐεργετημάτων τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν κινδύνων τῆς ἀμαθίας. «Ὕδωρ θολερὸν καὶ ἀπαίδευτον ψυχὴν οὐ δεῖ ταράττειν» λέγει ὁ Ἰσοκρά-

[1] Ἰσοκράτ. Περὶ ἀντιδόσεως 224.

[2] Ἰσοκράτ. Περὶ ἀντιδόσεως 226.

[3] [Αἰσχίνου] Ἐπιστολαὶ ΙΒ', 13. Τὸ ἐπίθετον *νήπιοι* τὸ ἀποδιδόμενον ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ εἰς τὰ τέκνα τοῦ ῥήτορος, παρέχει ἄλλως προφανῆ τινα ἀναχρονισμόν, ἐὰν ἀναμνησθῶμεν ὅτι τὰ παιδία ταῦτα δηλοῦνται ἤδη διὰ τῶν λέξεων τὰ *μικρὰ παιδία* ἐν τῷ περὶ *Παραπρεσβείας* λόγῳ τοῦ Αἰσχίνου (179) ἐκφωνηθέντι ἐν ἔτει 343. Ὅθεν ἐν ἔτει 330, ὅτε εἰκάζεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ πατρὸς αὐτῶν, εἶχον ἤδη διέλθῃ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Οὐχ ἧττον ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς εὑρίσκεται ἐν τῇ ἀληθείᾳ ἐγκωμιάζων τὰ κράτιστα ταῦτα μαθήματα τὰ ἀποτελοῦντα κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα τὸ σύνολον τῆς ἀττικῆς παιδείας.

της[1]. Ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ τὴν παιδείαν «πρῶτον τῶν καλλίστων τοῖς ἀρίστοις ἀνδράσι παραγιγνόμενον»[2]· λέγει δὲ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὅτι «παιδείας μὲν ὀρθῆς τυχὸν καὶ φύσεως εὐτυχοῦς θειότατον ἡμερώτατόν τε ζῷον γίγνεσθαι φιλεῖ, μὴ ἱκανῶς δὲ ἢ μὴ καλῶς τραφὲν ἀγριώτατον ὁπόσα φύει γῆ»[3]. Ἡ παιδεία εἶναι ἡ βάσις τῶν πολιτειῶν καὶ καλῶς καλλιεργουμένη παράγει καλοὺς καρπούς, οἵτινες ἔτι καλλίονας θὰ παραγάγωσιν· ὥστε πολιτεία τις, «ἐάν περ ἅπαξ ὁρμήσῃ εὖ, ἔρχεται ὥσπερ κύκλος αὐξανομένη»[4]. Εὐκόλως δὲ δυνάμεθα πλεῖστα χωρία συγγραφέων ν' ἀναφέρωμεν, παραθέτοντες γνώμας ἐκ τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Εὐριπίδου καὶ τοῦ Μενάνδρου.

Τοιαῦτα φρονοῦντες οἱ Ἀθηναῖοι ἐνωρίτατα, ὡς εἰκός, ἵδρυσαν σχολὰς πρὸς μόρφωσιν τῆς διανοίας τῶν τέκνων αὐτῶν. Αἱ ἀρχαιόταται ἐν Ἀθήναις σχολαὶ ἀνέρχονται πιθανῶς εἰς τὸν Ζ' π. Χ. αἰῶνα. Ἡ ἱστορία μνημονεύει αὐτῶν βραδύτερον, ὅτε ὁ Σόλων συντάσσει αὐτῶν εἰδικοὺς κανονισμούς, περὶ ὧν θέλομεν εἴπῃ[5]. Ἀλλ' ὅμως φαίνεται ὅτι ἦσαν προγενέστεραι τῶν μεταῤῥυθμίσεων τούτων καὶ ὅτι ὁ Σόλων ἠρκέσθη εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ τε ἀριθμοῦ αὐτῶν καὶ τῆς σπουδαιότητος. Ἀπὸ τοῦ Ζ' ὡσαύτως αἰῶνος ἀπαντῶμεν σχολὰς καὶ ἐν Σικελίᾳ· διότι δὲν ἦσαν μόνον αἱ Ἀθῆναι αἱ ἐκτιμήσασαι τὴν θεραπείαν τῆς διανοίας. Πανταχοῦ, ὅπου ὑπῆρχον Ἕλληνες, ἡ παιδεία ἐτιμᾶτο, Χαρώνδας δὲ ὁ τῆς Κατάνης νομοθέτης «ἐνομοθέτησε τῶν πολιτῶν τοὺς υἱεῖς ἅπαντας μανθάνειν γράμματα, χορηγούσης τῆς πόλεως τοὺς μισθοὺς τοῖς διδασκάλοις»[6]. Γνωρίζομεν τέλος ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Ἰωνίας ἤκμαζον σχολαί, εἰς ἃς ἐφοίτων ἀθρόοι οἱ παῖδες καὶ ὧν ἡ ἵδρυσις ἀνήρχετο εἰς παλαιοτάτους χρόνους. Ὁ Παυσανίας μνημονεύει ὅτι Κλεομήδης ὁ Ἀστυπαλαιεὺς ἐν ἔτει 496 καὶ κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς

[1] Ἀποφθέγματα, ἔκδ. Blass, Λειψία 1879, σ. 276, ἀρ. 6.
[2] Πλάτ. Νόμ. α', σ. 644 ΑΒ.
[3] Πλάτ. Νόμ. ς', σ. 766 Α. Πολιτεία ς', σ. 491 Ε.
[4] Πλάτ. Πολιτ. δ', σ. 424 Α.
[5] Βλ. περαιτέρω Μέρ. Α', κεφ. Β'.
[6] Διοδώρ. ΙΒ, 12. Γνωστὸν ὑπὸ τίνος περικαλύπτεται σκότους ὁ Χαρώνδας καὶ ἡ νομοθεσία αὐτοῦ· καὶ ὁ χρόνος ἔτι καθ' ὃν ἤκμασεν εἶναι ἀβέβαιος. Βλ. E. Curtius. Hist. grecque, μετάφ. Bouché-Leclercq, II, σ. 113. G. Busolt, Griech. Geschichte bis zur Schlacht bei Chaironeia, μέρ. Α', σ. 275 καὶ ἑφ.

ἀγῶνας «Ἴκκῳ πικτεύων ἀνδρὶ Ἐπιδαυρίῳ τὸν Ἴκκον ἀποκτείνειν (λέγεται) ἐν τῇ μάχῃ, καταγνωσθεὶς δὲ ὑπὸ τῶν Ἑλλανοδικῶν ἄδικα εἰργάσθαι καὶ ἀφῃρημένος τὴν νίκην ἔκφρων ἐγένετο ὑπὸ τῆς λύπης, καὶ ἀνέστρεψε μὲν εἰς Ἀστυπάλαιαν, διδασκαλείῳ δ' ἐπιστὰς ἐνταῦθα ὅσον ἑξήκοντα ἀριθμὸν παίδων ἀνατρέπει τὸν κίονα, ὃς τὸν ὄροφον ἀνεῖχεν»[1]. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, ὡς ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται, ἡ νῆσος Χίος ὁμοίαν ὑπέστη καταστροφήν. «Ὀλίγον πρὸ τῆς ναυμαχίας[2] παισὶ γράμματα διδασκομένοισιν ἐνέπεσεν ἡ στέγη, ὥστε ἀπ' ἑκατὸν καὶ εἴκοσι παίδων εἷς μοῦνος ἀπέφυγε»[3]. Αἱ μαρτυρίαι αὗται εἶναι σπουδαῖαι, ἀποδεικνύουσαι ὅτι πολὺ πρὸ τῶν Μηδικῶν πολέμων καὶ τοῦ ἐξ αὐτοῦ πανταχοῦ ἀναφυέντος καταπληκτικοῦ πολιτισμοῦ προηῤθάνθησαν ἤδη ἐν ἁπάσῃ τῇ Ἑλλάδι τὴν ἀνάγκην διὰ τὰς νεαρὰς διανοίας παιδεύσεώς τινος.

Γενικῶς παραδέχονται, ὅτι οἱ Ἕλληνες μεγάλην ἀπέδιδον σπουδαιότητα εἰς τὰς φυσικὰς ἀσκήσεις καὶ ὅτι ἡ γυμναστικὴ πολλὴν εἶχε σημασίαν ἐν τῇ ἀγωγῇ. Ὁ Ὅμηρος ἐξυμνεῖ τὴν σωματικὴν ῥώμην· οἱ ἀγγειογράφοι δὲ ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος ἀρέσκονται ἀπεικονίζοντες τοὺς ἐν τῇ παλαίστρᾳ ἀγῶνας. Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα βρίθει εἰκόνων ληφθεισῶν ἐκ τοῦ γυμναστικοῦ βίου καὶ τῶν ἐν τῷ σταδίῳ ἀγώνων. Βέβαιον εἶναι ὅτι τὴν ῥώμην ἐνόμιζον οἱ Ἕλληνες ἀρετὴν καὶ προσεπάθουν νὰ καταστήσωσι τὰ τέκνα αὐτῶν ἄλκιμα καὶ εὐκίνητα. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ περὶ τὴν πνευματικὴν παίδευσιν καθ' ὑπερβολὴν διατρίβοντες Ἀθηναῖοι οὐδαμῶς ὀλιγώρουν τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων, γνωστὸς δ' ὁ ἐνθουσιασμὸς αὐτῶν πρὸς τοὺς ἀγῶνας τούτους, οἵτινες διέπλαττον τὰ εὔκαμπτα καὶ ἰσχυρὰ τῶν νεανιῶν μέλη, ἀπετέλουν τὸν κόσμον τῶν πλείστων αὐτῶν ἑορτῶν, ὡς εἰ οἱ Θεοὶ μὴ ἐτιμῶντο ἀξίως ἄνευ τῆς καλῆς ταύτης νεότητος, ἥτις ἐπεδείκνυτο ὅπως ἀρέσκῃ αὐτοῖς καὶ πρὸς τιμὴν αὐτῶν ἐξέθετε τὸ μεγαλοπρεπὲς θέαμα τῆς ῥώμης καὶ τῆς χάριτος. Ἀλλὰ περὶ ἑαυτῶν οὕτω μέγα ἐφρόνουν, ὥστε δὲν ἐνόμιζον τὴν γυμναστικὴν βάσιν τῆς ἀγωγῆς.

[1] Παυσαν. ς', 9, 6.
[2] Τῆς ἐν Λάδῃ ἧς ἡ ἔκβασις θὰ ἀπεφάσιζε περὶ τῆς τύχης τῆς κατὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλέως ἐπαναστάσης Ἰωνίας (494).
[3] Ἡροδότ. ς', 27. Πρὸς τὰ χωρία ταῦτα δύναται νὰ παραβληθῇ τὸ χωρίον τοῦ Αἰλιανοῦ, Ἱστορ. Ποικίλ. Ζ', 15, τὸ σχετικὸν πρὸς τὰς ἐν Μυτιλήνῃ σχολάς. Βλ. Curtius, ἔνθ. ἀν. II, σ. 19.

Πάντες δὲ οἱ Ἕλληνες εἶχον τὴν αὐτὴν γνώμην. Καὶ παρ' αὐτοῖς ἔτι τοῖς Σπαρτιάταις, ὠργανωμένοις πρὸς πόλεμον καὶ κατάκτησιν, αἱ τραχεῖαι ἀσκήσεις, εἰς ἃς ὁ νόμος ὑπέβαλλε τοὺς νεανίας, ἐσκόπουν οὐχὶ τόσον τὴν ἐπίρρωσιν τοῦ σώματος ὅσον τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θάρρους καὶ τὴν συνήθειαν τοῦ ὑπομένειν ἀγογγύστως[1]. «Ἄρχοντα δ' αὐτοῖς παρίστατο τῆς ἀγέλης τὸν τῷ φρονεῖν διαφέροντα καὶ θυμοειδέστατον ἐν τῷ μάχεσθαι· καὶ πρὸς τοῦτον ἀφεώρων καὶ προστάττοντος ἠκροῶντο καὶ κολάζοντος ἐκαρτέρουν, ὥστε τὴν παιδείαν εἶναι μελέτην εὐπειθείας»[2]. Ἀλλὰ πρὸς μόρφωσιν τῶν ψυχῶν συνετέλουν μάλιστα τὰ σισσίτια. Ἐν αὐτοῖς οἱ ἄνδρες ἐμάνθανον τὴν λιτότητα καὶ τὴν ἐγκράτειαν[3]. Ἐν αὐτοῖς ὡσαύτως οἱ παῖδες ἐξωκειοῦντο πρὸς τὰς ἀρετάς, ἃς ἔμελλον βραδύτερον ἔργῳ νὰ τελέσωσιν, ἐπειδὴ ἐθεῶντο τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὴν συμπεριφορὰν τῶν πρεσβυτέρων, παράδειγμα καὶ διδασκαλίαν ἑαυτῶν. Ταὐτοχρόνως δὲ «καὶ λόγων ἠκροῶντο πολιτικῶν καὶ παιδευτὰς ἐλευθερίας ἑώρων, αὐτοί τε παίζειν εἰθίζοντο καὶ σκώπτειν ἄνευ βωμολοχίας καὶ σκωπτόμενοι μὴ δυσχεραίνειν»[4]. «Γράμματα μὲν οὖν ἕνεκα τῆς χρείας ἐμάνθανον[5]». Ἡ ὄρχησις καὶ τὰ ᾄσματα τὰ συνοδεύοντα αὐτοὺς ἀπετύπουν ἐν τῇ μνήμῃ καλοὺς στίχους ἀναπληροῦντας τὴν τῆς παιδεύσεως αὐτῶν ἀνεπάρκειαν· ἀπὸ τοῦ Ζ' μέχρι τοῦ Ϛ' αἰῶνος ἡ Σπάρτη ἦν ἐν Ἑλλάδι ἡ πρωτεύουσα τῆς λυρικῆς ποιήσεως, γνωστὸν δ' ὁπόσον συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ τὰ ἤθη αὐτῆς ποιηταί, οἷοι ὁ Τέρπανδρος, ὁ Θαλήτας, ὁ Ἀλκμάν, ὁ Τυρταῖος. Ῥίπτων τις ταχὺ βλέμμα ἐπὶ τὴν σπαρτιατικὴν ἀγωγὴν πιστεύει ὅτι τὴν πρώτην τάξιν κατεῖχον αἱ φυσικαὶ ἀσκήσεις, ἀλλὰ θεωρῶν αὐτὴν ἐγγύτερον διαβλέπει ὅτι αὗται ἦσαν χρήσιμοι πρὸς μόρφωσιν τῶν καρδιῶν καὶ ὅτι σὺν αὐταῖς ὁ διάλογος, ἡ ποίησις, ἡ ὄρχησις, ἡ μουσικὴ ἐξήσκουν ἐπὶ τῶν πνευμάτων ἀναντίῤῥητον ἐπίδρασιν· ἐν Λακεδαίμονι δὲ ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ὁ παιδαγωγὸς ἐσκόπει νὰ διαπλάσσῃ τὴν ψυχὴν ἀλλ' οὐχὶ τὸ σῶμα.

[1] Πλάτ. Νόμ. α', σ. 633 6.

[2] Πλουτάρχ. Λυκοῦργ. 16.

[3] Πλουτ. Λυκοῦργ. 10. βλ. Fustel de Coulanges, du droit de proprieté à Sparte (journal des Savants, Μάρτιος 1880, σ. 135—136).

[4] Πλουτ. Λυκοῦργ. 12. Ἰδίου, 19.

[5] Πλουτ. Λυκοῦργ. 16.

Ἐκ τῶν στοιχειωδῶν τούτων παρατηρήσεων ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι οἱ Ἕλληνες ὑπελάμβανον τὴν ἀγωγὴν οὐσιωδεστάτην καὶ ὅτι διὰ τῆς ἀγωγῆς ὑπενόουν πρὸ παντὸς τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικὴν ἀγωγήν. Τίς δ' ὁ σκοπὸς καὶ τίνα τὰ ἐξ αὐτῆς εὐεργετήματα ;

Β'

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Συχνάκις ἐπειράθημεν μελετῶντες τοὺς ἀρχαίους ν' ἀποδώσωμεν αὐτοῖς τάς τε ἰδέας καὶ τὰ ἤθη ἡμῶν. Τοῦτο πρέπει ν' ἀποφύγῃ τις, ὅταν ζητῇ νὰ κατανοήσῃ τὸν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀποδιδόμενον τῇ ἀγωγῇ σκοπόν. Ἐν ταῖς νεωτέραις κοινωνίαις ἕκαστος ἐκπαιδεύεται δι' ἑαυτόν· ἕκαστος κτᾶται γνώσεις, καὶ μορφώνει τὴν διάνοιαν καὶ κρίσιν αὐτοῦ, ὅπως δυνηθῇ βραδύτερον νὰ καταλάβῃ ἔντιμον θέσιν ἐν τῇ κοινῇ πατρίδι. Ἡ ὠφέλεια, ἣν ὁ παῖς πορίζεται ἐκ τῶν μαθημάτων, εἶναι μάλιστα προσωπική· εἶναι ἡ εὐζωΐα, ἣν ἐπιδιώκει, ἡ τύχη, ἣν οἰκοδομεῖ βραδέως κατὰ τὰ μακρὰ τῶν μελετῶν αὐτοῦ ἔτη, μόλις ἀρκοῦντα ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων νὰ βαστάσωσι τὸ βάρος τῶν μαθημάτων, δι' ὧν ἐπιβαρύνουσιν αὐτό. Βεβαίως ἐκ τῆς ἐπιμόχθου ἐργασίας ἀπομένῃ τι ὑπὲρ τῆς πολιτείας. Ἐὰν νεανίας τις εἶναι ἐπιμελὴς καὶ ἱκανός, ἐὰν καταστῇ σοφός, πολιτικός, καλλιτέχνης, ἐὰν διακριθῇ ἐν τῷ στρατῷ, ἐν τῇ βιομηχανίᾳ, ἡ κοινότης, ἧς μετέχει, ἡ πολιτεία ὠφελεῖται. Οὕτως ἡ πολιτεία βοηθεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διανοίας, ἐνθαῤῥύνει μάλιστα αὐτὴν καὶ βαρείας ὑφίσταται δαπάνας, ὅπως διαχέῃ πανταχοῦ τὸ φῶς· διότι γινώσκει ὅτι διὰ τούτων ἀσφαλίζει τὴν ἰδίαν εὐδαιμονίαν καὶ ὅτι οἱ μόχθοι αὐτῆς θ' ἀμειφθῶσιν ἑκατονταπλασίως. Ἀλλ' ἡ ὠφέλεια, ἥτις θὰ πορισθῇ ἐκ τοιούτων μόχθων, δὲν εἶναι εἰμὴ ἀφεστῶσα τῆς ἀγωγῆς ἀκολουθία. Ἄμεσος σκοπὸς τῆς νεωτέρας ἀγωγῆς εἶναι ἡ ὠφέλεια τοῦ πολίτου. Πᾶς λοιπὸν ὑπὲρ τῆς ἰδίας εὐτυχίας μοχθῶν δικαιοῦται νὰ διευθύνῃ τὴν ἑαυτοῦ διάνοιαν ὡς αὐτὸς θέλει, τὴν δ' ἱκανότητα νὰ καθιστᾷ χρήσιμον πρὸς τὸ ἑαυτοῦ συμφέρον.

Ἀλλὰ δὲν συνέβαινε τὸ αὐτὸ παρ' Ἕλλησιν, οἵτινες τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας ἐνόμιζον ἀνώτερον τοῦ ἰδιωτικοῦ. Ἡ τυραννία

τοῦ Κράτους ἐν ταῖς ἀρχαίαις πολιτείαις εἶναι γεγονὸς γνωστότατον. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη νὰ διατρίψωμεν περὶ αὐτό[1]. Ἡ ἀγωγὴ δὲν παρημελεῖτο. Ἐν Σπάρτῃ π. χ. τοὺς παῖδας «ἑπταετεῖς γενομένους παραλαμβάνων αὐτὸς (ὁ Λυκοῦργος) εἰς ἀγέλας κατελόχιζε καὶ συννόμους ποιῶν καὶ συντρόφους μετ' ἀλλήλων εἴθιζε συμπαίζειν καὶ συσχολάζειν»[2]. «Ὁμοίως γὰρ οἱ τῶν πλουσίων τρέφονται τοῖς τῶν πενήτων καὶ παιδεύονται τὸν τρόπον τοῦτον, ὃν ἂν δύναιντο καὶ τῶν πενήτων οἱ παῖδες»[3]. Ἀλλὰ καὶ ἀνδρούμενοι δὲν ἀπέλαυον μείζονος ἐλευθερίας. Ἐν Σπάρτῃ κατὰ τὸν Πλούταρχον, «οὐδεὶς ἦν ἀφειμένος ὡς ἐβούλετο ζῆν, ἀλλ' οἷον ἐν στρατοπέδῳ τῇ πόλει καὶ δίαιταν ἔχοντες ὡρισμένην καὶ διατριβὴν περὶ τὰ κοινὰ καὶ ὅλως νομίζοντες οὐχ αὑτῶν ἀλλὰ τῆς πατρίδος εἶναι διετέλουν»[4]. Ἀλλαχοῦ ἀληθῶς ὁ νόμος ἦτο ἐπιεικέστερος· ἀλλ' οἱ φιλόσοφοι οἱ γράψαντες τοὐλάχιστον περὶ ἀγωγῆς, εἰ καὶ μέμφονται ἐνίοτε τὴν Σπαρτιατικὴν σκληρότητα, ἐξ αὐτῆς ὅμως ἐμπνέονται ἐν ταῖς ἰδεώδεσι νομοθεσίαις αὐτῶν. Ὁ Πλάτων διαρρήδην λέγει· «οὐχ ὃν μὲν ἂν ὁ πατὴρ βούληται, φοιτῶντα, ὃν δ' ἂν μή, ἐῶντα τῆς παιδείας, ἀλλὰ τὸ λεγόμενον πάντ' ἄνδρα καὶ παῖδα κατὰ τὸ δυνατόν, ὡς τῆς πόλεως μᾶλλον ἢ τῶν γεννητόρων ὄντας, παιδευτέον ἐξ ἀνάγκης»[5]. Τοιαύτη ἡ ἀρχή, ἣν ἡ Σπάρτη ἐφαρμόζει ὅσον τὸ δυνατὸν αὐστηρότατα. Ἀλλαχοῦ ἀθετοῦσι μὲν αὐτήν, ἀλλ' ὑπάρχει· εἶναι ἡ ἀναγκαία ἀκολουθία τῆς γνώμης, ἣν ἔχουσιν οἱ Ἕλληνες περὶ πολιτείας. Κατ' αὐτοὺς ἡ πολιτεία, κεκτημένη πᾶν δικαίωμα ἐπὶ τῶν πολιτῶν, δικαιοῦται νὰ παιδεύῃ αὐτοὺς κατὰ τὸ αὐτῇ δοκοῦν καὶ συμφέρον πρὸς τὴν ἑαυτῆς εὐδαιμονίαν.

Κατὰ θεωρίαν λοιπὸν σκοπὸς τῆς Ἑλληνικῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ εὐδαιμονία τῆς πολιτείας. Ὅ τι ἰδίως πρέπει νὰ διδάξωσι τὰ παιδία, ἐν οἷς ὁ ἀρχαῖος νομοθέτης διαβλέπει μέλλοντας πολίτας, πολίτας «ἀτελεῖς» ὡς ἀποκαλεῖ αὐτοὺς ὁ Ἀριστοτέλης[6], εἶναι νὰ γείνωσι

[1] Fustel de Coulanges, La cité antique, σσ. 262 καὶ ἑρ.

[2] Πλουτ. Λυκοῦργ. 16.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ϛ' (Δ') 7. 5. ἔκδ. Susemihl, Λειψία, 1872.

[4] Πλουτ. Λυκοῦργ. 24. Schoemann. Antiquités grecques, μετ. Galuski, I, σ. 295 καὶ ἑφ.

[5] Πλάτ, Νόμ. ζ', σ. 804 Δ.

[6] Ἀριστοτ. Πολιτ. Γ', 3. 2.

χρήσιμοι τῇ πολιτείᾳ, ὁ δὲ πολίτης πρέπει νὰ ζητήσῃ παρὰ τῆς ἀγωγῆς οὐχὶ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἴδιον ὄφελος, ὅπερ μέλλει αὕτη νὰ παράσχῃ αὐτῷ, ἀλλὰ νὰ παρασκευάσῃ αὐτόν, ὅπως διαδραματίσῃ ἐνεργὸν πρόσωπον ἐν τῷ κοινῷ ἀγῶνι, ἀφ' οὗ δὲν δύναται ν' ἀπαλλαχθῇ.

Ἐκ τῶν πρώτων λοιπὸν καθηκόντων τοῦ νομοθέτου ἦτο ἡ περὶ ἀγωγῆς μέριμνα. Ὁ ἀγαθὸς νομοθέτης ὀφείλει νὰ εἶναι παιδαγωγός, ἐπομένως δὲ καὶ ψυχολόγος· «δεῖ τὸν πολιτικόν», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «εἰδέναι πως τὰ περὶ ψυχήν· ὥσπερ καὶ τὸν ὀφθαλμοὺς θεραπεύσοντα, καὶ πᾶν σῶμα»[1]. Ἄλλως δὲ μὴ ἡ πολιτικὴ δὲν ἀφορμοιοῦται πρὸς τὴν ἀγωγήν; Σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι νὰ διαπλάσσῃ τὰς ψυχὰς καὶ διδάξῃ αὐτάς, καθιστῶσα κρείσσονας, τὴν ἄσκησιν πάσης ἀρετῆς[2]; Ὥστε ὁ ἐπαξίως φέρων τὸ ὄνομα τοῦ νομοθέτου θὰ καταβάλῃ πάσας αὐτοῦ τὰς προσπαθείας ὑπὲρ τῆς ἀγωγῆς[3], ἡ δὲ πολιτεία θὰ ἐπιβλέπῃ καὶ τὰς ἐλαχίστας αὐτῆς λεπτομερείας[4]. Αἱ αὐταὶ γνῶμαι ἀπαντῶσι παρὰ Πλάτωνι, ὃς συνιστᾷ τῷ νομοθέτῃ, ὅπως ἐπιτηρῇ ἀκριβῶς τὴν ἀγωγὴν οὐ μόνον τῶν νεωτέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν πρεσβυτέρων[5]· διότι ἐὰν ἕν τινι πόλει πάντες οἱ πολῖται ὀρθῶς παιδαγωγῶνται, θὰ καταστῶσιν ἐνάρετοι, ὅπερ συντελεῖ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς Πολιτείας[6]. Γνωστὸς ὁ παράδοξος ἐκεῖνος Πλατωνικὸς τῆς ἀγωγῆς ὁρισμός· «παιδεία μὲν ἔσθ' ἡ παίδων ὁλκή τε καὶ ἀγωγὴ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου λόγον ὀρθὸν εἰρημένον»[7].

Οὐδὲν καταδεικνύει κάλλιον τὴν ὑπάρχουσαν, κατὰ τὴν γνώμην τῶν Ἑλλήνων, ἑνότητα τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς νομοθεσίας· οὐδὲν καταδεικνύει κάλλιον τὴν ἀνάγκην τοῦ ν' ἀσχοληθῇ ἡ νομοθεσία περὶ τὴν θεραπείαν τοῦ νοῦ.

[1] Ἀριστοτ. Ἠθικὰ Νικομ. Α'. 13, 7.

[2] Ἀριστοτ. Ἠθικὰ Νικομ. Α'. 10, 8.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. Δ' (Ζ') 13, 5. Ἰδίου Ε' (Η') 1, 1.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ε' (Η') 1, 1. Σ. Van der Rest, Platon et Aristote, essai sur les commencements de la science politique, σ. σ. 440 καὶ ἑφ.

[5] Πλάτ. Νόμ. Α', σ.σ. 631 D 632 B.

[6] Πλάτ. Νόμ. Α', σ. 641 B—C. E. Van. der Rest, ἐνθ. ἀν. σ. σ. 232 καὶ ἑφ.

[7] Πλάτ. Νόμ. Β', σ 659. D. Ἀλλαχοῦ ὁ Πλάτων συνιστᾷ εἰς τοὺς ἐπιφορτισμένους τὴν ἀγωγὴν τῶν παίδων ἄρχοντας νὰ κατευθύνωσι τὰς φύσεις αὐτῶν τρέποντες τἀγαθὸν κατὰ τοὺς νόμους (Νόμ. Ζ', σ. 809 Α).

Αἱ γνῶμαι αὗται δὲν ἦσαν μόνον τῶν φιλοσόφων· διότι, ἂν ἐξετάσῃ τις τὴν ἱστορίαν, πείθεται ὅτι οἵ τε νομοθέται καὶ οἱ πολιτικοὶ βαθέως εἰσέδυσαν καὶ προσεπάθουν νὰ ἐφαρμώτωσιν αὐτάς. Ἐλάχιστα γινώσκομεν περὶ τῶν νόμων τοῦ Ζαλεύκου, τοῦ νομοθέτου τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν, τοῦ συγγραφέως κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν πρώτων γραπτῶν νόμων. Ἀλλ' ἐπιτρέπεται νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ δελφικὴ θρησκεία καὶ ἠθική, ἐξ ὧν, ὡς φαίνεται, ἡ νομοθεσία αὐτοῦ ἐνεπνεύσθη, πολλὰ περὶ ἀγωγῆς περιελάμβανε. Χαρώνδας ὁ σύγχρονος αὐτῷ, οὗτινος ἐπὶ πολὺν χρόνον οἱ νόμοι ἦσαν δημώδεις ἐν Σικελίᾳ, ἔγραψε νόμους ἀναφερομένους εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἀγωγὴν τῆς νεότητος τῆς Κατάνης. Οὐδαμῶς θὰ παρεδέχετο κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους τούτους χρόνους, ἵνα κῶδιξ οἱοσδήποτε παρίδῃ σοβαρώτατον ζήτημα, ἵνα κυβέρνησις οἱαδήποτε παραμελήσῃ ζήτημα σπουδαιότατον πρὸς τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς Πολιτείας. Ἐν Σπάρτῃ πρὸς ἓν μόνον ὁ Λυκοῦργος ἀφεώρα, τὴν ἀγωγὴν τῶν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τῆς ἁβροτάτης ἡλικίας μέχρι τῆς τελευτῆς[1]· καὶ ὁ Σόλων δὲ οὐχ ἧττον μεριμνᾷ πρὸς διάπλασιν τῶν Ἀθηναίων. Τύραννοι, ὡς ὁ Πεισίστρατος καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ, πολιτικοί, ὡς ὁ Περικλῆς, οἵτινες καίπερ μὴ ἐξασκοῦντες εἰδικήν τινα δικαστικὴν ἐξουσίαν κατέχουσι σπουδαιοτάτην ἐν τῇ πόλει θέσιν, εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, μεγάλοι παιδαγωγοί, πεπεισμένοι ὅτι ὁ κυβερνῶν τοὺς ἀνθρώπους ὀφείλει νὰ ἐπιζητῇ τὴν μόρφωσιν ἅμα καὶ ἐκπαίδευσιν αὐτῶν. Ἐν τῷ Πλατωνικῷ διαλόγῳ, Ἱππάρχῳ, ὁ υἱὸς τοῦ Πεισιστράτου ἐπαινεῖται διὰ τὴν εὔνοιαν, ἣν ἐπεδείκνυε τοῖς ποιηταῖς καὶ διότι «τὰ Ὁμήρου ἔπη πρῶτος ἐκόμισεν εἰς τὴν γῆν ταυτηνί, καὶ ἠνάγκασε τοὺς ῥαψῳδοὺς Παναθηναίοις ἐξ ὑπολήψεως ἐφεξῆς αὐτὰ διιέναι, ὥσπερ νῦν ἔτι οἵδε ποιοῦσι· καὶ ἐπ' Ἀνακρέοντα τὸν Τήϊον πεντηκόντορον στείλας ἐκόμισεν εἰς τὴν πόλιν· Σιμωνίδην δὲ τὸν Κεῖον ἀεὶ περὶ αὐτὸν εἶχε μεγάλοις μισθοῖς καὶ δώροις πείθων· ταῦτα δ' ἐποίει βουλόμενος παιδεύειν τοὺς πολίτας, ἵνα ὡς βελτίστων ὄντων αὐτῶν ἄρχοι, οὐκ οἰόμενος δεῖν οὐδενὶ σοφίας φθονεῖν, ἅτε ὢν καλός τε κἀγαθός»[1]. Θέλων δὲ ἵνα καὶ οἱ ἐν τοῖς ἀγροῖς οἰκοῦντες παιδεύωνται, «ἔστησεν αὐτοῖς Ἑρμᾶς κατὰ τὰς ὁδοὺς ἐν μέσῳ τοῦ ἄστεως καὶ τῶν δήμων ἑκάστων», ἀφ' ὧν ἐπέ-

[1] Πλουτ. Λυκοῦργ. 14,

[1] Πλάτων. Ἵππαρχος, σ. 228 B—C.

γραψεν ἐπὶ μὲν τοῦ ἑνὸς μέρους ἑξάμετρόν τι περιέχον τοπογραφικήν τινα ἔνδειξιν, ἐπὶ δὲ τοῦ ἑτέρου πεντάμετρόν τι ἐνέχον ἠθικήν τινα ὠφέλιμον καὶ εὐμνημόνευτον διὰ τὴν συντομίαν αὐτῆς συμβουλήν: «στεῖχε δίκαια φρονῶν», «μὴ φίλον ἑξαπάτα»[1]. Οὐδόλως δ' ἀμφίβολον, ὅτι ὁ Περικλῆς παρέχων ἀσυνήθη λαμπρότητα εἰς τὰς ἐν Ἀθήναις ἑορτάς, προσθέτων εἰς τὰ Παναθήναια μουσικοὺς ἀγῶνας[2], δημιουργῶν τὰ *θεωρικά*, δι' ὧν ὁ δῆμος εἶχε δωρεὰν εἴσοδον εἰς τὰ θεάματα[3], ἐνήργει ἐπιτυχῶς ἐπὶ τῆς διανοίας καὶ τῶν ἠθῶν τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ. Κατ' αὐτὸν οἱ ᾠδικοὶ χοροὶ καὶ αἱ διδασκαλίαι ἐν τῷ θεάτρῳ δὲν ἐσκόπουν μόνον νὰ τέρπωσι τοὺς Ἀθηναίους καὶ νὰ ἐμβάλλωσι τοῖς ξένοις μεγάλην γνώμην περὶ τῆς ἰσχύος αὐτῶν, ἀλλ' ἔσχον χαρακτῆρα οὐσιωδῶς ἠθικὸν ὡς συντελοῦσαι διὰ τῆς λαμπρότητος ταύτης εἰς τὴν γενικὴν ἀγωγήν.

Οὕτω παρ' Ἕλλησιν οἱ τοὺς νόμους τιθέντες ἢ ἐπιβάλλοντες αὐτοὺς δὲν ἦσαν ξένοι πρὸς τὴν ἀγωγήν. Ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἀμέσως ἕπεται ὅτι σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ εὐδαιμονία τῆς πολιτείας. Ἐκ τῆς ἀρχῆς ταύτης πηγάζει ὅτι ἔν τινι πολιτείᾳ ἡ ἀγωγὴ πρέπει νὰ εἶναι ὁμοειδὴς πρὸς πάντας, προσέτι δὲ νὰ εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ εἶδος τοῦ πολιτεύματος.

Ἡ ἀνάγκη ὁμοειδοῦς ἀγωγῆς εὐκόλως κατανοεῖται. Σκοποῦ πάντων ὄντος τῆς εὐδαιμονίας τῆς πολιτείας, αὕτη δικαιοῦται νὰ ἐπιβάλῃ πᾶσιν ἀνεξαιρέτως τὴν αὐτὴν ἀγωγήν. Μὴ δὲν ἀναμένει παρὰ πάντων τὰς αὐτὰς ὑπηρεσίας; Ἡ ἐλευθερία λοιπὸν τοῦ παιδεύειν τινὰ ἑαυτὸν ἢ τοὺς ἑαυτοῦ κατὰ τὸ δοκοῦν δὲν ὑπάρχει κατὰ θεωρίαν ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς πόλεσιν. Ὅ,τι ὁ νομοθέτης ἐνόμιζε χρήσιμον νὰ μάθωσιν οἱ παῖδες ἢ οἱ πολῖται πρὸς ὄφελος τῆς πολιτείας ἔπρεπε νὰ ἐκτελεσθῇ καθ' ὑπερτέραν ἀνάγκην, οὐδεὶς δ' ἠδύνατο νὰ ἀποφύγῃ τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην· ἄλλως ἐζημιοῦτο ἢ

[1] Πλάτων. Ἵππαρχος, 228 C—229 B, ἑκάστης τῶν συμβουλῶν προηγεῖτο ὁ τύπος: «Μνῆμα τόδ' Ἱππάρχου», ὅπερ ἑρμηνεύει τὴν συντομίαν. Βλ. Curtius, Hist. grecque, I, σ. 454 Lolling, Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, V, σ. σ. 244 καὶ ἑφ. Περί τινων εἰκόνων ἀγγείων ὑπαινισσομένων τοὺς Ἑρμᾶς τούτους, βλ. Studniczka, Jahrb. des kais. de utsch. arch. Instit. II, σ. 166.

[2] A. Mommsen, Heortologie, σ. 139.

[3] Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, ἔκδ. 3, I, σ. 277.

ἐγίγνετο ἄτιμος. Οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ ὁρίσῃ αὐτογνωμόνως, κατὰ τὰς ὀρέξεις, τὴν εὐφυΐαν, τὰς ἀνάγκας ἢ τὴν φιλοδοξίαν αὐτοῦ, πότε παύσεται ἀναπτύσσων τὰς διανοητικὰς καὶ φυσικὰς αὐτοῦ δυνάμεις. Ἀμφίβολον, ἐὰν ὁ κανὼν οὗτος ἔργῳ ἐξετελεῖτο· διότι ἐκ τῆς ἱστορίας μανθάνομεν ὅτι οὐδαμοῦ σχεδὸν ἐτηρεῖτο Ἡ Σπάρτη ἦτο ἡ μόνη πόλις, ἐν ᾗ τὸ ὁμοειδὲς τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διαίτης δὲν ἦτο χίμαιρα, ἔνθα πλούσιοι καὶ πτωχοὶ τὸν αὐτὸν διῆγον βίον. Ἀλλὰ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν πολιτῶν καὶ ὁ ἀριστοκρατικὸς χαρακτὴρ τῆς κοινωνίας καθίστων δυνατὴν τὴν ἐκτέλεσιν τοιαύτης ἰσότητος. Ἀλλ' ἡ ἰσότης αὕτη δὲν ἦτο πληρεστάτη ὡς ἀρεσκόμεθα πιστεύοντες. Ὁ νόμος δὲν ἐτηρεῖτο· διότι ἐν Σπάρτῃ, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, ἡ τῶν περιουσιῶν διάκρισις ἐδημιούργει μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἀνισότητας παντὸς νόμου ἰσχυροτέρας, ὡς δύναταί τις νὰ πεισθῇ ἐξετάζων βαθύτερον τὰ ἐν τοῖς συσσιτίοις [1]. Ὅπως δήποτε, ἡ ἰσότης τῆς ἀγωγῆς ἐπιφαίνεται ἡμῖν ὡς λογικὴ ἀκολουθία τῆς ἀρχῆς, ὅτι πᾶσα ἀγωγὴ πρέπει νὰ τείνῃ πρὸς τὸ καλὸν τῆς πολιτείας, καὶ ἂν οἱ θετοὶ νόμοι παρημέλουν νὰ καταναγκάζωσι τοὺς πολίτας ἢ ἦσαν ἀνίκανοι πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῆς, οἱ φιλόσοφοι ὅμως παραδόξως ἐν τοῖς ἰδεώδεσιν αὐτῶν νόμοις νομίζουσιν ἀναγκαίαν καὶ συνιστῶσιν αὐτήν. Φαλέας ὁ Καλχηδόνιος, οὗτινος τὸ σύγγραμμα ἀπώλετο, γνωστὸς δὲ ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπὶ μακρὸν τὰς θεωρίας αὐτοῦ συζητοῦντος, «δεῖν ἴσας εἶναι τὰς κτήσεις τῶν πολιτῶν» λέγει [2]. Ὁ Ἀριστοτέλης καίπερ μεμφόμενος αὐτὸν ὡς μὴ ἀναπτύσσοντα σαφῶς τὸ σοβαρὸν τοῦτο ζήτημα, φαίνεται ἀποδεχόμενος τοὺς λόγους αὐτοῦ λέγων· «ἐπεὶ δ' ἓν τὸ τέλος τῇ πόλει πᾶσῃ, φανερόν, ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων» [3].

Ἀγωγὴ σύμφωνος πρὸς τοὺς νόμους τῆς πόλεως δὲν εἶναι ἧττον ἀπαραίτητος ἀγωγῆς ἴσης πρὸς πάντας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφαίνεται ἐκφραστικῶς λέγων : «τὸ μὲν δημοκρατικὸν δημοκρατίαν, τὸ δὲ ὀλιγαρχικὸν ὀλιγαρχίαν· ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας» [4]. Ἀληθῶς δὲ ἀφ' ὅτου ἡ πολιτεία μεταχειρίζεται

[1] Fustel de Coulanges, Du droit de proprietè à Sparte, Journal des Savants, Μάρτιος, 1880, σ. 136.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. Β', 3, 6.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ Η' (Ε') 7, 20.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτ. Η' (Ε') 7, 20.

πρὸς τὸ ἑαυτῆς ὄφελος πᾶσαν διάνοιαν, ἕκαστος ταυτίζει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀγωγὴν πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῆς πολιτείας ταύτης, ὧν ἡ τήρησις ἔσται ἡ αἰωνία αὐτοῦ μέριμνα. Ἀφ' ἑτέρου τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας εἶναι νὰ ἐπαγρυπνῇ, ὅπως μὴ οἱ στενοὶ οὗτοι δεσμοί, οἱ μεταξὺ τῆς κοινῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ πολιτεύματος ὑπάρχοντες, διασπασθῶσι· διότι, ἐὰν διεσπῶντο, ἡ πολιτεία θὰ ἐστερεῖτο τῆς ἑνότητος, ἐξ ἧς ἐξήρτηται ἡ ἰδία αὐτῆς ἰσχύς, καὶ ἥτις εἶναι ἐκ τῶν ὅρων τῆς διαρκείας αὐτῆς [3]. Προφανὲς ὅτι καὶ ἐνταῦθα εὑρισκόμεθα πρὸ θεωρίας σπανίως ἐφαρμοζομένης. Ὁ Ἀριστοτέλης παραπονεῖται ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἡ μεγάλη αὕτη ἀρχή, ἡ οὕτως ἀναγκαία πρὸς σωτηρίαν τῶν πολιτειῶν, πανταχοῦ σχεδὸν παραμελεῖται [2]. «Ἐν μόνῃ δὲ τῇ Λακεδαιμονίων πόλει μετ' ὀλίγων ὁ νομοθέτης ἐπιμέλειαν δοκεῖ πεποιῆσθαι τροφῆς τε καὶ ἐπιτηδευμάτων· ἐν δὲ ταῖς πλείσταις τῶν πόλεων ἐξημέληται περὶ τῶν τοιούτων, καὶ ζῇ ἕκαστος, ὡς βούλεται, κυκλωπικῶς θεμιστεύων παίδων ἠδ' ἀλόχου» [5]. Ἐν τῇ ὅλως στρατιωτικῇ ταύτῃ ὀλιγαρχίᾳ ἡ ἀγωγὴ διέμεινεν ὄντως σύμφωνος πρὸς τὸν κυβερνητικὸν χαρακτῆρα· διότι δὲν ἀνατρέφουσι τοὺς νεαροὺς Σπαρτιάτας ὡς εἰ ἦσαν προωρισμένοι νὰ βιώσωσιν ἐν δημοκρατίᾳ, ἢ ὡς εἰ ἡ Λακεδαίμων ἦτο πόλις βιομηχανικὴ ἢ εἰρηνική, ἀλλ' ἀνατρέφουσιν αὐτοὺς πρὸς πόλεμον, ὅστις ἦτο πάντοτε ὁ σκοπὸς τῆς πολιτείας. ἡ δὲ κυβέρνησις παντὶ σθένει πειρᾶται, ὅπως ἡ ἀγωγὴ διατελῇ οὖσα ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὰς παλαιὰς τῆς πατρίδος ῥήτρας. Ἐν ταῖς ἄλλαις Ἑλληνικαῖς πόλεσιν οἱ θεσμοὶ οὗτοι θεωρητικῶς μόνον ἐτηροῦντο. Μεταξὺ τῆς κυβερνήσεως πολιτείας τινὸς καὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν πολιτῶν αὐτῆς ὑπῆρχε στενὸς σύνδεσμος· ἰδοὺ τί ἀπαιτεῖ ἡ ἰδεώδης πολιτική. Τότε προῆλθε διπλοῦν τι φαινόμενον· ἐν ᾧ ἡ καλὴ ἀγωγή, ἡ σύμφωνος πρὸς τοὺς νόμους τῆς πόλεως ἐξασφαλίζει τὴν κανονικὴν πορείαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν νόμων τούτων, οἱ νόμοι [4], ἐὰν εἶναι σώφρονες, ἐξασκοῦσιν ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς σωτήριον ἐπίδρασιν· διότι, ἐὰν τὰ καλὰ ἤθη μορφοῦσι τὰς καλὰς κυβερνήσεις, αἱ καλαὶ κυβερνήσεις διατηροῦσι τὰ καλὰ

[1] Ἀριστοτ. Πολιτ. Η' (Ε') 7. 20. Πλάτ. Πολιτ. Ε' σ. 462 Α.

[2] Ἀριστ. Πολιτ. Η' (Ε') 7. 20.

[3] Τοῦτο τοὐλάχιστον δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος χωρίου. Ἠθικ. Νικομαχ. Ι', 10, 13.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτικὰ Ε' (Η') 1, 1.

ἤθη. Ὥστε δικαίως ὁ Πλάτων λέγει· «Πολιτείας γὰρ τροφὴ ἀνθρώπων ἐστὶ καλὴ μὲν ἀγαθῶν, ἡ δὲ ἐναντία κακῶν [1]». Μεταξὺ λοιπὸν τοῦ κυβερνητικοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἀγωγῆς ὑπάρχει ἀμοιβαία καὶ εὐεργετικὴ ἐνέργεια, ἐξ ἧς παράγονται ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς πόλεως, καὶ ἣν οἱ πολιτικοὶ παντὶ σθένει ὀφείλουσι νὰ ὑπερασπίζωσιν.

Τί δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν σκέψεων τούτων ; Ὅτι ἐνωρὶς πολιτικοὶ καὶ φιλόσοφοι εἶχον περὶ ἀνατροφῆς θεωρίας τινάς, διαφόρους μὲν ἐν ταῖς λεπτομερείαις, ἀλλὰ συμφώνους ἐν τῷ ζητήματι, ὅτι ἡ ἀγωγὴ ἕνα μόνον ἔχει σκοπόν, τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πολιτείας· διὸ «νομοθετητέον περὶ παιδείας» τὸν νομοθέτην, ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης [2]. Ἐντεῦθεν ὡσαύτως ἡ ἀνάγκη, ἵνα ἡ ἀγωγὴ εἶναι ἡ αὐτὴ πᾶσι καὶ ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τοὺς νόμους τῆς πόλεως. Τοιοῦτοι οἱ κανόνες τῶν κυριωτάτων παιδαγωγικῶν συστημάτων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλάτωνος· τοιοῦτοι ἀναμφιβόλως πάντες οἱ κανόνες τῶν ἄλλων ἀναλόγων συστημάτων τῶν μέχρι ἡμῶν διασωθέντων [3]· τοιαῦται αἱ ἀρχαὶ ἐν πλείσταις πόλεσι, δι' ὧν οἱ πολιτικοὶ ἐπειράθησαν νὰ ἐπαναγάγωσι τὴν πραγματικὴν νομοθεσίαν. Ἐπέτυχον ; Τὰ γεγονότα ἀποδεικνύουσι τὸ ἐναντίον. Αἱ ἀρχαὶ αὗται δυνάμεναι νὰ ἐφαρμοσθῶσιν ἐν κοινωνίᾳ περιωρισμένῃ καὶ πάσης προόδου ἀποκεκλεισμένῃ, ἀντέφασκον πρὸς τὴν φυσικὴν πορείαν τῶν πραγμάτων καὶ τὰς ἀναγκαίως ἐπακολουθούσας μεταβολάς. Πλὴν τῆς Σπάρτης, πιθανῶς δὲ καὶ τῆς Κρήτης, ἐξ ἧς κατὰ μέγα μέρος ἡ Σπάρτη ἔλαβε τοὺς νόμους αὐτῆς, πανταχοῦ παρεγνωρίσθησαν αἱ ἀρχαὶ αὗται καὶ κακῶς ἐφηρμόσθησαν. Ἀλλ' ὑπῆρξαν ὅμως· διότι ἦσαν κατ' ἀνάγκην ἀκολουθία τοῦ τρόπου, καθ' ὃν οἱ Ἕλληνες ἐνόουν τὴν πολιτείαν. Διὰ τοῦτο ἀδύνατον νὰ μὴ διαλάβωμεν περὶ αὐτῶν ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ. Ὅπως ἐξενέγκωμεν κρίσιν περὶ τῆς ἀττικῆς ἀγωγῆς πρέπει ν' ἀναμνησθῶμεν τῶν ἀρχῶν τούτων· ὅπως δὲ μάθωμεν ὁποία ὑπῆρξεν ἡ ἀγωγή, ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν ἀρχῶν ὀφείλομεν νὰ κατορθώσωμεν τοῦτο. Ἴσως δὲν εὕρωμεν ταύτην συνᾴδουσαν τέλεον πρὸς τοὺς αὐστηροὺς τούτους κανόνας, ἀλλ' ὅμως ἡ σύγ-

[1] Πλάτ. Μενέξεν. σ. 283 C. Διογ. Λαέρτ. Η', 16.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ε' (Η') 1, 3.

[3] Περὶ τῶν συστημάτων τούτων βλ. Gras. berger, Erziehung. und Unterricht im klass. Althrthum, II, σ. 8—11.

κρισις ἔσται οὐχ ἧττον ἀναγκαία πρὸς δικαίαν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας αὐτῆς.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἐπειδὴ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς ἦτο ἡ εὐδαιμονία τῆς πολιτείας, καὶ ἑπομένως ἡ πολιτεία εἶχε τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον νὰ κανονίζῃ καὶ νὰ ἐπαγρυπνῇ ἐπ' αὐτῆς, τὸ πρῶτον ζήτημα, ὅπερ πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν, εἶναι τὸ τῶν σχέσεων τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς πολιτείας παρ' Ἀθηναίοις. Προϊόντες θέλομεν ἴδῃ ὁποῖαι ἦσαν αἱ διδασκαλίαι, αἱ κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα συντελοῦσαι πρὸς μόρφωσιν τῆς ἀττικῆς νεότητος.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Τὸν πειρώμενον νὰ ἐκθέσῃ τὰ καθήκοντα τῆς πολιτείας ἐν τῇ ἀγωγῇ τῶν Ἀθηναίων εἰς εὐδεμίαν, ὡς εἰκός, ἐμβάλλει ἀμηχανίαν ἡ ἐφηβία. Γνωστὸν ὅτι δεκαεπταέτης ὁ νεκρὸς Ἀθηναῖος καθίστατο ἔφηβος, καὶ ὅτι ἔκτοτε τὴν ἐκπαίδευσιν αὐτοῦ ἀνελάμβανεν ἡ πολιτεία. Αἱ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου εἰδήσεις εἰσὶν ἄφθονοι· ἡ ἐφηβία ἦτο θεσμὸς τῆς πολιτείας [1]. Ὑπῆρχον νόμοι ἀφορῶντες πρὸς τοὺς ἐφήβους, ψηφίσματα ἀφορῶντα εἰς τὰς ἀσκήσεις καὶ τὴν μετοχὴν αὐτῶν εἰς τὴν τέλεσιν ἑορτῶν τινων. Ἴδιος ἄρχων ἐξελέγετο ὑπὸ τοῦ δήμου πρὸς διοίκησιν αὐτῶν, διάφοροι δὲ διδάσκαλοι ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἄρχοντος τούτου ἐδίδασκον αὐτοὺς τὰ στρατιωτικά, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ρητορικήν. Ἀληθῶς ταῦτα γνωρίζομεν ἐξ ἐπιγραφῶν μεταγενεστέρων ὁπωσδήποτε χρόνων. Ἀλλὰ τί ἦτο ἡ ἐφηβία ἐπὶ Περικλέους, τί δὲ μάλιστα ἐπὶ Δημοσθένους, δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφανθῶμεν ἀσφαλῶς. Ἤδη ὅμως ἐπιφαίνεται ἡμῖν ἔχουσα τὸν χαρακτῆρα, ὃν ἔσχε καὶ βραδύτερον, δηλαδὴ ἦν καθίδρυμα ἐξαρτώμενον ἀμέσως ἐκ τῆς πολιτείας. Ὁ ἔφηβος ἦν πολίτης, ἀποδεικνύει δὲ τοῦτο ὁ ὅρκος ὃν δίδει ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγλαύρου, λαμβάνων τὰ ὅπλα τὰ χρήσιμα αὐτῷ πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πατρίδος· «οὐ καταισχυνῶ ὅπλα τὰ ἱερά, οὐδ' ἐγκαταλείψω τὸν παραστάτην, ὅτῳ ἂν στοιχήσω, ἀμυνῶ δὲ καὶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ ὑπὲρ ὁσίων, καὶ μόνος καὶ μετὰ πολλῶν· τὴν πατρίδα δὲ οὐκ ἐλάσσω παραδώσω, πλείω δὲ καὶ ἀρείω ὅσης ἂν παραδέξωμαι· καὶ εὐηκοήσω τῶν ἀεὶ κρινόντων ἐμφρόνως, καὶ τοῖς θεσμοῖς τοῖς ἱδρυμένοις πείσομαι, καὶ οὕς τινας ἂν ἄλλους τὸ πλῆθος ἱδρύσηται ὁμοφρόνως· καὶ ἄν τις ἀναιρῇ τοὺς θεσμοὺς ἢ μὴ πείθηται, οὐκ ἐπιτρέψω, ἀμυνῶ δὲ καὶ μόνος καὶ μετὰ πάντων· καὶ ἱερὰ τὰ πάτρια τιμήσω. Ἴστορες θεοὶ τούτων» [1]. Ὁ ὅρκος οὗτος δεικνύει τὴν εἰς τὸν ἀστικὸν βίον εἴσοδον· οἱ τὸν ὅρκον τοῦτον δίδοντες ἀνῆκον τῇ πολιτείᾳ.

[1] Βλ. Dumont, Essai sur l'éphébie attique, I, σ. 124 καὶ ἑφ.

Ἴσχυε ταὐτὸ ἔτι καὶ περὶ τῶν μήπω ἐφήβων νεανιῶν; Ἔσχεν ἐξουσίαν τινὰ ἐπ' αὐτῶν ἡ πολιτεία; Παρεῖχεν αὐτοῖς διδασκάλους; Ὥριζεν αὐτοῖς τί ὤφειλον νὰ διδαχθῶσι; Καθίστη ἄρχοντας, ὅπως ἐπιμελῶνται αὐτῶν; Ἰδοὺ τὰ προβλήματα ἅτινα θὰ προσπαθήσωμεν νὰ καθορίσωμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΩΝ

Ὅ τι ἰδίᾳ πρέπει νὰ παρίδῃ ὁ πειρώμενος νὰ ἀνεύρῃ τίνα ἐκέκτητο ἐπιρροὴν ἡ πολιτεία ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς τῆς Ἀθηναϊκῆς νεότητος κατὰ τοὺς ἀπασχολοῦντας ἡμᾶς χρόνους εἶνε ἡ γνώμη, ὅτι ὑπῆρχε δημοσία διδασκαλία, ἧς οἱ διδάσκαλοι ἐμισθοῦντο ὑπὸ τῆς πολιτείας. Πάντες οἱ νεώτεροι σοφοὶ ἔχουσι τὴν γνώμην ὅτι κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα ἡ διδασκαλία παρ' Ἀθηναίοις ἦν ἐλευθέρα, καὶ ὅτι οὔτε δημόσιαι σχολαὶ παρ' αὐτοῖς ὑπῆρχον οὔτε καθηγηταὶ διατηρούμενοι δαπάναις τῆς πολιτείας, ὅμοιοι πρὸς τοὺς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τῇ ἰδεώδει αὐτοῦ πολιτείᾳ εἰσαχθέντας [2]. Ἕδραι, ὧν οἱ κάτοχοι ἐμισθοῦντο ὑπὸ τοῦ δημοσίου ταμείου, ἀναφαίνονται πολὺ βραδύτερον, ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ρητορικὴ ἐδιδάσκοντο ἐπισήμως ἐν Ἀθήναις ὑπὸ διδασκάλων, ὧν ὁ μισθὸς ἀνήρχετο εἰς δεκακισχιλίας δραχμάς [3]. Τοιοῦτος ὁ μισθὸς ὃν ἐλάμβανεν ἐτησίως ἕκαστος τῶν καθηγητῶν, τῶν ἀντιπροσωπευόντων τὰ τέσσαρα μεγάλα συστήματα τῆς φιλοσοφίας, ἤτοι τοὺς Ἀκαδημαϊκούς, Περιπατητικούς, Ἐπικουρείους καὶ Στωϊκούς. Ἡ πολιτεία ἐφρόντιζεν ὡσαύτως περὶ παντὸς ἀφορῶντος εἰς τὴν ἀνωτέραν, οὕτως εἰπεῖν, τῶν πολιτῶν παίδευσιν· ἀλλ' ὁ ὀργανισμὸς οὗτος εἶναι πολλῷ μεταγενέστερος τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς πε-

[1] Στοβαίου, Ἀνθολόγιον ΜΓ', 48. Πολυδεύκους, Η', 105, ἔκδ. Bekker, Βλ. Hermann-Baehr Stark. griech. Staatsalterthümer, § 121, 6, σ. 462.

[2] Πλάτ. Νόμοι, Ζ' σ. 804 D.

[3] Büchsenchütz, Besitz und Erwerb im griech. Alterthume, σ 567. Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, ἔκδ. γ' I, σ. 154.

ριόδου. Κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους οὐδὲν προσόμοιον ἐπιδείκνυσιν ἡ ἀθηναϊκὴ παίδευσις [1].

Ἐν Ἑλλάδι ἐνωρίτατα ἁπαντῶσι καθηγηταὶ μισθούμενοι ὑπὸ τῶν πόλεων. Ὁ Χαρώνδας, θαυμάζων τὰ πλεονεκτήματα τῆς παιδείας, «ἐνομοθέτησε τῶν πολιτῶν τοὺς υἱεῖς ἅπαντας μανθάνειν γράμματα, χορηγούσης τῆς πόλεως τοὺς μισθοὺς τοῖς διδασκάλοις» [2]. Ἀμφέβαλλον περὶ τῆς αὐθεντικότητος τοῦ νόμου τούτου [3], τὸ δὲ μᾶλλον ὕποπτον εἶνε οἱ λόγοι τοῦ ρήτορος, οἵτινες, κατὰ τὸν Διόδωρον, ὡδήγησαν τὸν νομοθέτην τῆς Κατάνης εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτοῦ [4]· ἀλλ' ὅμως οὐδὲν καταδείκνυσιν ὅτι τοιαύτη διάταξις δὲν εἰκονίζετο ἔν τινι τῶν νόμων, οὓς ἐφαντάσθη χάριν τῶν κρατίστων πόλεων τῆς Σικελίας καὶ τῆς μεσηβρινῆς Ἰταλίας [5].

Ἐκ τινος περιέργου ἐπιγραφῆς τῆς Τέω μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. ὑπῆρχον ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καθηγηταὶ μισθούμενοι ὑπὸ τῆς πολιτείας [6]. Τήιός τις, Πολύθρους ὁ Ὀνησίμου, «ἐπέδωκεν» τοῖς συμπολίταις αὐτοῦ «δραχμὰς τρισμυρίας τετράκις χιλίας» ὅπως δι' αὐτῶν «πάντες οἱ ἐλεύθεροι παῖδες πα[ι-δε]ύωνται», ἄρρενες καὶ θήλεις. Ἡ ἐπιγραφὴ δὲν μνημονεύει ἐὰν αἱ δαπάναι θὰ ἐλαμβάνοντο ἐκ τοῦ κεφαλαίου ἢ ἐκ τῶν τόκων, ἀλλὰ βεβαίως θὰ ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν τόκων. Ὥστε ὁ τόκος τοῦ ποσοῦ τούτου θὰ ἐχρησίμευε πρὸς διατήρησιν διαφόρων διδασκάλων, ἐν οἷς παρατηρεῖ τις ἐν πρώτοις «γραμματοδιδασκ[άλους τρεῖς»· «ἀποδεί-κνυσθαι καθ' ἕκαστον ἔτος ἐν ἀρχ[αιρεσίαις μετὰ τὴν τῶν γραμματέων αἵρεσιν»· «δίδοσθαι δὲ τῷ μὲν ἐπὶ τὸ πρῶτον ἔργον χειροτονη-

[1] Schoemann, Antiquités grecques, I, σ. σ. 572-573, 575.—Grasberger, συγ. ἀν. σ. 211.—Hermann—Blümmer, Griech. Privatalter hümer, § 36, σ. 329.

[2] Διοδώρ. ΙΒ', 12.

[3] Graefenhan, gesch, der klass. Philologie im Atlerthum. I. σ. 67.—Schoemann, σύγ ἀν. I, σ. 188. Büchsenschütz, σύγ. ἀν. σ. 561.—Grasberger, σύγ. ἀν. σ. 5?6—563. G. Büsolt, griech. geschichte, Α' μέρ. σ. 279.

[4] Διοδώρ ΙΒ', 13.

[5] L. Carrau, Revue politique et littéraire, 7 Ἰαν/ου 1882, σ. 9.

[6] Pottier et Hauvette — Besnault, Bullet. de corr. hell. σ. 110 καὶ ἐφ. Dittenberger, Sylloge inser. Graecarum, 349. βλ. Scheffler, De rebus Teiorum, Leipzig, 1882, σ. 66 καὶ ἐφ.

θέντ[ι τοῦ ἐνιαυτοῦ δραχμὰς ἑξακοσίας, τῷ δὲ ἐπὶ τὸ δεύτερον δραχ-μὰ[ς πεντακοσίας πεντήκοντα, τῷ δὲ ἐπὶ τὸ τρίτον δραχμὰς πεν-τακοσίας· ἀπόκνυσθι (sic) δὲ καὶ παιδοτρίδας δύο, μισθὸν δ' αὐ-τῶν ἑκατέρων δίδοσθαι τοῦ ἐνιαυτοῦ δραχμὰς πεντακοσίας. Ἀπο-δείκνυσθι (sic) δὲ κιθαριστὴν ἢ ψάλτην,μισθὸν δὲ δίδοσθαι τῷ χει-ροτονηθέντι τοῦ ἐνιαυτοῦ δραχμὰς ἑπτακοσίας». «Ὁπλομάχον δὲ καὶ τὸν διδάξοντα τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν μισθούθωσαν ὅ τε παιδονό-μος καὶ ὁ γυμνασίαρχος ἐπ' ἀναφορᾷ τῇ πρὸς τὸν δῆμον» «διδό-σθω δὲ μισθὸς τῷ μὲν τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν διδάσκοντι δραχμαὶ διακόσιαι καὶ πεντήκοντα, τῷ δὲ ὁπλομάχῳ δραχμαὶ τριακόσιαι». Τὸ σύνολον τῶν εἰς τοὺς ὀκτὼ διδασκάλους πληρωνομένων μισθῶν ἀνέρχεται ἐτησίως εἰς 3900 δραχμάς, ὅπερ προϋποτίθησι τὸ χρῆμα τοκιζόμενον πρὸς 11 $^1/_2$ περίπου ταῖς 100 [1]. Ἀλλ' ἐμισθοδο-τοῦντο καὶ παρὰ τῶν μαθητῶν; Οὐδὲν περὶ τούτου ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφὴ [2]. Διηροῦντο δὲ οἱ παῖδες εἰς τρεῖς τάξεις, ὧν ἡ πρώτη περιελάμβανε «τοὺς παῖδας καὶ τὰς παρθένους» [3], ἡ δευτέρα «τοὺς τούτων ἐνιαυτῷ νεωτέρους» [4] καὶ ἡ τρίτη τοὺς «ἐφήβους» [5].

Ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι ἐν Τέῳ, ὡς ἐν Ἀθήναις, ἡ κυρίως ἀγωγὴ τῶν παίδων ἤρχετο ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου περίπου τῆς ἡλικιας ἔτους, αἱ δὲ ἐφηβικαὶ σπουδαὶ ἐπερατοῦντο περὶ τὸ εἰκοστὸν ἔτος, θ' ἀναγνω-ρίσωμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἀναλογία τις μεταξὺ τοῦ ἱδρύματος τοῦ Πολύ-θρου καὶ τῶν παρ' ἡμῖν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἱδρυμάτων. Ἀλλὰ δὲν ἀπαντᾷ παρ' αὐτοῖς, ὡς παρ' ἡμῖν, ἐντελὴς ἐκπαίδευσις γιγνο-μένη ὑπὸ δημοσίων καθηγητῶν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς πολιτείας; Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ διαφοραὶ εἰσι πολυπληθεῖς· διότι, πλὴν τῆς πα-ρουσίας τῶν παρθένων,ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ σχολείου ἐπὶ τῆς δωρεᾶς τοῦ εὐεργέτου μόνον στηριζόμενος ἄνευ οὐδεμιᾶς παρὰ τῆς πολιτείας προσθήκης, ἡ τῶν καθηγητῶν ἐκλογὴ διὰ χειροτονίας ὑπὸ τῆς ἐκ-

[1] Τόκος ἱκανῶς μέτριος, βλ. Boeckh, σύγ. ἀν. ἔκδ. γ'. I. σ. 156.

[2] Ὁρίζει μόνον ὅτι ὁ «ὁπλομάχος δίδαξε (sic) χρόνον οὐκ ἐλάσσονα μηνῶν δύο». (Bullet. de corr. hell. IV, σ. 114, γρ. 27). Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει «πρωσ-δίδοσθαι (sic) δὲ καὶ ἐὰν ἐμβόλιμον μῆνα ἀγῶμεν τὸ ἐπιβάλλον τοῦ μισθοῦ τῷ μηνί». (Ὀμ. IV, σ. 113, γρ. 20—21).

[3] Bullet. de corr. hellen IV, σ. 113. γρ. 9—10.

[4] Ὀμ. IV, σ. 113, γρ. 17—18.

[5] Ὀμ. IV, σ. 113, γρ. 19, 24. 28.

κλησίας τοῦ δήμου καὶ ἡ ἐτησία αὐτῶν ἀνανέωσις[1] κωλύει τὴν κατὰ πάντα παρομοίωσιν τοῦ γυμνασίου τῆς Τέω πρὸς τὰ ἡμέτερα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα. Οὐχ ἧττον ἡ σύγκρισις ἐπιτρέπεται.

Ἐξ ἄλλων ἐπιγραφῶν τῆς πόλεως ταύτης μανθάνομεν ὅτι οἱ παῖδες ἀπετέλουν εἶδός τι δημοσίου συλλόγου, γυμνασίου, ὡς οἱ τῶν Ἀθηνῶν ἔφηβοι. Δωροῦνται τῷ γυμνασιάρχῳ τῷ μετὰ τοῦ παιδονόμου ἐπιμελουμένῳ αὐτῶν στέφανον[2], ἔχουσι τὸν ἴδιον αὐτῶν ἱερέα[3], μετέχουσι τῶν ἀγώνων, ἐν οἷς τὸ ἄστυ ἀπονέμει βραβεῖα[4]. Ταῦτα συμβαίνουσιν, ἐπειδὴ ἡ πολιτεία ἐπαγρυπνεῖ ἐπ' αὐτῶν ὡς ἐπὶ τῶν ἐφήβων· διότι ἡ ἀνατροφή, ἣν λαμβάνουσιν, εἶναι δημοσία, ὁ δὲ Πολύθρους διὰ τῆς δωρεᾶς αὐτοῦ οὐδὲν ἕτερον ἔπραξεν ἢ νὰ ἐνθαρρύνῃ νόμον παλαιὸν ἤδη. Μὴ δὲν ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν πλούσιοι πολλὰ τῇ πολιτείᾳ κληροδοτοῦντες χρήματα ὅπως ἀνεγείρωσιν ἐπὶ ὑπαρχόντων ἤδη ὑποδειγμάτων νέα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα; Ὥστε ἡ Τέως παριστᾷ περίεργον δεῖγμα τῆς ἀμέσου ἐπεμβάσεως τῆς πολιτείας ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς, διδασκάλους μισθουμένους ὑπὸ τῆς πολιτείας, νεότητα ἐπιβλεπομένην ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς πολιτείας, διδασκαλίαν ἔχουσαν πάντας τοὺς χαρακτῆρας τῆς ἐπισήμου ἐκπαιδεύσεως.

Ἐπιγραφή τις ἐκ Δελφῶν τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος ἀναγράφει τοιοῦτόν τι[5]. Οἱ Δελφοὶ ἔπεμψαν πρεσβείαν εἰς Ἄτταλον Β' τὸν βασιλέα τῆς Περγάμου, «ὑπὲρ τᾶς τῶν παίδων διδασκαλίας»[6]. Ὁ Ἄτταλος ὑπεδέξατο τοὺς πρέσβεις καὶ ἐπέδωκεν αὐτοῖς «ἀργυρίου

[1] Πιθανῶς ἦσαν καὶ πάλιν ἐκλέξιμοι.

[2] C. I. G. 3086.

[3] C. I. G. 3062.

[4] C. I. G. 3088. Αἱ ἐν τῷ περιέργῳ τούτῳ καταλόγῳ ἀναφερόμεναι ἀσκήσεις δὲν ἐπεβάλλοντο πᾶσαι εἰς τοὺς παῖδας τῆς αὐτῆς τάξεως (βλ. Scheffler, σύγ. ἀν. σ. 68). Ὁπωσδήποτε ὑπερίσχυεν ἡ μουσική. (Περὶ τῆς ἰδιαιτέρας κλίσεως τῶν Τηΐων πρὸς τὴν ποίησιν καὶ τὴν μουσικήν, βλ. Le Bas et Waddington, Inscr. d'Asie Mineure, 81 καὶ 82). «Τὰς δὲ ἀποδείξεις, ἃς ἔδει γίνεσθαι ἐν τῷ γυμνασίῳ, ποιεῖσθαι τοὺς γραμματοδιδασκάλους καὶ τὸν τὰ μουσικὰ διδάσκοντα ἐν τῷ βουλευτηρίῳ». (Bullet. de corr. hellen, IV, σ. 114, γρ. 32—34). Καὶ ἐν Χίῳ, ἔνθα οἱ νέοι διῃροῦντο εἰς *παῖδας, ἐφήβους* καὶ *νέους*, ἐτελοῦντο ὅμοιοι ἀγῶνες. βλ. C. I. G 2214. Dittenberger, Sylloge, 350.

[5] Haussoullier, Bullet. de corr. hell. V, σ. σ. 157 καὶ ἑφ.

[6] Ὄψις τῆς ἐπιγραφῆς, γρ. 9.

δραχμὰς Ἀλεξανδρείους μυρίας καὶ ὀκτακισχιλίας» ὧν ὁ ἐτήσιος τόκος, ὑπολογισθείς, ὡς μνημονεύει ἡ ἐπιγραφή, πρὸς 7 ταῖς 100[1] ἀποφέρει δραχμὰς 1260. Ἡ ἐκκλησία τῶν Δελφῶν ἐψηφίσατο τάδε· «ἀπὸ μέν τᾶν μυριᾶν καὶ ὀκτακισχιλιᾶν καταναλισκέσθω ὁ τόκος εἰς παιδευτάς[2]». Τὸ ψήφισμα δὲν ὁρίζει ἄλλως οὔτε τὸν ἀριθμὸν τῶν διδασκάλων οὔτε τὸν μισθὸν ὃν ἕκαστος αὐτῶν θὰ ἐλάμβανε. Τῆς δωρεᾶς τοῦ βασιλέως τῆς Περγάμου οὔσης πολὺ κατωτέρας τῆς τοῦ Πολύθρου πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῶν Δελφῶν ἦσαν ὀλιγώτεροι ἢ ἐμισθοῦντο ἔλαττον τῶν τῆς Τέω. Ἴσως ἐλάμβανον καὶ παρὰ τῶν μαθητῶν δίδακτρα συμπληροῦντα τὸν μισθόν[3]. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, βλέπει τις ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις ἦτο ἐν Δελφοῖς, ὅπως καὶ ἐν Τέῳ, δημοσία[4].

Τοιοῦτο λοιπὸν σύστημα δὲν ἀντέκειτο πρὸς τὰ ἤθη τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὅμως οὐδ' ἴχνος τούτου ἁπαντᾷ ἐν Ἀθήναις. Οὔτε οἱ συγγραφεῖς οὔτε αἱ ἐπιγραφαὶ ἀναγράφουσιν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους ἐφήρμοζον τὴν δημοσίαν ταύτην ἐκπαίδευσιν, ἣν βλέπομεν ἀκμάζουσαν βραδύτερον ἀλλαχοῦ, καὶ ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν ἡμετέραν. Μήπως πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὸ αἴτιον τούτου εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἐν Ἀθήναις διδασκόντων; Ἐφρόνει ἡ πολιτεία ὅτι ὁ εἰς τὰς σπουδὰς σωτήριος ἀνταγωνισμὸς τῶν πολλῶν σχολῶν, αἵτινες ἤνοιγον τὰς ἑαυτῶν πύλας εἰς τὰ παιδία καὶ διηγωνίζοντο πρὸς ἀλλήλας, καθίστων ἀνωφελῆ τὴν ἐπέμβασιν αὐτῆς;[5] Ὀφείλομεν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι δὲν ἐπενέβαινεν ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῶν γονέων, ἢ μᾶλλον ὅτι ἄφηνε τοῖς νεανίαις τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέξωσι μόνοι τοὺς διδασκάλους αὐτῶν;[6] Αἱ διάφοροι αὗται ἑρμηνεῖαι εἶναι

[1] $6^{1}/_{3}$ ταῖς 100 θὰ ἦτο ἀκριβέστερον, ὡς παρετήρησεν ὁ κ. Frankel (τ. ΙΙ τοῦ Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, σημ. 211).

[2] Bull. de corr. hell. V, σ. 163, γρ. 39—40.

[3] Waddington, Edit de Dioclétien, σ. 6.— Reinach. S. Traité d'épigraphie grecque, σ. 64.

[4] Παράβαλε Πολύβιον, ΛΑ', 17, Α, 1, «ἐπεδέξαντο γὰρ (οἱ Ῥόδιοι) μυριάδας σίτου ὀκτὼ καὶ εἴκοσι παρ' Εὐμένους, χάριν τοῦ τὸ λογισθὲν ἐκ τούτων δανείζεσθαι, τὸν δὲ τόκον εἰς τοὺς μισθοὺς ὑπάρχειν τοῖς παιδευταῖς καὶ διδασκάλοις τῶν υἱῶν».

[5] Schoemann, σύγ. ἀν. I, σ. 573.

[6] Curtius, Hist. grecque, I, σσ. 420—421. Τὸ ψήφισμα τῆς Τέω, καίπερ κανονίζον τὰ πράγματα μετά τινος λεπτομερείας, ἀφήνει τοὺς γονεῖς ἐλευθέρους

ἐξ ἴσου ἀποδεκταί· ἀλλ' ἡ πιθανωτάτη εἶναι ὅτι ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτῃ, τῇ περιπαθῶς κατεχομένη ὑπὸ τοῦ πόθου πρὸς διανοητικὴν μόρφωσιν, φυσικὸν ἦτο πολλοὶ διδάσκαλοι νὰ προσφέρωσιν αὐθορμήτως τὰς αὐτῶν ὑπηρεσίας ταῖς οἰκογενείαις καὶ ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἐλάμβανε πρὸς τὴν πολιτείαν ἀνεξαρτησίαν θαυμασίως συνάδουσαν πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀττικῆς πολιτείας.

Ἡ πολιτεία ἐν Ἀθήναις ἐπεμελεῖτο μετὰ ζηλοτύπου μερίμνης τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων προκειμένου μόνον περὶ τῶν υἱῶν τῶν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀποθανόντων. Ἀλλὰ καὶ τότε οὐδὲν βλέπομεν παρόμοιον πρὸς τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν, τὴν διδομένην ὑπὸ διδασκάλων συντηρουμένων δημοσίᾳ δαπάνῃ. Ὁ Ἀριστοτέλης τὴν πρώτην ἐπίνοιαν τοῦ θεσμοῦ τούτου ἀποδίδει Ἱπποδάμῳ τῷ Μιλησίῳ, τῷ σοφῷ ἐκείνῳ, τῷ διασήμῳ διὰ τὴν πολυτέλειαν, τὴν μακρὰν κόμην, τὴν πλουσίαν ἀμφίεσιν, εὐφυεῖ δὲ καὶ ἐπιδεξίῳ καὶ σοφῷ γεωμέτρῃ, πρώτῳ γράψαντι περὶ τῆς καλλίστης πολιτείας, ἂν καὶ οὐδέποτε ἀνεμίχθη εἰς τὰς πολιτειακὰς ὑποθέσεις. Ἐν τῇ ἰδεώδει αὐτοῦ πολιτείᾳ ὁ Ἱππόδαμος «ἐτίθει.... καὶ τοῖς παισὶ τῶν ἐν τῷ πολέμῳ τελευτώντων ἐκ δημοσίου γίγνεσθαι τὴν τροφήν, ὡς οὔπω τοῦτο παρ' ἄλλοις νενομοθετημένον· ἔστι δὲ καὶ ἐν Ἀθήναις οὗτος ὁ νόμος νῦν, καὶ ἐν ἑτέραις τῶν πόλεων [1]». Οὕτως ἐν Ἀθήναις τὰ τέκνα «ὧν οἱ πατέρες ἐτελεύτησαν ἐν τῷ πολέμῳ.... μέχρι μὲν ἥβης ὁ δῆμος ἔτρεφε». Ὡς δ' ἐξικνοῦντο εἰς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν, ὡδήγουν αὐτὰ εἰς τὸ θέατρον, κατὰ δὲ τοὺς ἀγῶνας τῶν νέων τραγῳδιῶν εἰς τὰ κατ' ἄστυ Διονύσια «προελθὼν ὁ κῆρυξ καὶ παραστησάμενος τοὺς ὀρφανούς..., νεανίσκους πανοπλίᾳ κεκοσμημένους,... νυνὶ δὲ καθοπλίσας τῇδε τῇ πανοπλίᾳ ἀφί-

νὰ ἐκλέξωσι μεταξὺ τῶν τριῶν γραμματοδιδασκάλων. Τοῦτο τοὐλάχιστον προκύπτει ἐκ τοῦ ἐν τῷ Bull. de corr. hell. IV, σ. 114, γρ. 30—32 χωρίου: «Ἐὰν δὲ οἱ γραμματοδιδάσκαλοι ἀντιλέγωσι πρὸς αὐτοὺς περὶ τοῦ πλήθους τῶν παίδων, ἐπικρινάτω ὁ παιδονόμος, καὶ ὡς ἂν οὗτος διατάξῃ πειθαρχείτωσαν». Ἐκ τούτου εἰκάζομεν ὅτι οἱ παῖδες ἠδύναντο νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν δευτέραν τάξιν χωρὶς νὰ διδαχθῶσι τὰ τῆς πρώτης, ἢ ὅτι διακούσαντες τὰ μαθήματα τῶν δύο πρώτων τάξεων παρέλειπον τὰ τῆς τρίτης. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου εἰκάζομεν προσέτι ὅτι πλὴν τοῦ μισθοῦ τῆς πολιτείας, ἐλάμβανον καὶ παρὰ τῶν μαθητῶν δίδακτρα.

[1] Ἀριστοτ. Πολιτικά, Β', 5, 4. Θουκυδ. Β', 46, 1.

ησιν ἀγαθῇ τύχῃ τρέπεσθαι ἐπὶ τὰ ἑαυτῶν». Ἐπὶ Ἰσοκράτους ἡ σεμνοπρεπὴς αὕτη τελετὴ περιῆλθεν εἰς ἀχρηστίαν [2], κατὰ τὸν χρόνον δὲ τῆς περὶ τοῦ στεφάνου δίκης ὁ Αἰσχίνης, εἰς ὃν παρέσχεν ὕλην πρὸς ρητορείαν, ποιεῖται λόγον περὶ ταύτης ὡς περὶ μεμακρυσμένης ἀναμνήσεως [3]. Ἀγνοοῦμεν πότε περιῆλθεν εἰς ἀχρηστίαν, γνωρίζομεν δ' ὅμως ὅτι ὁ θεσμὸς οὗτος ἐπέζησεν αὐτῷ, τοῦ Ἀριστοτέλους ἀναφέροντος περὶ αὐτοῦ ὡς περὶ συγχρόνου ἐθίμου.

Αἱ μαρτυρίαι αἱ γνωρίζουσαι ἡμῖν τὴν εὐγενῆ τῶν ἀττικῶν ἠθῶν ταύτην πρᾶξιν οὐδένα ὑπαινιγμὸν περιέχουσι περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων τῶν ὑπὸ τῆς πολιτείας οὕτως υἱοθετουμένων. Ἀλλ' ὅμως κατανοεῖται εὐκόλως ὅτι, ἐὰν ἡ πολιτεία ἐπεμελεῖτο τῆς τροφῆς αὐτῶν, ἐπεμελεῖτο ὡσαύτως καὶ τῆς ἀγωγῆς, ἐμίσθου τοὺς διδασκάλους καὶ ἐλάμβανε πάντα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, ὅπως οἱ νεαροὶ οὗτοι ὀρφανοὶ καταστῶσί ποτε τέλειοι πολῖται. Ἰδοὺ λοιπὸν ἐκπαίδευσις, ὑπὲρ ἧς ἐδαπάνα ἡ πολιτεία. Προφανῶς δὲν δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς δημοσία ἐκπαίδευσις ὑπὸ τὴν σημασίαν ὑφ' ἣν ἐκλαμβάνομεν τὰς λέξεις ταύτας. Ἡ κατάστασις τῶν ὀρφανῶν τούτων πρὸς τὴν πολιτείαν οὐδόλως διέφερε πράγματι τῆς τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων τῶν καταφυγόντων εἰς Τροιζῆνα κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Περσῶν. Ὁ Πλούταρχος λέγει ὅτι πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν βαρβάρων «οἱ πλεῖστοι τῶν Ἀθηναίων ὑπεξέθεντο γονέας καὶ γυναῖκας εἰς Τροιζῆνα, φιλοτίμως πάνυ τῶν Τροιζηνίων ὑποδεχομένων· καὶ γὰρ τρέφειν ἐψηφίσαντο δημοσίᾳ, δύο ὀβολοὺς ἑκάστῳ διδόντες, καὶ ὁπώρας λαμβάνειν τοὺς παῖδας ἐξεῖναι πανταχόθεν, ἔτι δ' ὑπὲρ αὐτῶν διδασκάλους τελεῖν μισθούς [4]». Τοιοῦτον τὸ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου μνημονευόμενον. Προφανῶς ἡ περὶ ἧς πρόκειται ἐκπαίδευσις δὲν εἶναι ἐκπαίδευσις τῆς πολιτείας. Αἱ ἐκφράσεις αὗται, ὧν χρῆσιν ποιεῖται ὁ Πλούταρχος, οὐδεμίαν πρὸς τοῦτο καταλείπουσιν ἀμφιβολίαν· «ἔτι δ' ὑπὲρ αὐτῶν διδασκάλους τελεῖν μισθοὺς» σημαίνει ὅτι οἱ διδάσκαλοι οὗτοι ἦσαν ἰδιαίτεροι, συνήθως ὑπὸ τῶν μαθητῶν μισθούμενοι, ἀλλ' οἵτινες, ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτῶν, λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς πενίας τῶν Ἀθηναίων παίδων, ἐλάμβανον τὸ τίμημα τῶν διδομένων μαθημάτων ἐπὶ εἰδικῆς πιστώσεως ψηφιζομένης ὑπὸ τοῦ ἄστεως. Τοῦτο δὲν δύναται

[2] Ἰσοκράτ. Περὶ εἰρήνης, 82.

[3] Αἰσχίνου κατὰ Κτησιφῶντος, 154. Πλάτ. Μενέξενος, σ. 248Ε—249Β.

[4] Πλουτάρχ. Θεμιστοκλῆς 10.

νὰ συνδεθῇ πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν ὀρφανῶν τῶν Ἀθηνῶν; Αἱ δύο καταστάσεις μεγίστην παρουσιάζουσιν ἀναλογίαν, ἐκ δὲ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Πλουτάρχου κατανοεῖται, πῶς ἡ πολιτεία ἐν Ἀθήναις ἐπεμελεῖτο τῆς ἀγωγῆς τῶν τέκνων τῶν ἐν πολέμῳ ἀποθανόντων πολιτῶν, οὐδαμῶς παραβιάζουσα τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκπαιδεύσεως.

Ἐὰν ἕκαστος Ἀθηναῖος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συστήσῃ σχολεῖον, ἐὰν δὲ αἱ ἐλεύθεραι αὗται σχολαὶ ἦσαν αἱ μόναι, ἐν αἷς ἐδιδάσκοντο μέχρι τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, δὲν θὰ ὑπῆρχον ἱδρύματα ἀνεγειρόμενα καὶ διατηρούμενα ὑπὸ τῆς πολιτείας, ἐν οἷς οἱ ἰδιαίτεροι διδάσκαλοι εὕρισκον στάδιον ἐνεργείας, εἴτε ὅπως καλλιεργήσωσι τὸν νοῦν τῶν παίδων, εἴτε ὅπως ἀσκήσωσι τὸ σῶμα αὐτῶν; Πρέπει νὰ διακρίνωμεν τὸν χῶρον, ἐν ᾧ ἐξεπαιδεύετο ἡ νεότης, τὸν ὡρισμένον πρός τε τὴν διανοητικὴν καὶ φυσικὴν ἀγωγήν. Τὸ ἵδρυμα, ἐν ᾧ ὁ γραμματιστὴς ἐδίδασκε τοὺς παῖδας ἀνάγνωσιν, τὸ τοῦ κιθαρῳδοῦ, ἐν ᾧ οἱ νεαροὶ Ἀθηναῖοι ἐξεμάνθανον τὸν αὐλὸν καὶ τὴν λύραν, ἦσαν ὅλως ἰδιαίτεροι τόποι. Τοιαύτη ἦτο π. χ. ἡ σχολή, ἐν ᾗ ὁ πατὴρ τοῦ Αἰσχίνου ἐδίδασκε τὰ «γράμματα .... πρὸς τῷ τοῦ ἥρω τοῦ ἰατροῦ[1]»· τοιαύτη ἦτο ἡ διαμονὴ τοῦ κιθαριστοῦ, παρ' ᾧ λέγει ὁ Ἀριστοφάνης

«..... βαδίζειν
Τοὺς κωμήτας γυμνοὺς ἀθρόους, κεἰ κριμνώδη κατανίφοι»[2].

Οὐδαμοῦ δὲ καταφαίνεται ὅτι ἡ φιλολογικὴ καὶ μουσικὴ ἐκπαίδευσις ἐγίγνετο ἐν δημοσίοις τόποις ἐπὶ τούτῳ ὑπὸ τῆς πολιτείας ἱδρυθεῖσιν.

Ἀλλὰ δὲν δύναταί τις νὰ εἶναι ὡσαύτως βέβαιος καὶ περὶ τῶν τόπων, ἔνθα ἐδιδάσκετο ἡ γυμναστική. Ἐκ τινος χωρίου τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας, ἀποδιδομένης τῷ Ξενοφῶντι, μανθάνομεν ὅτι ἐν Ἀθήναις «καὶ γυμνάσια καὶ λουτρὰ καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἐστὶν ἴδια ἐνίοις, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸς αὑτῷ οἰκοδομεῖται ἰδίᾳ παλαίστρας πολλάς, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας καὶ πλείω τούτων ἀπολαύει ὁ ὄχλος ἢ οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ εὐδαίμονες[3]». Τί πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἐκ τούτου; Ἀναγκαῖον πρῶτον νὰ μὴ συγχέωμεν τὰς λέξεις *παλαίστρα* καὶ *γυμνάσιον*, δι' ὧν σημαίνονται συνήθως οἱ παρ' Ἀθηναίοις προωρισμένοι τόποι πρὸς τὰς ἀσκήσεις. Ὡς ὀρθότατα

[1] Δημοσθ. περὶ Παραπρεσβ. 249· περὶ Στεφάνου, 129 καὶ 258.
[2] Ἀριστοφ. Νεφέλαι 964.
[3] [Ξενοφ.] Ἀθην. Πολιτ. Β', 10.

ἀποδεικνύει ὁ κ. Grasberger μετὰ μακρὰν καὶ σοφὴν ἔρευναν, ἐν ᾗ ἐξετάζει ἀλληλοδιαδόχως τὰς γνώμας τῶν Haase, Krause, Becker, Bergk, κλπ. ἡ παλαίστρα ἦτο χῶρος ἰδίᾳ ὡρισμένος διὰ τοὺς μήπω ὑπερβάντας τὸ δέκατον ὄγδοον τῆς ἡλικίας ἔτος. Ἐκεῖ οἱ μέλλοντες ἔφηβοι ἐξησκοῦντο ὑπὸ τοῦ παιδοτρίβου εἰς τὰς σωματικὰς καὶ ἐπιδεξίους ἀσκήσεις, τὰς ἀποτελούσας σπουδαῖον μέρος ἐν τῇ ἀττικῇ ἀγωγῇ. Τοὐναντίον τὸ γυμνάσιον ἦτο εἰδικώτερον χρήσιμον εἰς τοὺς ἐφήβους, μετέβαινον δ' εἰς αὐτὸ καὶ ἄνδρες τέλειοι, ὅπως μὴ ἀποβάλλωσι τὰς ὑγιεῖς τῆς νεότητος συνηθείας, καὶ οἱ κυρίως ἀθληταί[1]. Ὑπῆρχε λοιπὸν μεταξὺ τῆς παλαίστρας καὶ τοῦ γυμνασίου διαφορὰ ἀνάλογος πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν μεταξὺ τῶν αἰθουσῶν τῆς ὁπλασκίας, ἔνθα οἱ μαθηταὶ ἀσκοῦνται ἐν αὐτῷ τῷ λυκείῳ εἰς τὸν χειρισμὸν τῆς σπάθης, καὶ τῶν δημοσίων αἰθουσῶν τῆς ὁπλασκίας, ἔνθα οἱ φίλοπλοι καὶ οἱ διδάσκαλοι διαξιφισταὶ ἀσκοῦνται διαξιφιζόμενοι πρὸ ἐκλεκτοῦ κοινοῦ, συγκειμένου ἐξ εἰδημόνων. Προσθετέον ὅτι ἐνωρίτατα αἱ δύο λέξεις συνεχύσθησαν καὶ ἐκάλουν ἀδιαφόρως παλαίστραν ἢ γυμνάσιον πάντα χῶρον, ἐν ᾧ ἐθεραπεύοντο αἱ διάφοροι ἀσκήσεις, αἱ συντελοῦσαι πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ σώματος. Ἀλλ' ὅμως τὸ πρῶτον ἡ παλαίστρα ἦτο τόπος ἔνθα συνήρχοντο οἱ ἔφηβοι παῖδες[2], ἐν δὲ τῷ γυμνασίῳ ἠσκοῦντο οἱ ἔφηβοι καὶ οἱ ἐν ἀκμῇ ἄνδρες.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω οὐδαμῶς πείθομαι ὅτι αἱ δημόσιαι παλαῖστραι, ὧν μνείαν ποιεῖται ὁ ἀνώνυμος τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας* συγγραφεύς, ἦσαν διὰ παῖδας, διαβλέπω δὲ μᾶλλον γυμνάσια, ἢ πιθανώτερον παλαίστρας οἰκοδομηθείσας ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐν τοῖς δημοσίοις γυμνασίοις τῶν Ἀθηνῶν[3]. Γνωστὸν ὄντως ὅτι τρία μεγάλα γυμνάσια εἶχον αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα: τὴν *Ἀκαδήμειαν*, βορειοδυτικῶς τοῦ ἄστεως, τὸ *Λύκειον*, ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχ-

[1] Grasberger, σύγ. ἀν. I, σ. 247 καὶ ἐφ. Mahaffy, Old greek education ἔκδ. β', σ. 28.
[2] Συχνότερον δηλοῦνται διὰ τῶν λέξεων *ἐν παιδοτρίβου*· βλ. Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 973.
[3] Ἀποκλίνω πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην ἔννοιαν, διότι ἡ τῶν Ἀθηναίων Πολιτεία φαίνεται ἀνερχομένη εἰς ἀρχαιοτάτους χρόνους. Ὁ κ. Roquette (de Xenophontis vita, σ. 100) νομίζει αὐτὴν προγενεστέραν τοῦ 424, ὅτε *γυμνάσιον* καὶ *παλαίστρα* δὲν ἐσήμαινον βεβαίως ταὐτόν.

θης τοῦ Ἰλισσοῦ, καὶ τὸ *Κυνόσαργες*, κατέχον πιθανῶς τὸν νῦν καλυπτόμενον ὑπὸ τοῦ χαρίεντος μοναστηρίου τῶν Ἀσωμάτων, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κηφισιᾶς, χῶρον. Βραδύτερον ἠγέρθη παρὰ τὸ Θησεῖον, τὸ *Πτολεμαῖον*, κτισθὲν περὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Γ' αἰῶνος, διὰ τῆς μεγαλοδωρίας βασιλέως τινὸς τῆς Αἰγύπτου, ἀναμφιβόλως Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου. Βραδύτερον ἔτι ἀναφαίνεται ΒΑ τῆς Ἀκροπόλεως τὸ *Διογένειον*, κληθὲν οὕτω πιθανώτατα ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἱδρύσαντος αὐτὸ Διογένους, περὶ οὗ ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Τέλος γιγνώσκομεν τὴν ὕπαρξιν γυμνασίου τινὸς τοῦ Ἑρμοῦ καὶ ἑτέρου τοῦ Ἀδριανοῦ [1]. Τὰ πλεῖστα τῶν γυμνασίων ἦσαν εὐρεῖς περίβολοι δένδρεσι πεφυτευμένοι, κήποις καὶ ἄλσεσι κεκοσμημένοι, καὶ πολλοῖς μνημείοις, βωμοῖς, στοαῖς καὶ κρήναις [2]. Τὰ πλεῖστα ὡσαύτως ἐκέκτηντο στάδιον καὶ μίαν ἢ πλείονας παλαίστρας. Τὰς παλαίστρας ταύτας φαίνεται ὑπαινισσόμενος ὁ ἀνώνυμος συγγραφεύς· ἐξ οὗ κατανοεῖ τις ὅτι αἱ τῶν γυμνασίων παλαῖστραι αὗται συγκαταριθμοῦνται ὑπὸ αὐτοῦ ταῖς δημοσίαις οἰκοδομαῖς, διότι τὰ γυμνάσια εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ἱδρύματα δημόσια γέμοντα κτιρίων, ἀνεγερθέντων εἴτε ὑπὸ τῆς πολιτείας εἴτε ὑπὸ φίλων ἡγεμόνων ἢ ἰδιωτῶν πλουσίων, δωρησάντων αὐτὰ εἰς τὸ ἄστυ, διοικούμενα δὲ ὑπὸ δημοσίων λειτουργῶν, ὧν τὰ ἀκριβῆ καθήκοντα ἀγνοοῦμεν, ἀλλ' οἵτινες ἦσαν βεβαίως ἀντιπρόσωποι τῆς πολιτείας. Τοιοῦτοι εἶναι ὁ ἐπιστάτης τῆς Ἀκαδημείας [3] καὶ ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Λυκείου [4]. Ἑρ-

[1] Περὶ τῶν διαφόρων τούτων γυμνασίων, βλ. Karten von Attica, φύλλον Ια, καὶ Milchhoeffer, Denkmaeler τοῦ Baumeister, ἐν λέξ. Athen, σ 169, στήλ. 1, 173, στήλ. 2, 176, στήλ. 1, 180, στήλ. 1, 181 στήλ. 2.— Schoemann, σύγ. ἀν. I, σ. 576 καὶ ἐφ. Curtius, Hist. grecque, II, σ. 626 καὶ ἐφ. Dumont, Essai sur l'éphébie attique, I, σ. 45 καὶ ἐφ. 207 καὶ ἐφ.

[2] Εἶπον τὰ *πλεῖστα*, διότι πάντα δὲν εἶχον πιθανῶς τὴν αὐτὴν ὄψιν· π. χ. τὸ Πτολεμαῖον καὶ Διογένειον, τὰ ἐντὸς τῆς πόλεως αὐτῆς εὑρισκόμενα, θὰ ἦσαν ἧττον εὐρέα τῶν ἐκτὸς τῶν τειχῶν κειμένων γυμνασίων. Τὸ Πτολεμαῖον ἦν χρήσιμον τοῖς ἐφήβοις ἀντὶ τῆς βιβλιοθήκης, κατὰ δὲ τὰ ἐφηβικὰ μάρμαρα ἐν αὐτῷ οἱ νέοι διήκουον τὰ μαθήματα τῶν φιλοσόφων. Βλ. Dumont. σύγ. ἀν. I, σ. 208.

[3] Ὑπερίδου κατὰ Δημοσθένους, 22.

[4] C. I. G. III, 89, ἀφιέρωσις τῷ Ἀπόλλωνι ὑπό τινος Διονυσίου, φέροντος τὴν προσηγορίαν *ἐπιμελητὴς Λυκείου*. Δὲν διαβλέπω, ὡς ὁ κ. Dumont (ἀν. I, σ. 47), ἐν τῷ προσώπῳ, οὗ πρὸς τιμὴν ἐχαράχθη ἡ ἀφιέρωσις τοῦ C. I. A. III, 741, ἐπιμελητήν τινα τοῦ Διογενείου. Δὲν πρόκειται περὶ ὑπαλλήλου εἰ-

γον τῶν ἀρχόντων τούτων· ἦτο βεβαίως ἡ τῶν οἰκοδομῶν καὶ τοῦ ὑλικοῦ ἐπιτήρησις, χωρίον δέ τι τοῦ Ἡσυχίου φαίνεται ὁρίζον ὡς ἓν τῶν καθηκόντων αὐτῶν τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ ἐλαίου, τοῦ προωρισμένου ὑπὲρ τῶν ἐν ταῖς παλαίστραις γιγνομένων ἀσκήσεων εἰς τὴν πάλην [1].

Ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων προκύπτει ὅτι αἱ παλαῖστραι, αἱ μὴ εὑρισκόμεναι ἐν τοῖς γυμνασίοις, ἦσαν ἴδιαι οἰκοδομαί, ὡς αἱ σχολαί, ἐν αἷς οἱ παῖδες ἐμάνθανον ν' ἀναγιγνώσκωσιν, οἱ δὲ παιδοτρίβαι οἱ ἐπιμελούμενοι ἐν ταῖς παλαίστραις ταύταις τῶν ἀσκήσεων τῆς νεότητος ἦσαν διδάσκαλοι ἴδιοι. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν τὴν διάκρισιν, ἣν τινες τῶν ἀρχαιολόγων ἐνόμισαν ὅτι ἀπέδειξαν μεταξὺ τῆς διανοητικῆς καὶ τῆς φυσικῆς παιδεύσεως, ὅτι τὴν μὲν ἐπεζήτουν ἐν ταῖς ἰδιαιτέραις, τὴν δὲ ἐν ταῖς δημοσίαις σχολαῖς [2]. Ἡ πλάνη αὕτη προέρχεται προφανῶς ἐκ τούτου, ὅτι παῖδες καὶ ἔφηβοι συνεχέοντο. Δημόσια ἦσαν τὰ γυμνάσια, εἰς ἃ ἐφοίτων οἱ ἔφηβοι, ἀλλ' οὐδαμῶς καὶ αἱ διὰ τοὺς παῖδας καὶ τοὺς νεανίας προωρισμέναι παλαῖστραι [3]. Ὅτι ἐνωρὶς οἱ νέοι οὗτοι ἐπεφαίνοντο ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ ἐξησκοῦντο τὰς συνήθεις αὐτῶν ἀσκήσεις μετὰ τῶν ἐφήβων καὶ τῶν ὡριμωτέρας ἡλικίας ἀνδρῶν, εἶναι πιθανώτατον, ὡς πιθανώτατον ὡσαύτως νομίζεται ὅτι οἱ ἔφηβοι δὲν ἀπεκλείοντο τῆς παλαίστρας τῶν παίδων, ἥτις ὄντως ἦτο καθαρῶς ἴδιον ἵδρυμα.

Ἀποδεικνύει δὲ τοῦτο ὁ τρόπος δι' οὗ ὑπεδήλουν αὐτὴν ἐνίοτε· ἐκάλουν αὐτὴν ἐκ τοῦ κτήτορος δηλαδὴ τοῦ ἐν αὐτῇ διδάσκοντος παιδοτρίβου. Οὕτω πράγματι πρέπει νὰ ἐξηγηθῶσι τὰ κύρια ὀνόματα τὰ κατὰ γενικὴν πτῶσιν ἀπαντῶντα ἔν τισι χωρίοις, συνοδεύοντα τὴν λέξιν *παλαίστρα*· π. χ. ἐν τῷ Χαρμίδῃ πρόκειται περὶ τῆς τοῦ *Ταυρέου παλαίστρας* [4]. Εἰς τὴν παλαίστραν τοῦ Σιβυρτίου λέγει ὁ

δικῶς προσκεκολλημένου εἰς τὸ Διογένειον, ἀλλὰ περὶ κοσμητοῦ, ὅστις, διαρκούσης τῆς ὑπηρεσίας, ἐπεμελήθη μετὰ περισκέψεως ἰδίας τῶν τοῦ γυμνασίου ἐκτελέσας πιθανῶς ἐπισκευὰς ἢ ἐξωραϊσμούς τινας.

[1] Ἡσύχ. ἐν λέξ. *ἀρχέλας*. Περὶ τῆς συνήθους ἐννοίας τῆς λέξεως *ἐπιστάτης* ἐν τῇ ἀττικῇ διοικήσει βλ. Boeckh, Staatshaushaltung der Athener ἔκδ. γ', I, σ. 257.

[2] Büchsenschütz, σύγ. ἀν. σ. 560—61. Curtius, σύγ. ἀν. II, σ. 460.

[3] Βλ. π. χ. τὰς ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου μνημονευομένας παλαίστρας ἐν τῷ κατὰ Τιμάρχου λόγῳ, 10. Οὐδὲν ἔχουσι κοινὸν μετὰ τῆς πολιτείας, πλὴν ὅτι, ὡς θέλομεν ἰδῃ παρακατιόντες, ἡ πολιτεία ἐξήσκει εἴδός τι ἠθικῆς ἐπιτηρήσεως.

[4] Πλάτ. Χαρμίδης, σ. 153 Α. «Καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Ταυρέου παλαίστραν

Πλούταρχος, ὅτι ἐφοίτα ὁ Ἀλκιβιάδης [1]. Κατὰ δὲ τὸν Ψευδο-πλούταρχον, ὅτε ὁ Ἰσοκράτης ἀπέθανε μαθὼν τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ καταστροφήν, εὑρίσκετο ἐν τῇ Ἱπποκράτους παλαίστρᾳ [2] Τέλος ἐκ τῶν ἀγωνιστικῶν καταλόγων ἐμφαίνεται ἡ ὕπαρξις κατὰ τὸν Β' αἰῶνα π. Χ, παλαίστρας τινὸς τοῦ Τιμέου [3] καὶ ἄλλης τοῦ Ἀντιγένους [4]. Διάφοροι προετάθησαν ἑρμηνεῖαι τῶν ὀνομάτων τούτων. Πιθανὸν τὰς γενικὰς ταύτας νὰ ἐκλάβῃ τις ὀνόματα τῶν εὐεργετῶν, τῶν οὕτω δηλουμένων προσώπων ὄντων ἰδιωτῶν πλουσίων κοσμησάντων τὸ ἄστυ διὰ παλαιστρῶν ἰδίαις αὐτῶν δαπάναις ἀνεγερθεισῶν. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι βεβαίως λίαν ἐπαγωγός, ἀλλ' ἀτυχῶς ἐπ' οὐδεμιᾶς στηρίζεται ἀποδείξεως. Δύναταί τις ὡσαύτως νὰ εἰκάσῃ ὅτι ἦσαν τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχιτεκτόνων, διότι συχνάκις ὑποδηλοῦται μνημεῖόν τι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ οἰκοδομήσαντος αὐτὸ ἀρχιτέκτονος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ διάσημος ὁπλοθήκη ἡ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου «Φίλωνος ὁπλοθήκη» καλουμένη [5]. Ἀλλ' ἐὰν φυσικῶς τὸ ὄνομα τοῦ Φίλωνος προσεκολλήθη εἰς τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ἓν τῶν καλλίστων κοσμημάτων τοῦ Πειραιῶς, ἧττον εὐκόλως κατανοεῖται πῶς ἡ ἀνέγερσις παλαίστρας ἠδύνατο νὰ παράσχῃ τοιαύτην δόξαν τῷ ἀνεγείραντι αὐτήν.

τὴν καταντικρὺ τοῦ τῆς Βασίλης ἱεροῦ εἰσῆλθον....» Ἀντικαθιστῶ τὸ *Βασίλης* διὰ τοῦ *Βασιλικῆς*, ὅπερ εἶναι ἡ ἀληθὴς γραφή. Βλ. ἐν ἐφημ. Ἀρχ. 1884, σ. 161 καὶ ἐφ. C. I. A, IV, σ. 66, ἀρ. 53α, ψήφισμά τι τῆς ἀρχοντίας τοῦ Ἀντιφῶνος (418—417), σχετικὸν πρὸς τὸ ἱερὸν τοῦ Κόδρου, τοῦ Νηλέως καὶ τῆς Βασιλείας, εἴδους προσοποποιήσεως τῆς ἀττικῆς Βασιλείας. Προφανῶς περὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου πρόκειται παρὰ Πλάτωνι. Ἔκειτο δ' ἐν *Λίμναις*, ἔνθα σήμερον τὸ στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον. Λοιπὸν ἡ καταντικρὺ αὐτοῦ παλαίστρα τοῦ Ταυρέου ἐγειτνίαζε πρὸς τὸ Διονυσιακὸν Θέατρον. Βλ. S. Reinach, Revue Critique, 4 Μαΐου 1885, σ. 351, 11 Μαΐου 1885, σ. 367.— Wochenschrift fur klass. Philol. II. σ. 763

[1] Πλούτ. Ἀλκιβιάδης. 3.

[2] [Πλουτάρχου] Βίοι τῶν δέκα ρητόρων, σ. 837 Ε.

[3] C. I. A. II, 444 στ. 1, II, 61 καί ἐφ. 445 στ. 1. II, 22 καὶ ἐφ.

[4] C. I. A. II, 446 στ. 1, II, 60 καὶ ἐφ. βλ. ἐν Θεοκρίτου Εἰδυλλίοις, Β', 8 καὶ 97 τὴν Παλαίστραν τοῦ Τιμαγέτου.

[5] Πλουτάρχου Σύλλας, 14. Περὶ τοῦ μνημείου τούτου βλ. Choisy, l'Arsenal du Pirée d'aprés le devis original des travaux, Paris 1883. Doerpfeld, Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, VIII, σ. 147 καὶ ἐφ. περὶ δὲ τοῦ κειμένου, C. I. A, II, 1054. Dittenberger, Sylloge, 352.

Πιθανώτατα, ὡς ὑπέδειξα, τὰ κύρια ταῦτα ὀνόματα ἦσαν ἴσως τῶν παιδοτριβῶν. Δύο χωρία τὸ μὲν παρὰ Πλάτωνι, τὸ δὲ παρὰ Θεοφράστῳ ἐπιβεβαιοῦσι τὴν ἑρμηνείαν ταύτην. Ὁ Πλάτων ἀναβιβάζει ἐπὶ σκηνῆς τὸν σοφιστὴν Ἱππίαν πληροφοροῦντα τὸν Σωκράτην, ὅτι ἔγραψε πραγματείαν τινὰ περὶ τῶν «ἃ χρὴ τὸν νέον ἐπιτηδεύειν». Εἶναι εἶδος διαλόγου, ὅπως δὲ δώσῃ εἰς τὸν λόγον αὐτοῦ ὕφος μεγαλοπρεπές, ἐφαντάσθη ὅτι ὁ Νέστωρ καὶ ὁ Νεοπτόλεμος ἤριζον περὶ τοῦ σοβαροῦ τούτου ζητήματος μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τροίας. Προσθέτει δὲ «μέλλω ἐπιδεικνύναι εἰς τρίτην ἡμέραν, ἐν τῷ Φειδοστράτου διδασκαλείῳ· ἀλλ' ὅπως παρέσει καὶ αὐτὸς καὶ ἄλλους ἄξεις, οἵτινες ἱκανοὶ ἀκούσαντες κρῖναι τὰ λεγόμενα [1]». Δὲν εἶναι καταφανές, ὅτι ὁ Φειδόστρατος οὗτος, ὁ τὸ διδασκαλεῖον αὐτοῦ διὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς πραγματείας τοῦ Ἱππίου παρέχων, εἶναι οὐ μόνον ὁ κτήτωρ ἀλλὰ καὶ ὁ διδάσκαλος ; Τὸ χωρίον τοῦ Θεοφράστου εἶναι ἔτι πειστικώτερον [2]. Ὁ Θεόφραστος εἰκονίζει τὸν αὐτάρεσκον (ἄρεσκον) σχεδὸν ὅμοιον πρὸς τὸν κόλακα, οὗ τινος ὅμως δὲν ἔχει οὔτε τὴν ὑποκρισίαν οὔτε τὴν χαμέρπειαν. Ὁ ἀδιόρθωτος οὗτος ἄρεσκος ἔχει ἐν τῷ αὐτοῦ οἴκῳ εἶδός τι σφαιροπαιξίας, ἣν παρέχει τῷ πρώτῳ τυχόντι, φιλοσόφοις, σοφισταῖς, ὁπλομάχοις, μουσικοῖς ἐπὶ μίαν ἢ πλείονας συνεδρίας, ὅπως ἀρέσκῃ αὐτοῖς. Δεκτῆς γενομένης τῆς προτάσεως αὐτοῦ, παρίσταται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μαθήματος, τῶν ἀσκήσεων, τῆς μουσικῆς συμφωνίας, ὡς ἄνθρωπος εὑρισκόμενος ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ, καὶ διὰ τρόπου δυναμένου νὰ ἐκπλήξῃ ὑπερηφάνως ἀποτείνει τὴν ἑξῆς παρατήρησιν τοῖς παροῦσι· «Τούτου ἐστὶν ἡ παλαίστρα [3]». Αἱ λέξεις αὗται καθαρῶς δεικνύουσιν ὅτι τὰ ὀνόματα, ὧν ζητοῦμεν νὰ ὁρίσωμεν τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν, ἦσαν ὀνόματα παιδοτριβῶν καὶ κτητόρων τῶν ὑπ'αὐτῶν διευθυνομένων παλαιστρῶν [4].

[1] Πλάτ. Ἱππίας Μείζων, σ. 286 Β.

[2] Γνωστὸν ἐν οἵᾳ οἰκτρᾷ καταστάσει διεσώθησαν οἱ χαρακτῆρες τοῦ Θεοφράστου.

[3] Θεοφράστου, Χαρακτῆρες, 5.

[4] Μεταξὺ τῶν κυρίων ὀνομάτων τῶν ἀναφερομένων ἔν τισι παλαίστραις δὲν ἐμνημόνευσα τὸ ὄνομα τοῦ Μίκκου, ἀπαντῶντος ἐν ἀρχῇ τοῦ Λύσιος καὶ ἐμβαλόντος εἰς ἀμηχανίαν πλείστους σοφούς. Ὁ Σωκράτης ἐπιστρέφων ἐκ τῆς Ἀκαδημείας μεταβαίνει εἰς τὸ Λύκειον, βαίνων ἔξωθεν τῶν τειχῶν τοῦ ἄστεως, ὅτε συναντᾷ τὸν νεαρὸν Ἱπποθάλην μετ' ἄλλων τινῶν νεανίσκων. Οἱ νεανίσκοι παρακαλοῦσιν νὰ παραμείνῃ μεθ' ἑαυτῶν. Ἰδοὺ τὸ χωρίον (Πλάτ. Λύσις,

Ἅπαξ ἔτι βλέπομεν ὅτι αἱ παλαῖστραι ἦσαν ἴδια ἱδρύματα ὑπὸ ἰδίων διδασκάλων εἰς τὴν διάθεσιν τῶν οἰκογενειῶν τιθέμενα. Ἡ μνεία τῶν παίδων τῆς παλαίστρας τοῦ Τιμέου καὶ τοῦ Ἀντιγένους, μεταξὺ τῶν νικητῶν τῶν Θησείων, περὶ ὧν ποιοῦνται μνείαν οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες ἀγωνιστικοὶ κατάλογοι, οὐδόλως ἀντιλέγουσι πρὸς τὴν βεβαίωσιν ταύτην· διότι οἱ παῖδες οὗτοι ἀναφέρονται ὡς μαθηταὶ τῶν δύο λαμπροτάτων ἐν Ἀθήναις παλαιστρῶν, τῶν γνωστοτάτων, τῶν κάλλιον διευθυνομένων, καὶ τῶν ἐχουσῶν μείζονα ἀριθμὸν νεανιῶν ἀσκουμένων ἐν αὐταῖς. Μὴ τάξεις τινὲς ἐφήβων δὲν ἔφερον ἰδίας ὀνομασίας, καὶ δὲν ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῶν μαρμάρων ἐπ' αὐτῇ ταύτῃ ἀκριβῶς τῇ περιπτώσει τῶν αὐτῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Θησέως ἀγώνων, «νεανίσκοι ἐγ λυκείου [1]» «ἄνδρες ἐγ λυκείου ; [2]»

Τὸ ἐκ πάντων τούτων ἐξαγόμενον συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἐν Ἀθήναις ἡ τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἐκπαίδευσις ἦν ἐλευθέρα καὶ ὅτι ἐλεύθερα ἦσαν ὡσαύτως τὰ ἱδρύματα, οἱαδήποτε καὶ ἂν ἦσαν, ἔνθα ἡ διδασκαλία ἐγίγνετο· ὅτι, ἐὰν ἡ πολιτεία ἐδέχετο δωρεὰς ἢ ἐδαπάνα πρὸς ἐκπαίδευσιν τῆς νεότητος, μόνον περὶ τῶν δημοσίων γυμνασίων

σ. 203 B—204 A): «Δεῦρο, ἔφη, δείξας μοι ἐν τῷ καταντικρὺ τοῦ τείχους περίβολόν τέ τινα καὶ θύραν ἀνεῳγμένην· διατρίβομεν δέ, ἦ δ' ὅς, αὐτόθι ἡμεῖς τε αὐτοὶ καὶ ἄλλοι πάνυ πολλοὶ καὶ καλοί. Ἔστι δὲ δὴ τί τοῦτο, καὶ τίς ἡ διατριβή ; Παλαίστρα, ἔφη, νεωστὶ ᾠκοδομημένη· ἡ δὲ διατριβὴ τὰ πολλὰ ἐν λόγοις, ὧν ἡδέως ἄν σοι μεταδιδοῖμεν. Καλῶς δέ, ἦν δ' ἐγώ, ποιοῦντες· διδάσκει δὲ τίς αὐτόθι ; Σὸς ἑταῖρός γε, ἦ δ' ὅς, καὶ ἐπαινέτης, Μίκκος. Μὰ Δία, ἦν δ' ἐγώ, οὐ φαῦλός γε ἀνήρ, ἀλλ' ἱκανὸς σοφιστής». Ἠρώτησαν περὶ τοῦ τὶς ὁ Μίκκος οὗτος. Προφανῶς ἐνταῦθα δὲν εὑρισκόμεθα πρὸ παιδοτρίβου τινός, ἀλλ', ὡς εἴδομεν, αἱ παλαῖστραι δὲν ἦσαν ἀποκλειστικῶς ὡρισμέναι πρὸς τὴν γυμναστικὴν διότι ἦσαν χρήσιμοι καὶ ὡς συνεντευκτήρια τοῖς ἀκροαταῖς τῶν σοφιστῶν ἐκείνων, οἵτινες ἐδανείζοντο ἢ ἐμίσθουν ταύτας, ὅπως ἐκθέσωσι τὰς ἰδέας αὐτῶν καὶ συνεδρεύσωσι. Περὶ τοιούτου τινὸς πρόκειται ἐνταῦθα. Πᾶς ἄλλως ὁ μεταξὺ Σωκράτους καὶ Ἱπποθάλους διάλογος ὑποδεικνύει ἐπαρκῶς ὅτι δὲν προέκειτο περὶ γυμναστικῶν ἀσκήσεων, ἀλλ' ἁπλῶς περὶ *λόγων*· πρὸς ἀκρόασιν δὲ τῶν λόγων ὁ Σωκράτης ἀποδέχεται τὴν πρόσκλησιν τῶν νέων. Ὅθεν ὁ Μίκκος εἶναι σοφιστής, ὅστις ἐπί τινα ἴσως χρόνον ἐξελέξατο διαμονὴν ἐν τῇ Νέᾳ Παλαίστρᾳ, καὶ οὗτινος τὸ ὄνομα δύναταί τις νὰ ἐξομοιώσῃ πρὸς τὰ μνημονευθέντα. Βλ. Grasberger, σύγ. ἀν. I, σ. 253, σημ. 2. Hermann—Blümner, Griech. Privatalterthümer, § 36, σ. 339, σημ. 1.

[1] C. I. A. II, 444, στ. 1, γρ. 67. 446, στ. 1, γρ. 65.

[2] C. I. A. II, 445, στ, 1', γρ. 27.

ἐμερίμνα· ὅτι ἐν τοῖς γυμνασίοις τούτοις ἠσκοῦντο μάλιστα οἱ ἔφηβοι καὶ οἱ διελθόντες τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν πολῖται, ἀλλ' ὅτι οἱ χῶροι οἱ διὰ τὰς ἀσκήσεις τῶν παίδων ὡρισμένοι ἦσαν ἴδιαι παλαῖστραι διατηρούμεναι ὑπὸ διδασκάλων ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τῆς πολιτείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΑΦΟΡΩΣΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΝ

Καίτοι παρ' Ἀθηναίοις ἕκαστος ἠδύνατο νὰ διδάξῃ κατ' ἀρέσκειαν, πλανώμεθα ὅμως πιστεύοντες ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις διέφευγεν ἀπολύτως τὸ ἄγρυπνον ὄμμα τοῦ νομοθέτου. Παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν ἀπαντῶσι μαρτυρίαι, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἐν Ἀθήναις, ὡς καὶ πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὑπῆρχον ἐκπαιδευτικοὶ νόμοι. Ποῖοι ἦσαν οἱ νόμοι οὗτοι καὶ τίς ὁ χαρακτὴρ αὐτῶν ;

Εἰς τὸν ἐξετάζοντα τὸ μέρος τοῦτο τῶν ἀττικῶν νόμων προβάλλεται πρόβλημά τι πρὸς λύσιν. Ἀπῄτει ἡ πολιτεία οἱ γονεῖς νὰ ἐπαγρυπνῶσιν ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν ἑαυτῶν τέκνων ; Διέτασσε πάντες οἱ παῖδες νὰ λαμβάνωσιν ἐκπαίδευσίν τινα ; Ἡ ἐκπαίδευσις δηλαδὴ ἡ παρεχομένη ἐν τοῖς ἰδιωτικοῖς σχολείοις ὑπὸ διδασκάλων μὴ μισθουμένων ὑπὸ τῆς πολιτείας ἦτο ὑποχρεωτική ; Παρὰ Κρίτωνι, ἐν τῷ χωρίῳ τῷ γνωστῷ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Προσωποποιΐα τῶν νόμων*, οἱ νόμοι διατάσσουσι τοὺς γονεῖς νὰ μορφώσωσι τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα τῶν υἱῶν διὰ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς [1]. Κατὰ τοῦτον οὐ μόνον οἱ γονεῖς ὑπεχρεοῦντο νὰ ἐκπαιδεύωσι τὰ τέκνα αὐτῶν ἀλλ' ὁ νόμος ἐπέβαλλεν αὐτοῖς εἶδός τι προγράμματος. Ἕτεραι δὲ τοιαῦται μαρτυρίαι παρέχονται ἡμῖν ὑπό τινων ἐνδείξεων σχετικῶν πρὸς τὰς σχέσεις τῶν κηδεμόνων πρὸς τὰ ὀρφανά. Γνωστὴ ἡ φιλόστοργος μέριμνα τῶν ἀττικῶν νόμων ὑπὲρ τῶν ὀρφανῶν ἡ θέτουσα αὐτὰ ὑπὸ τὴν εἰδικὴν προστασίαν τοῦ ἄρχοντος, λέγουσα «τούτων ἐπιμελείσθω καὶ μὴ ἐάτω ὑβρίζειν μηδένα περὶ τούτους [2]». Οἱ φιλόσοφοι, ἐν τοῖς ἰδεώδεσι πολιτεύμασιν, οὐχ ἧττον περὶ αὐτῶν μεριμνῶσιν· ἐπιμελοῦνται τοῦ τε πνεύματος ἅμα καὶ τοῦ σώματος,

[1] Πλάτ. Κρίτων, σ. 50 D.

[2] Δημοσθ. πρὸς Μακάρτατον, 75.

ὁ δὲ Πλάτων συμβουλεύει τοῖς ἄρχουσι νὰ μεριμνῶσιν ἰδίᾳ περὶ τῆς ἀνατροφῆς αὐτῶν[1]. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀττικὸς νόμος ἐπέβαλλε τοῖς κηδεμόσι τὸ αὐτὸ καθῆκον. Ὁ Δημοσθένης μέμφεται τὸν Ἄφοβον ὅτι «καὶ τοὺς διδασκάλους τοὺς μισθοὺς ἀπεστέρηκε», ὅπερ σημαίνει ὅτι δεχόμενος τὴν κηδεμονίαν ἀνέλαβε καὶ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διαχειρίζηται καὶ τὰ εἰσοδήματα τοῦ ὑπ' αὐτοῦ κηδευομένου, οὐ μόνον τρέφων ἀλλὰ καὶ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ θεραπεύων[2]. Ἐὰν ὁ κηδεμὼν ἀνελάμβανε τοιαύτας ὑποχρεώσεις, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὗται ἐπεβάλλοντο καὶ τοῖς γονεῦσιν[3].

Ἀγνοοῦμεν πῶς εἶχεν ἡ πολιτεία πρὸς τοὺς γονεῖς, τοὺς ἐγκαταλείποντας τὰ αὐτῶν τέκνα ἐν ἀμαθίᾳ. Ὁ νόμος ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψει τὴν κατάστασιν τοῦ πατρὸς καὶ τοὺς πόρους αὐτοῦ ; ἀπήλλασεν αὐτόν, πτωχὸν ὄντα καὶ δεόμενον τῆς ἐργασίας τοῦ υἱοῦ, τῶν θυσιῶν, ἃς ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς ὑπὸ τῆς τύχης εὐνοουμένους ; Δηλαδὴ ἡ περὶ τὴν παίδευσιν ἰσότης, ἡ οὐσιώδης αὕτη ἀρχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀγωγῆς, εἶχεν ἐν Ἀθήναις ἐξαιρέσεις ; Ἐν τῇ εἰκόνι, ἣν περὶ τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς νομοθεσίας ἀφῆκεν ἡμῖν ὁ Ἰσοκράτης, φαίνεται ἐννοῶν ὅτι ὑπῆρχον τῶν πολιτῶν διαιρέσεις, καθ' ἃς «τοὺς μὲν ὑποδεέστερον πράττοντας ἐπὶ τὰς γεωργίας καὶ τὰς ἐμπορίας.... τοὺς δὲ βίον ἱκανὸν κεκτημένους περί τε τὴν ἱππικήν, καὶ τὰ γυμνάσια καὶ τὰ κυνηγέσια καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἠνάγκασαν διατρίβειν[4]».

Ἀλλ' αἱ μαρτυρίαι αὗται δυσκόλως παρέχουσιν ἱστορικήν τινα ἀξίαν. Πρέπει πρὸ παντὸς ν' ἀναλογισθῶμεν ὅτι ὁ Ἰσοκράτης εἶναι ῥήτωρ, οὗτινος σκοπὸς δὲν εἶναι νὰ δίδῃ ἐπὶ τῶν πρώτων θεσμῶν τῶν Ἀθηνῶν ἀκριβεῖς εἰδήσεις, οὐδὲ νὰ πλέκῃ ἐγκώμια εἰς τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἀκμῆς καὶ παριστᾷ τοὺς νόμους αὐτῶν ὡς μέτρα ὑπα-

[1] Πλάτ. Νόμοι ΙΑ'. σ 926 D — 927 C.

[2] Δημοσθ. κατὰ Ἀφόβου Α'. 46.

[3] Παραλείπω τὸ χωρίον τοῦ Πλουτάρχου (Σόλων, 22) τὸ ὑπαινισσόμενον νόμον τινὰ τοῦ Σόλωνος «υἱῷ τρέφειν τὸν πατέρα μὴ διδαξάμενον τέχνην ἐπάναγκες μὴ εἶναι.» Ἐν αὐτῷ πρόκειται περὶ τῶν βαναύσων τεχνῶν καὶ οὐχὶ περὶ ἐκπαιδεύσεως, ὑπὸ τὴν ἀληθῆ τῆς λέξεως σημασίαν.

[4] Ἰσοκρ. Ἀρεοπαγ. 43—46. Ἡ λέξις *φιλοσοφία* δὲν ἔχει ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τὴν ἔννοιαν ἣν ἀποδίδομεν αὐτῇ. Παρακατιόντες θέλομεν ἴδῃ τί ὁ Ἰσοκράτης ἐννοεῖ διὰ ταύτης. Αἱ ἐκφράσεις *καὶ τοῦτο νομοθετήσαντες* δεικνύουσιν ὅτι ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ συγγραφέως πρόκειται περὶ τῶν νομοθετικῶν διατάξεων, καὶ οὐχὶ περὶ ἁπλῶν συνηθειῶν.

γορευθέντα ὑπὸ βαθείας γνώσεως τῶν ἀνθρώπων. Πιθανώτατον εἶναι ὅτι λίαν ἐνωρίς, διὰ φυσικῆς τινος ἀκολουθίας τῆς ἀνισότητος τῶν καταστάσεων, ἡ ἐκπαίδευσις τῶν πλουσίων διέφερε τῆς τῶν πενήτων. Οἱ πρῶτοι διετέλουν σπουδάζοντες μέχρι τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας[1], οἱ δὲ δεύτεροι ἠρκοῦντο εἰς τὴν πρόσκτησιν τῶν στοιχειωδεστάτων γνώσεων. Ἀλλ' ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ νόμος ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς γονεῖς, καὶ εἰς τοὺς ἀπόρους αὐτοὺς ἔτι, νὰ παραμελῶσι τέλεον τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἑαυτῶν τέκνων, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγραμμάτων Ἀθηναίων. Ἀναμφιβόλως οἱ ἔμποροι τῆς ἀγορᾶς, οἱ ἐν Πειραιεῖ ναῦται, πλεῖστοι γεωργοὶ οἰκοῦντες ἐν τοῖς δήμοις δὲν ἦσαν λίαν ἐγγράμματοι, ἀλλ' ὅμως πάντα ἄγουσιν ἡμᾶς νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι δὲν ἦσαν τοσοῦτον ἀπαίδευτοι, ὥστε νὰ κατηγορῶνται ἐπὶ τελείᾳ ἀμαθίᾳ. Οἱ χωρικοὶ οἱ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν *Εἰρήνῃ* μνημονευόμενοι δὲν εἶναι ὅλως ἀπαίδευτοι. Ὁ ἐξ Ἀχαρνῶν Δικαιόπολις ἔχει δόξας τινὰς πολιτικάς, γνώσεις γεωγραφικὰς καὶ ἱστορικάς. Ὁ τῶν *Νεφελῶν* ἥρως, ὁ ἄξεστος Στρεψιάδης, καίτοι δὲν ἐννοεῖ τὰς λεπτότητας τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας, ἐφοίτησεν ὅμως εἰς τὸ σχολεῖον. Αὐτὸς ὁ ἀγροικότατος Ἀγοράκριτος, ὁ ἀντίπαλος τοῦ Κλέωνος ἐν τοῖς *Ἱππεῦσιν*, ὁ σκαιότατος πολίτης, ὃν ὁ ποιητὴς παριστᾷ ὡς τὸν τύπον τελείου δημαγωγοῦ, ἔμαθε γράμματα, εἰ καὶ «κακὰ κακῶς[2]». Τέλος ἐὰν αἱ τῶν δήμων ἐπιγραφαὶ εἶναι συχνάκις ὑπὸ ἔποψιν ὀρθογραφίας ἧττον τῶν Ἀθηναϊκῶν ὀρθαί[3], δὲν δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν τοὺς χαράξαντας αὐτὰς εἰς τοὺς ἀμαθεῖς· ἦσαν ἄνδρες μετρίως παιδευθέντες, ὡς δὲ θέλομεν ἴδῃ παρακατιόντες ἡ παίδευσις οὐδόλως παρημελεῖτο κατὰ τοὺς ἀγρούς, ἐν πᾶσι δὲ τοῖς δήμοις τῆς Ἀττικῆς ἐπεμελοῦντο τῆς τελειοποιήσεως τοῦ πνεύματος τῶν παίδων.

Τὰ ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων ἐξαγόμενα συμπεράσματα εἶ-

[1] Πλάτ. Πρωταγόρ. σ. 326 C : «Μάλιστα δὲ δύνανται οἱ πλουσιώτατοι· καὶ οἱ τούτων υἱεῖς, πρωϊαίτατα εἰς διδασκάλων τῆς ἡλικίας ἀρξάμενοι φοιτᾶν, ὀψιαίτατα ἀπαλλάττονται.» βλ. Schoemann, Antiquités grecques, I, σ, 581.

[2] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 188—189.

[3] Haussoulier, la vie municipale en Attique, σ. 186. Βλ. περὶ τῶν μεταβολῶν τῆς ὀρθογραφίας ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς, Reinach, Traité d'epigraphie grecque, σ. 238.

ναι ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις δὲν ἦτο ἴση πρὸς πάντας, ἀλλ' ὅτι πιθανῶς ὁ νόμος ἀπῄτει παρὰ πάντων γνώσεις ἐλαχίστας μὲν παρ' ἐκείνων, οὓς αἱ ἀνάγκαι τοῦ βίου ἀπέτρεπον νέους ἀπὸ τῶν σπουδῶν, πλείονας δὲ παρὰ τῶν εὐπόρων καὶ ἀνεξαρτήτων, οἵτινες καὶ ἐλάμβανον τελειοτέραν παίδευσιν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν, τῶν ὑπερβάντων τὰ πρῶτα στοιχεῖα, ηὐξήθη πιθανῶς σὺν τῷ χρόνῳ. Οὐδαμῶς διατεινόμενοι, ὡς ὁ κ. Grasberger, ὅτι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος ἐξαίρεσιν ἀπετέλει ὁ Ἀθηναῖος ὁ μὴ γνωρίζων ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν [2], δικαιούμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι λίαν ἐνωρὶς ὁ ἔμφυτος πόθος τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὴν ἐπιστήμην κατέστησεν ὅλως ἀλυσιτελῆ τοῖς πλείστοις αὐτῶν τὴν καθαρῶς στοιχειώδη παίδευσιν. Βεβαίως ἔκτοτε ὁ νόμος ὑποχρεῶν τοὺς γονεῖς νὰ ἐκπαιδεύωσι τὰ τέκνα ἔπεσεν εἰς ἀχρηστίαν, ἐπειδὴ οἱ γονεῖς ἔπραττον πλείονα ὅσων οὗτος ἀπῄτει. Πιθανῶς τοῦτο συνέβαινεν ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ Ε' αἰῶνος, ὁ δὲ Σωκράτης συνηγορῶν ὑπὲρ τῶν Νόμων ὑπαινίσσεται θεσμόν τινα ἀπηρχαιωμένον, καταστάντα περιττὸν διὰ τῆς προόδου τῶν ἠθῶν καὶ τοῦ ζήλου πρὸς τὴν παιδείαν. Μνημονεύσωμεν νῦν μόνον ὅτι ἐν ἀρχῇ ὁ νομοθέτης κατεγίνετο ν' ἀσφαλίσῃ τοῖς παισὶ μόρφωσίν τινα, καὶ ὅτι οἱ πατέρες δὲν ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ ἐγκαταλίπωσι τὰ τέκνα, ὅπως ἡλικιωθῶσιν ἐν τῇ ἀμαθίᾳ καὶ τῇ σκαιότητι.

Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ Πολιτεία δὲν συνέταξέ ποτε χάριν τῶν σχολείων πρόγραμμα μαθημάτων ὡρισμένον. Εἴδομεν ὅτι ἐν τῷ Κρίτωνι οἱ Νόμοι διέτασσον τὴν μόρφωσιν τῶν νέων διὰ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς· ἀόριστοι διατάξεις οὐδὲν ἔχουσαι τὸ κοινὸν πρὸς ἐκτενὲς καὶ ἀκριβὲς πρόγραμμα. Τὸ ἀνωτέρω σχολιασθὲν χωρίον τοῦ Ἰσοκράτους ποιεῖται μνείαν ἀσκήσεών τινων, τῶν μὲν διανοητικῶν, τῶν δὲ φυσικῶν, ἐπιβαλλομένων ὑπὸ τοῦ νομοθέτου τοῖς εὐπόροις νεαροῖς Ἀθηναίοις· ἀλλ' εἶπον τί πρέπει νὰ φρονῇ τις περὶ τοῦ χωρίου τούτου, ἧττον σαφοῦς ἄλλως καὶ ἧττον ἐξηγητικοῦ τοῦ Κρίτωνος. Ἀρκούμεθα λοιπὸν εἰς τὸ κείμενον τοῦ Πλάτωνος, ὅτι ἡ μουσικὴ καὶ ἡ γυμναστικὴ ἀπετέλουν κατὰ τὸν νόμον ἅπασαν τὴν διδασκαλίαν τῆς παιδικῆς ἡλικίας.

Ἐκπλήσσεταί τις ἐπὶ τῇ παρεχομένῃ τοῖς γονεῦσιν ἐλευθερίᾳ καὶ

[2] Grasberger, Erziehung und Unterricht, II, σ. 256.

τῷ εὐρεῖ σταδίῳ τῷ ἀφιεμένῳ εἰς τὴν φαντασίαν τῶν διδασκάλων, ὅταν ἀνατρέχῃ εἰς τὰς αὐστηρὰς διατάξεις τὰς παρεχομένας ἐν τοῖς νόμοις τῶν φιλοσόφων. Εἴδομεν τίνα δεσποτισμὸν περιβάλλουσι τὸ κράτος ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων ἐν ταῖς αὐτῶν πολιτείαις. Κατὰ τὸν Πλάτωνα «ὅστις δὴ διανοεῖται πόλεσιν ἀποφαίνεσθαι νόμους, πῇ τὰ δημόσια καὶ κοινὰ αὐτοὺς χρὴ ζῆν πράττοντας, τῶν δὲ ἰδίων ὅσων ἀνάγκη μηδὲ οἴεται δεῖν, ἐξουσίαν δὲ ἑκάττοις εἶναι τὴν ἡμέραν ζῆν ὅπως ἂν ἐθέλῃ, καὶ μὴ πάντα διὰ τάξεως δεῖν γίγνεσθαι, προέμενος δὲ τὰ ἴδια ἀνομοθέτητα ἡγεῖται τά γε κοινὰ καὶ δημόσια ἐθελήσειν αὐτοὺς ζῆν διὰ νόμων, οὐκ ὀρθῶς διανοεῖται [1]». Ἐν τῇ πολιτείᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκ τοῦ νομοθέτου ἐξαρτᾶται «καὶ τὰς ἐγκύους ἐπιμελεῖσθαι τῶν σωμάτων, μὴ ῥᾳθυμούσας, μηδ' ἀραιᾷ τροφῇ χρωμένας [2]». Οἱ δύο φιλόσοφοι ἐμπιστεύονται εἰς τὴν πολιτείαν ν' ἀποφασίσῃ ἐὰν πρέπει νὰ ζήσῃ τὸ νεογνὸν ἢ ν' ἀποθάνῃ [3]. Ἐὰν ἐπιτραπῇ νὰ ζήσῃ, ὁ Πλάτων κανονίζει καὶ τὰς ἐλαχίστας λεπτομερείας τοῦ βίου αὐτοῦ· προτείνει μειδιῶν «καὶ μέχρι δυοῖν ἐτοῖν σπαργανᾶν [4]», προτείνει νόμον «τοὺς παῖδας μέχρι ἐτῶν ὀκτωκαίδεκα τὸ παράπαν οἴνου μὴ γεύεσθαι [5]». Βεβαίως οἱ δύο φιλόσοφοι δὲν ἔλαβον τὸ ὑπόδειγμα τοῦ λεπτομεροῦς τούτου κανόνος ἐκ τοῦ τρόπου, δι' οὗ ἡ ἀττικὴ νομοθεσία ἐφέρετο πρὸς τοὺς γονεῖς. Ὁ νόμος τῶν Ἀθηνῶν ἦτο μᾶλλον ἐλεύθερος, τοῦτο δὲ καταδείκνυσι καλῶς ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ταῖς πλείσταις ἑλληνικαῖς πόλεσιν ἀποδιδομένη μορφὴ «καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτοῦ τέκνων, ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν, ἣν ἂν δόξῃ, διδάσκων [6]». Καταφανὲς δὲ γίγνεται, ὅτι οὕτως ἐκφραζόμενος ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέβλεπε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, παρ' οἷς ἡ ἀγωγὴ ἦτο ἑκουσία, πολὺ πλέον ἀνεξάρτητος τῶν νόμων.

Ἐὰν ὁ Ἀθηναῖος νομοθέτης ἠρκεῖτο νὰ ὑποτυπώσῃ εἰς τοὺς πατέ-

[1] Πλάτ. Νόμ. ΣΤ' σ. 780 Α.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ζ' 14 9.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ζ', 14, 10. Πλάτ. Πολιτ. Γ', σσ. 409Ε—410Α.

[4] Πλάτ. Νόμ. Ζ', σ. 789Ε.

[5] Πλάτ. Νόμ. Β', σ. 666 Α. βλ. F. Carrau, Revue Politique et littéraire, 7 Ἰανουαρ. 1882, σσ. 10 καὶ ἑξ.

[6] Ἀριστοτ. Πολιτ. Η', 1, 2. Βλ. Ἠθικὰ Νικομάχ. Ι', 10, 18.

ρας καὶ τοὺς διδασκάλους διάγραμμα λίαν γενικόν, ὁ δῆμος, ἐν ταῖς ἐκκλησίαις δὲν ἐζήτει ἀρά γε πλείονας ἐξακριβώσεις ; Τὰ διδασκαλικὰ ζητήματα συνεζητοῦντο ἐνίοτε ἀπὸ τοῦ βήματος ; Ὑπάρχουσι τέλος ψηφίσματα περὶ ἐκπαιδεύσεως ; Χωρίον τι τοῦ Πλάτωνος διδάσκει περὶ τούτου· ὁ Σωκράτης ἐπὶ πολὺ ἐρίζων πρὸς τὸν Ἀλκιβιάδην περὶ ἥκιστα σπουδαίου ζητήματος ἀναμιμνήσκει αὐτὸν τὰς διαφόρους ἐπιστήμας, ἃς ἐδιδάχθη : ἐδιδάχθη ὡς πάντες οἱ Ἀθηναῖοι «γράμματα καὶ κιθαρίζειν καὶ παλαίειν». Πρὸς τί θὰ χρησιμεύσωσιν αἱ γνώσεις αὗται ; «Πότερον οὖν, ὅταν περὶ γραμμάτων Ἀθηναῖοι βουλεύωνται, πῶς ἂν ὀρθῶς γράφοιεν, τότε ἀναστήσει αὐτοῖς συμβουλεύσων ; .... Ἀλλ' ὅταν περὶ κρουμάτων ἐν λύρᾳ ;... Οὐδὲ μὴν οὐδὲ περὶ παλαισμάτων γε εἰώθασι βουλεύεσθαι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ.» Γνωρίζει καλῶς ὅτι οὐδέποτε ὁ δῆμος συνηθίζει νὰ πραγματεύηται ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τοιαῦτα ζητήματα καὶ ὅτι οὐδέποτε οἱ ῥήτορες ἅπτονται τοιούτων ὑποθέσεων [1]. Ἐκ τοῦ χωρίου καταφαίνεται ὅτι οὐδὲν κοινὸν ὑπῆρχε μεταξὺ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ τῶν σχολείων, τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν. Ὁ κανὼν οὗτος δὲν ὑπεβάλλετο εἰς ἐξαίρεσίν τινα ; Γνωστὸν εἶναι τὸ ψήφισμα τοῦ Ἀρχίνου, εἰσάγοντος εἰς τὴν κοινὴν χρῆσιν, ὡς καὶ εἰς τὰς δημοσίας πράξεις, τὴν ἰωνικὴν γραφήν, ἀντὶ τοῦ Φοινικικοῦ ἀλφαβήτου, παραμείναντος δημώδους μέχρι τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος. Τὸ ψήφισμα τοῦτο ὑπεχρέου τοὺς διδασκάλους νὰ διδάσκωσι τοὺς μαθητὰς αὐτῶν τοὺς Ἰωνικοὺς χαρακτῆρας [2]. Ἀλλ' ὅμως παρατηρητέον ὅτι χρονολογεῖται ἀπὸ ἄρχοντος Εὐκλείδου, χρόνου ἐπανορθώσεων καὶ μεταβολῶν, ὅτε πάντα συνεζητοῦντο, ὅτε προὔκειτο οἱ Ἀθηναῖοι ν' ἀναγεννηθῶσι μετὰ μακρὰν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν διατάραξιν, προελθοῦσαν ἐκ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ τῆς τυραννίας τῶν Τριάκοντα. Ὥστε δὲν δύναταί τις νὰ ἐξαγάγῃ εὔνουν συμπέρασμα περὶ συνήθους παρεμβάσεως τῆς ἐκκλησίας εἰς τὰ παιδαγωγικὰ ζητήματα. Προσήκει δὲ νὰ σημειώσωμεν ἔτι ὅτι τὸ ψήφισμα τοῦτο σκοπεῖ εἰς γενικὸν συμφέρον, καὶ οὐχὶ εἰς μεταβολὴν ἐν τῇ μεθόδῳ τῶν διδασκάλων. Ἐὰν φράσις τις ἢ ἄρθρον ἀφεώρα εἰς τοὺς διδασκάλους, οἷς ἐπεβάλλετο νὰ ἐκδιδάξωσι τοὺς παῖδας τὴν ἀνάγνω-

[1] Πλάτ. Ἀλκιβιάδ. σ. 106E—107A.

[2] Bekker, Anecdota, II, σ. 783. Προφανὲς ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τὸ *παρὰ Θηβαίοις* πρέπει νὰ μεταβληθῇ *παρ' Ἀθηναίοις*.

σιν, οὐδὲν φυσικώτερον, ἀλλὰ προὔκειτο περὶ γραφῆς, ἣν πάντες τοῦ λοιποῦ ὤφειλον νὰ γνωρίζωσι καὶ νὰ μεταχειρίζωνται. Ἀλλὰ τὸ ὅλον ψήφισμα ἔσχεν ἕτερον σκοπόν, καὶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπόφασις τοῦ δήμου γενομένη ἁπλῶς ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ μεταβάλῃ τὴν ἐθνικὴν ἐκπαίδευσιν ἔν τινι ὡρισμένῳ ζητήματι.

Φαίνεται ὅτι οὐδέποτε ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου ἠσχολήθη ἂν πρέπει νὰ ἐπιτραπῇ τοῖς διδασκάλοις νὰ διδάσκωσιν ἢ μή [1]. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοφράστου Σοφοκλῆς ὁ Ἀμφικλείδου προέτεινεν οὐδεὶς τῶν φιλοσόφων νὰ δύναται ν' ἀνοίξῃ σχολεῖον ἐπὶ ποινῇ θανάτου, ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ Δήμου. Τοῦτο ὑπῆρξε πᾶσι τὸ σημεῖον γενικῆς φυγῆς. Ἀλλὰ Φίλωνός τινος «τὸν Σοφοκλέα γραψαμένου παρανόμων, ὅτε καὶ τὸν νόμον μὲν ἄκυρον ἐποίησαν Ἀθηναῖοι, τὸν δὲ Σοφοκλέα πέντε ταλάντοις ἐζημίωσαν, κάθοδόν τε τοῖς φιλοσόφοις ἐψηφίσαντο», ἡ φιλοσοφία ἤκμασε πάλιν ἐν τοῖς γυμνασίοις [2]. Τοῦτο ὅσον σοβαρὸν καὶ ἂν φαίνηται, δὲν ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα, ὡς ἀφορῶν εἰς μίαν μόνην κατηγορίαν διδασκάλων, ὑπόπτων τοῖς Ἀθηναίοις. Γνωστὸν ὅτι ἐνωρίτατα οἱ φιλόσοφοι διήγειρον τὴν δυσπιστίαν αὐτῶν [3]· φυσικὸν λοιπὸν ὅτι ἐπεδείκνυντο πρὸς αὐτοὺς ἐπὶ τούτῳ αὐστηρότητα μείζονα ἢ πρὸς τοὺς

[1] Σημειῶ ἐνταῦθα, καίτοι δὲν δύναμαι νὰ ἑρμηνεύσω αὐτό, χωρίον τι λίαν ἀσαφὲς τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας, Α', 13 : «Τοὺς δὲ γυμναζομένους αὐτόθι καὶ τὴν μουσικὴν ἐπιτηδεύοντας καταλέλυκεν ὁ δῆμος, νομίζων τοῦτο οὐ καλὸν εἶναι, γνοὺς ὅτι οὐ δυνατὰ ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν». Τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι προφανῶς παραμεμορφωμένον. Ὁ κ. Belot, la Républiqué d'Athénes, σ. 80 - 81 ἐπιφέρει τὰς ἑξῆς διορθώσεις :... [οὐ] νομίζων τοῦτο οὐ καλὸν εἶναι, [ἀλλὰ] γνοὺς ὅτι οὐ δυνατὸς ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν. Αἱ λέξεις αὗται ὑπαινίσσονται τὸν φθόνον, ὃν ἐξήγειρεν ἡ ὑψηλὴ ἐκπαίδευσις τῶν πλουσίων, οὓς ὁ δῆμος φθονῶν ἐπὶ τῇ ὑπεροχῇ ταύτῃ, ἀπεμάκρυνε ἐν γένει τῆς ἀρχῆς. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ δόγματος τοῦ δήμου γενομένου ἐν πλήρει ἐκκλησίᾳ. Πλὴν τούτου τὰ ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου συγγραφέως σημαινόμενα πρόσωπα δὲν εἶναι οἱ διδάσκαλοι τῆς μουσικῆς καὶ γυμναστικῆς, ἀλλ' οἱ τὰς τέχνας θεραπεύοντες.

[2] Διογ. Λαέρτ, Ε', 38.

[3] Ὑπομιμνήσκομεν μόνον τὰς κατὰ τοῦ Δάμωνος, Ἀναξαγόρου, Πυθαγόρου καταδιώξεις, καὶ τὴν δίκην τοῦ Σωκράτους. Βλ. Ξενοφ. Ἀπομνημονεύματα. Α', 2, 31 : «Κριτίας... ὅτε τῶν τριάκοντα ὢν νομοθέτης μετὰ Χαρικλέους ἐγένετο .... ἐν τοῖς νόμοις ἔγραψε λόγων τέχνην μὴ διδάσκειν». Εἰς τὸν Σωκράτην ἰδίᾳ ἀπέβλεπεν ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη.

ὑποδεεστέρους διδασκάλους. Ἡ κατὰ τοῦ Σοφοκλέους κατηγορία καὶ ἡ δικαστικὴ ἀπόφασις ἀποδεικνύουσιν ἄλλως, ὅτι τοῦτο ἦτο ἐξαίρεσις καὶ ὅτι οὐδ' αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι συνήθως ἠνωχλοῦντο ὑπὸ τῆς Πολιτείας.

Τὸ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξαγόμενον συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἐν Ἀθήναις οἱ περὶ τὴν ἐκπαίδευσιν νόμοι μεγάλην παρεῖχον ἐλευθερίαν τοῖς τε διδασκάλοις καὶ τοῖς γονεῦσιν. Ἀλλ' ὑπῆρχον παλαιὰ νομοθετήματα ὅλως εἰδικὰ ἀποδιδόμενα, ὡς ἔλεγον, τῷ Σόλωνι καὶ τῷ Δράκοντι αὐτῷ, ὅπερ ἀπίθανον [1], καὶ ὑπὸ αὐστηροτάτου περιβαλλόμενα χαρακτῆρος. Ἦσαν νομοθετήματα προωρισμένα πρὸς ἀσφάλειαν τῆς καλῆς τῶν σχολείων τάξεως. Κατὰ τὸν Αἰσχίνην, μνημονεύοντα τούτου,ὁ Σόλων καὶ οἱ ἄλλοι τῶν Ἀθηναίων νομοθέται, οἵ τε προγενέστεροι καὶ μεταγενέστεροι αὐτοῦ «πρῶτον μὲν ἐνομοθέτησαν περὶ τῆς σωφροσύνης τῶν παίδων ... ἔπειτα δεύτερον περὶ τῶν μειρακίων, τρίτον δ' ἐφεξῆς περὶ τῶν ἄλλων ἡλικιῶν [2]». Ὡς πρὸς τοὺς παῖδας ἐκ τῶν ἐκφράσεων, αἷς χρῆται ὁ ῥήτωρ, πιστεύει τις πρῶτον, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι οὗτοι δεσμοὶ «διαρρήδην ἀπέδειξαν ἃ χρὴ τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον ἐπιτηδεύειν [3]». Ἐν ταῖς λέξεσι ταύταις ἄγεταί τις νὰ διίδῃ ὑπαινιγμὸν πρὸς τὸ τῶν σπουδῶν πρόγραμμα, οὗτινος πρὸ ὀλίγου ἐπειρώμεθα ν' ἀνεύρωμεν τὰ ἴχνη. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἑπομένων καταφαίνεται ὅτι πρέπει νὰ παραιτηθῶμεν τοιαύτης ἑρμηνείας. Ὄντως ὁ Αἰσχίνης δηλῶν, ὅτι ἐπὶ νόμου τοῦ Σόλωνος βασίζεται, λέγει· «πρῶτον μὲν γὰρ διέξειμι πρὸς ὑμᾶς τοὺς νόμους, οἳ κεῖνται περὶ τῆς εὐκοσμίας τῶν παίδων τῶν ἡμετέρων, ἔπειτα δεύτερον τοὺς περὶ τῶν μειρακίων, τρίτον δ' ἐφεξῆς τοὺς περὶ τῶν ἄλλων ἡλικιῶν· οὕτω γὰρ ἄν μοι μάλιστα ὑπολαμβάνω τοὺς λόγους εὐμαθεῖς γενέσθαι [4]». Προφανῶς αἱ λέξεις αὗται εἶναι ἀνάπτυξις τῶν προηγηθέντων, ἐξ οὗ ἕπεται ὅτι ὁ Σόλων, νομοθετῶν περὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, προὐτίθετο ἧττον νὰ ὁρίσῃ τὴν ὀφειλομένην νὰ δοθῇ αὐτοῖς ἐκπαίδευσιν ἢ τὰ ἠθικὰ παραγγέλματα, ἅτινα ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσωσιν.

Τίνα ἦσαν τὰ παραγγέλματα ταῦτα ; Ὁ Αἰσχίνης μνημονεύει

[1] Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου 6.
[2] Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 7.
[3] Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 7.
[4] Περὶ τῆς εὐκοσμίας τῶν παίδων (Αἰσχ. κατὰ Τιμάρχου, 8).

τινῶν τούτων· π.χ. «πρῶτον μὲν ἣν ὥραν προσήκει ἰέναι τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον εἰς τὸ διδασκαλεῖον, ἔπειτα μετὰ πόσων παίδων εἰσιέναι καὶ πηνίκα ἀπιέναι, καὶ τοὺς διδασκάλους τὰ διδασκαλεῖα καὶ τοὺς παιδοτρίβας τὰς παλαίστρας ἀνοίγειν μὲν ἀπαγορεύει μὴ πρότερον, πρὶν ἂν ὁ ἥλιος ἀνίσχῃ, κλῄειν δὲ προστάττει πρὸ ἡλίου δεδυκότος, τὰς ἐρημίας καὶ τὸ σκότος ἐν πλείστῃ ὑποψίᾳ ποιούμενος.... καὶ μὴ ἐξέστω τοῖς ὑπὲρ τὴν τῶν παίδων ἡλικίαν οὖσιν εἰσιέναι τῶν παίδων ἔνδον ὄντων, ἐὰν μὴ υἱὸς διδασκάλου ἢ ἀδελφὸς ἢ θυγατρὸς ἀνήρ». Ἀλλὰ καὶ οἱ παιδαγωγοὶ αὐστηρῶς ἐπετηροῦντο, ὡς καὶ οἱ χορηγοὶ οἱ ἐπιτετραμμένοι νὰ ἐνδύωσι καὶ διδάσκωσι τοὺς παῖδας τοὺς χορούς· ὥσπερ δὲ τὸ ψήφισμα τῆς Τέω ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ παιδονόμου, οὕτω καὶ ὁ Ἀθηναϊκὸς νόμος ἀπήτει οἱ χορηγοὶ νὰ εἶναι «ὑπὲρ τετταράκοντα ἔτη [1]». Τέλος ὁ νομοθέτης ἐκανόνιζε τὸν τρόπον, δι' οὗ ὤφειλον νὰ τελῶσι τὴν ἑορτὴν τῶν «Μουσείων ἐν τοῖς διδασκαλείοις» καὶ τὴν τῶν «Ἑρμαίων ἐν ταῖς παλαίστραις». Ὁ Αἰσχίνης οὐδόλως λεπτολογεῖ περὶ τούτου, ἀλλ' ἐπειδὴ αἱ τελεταὶ αὗται ἠδύναντο νὰ ἐπιφέρωσιν ἀνησυχίας, πιθανῶς ὁ νόμος προσεπάθει πᾶσα διατάραξις νὰ προληφθῇ [2]. Νομοθετήματά τινα εἰδικώτερα περὶ παλαιστρῶν συμπληροῦσι τὴν συγκεφαλαίωσιν ταύτην τῆς παιδαγωγικῆς νομοθεσίας τῶν Ἀθηνῶν. «Ἃ τοῖς ἐλευθέροις ἡγοῦντο εἶναι πρακτέα, ταῦτα τοῖς δούλοις ἀπεῖπον μὴ ποιεῖν»· δοῦλον «φησὶν ὁ νόμος» μὴ γυμνάζεσθαι μηδὲ ξηραλοιφεῖν ἐν ταῖς παλαίστραις [3]. Ἐπίσης «δοῦλον ἐλευθέρου παιδὸς μήτ' ἐρᾶν μήτ' ἐπακολουθεῖν, ἢ τύπτεσθαι τῇ δημοσίᾳ μάστιγι πεντήκοντα πληγάς [4]».

Διατάξεις τινὲς εἰσίν,ὡς εἴδομεν, ἰδίου ὅλως χαρακτῆρος πρὸς οὐδένα ἀποβλέπουσαι ἐκπαιδευτικὸν σκοπόν. Ὁ ὅλως ἠθικὸς οὗτος τρό-

[1] Bull. de corr. hell. IV, σ. 113. γρ. 2—3. Ἐν Ἰουλίδι τῆς Κέω ὁ τῶν ἀσκήσεων τῆς νεότητος προεδρεύων γυμνασίαρχος τὰ αὐτὰ καθήκοντα ἐξετέλει. Βλ. Dittenberger, Sylloge, 348, γρ. 21—22.
[2] Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 9—12 Διακριτέαι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ αἱ ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου παρεχόμεναι πληροφορίαι καὶ αἱ διδόμεναι ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ νόμου αἱ ἀπαντῶσαι ἐν § 12. Τὸ κῦρος τῶν πρώτων φαίνεταί μοι ἀμφίβολον, τὸ δὲ τῶν δευτέρων, τοὐλάχιστον τῶν μὴ ἀπαντωσῶν ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Αἰσχίνου, εἶναι μᾶλλον βέβαιον.
[3] Αἰσχ. κατὰ Τιμάρχου, 138.
[4] Αἰσχ. κπτὰ Τιμάρχου, 139. Πλουτ. Ἐρωτικ. 4.

πος τοῦ ἀποβλέπειν πρὸς τὴν ἀγωγὴν οὐδὲν ἔχει τὸ ἐκπληκτικόν, ὅταν ἀναλογισθῶμεν τὰς ὑπὸ τοῦ νομοθέτου λαμβανομένας προφυλάξεις πρὸς προστασίαν τῆς παιδικῆς ἡλικίας κατὰ τῶν ἀπειλούντων αὐτὴν καταχρήσεων καὶ ὕβρεων. Οὕτως ἀπηγορεύετο τῷ πατρί, τῷ ἀδελφῷ, τῷ θείῳ, τῷ ἐπιτρόπῳ, «ἢ ὅλως τῶν κυρίων» τινὶ νὰ συναλλάσσηται μετὰ τοῦ ἐμπιστευθέντος αὐτῷ παιδὸς [1]· «καὶ μὴ ἐπανάγκες εἶναι τῷ παιδὶ ἠβήσαντι τρέφειν τὸν πατέρα μηδὲ οἴκησιν παρέχειν, ὃς ἂν ἐκμισθωθῇ ἑταιρεῖν [2]». Ἐν γένει δὲ «ἄν τις Ἀθηναῖον ἐλεύθερον παῖδα ὑβρίσῃ, γραφέσθω ὁ κύριος τοῦ παιδὸς πρὸς τοὺς θεσμοθέτας, τίμημα ἐπιγραψάμενος· οὗ ἂν τὸ δικαστήριον καταψηφίσηται, παραδοθεὶς τοῖς ἕνδεκα τεθνάτω αὐθημερόν· ἐὰν δὲ εἰς ἀργύριον καταψηφισθῇ, ἀποτισάτω ἐν ἕνδεκα ἡμέραις μετὰ τὴν δίκην, ἐὰν μὴ παραχρῆμα δύνηται ἀποτίνειν· ἕως δὲ τοῦ ἀποτῖσαι εἱρχθήτω [3]». Οἱ παλαιοὶ οὗτοι νόμοι συνάδουσι πρὸς πᾶν ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τῆς συνήθους ἐπιεικείας τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Ἀριστοτέλης παραινεῖ μηδὲν νὰ πράττωσι πρὸ τῶν παίδων ἀνάξιον ἐλευθέρου ἀνδρός· «ἐπιμελὲς μὲν οὖν ἔστω τοῖς ἄρχουσι, μηδὲν μήτε ἄγαλμα μήτε γραφὴν εἶναι τοιούτων πράξεων μίμησιν [4].» Εἰ καὶ ἐπεδείκνυντο ἴσως θεωρητικῶς αὐστηρότεροι ἢ ὅσον ἦσαν πρακτικῶς οἱ Ἀθηναῖοι, δίδων ὅμως τὰ εὐγενῆ ταῦτα παραγγέλματα δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψει τὰς Ἀθήνας; Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν παῖδα, ἡ ἐπιμέλεια τοῦ αἴρειν ἀπ' αὐτοῦ οὐ μόνον τὰ κατακριτέα πάθη, ἀλλὰ καὶ τὰ βλαβερὰ παραδείγματα, ἡ προσπάθεια τοῦ διατηρεῖν αὐτὸν ἐν τῇ εὐθείᾳ ὁδῷ καὶ ἀναπτύσσειν ἐν αὐτῷ τὴν αἰδῶ, τὴν ἐπιφύλαξιν, πάσας τὰς περιεσκεμμένας καὶ χαριέσσας κλίσεις ἃς παρουσίαζον αὐτῷ κατὰ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἡλικίας, ἰδοὺ χαρακτήρ τις τῶν ἥττον ἀμφισβητησίμων τοῦ ἀττικισμοῦ. Ἐκ τοῦ πνεύματος τούτου ἐγεννήθησαν αἱ ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου συνοψιζόμεναι ἀστυνομικαὶ διατάξεις,

[1] Αἰσχ. κατὰ Τιμάρχου, 13.

[2] Αἰσχ. κατὰ Τιμάρχου, 14.

[3] Αἰσχ. κατὰ Τιμάρχου. 16. Δημοσθ. κατὰ Μηδίου, 47. Σπουδαῖόν ἐστι νὰ προσαρμόσωμεν ἐν τοῖς κειμένοις τούτοις σειρὰν διατάξεων ἀναλόγων ἀπαντωσῶν ἐν τῷ νόμῳ τῆς Γόρτυνος. Βλ. Dareste, Annuaire de l'assoc. pour l'encouragement des études grecques en France, 1886 la Loi de Gortyne, texte, traduction et commentaire, σ. 310 καὶ ἑφ.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ε', 15, 7—8.

διατάξεις αὐστηραί, μεριμνῶσαι ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς μάλιστα μορφώσεως τοῦ παιδὸς καὶ οὐδὲν παραμελοῦσαι ἵνα προσκτήσηται καὶ διαφυλάξῃ τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς, ἧς ἄνευ ἐδόξαζον ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἀληθὴς ἀγωγή.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αἰσχίνου τὰ ἀρχαῖα ταῦτα νομοθετήματα δὲν ἴσχυον πλέον· κατατακτέα δὲ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν πρὸς ἀνάπτυξιν εὐήχων θεμάτων τῶν παρεχόντων τοῖς ῥήτορσι τὴν ἀρχαίαν ἀττικὴν νομοθεσίαν. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σωκράτους θεῶνται ἐν ταῖς παλαίστραις· «ἅμα ὡς Ἑρμαῖα ἄγουσιν, ἀναμεμιγμένοι ἐν ταὐτῷ εἰσιν οἵ τε νεανίσκοι καὶ οἱ παῖδες». Ἀληθῶς ὁ μνημονεύων τούτου Πλάτων ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ ὡς περὶ ἐξαιρέσεως [1]. Ἀλλὰ βεβαίως κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος αἱ παλαῖστραι καὶ τὰ σχολεῖα δὲν ἦσαν ἀπηγορευμένα τοῖς ξένοις, ὁ δὲ Σωκράτης καὶ οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ μετέβαινον ἐλευθέρως, ὅπως διαλέγωνται μετὰ τῶν νεανίσκων. Ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων εἰκονίζονται πολὺ πρὸ τῶν χρόνων τούτων ἐρασταὶ μεταβαίνοντες, ὅπως συνδιαλεχθῶσι μετὰ τῶν ἐρωμένων [2]. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη βεβαίως οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνος δὲν εἶχον τεθῇ εἰς πρᾶξιν, εἶναι δὲ πολύτιμοι ὡς εἰκονίζοντες σχεδὸν πᾶν ὅ,τι γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἀττικῆς νομοθεσίας περὶ ἀγωγῆς. Μελετῶν τις αὐτοὺς κατανοεῖ ὁποίας φύσεως ἦτο ἐν ἀρχῇ ἡ ἐπέμβασις τῆς πολιτείας εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν παίδων καὶ ὁπόσον ἡ ἐπέμβασις αὕτη διέφερε τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Η ΑΡΧΗ ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΤΗΝ ΝΕΟΤΗΤΑ.

Κατὰ τὸν Αἰσχίνην ὁ νόμος τοῦ Σόλωνος διώριζε τὴν *ἀρχήν*, εἰς ἣν ἀνῆκεν ἡ φροντὶς τῆς ἐποπτείας τῶν νέων [3]. Ὁ τοῦ χωρίου τούτου σχολιαστὴς διορᾷ ἐν τῇ λέξει ταύτῃ ὑπαινιγμὸν πρὸς τοὺς παιδονόμους. Ἀλλ' οὐδέποτε ὑπῆρξαν, ὡς φαίνεται, ἐν Ἀθήναις παι-

[1] Πλατ. Λύσις, σ. 206 D.—Χαρμίδης, σσ. 153A—154B.

[2] Περὶ τῆς συνηθείας τῶν Ἀθηναίων τοῦ ἀναμιγνύειν τοὺς παῖδας ἐν ταῖς παλαίστραις, βλ. Ἀριστοφ. Εἰρήνης στ. 762—763, καὶ τὸν σχολιαστήν, ἐν στίχῳ 763.—Θεοφρ. Χαρακτῆρες, 7.

[3] Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 10.

δονόμοι. Ἦσαν ἐν Σπάρτῃ ἀπὸ τῶν χρόνων ἀναμφιβόλως τοῦ Λυκούργου [1], ἐν Κρήτῃ, ἧς τὸ πολίτευμα ὡμοίαζεν ἐν πολλοῖς πρὸς τὸ τῆς Σπάρτης [2], καὶ ἀλλαχοῦ. Εἴπομέν τινα περὶ τοῦ παιδονόμου τῆς Τέω, τοῦ ἐπιμελουμένου οὐ μόνον τῶν παίδων, ἀλλὰ καὶ τῶν παρθένων, καὶ προϊσταμένου μετὰ τοῦ γυμνασιάρχου τῶν ἀσκήσεων τῶν παίδων ἀμφοτέρων τῶν φύλων [3]. Παιδονόμοι μνημονεύονται ἐν Κυζίκῳ [4], Στρατονικείᾳ [5], Ἰασῷ [6], ἐν τῇ νήσῳ Ἀστυπαλαίᾳ [7], κλπ. Δυσχερὲς εἶναι νὰ ὁρίσωμεν τὰ καθήκοντα τῶν ἀρχόντων τούτων, ἕνεκα τῶν ἐλαχίστων περὶ αὐτῶν εἰδήσεων. Ἐκ τῶν κυριωτάτων αὐτῶν καθηκόντων ἦτο φαίνεται νὰ ὁδηγῶσι τοὺς νεανίας εἰς τὰς τελετάς, ὧν μετεῖχον [8]. Ἐν τῇ ἰδεώδει αὐτοῦ πολιτείᾳ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει· «καὶ περὶ λόγων δὲ καὶ μύθων, ποίους τινὰς ἀκούειν δεῖ τοὺς τηλικούτους, ἐπιμελὲς ἔστω τοῖς ἄρχουσιν, οὓς καλοῦσι παιδονόμους [9]».

Οὔτε αἱ ἐπιγραφαὶ οὔτε οἱ συγγραφεῖς ποιοῦνται μνείαν παιδονόμων ἐν Ἀθήναις. Τίς εἶναι λοιπὸν ἡ *ἀρχή*, ἣν ἐν νῷ ἔχει ὁ Αἰσχίνης; Χωρίον τι τοῦ Δεινάρχου φαίνεται ὑποσημαῖνον ὅτι ἦσαν παρ' Ἀθηναίοις ἐπιμεληταὶ τῶν ἐφήβων [10], ἐκ τῶν φράσεων δὲ τοῦ ρήτορος ὁ Schoemann ὑποθέτει ὅτι εἶχεν ἐξουσίαν ἐπὶ πάντων [11]. Ἀλλ' ὁ λόγος τοῦ Δεινάρχου, ἐν ᾧ ἀπαντᾷ ἡ ἔνδειξις αὕτη, δὲν εἶναι προγενέστερος τῆς 114ης ὀλυμπιάδος, πρὸ τοῦ χρόνου δὲ τούτου ἡ θέσις τοῦ ἐπιμελητοῦ τῶν ἐφήβων παρ' οὐδενὶ ἀπαντᾷ συγγραφεῖ.

[1] Schoemann, Antiquités grecques, I,σ. 287. G. Gilbert, Handbuch der griech. Staatsalterhümer, I, σ. 64.

[2] Schoemann, σύγ. ἀν. σ. 348 G. Gilbert, σύγ. ἀν. II, σσ. 222 καὶ ἑφ.

[3] Βλ. ἀν. σσ. 25 καὶ 49.

[4] Dittenberger, Sylloge, 279, II, 23—24

[5] C. I. G. 2715.

[6] Bull. de corr. hell. XI, σ. 215, ἀρ. 6. Βλ. σ. 216, ἀρ. 9.

[7] Bull. de corr. hell XI, σ. 478, ἀρ. 4.

[8] Προβ. Dittenberger, Sylloge, 234, ψήφισμα τῶν Τηΐων ἱδρύον θρησκευτικὰς τελετὰς πρὸς τιμὴν τῆς Ἀπολλωνίδος, γυναικὸς Ἀττάλου τοῦ Α', βασιλέως τῆς Περγάμου. Πρόκειται (σ. 9.—10) περὶ πομπῆς παρθένων ὀργανωθείσης ὑπὸ τοῦ παιδονόμου.

[9] Ἀριστοτ Πολιτ. Ζ', 15, 5.

[10] Δεινάρχου, κατὰ Φιλοκλέους, 15.

[11] Schoemann, σύγ. ἀν. I, σ. 579.

Ἀλλὰ δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης, ὡς ἔπραξαν ὁ Schoemann καὶ ὁ Grasberger [1], ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Δ' αἰῶνος, ἦσαν ἐν Ἀθήναις ἄρχοντες καλούμενοι ἐπιμεληταὶ τῶν ἐφήβων; Μετ' ἐπιστάσεως μελέτη τοῦ λόγου τοῦ Δεινάρχου ἄγει εἰς ἀμφιβολίαν. Ἀληθῶς ὁ ὑπὸ τοῦ ρήτορος κατηγορούμενος Φιλοκλῆς ἦτο στρατηγός [2], μεταξὺ δὲ τῶν κατ' αὐτοῦ ἐξελεγχομένων ἀποδείξεων εὑρηται καὶ ἡ ἑξῆς: ὁ δῆμος ἐπειδὴ δὲν ἤθελεν ἐπὶ πλέον ἕνεκα τῆς ἀνικανότητος αὐτοῦ «παρακαταθέσθαι τοὺς ἑαυτῶν παῖδας, ἀπεχειροτόνησεν αὐτὸν ἀπὸ τῆς τῶν ἐφήβων ἐπιμελείας». Καταφανὲς λοιπὸν ὅτι ἦτο ἐπὶ στιγμὴν ἀνώτατος ἐπιμελητὴς τοῦ ἐφηβικοῦ γυμνασίου, διότι ὡς θέλομεν ἴδῃ αἱ μεταξὺ τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν ἐφήβων σχέσεις ἦσαν στενώταται· ἐξ οὗ καὶ αἱ λέξεις *ἐπιμέλεια τῶν ἐφήβων* δηλοῦσιν οὐχὶ εἰδικήν τινα ἀρχήν, ἀλλ' ἓν τῶν καθηκόντων τῶν Ἀθηναίων στρατηγῶν. Ὁμοίαν ἑρμηνείαν τοῦ χωρίου προέτεινον ἤδη οἱ κ. κ. Dittenberger καὶ Dumont [3]. Φαίνεταί μοι δὲ ὅτι ὁ κ. Hauvette-Besnault ἔλυσεν ὁριστικῶς τὸ ζήτημα διιδὼν ἐν αὐτῷ ὑπαινιγμόν τινα πρός τι τῶν καθηκόντων τῆς στρατηγίας [4]. Πρέπει λοιπὸν τολμηρῶς ν' ἀρνηθῶμεν τὴν ὕπαρξιν ἰδίων ἐπιμελητῶν τῶν ἐφήβων, ἐχόντων ἅμα ἐξουσίαν τινὰ ἐπὶ τῶν παίδων.

Ἕτεροι ἄρχοντες, ἐπισημότεροι οὗτοι, ἦσαν ἐπιτετραμμένοι νὰ ἐφορῶσι τὴν διαγωγὴν τῶν νεανιῶν, οἱ σωφρονισταί. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους λεξικογράφους ἦσαν δέκα τὸν ἀριθμόν, ἐκλεγόμενοι εἷς ἐξ ἑκάστης φυλῆς διὰ χειροτονίας, ἐπιμελούμενοι δὲ ὅπως οἱ ἔφηβοι τηρῶσι πιστῶς τὰς ἀρχὰς τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς αἰδοῦς, εἰς ἃς ὁ ἀττικὸς νόμος ἀπέδιδε σπουδαίαν σημασίαν· μισθὸν δ' ἐλάμβανον ἕκαστος μίαν δραχμὴν ἑκάστην ἡμέραν [5]. Οὗτοι εἰσὶν οἱ ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου μνημονευόμενοι ἄρχοντες; Δυστυχῶς οἱ σωφρονισταὶ ἐπιφαίνονται πολὺ βραδύτερον ἔν τε τοῖς συγγραφεῦσι καὶ ταῖς ἐπιγραφαῖς.

[1] Grasberger, Erziehung und Unterricht, I, σ. 283, III, σ. 477.

[2] Δεινάρχου κατὰ Φιλοκλέους, 1.

[3] Dittenberger, De ephebis atticis, σ. 13, σημ. 12.— Dumont, Essai sur l'éphebie attique, I, σ. 18, σημ. 3.

[4] Hauvette - Besnault, les stratéges atheniens, σ. 147.

[5] G. Gilbert, σύγ. ἀν. I, σ. 297. Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, ἔκδ. γ', I, σ. 404.

Τὸ πρῶτον μνημονεύονται ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Ἀξιόχου. Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεύς, ἀπαριθμῶν τὰς ἐπιφυλασσομένας τῷ παιδὶ ἐνοχλήσεις, ἀφ' ὅτου ἄρχεται σπουδάζων, λέγει: «παιδαγωγοὶ καὶ γραμματισταὶ καὶ παιδοτρίβαι τυραννοῦντες· αὐξομένου δέ κριτικοί, γεωμέτραι, τακτικοί, πολὺ πλῆθος δεσποτῶν· ἐπειδὰν δὲ εἰς τοὺς ἐφήβους ἐγγραφῇ, κοσμητὴς καὶ φόβος χειρῶν, ἔπειτα Λύκειον καὶ Ἀκαδήμεια καὶ γυμνασιαρχίαι καὶ ῥάβδοι καὶ κακῶν ἀμετρία· καὶ πᾶς ὁ τοῦ μειρακίου χρόνος ἐστὶν ὑπὸ σωφρονιστάς [1]». Ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀρχή, κατὰ τίνα χρόνον ἐδημιουργήθη; Οὐδὲν λέγει ὁ Ἀξίοχος.

Καὶ φράσις δέ τις τοῦ Δημοσθένους, ἐν ᾗ περὶ σωφρονιστῶν πρόκειται, δὲν διαφωτίζει ἡμᾶς μᾶλλον. Ἀναμιμνησκόμενος τῆς ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου κατηγορίας τοῦ Τιμάρχου ὁ ῥήτωρ ἀρνεῖται ὅτι ἐν τῇ δίκῃ ταύτῃ ὁ Αἰσχίνης ἐσκόπει νὰ ἐνθουσιάσῃ τὴν νεότητα, ἀπαριθμῶν τὰ αἴσχη τοῦ κατηγορουμένου, τὴν πρὸς τὸ κακὸν φρίκην. Ὁ Αἰσχίνης κατεδίωξε τὸν Τίμαρχον, ἐπειδὴ προέτεινε τῷ δήμῳ, «ἂν τις ὡς Φίλιππον ὅπλα ἄγων ἁλῷ ἢ σκεύη τριηρικά, θάνατον εἶναι τὴν ζημίαν [2]», ὥστε τοῦτο δὲν ἐγένετο χάριν τῶν νέων. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὁ Δημοσθένης προσθέτει «μὴ γὰρ οὕτω γένοιτο κακῶς τῇ πόλει ὥστ' Ἀφοβήτου καὶ Αἰσχίνου σωφρονιστῶν δεηθῆναι τοὺς νεωτέρους [3]». Φανερὸν λοιπὸν ὅτι ἡ λέξις σωφρονιστὴς λαμβάνεται ὑπὸ συνηθεστέραν ἔννοιαν, καὶ σημαίνει οὐχὶ ἀληθεῖς σωφρονιστάς, ἀλλὰ τὸν Αἰσχίνην καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, καλοὺς σωφρονιστάς, λαμπροὺς τῆς ἠθικῆς κήρυκας πρὸς χρῆσιν τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων. Τοιαύτη εἶναι προφανῶς ἐν τῷ στόματι τοῦ Δημοσθένους ἡ ὅλως εἰρωνικὴ ἔννοια τῆς λέξεως ταύτης.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν μανθάνομεν πλείονα. Ἡ μᾶλλον διδακτικὴ προέρχεται ἐκ τῶν ἐσχάτως γενομένων ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀνασκαφῶν. Ἐλλειπὴς ἄνωθεν, ἐμνημόνευε πρῶτον προσφορᾶς ἀφιερωθείσης ὑπὸ τῆς Κεκροπίδος φυλῆς ἐπὶ Κτησικλέους ἄρχοντος (334—333), καὶ ὑπὸ τοῦ σωφρονιστοῦ αὐτῶν Ἀδείστου τοῦ ἐξ Ἀθμόνου. Εἶ-

[1] [Πλάτωνος] Ἀξίοχος, σσ. 366D—567A. Γνωστὸν ὅτι ὁ Ἀξίοχος γενικῶς ἀποδίδεται Αἰσχίνῃ τῷ Σωκρατικῷ. Σουΐδας ἐπὶ λέξ. Αἰσχίνης καὶ Ἀξίοχος. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ φιλοσόφου τούτου, βλ. Zeller, la Philosophie des Grecs, μετάφρ. Boutroux, III, σ. 225.

[2] Δημοσθ. περὶ τῆς παραπρεσβείας, 286.

[3] Δημοσθ. περὶ τῆς παραπρεσβείας, 285.

πετο ὁ κατάλογος τῶν νεανιῶν μετὰ τῶν ὀνομάτων τῶν πατέρων αὐτῶν σωζόμενος ἐν μέρει. Κάτωθεν ἀναγινώσκονται τέσσαρα ψηφίσματα γραφέντα, τὸ πρῶτον ὑπὸ Καλλικράτους, ὑπὲρ τῆς Κεκροπίδος, τὸ δεύτερον ὑπὸ Ἡγεμάχου, ὑπὲρ τῆς βουλῆς, τὸ τρίτον ὑπὸ Πρωτίου ὑπὲρ τοῦ δήμου τῆς Ἐλευσῖνος, τὸ τέταρτον ὑπὸ Εὐφρονίου ὑπὲρ τοῦ δήμου τῶν Ἀθμονέων. Καὶ οἱ τέσσαρες ἐπαινοῦσι τοὺς ἐφήβους διά τε τὴν ὑπακοὴν καὶ τὴν καλὴν αὐτῶν διαγωγήν. Τῶν ἐπαίνων τούτων κοινωνεῖ καὶ ὁ Ἄδειστος, ὁ πολὺ ἐπιμεληθεὶς καὶ ἐπιμελούμενος (διότι οἱ ἔφηβοι δὲν εἶχον περατώσῃ ἔτι τὸ στάδιον αὐτῶν), ὅπως τηρεῖται μεταξὺ αὐτῶν ἡ τάξις καὶ ἡ πειθαρχία [1].

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι σπουδαία ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις. Πρῶτον εἶναι τὸ ἀρχαιότατον ἐπιγραφικὸν ἔγγραφον, ὅπερ ἔχομεν περὶ ἐφηβίας· δεύτερον δ' ἐπιχέει φῶς ἐπὶ τῶν σωφρονιστῶν καὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν. Βλέπομεν ὅτι οἱ ἄρχοντες οὗτοι, ὡς πάντες οἱ ἄλλοι, ἔδιδον εὐθύνας τῆς ἀρχῆς αὐτῶν· διότι τὸ ψήφισμα τοῦ Ἡγεμάχου δηλοῖ ὅτι ὁ Ἄδειστος θὰ στεφανωθῇ μόνον «ἐπε[ιδὰν τὰ]ς εὐθύνας δῷ [2]». Πλὴν δὲ τούτου ἐκ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου ψηφίσματος προκύπτει, ὅτι οἱ σωφρονισταὶ συνώδευον πανταχοῦ τοὺς νέους, ἐφ' ὧν ἦσαν τεταγμένοι νὰ ἐπαγρυπνῶσιν. Ὅ,τι δὲ μάλιστα ἐκπλήττει τοὺς γράψαντας τὰ δύο ταῦτα ψηφίσματα εἶναι τὸ ἐξαίρετον πνεῦμα, ὅπερ οὐκ ἐπαύσατο ζωογονοῦν τοὺς ἐφήβους κατὰ τὴν ἐν Ἐλευσῖνι διαμονὴν αὐτῶν, ὅπου καὶ διατρίβουσιν, ὅτε ἐγένοντο τὰ ψηφίσματα. Τί πράττουσιν ἐκεῖ; Οὐδαμῶς ὅπως ἀπωθήσωσι προσβολήν τινα· διότι οὐδεμία ἐπιθεσις ἀπειλεῖ ἐκεῖθεν τὰ ὅρια κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Διέρχονται ἁπλῶς τὸν τῆς φρουρᾶς βίον, ὃν ὁ νόμος ἐπιβάλλει αὐτοῖς ἐπὶ ἐνιαυτόν, ἡ δὲ μαθητεία αὕτη περὶ τὰ ὅπλα τελεῖται πρὸ τοῦ σωφρονιστοῦ τῆς φυλῆς. Ἀλλὰ νομίζω, ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποδοθῇ τῷ ἄρχοντι τούτῳ ἡ τῶν στρατιωτικῶν ἀσκήσεων διεύθυνσις, διότι, εἰ καὶ πολλὰ δύναταί τις νὰ ὑπονοήσῃ ἐκ λέξεών τινων τῶν ψηφισμάτων [3], δὲν ἦτο ἀναμφιβόλως ἐπιτετραμμένος τὴν δι-

[1] Foucart, Bull. de corr. hell, XIII, σσ. 253 καὶ ἑφ.

[2] στ. 17—18.

[3] Ἐπε[ιδ]ὴ κα[λῶς καὶ φιλ]οτίμως ἐπιμελοῦνται τῆς φυλακῆς Ἐλευσῖνο[ς] οἱ τ[αχθέντες ἔφηβ]οι καὶ ὁ σωφρονιστὴς αὐτῶν Ἄδειστος, κτλ. (στ. 20—22). Ἐκ τῶν ἐκφράσεων τούτων ἄγεταί τις νὰ πιστεύσῃ, ὅτι ὁ Ἄδειστος κατε-

δασκαλίαν τῆς τακτικῆς ἀλλὰ παρὰ τοὺς συνήθεις ἡγεμόνας τοῦ στρατοῦ, ὧν ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἦσαν οἱ ἔφηβοι, ἐξήσκει εἴδός τι ἠθικῆς ἐποπτείας καὶ προελάμβανε τὰ παραπτώματα τῶν νεανιῶν, ἐξ οὗ καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν Ἐλευσινίων, δι' οὓς ἡ γειτονεία τῆς θορυβώδους ταύτης νεολαίας παρεῖχε πάντοτε φόβον. Διὸ ἐν τῇ παρούσῃ περιστάσει ἐκδηλοῦσι διὰ ψηφίσματος τὰς αὐτῶν εὐχαριστίας, ἐπειδὴ οὐδὲν κακὸν ἔπαθον.

Ἑτέρα ἐπιγραφή, ἐν ᾗ ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος Νεαίχμου (320—319), περιέχει ὡσαύτως τὸν ἔπαινον δύο σωφρονιστῶν οἵτινες ἔν τινι πρὸς τιμὴν τῆς Ἥβης καὶ τῆς Ἀλκμήνης ἑορτῇ «φιλοτιμίας ἕνεκα τῆς περὶ τὴν παννυχίδα» ἐφρόντισαν, ἵνα μὴ διαταραχθῇ ἡ ἱερὰ παννυχίς [1]. Ἐπειδὴ τὸ ψήφισμα τοῦτο εἶναι τοῦ δήμου τῶν Αἰξωνέων, πλεῖστοι σοφοὶ συνεπέραναν ὅτι οἱ ἐν αὐτῷ μνημονεύμενοι σωφρονισταὶ ἦσαν ἄρχοντες τοῦ δήμου τούτου, καὶ οὐχὶ τῆς πολιτείας [2]. Ἡ γνώμη αὕτη δὲν εἶναι ἀσύστατος. Ὄντως, ὡς εἴδομεν, ἴδιον τῶν σωφρονιστῶν καθῆκον ἦτο τὸ ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐφήβων· ἓν δὲ καὶ μόνον ἐφηβικὸν σχολεῖον ὑπῆρχε, τὸ τῆς πολιτείας. «Οἷα δήποτε, λέγει ὁ κ. Dumont, καὶ ἂν ἦτο ἡ εὐδαιμονία τῶν δήμων, δὲν ὑπῆρχε ἐφηβία ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ Αἰξώνη, ἀπέχουσα λεύγην τῶν Ἀθηνῶν, ἔσχε ναὸν τῆς Ἥβης καὶ λέσχην [3]. Οἱ Αἰξωνιεῖς ἐδεξιοῦντο μετὰ πομπῆς τὴν ἐφηβίαν, ἐρχομένην ν' ἀσκηθῇ ἐν τοῖς γυμνασίοις αὐτῶν· βέβαιον μάλιστα εἶναι ὅτι οἱ Αἰξωνεῖς παῖδες παρεσκευάζοντο παρ' αὐτοῖς εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Διογενείου· ἀλλ' ὡς ἐγίγνοντο δεκαοκταετεῖς ἀπῄτουν τούτους αἱ Ἀθῆναι [4]. Οἱ ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς ἐπιγραφῇ μνημονευόμενοι σωφρονισταὶ εἰσὶ βεβαιότατα σωφρονισταὶ τῆς πολιτείας, οὓς οἱ Αἰξωνιεῖς ἀμείβουσι διὰ τὰς παρασχεθείσας αὐτοῖς ὑπηρεσίας κατὰ τὴν τελευταίαν τῆς σχολῆς ἐπίσκεψιν [5].

στάθη ὅπως στρατιωτικῶς φυλάττῃ τὴν Ἐλευσῖνα, ἡγούμενος τῶν ἐφήβων. Τὸ χωρίον τοῦτο φαίνεταί μοι ὅτι δὲν ἔχει πολὺ ἀκριβῆ ἔννοιαν

[1] C. I. A. II, 581.

[2] Boeckh, σύγ. ἀν. ἔκδ. γ', I, σ. 304, σημ. α.—Schoemann, σύγ. ἀν. I, σ. 579, σημ. 1. Dittenberger, De ephebis atticis, σ. 44, σημ. 1. G. Gilbert, σύγ. ἀν. I, σ. 195.

[3] C. I. A. II, 1055, I, 23. [4] Dumont, σύγ. ἀν. I, σ. 93.

[5] Ἤ, ὅπως ἀκριβέστερον ἀποφανθῶμεν, μέρους τινὸς τῆς σχολῆς· διὸ τῶν σωφρονιστῶν ὄντων δύο, πιθανῶς οἱ ἔφηβοι, ὧν ἐπεμελοῦντο, ἦσαν δύο μόνον φυλῶν.

Ψήφισμά τι, ἀτυχῶς λίαν ἠκρωτηριασμένον, τοῦ ἔτους 305—304 μνημονεύει προσέτι σωφρονιστῶν [1]. Δι' αὐτοῦ ἀπονέμονται συγχαρητήρια αὐτοῖς τε καὶ τῷ κοσμητῇ καὶ τοῖς διδασκάλοις διὰ τὴν ἀκρίβειαν, μεθ' ἧς ἐξεπλήρωσαν τὰ καθήκοντα αὐτῶν. Κατὰ τὴν πιθανωτάτην συμπλήρωσιν τοῦ κ. Koehler ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀνεγράφοντο δώδεκα τὸν ἀριθμόν [2]· ὁ ἀριθμὸς δὲ ἐξηγεῖται διὰ τῆς προσθήκης τῶν φυλῶν Ἀντιγονίδος καὶ Δημητριάδος, καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ἐν ἔτεσι 305—304 ἑκάστη φυλὴ καθίστη ἕνα ἔτι σωφρονιστήν, ὅπως ἐπαγρυπνῇ ἐπὶ τῶν ἐφήβων.

Ἐκ τινος ἐπιγραφῆς ἐσχάτως δημοσιευθείσης, μανθάνομεν ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ δύο ἔτη βραδύτερον. Εἶναι ψήφισμα τῆς φυλῆς Πανδιονίδος πρὸς τιμὴν Φιλωνίδου τινὸς ἐκ Κονθύλης, ὅστις ἐκλεχθεὶς σωφρονιστής, ὅπως ἐπιμελῆται τῶν τῆς φυλῆς ἐφήβων τῶν ἐγγεγραμμένων ἐπὶ ἄρχοντος Λεωστράτου (303—302), ἐξεπλήρωσε τὰ ἑαυτοῦ καθήκοντα μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας. Τῇ αἰτήσει τῶν πατέρων τῶν νεανιῶν, ἡ φυλὴ ἐπαινεῖ τὸν ζῆλον αὐτοῦ καὶ στεφανοῖ «[αὐτὸν θαλλ]οῦ στεφάνῳ [3]». Μεγάλη ὑπάρχει ἀναλογία μεταξὺ τοῦ ψηφίσματος τούτου καὶ τοῦ τοῦ Καλλικράτους, τοῦ ἐπ' ὀνόματι τῆς Κεκροπίδος φυλῆς γενομένου. Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι πρόκειται περὶ σωφρονιστῶν πολὺ ὠφελησάντων τῶν συμπολιτῶν τινας διὰ τῆς ἐνεργητικότητος καὶ τῆς εὐφυΐας. Μόνον ὁ Αἰδειστος ἐστεφανώθη ἐν τῇ ἀρχῇ ὢν ὑπὸ τῆς φυλῆς αὐτοῦ, ἐν ᾧ ὁ Φιλωνίδης μετὰ τὴν ἀρχήν [4].

Ἀπὸ τοῦ χρόνου τούτου οἱ σωφρονισταὶ ἐξαφανίζονται ἀπὸ τῶν ἐφηβικῶν ἐπιγραφῶν· ἀπὸ δὲ τοῦ Γ' μέχρι τοῦ Α' αἰῶνος π. Χ. οὐδόλως ἀναφέρονται. Δικαίως λοιπὸν ὁ κ. Koehler παρατηρεῖ, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐφηβικῶν ἐπιγραφῶν τῆς περιόδου ταύτης, τῶν μέχρις ἡμῶν διασωθεισῶν, εἶναι ἱκανός, ἐὰν δ' ἐν αὐταῖς μὴ μνημονεύωνται σωφρονισταί, τοῦτο γίγνεται διότι δὲν ὑπῆρχον πλέον. Δύναταί τις λοιπὸν νὰ εἰκάσῃ ὅτι κατηργήθησαν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ

[1] Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, IV, σσ. 324 καὶ ἑξ.

[2] Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, IV, σ. 327.

[3] Μυλωνᾶς, Bull. de corr. hell. XII, σ. 148, nº 12.

[4] Τοῦτο σημαίνουσι οἱ παρακείμενοι ἐ[πιμε]μέληται, ἐπιμεμ[ελ]ῆσθαι (στ. 9, 12). Σημειωτέον προσέτι ὅτι ὁ Αἴδεστος ἐστεφανώθη μετὰ τῶν ἐφήβων, ἐν ᾧ ὁ Φιλωνίδης μόνος.

Γ' αἰῶνος [1]. Βραδύτερον ἀπαντῶμεν αὐτοὺς ἐπὶ τῶν ἐφηβικῶν καταλόγων τῆς αὐτοκρατορίας, ἐν οἷς ἀναγράφονται γενικῶς ἐξ τὸν ἀριθμὸν μετ' ἄλλων τοσούτων ὑποσωφρονιστῶν. Ἀποτελοῦσι δὲ παρὰ τῇ σχολῇ ἐπιτηρητικήν τινα ἐπιτροπείαν, ἐπωπτεύουσαν τὴν διαγωγὴν τῶν ἐφήβων οὐ μόνον ἐν ταῖς τελεταῖς καὶ τοῖς ἀγῶσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ [2].

Τί νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ; Ὅτι οἱ σωφρονισταὶ ἀνήρχοντο βεβαίως εἰς ἀρχαιοτάτους χρόνους. Ἡ ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀποκατάστασις αὐτῶν εἶναι προφανὴς ἀνάμνησις τῶν λαμπρῶν αἰώνων τῆς τῶν Ἀθηνῶν ἰσχύος. Οὐδεὶς ὁ ἀγνοῶν ὁπόσον ἡ ἐφηβία ἦτο τότε πιστὴ εἰς τὰ παλαιὰ ἤθη. Κοινὸν χαρακτηριστικὸν πάσης παρακμῆς εἶναι ἡ πρὸς τοὺς ἀρχαίους τύπους εὔνοια, ὅταν μάλιστα ἡ βάσις αὐτὴ τῶν θεσμῶν μεταβληθῇ. Κατὰ τὸν Δ' μάλιστα αἰῶνα ἡ μεγάλη εὔνοια, ἧς, φαίνεται, ἀπέλαυον οἱ σωφρονισταί, μέχρι αὐτῆς τῆς ὁριστικῆς ὑποταγῆς τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν Μακεδονίαν ἔχει ὡς λόγον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀληθῆ αἴσθημά τι ἀνάλογον. Πιθανῶς ηὐνοοῦντο ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως διορῶντος ἐν αὐτοῖς σεβαστὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου πολιτεύματος. Δὲν ἦτο αὐτὸς ὁ συστήσας τοὺς *γυναικονόμους* πρὸς καταστολὴν τῆς πολυτελείας τῶν Ἀθηνῶν ; [3] Ὡς οἱ σωφρονισταί, οὕτω καὶ οἱ ἄρχοντες οὗτοι πιθανώτατα ὑπῆρξαν πολὺ πρότερον, ὁ δὲ Δημήτριος συνιστῶν αὐτοὺς οὐδὲν ἕτερον ἔπραξεν ἢ νὰ ἐπαναγάγῃ εἰς ἰσχὺν παλαιὸν ἔθιμον [4]. Γνωστὸν ὡσαύτως οἷαν αἱ ἐπάνοδοι αὐ-

[1] Mitth. des deutsch. arch. instit. in Athen, IV, σ. 328.

[2] Dumont, σύγ. ἀν. I, σσ. 200 καὶ ἐφ. Grasberger, σύγ. ἀν. III, σσ. 472 καὶ ἐφ. Ἐνόμισαν ὅτι ἀνεγνώρισαν σωφρονιστὰς ἐπί τινων γραπτῶν ἀγγείων, εἰκονιζόντων σκηνὰς παλαίστρας, ἀλλ' οὗτοι εἶναι μᾶλλον παιδοτρίβαι. Βραδύτερον ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τὰ ἐφηβικὰ μάρμαρα εἰκονίζουσιν ἐνίοτε τοὺς σωφρονιστάς. Οὕτως Ἀττικόν τι ἀνάγλυφον κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον διασωθὲν παρίστησι τρεῖς σωφρονιστὰς κρατοῦντας ράβδους ἐκ λύγου καὶ διευθυνομένους πρός τινα θεότητα. (Revue archéologique, 1876. II, σ. 185) Βλ. Dumont. σύγ. ἀν. I, σ. 202 σημ. 1.

[3] G. Gilbert, σύγ. ἀν. I, σ. 154, σημ. 2.—Schoemann - Lipsius, Der Attische Process, I, σ. 108 καὶ ἐφ.

[4] Βλ. τοὺς ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (Σόλων· 21) ἀναφερομένους νόμους τοῦ Σόλωνος ὅπως ἐπαναγάγῃ τὰς Ἀθίδας εἰς ἤθη ἁπλούστερα. Γυναικονόμοι ὑπῆρχον κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐν πολλαῖς πόλεσιν. (Ἀριστοτ. Πολιτ. ΣΤ', 5, 13). Περὶ τῶν ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν ἀρχόντων βλ. G. Gilbert, σύγ. ἀν. II, σ. 337.

ται πρὸς τὴν ἀρχαίαν αὐστηρότητα ἀπετέλουν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν διαφθοράν, ἧς αὐτὴ αὕτη ἔδιδε τὸ παράδειγμα [2]. Ἐπιτρέπεται λοιπὸν νὰ εἰκάσωμεν ὅτι οἱ σωφρονισταὶ εἶχον τὴν ἀρχὴν λίαν μεμακρυσμένην, ἂν δὲ καὶ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα οὐδεὶς συγγραφεὺς ἀναφέρει αὐτούς [3], δυνάμεθα μετὰ θάρρους νὰ ἀναγάγωμεν τὴν σύστασιν αὐτῶν εἰς τὰς τοῦ Σόλωνος μεταρρυθμίσεις. Τοιαύτη ἀρχὴ ἁρμόζει θαυμασίως πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν ἐκ τῶν μεγαλοπρεπῶν νόμων τοῦ γηραιοῦ νομοθέτου ὅσον ἀφορᾷ πρὸς τοὺς ὁρισμοὺς περὶ τῶν ἑορτῶν, τῶν κηδειῶν, τοῦ γυναικείου κόσμου κτλ. [4] Οὐδεὶς θὰ ἐκπλαγῇ ὅτι, ζητῶν νὰ περιστείλῃ τὸν πρὸς τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν δαπάνην ἔρωτα καὶ πειρώμενος νὰ ἐμπνεύσῃ τοῖς αὐτοῦ συμπολίταις τὴν πρὸς τὴν εὐπρέπειαν καὶ τὴν ἁπλότητα κλίσιν, ἐνόμισε καθῆκον αὐτοῦ νὰ εἰσαγάγῃ εἰδικοὺς ἄρχοντας πρὸς ἐπίβλεψιν τῆς νεότητος, ἧς τὰ ἤθη ἰσχυρότατα ἀπησχόλουν αὐτόν. Τοὺς σωφρονιστὰς λοιπὸν ὑπαινίσσεται ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ χωρίῳ, ὅπερ πειρώμεθα νὰ ἑρμηνεύσωμεν· οἱ ἄρχοντες δὲ οὗτοι πιθανῶς ἐφρόντιζον, ὅπως διατηρῆται ἡ τάξις μεταξὺ τῶν μαθητῶν τῶν σχολείων καὶ τῶν παλαιστρῶν. Βέβαιον ἄλλως εἶναι ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ τὰ καθήκοντα αὐτῶν ἐτροποποιήθησαν· καταστατέντες τὸ πρῶτον ὅπως ἐπιμελῶνται τῶν παίδων ἅμα καὶ τῶν νεανιῶν, ἐγένοντο ἧττον σπουδαῖοι, ὅτε τὰ ἀρχαῖα ψηφίσματα, ἃ ὤφειλον νὰ καθιστῶσι σεβαστά, ἔπεσον εἰς ἀχρηστίαν. Πότε κα-

[1] Droysen, Histoire de l'hellénisme, μετάφρ. Bouché - Leclercq, II, σ. 403 καὶ ἐφ.

[2] Δὲν πιστεύω, πράγματι, ὅτι πρέπει νὰ διδῇ τις ὑπαινιγμόν τινα πρὸς τοὺς σωφρονιστὰς ἐν τρισὶ χωρίοις τοῦ Θουκυδίδου, ἔνθα ἁπαντᾷ ἡ λέξις σωφρονιστὴς (Γ', 65, 3. ΣΤ', 87, 3. Η', 48, 6). Ἐν αὐτοῖς σωφρονιστὴς εἶναι ἐκ τῶν οὐσιαστικῶν ἅτινα ὁ Θουκυδίδης μεταχειρίζεται ἑκουσίως ἀντὶ τοῦ ἐξ οὗ παράγονται ῥήματος. Βλ. Poppo, De Historia Thucydidea commentatio, Λειψία, 1856, σ. 91. Blass, Die Attische Beredsamkeit, I, ἔκδ. β', σ. 213. A. Croiset, Notice sur Thucydide, σ. 110, ἐν ἀρχῇ τοῦ Α' τόμου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Θουκυδίδου αὐτοῦ. Παρίσιοι, 1886.

[3] Πλουτ. Σόλων, 21. [Δημοσθ.] πρὸς Μακάρτατον, 62. Βλ. τὸν σωφρονιστικὸν νόμον τῆς Κέω, Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, I, σ. 139 καὶ ἐφ. Dittenberger, Sylloge. 468. Περὶ πασῶν τῶν σχετικῶν πρὸς τὰς κηδείας διατάξεων, βλ. Pottier, Études sur les lécythes blancs attiques, σ. 14 καὶ ἐφ.

τέστησαν ἐφηβικοὶ καθαρῶς ἄρχοντες ; Ἀγνοοῦμεν· πιθανὸν δ' ὅμως εἶναι, ὅτι τὸ πρῶτον πᾶσα ἡ νεότης ἐξήρτητο ἀπ' αὐτῶν, καὶ ὅτι καθῆκον αὐτῶν ἦτο ἡ τῶν ἀκολασιῶν αὐτῆς πρόληψις.

Πλὴν τῶν σωφρονιστῶν, μᾶλλον δὲ καὶ ἀνωτέρα αὐτῶν, ἦτο ἄλλη τις ἀρχὴ ἔχουσα ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν νεανιῶν· ὁ Ἄρειος Πάγος. Ὁ Ἰσοκράτης ἐγκωμιάζων τοὺς ἀρχαίους Ἀθηναίους παριστᾷ τὴν πολιτείαν ἐν τοῖς ἀπωτάτοις χρόνοις μεριμνῶσαν περὶ τοῦ ἐφήβου πολὺ μᾶλλον ἢ περὶ τοῦ παιδός, «ὥστε τὴν ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλὴν ἐπέστησαν ἐπιμελεῖσθαι τῆς εὐκοσμίας [1]». Γνωστὸς ὁ ἠθικὸς χαρακτήρ, ὃν ἀπέδιδεν εἰς τὸ σεβαστὸν τοῦτο σῶμα τὸ ἀρχαῖον ἀττικὸν πολίτευμα· γνωστὸν ὅτι ὁ Ἄρειος πάγος τοῦ Σόλωνος ἦτο περιβεβλημένος μεγάλην τιμητικὴν ἐξουσίαν, ἦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον ἐπίφοβος, ὅσον ἡ μεγάλη αὕτη σύνοδος ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν πρώτων τῆς πολιτείας ἀρχόντων, ἀνδρῶν πεπειραμένων καὶ ἀνεπιλήπτου ἀρετῆς [2]. Ἡ παιδεία, ἡ ἠθικὴ τῆς νεότητος μόρφωσις πιθανῶς ἦτο ἐκ τῶν πρώτων καθηκόντων τοῦ σεβαστοῦ τούτου σώματος. Δικαίως δέ τις ὑποθέτει ὅτι παῖδες καὶ διδάσκαλοι ὑπέκειντο αὐτῷ, ὅτι εἶχε τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν τῶν σχολείων, οἵας δήποτε ἡλικίας ἦσαν οἱ φοιτῶντες εἰς αὐτά, καὶ ὅτι πανταχοῦ ὅπου ἐφοίτων νεανίαι κατέβαλλε πᾶσαν σπουδήν, ὅπως ὠφελῶνται διὰ σπουδαίων γνωμικῶν, ἐφ' ὧν ἐστηρίζετο ἅπασα ἡ παιδαγωγία τῶν γηραιῶν νομοθετῶν. Πιθανώτατα δὲ οἱ σωφρονισταὶ ἦσαν χρήσιμοι ὡς ἐπιθεωρηταὶ ἀμέσως ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτῶν εὑρισκόμενοι.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰσοκράτους εἶναι πολύτιμος ἡμῖν, ἐπειδὴ εἶναι ἐκ τῶν σπανίων ἐγγράφων, ἅτινα κατέχομεν περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Ἀρείου Πάγου πρὸς τὴν νεότητα. Ἀλλ' ὁ Ἰσοκράτης ὑπαινίσσεται κατάστασιν πραγμάτων πρὸ πολλοῦ παρελθόντων [1]. Πάντες γνωρίζουσιν ὅτι ὁ Ἄρειος πάγος προσεβλήθη ὑπὸ τοῦ Ἐφιάλτου, εἶτα δὲ μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Τριάκοντα, ἐν ἔτει 403, ἐπανεκτήσατο μέρος τῶν ἀρχαίων αὐτοῦ δικαιωμάτων. Τοῦτο ὑποδεικνύει καὶ χωρίον τι τοῦ Ἀξιόχου, περὶ οὗ ἐμνήσθημεν ἤδη, καθ' ὃ «καὶ πᾶς ὁ τοῦ μειρακίου

[1] Ἰσοκράτους, Ἀρεοπαγητικός, 37 καὶ ἑφ.

[2] Dugit, Étude sur l'Aréopage athenien, σ. 86 καὶ ἑφ. Gaillemer, Dictionnaire des antiq. grecques et romaines τοῦ Saglio ἐν λέξ. Areopagus, σ. 395 καὶ ἑφ. Philippi, Der Areopag und die Epheten, σ. 162 καὶ ἑφ.

[1] Schoemann, Antiquités grecques, I, σ. 567. Philippi, σύγ. ἀν σ. 162.

χρόνος ἐστὶν ὑπὸ σωφρονιστὰς καὶ τὴν ἐπὶ τοὺς νέους αἵρεσιν τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς [1]». Δυστυχῶς ἡ οὐσία τῶν δοκιμασιῶν τούτων διαφεύγει ἡμᾶς. Ἴσως προέκειτο περὶ ἐξετάσεως, ἀφορώσης πρὸς τὴν ἠθικὴν τῶν νέων καὶ τὴν πολιτικὴν αὐτῶν κατάστασιν [2]. Ἡ ἀναβίωσις αὕτη ἦτο ὁπωσδήποτε παροδική, διότι ὁ Ἰσοκράτης παραπονεῖται κατὰ τῶν περὶ τὰ μέσα τοῦ Δ' αἰῶνος καταλυσάντων τὴν τοῦ Ἀρείου πάγου ἐπὶ τῆς δημοσίας ἀγωγῆς δύναμιν [3]. Πολὺ βραδύτερον, κατὰ τὸν Β' αἰῶνα μ. Χ, βλέπομεν αὐτὸν πάλιν κατέχοντα σπουδαίαν ἐξουσίαν· κανονίζει πάντα τὰ παρ' ἐφήβοις γιγνόμενα [4], ἐξ οὗ προφανῶς ἀποδείκνυται ἡ δρᾶσις, ἣν εἶχεν ἐπ' αὐτῶν καὶ τῶν ὁμοίων αὐτοῖς τῶν μικροτέρας ἡλικίας, ἐν χρόνοις καθ' οὓς οἱ Ἀθηναῖοι ἠρέσκοντο ἀναμιμνησκόμενοι ὅτι πόρρω ἀπεῖχον αὐτῶν κατά τε τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἤθη.

Μεταξὺ τῶν ἐπισήμων προσώπων τῶν ἀναμιγνυομένων εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν, νομίζομεν ὅτι πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν τῶν στρατηγῶν. Περίεργος ἐπιγραφή, ἀνακαλυφθεῖσα πρό τινων ἐτῶν ἐν Ἐλευσῖνι, ἀναγράφει ψήφισμά τι τῶν Ἐλευσινίων πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Δερκύλου, ἐπαινεθέντος ὑπὸ τῶν δημοτῶν διὰ τὴν μέριμναν, μεθ' ἧς ἐπεμελήθη «ὅπως ἂν οἱ παῖδες παιδεύωνται»· εἰς ἀνταμοιβὴν οἱ Ἐλευσίνιοι ἐψηφίσαντο στεφανῶσαι «χρυσῷ στεφάνῳ ἀπὸ ΓΗ δραχμῶν καὶ ἀνειπεῖν τὸν στέφανον Ἐλευσῖνι ἐν τῷ θεάτρῳ τραγῳ-

[1] [Πλάτ.] Ἀξίοχος, σ. 367 Α.

[2] Ἁπλῆ εἰκασία. Πιστεύω ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Ἀξιόχου, ἡ λέξις *νέους* σημαίνει *ἐφήβους*, καὶ οὐχὶ *ἄλλοτε ἐφήβους*. Γνωστὸν ὅτι ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχον πλεῖσται σχολαὶ τῶν *νέων*, συγκείμεναι ἐκ νεανιῶν ἄρτι ἐξελθόντων τῆς ἐφηβίας. Βλ. Collignon, Quid de collegiis epheborum apud Graecos, exepta Attica, ex titulis epigraphicis commentari liceat, σ. 49, 52, 55, 66.—Ἰδίου, Les collèges de νέοι dans les cités grecques (Annales de la Faculté des lettres de Bordeaux, IIe année, σ. 135 καὶ ἑφ.). Παρ' Ἀθηναίοις κατὰ τὸν Β' τοὐλάχιστον π. Χ. αἰῶνα οἱ πρώην ἔφηβοι ἐκαλοῦντο οἱ *ἐξ ἐφήβων* ἢ *ἔτοι ἐφήβων* (Βλ. C. I. A. II, 444 στ. 1. γρ. 63). Ἀλλ' οὐδαμοῦ ἅπαντᾷ ὅτι πρὸς διάκρισιν αὐτῶν ἐχρῶντο τῇ λέξει *νέοι*.

[3] Κατὰ τὸν Blass (Die attische Beredsamkeit, II, σ. 279) ὁ Ἀρεοπαγιτικὸς συνετέθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 355 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 354. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Ἀκροπόλεως, ἐν ᾗ οἱ Πεντακόσιοι ἀμείβουσι τοὺς ἐφήβους, ἀποδεικνύει ὅτι κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Δ' αἰῶνος, ἡ σύνοδος αὕτη ἐξήσκει τὴν αὐτὴν ἐξουσίαν, ἣν καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος ἄλλοτε ἐπὶ τῆς ἐφηβίας.

[4] Dumont, σύγ. ἀν. I, σ. 160.—Grasberger, σύγ. ἀν. III, σ. 402 καὶ ἑφ.

δῶν τῷ ἀγῶνι ὅτι στεφάνῳ ὁ δῆμος Ἐλευσινίων Δερκύλον Αὐτοκλέους Ἀγνούσιον». Πλὴν τούτου ὁ Δερκύλος ἔτυχεν ὑπὸ τοῦ δήμου τῶν Ἐλευσινίων ἀτελείας καὶ προεδρείας· «νέμειν δὲ αὐτῷ καὶ μερίδα ἐκ τῶν ἱερῶν· ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα ἐν στήλῃ λιθίνῃ καὶ στῆσαι παρὰ τὰ προπύλαια τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης, ἐπιμεληθῆναι δὲ τῆς ἀναγραφῆς τοὺς πατέρας τῶν παίδων μετὰ τοῦ Δημάρχου[1]». Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι γεγραμμένη στοιχηδόν, δι' ὡραίων χαρακτήρων, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν ἀνάγκην τῆς ἐνδείξεως ταύτης, ὅπως ὁρίσωμεν κατὰ προσέγγισιν τοὐλάχιστον τὴν χρονολογίαν αὐτῆς. Ὁ τιμηθεὶς Δερκύλος ὁ Αὐτοκλέους Ἀγνούσιος (ἡ ἐπιγραφὴ μνημονεύει τοῦ ὀνόματος τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ δήμου αὐτοῦ) ἦτο ὄντως γνωστὸς πολιτευόμενος. Ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν δέκα βουλευτῶν, οἷς ἀνετέθη νὰ διαπραγματευθῶσι μετὰ τοῦ Φιλίππου τὴν εἰρήνην τοῦ 346, τὸ δ' ὄνομα αὐτοῦ ἀπαντᾷ συχνάκις ἐν τοῖς ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Αἰσχίνου ἀπαγγελθεῖσι λόγοις κατὰ τὴν περὶ Παραπρεσβείας δίκην[2]. Ἐξελέγη δὲ στρατηγὸς πρὸ ἢ μετὰ τὴν πρεσβείαν ταύτην; Ἐκ τινος χωρίου τοῦ Πλουτάρχου, ἐν ᾧ ἀναφέρεται, πιστεύεται ὅτι πολὺ μετὰ ταῦτα, πιθανῶς περὶ τὸ 320[3].

[1] Bull. de corr. hell. III, σ. 120 καὶ ἐφ. Dittenberger, Sylloge, 345.— βλ. εν Bull. de corr. hell. V, εἰκ. 9, τὸ ἀνάγλυφον τὸ ὑπερκείμενον τοῦ ψηφίσματος. Δεξιᾷ ὁ Δερκύλος ὄρθιος ἔχων τὴν δεξιὰν ὑψωμένην· ἔναντι αὐτοῦ ἡ Δημήτηρ καθημένη, ὄπισθεν δὲ ἡ Κόρη δᾷδα ἐν ἑκατέρᾳ τῶν χειρῶν ἔχουσα.

[2] Δημοσθ. περὶ Παραπρεσβ. 60, 125 καὶ 175. — Αἰσχίν. Παραπρεσβ. 47, 140 καὶ 155. Ὁ Δερκύλος συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν πολιτῶν, οἵτινες τὸ 340 — 339 ἠγγυήθησαν διά τινα πλοῖα δανεισθέντα ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων εἰς τοὺς Χαλκιδεῖς. (C. I. A. II, 804, B, στ. 20—21 τοῦ ἐπιγραφικοῦ κειμένου).

[3] Πλουτάρχου Φωκίων, 32. Τὰ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἀναφέρονται εἰς τὸ 318 ἢ 319, ὁ δὲ Δερκύλος ἀνεμίχθη ὡς στρατηγὸς *ἐπὶ τῆς χώρας*. Καίτοι δὲ πολὺ ἀπομεμακρυσμέναι εἶναι αἱ δύο αὗται χρονολογίαι ἀπὸ τοῦ 346, ἄνευ δισταγμοῦ διορῶ ἐν τῷ Δερκύλῳ τοῦ Πλουτάρχου τὸν ἄνδρα, τὸν μετασχόντα τῶν διαπραγματεύσεων περὶ τῆς εἰρήνης τοῦ Φιλοκράτους. Δύναταί τις ὄντως νὰ ὁρίσῃ κατὰ προσέγγισιν ἐτῶν τινων τὴν ἡλικίαν, ἣν οὗτος ἔσχε τῷ 346. Μετὰ τὴν πρώτην πρεσβείαν, οἱ Ἀθηναῖοι πρέσβεις δίδουσι λόγον τῆς πρεσβείας αὐτῶν καὶ ἀγορεύουσι κατὰ τάξιν ἡλικίας (Αἰσχίν. Παραπρεσβ. 47), ὡς ἔπραξαν καὶ ἐνώπιον τοῦ Φιλίππου (ἰδίου 25). Πρῶτος ὁμιλεῖ ὁ Κτησιφῶν, μετὰ τοῦτον ὁ Φιλοκράτης, εἶτα ὁ Δερκύλος καί εἶτα ὁ Αἰσχίνης. Ὁ Δερκύλος λοιπὸν εἶναι πρεσβύτερος τοῦ Αἰσχίνου, ὅστις κατὰ τὸ 346 ἦτο 43 ἢ 44 ἐτῶν. Ἂν λοιπὸν ὁ Δερκύλος ἦγε τὸ 45, ἐν ἔτει 319 ἢ 318 θὰ ἦτο 72 ἢ 73 ἐτῶν. Οὐδόλως δὲ παράδοξον ὅτι ἦτο στρατηγὸς ἐν τοιαύτῃ ἡλικίᾳ, τοῦ Φωκίωνος ὄντος στρατηγοῦ, ἐν ᾧ εἶχε διέλθῃ τὸ 80 τῆς ἡλικίας ἔτος. Ἀλλὰ παρὰ Πλουτάρχῳ εἶναι στρατηγὸς *ἐπὶ τῆς χώρας*, ἀμείβεται δὲ ὑπὸ τῶν Ἐλευσινίων ὡςστρατηγὸς *ἐπ' Ἐλευσῖνος*. Ἐκ τούτου συμπεραίνομεν ὅτι ἐγένετο δὶς στρατηγός· ὅτε δὲ πολίτης τις ἐγίγνετο στρατηγὸς πολλάκις, αἱ στρατηγίαι αὐτοῦ διεδέχοντο αἱ μὲν τὰς δὲ ἀλληλοδιαδόχως· βλ. Hauvette-Besnault, les stratéges atheniens, σ. 49. Ἐὰν λοιπὸν ὁ Δερκύλος ἦτο στρατηγὸς *ἐπὶ τῆς χώρας* τὸ 319 ἢ 318, πιθανὸν ἡ *ἐπ' Ἐλευσῖνος* στρατηγία ἀνετέθη αὐτῷ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, ἴσως ὀλίγον πρότερον, ἕνεκα τῆς ἡλικίας. Βλ. ἐν Hauvette-Besnault, σύγ. ἀν. σ. 167, τὸ παράδειγμα στρατηγοῦ ἀλληλοδιαδόχως κληθέντος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος *ἐπὶ τὴν παρασκευήν, ἐπὶ τὴν χώραν, ἐπὶ τοὺς ξένους, ἐπὶ τὰ ὅπλα*. Ἰδοὺ οἱ λόγοι οἱ πείθοντές με νὰ παραδεχθῶ τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολογίαν τοῦ 320.

Ἐπὶ τοῦ μνημείου τούτου δέον νὰ διατρίψωμεν. Δεικνύει ἡμῖν στρατηγὸν ἐκπαιδεύοντα τὰ τέκνα ὅλου δήμου καὶ ἐκπληροῦντα τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ ἐντολὴν μετὰ τοσούτου ζήλου, ὥστε οἱ δημόται ἐπιλανθάνονται τῶν ἄλλων ὑπηρεσιῶν, ἃς παρέσχεν αὐτοῖς, καὶ ἀναμιμνήσκονται ἐπὶ τῆς στήλης, ἣν ἵδρυσαν αὐτῷ, μόνον τῆς εὐεργεσίας ταύτης. Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἀγωγῆς τῶν παίδων ἐν τοῖς δήμοις συγκατελέγετο μεταξὺ τῶν καθηκόντων τῆς στρατηγίας; Εὑρισκόμεθα πρὸ μοναδικοῦ γεγονότος, ὁ δὲ ζῆλος τοῦ Δερκύλου τοῦ νὰ ἐπιμεληθῇ τῶν νεαρῶν Ἐλευσινίων εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς καλῆς αὐτοῦ διοικήσεως, ἐφ' ὅσον ἦτο στρατηγὸς *ἐπ' Ἐλευσῖνος*; Ἀλλὰ βεβαίως ἐνωρίτατα βλέπομεν τοὺς στρατηγοὺς σχέσιν ἔχοντας οὐχὶ πρὸς τοὺς παῖδας, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἐφήβους. Δὲν ἐλησμονήσαμεν τὸ χωρίον τοῦ Δεινάρχου, ὃ ἐπεκαλέσθημεν, καὶ ὅπερ ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ ἔτος 324[1]· ἐν αὐτῷ, ὡς εἴδομεν, ὁ Φιλοκλῆς ὡς στρατηγὸς ἐξήσκησε τὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τοῦ ἐφηβικοῦ σχολείου. Ἐπὶ τῶν ἐπιγραφῶν οἱ ἔφηβοι ἐπαινοῦνται «ὡς λειτουργοῦντες καὶ ἅπαντα τὰ παραγγελλόμενα ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ»[2]. Ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας ὁ στρατηγὸς τῶν ὁπλιτῶν «ἀπόδειξιν ἔλαβε τῷ Διογενείῳ τῶν γράμματα καὶ γεωμετρίαν καὶ τὰ ῥητορικὰ καὶ μουσικὴν μανθανόντων ἐφήβων· καὶ τοὺς εὐδοκιμήσαντας τῶν διδασκάλων ἐπὶ δεῖπνον ἐκάλεσεν»[3]. Ὁ αὐτὸς ἄρχων κα-

[1] Βλ. σ. 54.

[2] C. I. A. II, 316, στ. 11-12. 466, στ. 33 34. 467, στ. 37-38, 77-78. 469, στ. 57-58. 470, στ. 19, 38-36. 471, στ. 61-62. 481, στ, 51-52.

[3] Πλουτ. Συμποσ. Θ', 1, 1. Hauvette Resnault σύγ. ἀν. σ. 176.

λεῖται ἔν τινι ἐπιγραφῇ ἐπιμελητὴς τοῦ Ἀδριανείου γυμνασίου [4]. Δίδοντες τοῖς στρατηγοῖς τοιαύτην ἐπὶ τῶν νεανιῶν ἐξουσίαν, δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι εἶχον ὡς ὑπόδειγμα ἢ ἠκολούθουν ἀρχαίαν τινὰ παράδοσιν ; Ἀληθῶς οὐδόλως ἀμφίβολον, ὅτι πάντοτε οἱ στρατηγοὶ εἶχον τὴν ἀνωτάτην ἐπὶ τῆς ἐφηβίας ἐποπτείαν [5]. Οἱ ἔφηβοι, μέλλοντες στρατιῶται, ἐξηρτῶντο φυσικῶς ἀπὸ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχόντων τοῦ ἄστεως· ὤφειλον ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῶν μαθητείας τοῦ βίου τῶν στρατοπέδων ν' ἀναγνωρίζωσι τοὺς ἡγεμόνας, ὑφ' οὓς θὰ ἐξεστράτευον βραδύτερον. Οὐδὲν παράδοξον, ἐὰν ἡ τῶν στρατηγῶν ἐπιμέλεια ἐπεξετείνετο ἀπὸ ὡρισμένου χρονου εἰς τὰ σχολεῖα, ἐν οἷς ἐστρατολογεῖτο ἡ ἐφηβικὴ σχολή. Ἀλλ' αἱ λέξεις τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι λίαν ἀσαφεῖς, ὅπως μετὰ πεποιθήσεως βεβαιώσωμέν τι περὶ τούτου.

Οὕτως ἐκ τῶν ἀρχόντων, οἱ σωφρονισταί, ἀρχαιοτάτης μὲν καταγωγῆς, ἀλλ' εἰς χρόνους μεταγενεστέρους ὁπωσδήποτε ἐμφανισθέντες, ἦσαν εἶδος φυλάκων τῆς τάξεως καὶ τῆς εὐκοσμίας ἐν τοῖς συνόδοις τῶν νέων καὶ ἐν τοῖς στρατῶσιν, ἔνθα παρεσκευάζοντο πρὸς τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα· σύνοδός τις, ὁ Ἄρειος Πάγος, περιβεβλημένος χαρακτῆρα πολιτικὸν καὶ θρησκευτικόν, ἐξήσκει ἄλλοτε ἐπὶ τῶν νέων σπουδαίαν ἠθικὴν δύναμιν, ἀλλ' εἶτα ἐστερήθη τοῦ δικαιώματος τούτου· στρατηγοὶ ἐντεταλμένοι πιθανῶς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων νὰ ἐπιμελῶνται τῶν πρώτων στρατιωτικῶν ἀσκήσεων τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων, περιβεβλημένοι ἴσως περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος ἐξουσίαν τινὰ ἐπὶ τῶν παίδων τῶν σχολείων, ἐπιθεωροῦντες καὶ διευθύνοντες κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους τὰ πλεῖστα τῶν ἐφηβικῶν ἔργων, τοιαῦται ἦσαν αἱ ἀρχαί, δι' ὧν ἡ πολιτεία παρενέβαινεν εἰς τὴν ἀγωγήν. Δὲν δυνάμεθα ἄλλως νὰ εἴπωμεν ἀκριβῶς ὑποία ἦτο ἡ ἐνέργεια τῶν διαφόρων τούτων ἀρχῶν. Ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ οἱ σωφρονισταὶ ἐπεμελοῦντο τοῦ ἤθους μάλιστα τῆς νεότητος· ἡ ἐκπαίδευσις αὐτῶν ἀπησχόλει, ὡς φαίνεται, εἰδικώτερον τοὺς στρατηγούς. Ἰδού, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, πᾶν ὅτι δυνάμεθα πιθανῶς νὰ ἐκθέσωμεν.

[4] C. I. A. III, 10.

[5] Hauvette-Resnault, σύγ. ἀν. σ. 147.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Η ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΚΑΙ Η ΕΦΗΒΕΙΑ

Ἵνα περατώσωμεν τὸ λεπτὸν ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς ἀγωγῆς πρὸς τὴν πολιτείαν, ὑπολείπεταί τι πρὸς ἐξέτασιν. Συνδυάζοντες τὴν ἐφηβείαν, ὡς εἶναι ἡμῖν γνωστή, πρὸς τὴν τῶν παίδων ἀγωγὴν ἐκπληττόμεθα ἔκ τινος παραδόξου γεγονότος. Ἐξ ἑνὸς ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ὀργανισμὸν ἀνεξάρτητον σχεδὸν ἀπὸ τῆς πολιτείας, σχολὰς καὶ παλαίστρας ἰδιαιτέρας, ἐν οἷς ἰδιαίτεροι διδάσκαλοι διδάσκουσιν, ἐξ ἄλλου δὲ πολιτειακὸν διδασκαλεῖον, ἐν ᾧ ἅπαντα, χῶροι μελέτης καὶ ἀσκήσεως, διδάσκαλοι, διδασκαλία, ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς πολιτείας. Ἀλλ' οἱ μέλλοντές ποτε νὰ ἀποτελέσωσι τὸ ἐφηβικὸν γυμνάσιον εἶναι παῖδες τῶν σχολείων ἐλευθέρως παιδευόμενοι ὑπ' ἀνδρῶν πόρρωθεν σχετιζομένων μετὰ τῆς πολιτείας. Πῶς θὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ παῖδες οὗτοι καθίστανται ἔφηβοι ἄνευ παρασκευῆς ἐν ὡρισμένῳ τινὶ μέτρῳ ὑπὸ τῆς προγενεστέρας αὐτῶν ἀγωγῆς ; ἀφ' οὗ δὲ οὕτω παρεσκευάζοντο, πῶς δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ πολιτεία ἦν ἀδιάφορος πρὸς τὴν παρασκευὴν ταύτην ; Πῶς νὰ φαντασθῶμεν ἐφηβείαν, περὶ ἧς φροντίζει ἡ πολιτεία, ὑφισταμένην ἕνεκα τῆς συνδρομῆς ἀρχόντων διοριζομένων ὑπὸ τοῦ δήμου, τεθειμένην ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν ἀρχῆς τινος τῶν σπουδαιοτάτων τοῦ ἄστεως, καὶ δεχομένην δεκακοκταέτεις νεανίας, ὧν ἡ ἀγωγὴ μέχρι τῆς ἡλικίας ταύτης σχεδὸν ἐντελῶς διέφευγε τὸν ἔλεγχον τῆς πολιτείας ; Τοιοῦτόν τι σύστημα φαίνεται ἀπίθανον· ἐπειράθησαν δὲ νὰ πιστεύσωσιν ὅτι ἡ πολιτεία ἐφρόντιζεν ὅπως ὁ νέος γενόμενος ἔφηβος εἶναι ἱκανὸς ν' ἀκολουθήσῃ ἐπωφελῶς τὰ ἔργα εἰς ἃ παραδοθήσεται. Ἴδωμεν ἐὰν τὰ γεγονότα βεβαιοῦσι τὴν εἰκασίαν ταύτην.

Ἐν τοῖς περὶ τοῦ Διογενείου ὁ κ. Dumont, ζητεῖ νὰ εἰκονίσῃ τὴν κατάστασιν τῶν μαθητῶν τοῦ γυμνασίου τούτου, οἵτινες ἐπὶ πλείστων ἐπιγραφῶν φαίνονται συμμιγνύμενοι τοῖς ἐφήβοις, δηλοῦνται δὲ διὰ τῆς λέξεως *οἱ περὶ τὸ Διογένειον*. Οὗτοι κατ' αὐτὸν δὲν

εἶναι οὔτε ξένοι οὔτε Ἀθηναῖοι ἔφηβοι· πιθανῶς δὲ ἦσαν μᾶλλον παῖδες μὴ γενόμενοι ἔτι ἔφηβοι. Μεταξὺ δὲ τῶν ἐπιχειρημάτων, ἅτινα παρατίθησιν ὑπὲρ τῆς ἑαυτοῦ γνώμης, ὑπάρχει φαινόμενόν τι ἔχον κῦρος, οἱ μαθηταὶ τοῦ Διογενείου ἱεραρχικῶς ἦσαν ὑποδεέστεροι τῶν κυρίως ἐφήβων. Πᾶσαι ἀληθῶς αἱ ἐπιγραφαί, αἱ μνημονεύουσαι αὐτῶν ἅμα δὲ καὶ τῶν ἐφήβων, θέτουσιν αὐτοὺς μετ' ἐκείνους [1]· ὡσαύτως δὲ οἱ διοικοῦντες τὸ Διογένειον μνημονεύονται πάντοτε μετὰ τοὺς τῶν ἐφήβων [2]. Ἐκ τούτων εἰκάζομεν ὅτι τὸ γυμνάσιον τοῦ Διογένους ἦτο εἴδός τι προπαρασκευαστικῆς σχολῆς, ἐξ ἧς εἰσήρχοντο εἰς τὸ ἐνδιαίτημα τῆς ἐφηβείας [3]. Δυστυχῶς ἀγνοεῖται ἀκριβῶς ὁ χρόνος τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ. Ὁ ἀνήρ, οὗτινος φερώνυμον ἦν τὸ γυμνάσιον, δύναται νὰ τεθῇ κατὰ τὸν Β' ἢ Γ' π. Χ. αἰῶνα. Κατὰ τὸν κ. Dumont τὸ ἀρχαιότατον χωρίον τὸ ἀναφερόμενον εἰς αὐτὸν εἶναι ἐπιγραφή τις *Διογένους εὐεργέτου* κεχαραγμένη ἐπί τινος τῶν ἑδρῶν τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου καὶ μὴ ἀνερχομένη πέραν τοῦ ἔτους 131 π. Χ. [4]. Πιθανωτέρα εἶναι ἡ γνώμη ἡ ὑπολαμβάνουσα τὸν εὐεργέτην Διογένη τὸν αὐτὸν πρός τινα ὁμώνυμον αὐτῷ *μισθοφόρον*, ὅστις ἐν ἔτει 229 ὡδήγει τὰ Μακεδονικὰ στρατεύματα ἐν Ἀττικῇ, μετὰ τὸν θάνατον δὲ τοῦ βασιλέως Δημητρίου συγκατένευσεν ἀντὶ 120 ταλάντων νὰ ἀπομακρύνῃ τὸν στρατὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς Ἀττικῆς. Εὐγνωμονοῦντες ἐπὶ τούτῳ οἱ Ἀθηναῖοι ἵδρυσαν πιθανῶς πρὸς τιμὴν αὐτοῦ εἰδικὰς ἑορτάς, τὰ Διογένεια, καὶ ᾠκοδόμησαν τὸ Διογένειον [5].

Ἰδοὺ λοιπὸν γυμνάσιον, ὅπερ πιθανώτατα ἱδρύθη κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ., ὅπως ἀθροίσῃ τοὺς μέλλοντας ἐφήβους. Τὸ γυμνάσιον τοῦτο ἐξήρτητο ἐκ τῆς πολιτείας. Γινώσκομεν δὲ ὅτι εἶχε τὸν *κεστροφύλακα* αὐτοῦ ὡς τὸ ἐφηβικὸν γυμνάσιον [6], καὶ ὅτι διευθύνετο

[1] C. I. A. III, 1145, 1184, 1197, 1199.

[2] C. I. A. III, 1121, 1133, 1171, 1176, 1177, 1186, 1197, 1199, 1202.

[3] Dumont, Essai sur l'éphebie attique, I, σ. 48 — 50 βλ. Grasberger, Erziehung und Unterricht, III, σ. 417, 425 καὶ ἐφ. — Mahaffy, Old Greek education, ἔκδ. β'. σ. 151.

[4] C. I. A. III, 299 βλ. Dumont, σύγ. ἀν. I, σ. 47 ἐν σημειώσει.

[5] C. I. A. II, 379. Dittenberger, Sylloge, 180. βλ. Droysen, Histoire de l'hellénisme, III, σ. 438. — Grasberger, σύγ. ἀν. III, σ. 425.

[6] C. I. A. III, 1177, στ. 1 γρ. 39.

ὑπὸ ἄρχοντος καλουμένου ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς *ἐπὶ Διογενείου* [1]. Τοῦτο ἀποδείκνυσιν ὅτι ἐν ὡρισμένῳ χρόνῳ ἡ πολιτεία κατενόησεν ὅτι ἀνάγκη ἦν νὰ προπαρασκευάσῃ τοὺς νεανίας διὰ τὰς ἐφηβικὰς σπουδὰς καὶ ὅτι ἠσχολεῖτο περὶ τῆς στρατολογίας τῆς ἐφηβείας. Ἴσως αἱ ἐξετάσεις, εἰς ἃς ὑπεβάλλοντο οἱ παῖδες κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Αὐτοκρατορίας ἐν τῷ Διογενείῳ, ἐσκόπουν ν' ἀνοίξωσιν εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ γυμνασίου τούτου τὰς τάξεις τοῦ ἐφηβικοῦ γυμνασίου. Ἀληθῶς ὁ Πλούταρχος ὁ μνημονεύων τούτου λέγει ὅτι τὰς ἐξετάσεις ταύτας ὑφίσταντο οἱ ἔφηβοι [2], ἀλλὰ τοῦτο δὲν κατανοεῖται, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν τοὺς στενοὺς δεσμοὺς τοὺς ἑνοῦντας τοὺς ἐφήβους πρὸς τοὺς νεανίας τοῦ Διογενείου [3]. Διορῶ δὲ ὁπωσδήποτε ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς εἰκασίας, ἣν προτείνω, ὅτι καὶ οἱ ἔφηβοι ὑπεβάλλοντο εἰς ἐξετάσεις, καὶ ὅτι ὑφίσταντο ταύτας ἅμα τῇ ἐκ τοῦ γυμνασίου ἐξόδῳ αὐτῶν. Ἂν καὶ ἦσαν ἔνοπλοι ἐπιθεωρήσεις, ὧν προήδρευεν ἡ Βουλή [4], καὶ οὐχὶ ἐπιστημονικαὶ καὶ φιλολογικαί, ὡς αἱ τῶν μαθητῶν τοῦ Διογενείου, ἡ λέξις ἡ ὑποδηλοῦσα ταύτας ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς «*ἀπόδειξις*» οὖσα ἡ αὐτή, ἣν μεταχειρίζεται ὁ Πλούταρχος, ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐν τῷ Διογενείῳ, ὡς καὶ ἐν τῇ ἐφηβείᾳ, αἱ ἐξετάσεις ἐδήλουν τὸ τέλος τῶν σπουδῶν· συνεπλήρουν πιθανῶς τὴν ἐν τοῖς σχολείοις μαθητείαν, πρὶν εἰσέλθωσιν εἰς τὸ ἐφηβικὸν γυμνάσιον.

Ὅπως δήποτε τὸ Διογένειον μνημονεύεται ὡς δημόσιον καθίδρυμα, ἐν ᾧ παρεσκευάζετο ἡ ἐφηβικὴ ἡλικία. Ἐὰν λοιπὸν κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην τοῦ συναθροίζειν, οὕτως εἰπεῖν, ὑπὸ τὸ ὄμμα τῆς πολιτείας τοὺς νεανίας, τοὺς μέλλοντας βραδύτερον νὰ μετάσχωσι τοῦ γυμνασίου, τοῦτο ἐγένετο διότι καὶ πρότερον ἡ πολιτεία ἐφρόντιζε περὶ τῆς τύχης αὐτῶν καὶ ἐξήσκει ἐπὶ τῶν σπουδῶν αὐτῶν ἔλεγχόν τινα. Ἡ ἀπόδειξις τοῦ

[1] C. I. A. III, 1093, 1121, 1133, 1135, 1171, 1177, 1186, 1197, 1199, 1230. Δύο ἐπιγραφαί, 1176 καὶ 1102, παριστῶσι τοὺς ἄρχοντας τούτους ὡς διοριζομένους ἰσοβίως.

[2] Πλουτάρχ. Συμποσ. Θ', 1, 1.

[3] Ἀμφότεροι παρεκάθηντο ἔν τισι συμποσίοις· βλ. π. χ. C. I, A. III, 1184.

[4] C. I. A. II, 467, γρ. 41—42 . . . ἐπο[ι]ήσαντο δὲ καὶ ἐπ' ἐξόδῳ τῆς ἐφηβείας τὴν ἀπόδειξ[ιν] τῇ βουλῇ· βλ. 468, γρ. 26. 469, γρ. 29-30. 470, γρ. 21-22. 971, γρ. 33. 77.

ἐλέγχου τούτου ἀπαντᾷ ἐν τῷ πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Δερκύλου ψηφίσματι τῶν Ἐλευσινίων. Δὲν προκύπτει δὲ ἐκ τούτου ὅτι ἤδη περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος ἡ Πολιτεία ἐπηγρύπνει, ὅπως ὁ παῖς καταστῇ ἔφηβος; Οὕτως ἐνωρίτατα τὸ σχολεῖον καὶ ἡ ἐφηβεία φαίνεται ὅτι συνεδυάσθησαν· ἡ πολιτεία, ἡ ἐπιβλέπουσα τὴν ἐφηβείαν, πιθανῶς δὲν ἐγκατέλειπεν εἰς τὴν τύχην τὴν ἐκπαίδευσιν, ἣν ὤφειλε νὰ διευθύνῃ, ἐπεφύλασσε δὲ εἰς ἑαυτὴν ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως ταύτης δικαίωμά τι ἐποπτείας, ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὴν νεοσυλλεξίαν τοῦ γυμνασίου.

Ἀλλ' ὅμως ἐκ πάντων τῶν διδομένων ἐξάγεται ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶχον πάντοτε οὕτως. Εἰ καὶ σκότος περικαλύπτει τὴν ἐφηβείαν κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα, γνωρίζομεν ὅμως ὅτι ἐπὶ Περικλέους ἦτο ἀποκλειστικῶς στρατιωτική. Βραδύτερον θὰ ἴδωμεν τί δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν, ἵνα σχηματίσωμεν γνώμην τινὰ περὶ τῶν σπανίων μαρτυριῶν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν περίοδον ταύτην. Δηλώσωμεν ἐπὶ μικρὸν ὅτι κατὰ τὸν λαμπρὸν αἰῶνα τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἔφηβος ἦτο πρὸ παντὸς στρατιώτης. Ἐντεῦθεν ἑρμηνεύεται ὁ χαρακτὴρ τῆς ἐφηβείας· ἦτο ὑποχρεωτικὴ δι' ἐκείνους τοὐλάχιστον, οἵτινες ὤφειλον τῇ πατρίδι στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ἀλλ' οὐδεμίαν ὅμως ἀπήτει εἰδικὴν παρασκευήν· ὁ παῖς οὐδαμῶς ἐτύγχανε τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἣν ἡ σχολὴ καὶ ἡ παλαίστρα ἐντελῶς παρημέλησαν. Διαπλασθεὶς διὰ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς ἐζηκολούθει δι' ἰδίου ὅλως τρόπου ἐν τῷ σχολείῳ τὰς μουσικὰς αὐτοῦ σπουδάς, βεβαίως δὲ καὶ τὰς γυμναστικὰς αὐτοῦ ἀσκήσεις, τῆς ἐφηβικῆς γυμναστικῆς οὔσης φυσικῆς συνεχείας ἐκείνης, εἰς ἣν ἠσκήθη μέχρι τοῦ δεκάτου ὀγδόου ἔτους τῆς ἡλικίας, πλὴν τοῦ ὅτι αὕτη ἔτεινεν ἀμεσώτερον νὰ σχηματίσῃ στρατιώτας καὶ ὅτι αἱ πορεῖαι, ἡ ἱππική, ὁ χειρισμὸς τῶν ὅπλων, ἡ ἐν τοῖς φρουρίοις διαμονή, ἀπετέλουν τὸ κυριώτατον μέρος. Τοιαύτη ἡ εἰκὼν ἣν πρέπει νὰ σχηματίσῃ τις περὶ τῆς ἀρχαίας ἐφηβείας.

Κατὰ τὸν Δ'. αἰῶνα τὰ καθιδρύματα σπανίζουσιν ἕνεκα τῶν συμφορῶν τῆς πατρίδος καὶ τῆς διαδόσεως τῶν νέων ἰδεῶν. Οἱ νεανίαι δὲν ἠρκοῦντο πλέον εἰς τὴν ὅλως φυσικὴν παίδευσιν, ἣν παρεῖχεν αὐτοῖς ἡ πολιτεία· ἡ ἐπιστήμη ἑλκύει αὐτούς· ἤντλησαν ἐκ τῶν μετὰ τῶν σοφιστῶν σχέσεων νέους πόθους. Μετὰ μικρὸν ἡ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ῥητορικῆς διδασκαλία ὀργανοῦται, τὰ μαθήματα,

ὧν ἠκροῶντο ἄλλοτε κατὰ σύμπτωσιν, ἀκροῶνται νῦν τακτικώτατα. Ἡ ἐφηβεία τὸ πρῶτον ἦτο εἰσέτι ὑποχρεωτικὴ διαμένουσα, ὡς καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, στρατιωτικὴ ἄσκησις, ἐπιβαλλομένη ὑπὸ τῆς πολιτείας εἰς τοὺς πλείστους τῶν πολιτῶν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ἐφηβικὸς βίος παραδόξως περιεπλάκη καὶ δὲν ἀρκεῖ εἰς τὸν ἔφηβον νὰ τηρῇ μόνον αὐστηρῶς τοὺς στρατιωτικοὺς κανόνας, ἀλλ' ἵνα ἀναδεικνύηται ἐν τῷ γυμνασίῳ, πρέπει νὰ φοιτᾷ εἰς τὰς σχολὰς τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ῥητόρων, πρὸς τοῦτο δὲ ἀπαιτεῖται χρόνος καὶ περιουσία, ἕπεται ἐκ τούτων ὅτι ἡ ἐφηβεία ἔτεινε νὰ καταστῇ ἵδρυμα ἀριστοκρατικόν, ἐξ οὗ μόνον τὰ τῶν εὐπόρων τέκνα ἠδύναντο νὰ ὠφεληθῶσιν. Ἕνεκα τῆς ἀναστατώσεως ταύτης ἡ μετατροπὴ ἐγένετο φυσικῶς βαθεῖα. Ὄντως ἀφ' ἧς ἡμέρας εἰσήχθη ἀνωτέρα παίδευσις, δὲν εἶναι πλέον προσιτὴ τοῖς πᾶσιν, ἡ δὲ πολιτεία ἐπαύσατο ὑποχρεοῦσα τοὺς πολίτας. Διὰ τίνος διαίτης, διὰ τίνων ἀλληλοδιαδόχων παραβάσεων παλαιῶν ἐθίμων ἤθελον κατορθώσῃ τοῦτο; Τοῦτο θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ὁρίσωμεν παρακατιόντες. Φαίνεται δὲ μόνον ὅτι ἐν ἔτεσι 305—304 ἡ ἐφηβεία δὲν ἦτο πλέον ὑποχρεωτική[1]. Δύναταί τις δὲ νὰ βεβαιώσῃ ὅτι πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἤδη τοιοῦτος ἦτο ὁ χαρακτὴρ αὐτῆς, ἂν καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν πότε ἐτελέσθη ἡ μεταβολὴ αὕτη.

Ὡς πρὸς τὸν Γ' καὶ τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας ἔχομεν πλείστας μαρτυρίας περὶ τῆς ἐφηβείας, ἐξ ὧν ἀποδείκνυται, ὅτι αἱ ἐλευθέριαι αὗται σπουδαί, ἃς ἐνωρίτατα ἐπεδίωξαν οἱ ἔφηβοι καὶ πρὸς ἃς αὐτομάτως ἐφέροντο, ἀνεγνωρίζοντο, οὕτως εἰπεῖν, ἐπισήμως ὑπὸ τῆς πολιτείας. Οἱ νεανίσκοι ἐπαινοῦνται ἐν τοῖς ἐφηβικοῖς ψηφίσμασι διὰ τὴν ἀκρίβειαν, μεθ' ἧς ἠκροῶντο τῶν μαθημάτων τῶν φιλοσόφων, τῶν ῥητόρων καὶ τῶν γραμματικῶν[2]. Τὴν ἀκρίβειαν ταύτην ἡ πολιτεία ὑπέλαβε καθῆκον· ὑπεχώρησεν εἰς τὴν παρὰ τὴν θέλησιν αὐτῆς γενομένην πρόοδον τὴν παρασύρασαν τὸν ἔφηβον εἰς νέας ὁδούς· παρεδέξατο ἀκουσίως τὸ τετελεσμένον καὶ προσεχώρησεν ἄνευ ἀντιστάσεως εἰς τὴν ἰδέαν ἐφηβείας οὐσιωδῶς ἀριστοκρατικῆς. Ἐπὶ τοι-

[1] Koehler, Mitth. des deutzch. arch. instit. in Athen, IV, σ. 332 καὶ ἐφ. βλ. Dittenberger, De ephibis atticis, σ. 16-17.

[2] Βλ. π. χ. C. I. A. II, 466. γρ. 31-32. 467, γρ. 34-37. 468, γρ. 21-23. 470, γρ. 22. 471, γρ. 19-20. 478, α-β, γρ. 19-20, c, γρ. 7-8. 479, γρ. 26-28. 480, γρ. 10-11. 481, γρ. 48.

οὐτοις ὅροις πᾶς τις ἐννοεῖ ὅτι προσεπάθησε νὰ ἱδρύσῃ δεσμόν τινα μεταξὺ τῆς ἀγωγῆς τοῦ σχολείου καὶ τοῦ γυμνασίου. Ἡ προσπάθεια αὕτη εἶναι νόμιμος, διότι ἡ ἐφηβεία εἶναι τὸ ἀέτωμα τῶν μελετῶν, συμφέρει δὲ τῇ πολιτείᾳ πάντες οἱ δυνάμενοι νὰ σπουδάσωσι, νὰ προσέρχωνται εἰς αὐτήν. Τοῦτο δ' εἶναι πιθανόν, διότι ἡ ἐφηβεία δὲν εἶναι πλέον ὑποχρεωτική, ἡ δὲ πολιτεία οὐδένα ἀδικεῖ, ὡς παρασκευάζουσα τοὺς κρείττονας [1].

Οὕτω λύεται τὸ περιπλέκον ἡμᾶς πρόβλημα, ἐφηβείας τῆς πολιτείας καὶ ἰδιαιτέρων σχολείων· ἀλλ' ἐν αὐτοῖς ἐκπαιδεύονται οἱ μέλλοντες ἔφηβοι. Ἐφ' ὅσον ἡ ἐφηβεία μένει οἵα πρέπει νὰ εἶναι, ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευσις βαίνει ὁμαλῶς, εὐθὺς δ' ὡς περιπλέκεται, παράγεται μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ σχολείου διαίρεσις· διότι παύεται οὖσα ὑποχρεωτική, καὶ ὑπ' ὀλίγων μόνον νεανίσκων ἐπιδιώκεται. Ὅ,τι ἐξαπατᾷ ἐκ πρώτης ὄψεως εἶναι ἡ σύγκρισις τῆς σχολῆς καὶ τῆς ἐφηβικῆς παιδεύσεως ὡς παρίσταται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς. Ἀλλ' ὅμως πρέπει νὰ ἀναμνησθῶμεν ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ εἰσι μεταγενεστέρων χρόνων, ἡ δὲ ἐξεικονιζομένη ἐφηβεία δὲν εἶναι πλέον ἡ ἀληθής. Πρὸς τὴν ἐφηβείαν ταύτην τῶν ὑστέρων χρόνων ἡ σχολὴ κατ' ἀνάγκην δὲν παρασκευάζει καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ζητήσῃ τις, διατὶ ἡ τῆς παιδικῆς ἡλικίας παίδευσις ἦτο ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς πολιτείας, ἐν ᾧ ἡ τῆς νεανικῆς ἐξήρτητο ἀπ' αὐτῆς· ἦσαν δύο διδασκαλίαι

[1] Οἱ νεανίσκοι παρεσκευάζοντο ἄλλως εἰς τὴν ἐφηβείαν ἔξω τῆς πολιτείας. βλ. δύο ἐπιγραφὰς τοῦ Α' αἰῶνος π. Χ. εὑρεθείσας ἐν Πειραιεῖ, ἀναφερομένας δὲ εἰς τοὺς *μελλεφήβους*, νεανίας δεκαπενταετεῖς περίπου, ἀφιεροῦντας ταῖς Μούσαις τὸ ἄγαλμα ἢ τὴν προτομὴν τῶν διδασκάλων τινός. Bull. de corr hell. VII, σ. 75 καὶ ἐφ. Μεταξὺ τῶν ἀναφερομένων νεανιῶν, λέγει ὁ Foucart, οὐδεὶς εἶναι ἐκ Πειραιῶς, ἀλλ' ἀνήκουσιν εἰς δήμους καὶ φυλὰς διαφόρους, μάλιστα δέ τινες εἰσὶ καὶ ξένοι. Ὁ μικρὸς αὐτῶν ἀριθμὸς δεικνύει ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἐναὐτῷ μεγάλη δημοσία σχολή, ὡς ἡ ἐφηβεία. Πιστεύω μᾶλλον ὅτι εἶναι νεανίαι ἀνήκοντες, ὡς ἐκ τῆς ἡλικίας, εἰς τὴν τάξιν τῶν *μελλεφήβων*, ἠθροισμένων ἐλευθέρως περί τινα διδάσκαλον, ἔν τινι τῶν πολλῶν σχολῶν, αἵτινες ἐν Πειραιεῖ καὶ ἐν Ἀθήναις παρεῖχον τοῖς νεανίσκοις φιλολογικήν τινα παίδευσιν, μέχρις οὗ εἰσήρχοντο εἰς τὴν ἐφηβείαν καὶ ἐλάμβανον ἀπὸ κοινοῦ ἐν Ἀθήναις τὴν πολιτειακὴν ἐκπαίδευσιν». Βλ. ἐπιγραφήν τινα ἐκ Μυλάσων, Bull de corr. hell XII, σ. 33, ἀρ. 13. ἐν ᾗ μνημονεύεται ὡσαύτως εἰς *μελλέφηβος*, ἀλλ' ἐν ᾗ ἡ λέξις δὲν φαίνεται ἔχουσα τὴν ἀκριβῆ σημασίαν, ἣν ἔχει ἐν ταῖς δύο ἐπιγραφαῖς τοῦ Πειραιῶς.

δυνάμεναι νὰ συνενωθῶσιν ἀλλὰ κεχωρισμέναι δι' ἀδιαβάτου ἀβύσσου.

Καιρὸς νὰ συνοψίσωμεν τὰς προεισαγωγικὰς ταύτας σκέψεις καὶ νὰ ἐκθέσωμεν τὰ ἀποτελέσματα ἅτινα ἐπορίσθημεν.

Ἡ ἐκπαίδευσις τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς ἡλικίας παρ' Ἀθηναίοις ἦτο ἐλευθέρα, δηλαδὴ παρείχετο ἐν ἰδίοις ἱδρύμασιν ὑπὸ διδασκάλων μὴ μισθοδοτουμένων ὑπὸ τῆς πολιτείας. Ἐδίδασκεν ὁ βουλόμενος, ἡ δὲ πολιτεία δὲν ἀπῄτει ἰδίαν ἱκανότητα παρὰ τοῦ διδασκάλου ἢ τοῦ παιδοτρίβου, τὴν ἐπιτυχίαν δὲ τοῦ σχολείου ἢ τῆς παλαίστρας παρεῖχεν ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν γονέων.

Ὑπῆρχον ὅμως ἐν Ἀθήναις ψηφίσματα, σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὴν ἀγωγήν. Ὁ νόμος ὑπεχρέου τοὺς γονεῖς νὰ διδάσκωσι τὰ τέκνα, ἀλλ' ὅμως ἐνωρὶς ἀναμφιβόλως τὰ ἐθνικὰ ἤθη, ἡ φυσικὴ ῥοπὴ τοῦ ἀττικοῦ δήμου πρὸς πᾶν τὸ πνευματικόν, κατέστησαν τὰ ψηφίσματα ταῦτα σχεδὸν ἀνωφελῆ· ἦσαν μόνον χρήσιμα ἵνα προφυλάξωσιν ἀπὸ τῆς ἐντελοῦς ἀμαθίας τοὺς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον πολυαρίθμους παῖδας, ὧν ἡ πτωχεία δὲν ἐπιτρέπει νὰ μηκύνωσι τὸν σχολικὸν αὐτῶν βίον· διότι πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἐὰν κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα ἡ Ἀττικὴ ἠρίθμει ὀλίγους ἀμαθεῖς, πάντες οἱ πολῖται πόῤῥω ἀπεῖχον τοῦ νὰ ἔχωσι τὴν αὐτὴν ἐκπαίδευσιν. Οὐδὲν ἄλλως τε πρόγραμμα ὑπό τινος νομοθέτου γραφὲν ὑπάρχει, ὑποδεικνύεται δὲ μόνον τοῖς διδασκάλοις γενικόν τι διάγραμμα, ἀφίεται δὲ αὐτοῖς ἡ φροντὶς τῆς κατὰ βούλησιν συμπληρώσεως αὐτοῦ. Οὐδὲν ψήφισμα τῆς βουλῆς ὑπάρχει ἀναμιγνύον τὸν δῆμον πρὸς τὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα, πλὴν ἐξαιρετικῶν τινων περιπτώσεων· ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς σπανίαις ταύταις περιπτώσεσι πρόκειται μᾶλλον περὶ μέτρων ἐνδιαφερόντων τὴν δημοσίαν τάξιν ἢ περὶ ἀποφάσεων ἀποβλεπουσῶν εἰς τὴν κυρίως ἐκπαίδευσιν ἢ τοὺς παρέχοντας αὐτὴν διδασκάλους. Οἱ παιδαγωγικοὶ νόμοι, οὓς κάλλιον γνωρίζομεν, εἰσὶ παλαιαὶ ἀστυνομικαὶ διατάξεις προωρισμέναι εἰς τὴν ἐπικράτησιν ἐν τοῖς σχολείοις τῆς σωφροσύνης καὶ κοσμιότητος, αἵτινες ἐγένοντο ἄχρηστοι περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος· κατὰ δὲ τὸν μετὰ ταῦτα αἰῶνα μόνον ἡ ἀνάμνησις αὐτῶν ἀπέμεινεν.

Ὅσῳ σώφρων καὶ ἂν ἦτο ἡ ἐπέμβασις αὕτη τῆς πολιτείας, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκτελεσθῇ ἄνευ τῆς ἐπεμβάσεως πρακτόρων τινῶν. Δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Ἀθήναις παιδονόμοι, ὡς ἀλλαχοῦ, οὐδὲ ἐπιμεληταὶ τῶν ἐφήβων ἔχοντες συγχρόνως ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν παίδων· ἀλλ' ὑπάρ-

χουσι σωφρονισταὶ ἐντεταλμένοι τὴν τήρησιν ἐν ταῖς ἑορταῖς καὶ γενικώτερον ἐν ἁπάσαις ταῖς συνόδοις τῶν νέων τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου διαγραφομένων καθηκόντων. Οἱ σωφρονισταὶ ἐπιφαίνονται βραδύτατα, φροντίζουσι δὲ περὶ τῶν ἐφήβων, ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοκρατορίας προσέλαβον, ὡς ἐφηβικοὶ ἄρχοντες, σπουδαιότητά τινα. Ἀλλ' ὅμως τὸ πᾶν ἄγει ἡμᾶς νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτῶν εἶναι πολὺ ἀρχαιοτέρα καὶ ὅτι τὸ πρῶτον ἐξήσκουν εἴδός τι ἐπιμελητείας οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ἐφήβων, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ἁπάσης τῆς νεότητος. Ὑπεράνω αὐτῶν ὁ Ἄρειος Πάγος μέχρι Ἐφιάλτου ἔχει ἐπὶ τῶν νέων ἠθικήν τινα ἐπιῤῥοήν, ἥτις εἶναι φυσικὴ ἀκολουθία τῆς ἐπιτιμητικῆς ἐξουσίας, δι' ἧς περιβάλλεται. Ὁ Ἐφιάλτης ἐστέρησεν αὐτὸν ταύτης. Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἀπεδόθη πάλιν αὐτῷ, ἀφῃρέθη δ' ἀπ' αὐτοῦ πάλιν, ὅπως προσλάβῃ πάλιν αὐτὴν ἐπὶ τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων. Περὶ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος βλέπομεν τοὺς στρατηγούς, ἀναμιγνυομένους εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν παίδων· εἶναι τὸ λογικὸν ἀποτέλεσμα τῶν σχέσεων, αἵτινες πάντοτε συνέδεον αὐτοὺς πρὸς τοὺς ἐφήβους.

Γεγονότα τινά, ὡς αἱ σχέσεις τῶν στρατηγῶν πρὸς τὰ σχολεῖα καὶ ὁ ἰδιαίτερος προορισμὸς τοῦ Διογενείου ὅπου πιθανώτατα παρασκευάζεται ἡ ἐφηβεία, ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἐνωρὶς ἡ πολιτεία ἠσχολήθη νὰ συνάψῃ διὰ δεσμοῦ τινος τὴν ἐφηβείαν καὶ τὰς προγενεστέρας σπουδὰς τῶν νεανιῶν. Ἀλλ' ἐὰν ὁ δεσμὸς οὗτος ὑπῆρξε, χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἡ ἐφηβεία περιπλακεῖσα ἐπαύσατο οὖσα ὑποχρεωτική. Ἕως τότε εἶνε οὕτως ὠργανωμένη, ὥστε τὸ σχολεῖον φυσικῶς ἄγει πρὸς αὐτήν· οὐδόλως δ' εἶναι ἀντιφατικὸν νὰ κατανοήσωμεν πολιτειακήν τινα ἐφηβείαν συνισταμένην ἐκ νέων, ὧν ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως οὐδένα ἡ πολιτεία ἐξασκεῖ ἔλεγχον.

Ἰδοὺ ἡμεῖς πόῤῥω τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τῶν ἀπαιτουσῶν παρὰ τῆς πολιτείας συνεχῆ ἐν τοῖς παιδαγωγικοῖς πράγμασιν ἐπέμβασιν. Πάντων ἥκιστα ἡ Ἀττικὴ ἀγωγὴ ὁμοιάζει πρὸς τὸ αὐστηρὸν τοῦτο σύστημα, τὸ ἀπαιτοῦν νὰ ἐπιβλέπωνται οἱ παῖδες ἀπαύστως ὑπὸ τοῦ νομοθέτου καὶ λαμβάνωσι ὁμοίαν μόρφωσιν ἐν πλήρει ἁρμονίᾳ πρὸς τὰς κυβερνητικὰς διατάξεις. Ἀληθῶς τὸ σύστημα τοῦτο οὐδέποτε οὐδαμοῦ ἐτέθη εἰς ἐνέργειαν. Ἀλλὰ κατέδειξε ὅτι τοιοῦτον ἦτο ἐν Σπάρτῃ τὸ ἰδεῶδες, ὅπερ εἶχεν ἐν ὄψει ἡ πολιτεία. Ἐὰν οἱ Σπαρτιᾶται προσήγγισαν πλέον τῶν ἄλλων, τοῦτο ἐγένετο, διότι ἡ πολιτεία αὐτῶν ἦτο ὀλιγαρχική, καὶ διότι ἐν τῇ ὀλιγαρχικῇ κυβερνήσει ἡ ἰσχὺς τῶν διανεμομένων τὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν ἐκ ταύτης προερχομένην ἀμοιβαίαν δυσπιστίαν διατηροῦσιν εὔνουν τινὰ πρὸς τὴν παίδευσιν ἰσότητα. Τοὐναντίον ἐπειδὴ ἡ δημοκρατία σκοπὸν ἔχει τὴν ἐλευθερίαν, κατά τινα δὲ φυσικὴν ἀνάγκην ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότης εἶναι ἀσυμβίβαστοι, οἱ κοινοὶ κανόνες καθίστανται τάχιστα φαντασιώδεις. Τοῦτο παρατηρεῖται παρ' Ἀθηναίοις· ἡ ἐλευθερία ἐν τῇ δημοκρατίᾳ αὐτῶν κατέστρεψεν ἐνωρὶς τὴν ἰσότητα, ἡ δ' ἀγωγὴ ἐγίγνετο πλέον ἢ ἀλλαχοῦ ὡς ἑκάστῳ ἤρεσκε. Τοιαύτη κατάστασις πραγμάτων δὲν ἀπήρεσκεν αὐτοῖς. Ὁ Περικλῆς, παρὰ Θουκυδίδῃ, συγκρίνων τὴν τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὴν σπαρτιατικὴν ἀγωγήν, λέγει μετά τινος ὑπεροψίας, ὅτι ἐν Σπάρτῃ, «ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως διαιτώμενοι οὐδὲν ἧσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν»[1]. Ὁ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρως εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀττικὸν αἴσθημα· αἰσθάνεται δέ τις αὐτὸ ἐν τῇ φιλολογίᾳ, ἐν τῇ τέχνῃ τῶν Ἀθηνῶν, οἱ δ' Ἀθηναῖοι ὑπεῖκον εἰς ἐθνικόν τινα πόθον μεταφέροντες αὐτὸν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν.

Ἀπὸ τῶν γενικῶν σκέψεων ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὰς λεπτομερείας. Εἰσδύσωμεν εἰς τὸν ἀττικὸν οἶκον· ἴδωμεν τὸν βίον τοῦ παιδός· ἀκολουθήσωμεν αὐτὸν παρὰ τῷ διδασκάλῳ, τῷ κιθαρῳδῷ, τῷ παιδοτρίβῃ· παραστῶμεν εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ, τὰς ἡδονάς, καὶ ἐκ τοῦ καθημερινοῦ θεάματος τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ προσπαθήσωμεν νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὸ μυστικὸν τῆς διακρίσεως ταύτης τοῦ πνεύματος, τοῦ χαρακτηρίζοντος τὸν ἀττικὸν δῆμον καὶ καθιστῶντος αὐτὸν λαὸν μοναδικὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

[1] Θουκυδ. Β', 39, 1.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΓΩΓΗ

Ἡ ἀγωγὴ παρ' Ἀθηναίοις περιελάμβανε δύο περιόδους ἀνίσου ἐκτάσεως· ἡ πρώτη ἤρχετο, οὕτως εἰπεῖν, ἅμα τῇ γεννήσει καὶ ἐξικνεῖτο μέχρι τῆς ἐφηβείας, ἡ δὲ δευτέρα ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν δύο ἐτῶν, ἃ ὁ νεανίας διήρχετο ἐν τῷ ἐφηβικῷ γυμνασίῳ. Ἐκ τῶν δύο τούτων περιόδων, ἡ πρώτη ἰδίᾳ τὴν προσοχὴν ἡμῶν πρέπει νὰ ἑλκύσῃ· διότι οὐ μόνον εἶναι ἡ μακροτέρα, ἐξικνουμένη μέχρι τοῦ 18ου ἔτους, ἀλλὰ κατ' αὐτὴν ὡσαύτως ὁ παῖς σχηματίζεται καὶ προσκτᾶται τὰς ἰδιότητας, ἃς θὰ ἐπιδείξῃ βραδύτερον εἴτε ὡς ἔφηβος εἴτε ὡς πολίτης. Ἐν τοῖς ἀμέσως μετὰ ταῦτα ἑπομένοις ἔτεσι τὸ πνεῦμα ἀναπτύσσεται ἀσυνήθως διὰ τῶν μεριμνῶν τῆς μητρὸς καὶ τῆς τροφοῦ, διὰ τῶν παιδιῶν, διὰ τῆς φυσικῆς κινήσεως, ἥτις ἐν τῇ ἡλικίᾳ αὐτοῦ εἶναι ὁ κράτιστος τῶν διδασκάλων. Μέχρι τοῦ ἕκτου ἢ ἑβδόμου ἔτους οὐδόλως σπουδάζει. Ἐν τῇ πολιτείᾳ αὐτοῦ ὁ Πλάτων λέγει ὅτι ὁ παῖς ἤρχετο τῆς κυρίως παιδεύσεως «ἑξέτης»[1]. Κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν πρέπει ν' ἀπαιτῶσι παρὰ τῶν παίδων «μέχρι πέντε ἐτῶν» οὐδεμίαν παίδευσιν[2], μέχρι δὲ «τῶν ἑπτὰ ἐτῶν ἀναγκαῖον οἴκοι τὴν τροφὴν ἔχειν»[3]. Ὁρίζοντες τοὺς κανόνας τούτους φαίνεται ὅτι ὑπεῖκον εἰς τὰ συνήθως παρ' αὐτοῖς κοινῶς συμβαίνοντα, διότι ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀξιόχου, εἰκονίζων τὴν ἀγωγὴν τῶν χρόνων αὐτοῦ, παριστᾷ τὸν νεαρὸν Ἀθηναῖον φοιτῶντα εἰς τὸ σχολεῖον ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου ἔτους τῆς ἡλικίας[4]. Ἐκεῖ αἱ φιλολογικαὶ καὶ μουσικαὶ ἀσκήσεις ἐτελειοποίουν τὴν διάνοιαν καὶ ἀνύψουν τὴν

[1] Πλάτ. Νόμων, ζ', σ. 794 c.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. ζ', 15, 4.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. ζ', 15, 6.

[4] [Πλάτωνος] Ἀξιόχου, σ. 366 D. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καλοῦσι *τροφὴν* τὸ σύνολον τῶν μεριμνῶν, ἃς ἀπελάμβανεν ὁ παῖς ἐν ὅσῳ διέμενε παρὰ τοῖς γονεῦσιν αὐτοῦ. Ἡ κυρίως *παιδεία* ἤρχετο ἀφ' ἧς μετέβαινεν εἰς τὸ σχολεῖον. Βλ. περὶ τῆς σημασίας τῶν δύο τούτων λέξεων, Grasberger, Erziehung und Unterricht, I, σ. 199.

καρδίαν αὐτοῦ· ἡ γυμναστικὴ ἐνεδυνάμωνε καὶ καθίστα εὔκαμπτα τὰ μέλη αὐτοῦ. Δεκαοκταέτης καθίστατο ἔφηβος, διάγων δὲ βίον στρατιωτικὸν ἐθεράπευεν ἐλευθέρως τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ῥητορικήν. Εἰκοσαέτης ἦτο κύριος τοῦ τε χρόνου καὶ ἑαυτοῦ, χρώμενος ταῖς ἰδίαις δυνάμεσι κατὰ βούλησιν. Ἀλλ' ὅμως ἀδίκως πιστεύεται ὅτι ἡ ἡλικία αὕτη ἐσημείου ἀμετακλήτως τὸ τέλος τῶν σπουδῶν. Οὐδόλως εἶχον οὕτως ἐν Ἀθήναις τὰ πράγματα· δὲν ὑπῆρχεν ἡλικία καθ' ἣν ἐπαύοντο μανθάνοντες καὶ ἡ ἀγωγὴ ἐνομίζετο περατουμένη. Συχνάκις ὑπερέβαινε τὰ ἐφηβικὰ ἔτη ἐξακολουθοῦσα πολὺ πλέον. Ἡ ἀδιάκοπος περιεργία καὶ ἡ συνήθεια τοῦ ὁρᾶν πάντα ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς πρακτικῆς μορφώσεως, ἣν ἠδύναντο νὰ πορισθῶσιν, ἐποίει ὥστε νὰ διδάσκωνται ἐκ παντὸς πράγματος· διὰ τοῦτο δὲ πολλοὶ τῶν Ἀθηναίων ἠδύναντο νὰ ἀναφωνῶσι τὸ τοῦ Σόλωνος· «Γηράσκω ἀεὶ πολλὰ διδασκόμενος»[1]. Ἀλλ' ὅμως πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ παιδεία, ὡς ὑπονοοῦμεν αὐτήν, δὲν ἐξηκολούθει γενικῶς πέρα τῆς ἐφηβείας ἢ τῶν ἐτῶν, καθ' ἃ ἦσαν ὑπεξούσιοι. Ἐνταῦθα θὰ μείνωμεν. Ἴδωμεν, πρὶν ἐπισκοπήσωμεν τὸν ἔφηβον, ὁποῖαι ἐπιδράσεις καὶ τίνα μαθήματα συνετέλουν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ παιδός.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΕΦΗΒΕΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΠΡΩΤΗ ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΟΣ

Ὁ παῖς γεννᾶται. Στέφανος ἐλαίας ὑπὲρ τὴν θύραν γνωρίζει τοῖς γείτοσιν ὅτι ἐγεννήθη ἄῤῥεν. Αἱ εἰς τὸν τοκετὸν παροῦσαι γυναῖκες λούουσιν αὐτὸ ἐν κράματι ὕδατος καὶ ἐλαίου. Πρὸς τιμὴν αὐτοῦ τελοῦνται τὰ Ἀμφιδρόμια, εἶτα δὲ ἡ ἑορτὴ τῆς δεκάτης ἡμέρας. Ὁ παῖς λαμβάνει τὸ ὄνομα, ὅπερ θὰ φέρῃ τοῦ λοιποῦ· θυσία προσφέρεται, τὸ δὲ πατροπαράδοτον δεῖπνον συνενοῖ τὴν οἰκογένειαν καὶ τοὺς φίλους. Τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν ἡ λεχὼ ἀναλαβοῦσα ἐκτελεῖ

[1] Πλουτάρχου Σόλων, 31.

τοὺς συνήθεις ἐν τῷ ναῷ τύπους[1]. Τέλος κατὰ τὰ Ἀπατούρια, τὰ ἑπόμενα τῇ γενέσει τοῦ παιδός, ὁ πατὴρ ἐνεφάνιζε τὸ τέκνον αὐτοῦ εἰς τοὺς φράτορας καὶ ἐνέγραφεν ἐν τῷ ληξιαρχικῷ τῆς φρατρίας γραμματείῳ[2]. Ἰδοὺ ὁ νεαρὸς Ἀθηναῖος ἐν τάξει πρὸς τὰ παλαιὰ ἦθη. Τί θὰ γένηται μετὰ ταῦτα ; Τίς θὰ μεριμνήσῃ περὶ αὐτοῦ ;

Α'.

Πρῶται μέριμναι περὶ τοῦ παιδός.—Ἡ τροφός.

Κατὰ τὸν μεταξὺ τῆς γεννήσεως καὶ τῶν πρώτων μαθημάτων διαῤῥέοντα χρόνον ὁ παῖς ἐμεγαλύνετο ἐν παιδιαῖς καὶ τέρψεσιν. Ἐθήλαζεν αὐτὸν ἡ μήτηρ τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς ἐπασχολοῦντας ἡμᾶς χρόνους. Βραδύτερον οἱ φιλόσοφοι ἔκριναν τὸν μητρικὸν θηλασμὸν ὡς καθῆκον· τότε δὲ ἀναμφιβόλως ἡ συνήθεια αὕτη ἐξέλιπεν[3]. Ἀλλὰ τοιοῦτος ἦτο ὁ κανὼν κατὰ τοὺς λαμπροὺς τῶν Ἀθηνῶν χρόνους. Ἴδετε τὴν σύζυγον τοῦ Εὐφιλήτου, τὴν ἡρωίνην μιᾶς τῶν χαριεστάτων δικῶν τοῦ Λυσίου· ὡς αἱ πλεῖσται τῶν μετρίας τάξεως Ἀτθίδων, θηλάζει αὐτὴ τὸ τέκνον. Πρὸς πλείονα ἄνεσιν αὕτη μὲν κατῴκει εἰς τὸ ἰσόγαιον, ὁ δὲ σύζυγος ἄνω. Οὕτω δὲ δύναται ἄνευ κινδύνου πτώσεως, ὅταν κάτερχηται, «ἵνα τὸν τιτθὸν αὐτῷ διδῷ καὶ μὴ βοᾷ»[4]. Ἐὰν παρ' Ἀριστοφάνει αἱ συνομνύουσαι, ἃς ἀναμένει ἡ Λυσιστράτη, βραδύνουσι, τοῦτο προέρχεται, διότι πλεῖσται ἐξ αὐτῶν πρὶν ἀπέλθωσι τῆς οἰκίας ἡ μέν :

.....παιδίον
κατέκλινεν, ἡ δ' ἔλουσεν, ἡ δ' ἐψώμισεν[5].

Πρὶν ἀποφασίσῃ ν' ἀπέλθῃ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ὅπως ὑπαγορεύσῃ νόμους εἰς πάντας τοὺς συζύγους τῆς Ἑλλάδος, ἡ Μυρρίνη συνείθιζε

[1] Περὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῶν ἀκολουθουσῶν αὐτῇ τελετῶν, βλ. Becker-Goell, Charicles, II, σ. 20 καὶ ἑφ. — Blümner, Leben und Sitten der Griechen, I, σ. 91 καὶ ἑφ. — H. Blümner, Griech Privatal. terhümer, § 32, σ. 278 καὶ ἑφ.

[2] Σχολ. Ἀριστοφ. ἐν στ. 146 Ἀχαρνῶν.

[3] [Πλουτάρχου]. Περὶ παίδων ἀγωγῆς, 5 : «Δεῖ δέ . . . αὐτὰς τὰς μητέρας τὰ τέκνα τρέφειν καὶ τούτοις ὑπέχειν τοὺς μαστούς». Τοῦτο ὑπενθυμίζει τὰς διατάξεις τοῦ Αἰμιλίου.

[4] Λυσίου, ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου, 9.

[5] Ἀριστοφ. Λυσιστράτης 16 καὶ ἑφ.

νὰ θηλάζῃ μόνη τὸ ἑαυτῆς τέκνον, ὁ δὲ Κινησίας πειρᾶται νὰ κάμψῃ αὐτὴν λέγων·

αὕτη, τί πάσχεις ; οὐδ' ἐλεεῖς τὸ παιδίον
ἄλουτον ὂν κἄθηλον ἕκτην ἡμέραν[1] ;

Ὁ μικρᾶς ἡλικίας Ἀθηναῖος ὀλίγον ἀπομακρύνεται τῆς μητρός, συνοδεύει μάλιστα αὐτὴν εἰς τὰς θρησκευτικὰς τελετάς, ὡς τὸ παιδίον ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ Ἀριστοφάνης εἰκονίζει ἄγον μετὰ τῆς μητρὸς καὶ τῆς τροφοῦ τὰ Θεσμοφόρια[2].

Οἱ Ἕλληνες, οἱ πάσας τῶν αἰσθημάτων τὰς λεπτότητας γνωρίσαντες, δὲν παρημέλησαν τὰς πηγὰς τὰς παρεχούσας τῇ τέχνῃ τὰς προσφιλεῖς ταύτας σκηνάς. Ἐπί τινος μολυβδίνου κυπέλλου, προερχομένου ἐκ τῆς νεκροπόλεως τῆς Μυρίνης, εἰκονίζεται γυνὴ καθημένη, θηλάζουσα παιδίον. Πιέζουσα διὰ τῆς χειρὸς τὸν μαστόν, καὶ τὴν κεφαλὴν κεκλιμένην πρὸς τὸ θηλαζόμενον ἔχουσα, φαίνεται ὅλως ὑπὸ τῆς ἡδείας ταύτης μερίμνης ἀπερροφημένη, ἐν ᾧ ὁ τῆς οἰκίας κύων, ἐπὶ τῶν ὀπισθίων αὐτοῦ ποδῶν ἀνορθούμενος καὶ ἔχων τοὺς ἐμπροσθίους ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς δεσποίνης, παρευρίσκεται μετὰ κωμικῆς σοβαρότητος εἰς τὸ δεῖπνον τοῦ συνήθους συνοδοῦ τῶν παιδιῶν αὐτοῦ[3]. Τοιαύτην σκηνὴν εἰκονίζει ἐρυθρόγραμμός τις ὑδρία τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου· ἐν τῷ κέντρῳ γυνὴ καθημένη παρέχει τὸν μαστὸν εἰς τὸ παιδίον θεωροῦσα ἅμα δύο πρὸ τῶν ποδῶν αὐτῆς ἐρίζοντας ἀλέκτορας· ἀριστερὰ ὁ πατὴρ ἐπὶ ῥάβδου στηριζόμενος θεωρεῖ τὴν ἤρεμον ταύτην εἰκόνα, δεξιὰ δὲ θεράπαινα, τὴν ἀριστερὰν ἔχουσα ὑψωμένην καὶ ἄτρακτον διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦσα, ἵσταται ὀρθία πρὸ καλαθίσκου[4]. Αἱ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐπιγραφαὶ δηλοῦσι τὰ τῆς σκηνῆς πρόσωπα· ὁ πατὴρ ὀνομάζεται Ἀμφιάραος, ἡ μήτηρ Ἐριφύλη, καὶ ὁ παῖς Ἀλκμέων, ἡ δὲ θεράπαινα Δημώ· ἀλλ' ἡ μυθολογικὴ αὕτη παράστασις οὐδὲν ἀπὸ τῆς δημοτικῆς ὄψεως τῆς εἰ-

[1] Ἀριστοφ. Λυσιστράτης 880—881.

[2] Ἀριστοφ. Θεσμοφοριαζ. 608 καὶ ἑφ. Βλέπε τοὺς ὑπὸ τοῦ πατρὸς εἰς τὰ ὀρφικὰ μυστήρια ὁδηγουμένους παῖδας. Θεοφρ. Χαρακτ. 16. Ὁ παῖς ἐν Ἀθήναις παρευρίσκετο εἰς ἁπάσας τὰς οἰκογενειακὰς ἑορτάς. Βλ. Ἀριστοφ. Ὄρνιθας, 127 καὶ ἑφ.

[3] Pottier et Reinach, La necropole de Myrina, σ. 210. εἰκ. 22.

[4] Mayer, arch. Zeitung, XLIII, σ. 241 καὶ ἑφ. εἰκ. 15. — Furtwaengler, Koen. Museen zu Berlin, Beschreibung im Antiquarium, 2395.

κόνος ἀφαιρεῖ[1]. Γνωστὸν ὅτι ἀπὸ ὡρισμένου χρόνου οἱ ἀγγειοπλάσται παρασυρόμενοι ὑπὸ τῶν μύθων τῶν ὑπὸ τῆς τραγῳδίας δημωδῶν καταστάντων μετεμόρφουν ἀκουσίως εἰς θεοὺς ἢ ἥρωας τοὺς ὑποκριτὰς τῶν ἁπλουστάτων σκηνῶν. Τοιαύτην τινὰ σκηνὴν εἰκονίζει καὶ ἡ ὑδρία τοῦ Βερολίνου· εἶναι ἐπεισόδιον τοῦ βίου τῆς γυναικωνίτιδος τὸ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν εἰκονιζόμενον. Τοιοῦτος εἶναι ὡσαύτως ὁ χαρακτὴρ ἑτέρας εἰκόνος, ἠμελημένης, κοσμούσης ἀμφορέα τινὰ ἐρυθρόγραμμον ὡσαύτως. Νεαρὰ μήτηρ καθημένη ἐπὶ εὐρείας μετ' ἀνακλισμοῦ καθέδρας ἔχει ἐπὶ τῶν γονάτων παῖδα, οὗτινος αἱ εἰσέτι ἀσθενεῖς κνῆμαι δοκιμάζουσι τὰς γεννωμένας δυνάμεις αὐτῶν· τὸ παιδίον κατορθῶσαν νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν ποδῶν στρέφει ὑπερήφανον πρὸς τὸν πατέρα, ὅστις ὄρθιος πρὸ τῆς νεαρᾶς αὐτοῦ γυναικὸς ὢν θεωρεῖ τὸ θέαμα περιπαθῶς[2]. Ἂν τις παρίδῃ τὴν ἀδεξιότητα τοῦ τεχνίτου, ἀποβλέψῃ δὲ μόνον εἰς τὸν σκοπὸν τὸν ὡθήσαντα αὐτόν, θὰ ἴδῃ ἐν τῇ ζωγραφίᾳ ταύτῃ πιστὴν εἰκόνα τῆς οἰκογενειακῆς χαρᾶς, ἧς ὁ γυναικωνίτης ἦτο ἐχέμυθος μάρτυς.

Ὡς παντὸς χρόνου καὶ πάσης χώρας οἱ παῖδες, ὁ νεαρὸς Ἀθηναῖος ἐκοιμᾶτο ἐντὸς λίκνου. Μεταξὺ τῶν ἐπὶ τῶν μνημείων εἰκονιζομένων λίκνων εἰσί τινα περίεργα· τοιοῦτον τὸ ἐν σχήματι ὑποδήματος λίκνον τοῦ Ἑρμοῦ εἰκονιζόμενον ἐπὶ καλῆς κύλικος τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ πολλάκις ἀπεικασθέν. Καίτοι ἰδιόρρυθμον τὸ μικρὸν τοῦτο ἔπιπλον εἶναι ἀκριβὲς ἀντίτυπον τοῦ τότε ἐν χρήσει ἐν Ἀθήναις λίκνου[3]. Ζωγραφία μελανογράμμου ἀγγείου παρίστησι λίκνον κατεσκευασμένον ἐξ ὁριζοντίου τράπητος, στηριζομένου ὑπὸ τεσσάρων ποδῶν συνδεόντων τὰ διαπήγματα βαίνοντα ἐπὶ τροχῶν. Ὁ παῖς διὰ σπαργάνων κεκαλυμμένος εἶναι κατακεκλιμμένος ἐπὶ στρώματος, προσκεφάλαιον δὲ ὑποστηρίζει τὴν κεφαλήν[4]. Ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐν σχήματι ἀρδανίου λίκνον, τὸ παρὰ Ῥωμαίοις σχεδὸν μόνον παρα-

[1] Περὶ Ἀλκμέωνος, βλ. Stoll, Ausführl. Lexicon der griech. und roem. Mythologie de W. H. Roscher, ἐν λέξ. Ἀλκμαίων.

[2] Heydenann, Griech. Vasenbilder. εἰκ. 11, ἀριθ. 1. βλ. Collignon, Catalogue des vases peintes du musée de la Société arch. d' Athènes, 509.

[3] Panofka, Arch. Zeitung, II, σσ. καὶ ἐφ. εἰκ. 20.

[4] Helbig, Memorie del' Instit. di corr. arch. II, σσ. 435 καὶ ἐφ. εἰκ. 15, ἀρ. 2. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἶναι ἐν Λούβρῳ. Ἡ συνοδεύουσα αὐτὸ ἐξήγησις ἔχει ὡς ἑξῆς : παιδίον Ἑρμῆς· ὑδρία κορινθιακή· τύπος μιμήσεως. Πρέπει νὰ δίδωμεν λίκνον ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Stackelberg, Die Graeber der Hellenen, εἰκ. 88, ἀρ. 6. παριστώσῃ πρόσωπόν τι κεκλιμένον, καὶ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ προσκεφαλαίου ἔχον; Φαίνεται μᾶλλον ἐπιθανάτιος κλίνη.

τηρούμενον, οὗτινος χρῆσιν ποιοῦνται ἔτι καὶ νῦν ἐν τοῖς ἀγροῖς ἡμῶν, ἦτο γνωστὸν τοῖς Ἕλλησι, μάλιστα δὲ τοῖς Ἀθηναίοις[1]. Ὁπωσδήποτε τὸ λικνίζειν τοὺς παῖδας, ὅπως ἀποκοιμίζωσιν αὐτούς, φαίνεται πασιδήλως ἐθιζόμενον ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Θεόκριτος παριστᾷ τὴν Ἀλκμήνην λικνίζουσαν τοὺς διδύμους Ἡρακλέα καὶ Ἰφικλέα ἐπὶ χαλυβδίνης ἀσπίδος[2]. Λαμπρὸν ἐξ ὀπτῆς γῆς ἀγαλμάτιον εἰκονίζει σάτυρον καὶ μαινάδα φέροντας τὸν Διόνυσον ἐν λίκνῳ καὶ λικνίζοντας αὐτόν, ἐν ᾧ βαδίζουσιν εὐρύθμῳ βήματι[3]. Τὸ λίκνον τοῦ Ἑρμοῦ, ὃ ὑπῃνίχθημεν, φέρει ἑκατέρωθεν λαβάς, δι' ὧν ἠδύνατό τις ν' ἀναρτήσῃ καὶ αἰωρήσῃ αὐτό. Ἀλλ' αἱ λεπτομέρειαι αὗται ἄλλως μικρὰν ἔχουσι σπουδαιότητα, σπουδαιότατον δὲ εἶναι νὰ γνωρίσωμεν τὴν ἐν χρήσει διαιταν τῶν παίδων κατὰ τὴν πρώτην αὐτῶν ἡλικίαν. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «ἡ τοῦ γάλακτος πληθύουσα τροφὴ μάλιστα οἰκεία τοῖς σώμασιν», μάλιστα δὲ ἀποχὴ ἀπὸ τοῦ οἴνου διὰ τὰς ἐπιφερομένας νόσους. «Ἔτι δὲ καὶ κινήσεις», προσθέτει ὁ φιλόσοφος, «ὅσας ἐνδέχεται ποιεῖσθαι τηλικούτων, συμφέρει· πρὸς δὲ τὸ μὴ διαστρέφεσθαι τὰ μέλη δι' ἀπαλότητα, χρῶνται καὶ νῦν ἔνια τῶν ἐθνῶν ὀργάνοις τισὶ μηχανικοῖς, ἃ τὸ σῶμα ποιεῖ τῶν τοιούτων ἀστραβές. Συμφέρει δὲ εὐθὺς καὶ πρὸς τὰ ψύχη συνεθίζειν ἐκ μικρῶν παίδων· τοῦτο γὰρ καὶ πρὸς ὑγίειαν καὶ πολεμικὰς πράξεις εὐχρηστότατον· διὸ παρὰ πολλοῖς ἐστι τῶν βαρβάρων ἔθος, τοῖς μὲν εἰς ποταμὸν ἀποβάπτειν τὰ γινόμενα ψυχρόν, τοῖς δὲ σκέπασμα μικρὸν ἀμπισχεῖν, οἷον Κελτοῖς. Πάντα γὰρ ὅσον δυνατὸν ἐθίζειν, εὐθὺς ἀρχομένων βέλτιον μὲν ἐθίζειν, ἐκ προσαγωγῆς δ' ἐθίζειν· εὐφυὴς δ' ἡ τῶν παίδων ἕξις διὰ θερμότητα πρὸς τὴν τῶν ψυχῶν ἄσκησιν»[4].

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καταφαίνεται, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προσέκλινε πρὸς τὰ σπαρτιατικὰ ἤθη, συνιστάμενα εἰς τὸ ἀνατρέφειν σκληρῶς τοὺς παῖδας «ἄνευ σπαργάνων»[5]. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔπρατ-

[1] Saglio, Dictionnaire, ἐν λέξεσι Cunae, Cunabila.

[2] Θεοκρίτου, Εἰδύλ. ΚΔ' 4 καὶ ἐφ.

[3] Saglio, Dictionnaire, ἐν λ. Amphidromia, εἰκ. 267.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτ. ζ', 15, 1—3.

[5] Πλουτ. Λυκοῦργ. 16.

τον γενικῶς οἱ Ἀθηναῖοι. Ὁ Πλάτων παίζων προτείνει ὅπως διὰ νόμου ὑποχρεώσωσι τοὺς γονεῖς «τὸ γενόμενον . . . καὶ μέχρι δυοῖν ἐτοῖν σπαργανᾶν»[1], ἐξ οὗ συμπεραίνομεν ὅτι ἐνόμιζεν ἀναγκαῖον τὸ σπαργάνωμα. Τοιαύτη ὄντως ἦτο ἡ κοινὴ γνώμη. Τ' ἀγαλμάτια τὰ εἰκονίζοντα ἐσπαργανωμένα βρέφη δὲν εἶναι σπάνια ἐν τοῖς δημοσίοις μουσείοις τῶν Ἀθηνῶν[2]. Πλὰξ ἐξ ὀπτῆς γῆς ἀνευρεθεῖσα ἐν Βοιωτίᾳ εἰκονίζει τοὺς Διοσκούρους ὡς ἐσπαργανωμένους παῖδας, φέροντας ἐπὶ κεφαλῆς ὀξυκόρυφον πιλίδιον[3]. Τὰ μνημεῖα ταῦτα ὑποβοηθοῦσιν εἰς κατανόησιν τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐπεδίωκον διὰ τοιαύτης μεθόδου· ἐν ᾧ σήμερον τὰ σπάργανα εἶναι χρήσιμα μάλιστα ὅπως προφυλάττωσι τὸν παῖδα ἀπὸ τοῦ ψύχους, οἱ Ἕλληνες ἐχρῶντο τούτοις πρὸς συμπίεσιν τῶν μελῶν καὶ πρόληψιν τῶν ψευδῶν κινήσεων. Οὕτω τὸ σπάργανον αὐτῶν δὲν ἦτο ὡς τὸ ἡμέτερον εἶδος σάκκου ἀφήνοντος εἰς τὰς κνήμας σχετικήν τινα ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἀπετελεῖτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ ταινίας ὑφάσματος σπειροειδῶς ἐλισσομένης περὶ τὸ παιδίον καὶ ἐπιμελῶς περιβαλλούσης αὐτό[4].

Ἐν τοῖς εὐπόροις οἴκοις δὲν ἐμερίμνα μόνον ἡ μήτηρ περὶ τοῦ παιδός, ἀλλ' ἐβοηθεῖτο συχνάκις ὑπὸ τροφοῦ. Αἱ τροφοὶ ἀπετέλουν δύο τάξεις· τὰς θηλαζούσας, ὅτε κατὰ τύχην ἡ μήτηρ δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ τοῦτο, καὶ τὰς μεριμνώσας μόνον περὶ τοῦ παιδός, τερπούσας αὐτὸ καὶ ἀνατρεφούσας, ἐφ' ὅσον διέμενεν ἐν τῇ πατρικῇ οἰκίᾳ. Τούτων αἱ πρῶται ἐκαλοῦντο *τίτθαι*, αἱ δὲ δεύτεραι *τιθῆναι* ἢ *τροφοί*[5]. Οἱαδήποτε καὶ ἂν ἦσαν τὰ καθηκοντα αὐτῶν, αἱ τροφοὶ ἦσαν συνήθως δουλοπρεπεῖς[6]. Ἦσαν πτωχαὶ γυναῖκες, ἃς ἡ δουλεία

[1] Πλατ. Νόμοι ζ', σ. 789 Ε.

[2] J. Martha, Catalogue des figurines en terre cuite du musée de la Societé archeologique d' Athénes, 22, 238, 415, 422, 517, 543, 544, 782, 865.

[3] Mitth. deutsch. arch. Instit. in Athen, X, εἰκ. 4, ἀριθ. 1.

[4] Ὡς πρὸς τὴν ἰδίαν διευθέτησιν τῶν σπαργάνων, βλ. σὺν ἄλλοις, Gerhad, Abbildungen zu dem gesamm. akad. Abhandlungen, εἰκ. 80 ἀριθ. 2. Compte rendu de la commision imp. arch. pour l' année 1859, Saint-Pétersbourg, 1860 εἰκ. 4, ἀριθ. 3. Revue archéologique, 1876, II, εἰκ. 15.

[5] Εὐσταθ. Ad. il. σ. 650, 22. Βλ. προσέτι Πολυδεύκ. Γ'. 50. Σουΐδας, ἐν λέξει *τίτθαι*. Σχόλ. Ἀριστ. ἐν στ. 716 Ἱππῆς.

[6] Δούλεια ἤθη τροφῶν, λέγει ὁ Πλάτων ἐν Νόμ. ζ', σ. 790 Α' Βλ. Εὐριπ. Μήδεια, 49 καὶ 65. προσέτι δὲ C. I. A. II, 3097, 3111, III, 1458.

ἔφερεν εἰς Ἀθήνας καὶ αἵτινες εὐτυχεῖς ἐλογίζοντο διάγουσαι χρόνον τινὰ βίον σχετικῶς ἡδὺν καὶ εὐχερῆ. Τινὲς ἐπεζήτουν ὡς τίτθας τὰς Λακαίνας, ὧν ἡ ὑγίεια ἦτο πανελληνίου φήμης[1], ἀλλ' ὅμως καὶ ἕνεκα ἄλλων λόγων ἐπεζητοῦντο. Εἶπον ὅτι τὰ παιδία ἐν Σπάρτῃ ἀνετρέφοντο τραχύτερον ἢ ἀλλαχοῦ: τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεως αὐτῶν «οἴνῳ περιέλουον αἱ γυναῖκες, βάσανόν τινα ποιούμεναι τῆς κράσεως αὐτῶν», ἐνέδυον δὲ ἐλαφρότατα· «ἔτι δὲ εὔκολα ταῖς διαίταις καὶ ἄσικχα καὶ ἀθαμβῆ σκότου καὶ πρὸς ἐρημίαν ἄφοβα καὶ ἄπειρα δυσκολίας ἀγεννοῦς καὶ κλαυθμηρισμῶν»[2]. Ἀλλὰ καίτοι φύσει ἀπηχθάνοντο οἱ Ἀθηναῖοι τὴν σπαρτιατικὴν τραχύτητα, ἡ τραχύτης αὕτη ὡς πρὸς τὴν ἀνατροφὴν ἤρεσκεν εἴς τινας· διότι ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις λακωνομανεῖς ὡς παρ' ἡμῖν ἀγγλομανεῖς. Ἐν τοῖς Ὄρνισι τοῦ Ἀριστοφάνους ὁ κῆρυξ, ὁ ἐν ὀνόματι πάντων τῶν λαῶν ἐρχόμενος, ἵνα συγχαρῇ καὶ στεφανώσῃ τὸν Πεισθέταιρον διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Νεφελοκοκκυγίας, ὀνειδίζει τὴν παιδαριώδη ταύτην λακωνομανίαν[3]. Ὁ Πλάτων λέγει ὅτι ἐκ τῶν θαυμαστῶν τῆς Σπάρτης «οἱ μὲν ὦτά τε κατάγνυνται μιμούμενοι αὐτούς, καὶ ἱμάντας περιελίττονται καὶ φιλογυμναστοῦσι καὶ βραχείας ἀναβολὰς φοροῦσιν»[4]. Φυσικὸν δὲ ἦτο ἡ ἀγωγὴ αὕτη νὰ βλαφθῇ ἐκ τῆς ξενομανείας ταύτης· ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῶν Λακαινῶν τιτθῶν καὶ ἡ αὐστηρὰ δίαιτα ἡ ἐπιβαλλομένη εἰς τοὺς παῖδας.

Ὁ θέλων νὰ γνωρίσῃ πως τὴν μέριμναν, ἣν ἡ τροφὸς καὶ μὴ θηλάζουσα ἐλάμβανε περὶ τοῦ εἰς αὐτὴν ἐμπιστευθέντος παιδός, πρέπει νὰ προσδράμῃ εἰς τὰς Χοηφόρους τοῦ Αἰσχύλου, ὅπου ἡ τροφὸς τοῦ Ὀρέστου διὰ συγκινητικῶν φράσεων ἀναμιμνησκομένη τῆς βρεφικῆς ἡλικίας τοῦ ὑπ' αὐτῆς θηλασθέντος λέγει:

καὶ νυκτιπλάγκτων ὀρθίων κελευμάτων
καὶ πολλὰ καὶ μοχθήρ' ἀνωφέλητ' ἐμοὶ
τλάσῃ.

ὡσαύτως αὕτη ἐμερίμνα περὶ τῆς καθαριότητος αὐτοῦ, πλύνουσα τὰ

[1] Ἀμύκλα ἡ τροφὸς τοῦ Ἀλκιβιάδου ἦτο Σπαρτιᾶτις. (Πλουτ. Ἀλκιβιάδ. 1, Λυκοῦργος, 16) Περὶ τῆς εὐρώστου κράσεως τῶν Σπαρτιατίδων, βλ. Ἀρισ. Λυσιστράτης 78 καὶ ἐφ.

[2] Πλουτ. Λυκοῦργ. 16.

[3] Ἀριστοφ. Ὄρνιθ. 1280 καὶ ἐφ.

[4] Πλάτ. Πρωτ. σ. 342 Β—C. Δημοσθένης κατὰ Κόνωνος, 34.

σπάργανα καὶ τὰ ἐνδύματα [1]. Αἱ ἀναμνήσεις αὗται ἐπήρχοντο αὐτῇ μετὰ τῆς συνήθους ταῖς γυναιξὶ τῆς τάξεως αὐτῆς παρρησίας, καὶ εἶναι χαρακτηριστικαὶ τοῦ θελκτικοῦ συστήματος τῆς ἁπλοϊκῆς ἀκριβείας τῶν ἀρχαίων τούτων ἐντυπώσεων. Ἀλλὰ καὶ αἱ τίτθαι οὐχ ἧττον ἐμόχθουν. Ὅτε ὁ παῖς ἤρχετο λαμβάνων ἄλλην ἢ τὸ γάλα τροφήν, αὐταὶ ὡσαύτως ἔτρεφον αὐτὸ μασσῶσαι τὴν τροφήν [2]. Ἀλλ' αἱ πλεῖσται ἀντὶ νὰ δώσωσιν αὐτῷ ὅτι εἶχον ἐν τῷ στόματι, ἔδιδον αὐτῷ μέρος μόνον, κατέπινον δὲ τὸ ὑπόλοιπον. Ὁ Ἀριστοφάνης σημειοῖ τὴν ἀπάτην ταύτην [3]. Γενικώτερον δέ, τέρπειν τὸν παῖδα, παρηγορεῖν, κατέχειν τὰ δάκρυα διὰ καλῶν μυθαρίων, λικνίζειν, ἀποκοιμίζειν αὐτὸ δι' ᾀσμάτων, τοιαῦτα ἦσαν τὰ καθήκοντα τῆς τροφοῦ, εἴτε θηλαζούσης εἴτε ἁπλῶς ἐκτελούσης καθήκοντα θαλαμηπόλου. Ἐν ταῖς μεγάλαις γυναικωνίτισιν, ἐν αἷς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰργάζοντο ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς οἰκοδεσποίνης πλεῖσται θεράπαιναι, ὁ παῖς ἐφέρετο συνήθως ἐν ταῖς ἀγκάλαις τῆς τροφοῦ, ἥτις περιῆγε καὶ ἔτερπεν αὐτόν. Ἀττική τις πυξίς, ἐφ' ἧς εἰκονίζεταί τις τούτων τῶν τοῦ οἴκου σκηνῶν, ὧν πλεῖστα παραδείγματα ἀπεικονίζουσι τὰ γραπτὰ Ἀττικὰ ἀγγεῖα, εἰσάγει ἡμᾶς εἴς τινα τοιαύτην, ἔνθα γυνὴ καθημένη, πιθανῶς ἡ οἰκοδέσποινα, διαλέγεται μετ' ἀνδρὸς ὀρθίου πρὸ αὐτῆς καὶ στηριζομένου ἐπὶ ῥάβδου. Παρὰ τούτους τροφός τις φέρει ἐπὶ τῶν βραχιόνων παιδίον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ καρπόν. Τὸ παιδίον γυμνόν, θώμιγκα περιάπτου χιαστί φέρον, στρέφει τὴν κεφαλὴν καὶ τείνει τὴν χεῖρα πρὸς τρεῖς γυναῖκας ἀσχολουμένας εἰς διάφορα ἔργα, ὧν ἡ μία βαίνει πρὸς ἀνοικτὴν θύραν εἰς τὸ ἄκρον τῆς εἰκόνος [4].

Ἀρχαῖοί τινες συγγραφεῖς δείκνυνται αὐστηρότεροι πρὸς τὰς τροφούς, εἰς οἱανδήποτε καὶ ἂν ἀνήκωσιν αὗται τάξιν. Ὁ Ἀριστοφάνης, ὡς εἴδομεν, οὐδόλως φείδεται τῶν τροφῶν τούτων, τῶν ἀφαι-

[1] Αἰσχύλου, Χοηφόροι, 734 καὶ ἑφ.

[2] Τοῦτο ἐκαλεῖτο σιτίζειν (Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 716). Πρὸς δήλωσιν τούτου μετεχειρίζοντο ὡσαύτως τὴν λέξιν ψωμίζειν. (Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 715). Λυσιστ. 19. Θεσμοφοριάζ. 692).

[3] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 716 καὶ ἑφ. βλ. Σέξτ. Ἐμπειρικὸν κατὰ τῶν Ῥητόρων, Β', 42.

[4] Heydemann, Griech. Vasenbilder. εἰκ. 8, ἀρ. 5. βλ. Collignon, Catalogue, 488.

ρουσῶν μέρος τῆς τροφῆς τῶν ὑπ' αὐτῶν θηλαζομένων παίδων, ἀλλὰ καὶ ὁ Τέλης παρὰ Στοβαίῳ δὲν εἶναι ἧττον αὐστηρός, περιγράφων τὴν ἀδεξιότητα ἢ τὸ φιλόνεικον θαλαμηπόλων τινῶν. «Πεινᾷ τὸ παιδίον, ἡ δὲ τροφὸς κατακοιμίζει· διψᾷ, ἡ δὲ λούει· κοιμηθῆναι θέλει, ἡ δὲ κρόταλον ἔχουσα ψοφεῖ» [1]. Ὁ συγγραφεὺς τῆς περὶ Παίδων ἀγωγῆς πραγματείας, ὁ θέλων αὐταὶ αἱ μητέρες νὰ ἐπιμελῶνται τῶν βρεφῶν, κατακρίνει ἀδιαφόρως τίτθας καὶ τροφούς, διότι ἔχουσι «τὴν εὔνοιαν ὑποβολιμαίαν καὶ παρέγγραπτον, ἅτε μισθοῦ φιλοῦσαι» [2]. Βεβαίως πολλάκις αἱ μομφαὶ αὗται ἦσαν βάσιμοι, ἀλλ' ὅμως γνωρίζομεν ὡσαύτως ὅτι ὑπῆρχον καλαὶ καὶ πισταὶ τροφοί, αἰσθανόμεναι πρὸς τοὺς παῖδας, οὓς ἀνέθρεψαν, ἀληθῶς μητρικὴν ἀφοσίωσιν, ἠρέμα γηράσκουσαι ἐν τοῖς οἴκοις, ἔνθα ἡ τύχη ἔφερεν αὐτάς. Ἡ τραγῳδία γέμει τοιούτων εἰκόνων, ὁτὲ μὲν μόλις διαγραφομένων, ὁτὲ δὲ περιγραφομένων μετ' ἀκριβείας καὶ εὐρύτητος ἴσης πρὸς τὰ πρωτεύοντα πρόσωπα [3]. Νέα εἰσερχομένη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἡγεμόνος, οὗτινος ἀνέθρεψε τὸν υἱὸν ἢ τὴν κόρην, ἡ τραγικὴ τροφὸς ἐβίου ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν τῇ οἰκογενείᾳ μετέχουσα τῆς λύπης καὶ τῆς χαρᾶς αὐτῆς. Ἐπειδὴ ὁ βασίλειος οἶκος οὐδὲν ἔχει πρὸς αὐτὴν μυστήριον, διὰ τοῦτο ὁ ποιητὴς ἀρέσκεται θέτων ἐν τῷ στόματι αὐτῆς τὴν ἐξιστόρησιν τοῦ αἱματηροῦ δράματος, τοῦ ἐκτυλιχθέντος ἐν τῷ βάθει τοῦ ἀνακτόρου καὶ περατοῦντος τὴν τραγῳδίαν. Πρὸ τῆς ὀλεθρίας λύσεως, ἐκ τῶν ἀφελῶν σκέψεων αὐτῆς μαντεύεται ὅτι δυστύχημά τι παρασκευάζεται· εἶτα ὁ ἀπελπισμὸς αὐτῆς ἐκρήγνυται εἰς μακρούς ὀλοφυρμούς. Ψυχὴ κοινή, φοβουμένη ἅμα μὲν τοὺς δεσπότας αὐτῆς ἅμα δὲ τὴν θεότητα, συνειδυῖα δὲ τὴν δουλείαν αὐτῆς καὶ κλίνουσα πρὸ τῶν δογμάτων τῆς ἀναποφεύκτου μοίρας ἔχει τὴν ἀγαθότητα τῶν ἀδυνάτων καὶ τῶν δειλῶν, ἀγαθότητα ἄνευ θάρρους, ἥτις μὴ δυναμένη νὰ ἐνεργήσῃ, καταναλίσκεται ἑκουσίως εἰς βαναύσους κρίσεις. Ὅσῳ ὀλίγον γενναῖα φρονήματα καὶ ἂν ἔχωσιν αἱ ἀτελεῖς αὗται φύσεις, καὶ εἰς οἱονδήποτε κα-

[1] Στοβαίου, Ἀνθολόγιον, 98, 72.

[2] [Πλουτάρχου] Περὶ παίδων ἀγωγῆς, 5.

[3] Βλ. παρ' Αἰσχύλῳ τὴν τροφὸν τοῦ Ὀρέστου, παρὰ Σοφοκλεῖ τὴν τῆς Δηϊάνειρας καὶ παρ' Εὐριπίδῃ τὴν τῶν τέκνων τῆς Μηδείας, τῆς Φαίδρας καὶ τῆς Ἑρμιόνης. Βλ. τὴν τροφὸν τῶν Νιοβιδῶν ἐν Νιόβῃ τοῦ Σοφοκλέους, ἧς ἀποσπάσματά τινα μόνον διεσώθησαν. (Stakel, Niobe und die Niobiden, σ. 47).

κὸν καὶ ἂν παρέσυρεν αὐτὰς ἐνίοτε ὁ ἀπερίσκεπτος ζῆλος τῆς φιλίας, ἐπιφαίνονται ὡς συμπαθεῖς τῶν ἰσχυρῶν ἔμπιστοι, ὧν πειρῶνται νὰ ἡδύνωσι τὰς θλίψεις. Ἐν τῇ σκηνῇ ἐλάμβανον μέρος παρὰ τοὺς ἥρωας· παρατηρεῖται δὲ τοῦτο παρ' Εὐριπίδῃ μάλιστα ὅστις ἐννοήσας τοῦτο ἔδωκεν αὐταῖς ἐν ταῖς τραγῳδίαις ἀξίαν θέσιν [1].

Αἱ πολιτικαὶ δίκαι τῶν ῥητόρων παρέχουσι τὴν ἀπόδειξιν. Δὲν ἦσαν χαρακτῆρες ἐκ συμβάσεως· τὰ παραδείγματα τῆς ζωηρᾶς καὶ προσφιλοῦς ἀφοσιώσεως ἀπαντῶσιν ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πολιτικῶν λόγων τῶν ῥητόρων. Γνωστὸς ὁ κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου λόγος ὁ ἀποδιδόμενος τῷ Δημοσθένει. Πρόκειται περὶ τροφοῦ γραίας καὶ ἀπόρου, κατοικούσης ἐν τῷ οἴκῳ ἐκείνου ὃν ἐθήλασεν. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ἀμείβων τὰς μερίμνας τῆς τροφοῦ, ἐνωρὶς ἀπηλευθέρωσεν αὐτήν. Ἀπελευθερωθεῖσα ἐνυμφεύθη καὶ κατῴκησε μετὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς· «ὡς δὲ οὗτος ἀπέθανε καὶ αὐτὴ γραῦς ἦν καὶ οὐκ ἦν αὐτὴν ὁ θρέψων, ἐπανῆκεν ὡς ἐμέ· ἀναγκαῖον οὖν ἦν μὴ περιιδεῖν ἐνδεεῖς ὄντας μήτε τιτθὴν ἐμὴν γενομένην μήτε παιδαγωγόν· ἅμα δὲ καὶ τριηραρχῶν ἐξέπλεον, ὥστε καὶ τῇ γυναικὶ βουλομένῃ ἦν τοιαύτην οἰκουρὸν μετ' αὐτῆς με καταλιπεῖν· ἀριστώντων δὲ ἐν τῇ αὐλῇ, ὡς ἐπεισπηδῶσιν οὗτοι καὶ

[1] Ἡ τέχνη ἐπελήφθη τῶν μορφῶν τούτων, αἱ δὲ τροφοὶ συχνάκις εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων. Ἡ ἀρχαιοτάτη τοιαύτη παράστασις, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἶναι ἡ εἰκονιζομένη ἐν τῇ κύλικι τοῦ Μονάχου, τῇ φερούσῃ ὑπογραφὴν Ἀρχικλῆς καὶ Γλαυκύτης. (Klein, Die Griech. Vasen mit Meistersignaturen, ἔκδ. β', σ. 77. 4). Ἐν τῇ σκηνῇ, τῇ εἰκονιζούσῃ τὴν μάχην τοῦ Θησέως κατὰ τοῦ Μινωταύρου, φαίνεται παρὰ τῇ Ἀριάδνῃ γυνή τις δηλουμένη διὰ τῆς ἐπιγραφῆς ΘΡΟΦΟΣ. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο κατατακτέον περὶ τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Βλ. πλάκα ἐξ ὀπτῆς γῆς τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου εἰκονίζουσαν τὴν Ἠλέκτραν παρὰ τῷ τάφῳ τοῦ πατρὸς αὐτῆς. (Furtwaengler, Aüsführl. Lexicon τοῦ Koscher, ἐν λέξει Ἠλέκτρα, σσ. 1237—1238). Ἐν ᾧ πρὸ τῆς νεαρᾶς κόρης ἵσταται ὁ Ταλθύβιος, ὁ Ὀρέστης καὶ ὁ Πυλάδης, ὄπισθεν φαίνεται ἡ τροφὸς αὐτῆς ὡς γραῖα ἔχουσα τὴν κεφαλὴν κατὰ τὸ ἥμισυ κεκαλυμμένην (πρῶτον ἥμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος). Ἡ τροφὸς φυσικῶς μετέσχε τῶν φαντασιωδῶν τούτων ἀπεικονίσεων Βλ. π. χ. Compte rendu de la commision imp. arch. pour les années 1870—1871, Saint-Petersbourg, 1874, εἰκ. 5, ἀρ. 9. Heuzey, Les fig. ant. de terre cuite du musée du Louvre, εἰκ. 39, ἀριθ. 2—3. Περὶ τῶν διαφόρων τούτων παραστάσεων τῶν τροφῶν βλ. Stephani, Compte rendu . . . pour l' année 1863, Saint-Pétersbourg, 1864, σσ. 176 καὶ ἑφ. βλ. προσέτι σ. 279.

καταλαμβάνουσιν αὐτὰς καὶ ἥρπαζον τὰ σκεύη, κλπ.» Ἡ τίτθη πειρᾶται νὰ κρύψῃ ὑπὸ τὰ ἐνδύματα αὐτῆς «τὸ κυμβίον . . . ἐξ οὗ ἔπινεν» ἀλλ' οὗτοι «κατιδόντες αὐτὴν οὕτω διέθεσαν ἀφαιρούμενοι τὸ κυμβίον . . . ὥστε ὕφαιμοι μὲν οἱ βραχίονες καὶ οἱ καρποὶ τῶν χειρῶν αὐτῆς ἐγένοντο, ἀποστρεφομένης τὼ χεῖρε καὶ ἑλκομένης ὑπὸ τούτων ἀφαιρουμένων τὸ κυμβίον, ἀμυχὰς δὲ ἐν τῷ τραχήλῳ εἶχεν ἀγχομένη, πελιὸν δὲ τὸ στῆθος· εἰς τοῦτο δ' ἦλθον πονηρίας, ὥστε, ἕως ἀφείλοντο τὸ κυμβίον ἐκ τοῦ κόλπου αὐτῆς, οὐκ ἐπαύσαντο ἄγχοντες καὶ τύπτοντες τὴν γραῦν». Ἡ τίτθη ἐτελεύτησεν ἕνεκα τῶν πληγῶν μετὰ ἓξ ἡμέρας, ἀφ' οὗ ἐφρόντισε περὶ αὐτῆς ἰατρός, παλαιὸς φίλος τοῦ οἴκου πρὸς τοῦτο κληθείς [1].

Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ταύτης προκύπτουσι δύο τινά· πρῶτον ἡ ζωηρὰ καὶ εἰλικρινὴς ἀφοσίωσις τροφῶν τινων, εἰς ἃς ὁ οἶκος τοῦ δεσπότου αὐτῶν ἦτο εἶδός τι πατρίδος, ἀφ' ὧν ἀπεμακρύνοντο μετὰ δυσαρεσκείας, εἶτα δὲ ἡ μέριμνα τῶν Ἀθηναίων ὑπὲρ τῶν γηραιῶν τούτων θεραπαινῶν, ἃς ὑπελάμβανον μέλη τοῦ οἴκου αὐτῶν. Ἡ πρὸς τοὺς δούλους γλυκύτης εἶναι ἐκ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀττικοῦ χαρακτῆρος. Οὐδαμοῦ τῆς Ἑλλάδος περιεποιοῦντο τὸν δοῦλον μᾶλλον τῶν Ἀθηνῶν· οὐχὶ διότι ὁ νόμος ἐπεμελεῖτο αὐτῶν, οὐδὲ διότι οἱ ἰδιῶται ἠγνόουν τὰς ἐν χρήσει ἀλλαχοῦ ἐπιβαλλομένας τιμωρίας, ἀλλὰ διότι ἡ βία ἦτο ἐναντία πρὸς τὰ Ἀττικὰ ἤθη, ἐξ οὗ καὶ ὁ εὔκολος βίος, ὃν διῆγον ἐν Ἀθήναις πλεῖστοι δοῦλοι καὶ ἡ σχετικῶς ἔντιμος θέσις ἣν ἐκτῶντο ἐνίοτε [2].

Πᾶσαι αἱ τίτθαι δὲν ἦσαν δοῦλαι. Σῴζεται ἐπιτάφιός τις ἐπιγραφὴ πρὸς τιμὴν τίτθης τινός, θυγατρὸς ἰσοτελοῦς [3]. Τοῦ ἰσοτελοῦς, ὄντος μετοίκου βλέπομεν ὅτι αἱ τίτθαι ἐλαμβάνοντο ὡσαύτως ἐκ τῶν μετοίκων γυναικῶν ἢ ξένων ἐγκατασταθεισῶν. Ὁ συγγραφεὺς τῆς περὶ παίδων ἀγωγῆς πραγματείας ποιεῖται λόγον περὶ μισθωτῶν

[1] [Δημοσθ.] Κατὰ Εὐέργ. καὶ Μνησιβ. 52—67. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀγγεῖον εἶναι κυρίως κυμβίον. Ἡ ἐπιμονὴ τῆς τροφοῦ νὰ ὑποκρύψῃ αὐτὸ ἐμφαίνει ὅτι τὸ κυμβίον ἦτο ἐκ πολυτίμου μετάλλου. Βλ. περὶ τῶν τοιούτων ἀγγείων Potier, ἐν Saglio, Dictionnaire, λέξ. Cymbé, Cymbium.

[2] Παράδειγμα πρόκεινται αἱ δημόσιαι δοῦλαι. Βλ. Caillemer, ἐν Saglio, Dictionnaire, λέξ. Démosioi.

[3] C. I. A. II, 2729. Ἀπολλοδώρου ἰσοτέλου θυγάτηρ Μέλιττα τίτθη. Ἔπονται ἓξ συγκινητικώτατοι στίχοι, πρὸς οὓς δύναταί τις νὰ παραβάλῃ ἐπίγραμμά τι τοῦ Καλλιμάχου. Ἀνθ. Palat. VIII, 458.

τιτθῶν· προφανῶς εἰσὶ γυναῖκες ἐλεύθεραι [1]. Ἤδη κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἀπαντῶσιν ἐν Ἀθήναις ἐλεύθεραι γυναῖκες μετερχόμεναι τὴν τίτθην. Ὁ Εὐξίθεος δικαζόμενος πρὸς τὸν Εὐβουλίδην ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἀπευθυνομένην αὐτῷ μομφὴν ὅτι ἡ μήτηρ αὐτοῦ μετῆλθε τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο. Ἀληθὲς ὅτι ἡ μήτηρ μου ἐτίθευσε τὸν Κλεινίαν· ἀλλὰ πόσαι ἄλλαι Ἀτθίδες δὲν ἔπραξαν τὸ αὐτό; Πόσους ἐντίμους οἴκους δὲν κατέστρεψεν ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, καὶ πόσαι γυναῖκες, μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς περιουσίας αὐτῶν δὲν ἠναγκάσθησαν νὰ μετέλθωσιν ἔργόν τι γενόμεναι «τίτθαι καὶ ἔριθοι καὶ τριγήτριαι;[2]» Αὐτὴ ἡ Νικαρέτη, ἡ μήτηρ τοῦ Εὐξιθέου, πρὶν γένηται τίτθη, ἐπώλει ταινίας ἐν τῇ ἀγορᾷ [3]. Αἱ λεπτομέρειαι αὗται γνωρίζουσί πως ἡμῖν τὴν δυστυχίαν ἐλευθέρων τινῶν γυναικῶν. Ἐπειδὴ ἡ Ἀτθὶς ἦτο συνήθως φιλάρεσκος, φαντάζονται αὐτὴν διερχομένην τὸν βίον ἐν τῇ γυναικωνίτιδι, ἀσχολουμένην περὶ οὐτιδανά. Ἀλλὰ πᾶσαι δὲν ηὐπόρουν οὕτως μαλθακῶς, πλεῖσται δὲ εἰργάζοντο μετὰ τῶν συζύγων, ὡς ἡ *χρυσώτρια* ἡ ὑπὸ ἐπιγραφῆς τινος ἐσχάτως ἀνακαλυφθείσης μνημονευομένη ἥτις εἰργάζετο παρὰ τῷ *κρανοποιῷ* ἀνδρὶ αὐτῆς διακοσμοῦσα τὰ πολυτελῆ ὅπλα [4]. Μέτριοι οἶκοι ἦσαν πάμπολοι ἐν Ἀθήναις, πλὴν δὲ τούτων ἦσαν γυναῖκες, αἵτινες ἕνεκα τῆς πενίας κατήρχοντο μέχρι τῶν δούλων, γιγνόμεναι τίτθαι, τρυγήτριαι, ταινιοπώλιδες, ξάντριαι. Πάντοτε σχεδὸν αἰτία τῆς πενίας αὐτῶν ἦσαν πόλεμοι, ὁτὲ μὲν κατὰ τῆς Σπάρτης, ὁτὲ μακρυνή τις ἐκστρατεία· μάρτυς δὲ γυνή, ἣν παρίστησιν ὁ Ἀριστοφάνης λέγουσαν :

> ἐμοὶ γὰρ ἀνὴρ ἀπέθανεν μὲν ἐν Κύπρῳ,
> παιδάρια πέντε καταλιπὼν
> στεφανηπλοκοῦσ' ἔβοσκον ἐν ταῖς μυρρίναις [5].

Παρατηρητέον ἄλλως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς τίτθας, ὅτι ἐξ ἐλευθέρου αἵματος Ἀτθίδες αἱ τὰ ταπεινὰ ἔργα ἀσκοῦσαι ἐγίγνοντο *τίτθαι* καὶ οὐχὶ *τροφοί*, τῶν δευτέρων νομιζομένων ταπεινοτέρων. Ἡ τροφός, ἐπὶ πλέον διέμενε πολὺ παρὰ τοῖς κυρίοις αὐτοῖς, ἐν ᾧ ἡ ἐλευθέρα γυνὴ ἡ γενομένη τίτθη ἐζήτει παροδικὴν ἐργασίαν, ὅπως ἀπολαύσῃ ὀλίγου ἀργυρίου ἀναμένουσα ἡμέρας εὐδαιμονεστέρας.

[1] [Πλουτάρχου] περὶ παίδων ἀγωγῆς, 5. Βλ. C. I. A, III, 1457.
[2] Δημοσθ. κατὰ Εὐβουλίδου 35 καὶ 40—45.
[3] Δημοσθ. κατὰ Εὐβουλίδου 31 καὶ 34.
[4] Lechat, Bull. de corr. hell. XIII, σ. 77 καὶ ἐφ.
[5] Ἀριστοφ. Θεσμοφοριάζ. 446 καὶ ἐφ.

Β'

Πατὴρ καὶ μήτηρ. Ἄσματα καὶ διηγήματα πρὸς χρῆσιν τῆς βρεφικῆς ἡλικίας.

Ἐκ τῶν σπανίων μαρτυριῶν, ἃς κατέχομεν περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου παρ' Ἀθηναίοις, ἐξάγεται ὅτι αἱ σχέσεις τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ τέκνου, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἦτο παῖς, ἦσαν ἐλάχισται. Ὅτε ὁ παῖς μετέβαινεν εἰς τὸ σχολεῖον, ἢ ὅτε ἦτο ἔφηβος, ὁ πατήρ, ὡς φαίνεται, δὲν διετέλει ξένος πρὸς τὴν ἀγωγὴν αὐτοῦ. Ἀναμιμνησκόμεθα τῶν Ἐλευσινίων πολιτῶν, οἵτινες μετὰ τοῦ δημάρχου ἐχάραξαν καὶ ἀνήγειραν ἐν τῷ ἱερῷ τῶν δύο Θεῶν στήλην πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Δερκύλου τοῦ μεριμνήσαντος περὶ τῶν σχολείων τοῦ δήμου [1]· ἀναμιμνησκόμεθα ὡσαύτως τῶν γονέων, ὧν τῇ αἰτήσει ἡ Πανδιονὶς φυλὴ ἀπένειμε στέφανον τῷ σωφρονιστῇ Φιλωνίδῃ διὰ τὸν ζῆλον ὃν κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ἐπεδείξατο [2]. Ἀλλὰ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ὀλίγον ἐνησχολεῖτο ὁ Ἀθηναῖος περὶ τοῦ τέκνου αὐτοῦ· δὲν ἐπεζήτει τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γεννωμένης διανοίας αὐτοῦ, δὲν ηὐχαριστεῖτο προκαλῶν τὰς ἐρωτήσεις, ἀναρριπίζων τὴν ὀρθότητα τῶν παιδικῶν σκέψεων. Πῶς ἠδύνατο νὰ πράξῃ τοῦτο, ὧν συχνότατα ἔξω τῆς οἰκίας; Ἐν Ἀθήναις ἡ γυνὴ ἐφύλαττε τὸν οἶκον, ὁ δὲ ἀνὴρ ἔζη, οὕτως εἰπεῖν, ἐν ὑπαίθρῳ, εἴτε ἐν τοῖς ἀγροῖς, ἔνθα μετέβαινεν ἀπὸ ὄρθρου, εἴτε ἐν τοῖς γυμνασίοις, ἔνθα μετέβαινεν ἀπὸ πρωΐας εἴτε ὅπως ἀσκηθῇ εἴτε ὅπως ὁμιλήσῃ μετὰ τῶν ὁμιλήκων, εἴτε εἰς τὴν ἀγορὰν ὅπως μάθῃ καινά, πωλήσῃ, ἀγοράσῃ, διαπραγματευθῇ μετὰ τῶν τραπεζιτῶν, ὧν αἱ τράπεζαι ἐκάλυπτον μέρος τι τῆς ἀγορᾶς καὶ ἀπετέλουν τὸ κέντρον τῶν θορυβωδῶν καὶ ζωηρῶν συζητήσεων. Ἐὰν προστεθῶσιν εἰς ταῦτα αἱ μακραὶ ἀποδημίαι, ἡ ἀκτοπλοΐα πρὸς τὰ μᾶλλον συχναζόμενα ἐμπορεῖα τῆς Θράκης, τῆς Ἐλάσσονος Ἀσίας, Φοινίκης, Αἰγύπτου, αἱ ὑποχρεώσεις τοῦ δημοσίου βίου,

[1] Βλ. ἀν. σ. 64.
[2] Βλ. ἀν. σ. 59. Βλ. C. I. A. II, 478, II. 11 καὶ ἐφ. Ἐπειδὴ [πρόσοδον ποιησάμενοι οἱ ἐφηβεύσαντες ἐπὶ Νι]κάνδρου ἄρχοντ[ο]ς καὶ οἱ πατέρες αὐτῶν ἐ[μφανίζουσι τὸν κοσμητήν, κτλ.

ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ὡς ὁπλίτου ἢ ἱππέως, αἱ ναυτικαὶ στρατεῖαι ὡς τριηράρχου, δύναταί τις νὰ κατανοήσῃ πως τὰ πολλαπλᾶ αἴτια τὰ ἑλκύοντα καὶ κρατοῦντα μακρὰν τοῦ οἴκου τὸν πολίτην τῶν Ἀθηνῶν. Ἕνεκα τούτων ἐννοεῖ τις ὅτι ὀλίγον εἶχε χρόνον διὰ τὸν οἶκον αὐτοῦ, πρὸς δὲ τὰς εὐγενεῖς προόδους τῶν τέκνων, ἃς ἔπρεπε ν' ἀκολουθῇ μετὰ προσοχῆς καὶ ἐνδιαφέροντος, πρὸς τὴν ἡμερησίαν ἀνάπτυξιν αὐτοῦ ἦτο σχεδὸν ἀδιάφορος [1].

Ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ ἐξαιρέσεις. Ἐπὶ χαριεστάτων γραπτῶν ἀγγείων εἰκονίζεται Ἀθηναῖος μετέχων τῶν ἡρέμων ἡδονῶν τῆς γυναικωνίτιδος [2]. Ὁ Στρεψιάδης ἐν ταῖς Νεφέλαις ἀναμιμνήσκεται τῶν μεριμνῶν ἃς κατέβαλε διὰ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Φειδιππίδην·

> εἰ μέν γε βρῦν εἶπαις, ἐγὼ γνοὺς ἂν πιεῖν ἐπέσχον·
> μαμμᾶν δ' ἂν αἰτήσαντος ἦκον σοι φέρων ἂν ἄρτον·
> κακκᾶν δ' ἂν οὐκ ἔφθης φράσαι, κἀγὼ λαβὼν θύραζε
> ἐξέφερον ἂν καὶ προὐσχόμην σε [3]

Ἡ πρὸς τὰ καθήκοντα τῶν τιτθῶν ροπὴ δὲν ἦτο συνήθης, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν σκωμμάτων τοῦ Ἀριστοφάνους. Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν παραδέχοντο ἀνήρ τις νὰ κατέρχηται εἰς τὸ νὰ ἐπιμελῆται νεαροῦ παιδός. Ὁ Θεόφραστος μέμφεται ἐκεῖνον, ὅστις συνειθίζει «τὸ παιδίον τῆς τιτθῆς ἀφελόμενος, μασσώμενος σιτίζειν αὐτός, καὶ ὑποκορίζεσθαι ποππύζων. Καὶ ἐσθίων δ' ἅμα διηγεῖσθαι» [4].

Ἐὰν ἡ ἐπιρροὴ τοῦ πατρὸς ὀλίγον ἐπενήργει ἐπὶ τῆς μικρᾶς ἡλικίας, ἡ τῆς μητρὸς ἦτο δραστηριοτέρα; Κατηγόρησαν πολὺ τὰς Ἀθίδας, οὐδ' αὐτῶν τῶν ἀρχαίων ἐξαιρουμένων· ἀλλὰ παρὰ τοῖς συγχρόνοις εὗρον εὐφυεῖς ὑπερασπιστάς [5]. Εἶναι ἐπίπονον νὰ σχηματίσῃ τις γνώμην τινὰ περὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν. Ὁτὲ μὲν φαίνονται ἡμῖν ἔχουσαι ὀρέξεις ματαίας

[1] Ἄλλως, φαίνεται, συνέβαινον τὰ πράγματα ἐν Ῥώμῃ, βλ. Jullien, les Proffesseurs des litterature dans l'ancienne Rome, σσ. 11 καὶ ἑφ. 24 καὶ ἑφ.

[2] Πρὸς τὰς εἰκόνας ταύτας δύναταί τις νὰ παραβάλῃ τὸ περὶ Ἀγησιλάου ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (Ἀγησίλ. 25) «ὅτι μικροῖς τοῖς παιδίοις οὖσι κάλαμον περιβεβηκὼς ὥσπερ ἵππον οἶκοι συνέπαιζεν».

[3] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 1380 καὶ ἑφ.

[4] Θεοφρ. Χαρακτ. 20. Ἰδίου, 5.

[5] Βλ. σὺν ἄλλοις, Lallier, De la condition de la femme dans la famille athénienne au Ve et au IVe siècle, Paris, 1875.

> κροκωτὰ φοροῦσαι καὶ κεκαλλωπισμέναι
> καὶ κιμβερίκ' ὀρθοστάδια καὶ περιβαρίδας·
> ταῦτ' αὐτὰ γάρ τοι κἄσθ' ἃ σώσειν προσδοκῶ,
> τὰ κροκωτίδια καὶ τὰ μύρα καὶ περιβαρίδες
> χἠ'γχουσα καὶ τὰ διαφανῆ χιτώνια [1],

ὁτὲ δὲ ἐπιμελούμεναι τὰ τοῦ οἴκου πλύνουσαι τὰ ἐνδύματα, πιέζουσαι αὐτὰ ἐν κοφίνοις καὶ ἀσχολούμεναι εἰς πλεῖστα ἄλλα τοιαῦτα ἔργα, ὥστε ἡ γυναικωνῖτις ἦτο ἐργασίας καταφύγιον, ἔνθα δὲν ἐχώρει ἡ φιλαρέσκεια [2]. Αἱ ἡδοναὶ αὐτῶν ἦσαν σπάνιαι· ὁ βίος ἔρρεε σοβαρὸς καὶ μονότονος [3]. Ἀλλ' ὅμως γνωρίζομεν ὅτι ἐν τοῖς ἀγροῖς ἀνεπτύσσοντο πρὸς ἀλλήλας σχέσεις γειτονικαὶ θέλγουσαι τὰς ὥρας τῆς σχολῆς αὐτῶν [4]. Καλαὶ δὲ εἰκόνες ἀγγείων παριστῶσιν αὐτὰς συναθροιζομένας ὅπως ψάλωσι καὶ ᾄσωσιν [5]. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰ δικαιώματα, ἀναμφισβητήτως ἦτο ὑποδεεστέρα τοῦ ἀνδρός. Δούλη τοῦ ἀνδρός, καταδεδικασμένη εἰς αἰωνίαν κηδεμονίαν, πάντοτε δυναμένη ν' ἀποπεμφθῇ, συχνάκις ὑποκειμένη εἰς τὴν ὕβριν καὶ τὰς λοιδορίας παλακῆς τινος, ἡ Ἀτθὶς ἐνυμφεύετο ὅπως γεννήσῃ νόμιμα τέκνα, ἅτινα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός, ἐθεράπευον τὴν ἑστίαν αὐτοῦ καὶ κατεῖχον τὴν περιουσίαν [6]. Ἡ γυνὴ τοῦ πολίτου ἡ δικαζομένη πρὸς τὸν Εὔεργον καὶ τὸν Μνησίβουλον γνωρίζει κατὰ βάθος τὰς ὑποθέσεις τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς· γνωρίζει ὅ,τι ὀφείλει εἰς τοὺς

[1] Ἀριστοφ. Λυσιστ. 42 καὶ ἐφ. Λυσίου, Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου, 14 καὶ 17. Ξενοφ. Οἰκονομ. I, 2. Εὔβουλος παρ' Ἀθηναίῳ, ΙΓ', σ. 568 C, κλπ. Περὶ τῆς κλίσεως πρὸς τὰ κοσμήματα βλ. τὰς πολυπληθεῖς κομμωτικὰς σκηνὰς τὰς ἀπεικονιζομένας ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων.

[2] Βλ. π. χ. Dumont et Chaplain, les Céramiques de la Grèce propre, I, εἰκ. 8, μετὰ σημειώσεως τοῦ Pottier, σ, 364. Gerhard, Auserlesere griech. Vasenbilder, IV, εἰκ, 301.

[3] Πλάτ. Μένων, σ. 71 Ε.

[4] Δημοσθ. κατὰ Καλλικλέους. 23.

[5] Stackelberg, Die Groeber der Hellenen, εἰκ. 34 ἀριθ. 1. Lenormant et de Witte, Élite des mon. céramographiques, II, εἰκ. 86. Gerhard, ἔνθα ἀν. IV, εἰκ 305—306. Dumont et Chaplain, ἔνθ. ἀν. I, εἰκ. 6 μετὰ σημειώσεως τοῦ Pottier, σ. 359 καὶ ἐφ. Saglio, Dictionnaire, ἐν λέξ. Citharista, σ. 1214 στήλ. 2.

[6] Περὶ τῆς θέσεως τῆς Ἀτθίδος ὡς πρὸς τὴν παλλακήν, βλ. Δημοσθ. πρὸς Βοιωτὸν περὶ τοῦ ὀνόματος, Α' καὶ Β'. Caillemer, ἐν Saglio, Diction. λέξ. Concubinatus.

πιστωτὰς καὶ τὸ ἐν τῇ τραπέζῃ παρ' αὐτοῦ κατατεθειμένον ποσόν, τὸ προωρισμένον πρὸς παῦσιν τῶν καταδιώξεων[1]. Ἐκ τούτου δὲν πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἰς αὐτὴν συνήθως ὁ ἀνὴρ ἀπεκάλυπτε πάντα καὶ ὅτι ἐβασίλευε μεταξὺ αὐτῶν ἰσότης, ἥτις καίτοι δὲν ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τοῦ νόμου, ἦτο ὅμως οὐχ ἧττον πραγματική;

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων ἅτινα εὐκόλως δυνάμεθα νὰ πολλαπλασιάσωμεν καταφαίνεται ὁπόσον αἱ εἰδήσεις ἃς ἔχομεν εἶναι ἀντιφατικαί. Ἡ Ἀτθὶς βεβαίως εἶχεν ἐλαττώματα, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ κρίνωμεν αὐτὴν ἐξ ὧν λέγουσιν οἱ κωμικοὶ ποιηταὶ καὶ οἱ ῥήτορες, οἱ πάντοτε ἐνδιαφερόμενοι ν' ἀμαυρώσωσιν αὐτήν. Ἐὰν ἐκ τῶν γνωστῶν ἡμῖν ἀποδείξεων ἐπειρώμεθα νὰ συνθέσωμεν εἰκόνα τινά, ἔπρεπε νὰ φαντασθῶμεν αὐτὴν πεπροικισμένην διὰ πνεύματος καθαροῦ καὶ ἀποφασιστικοῦ, πλεονεκτήματος τῶν ἀγαθῶν δεσποινῶν, τῶν οὐδόλως μετεωροπαθῶν καὶ ὀνειροπόλων, ἀλλὰ διατηρουσῶν καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς παραπτώμασι τὸ γαλήνιον αἴσθημα, χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀττικοῦ ἤθους, ὅπερ δὲν εἶχεν οὔτε τὴν ἐνεργητικότητα οὔτε τὸ θάρρος τῶν Λακαινῶν, ἐπειδὴ ἐστερεῖτο βεβαίως τοῦ ἀνδρικοῦ θάρρους τῆς Γοργοῦς[2], ἢ τῆς ὑψίστης ἀφοσιώσεως τῆς γυναικὸς τοῦ Παντέως[3], ἀλλ' ἐκέκτητο τὰ σώφρονα πλεονεκτήματα, ὧν ἡ καθημερινὴ ἄσκησις εἶναι ἴσως προτιμοτέρα μεγάλων κατορθωμάτων. Ὁ Περικλῆς παρὰ Θουκιδίδῃ ἀποτείνει πρὸς τὰς συζύγους τῶν στρατιωτῶν κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τοὺς ἑξῆς παρηγορητικοὺς λόγους: «εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς, ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχείᾳ παραινέσει ἅπαν σημανῶ· τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χείροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἡ δόξα καὶ ἧς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾖ»[4]. Τοιοῦτον ἦτο ἐν Ἀθήναις τὸ ἰδεῶδες τῆς γυναικείας ἀρετῆς, πλεῖσται δὲ γυναῖκες ἐπειρῶντο νὰ προσορμισθῶσι πρὸς αὐτό. Δὲν γνωρίζομεν, ὡς συνήθως συμβαίνει, εἰμὴ τὰς ἐπὶ ἀκολασίᾳ ἀναφερομένας· ἀλλὰ παρὰ ταύτας πολλαὶ ἐξετέλουν σιωπηλῶς τὸ καθῆκον αὐτῶν, καὶ ἀντὶ πάσης ἀμοιβῆς ἐφιλοδόξουν νὰ ἐγκωμιασθῶσιν, ὡς τις ἐξ αὐτῶν, ἧς τὸ ἐπιτάφιον

[1] [Δημοσθ.] κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου, 57.
[2] Ἡροδ. Ζ', 239, Β. 51.
[3] Πλουτάρχου, Κλεομένης, 38.
[4] Θουκυδίδης, Β, 45. 2.

διασωθὲν μέχρι ἡμῶν λέγει: «Μελέτη ἐνθάδε κεῖται, γυνὴ ἀγαθή»[1].

Ἐν τῇ ἠρέμῳ ταύτῃ διαβιώσει ὁ παῖς σπουδαῖον κατεῖχεν ἀναγκαίως μέρος. Εἴδομεν ὑπὸ τίνων μεριμνῶν περιέβαλεν αὐτὸ ἡ μήτηρ κατὰ τοὺς ἑπομένους τῇ γενέσει μῆνας· βραδύτερον ἡ μήτηρ ἐχρησίμευεν ὡς ἡ πρώτη αὐτοῦ παιδαγωγός, ἐπιπλήττουσα καὶ τιμωροῦσα αὐτό, ὅτε ἠτάκτει. Ἀλλ' ὅτε ἤρχετο τῶν σπουδῶν, δὲν φαίνεται μεριμνῶσα πολὺ περὶ αὐτοῦ. Τοῦτο ἦτο ἐκ τῶν ἐλαττωμάτων τοῦ ἀττικοῦ οἴκου· ἡ μήτηρ ἐστερεῖτο τῆς ἀναγκαίας παιδεύσεως καὶ ἐξουσίας ὅπως ἐπὶ πολὺ ἐξασκεῖ σπουδαίαν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς. Ἐνωρὶς διέφευγεν αὐτήν, διότι ἠγνόει τὸν τρόπον τοῦ ἰθύνειν αὐτὸν καὶ διότι αἱ ἀσχολίαι, αἱ ἐκτὸς τοῦ οἴκου τέρψεις, αἱ φιλίαι ἔν τε τοῖς σχολείοις καὶ ταῖς παλαίστραις καθίστων αὐτῷ, νέῳ ἔτι, ἀξίαν καταφρονήσεως τὴν ἐν τῷ οἴκῳ διατριβήν. Ἀλλ' ἐν ὅσῳ ἔζη παρ' αὐτῇ, αὕτη ἀνέτρεφεν αὐτὸν διὰ τῆς τροφοῦ. Ἔτερπε διὰ καλῶν διηγήσεων, κατεκοίμιζε δι' ᾀσμάτων[2]. Αἱ διηγήσεις καὶ τὰ ᾄσματα τῶν μητέρων καὶ τῶν τιτθῶν ἦσαν ἡ πρώτη παίδευσις ἡ διδομένη τῷ νεαρῷ Ἀθηναίῳ. Δυσκόλως κατανοοῦμεν τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν, ἰδίᾳ δὲ τὰ ᾄσματα εἶνε λίαν ἀσαφῆ δι' ἡμᾶς[3]. Εἰς τί δὲ συνίσταντο; Τὸ ὑπὸ τῆς Ἀλκμήνης τοῦ Θεοκρίτου λεγόμενον δὲν δύναται νὰ ὑπολη φθῇ αὐθεντικὸν εἶδος τῶν τοιούτων ᾀσμάτων[5]. Ἴσως ἦσαν ἁπλοῖ ἦχοι ἄνευ λέξεων, λεγόμενοι ἐπί τινος ῥυθμοῦ[6]. Καθησύχαζον ὁπωσδήποτε τὴν ὀργὴν τῶν παίδων καὶ

[1] C. I. A. IV, τ. 116 ἀρ. 49[19] ἐπιγραφὴ τοῦ Ε' αἰῶνος, προγενεστέρα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. βλ. σ. 117, ἀρ. 491[31].
[2] Πλάτ. Πρωταγ. σ. 325 C. D.
[3] Πλάτ. Νόμοι, Ζ', σ. 790 D.
[4] Ἐκάλουν αὐτὰ *καταβαυκαλήσεις*, *βαυκαλήματα* (Ἀθήναιος ΙΛ', σ. 618 Ε. Σωκρατικαὶ ἐπιστολαί, 79, ἔκδ. Dídot), Βλ. Ἡσύχ. ἐν λέξ. βαυκαλιζόντων.
[5] Θεοκρίτου, Εἰδύλ. ΚΔ', 7 καὶ ἑφ. Βλ. τὸ διάσημον ἀπόσπασμα τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Θρῃνος Δανάης, Σιμων. ἀπ. 37, ἐν Bergk, Poetae lyrici Graeci ἔκδ. Δ', ΙΙΙ, σ. 403 καὶ ἑφ.
[6] Τοῦτο φαίνεται σημαῖνον τὸ χωρίον τοῦτο τῶν Ἀριστοτέλους Προβλημάτων ΙΘ', 38, ἔκδ. Bekker: «Διὰ τί ῥυθμῷ καὶ μέλει καὶ ὅλως ταῖς συμφωνίαις χαίρουσι πάντες; Ἢ ὅτι ταῖς κατὰ φύσιν κινήσεσι χαίρομεν κατὰ φύσιν; Σημεῖον δὲ τὸ τὰ παιδία εὐθὺς γενόμενα χαίρειν αὐτοῖς.» Πιθανὸν ὡσαύτως ὅτι ἐπὶ τῶν μελῶν τούτων αἱ τροφοὶ μετεχειρίζοντο ὡς καὶ παρ' ἡμῖν λόγους αὐτοσχεδίους.

ἐπράϋνον τὰς ὀδύνας αὐτῶν. Φαντάζομαι δ' ὅτι τὰ βρέφη τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἦσαν ἀπαιτητικώτερα τῶν ἡμετέρων, καὶ ὅτι ἄσματά τινα κακόηχα ἢ ὑπορρίνως ψυθιριζόμενα εἰς τὸ οὖς αὐτῶν ἤρκουν ὅπως καταπραΰνωσιν αὐτά.

Αἱ μητέρες καὶ αἱ τροφοὶ διὰ μυρίων μέσων ἐπενήργουν ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν παίδων. Ὅπως ὑπακούσωσιν αὐταῖς, προεβάλλοντο ὡς ἀπειλὴ αἱ Ἀκκώ, Ἀλφιτώ, Γελλώ, Γοργώ, Ἔμπουσα, Λάμια, Μορμὼ ἢ Μορμολύκη, Ἐφιάλτη. Βλέπετε ὁποίαν πλουσίαν συλλογὴν φοβήτρων ἠδύνατο νὰ μεταχειρισθῶσι. Δὲν ἐρευνῶμεν τὴν ἀρχὴν τῶν μυθικῶν τούτων προσώπων, οὐδὲ σημειοῦμεν τὰς μεταξὺ αὐτῶν ὑπαρχούσας διαφοράς, ἀλλ' ὅμως λέγομεν ὅτι ἦσαν φάσματα εἰς ἃ προσέτρεχον ὅπως πτοήσωσι τὰς νεαρὰς διανοίας καὶ πορισθῶσιν ὅ τι διὰ τοῦ λογικοῦ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχωσιν [1]. Ἀναμφιβόλως ἡ φαντασία τῶν τιτθῶν καὶ τῶν μητέρων ἐποικίλλεν ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος τούτου τοῦ ὑπὸ τῆς παραδόσεως παρεχομένου, χάριν δὲ τῆς ἐπινοίας τῆς ἀφηγουμένης αἱ ἀπειλητικαὶ αὗται μορφαὶ ἐλάμβανον ποικιλωτάτας ὄψεις. Ἐν τῇ φιλολογίᾳ ταύτῃ δὲν ἀπέλειπε καὶ ὁ λύκος, οὗ τὸ ὄνομα μετεχειρίζοντο ὡς φόβητρον. Οὐδεὶς ἀγνοεῖ τὸ συμβὰν τοῦ εὐπίστου λύκου, ὅπερ καὶ ὁ Λαφονταὶν ἀναφέρει, ὅστις πλανώμενος περί τινα οἰκίαν ἤκουσε γραῖαν λέγουσαν εἰς παιδίον κλαῖον: «Παῦσε τοῦ κλαίειν· εἰ δὲ μή, τῇ ὥρᾳ ταύτῃ ἐπιδώσω σε τῷ λύκῳ» [2]. Γνωστὴ ἡ συνέχεια. Ἀλλὰ φυσικῶς οἱ παῖδες προετίμων τῶν ἀπειλῶν τούτων τὰς ἀφηγήσεις, δι' ὧν ἀπεκοιμίζοντο ἢ ἐψυχαγωγοῦντο. Ἀγνοοῦμεν ἀκριβῶς τὰς πηγὰς αὐτῶν, καίτοι δὲ ἐδηλοῦντο ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς χώρας, ἐν αἷς παρήχθησαν καὶ ὠνομάζοντο «οἱ μὲν Κύπριοι, οἱ δὲ Λυβικοί, οἱ δὲ Συβαριτικοί» [3], δύσκολον εἶναι νὰ γνωρίζωμεν ἀκριβῶς πόθεν ἐπήγασαν καὶ τίνι τρόπῳ ἐσχηματίσθησαν. Ἐν τοσούτῳ ἐν Ἀθήναις εἶχον βεβαίως πλοῦτον δημωδῶν διηγήσεων, ὧν πολλαὶ ἀπεδίδοντο τῷ Αἰσώπῳ, ἐξ ὧν ἤντλουν τὰ πρὸς ψυχαγωγίαν τῶν παίδων [4]. Τὰ πλεῖστα βρα-

[1] Becker-Goell, Charikles, II, σ. 42 καὶ ἐφ. Hermam-Blümner, Griech Privatalterthümer, §, 33, σ. 290.

[2] Αἴσωπος, 138, ἔκδ. Κοραῆ.

[3] Ἑρμογένους, Προγυμνάσματα, 1.

[4] Περὶ τῶν διηγήσεων τούτων μάλιστα δὲ περὶ τῶν τοῦ Αἰσώπου, βλ. Keller, Untersuchungen über die Gesch. der griech. Faber, ἐν Jahrb. f. cl. Philol. t. suppl. IV φύλ. 3ον σ. 309—418 H. Flach, Gesch. der griech. Lyrik, σ. 577. καὶ ἐφ.

χύτατα ὄντα ἤρχοντο, ὡς φαίνεται, ὅπως τὰ ἡμέτερα παραμύθια· «Οὕτως ἦν· οὕτω ποτ' ἦν. Ἦν γάρ ποτε χρόνος» [1]. Ἥρωες ἦσαν τὰ ζῷα, ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ μύθου τοῦ μυὸς καὶ τῆς ἰκτίδος, ὃν ὑπαινίσσεται ὁ Ἀριστοφάνης [2]. Ἀλλαχοῦ ἦρως ἦτο ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ σοφοῦ Μελανίωνος, ὃν προέτεινον εἰς μίμησιν εἰς τοὺς παῖδας [3]. Τοιοῦτος ἦτο ἀληθῶς ὁ χαρακτὴρ τῶν μύθων τούτων, οὓς «ἀξιοῦσι προσάγειν τοῖς νέοις, διότι τὰς ψυχὰς αὐτῶν πρὸς τὸ βέλτιον ῥυθμίζειν δύνανται· καὶ ἔτι ἀπαλοὺς ὄντας αὐτοὺς ἀξιοῦσι πλάττειν» [4]. Ὁ Σωκράτης ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ ἐστιχούργει τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου οὓς εἶχον διηγηθῇ αὐτῷ ἄλλοτε, εὐχαριστούμενος ν' ἀναπολῇ τὰς μεμακρυσμένας τῆς νεότητος αὐτοῦ ἀναμνήσεις [5].

Διηγήσεις μᾶλλον ἀνεπτυγμέναι ἐμύουν τὸ παιδίον εἰς τὴν μυθολογίαν. Οἱ ἐκ τῶν Ὁμηρικῶν καὶ Ἡσιοδείων ἐπῶν διαδοθέντες μῦθοι, οἱ ἐθνικοὶ μῦθοι ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν μεταδιδόμενοι ἀπετέλουν μέγα εὑρετήριον, ἐν ᾧ ἐπεζήτουν πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ τέρψῃ ἅμα καὶ διδάξῃ [6]. Διὰ τούτου καθίστων αὐτοῖς οἰκείους τοὺς μύθους, ἐν οἷς ἔμελλον νὰ βιώσωσι. Τὰ καλὰ ταῦτα μυθεύματα, δι' ὧν ἐλικνίσθη κατὰ τὰ πρῶτα αὐτοῦ ἔτη, ἐπανεύρισκε βραδύτερον ἐν τοῖς χοροῖς, οὓς ἤδε μετὰ τῶν ὁμιλίκων αὐτοῦ· ἐν τῷ θεάτρῳ δὲ ἡ τραγῳδία ἐξέθετεν αὐτὰ ὑπὸ θέλγουσαν μορφήν. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὴν ποίησιν κλίσις. Διότι ὁ ποιητὴς ἐν Ἀθήναις δὲν

[1] Ἀριστοφ. Λυσιστρ. 784—785. Σφῆκες, 1182. Βλ. τὴν ἀρχὴν τοῦ ὑπὸ τοῦ Πρωταγόρου διηγουμένου μύθου. Πλ. Πρωταγόρ. σ. 320 C.

[2] Ἀριστοφ. Σφῆκες, 1182,

[3] Ἀριστοφ. Λυσιστρ. 78- καὶ ἐφ. Ἀλλαχοῦ ὁ χορὸς τῶν γερόντων ἀφηγούμενος τὴν ἱστορίαν ταύτην παραμορφοῖ αὐτὴν κατὰ τὴν ἔννοιαν Ὁ ἠθικὸς χαρακτὴρ ὃν ἀποδίδει αὐτῇ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ σχολιαστοῦ ἐν στίχῳ 785 καὶ ἐπὶ τῆς παροιμίας *Μελανίωνος σωφρονέστερος*, ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Σουΐδα ἐν λέξ. Βλ. Λυσιστράτης, 85 καὶ ἐφ. τὴν ἱστορίαν τοῦ Τίμωνος, μεταποιηθεῖσαν ὁμοίως ὑπὸ τοῦ χοροῦ τῶν γυναικῶν.

[4] Ἑρμογέν. ἀν. 1.

[5] Πλάτ. Φαίδων, σ. 61 B.

[6] Πλάττ Πολιτ. Β', σ. 377 C—D. Νόμοι, Γ', σ. 887 D. Βλ. Ἀντιφάτην ἐν Meineke. Fragm. com. graec. III, σ. 105—106.

ὁμιλεῖ ὡς παρ' ἡμῖν πρὸς λογάδας· δὲν ἴπταται ἄνωθεν τῶν κοινῶν, κατανοούμενος ὑπὸ τῶν σοφῶν μόνον. Ἀπευθύνεται πρὸς πάντας καὶ πάντες κατανοοῦσιν αὐτόν, διότι παρὰ πᾶσιν ἐξεγείρει παλαιὰς ἀναμνήσεις. Ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτῃ τῇ τραφείσῃ διὰ μύθων οἱ ὑπὸ τῆς ποιήσεως ψαλλόμενοι ὕμνοι εὑρίσκουσι φυσικήν τινα ἠχώ, ἐὰν δὲ ὁ τέλειος ἀνὴρ παρακολουθεῖ μετὰ πάθους τὰς περιπετείας τῶν δραμάτων, καὶ κατανοεῖ εὐκόλως τὰ νοήματα τοῦ ποιητοῦ, τοῦτο γίγνεται διότι τὰ τὴν βάσιν ἀποτελοῦντα διηγήματα ἔτερψαν αὐτὸν ἐν τῇ νεανικῇ ἡλικίᾳ, παρὰ δὲ τὸν θετικὸν βίον ἦσαν χρήσιμα ὡς ἄλλος ὅλως ἰδεώδης βίος, εἰς ὃν μεταφέρεται ἀκόπως, καὶ ἐλάχιστα προκαλοῦσι τὴν φαντασίαν αὐτοῦ.

Ἐν τῇ πρώτῃ ταύτῃ ἀγωγῇ τὸ μέρος τῆς τροφοῦ ἦτο σπουδαῖον, διότι διενέμετο μετὰ τῆς μητρὸς τὴν μέριμναν νὰ τέρψῃ καὶ ψυχαγωγήσῃ τὸ παιδίον διὰ καλῶν διηγήσεων, ἐξ οὗ καὶ ἡ προσοχὴ τῶν ἀρχαίων πρὸς ἐκλογὴν τῶν γυναικῶν τούτων, μάλιστα τῶν παιδαγωγῶν, αἵτινες παρέμενον ἐπὶ πολλὰ ἔτη παρὰ τῷ παιδί. Χρύσιππος ὁ διάσημος στωϊκὸς ἐν παιδαγωγικῇ πραγματείᾳ ἀπολεσθείσῃ διὰ μακρῶν ἐπραγματεύετο περὶ τούτου. Ἤθελε τὰς τίτθας οὐχὶ ὅλως ἀμαθεῖς, ἀλλὰ λαλούσας γλῶσσαν καθαράν, ἵνα ἀπ' ἀρχῆς τὸ λεξιλόγιον τῶν παίδων περιλαμβάνει ἀνεπίληπτα στοιχεῖα [1]. Συνίστα πρὸς ἀποκοίμησιν τῶν παίδων ἴδιόν τι ᾆσμα [2]. Ἂν καὶ κατὰ τὸ σύστημα αὐτοῦ δὲν ἔπρεπε νὰ μένωσι παρὰ τῷ παιδὶ πλέον τῶν τριῶν ἐτῶν, ἐπεθύμει ὅμως κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα νὰ μορφώσωσι τὸ πνεῦμα αὐτοῦ καὶ δώσωσι καλὰς ἕξεις [3]. Τὴν αὐτὴν προσοχὴν ἀπαιτεῖ καὶ ὁ Ζευδοπλούταρχος, ὅστις συμβουλεύων

[1] Κουϊντιλιανός, I, 1, 4 : «Ante omnia ne sit vitiosus sermo nutricibus, quas, si fieri posset, sapientes etiam Chrysippus obtavit, certe quantum res pateretur, optimas eligi voluit». Ἡ διάταξις αὕτη ἀναμιμνήσκει τὸν τρόπον πρὸς ὃν ἐξωκειώθη ὁ Μονταὶν πρὸς τὴν Λατινικὴν ἀπὸ τῆς νηπιακῆς αὐτοῦ ἡλικίας. Βλ. Essais κεφ. XXXV.

[2] Κουϊντιλιανός, I, 10, 32.

[3] «Ouidam litteris instituendos, qui minores septem annis essent, non putaverunt . . . In qua sententia Hesiodum esse plurimi tradunt . . . Sed alii quoque auctores, inter quos Eratosthenes, idem praeceperunt, melius antem, qui millum tempus vacare cura volunt, ut Chrysippus. Nam is quameris nutricibus triennium dederit, tamen ab illis quoque jam formandam quam optimis institutis menten infantium judicat.

τὰς μητέρας, λέγει ὅτι «τάς γε τίτθας καὶ τροφούς, οὐ τὰς τυχούσας, ἀλλ' ὡς ἔνι μάλιστα σπουδαίας δοκιμαστέον ἐστί. Πρῶτον μὲν τοῖς ἤθεσιν Ἑλληνίδας. Ὥσπερ γὰρ τὰ μέλη τοῦ σώματος εὐθὺς ἀπὸ γενέσεως πλάττειν τῶν τέκνων ἀναγκαῖόν ἐστιν, ἵνα ταῦτα ὀρθὰ καὶ ἀστραβῆ φύηται, τὸν αὐτὸν τρόπον ἀπ' ἀρχῆς τὰ τῶν τέκνων ἤθη ῥυθμίζειν προσήκει... Ἔτι μέντοι Ἑλληνικὰ καὶ περίτρανα λαλεῖν, ἵνα μή, συναχρωννύμενοι βαρβάροις καὶ τὸ ἦθος μοχθηροῖς, ἀποφέρωνταί τι τῆς ἐκείνων φαυλότητος»[1]. Αἱ διατάξεις αὗται καίπερ προγενέστεραι τῆς ἐπασχολούσης ἡμᾶς περιόδου, εἰσὶν ἐνδιαφέρουσαι· διότι δεικνύουσιν ἡμῖν τὴν τροφὸν δούλην ἢ ἀπελεύθερον, συντελοῦσαν εἰς ἀνάπτυξιν τῆς διανοίας τοῦ νεαροῦ Ἀθηναίου. Εὐκόλως δὲ κατανοεῖ τις ὅτι ὑπὸ τοιούτων παιδαγωγῶν ἀνατρεφόμενος ἠγάπα τὰς διηγήσεις καὶ εἰσήρχετο ἐν τῷ βίῳ τὴν μνήμην ἔχων πλήρη ποιητικῶν ἀναμνήσεων.

Γ'.

Ὁ ἐν τῇ γυναικωνίτιδι βίος. Παιδιαί.

Πλὴν τῆς μητρὸς καὶ τῆς τροφοῦ ὁ παῖς ὑπεῖκε καὶ εἰς ἑαυτόν. Ἐμορφοῦτο ἀφ' ἑαυτοῦ διὰ τῶν παιδιῶν, εἰς ἃς ἐπεδίδετο εἴτε ἔξω τοῦ οἴκου ἐν ὡρίμῳ πλέον ἡλικίᾳ, εἴτε ἐν τῇ γυναικωνίτιδι ἐν ἡλικίᾳ ἀβροτέρᾳ. Πιθανῶς δὲν εἶχον γυναικωνίτιδας πᾶσαι αἱ οἰκίαι. Καὶ αὐτῶν τῶν πλουσίων οἴκων αἱ διαστάσεις ἦσαν ἐλάχισται. Τοῦτο δὲ ἀποδεικνύουσι τὰ ἐρείπεια τῆς Πομπηΐας καὶ τὰ ἔτι καὶ νῦν ἐπὶ τοῦ χώρου τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν παρὰ τὰς κλιτῦς τῆς Ἀκροπόλεως ἐπὶ τῶν λόφων ὁρώμενα ἴχνη κατοικιῶν [2]. Ὁ ἀττικὸς οἶκος ἦτο ἐν γένει μικρός. Ἀλλ' ὅμως πλεῖστοι περιεῖχον γυναικωνίτιδα, ἐν ᾗ ἡ γυνὴ διέμενε νήθουσα, ὑφαίνουσα, ῥαφιδεύουσα, καταγινομένη περὶ τὸν κόσμον αὐτῆς. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα παρέχουσιν εἰκόνα τινὰ τῶν οἰκιακῶν τούτων σκηνῶν, ἃς οἱ Ἀττικοὶ τεχνῖται διεσκεύαζον διὰ τῆς χάριτος, ἣν εἰς πᾶν ἐγνώριζον ν' ἀποδίδωσι. Δι' ἀφελείας, ἧς οὐκ ὀλίγα παραδείγματα παρέχουσιν ἡμῖν αἱ ἐπὶ

[1] [Πλουτάρχου]. Περὶ ἀγωγῆς παίδων, 5—6.

[2] Περὶ τούτου βλ. E. Burnouf, Archives des missions scientifiques, V. σ. 71 καὶ ἐφ. Karten von Attica, φύλ. I, a. Milchhoefer, Denkmaeler de Baumeister, ἐν λέξ. Athen, σ. 154, στήλ· 1.

τῶν ἀγγείων γραφαί, παρίστων διὰ τῆς ἀπεικονίσεως στύλου, κίονος μετὰ τοῦ κιονοκράνου αὐτοῦ, θύρας ἡμιανοίκτου, σκηνήν τινα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ οἴκου. Ἕδραι μεγάλαι μετὰ ποδῶν κομψῶς κυρτουμένων, καὶ μετὰ προσκλίντρων εὐρέων καὶ στρογγύλων, σκολύθρια τύλεσι κεκαλυμμένα, καλαθίσκοι ἐρίου, κάτοπτρα, κόφινοι ἀπετέλουν τὴν συνήθη ἐπίπλωσιν τῶν αἰθουσῶν τούτων, ἃς ἐχρησιμοποίουν αἱ Ἀτθίδες εἰς ἐργαστήρια καὶ κομμωτήρια[1]. Ἐν τῷ ἠρέμῳ τούτῳ διαμονητηρίῳ εὐθὺς ὡς τὸ παιδίον ἄρξηται βαδίζον μόνον, παίζει καὶ τέρπεται. Οἱ Ἀθηναῖοι οὐ μόνον δὲν ἐκώλυον τὰς παιδιάς, ἀλλ' ἐνεθάρρυνον αὐτάς. Τοῦτο τοὐλάχιστον καταφαίνεται ἐκ τῶν περὶ ἀγωγῆς γραψάντων φιλοσόφων. Ὁ Πλάτων συνιστᾷ ὅπως «καὶ ἔτι ἐξέτει ἤθει ψυχῆς παιδιῶν δέον ἂν εἴη»[2]. Ὄντως συμβουλεύει τὸν «ὁτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ εὐθὺς ἐκ παίδων μελετᾶν δεῖν παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἑκάστοις προσήκουσιν· οἷον τὸν μέλλοντα ἀγαθὸν ἔσεσθαι γεωργὸν ἤ τινα οἰκοδόμον, τὸν μὲν οἰκοδομοῦντα τι τῶν παιδείων οἰκοδομημάτων παίζειν χρή, τὸν δ' αὖ γεωργοῦντα, καὶ ὄργανα ἑκατέρῳ σμικρά, τῶν ἀληθινῶν μιμήματα, παρασκευάζειν τὸν τρέφοντα αὐτὸν ἑκάτερον· καὶ δὴ καὶ τῶν μαθημάτων ὅσα ἀναγκαῖα προμεμαθηκέναι προμανθάνειν, οἷον τέκτονα μετρεῖν ἢ σταθμᾶσθαι καὶ πολεμικὸν ἱππεύειν παίζοντα ἤ τι τῶν τοιούτων ἄλλο [ποιοῦντα] καὶ πειρᾶσθαι διὰ τῶν παιδιῶν ἐκεῖσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παίδων, οἳ ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν»[3]. Ὡς βλέπομεν ὑπάρχει ἐν τοῖς ἀνωτέρω πρόγραμμα διδακτικῶν παιδιῶν ἀνακαλουσῶν τὰς εὐφυεῖς συναναστροφὰς τῆς παιδαγωγίας τοῦ Φενελῶνος. Ἀλλ' αἱ παιδιαί, ἃς ὁ Πλάτων προτιμᾷ «εἰσὶ τοῖς τηλικούτοις αὐτοφυεῖς τινές, ἃς ἐπειδὰν ξυνέλθωσιν αὐτοὶ σχεδὸν ἀνευρί-

[1] Αἱ σκηναὶ τῆς γυναικωνίτιδος εἰσὶ πολυπληθεῖς ἐπὶ τῶν ἀγγείων. Παραπέμπω μόνον εἰς Stackelberg, Die Graeber der Hellenen, εἰκ. 33. Panofka, Griechinnen und Griechen, Griechinnen nach Vasenb. ἀρ. 3. Gerhard, Trinkshalen und Gefoesse, εἰκ. 14 ἀρ. 1. Heydemann, Griech. Vasenbilder, εἰκ. 8, ἀρ. 5, εἰκ. 11, ἀρ. 1. Gayette arch. 1878, εἰκ. 23. Arch. Zeitung, XXXIX, εἰκ, 15 καὶ 16, XI, εἰκ. 7, XLIII, εἰκ 15. Dumont et Chaplain, les Ceramiques de la Gréce propre, I, εἰκ. 7 μετὰ τῆς σημειώσεως τοῦ Pottier, σ. 364 καὶ ἐφ. κλπ.

[2] Πλάτ. Νόμοι, ζ' σ. 793 Ε.

[3] Πλάτ. Νόμοι, α' σ. 643 Β—C.

σκουσι»[1]. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδέχεται τὰς παιδιὰς λέγων: «Ἥτε γὰρ παιδιὰ χάριν ἀναπαύσεως ἐστί, τὴν δ' ἀνάπαυσιν δέον ἡδεῖαν εἶναι (τῆς γὰρ διὰ τὸν πόνον λύπης ἰατρεία τις ἐστιν)· καὶ τὴν διαγωγὴν ὁμολογουμένως δεῖ μὴ μόνον ἔχειν τὸ καλὸν ἀλλὰ καὶ τὴν ἡδονήν»[2]. Μήπως τοῦτο δὲν ἀνταποκρίνεται εἴς τινα τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν ; «Ἅμα δὲ δεῖ τοὺς παῖδας ἔχειν τινὰ διατριβήν, καὶ τὴν Ἀρχύτου πλαταγὴν οἴεσθαι γενέσθαι καλῶς, ἣν διδόασι τοῖς παιδίοις, ὅπως χρώμενοι ταύτῃ μηδὲν καταγνύωσι τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν· οὐ γὰρ δύναται τὸν νέον ἡσυχάζειν»[3]. Ὥστε πρὸ δισχιλίων καὶ πλέον ἐτῶν ὑπῆρχον παιδιαί, δι' ὧν οἱ γονεῖς ἔμενον ἥσυχοι.

Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἡ πρᾶξις ἦτο σύμφωνος τῇ θεωρίᾳ, διότι ἐσαεὶ ὁ νεαρὸς Ἀθηναῖος φαίνεται ἐνθουσιῶν ἐπὶ ταῖς παιδιαῖς. Αἱ παιδιαί, ἃς οἱ παῖδες προτιμῶσιν, εἶναι αἱ ὑπ' αὐτῶν ἐφευρισκόμεναι· ἐὰν δώσητε αὐτοῖς καλὰ ἀθύρματα καταφρονοῦσι καὶ θραύουσιν αὐτά, ἐν ᾧ μετὰ πτύου καὶ ὀλίγης ἄμμου παίζουσιν ἐπὶ μακρὸν χρόνον οὐδόλως ἀποκάμνοντες. Ὁ παῖς τῶν Ἀθηνῶν εἴπετο τῷ κοινῷ νόμῳ· ἐπιδέξιος

> ἔπλαττεν ἔνδον οἰκίας ναῦς τ' ἔγλυφεν,
> ἁμαξίδας τε σκυτίνας εἰργάζετο
> κἀκ τῶν σιδίων βατράχους ἐποίει[4]

Ἴσως ὡσαύτως, ὡς ὁ Λουκιανός, ἀνέπλαττεν ἀποξέων τὸν κηρόν «βόας ἢ ἵππους ἢ καὶ νὴ Δι' ἀνθρώπους»[5] ἢ ἐτεκταίνετο, ὡς Διονύσιος ὁ τύραννος, «ἁμάξια καὶ λυχνίας καὶ δίφρους ξυλίνους καὶ τραπέζας»[6]. Εἰς τὰ ἀριστουργήματα ταῦτα τῆς παιδικῆς ὑπομονῆς προσετίθεντο καλὰ ἀθύρματα διδόμενα ὑπὸ τῶν γονέων. Ὁ Στρεψιάδης διηγεῖται ὅτι διὰ τοῦ πρώτου ἡλιαστικοῦ ὀβολοῦ, ὃν ἔλαβεν, ἠγόρασεν ἐν Διασίοις «ἁμαξίδα» διὰ τὸ τέκνον αὐτοῦ[7]. Οἱ κορο-

[1] Πλάτ. Νόμοι, ζ' σ. 794 Α.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. Δ' (Ζ') 15, 4.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. Δ' (Ζ') 6, 1.

[4] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 877 καὶ ἐφ. σχολ. στ. 879 καὶ 881.

[5] Λουκιαν. Ἐνύπν. 2.

[6] Πλουτάρχ. Δίων, 9.

[7] Ἀριστοφ. Νεφ. 861 καὶ ἐφ. Τοιαύτην πρέπει ν' ἀποδώσωμεν ἔννοιαν εἰς τὴν λέξιν «ἁμαξίδα», εἰς ἣν ὁ σχολιαστὴς ἐν στ. 864 καὶ ὁ Σουΐδας ἐν λέξει δίδουσι τὴν σημασίαν πλακοῦντος. Ἡ ἔννοια, ἣν παραδεχόμεθα, συνάδει μᾶλλον πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Φειδιππίδου. Βλ. προσέτι Νεφελῶν, στ. 880.

πλάσται, οἱ κατασκευάζοντες τὰ πρὸς διαφόρους χρήσεις προωρισμένα εἰδωλια, εἰργάζοντο καὶ χάριν τῶν παίδων· ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῶν ἐξήρχοντο τὰ ποικιλόμορφα ἀθύρματα [1], αἱ ἔναρθροι πλαγγόνες [2], οἱ διὰ τροχίσκων συρόμενοι ἵπποι [3], ὧν τοσαῦτα παράδοξα εἴδη διεσώθησαν μέχρι ἡμῶν ἐν τοῖς τάφοις. Ἐκ τῶν προσφιλῶν παιδιῶν τοῦ νεαροῦ Ἀθηναίου ἦσαν οἱ ἀστράγαλοι· ἠρέσκετο εἰς ταύτην ἐκ παίδων· ἔπαιζε δὲ αὐτοὺς καὶ ἐπὶ τῆς παλαίστρας ἔτι αὐτῆς, παρὰ τῇ οὐδῷ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας [4]. Τόμον ὅλον δύναταί τις νὰ πληρώσῃ θέλων νὰ περιγράψῃ λεπτομερῶς πάσας τὰς παιδιὰς ταύτας. Καὶ κατ' αὐτὴν ἔτι τὴν ἀρχαιότητα πολλοὶ συγγραφεῖς ἐπειράθησαν τοῦτο· γνωστὸν δὲ ἦτο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις σύγγραμμά τι τοῦ Σουητωνίου, ἐν ᾧ ὁ σοβαρὸς τῶν Καισάρων ἱστορικὸς συνέλεξε πάσας τὰς μαρτυρίας περὶ τῶν προσφιλῶν παιδιῶν, οὐ μόνον τῶν ἐν Ἀθήναις, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν ἁπάσῃ τῇ Ἑλλάδι [5]. Πολλοὶ τῶν νεωτέρων σοφῶν ἐκτενεῖς ἔγραψαν περὶ τοῦ ζητήματος τού-

[1] J. Martha, Catalogue, 106, 139, 168, 172, 173, 174·

[2] J. Martha, Catalogue, 521, 522, 523, 695, 626, 697, 798—85. Βλ. Antiquités du Bosphore Cimmérien, εἰκ. 74, ἀρ. 8. Schreiber, Kulturhis-. Bilderatlas, εἰκ. 82, ἀρ 11. ἀγαλμάτιον ἐκ Τάραντος ἐν τῷ Λούβρῳ. Heuzey Les fig. ant. de terre cuite du musée du Louvre, εἰκ. 48 bis 1ρ. 4 καὶ 6. εἰδώλια προερχόμενα ἐκ Κυρηναϊκῆς. Βλ. προσέτι ἐν Λούβρῳ τρεῖς πλαγγῶνες διαφόρων σχημάτων, εὑρεθείσας ἐν Τάραντι· α') γυναικός, φερούσης βραχὺν χιτῶνα, ὀλίγον κεκολπωμένον καὶ τὴν κεφαλὴν ἐχούσης κεκοσμημένην διὰ πλατυφύλλου στεφάνου, β') γυναικὸς ὁμοίως σχεδὸν ἐνδεδυμένης καὶ κρατούσης στέφανον, γ') γελοῖόν τινα γάστρωνα, ἔχοντα γαστέρα προέχουσαν, φέροντα κωμικὴν προσωπίδα. Τῶν δύο τελευταίων πλαγγόνων μόνον αἱ κνῆμαι εἶναι ἔναρθροι. Περὶ τῶν ἀθυρμάτων τούτων βλ. τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Becker-Goell, Charikles, II, σ. 34 καὶ ἐφ. καὶ τὴν τῶν Pottier καὶ Reinach, la Necropole de Myrina, σ. 262, σημ. 7.

[3] J. Martha, Catalogue, 85, εἰδώλιον εὑρεθὲν ἐν Ἀττικῇ ἐν τῷ τάφῳ παιδός. 86 εἰδώλιον ὅμοιον Pottier καὶ Reinach, ἔνθ. ἀν. σ. 96, 106, εἰδώλιον ὅμοιον ἀνακαλυφθὲν ἐν τάφῳ παιδός. Δύσκολος ἄλλως εἶναι ἡ ἀναγνώρισις καὶ μεταξὺ τῶν ἐκ τῶν αὐτῶν τάφων προερχομένων εἰδωλίων, τῶν εἰς παιδιὰς χρησίμων. Βλ. Furtwaengler, Collection Sabouroff. II, σ. 11.

[4] Πλουτάρχ. Ἀλκιβ. 2. Πλάτ. σ. 110 Β. Λύσις, σ. 206 Ε. Περὶ τῆς παιδιᾶς ταύτης βλ. Pottier καὶ Reinach ἔνθ. ἀν. σ. 215 καὶ ἐφ. L. Bolle, Das Knoechelspiel der Alten, Sonderabdruck aus der von Lehrerkollegium des Gymnasialdirektors herausg. Festschrift, 1886.

[5] Σουίδας ἐν λέξ. Τράγκυλλος.

του πραγματείας, ὧν ἡ καλλίστη εἶναι ἡ τοῦ κ. Grasberger [1]. Παράδοξον μὲν βεβαίως φαίνεται νὰ βλέπωμεν τοὺς αὐστηροὺς τῆς πολυμαθείας νόμους εἰς τοσοῦτῳ ἐλαφρὰς εἰκασίας ἀναφερομένους, ἀλλ' ὅμως πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν τελεία καὶ ὅτι διαφωτίζει πολλὰ κακῶς ἐγνωσμένα μέρη τοῦ ἀρχαίου βίου. Εἰς τὸ σύγγραμμα δὲ τοῦτο παραπέμπω τοὺς ἐπιθυμοῦντας εὐρυτέρας εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν χρήσει παρ' Ἀθηναίοις παιδιῶν. Ἐνταῦθα θὰ ἀναμνήσω μόνον σκηνάς τινας συνήθως ἀναπαραγομένας ὑπὸ τῶν ζωγράφων τῶν ἀγγείων, ὧν ἡ ἔννοια δυσκόλως κατανοεῖται.

Ἐν τοῖς συνήθεσιν ἀθύρμασι τῶν παίδων εὑρηνται μικραὶ οἰνοχόαι, ἀνάλογοι πρὸς τὸ ἀνάστημα αὐτῶν. Πλεῖστα τοιαῦτα ἀγγεῖα ὑπάρχουσιν ἐν ταῖς Εὐρωπαϊκαῖς συλλογαῖς, μέγαν δὲ ἀριθμὸν τούτων κατέχει τὸ ἐν Ἀθήναις πολυτεχνεῖον, πλεῖστα δὲ ὑπάρχουσιν ἐν Βερολίνῳ, Παρισίοις καὶ Πετρουπόλει [2]. Αἱ μορφαὶ τῶν ἀγγείων τούτων εἶναι ἐρυθραί, ἐξέχουσαι, ἐπεξειργασμέναι διὰ λευκῶν καὶ χρυσῶν κόσμων, τὰ δ' ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζόμενα πρόσωπα εἰσὶ παῖδες, γυμνοὶ σχεδὸν πάντοτε, μὴ φέροντες ἔτι τὸν εὐρὺν χιτῶνα, ὃν θέλομεν ἴδῃ φέροντας παρὰ τῷ γραμματιστῇ [3]. Θῶμιγξ περίαπτον φέρουσα περιβάλλει τὸ στῆθος ὡς ἀορτήρ [4]. Ἐνίοτε φέρουσι χιτῶνά τινα χειριδωτόν, ἔμπροσθεν ἀνοικτόν [5]. Τινὲς τῶν μικκύλων τούτων εἰκόνων

[1] Erziehung und Unterricht, I, σ. 1—163.

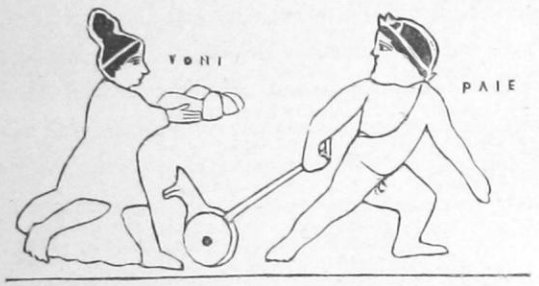
[2] Διὰ τὴν βιβλιογραφίαν τῶν ἀγγείων τούτων βλ. Piot, Gazette arch. 1876, σ. 55 σημ. 2. Pottier, les Céramiques de la Grèce propre τοῦ Dumont καὶ Chaplain, I, σ. 5. Δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν τὰς μικρὰς ταύτας οἰνοχόας μετὰ τῶν ἀρυβαλλικῶν ληκύθων τῶν ὁμοίων αὐταῖς κατὰ τὴν τέχνην, ἀλλ' εἰκονιζουσῶν διαφόρους ὑποθέσεις.

[3] Ὁ μικρὸς Ἀθηναῖος ἔζη γυμνὸς ἢ ἡμίγυμνος ἐν τῇ γυναικωνίτιδι. Τοὐναντίον ἡ μικρὰ Ἀττὶς ἦτο πάντοτε ἐνδεδυμένη βλ. τὴν ὄπισθεν εἰκόνα ληφθεῖσαν ἐκ τοῦ Griech. Vasenbilder εἰκ. 12, ἀρ. 3, τοῦ Heydemann. Ἰδίου εἰκ. 12, ἀρ. 6. C. Robert, Arch. Zeitung XXXVII εἰκ. 6, ἀρ. 5, κλ. Περὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἐνδυμασίας τῶν κορασίων βλ. Lenormant et de Witte, Élite de mon. cèramographiques II, εἰκ. 90.

[4] Εἰκ. 1, 2, 3. βλ. Heydemann, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 12, ἀρ. 1, 5, 7, 8, 9, 10, ὡς καὶ παράρτ. ἀρ. 3, 4, 6, 7, 8. Bendorf, Griech. und sicil. Vasenbilder, εἰκ. 36, ἀρ. 1, 5 κλ.

[5] Stackelberg, Die groeber der Hellenen, εἰκ. 17, ἀρ. 4. Compte rendu

φαίνονται ἀναπαριστῶσαι τὰς συνήθεις παιδικὰς τέρψεις. Ἐπί τινων τούτων εἰκονίζεται παιδάριον σῦρον ἅμαξαν βαναύσως ἐπεξειργασμένην[1], ἐπ' ἄλλων δὲ πολλὰ παιδία παίζοντα μετ' οἰνοχοῶν[2]. Ἀλλαχοῦ παιδάριόν τι τριετὲς μόλις καταγίνεται περὶ τὴν ἀθῴαν τῆς κηπουρικῆς παιδιάν· συνάπτων τὰς δύο αὐτοῦ χεῖρας κομίζει χῶμα

Εἰκ. 1. Παῖδες ἑορτάζοντες τοὺς Χόας.

εἰς τὴν βάσιν λεπτοῦ κορμοῦ δένδρου πεφυτευμένου εἰς τὴν γῆν[3]· ἕτερον ἕρπει πρὸς χθαμαλὴν τράπεζαν, ἐφ' ἧς παράκειται δειπνάριον, οὗ ὀρέγεται[4]· Ἐν ταῖς σκηναῖς ταύταις μίγνυνται ζῷα τῶν οἰκιακῶν ἃ οἱ Ἀθηναῖοι ἠρέσκοντο διατηροῦντες ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν· οἷον ἥμερος νῆσσα, ἣν τὸ παιδίον πειρᾶται νὰ συλλάβῃ[5]· δορκὰς

de la commision imp. arch. pour l' année 1873, Saint-Pétesbourg 1876, εἰκ. 3. ἀρ. 4.

[1] Ἡ ὑπ' ἀρ. 1 εἰκὼν εἶναι σχετικῶς δεξιώτερον γεγραμμένη. Εἶναι μικρὸν ἅρμα, ἐν ᾧ διακρίνεται καθαρῶς ἡ ἄντυξ ἡ χρήσιμος ὡς ἔρεισμα καὶ προφυλάττουσα τὰς κνήμας μαχητοῦ βλ. Stackelberg, ἔνθ, ἀν εἰκ. 17 ἀρ. 4. Le normant καὶ Witte, ἔνθ. ἀν. II, εἰκ. 89. Ἐν γένει αἱ ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων εἰκονιζόμεναι ἁρμάμαξαι σύγκεινται ἁπλῶς ἐκ δύο τροχῶν καὶ ἑνὸς ῥυμοῦ, βλ. O. Jahn, Berichte ūber die Verhandlungen der Koen saechs. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipsig phil. hist. cl, VI, εἰκ. 12, ἀριθ. 1. C. Robert, Arch. Zeitung XXXVII, εἰκ. 6, ἀρ. 1, 4, κτλ.

[2] Heydemann, ἔνθ. ἀν. εἰκ 12, ἀρ. 1, 5, 7, 9, 10, παράρτ. ἀρ. 4 κτλ. Collignon, Catalogue 411, 417, 421, 423, 426, 428, 431.

[3] Collignon, Catalogue, 412.

[4] Colignon, Catalogue, 569. βλ. 417, 426.

[5] Collignon, Catalogue. 415 βλ. Compie rendu . . . pour l'année 1868. Saint-Pétersbourg 1869, εἰκ 4 ἀρ. 7. παιδίον παῖζον μετὰ χηνός.

ἐξημερωμένη, ἧς ἐπὶ τῆς ῥάχεως βρενθύεται μικρὸς ἱππεύς[1]· αἴξ καλπάζουσα, ἣν νεαρὸς ἡνίοχος ἄνωθεν τοῦ ἅρματος παρωξύνει διὰ χλωροῦ κλαδίσκου[2]. Ἀλλὰ τὸ συχνότερον ἐν ταῖς συνθέσεσι ταύταις ἁπάντων ζῷον εἶναι ὁ κύων, ὁ μελιταῖος κύων, ὁ ἔχων αἰχμηρὸν ῥύγχος καὶ οὐρὰν ὡς σάλπιγγα, ὁ συνῳδός, ὁ φίλος τῶν παίδων καὶ τῶν γυναικῶν, ὁ μαμμόθρεπτος τοῦ οἴκου κάτοικος, οὗτινος ἡ εὐφυὴς ὄψις ἦτο προσφιλὴς τοῖς Ἀττικοῖς ζωγράφοις[3]. Ἀλλ' ὅμως δὲν παρίσταται πάντοτε ὑπείκων εἰς τὰς θελήσεις τῶν ἄλλων· διότι ἔν τινι ἀγγείῳ εἰκονίζεται διώκων παιδίον κρατοῦν πλακοῦντα· τὸ παιδίον φεύγει, ὁ δὲ κύων διώκει αὐτὸ ἀπειλῶν διὰ τῶν ὀδόντων, ἐὰν μὴ λάβῃ μερίδιον[4]. Συχνότερον παίζει μετὰ τῶν νέων αὐτοῦ κυρίων, οἵτινες ἀμείβουσιν αὐτόν διὰ τὰς εὐαρέστους στιγμάς, καθ' ἃς τέρπει αὐτούς, διὰ θωπειῶν καὶ λιχνευμάτων[5]. Ἐνίοτε μάλιστα ζευγνύμενος εἰς μικρὰν ἅμαξαν σύρει αὐτοὺς ἑκουσίως καὶ φαίνεται εὐχαριστούμενος ὡς προδιαθέτων εἰς τὰς συγκινήσεις, ἃς ἐπιφυλάσσουσιν αὐτοῖς αἱ σταδιοδρομίαι[6]. Ἐξ αὐτῶν καταφαίνονται αἱ συνήθεις τοῦ νεαροῦ Ἀθηναίου παιδιαί. Θεώμενός τις ἐγγύτερον τὰς εἰκόνας ταύτας διαβλέπει ἕτερόν τι ἢ ἁπλῶς σκηνὰς τοῦ παιδικοῦ βίου· διαβλέπει τὴν ἀνάμνησιν μιᾶς τῶν μεγάλων Ἀττικῶν ἑορτῶν τῶν Ἀνθεστηρίων. Τοιοῦτον ἦτο ὡς γνωστὸν τὸ ὄνομα τῆς πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου ἀρχαιοτάτης Ἀττικῆς ἑορτῆς[7], τῆς ἀγομένης

[1] Collignon, Catalogue, 430. βλ. Heydemann, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 12, ἀρ. 2. Saglio Dictionnaire ἐν λέξει Bestiae mansuetae, εἰκ. 828.

[2] Collignon, Catalogue, 437, βλ. 416, 425. Ἐπὶ ὁμοίου ἀγγείου ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Λούβρου εἰκονίζεται παῖς καθήμενος ἐπὶ μικρᾶς ἁμάξης, ἧς οἱ τροχοὶ παρὰ τὸ σύνηθες εἰσὶ καταφανεῖς καὶ ἣν σύρουσι διευθυνόμενοι ἀριστερὰ δύο καλπάζουσαι αἶγες. Τὸ παιδίον ἡνιοχεῖ αὐτάς. Περὶ τὸν τράχηλον μεγαλοπρεπὴς κόσμος ἐξ ὄσχου καὶ φύλλων κισσοῦ. Ἐργασία λεπτοτάτη, ὕψος 0,07, CA, 16 ἐξ Ἀθηνῶν.

[3] Cougny ἐν Saglio Dictionnaire λέξ. Canis σ. 883, στήλ. 2.

[4] Heydemann, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 12, ἀρ. 8.

[5] Stackelberg, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 17, ἀρ. 4. Compte rendu. . .pour l' année 1873. Saint-Pètersbourg, 1876, εἰκ. 3. ἀρ. 4.

[6] Piot, Gazette arch. 1878, εἰκ. 7 ἀρ. 1. Περὶ τῶν διαφόρων σκηνῶν τῶν εἰκονιζομένων ἐν ταῖς οἰνοχόαις ταύταις, βλ. Collignon, Histoire de la céramique grecque, σ. 257 καὶ ἑφ.

[7] Θουκυδ. Β', 15, 4.

τελευτῶντος τοῦ Φεβρουρίου καὶ διαρκούσης ἡμέρας τρεῖς[1]. Ἐχαιρέτιζον τὴν ἐπάνοδον τοῦ ἔαρος καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν πρώτων ἀνθέων· ἦτο ὡσαύτως ἡ ἑορτὴ τοῦ νέου οἴνου, ὃν ἐξέθετον εἰς πώλησιν καὶ ὃν ἐπρομηθεύοντο οἱ ξένοι καὶ οἱ ἐν τοῖς δήμοις οἰκοῦντες. Καθ' ἑκάστην ἄλλως ἡμέραν ἤγοντο καὶ ἑορταί. Τὴν πρώτην ἡμέραν ἤνοιγον τοὺς πίθους καὶ ἐγεύοντο τοῦ οἴνου τοῦ ἔτους, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἡμέρα αὕτη ἐκλήθη Πιθοίγια. Ἕκαστος πολίτης προσέφερεν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ θυσίαν παρόντων τῶν δούλων, οἵτινες κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ πράξωσι καὶ εἴπωσιν ὅ,τι ἂν ἤθελον. Ἡ παροιμία «Θύραζε, Κᾶρες, οὐκέτ' ἀνθεστήρια»[2], ἀνεμίμνησκε τὴν ἄδειαν ταύτην ὑπαινισσομένη τὴν ἐλευθερίαν τὴν παρεχομένην τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ ἧς ἀναμφιβόλως ἀπήλαυον καὶ κατὰ τὰς λοιπάς[3]. Κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν ἐτελεῖτο ἡ ἱερὰ πομπὴ ἡ φέρουσα εἰς τὸν Κεραμεικὸν καὶ ἐπανάγουσα εἰς Λήναιον τὸ ἀρχαῖον ξύλινον ἄγαλμα τοῦ Διονύσου Ἐλευθερέως. Τὴν ἑορτὴν ταύτην γιγνομένην ἑσπέρας ὑπὸ τὰς αὐγὰς τῶν πυρσῶν συνῴδευον ἄσματα, χοροί, καὶ προσωπιδοφορίαι[4]. Τὸ κύριον μέρος τῆς ἑορτῆς ἀπετέλει τὸ δεῖπνον τὸ συναθροίζον ἐν τῷ θεάτρῳ τοὺς πλείστους ἐκ τῶν μετασχόντων τῆς πομπῆς. Ἦτο τὸ δεῖπνον τῶν Χοῶν, ἡ δὲ λέξις αὕτη ὑπεσήμαινε τὸ σύνολον τῶν ἀποτελούντων τὴν δευτέραν ἡμέραν ἑορτῶν. Παράδοξον εἰκόνα τῆς δημοσίας ταύτης εὐωχίας παρέχει ἡμῖν ὁ Ἀριστοφάνης ἐν Ἀχαρνεῦσιν[5]. Ἕκαστος ἔφερε τὴν τροφὴν αὐτοῦ. Ἔτρωγον τότε ἐν γένει μακροὺς ἄρτους μετὰ ἔτνους προκαλοῦντας τὸν πότον[1]. Εἰς τὰ πατροπαράδοτα ταῦτα ἐδέσματα προσετίθεντο καὶ ἕτερα λεπτότερα. Μὴ λαμβάνων τις κατὰ γράμμα τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἀριστοφάνους βλέπει ὅτι τὰ αὐτοσχέδια ταῦτα δεῖπνα συνέκειντο ἐνίοτε ἐκ πολλῶν ἐδεσμάτων. Τράπεζαι, προσκεφάλαια διετίθεντο ἐκ τῶν προτέρων τῇ φροντίδι τοῦ ἱερέως τοῦ Διονύσου, τὸ δὲ πλεῖστον τῶν Ἀθηναίων διεσπείρετο ἐπὶ τῶν βαθμίδων ἀποτελοῦν ὑπὸ τὴν κινουμένην τῶν πυρσῶν λάμψιν εὔθυμον καὶ γραφικὴν εἰκόνα. Τότε ἤρχετο παράδοξός τις ἅμιλλα. Οἱ πόται παρετάσσοντο κρατοῦντες ἕκαστος χόα πλήρη οἴνου, εἰς δὲ τὸ ὑπὸ τῆς σάλπιγγος διδόμενον σημεῖον ἐκένουν ἀπνευστὶ τὸ περιεχόμενον. Ὁ ταχύτερον κενῶν τὸν χόα ἀνεκηρύσσετο νικητὴς καὶ ἐλάμβανεν ἀμοιβὴν ἀσκὸν νέου οἴνου[2]. Ἡ ἐκ τοῦ θεάτρου ἐπάνοδος ἦτο θορυβώδης· ἐπανήρχοντο ᾄδοντες ὑπὸ τὰ τύμπανα, φαιδροὶ κῶμοι περιεφέροντο ἀνὰ τὴν πόλιν, ἥτις καθ' ὅλην τὴν νύκτα εἶχεν ὄψιν τερπνὴν καὶ ταραχώδη. Τὴν νύκτα ταύτην τῆς μέθης καὶ τῆς βακχικῆς παραφορᾶς διεδέχετο ἡμέρα θλίψεως, ἡ ἡμέρα τῶνΧύτρων, δι' ἧς ἐπερατοῦντο τὰ Ἀνθεστήρια. Τὴν ἡμέραν ταύτην ἕκαστος Ἀθηναῖος ἔβραζεν ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ πυρὸς συμβολικὰς βοτάνας, προωρισμένας πρὸς τροφὴν τῶν σκιῶν, αἵτινες, καθ' ἃ ἐνόμιζον, ἀνήρχοντο ἐπὶ τῆς γῆς. Ταυτοχρόνως ἵδρυον ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Ληναίου τοὺς δεκατέσσαρας βωμούς, ἐφ' ὧν ὤφειλον νὰ θύσωσιν αἱ δεκατέσσαρες *γεραραί*, ἐκλεγόμεναι μεταξὺ τῶν ἐξ εὐγενῶν ἑλκουσῶν

[1] Ἀπὸ τῆς 11 μέχρι τῆς 13 Ἀνθεστηριῶνος. Περὶ τῆς ἑορτῆς ταύτης βλ. A. Mommsen, Ἑορτολόγιον, σ. 345καὶ ἑφ. Scohemann, Antiquités grecques, μετάφρ. Galusci, II, σ. 577 καὶ ἑφ. Thraemer, Aüsführl, Lexicon τοῦ Roscher ἐν λέξ. Διόνυσος σ. 1071 καὶ ἑφ. Jules Girard, ἐν Saglio, Dictionnaire, ἐν λέξ. Διονύσια, σ. 235 καὶ ἑφ.

[2] Ζηνοβίου, Παροιμίαι, Δ', 33.

[3] Κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια ἢ ἴσως κατὰ τὴν δευτέραν μόνον ἡμέραν, οἱ δεσμῶται ἀπήλαυον προσωρινῆς ἐλευθερίας ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ ὑποδείξωσιν ἐγγυητὴν πολίτην τινά, ὅτι δὲν θὰ ἀποδράσωσιν. Ἡ αὐτὴ χάρις ἀπενέμετο αὐτοῖς καὶ κατὰ τὰ Παναθήναια, πιθανῶς δὲ καὶ κατ' ἄλλας Διονυσιακὰς ἑορτάς. βλ, Δημοσθ. κατὰ Ἀνδροτίωνος, 68, καὶ τὸν σχολιαστήν.

[4] A. Mommsen, ἔνθ. ἀν. 356 καὶ ἑφ.

[5] Ἀριστοφ. Ἀχαρν. 1000 καὶ ἑφ. Εἰς τὰ Ἀνθεστήρια ὡσαύτως ἀναφέρονται αἱ περιγραφόμεναι ἑορταὶ ἐν στ 237—239. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι ἡ θυσία ἣν παρασκευάζει ὁ Δικαιόπολις μετὰ τῶν οἰκετῶν, στ. 249. Ὡς εἰκότως παρατηρεῖ ὁ Mommsen, ἔνθ. ἀν. σ. 349, σημ. 2, ἡ θυσία αὕτη ἐγένετο ὑπὲρ τῶν οἰκετῶν, ἐπειδὴ ἐν τῇ ἑορτῇ ταύτῃ ἐτιμῶντο οἱ δοῦλοι. Ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν Χοῶν ἐτιμῶντο οἱ ἐλεύθεροι, ἐν τῇ τῶν Λαναίων αἱ γυναῖκες, ἐν τῇ τῶν Θεσμοφορίων αἱ ἔγγαμοι γυναῖκες, ἐν τῇ τῶν Ἀνθεστηρίων οἱ δοῦλοι.

δομεν τὸ τοιοῦτον ἦτο λεπτομέρεια τῶν Πιθοιγίων Βλ. Ἀθήναιον, Γ', σ. 437 Ε παριστῶντα Διονύσιον τὸν Ἡρακλειώτην «τοῖς οἰκέταις συνεορτάζοντα ἐν τῇ τῶν Χοῶν ἑορτῇ». Ἀλλ' ἡ λέξις Χόες δὲν σημαίνει ἐνταῦθα ἀκριβῶς ὅ τι εἴπομεν, ἀλλὰ τὸ σύνολον τῶν Ἀνθεστηρίων, ἤτοι τὰ Πιθοίγια καὶ τοὺς Χόας. βλ. A. Mommsen, ἔν. ἀν. σ. 349, σημ. 2.

[1] Ἀριστοφ. Ἀχαρν. 245 καὶ σχολ. στ. 246.

[2] Ἡ σκηνὴ καθαρώτατα περιγράφεται ἐν Ἀχαρνεῦσιν, ἔνθα ὁ Δικαιόπολις φωνεῖ (στ. 1202) «τὸν γὰρ χόα πρῶτος ἐκπέπωκα», καὶ κατωτέρω, στ. 1224 «ὡς τοὺς κριτὰς μ' ἐκφέρεται· ποῦ 'στιν ὁ βασιλεύς; Ἀπόδοτέ μοι τὸν ἀσκόν». Κατὰ τοὺς στίχους τούτους ὁ ἀμείβων τὸν νικητὴν ἦτο αὐτὸς ὁ ἄρχων Βασιλεύς, ὡς προεδρεύων τῆς ἑορτῆς τῶν Ἀνθεστηρίων. Δὲν εἶναι ἄλλως πιθανόν ὅτι τοῦ ἀγῶνος μετεῖχον πάντες οἱ ἐν τῷ θεάτρῳ ἀθροιζόμενοι Ἀθηναῖοι. Μικρὸς ἀριθμὸς ποτῶν, ὧν τὰ ὀνόματα ἐκ τῶν προτέρων ἦσαν γνωστά, μετεῖχον τοῦ ἀγῶνος· οἱ λοιποὶ ἦσαν θεαταί.

τὸ γένος γυναικῶν, αἵτινες ὡδήγησαν τὴν προτεραίαν τὴν σύζυγον τοῦ ἄρχοντος βασιλέως εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Διονύσου, ἐν ᾧ ἐτελεῖτο ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ μυστικὴ αὐτῆς ἕνωσις.

Τοιαῦτα ἦσαν τὰ κυριώτατα τῶν Ἀνθεστηρίων σημεῖα[1]. Τὴν ἑορτὴν ταύτην ἀνακαλοῦσιν αἱ πλεῖσται τῶν περιγραφεισῶν μικρῶν εἰκόνων. Αἱ ἅμαξαι αὗται αἱ ὑπὸ τῶν μικρῶν παιδικῶν χειρῶν ἑλκόμεναι ὑπαινίσσονται τὴν ἀγομένην πανήγυριν, εἰς ἣν μετέβαινον πρὸς ἀγορὰν οὐ μόνον οἶνου ἀλλὰ καὶ παντοειδῶν πραγμάτων, καὶ ἀθυρμάτων ἔτι, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς μικρᾶς ἁμάξης, ἣν ὁ Στρεψιάδης ἠγόρασε τῷ υἱῷ αὐτοῦ ἐν Διασίοις. Τὰ Διάσια ἀπετέλουν τὴν παράτασιν τῶν Ἀνθεστηρίων. Ἐτελοῦντο τὴν εἰκοστὴν τρίτην τοῦ Ἀνθεστηριῶνος, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Μαρτίου, πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Μειλιχίου καὶ συνηνοῦντο μετὰ τῆς προειρημένης ἑορτῆς διὰ τῆς μεγάλης πανηγύρεως τῆς ἀρχομένης κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν Πιθοιγίων[2].

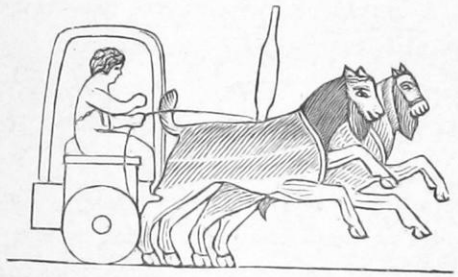
Ἀλλ' ὅ,τι μάλιστα παρίστων αἱ παιδικῶν διαστάσεων μικραὶ οἰνοχόαι, ἦσαν αἱ σχετικαὶ πρὸς τοὺς Χόας σκηναί. Αἱ ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζόμεναι ἅμαξαι, αἱ ὑπὸ αἰγῶν καὶ κυνῶν συρόμεναι, εἶναι πιθανῶς ἀναμνήσεις ἐκείνων, δι' ὧν πολλοὶ Ἀθηναῖοι ἠκολούθουν τὴν εἰς τὸν Κεραμεικὸν μεταβαίνουσαν πομπήν. Γνωστὴ ἡ τῶν Ἀθηναίων, μάλιστα ἡ τῶν Ἀτθίδων κλίσις πρὸς τὰς πολυτελεῖς ἁμάξας. Ὁ Δημοσθένης εἰκονίζει τὴν γυναῖκα τοῦ Μειδίου μεταβαίνουσαν εἰς τὰ Ἐλευσίνια ἐπὶ ἁμάξης συρομένης ὑπὸ δύο λευκῶν ἐκ Σικυῶνος ἵππων[3]. Ἐν τοῖς Ἀνθεστηρίοις, ὡς καὶ ἐν τοῖς Ληναίοις, τῇ ἑτέρᾳ ταύτῃ μεγάλῃ Διονυσιακῇ ἑορτῇ, τῇ τελουμένη κατὰ τὸν Ἰανουάριον μῆνα, πολλαὶ ἅμαξαι εἵποντο τῇ πομπῇ ἢ παρετάσσοντο κατὰ τὴν παρέλασιν αὐτῆς, ὅπως κάλλιον οἱ ἐν αὐταῖς ἐπι-

[1] Πλείονας πληροφορίας παρέχει τὸ ἀκριβέστατον καὶ σπουδαιότατον ἄρθρον τοῦ κ. Léon Fivel, ἐν τῷ Gazette arch. 1879 σ. 6 καὶ ἑφ.

[2] Περὶ Διασίων βλ. A. Mommsen ἔνθ, ἀν. σ 379 καὶ ἑφ. Pottier ἐν Saglio Dictionnaire ἐν λέξει. Ὅτι ἡ ἀγορὰ τῶν Διασίων ἤρχετο τὴν πρώτην ἡμέραν τῶν Ἀνθεστηρίων, καταδεικνύει ἡ ἀγορά, ἣν καὶ ὁ Δικαιόπολις ἐν Ἀχαρνεῦσιν ἀνοίγει ἀμέσως μετὰ τὴν θυσίαν τῶν Πιθοιγίων, στ. 719 καὶ ἑφ. «Ὅροι μὲν ἀγορᾶς εἰσὶ τῆς ἐμῆς κτλ.» Ἡ ἀγορὰ αὕτη προφανῶς ἦτο ἡ διαρκοῦσα 15 βραδύτερον ἡμέρας κατὰ τὰ Διάσια. Ἐκ τῶν Ἀχαρνέων δηλοῦται ὅτι οἱ ξένοι προσέτρεχον πανταχόθεν.

[3] Δημοσθ. κατὰ Μειδίου, 158.

βαίνοντες ἴδωσι παρελαύνουσαν τὴν πομπήν. Οἱ ἐπιβαίνοντες ἀντήλλασσον ποικίλας εὐτραπέλους λοιδωρίας[1]. Καὶ εἰς αὐτὰς τὰς γυναῖκας ἐπετρέπετο βεβαίως ν' ἀποτινάσσωσι τὴν συνήθη αὐτῶν ἐπιφυλακτικότητα, ὅπως ἀποκριθῶσιν εἰς τοὺς ἀποτεινομένους αὐταῖς ἀστείους λόγους· γιγνώσκομεν ἄλλως ὅτι κατὰ τὰ Ἐλευσίνια ἐξετόξευον κατ' ἀλλήλων ἀπὸ τῶν ἁμαξῶν σκώμματα χαρακτῆρος ἀμφιβόλου[2]. Αἱ ἅμαξαι αὗται τῶν Χοῶν ἀναπαρίστανται ἐπὶ τῶν ἀγγείων τούτων. Ἡ ὑπ' ἀρ. 2 εἰκών, ἡ εἰκονίζουσα τοιαύτην ἅμαξαν συρομένην ὑπὸ δύο τράγων καλπαζόντων καὶ διευθυνομένων ὑπὸ

Εἰκ. 2. Ἅρμα συρόμενον ὑπὸ δύο τράγων. Ἀνάμνησις τῶν Χοῶν.

παιδὸς φέροντος θώμιγκα μετὰ περιάπτου, παρέχει ἔννοιάν τινα τῆς φαντασίας ἡμιμετέδιδον οἱ ζωγράφοι ἐπὶ τῶν τοιούτων ἀπεικονίσεων[3].

Τοιαύτην σκηνὴν παριστᾷ περίεργός τις οἰνοχόη τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου[4]. Παιδίον γυμνὸν φέρον θώμιγκα μετὰ περιάπτου παρίσταται βαδίζον μεγάλοις βήμασι καὶ σύρον διὰ τῆς δεξιᾶς ἅμαξαν μετὰ μακροῦ ῥυμοῦ. Ἡ λαβὴ τοῦ ῥυμοῦ τούτου κοσμεῖται ὑπὸ μικρᾶς πλαγγόνος, προσαρμοζομένης διὰ λεπτῆς χορδῆς. Ἡ ἅμαξα εἶναι σχετικῶς μεγάλη καὶ οἱ τροχοὶ καταφανεῖς. Ἀλλὰ ἀξία θέας μάλιστα εἶναι ἡ ἐκ φύλλων σκιάς, ἡ καλύπτουσα αὐτήν, ὑφ' ἣν κά-

[1] Σουίδας ἐν λέξ. «τὰ ἐκ τῶν ἁμαξῶν». Πλάτ. Νόμοι, Α', σ. 637 Β.

[2] Σουίδας, ἔνθ. ἀν. Σχολ. Ἀριστοφ. ἐν στ. 1014 τοῦ Πλούτου.

[3] Τὴν εἰκόνα ταύτην παρελάβομεν ἐκ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Saglio, εἰκ. 829. Βλ. τὸ πρωτότυπον ἐν Compte rendu de la commission imp. arch. pour l' année 1863. Saint-Petersbourg, 1864, εἰκ. 2, ἀρ. 5. Πρὸ τῆς ἁμάξης βαδίζει νεαρὸς παῖς, μὴ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα, ὅστις τὴν κεφαλὴν ἔχων ἐστραμμένην πρὸς τὸν συνοδὸν φαίνεται ποιῶν αὐτῷ σημεῖόν τι.

[4] Εἰκ. 3, ληφθεῖσα ἐκ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Saglio, εἰκ. 2427.

θηται γυνή τις. Εἶναι, ὡς φαίνεται, ἡ ἀνθοστεφὴς ἅμαξα τῶν Χοῶν, ἐπανερχομένη ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ ἣ ἀκολουθοῦσα τὴν βακχικὴν πομπὴν μέχρι τοῦ θεάτρου, ἔνθα ἐγίγνετο ὁ περὶ οὗ εἴπομεν πότος. Ἴσως ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ δύναταί τις ν' ἀπαντήσῃ ἀνάμνησιν τῆς θριαμβευτικῆς ἁμάξης, ἥτις τὴν ἑσπέραν ὠδήγει τὴν σύζυγον τοῦ ἄρχοντος βασιλέως παρὰ τῷ θείῳ αὐτῆς συζύγῳ. Ἡ πομπὴ τῶν Χοῶν εἶχε νυμφικὸν χαρακτῆρα καὶ ἡ ὥρα μάλιστα, καθ' ἣν ἐτελεῖτο, καὶ οἱ πυρσοὶ οἱ φωτίζοντες αὐτὴν ἀνταπεκρίνοντο ἀκριβῶς πρὸς τὴν τελετὴν τοῦ γάμου [1]. Πιθανὸν ὁ τεχνίτης ἀνεμνήσθη τῆς λε-

Εἰκ. 3. Ἅρμα κοσμούμενον ὑπὸ φυλλώματος. Ἀνάμνησις τῶν Χοῶν.

πτομερείας ταύτης, ἣν καὶ ἀπεικόνισε μετά τινος ἐλευθερίας συμφώνου πρὸς τὴν φύσιν τῶν ταχυγραφιῶν τούτων [2].

Τὸ δεῖπνον τῶν Χοῶν τὸ προηγούμενον τῆς μεγάλης σκηνῆς τοῦ πότου, ἣν περιεγράψαμεν, ἀπαντᾷ ὡσαύτως ἐπὶ τῶν χάριν τῶν παίδων οἰνοχοῶν. Αἱ μικραὶ αὗται χθαμαλαὶ τράπεζαι, αἱ πλήρεις ἐδεσμάτων, παρ' αἷς ἵστανται παιδάρια μόλις δυνάμενα νὰ στηριχθῶσιν ἐπὶ τῶν κνημῶν αὐτῶν, ἀναμιμνήσκουσι τὰς τραπέζας τὰς ἐπὶ τῶν βαθμίδων τοῦ θεάτρου διατεθειμένας [3]. Ἐπ' αὐτῶν παρε-

[1] A. Mommsen, ἔνθ· ἀν. σ. 337. Léon Fivel, Gazette arch. 1879, σ. 13·

[2] Ἡ πλαγγὼν ἡ κοσμοῦσα τὴν ἄκραν τοῦ ῥυμοῦ φαίνεταί μοι ἀνεξήγητος. Οὐδὲν τῶν συνήθων περὶ τὴν καλλωπιστικὴν τῶν Ἑλληνικῶν ἁμαξῶν παρέχει ἔννοιάν τινα· βλ. Saglio, Dictionnaire ἐν λ. Currus, σ. 1637 καὶ ἐφ. Ὑπαινίσσεται ἴσως παιδικόν τι παίγνιον ἢ τὴν παρουσίαν τῶν δεκατεσσάρων *γερα*ρῶν συνοδευουσῶν τὴν ἅμαξαν τῆς *βασιλίννης* καὶ χρησίμων αὐτῇ ὡς κυριῶν τῆς τιμῆς.

[3] Ἐπὶ τῶν οἰνοχοῶν αἱ μικραὶ αὗται τράπεζαι εἶναι χθαμαλώταται, ἴσαι

τίθεντο οἱ πλήρεις ἔτνους ἄρτοι, οἱ ἀποτελοῦντες τὸ Διονυσιακὸν συμπόσιον. Ἐπὶ πολλῶν ἀγγείων οἱ παῖδες εἰκονίζονται κρατοῦντες τοιούτους ἄρτους. Ἀναμιμνήσκομεν πρὸς τοῦτο τὸν μικρὸν παῖδα τὸν σύροντα τὴν ὑπὸ φύλλωμα κεκαλυμμένην ἅμαξαν, ὃς φέρει ἐν τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ πλακοῦντα μακρὸν καὶ πλατύν, φέροντα γραμμὰς ἑλικοειδεῖς, ὅμοιον κατὰ πάντα πρὸς τὸν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν περιγραφόμενον πλακοῦντα τῶν Ἀνθεστηρίων [1]. Ἐπὶ μικκύλης τινὸς οἰνοχόης τοῦ Λούβρου διακρίνεται παιδίον ὄρθιον πρὸ ἐστρωμένης τραπέζης [2]. Εἶναι νεαρὸς δαιτημών ἕτοιμος νὰ παρακαθήσῃ εἰς τὸ δεῖπνον τῶν Χοῶν. Ὄπισθεν αὐτοῦ βλέπει τις μικρὰν ἅμαξαν μετὰ μακροῦ ῥυμοῦ· ἐπὶ δὲ τῆς τραπέζης κεῖται τὸ σύνηθες πτηνόν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ πολλῶν ὁμοίων σκηνῶν [3] Δύο ἄλλα ἀγγεῖα τοῦ Λούβρου εἰκονίζουσι δύο διαφόρους, καίτοι λίαν προσεγγίζουσι, στιγμὰς τοῦ δείπνου. Ἐπὶ τοῦ ἑνὸς παῖς συνεσπειραμένος περὶ χθαμαλήν τινα τράπεζαν πλήρη ἐδεσμάτων ἐγείρει τὴν χεῖρα πρὸς πτερωτὴν γυναῖκα διευθυνομένην διὰ ταχέων βημάτων πρὸς τὴν οἰνοχόην ἐζωγραφημένην ἐπὶ τῆς ἑτέρας ἄκρας τῆς εἰκόνος. Φαίνεται ἱκετεύων αὐτὴν νὰ δώσῃ αὐτῷ νὰ πίῃ [4]· ἐπὶ τοῦ ἑτέρου γυνὴ ἄπτερος, τὴν κεφαλὴν δι' ὀγκώδους κοσσύμβου κεκοσμημένην ἔχουσα, καταθέτει

πρὸς τὸ ὕψος τῶν παίδων, εἰκάζω δὲ ὅτι αἱ πραγματικαὶ ἦσαν τοιαῦται. Πιθανὸν αἱ ἐν τῷ θεάτρῳ τράπεζαι, κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν Χοῶν, ἦσαν ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἔτι καὶ νῦν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀγρόταις, ἁπλαῖ δηλαδὴ σανίδες ἐπὶ τεσσάρων μικρῶν ποδῶν, αἵτινες ἕνεκα τῆς ἐλαφρότητος αὐτῶν ἠδύναντο εὐκόλως νὰ μετενεχθῶσιν.

[1] Βλ. σχολ. Ἀριστοφ. ἐν στ. 246. Ἀχαρνέων. Ὁ αὐτὸς πλακοῦς εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τῆς δευτέρας εἰκόνος ὑπεράνω τῶν τράγων. Ἀρχῆθεν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως καὶ διοργανώσεως τῶν Χοῶν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Δημοφῶντος ἡ εἰς τὸν νικητὴν παρεχομένη ἀμοιβὴ κατὰ τοὺς ἀγῶνας ἦτο ἀκριβῶς εἷς τῶν πλακούντων τούτων (Ἀθήναιος Ι', σ. 437 C). Οἱ πλακοῦντες, ὁτὲ μὲν μακροί, ὁτὲ δὲ στρογγύλοι, εἰσὶ πολυπληθεῖς ἐπὶ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀγγείων· βλ. ἀν. εἰκ. 1. Stackeberg, Die Groeber der Hellenen εἰκ. 17, ἀρ. 4 Heydemann, Griech. Vasenbilder, εἰκ. 12, ἀρ. 5, 7, 8. Collignon, Catalogue, 424, 426, 431. C. Robert, Arch. Zeitung, XXXXII, εἰκ. 6, ἀρ. 1 κτλ.

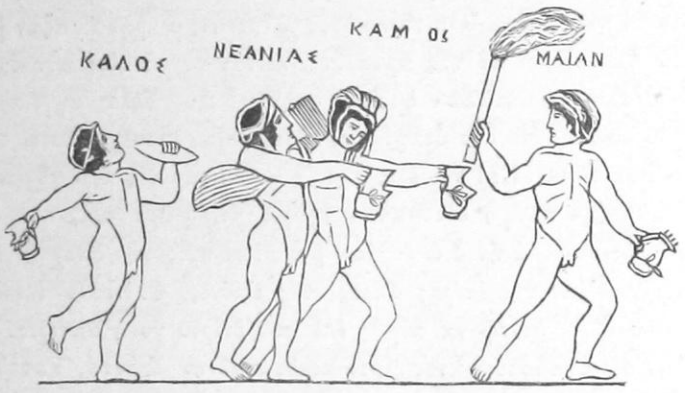
[2] Μῆκος 0,10, MNB, 1157· ἄγνωστον δὲ πόθεν προέρχεται.

[3] Βλ. π. χ. Heydemann, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 12, ἀρ. 10.

[4] Ὕψος 0,09 MNC. 198 ἀγορασθὲν ὑπὸ τῶν κκ. Rollin καὶ Feuardent. Ἐξ Ἀθηνῶν ;

ἐπὶ τραπέζης οἰνοχόην πλήρη οἴνου, ἣν ἐκκενοῖ ὁ πρὸ αὐτῆς καθήμενος παῖς [1].

Τοὺς κεραμοποιοὺς ἐνέπνεον καὶ οἱ ὀργεῶνες. Παρέλιπον ἀπὸ σκοποῦ νὰ εἴπω περί τινων σκηνῶν, ἃς δὲν δύναταί τις νὰ ἐκλάβῃ ὡς εἰκόνας τοῦ παιδικοῦ βίου, ἂν καὶ τὰ ἐν αὐταῖς δρῶντα πρόσωπα ἦσαν παῖδες· δηλαδὴ τῶν κώμων, προφανῶς ἐκ τῶν ἀναμνήσεων, ἐν αἷς εἰκονίζοντο ἀληθεῖς πόται ἐν τῇ νυκτὶ τῇ μεταξὺ τῶν Χοῶν καὶ

Εἰκ. 4. Ἐπάνοδος ἐκ τοῦ πότου τῶν Χοῶν.

τῶν Χύτρων. Ἀξία τις λόγου οἰνοχόη τοῦ Βερολίνου εἰκονίζει τινὰ τῶν κώμων τούτων ἀγόμενον ὑπὸ παίδων [2]. Τούτων τις ἐν τῷ κέντρῳ, ἐμφαινόμενος διὰ τῆς λέξεως *Κῶμος*, ἐκπροσωπεῖ τὴν μέθην. Προβαίνει δὲ κλονιζόμενος καὶ ὑποστηριζόμενος ὑπό τινος τῶν ἑταίρων αὐτοῦ, οὗ ἄνωθεν ἐπιγέγραπται *Νεανίας*. Ἀμφότεροι κρατοῦσιν ἐν χερσὶν οἰνοχόην κισσῷ ἐστεμμένην. Τούτοις ἕπεται τρίτος παῖς κρατῶν διὰ μὲν τῆς μιᾶς τῶν χειρῶν οἰνοχόην, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας

[1] Ὕψος 0,065 MNB, 3061, ἀγορασθὲν ὑπὸ Borelli. Ἄγνωστον πόθεν προέρχεται. Περὶ τῶν δύο τούτων συνθέσεων παράβαλε Lenormant καὶ de Witte, Élite, des mon. céramographiques, II εἰκ. 89, ἔνθα ὁ νεαρὸς δαιτημὼν κρατεῖ λύραν διὰ τῆς ἀριστερᾶς.

[2] Furtwaengler, Beschreibung, 2658. Εἶναι ἡ ἐν τῇ 4ῃ ἡμῶν εἰκόνι εἰκονιζομένη· ἐκ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Saglio 2426.

πλακοῦντα ἢ τύμπανον, ἐν ᾧ τέταρτος ἐγείρων πυρσὸν φωτίζει τὴν συνοδείαν. Ἡ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἀναγινωσκομένη λέξις Παιὰν δηλοῖ τὸν ὑπὸ τῶν συμποτῶν μετὰ τὸν ἀγῶνα ᾀδόμενον παιᾶνα [1]. Ἐπὶ ὁμοίου ἀγγείου τέσσαρα παιδία, ὧν δύο κρατοῦσι πυρσούς, ἀναμιμνήσκουσιν ἕνεκα τῶν δερμάτων τῶν ζῴων, δι' ὧν περιβάλλονται, τὰς ποικίλας μεταφιέσεις τῶν μετασχόντων τῆς ἑορτῆς πολιτῶν. Τὸ ζωηρὸν αὐτῶν βάδισμα, τὸ ὑπό τινος αὐτῶν κρουόμενον τύμπανον, πάντα δεικνύουσιν ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν πότας, ὁδηγοῦντας τὸν κατὰ παράδοσιν κῶμον [2]. Ἰδοὺ ἐξ ἑτέρου δύο πρεσβύτεροι παῖδες ἐπανερχόμενοι ὡσαύτως ἢ μεταβαίνοντες εἰς τὸ θέατρον. Ὁ εἷς κρατεῖ οἰνοχόην καὶ πυρσόν, ὁ δ' ἕτερος φαίνεται τρέχων πρὸ αὐτοῦ, κρατῶν οἰνοχόην διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ πλακοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς. Κύων συνοδεύει αὐτοὺς καὶ ὑλακτεῖ σκυρτῶν [3]. Τὸ παιδίον ἐκεῖνο τὸ ὀχούμενον ἐπὶ ἁμάξης συρομένης ὑπὸ τριῶν ἐλάφων κάλπαζουσῶν, οὗ προηγεῖται κόρη κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς τὴν κλασικὴν οἰνοχόην, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας δίσκον, ἐφ' οὗ σταφυλαὶ καὶ ἄλλοι καρποί, εἶναι νικητὴς λαβὼν τὸ γέρας ἐν τῷ τῶν Χοῶν ἀγῶνι. Ὄπισθεν αὐτοῦ βαίνει ἕτερος κισσῷ ἐστεμμένος αἴρων ταινιοστόλιστον τύμπανον, εἶτα δὲ ἄλλος παῖς κρατῶν οἰνοχόην καὶ πυρσόν [4].

Καὶ ἄλλαι ἔτι σκηναὶ ἐκ τῶν εἰκονιζομένων ἐπὶ τῶν τοιούτων

[1] Ἡ πρώτη πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐπιγραφὴ εἶναι τὸ ἐπίθετον *καλός*. Βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῆς αὐτῆς εἰκόνος ἐν τῷ λεξικῷ τυῦ Saglio ἐν λέξ. Chous, σ. 1128.

[2] Piot, Gazette arch. 1878, εἰκ. 7, ἀρ. 2.

[3] Compte rendu.....pour l' année 1868, Saint-Pétersbourg, 1869 εἰκ. 4, ἀρ. 5. Heydemann, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 11, ἀρ. 6.

[4] Benndorf, Griech und sicil Vasenbilder, εἰκ. 32. ἀρ 5. Πρέπει νὰ διίδωμεν ὑπαινιγμὸν τινὰ νίκης ἐν τῇ ἀλληγορικῇ εἰκόνι, ἔνθα παρίσταται ἡ Νίκη ἐφ' ἁμάξης, ἣν ἀκολουθεῖ ὁ Χρύσος, οὗ προπορεύεταί τις μορφὴν ἔχων παιδός, ὡς οἱ δύο ἄλλοι, καὶ φέρον τὸ ὄνομα Πλοῦτος ; βλ. Lenormant καὶ de Witte, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 97. Furtwaengler, Beschreibung, 2661. Ἴσως ὁ τρίπους οὗ ὄπισθεν ἵσταται ὁ Πλοῦτος ὑπονοεῖ ποιητικήν τινα νίκην: βλ. Milchhoefer, Arch. Zeitung, XXXXIII, σ. 182 καὶ ἐφ. εἰκ. 16 Γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν τῶν Ἀνθεστηρίων ἐτελοῦντο ἀγῶνες κυκλίων χορῶν (A. Mommsen, ἀν. σ. 368). Περὶ τοῦ θριάμβου τοῦ Χρύσου καὶ τῆς Νίκης, βλ. E. Muller Drei griech Vasenbilder, Festgruss der arch. Sammlung der Züricher Hochschule, 1887, σ. 10 καὶ ἐφ. εἰκ. 2, ἀρ. 1.

ἀγγείων ἠδύνατο νὰ περιληφθῶσιν εἰς τὰς τῶν Ἀνθεστηρίων ἑορτάς, μάλιστα δὲ εἰς τὰς τῶν Χοῶν. Ἴσως ἔν τισιν ἡ ἀκόλαστος τῶν παίδων στάσις ἐσκόπει ν' ἀνακαλέσῃ τὴν μέθην τῶν ἀληθῶν ποτῶν[1]. Ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι τις ἐπιφυλακτικὸς ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῶν συνθέσεων τούτων καὶ νὰ ὑπολογίζῃ τὴν ἄκραν ἐλευθεριότητα τοῦ κοσμητοῦ. Τὰ παραδείγματα, ὧν ἐμνήσθημεν, καταδεικνύουσιν ἐν ταῖς εἰκόσι ταύταις παράδοξον μῖγμα πραγματικότητος καὶ φαντασίας. Ἡ πραγματικότης εἶναι ἐν τῇ ἀναμνήσει, ἀκριβεστάτη ἐνίοτε, τῶν Χοῶν καὶ τῶν διαφόρων ἐπεισοδίων τῆς ἡμέρας ἐκείνης[2]· ὡσαύτως ἐν τῇ ἐκφράσει ἰδίων τινῶν στάσεων τῶν παίδων, ἀποδεικνυουσῶν ἀκριβῆ μελέτην τῆς φύσεως. Ἡ φαντασία ἐνυπάρχει ἐν τῇ διακοσμήσει, ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ξένων στοιχείων εἰς τὴν πραγματικότητα, ἐν τῷ περιβάλλειν ταῦτα διὰ παιδικῶν σκηνῶν εἰλημμένων ἐκ τοῦ βίου τῶν ἀνδρῶν. Ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ ταύτῃ ὑπάρχει τι τὸ ἐμφαῖνον τὸ ἐπιτετηδευμένον καὶ τὴν παρακμήν. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἀνήκουσιν εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ τὸ πρῶτον τοῦ Δ' καὶ ἀποτυποῦσιν ἤδη τὰς παιδικὰς πονηρίας, τοὺς μικροὺς ἔρωτας, οἵτινες θὰ τέρψωσι μετ' ὀλίγον τὴν τέχνην τῶν κοροπλαστῶν καὶ τὴν Ἀλεξανδρεωτικὴν φιλολογίαν, ὅπως διασπαρῶσιν ἐκεῖθεν καὶ μετενεχθῶσιν ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς Πομπηΐας[3].

[1] Compte rendu....pour l' année 1863. Saint-Pétersbourg 1864 εἰκ. 2 ἀρ. 23, 28.. Heydemann, ἔνθ. ἀν εἰκ. 12, ἀρ. 7, παρ. ἀρ. 3 κτλ.

[2] Παράδοξον ὑπόδειγμα τῆς ἀκριβείας ταύτης εἶναι ὁ ἐκ κισσοῦ στέφανος, ὁ περιβάλλων συχνότατα τὰς μικρὰς γραπτὰς οἰνοχόας ἐν ταῖς εἰκόσι ταύταις. Κατὰ τὸν Ἀθήναιον (Ι', σ. 437, B-C) «Δημοφῶντα τὸν βασιλέα βουλόμενον ὑποδέξασθαι παραγενόμενον τὸν Ὀρέστην Ἀθήναζε. πρὸς δὲ τὰ ἱερὰ οὐ θέλων αὐτὸν προσιέναι οὐδ' ὁμόσπονδον γενέσθαι, μήπω δικασθέντα, ἐκέλευσε συγκληθῆναι τὰ ἱερά, καὶ χόα οἴνου ἑκάστῳ παρατεθῆναι, τῷ πρώτῳ ἐκπιόντι εἰπὼν ἆθλον δοθήσεσθαι πλακοῦντα· παρήγγειλέ τε καὶ τοῦ πότου παυσαμένους τοὺς μέν στεφάνους, οἷς ἐστεφάνωντο, πρὸς τὰ ἱερὰ μὴ τιθέναι, διὰ τὸ ὁμωροφίους γενέσθαι τῷ Ὀρέστῃ, περὶ δὲ τὸν χόα τὸν ἑαυτοῦ ἕκαστον περιθεῖναι, καὶ τῇ ἱερείᾳ ἀποφέρειν τοὺς στεφάνους πρὸς τὸ ἐν Λίμναις τέμενος, ἔπειτα θύειν ἐν τῷ ἱερῷ τὰ ἐπίλοιπα». Οἱ Ἀθηναῖοι ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν περιγραφεισῶν εἰκόνων διέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην.

[3] Βλ. Kekulé, Griech Thonfiguren aus Tanagra, εἰκ. 4 καὶ 5. Heuzey, Les fig. ant. de terre cuite du mussèe du Louvre, εἰκ. 35 bis, Pottier et Reinach, la Nécropole de Myrina, Index analytique, ἐν λ. Ἔρως.-Διὰ τοὺς ἐν τῇ διακοσμήσει ἔρωτας. βλ. Θεοκρίτου, Εἰδύλ. ΙΕ', 120 καὶ ἐφ. Helbig

Ἐὰν οἱ τεχνῖται πρὸς σύνθεσιν τῶν μικρῶν τούτων εἰκόνων προσεπάθουν νὰ ἐπωφεληθῶσιν ἐκ τῆς χάριτος τῆς παιδικῆς ἡλικίας, αἰτία τούτου ὅτι τὰ Ἀνθεστήρια ἦσαν ἡ ἑορτὴ τῶν παίδων. Οἱ Ἀθηναῖοι ἤνουν τὴν πατρικὴν χαρὰν πρὸς τὴν ἡδονήν, ἣν προξενεῖ ἡ τῆς φύσεως ἔγερσις μετὰ τὸ ψῦχος τοῦ χειμῶνος· παιδία καὶ νέα ἄνθη ἑωρτάζοντο ὁμοῦ[1]. Περὶ τούτου ἔχομεν ἀκριβεστάτας εἰδήσεις. Γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν ἑορτὴν οἱ νεαροὶ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τοῦ τρίτου ἔτους τῆς ἡλικίας αὐτῶν ἐκοσμοῦντο ἄνθεσι καὶ κατέθετον στεφάνους ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ Εὐρυσάκους, υἱοῦ τοῦ Αἴαντος, εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐν Ἀθήναις διαμονῆς αὐτοῦ καὶ τῆς θυσίας ἣν πρσήνεγκε μετὰ τοῦ πατρὸς τῷ Διονύσῳ[2]. Ἀναμφιβόλως ἠθροίζοντο κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν Χοῶν ἐν τῷ Κεραμεικῷ καὶ παρεῖχον τοῖς γονεῦσιν τὸ ἡδὺ θέαμα τῆς κομψότητος καὶ τῆς καλλονῆς αὐτῶν· ἐκάθηντο ἐν ταῖς ἐκ φύλλων κεκοσμημέναις ἁμάξαις ταῖς μεταβαινούσαις διὰ τοῦ Κεραμεικοῦ εἰς τὸ θέατρον· ἴσως μάλιστα μετεῖχον καὶ τοῦ ἑσπερινοῦ δείπνου. Τοῦτο φαίνεται δηλοῦσα ἡ ἀνωτέρω παρατιθεμένη εἰκών, ἐν ᾗ μικρὰ κόρη βαίνει ταχέως ὄπισθεν μικροῦ παιδὸς κισσοστεφοῦς φέροντος θώμιγγα μετὰ περιάπτου καὶ σύροντος διὰ τῆς δεξιᾶς ἅμαξαν. Ὁ μέγας στρογγύλος πλακοῦς, ὃν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν κρατεῖ, φαίνεται ὡρισμένος διὰ τὸ συμπόσιον τὸ περαιοῦν τὴν ἡμέραν.

Ἀπόδειξις ὅτι τὰ Ἀνθεστήρια, μάλιστα δὲ οἱ Χόες ἦσαν παιδικαὶ ἑορταί, εἶναι ὅτι ἐμέτρουν τὴν ἡλικίαν αὐτῶν διὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Χοῶν εἰς ἃς παρευρέθησαν[3]. «Τῇ ἑορτῇ τῶν Χοῶν ἔθος ἐστὶν Ἀθη-

Wandgemaelde der vom Vesuv versch. Staedte Canpaniens 601—826.

[1] Τὸ αἴσθημα τοῦτο ἀναμιμνήσκει τὴν ὡραίαν τοῦ Λουκρητίου φράσιν (I, 254) «Urbes pueris florere videmus». Πρέπει ἄλλως τε ν' ἀναμνησθῶμεν ὅτι ὁ Διόνυσος ἦτο ὁ θεὸς τῆς τεκνογονίας καὶ τῆς αὐξήσεως. Λοιπὸν οὐδόλως ἄπορον ἂν οἱ παῖδες ἐμίγνυντο ἐν ταῖς ἑορταῖς ταύταις.

[2] Φιλόστρ. Ἡρωϊκ. ΙΓ', 4, Παυσαν. Α' 35, 3. D. Mommsen ἔνθ. ἀν σ. 355.

[3] Βλ. εἰκ. 1 Αἱ λέξεις *Νῆπι[ς* καὶ *Παῖς*, αἱ γεγραμμέναι καὶ ὑποδεικνύουσαι ἕκαστον τῶν προσώπων τούτων ἀποκλείουσι πᾶσαν μυθολογικὴν ἑρμηνείαν.

[4] Τοῦτο τοὐλάχιστον καταφαίνεται ἐκ τῶν στίχων τοῦ Ἀριστοφάνους, Θεσμοφορ. 746 «Πόσ' ἔτη δὲ γέγονε; τρεῖς χόας ἢ τέτταρας;» Πρόκειται περὶ ἀσκοῦ πλήρους οἴνου ὃν ὁ Μνησίλοχος ἥρπασεν. Ἡ γυνή, εἰς ἣν ἀνῆκε καὶ ἥτις πιθανῶς μετήνεγκεν αὐτὸν δολίως εἰς τὸ θεσμοφόριον, ἀπαιτεῖ αὐτὸν ὡς

νησι πέμπεσθαι δῶρα τε καὶ τοὺς μισθοὺς τοῖς σοφισταῖς, οἵπερ καὶ αὐτοὶ συνεκάλουν ἐπὶ ξένια τοὺς γνωρίμους,

Σοφιστιᾷς, κάκιστε, καὶ Χοῶν δέει
τῶν μισθοδώρων οὐκ ἐδείπνων ἐν τρυφῇ»[1]

Περὶ τοῦ φιλαργύρου, λέγει, ὁ Θεόφραστος «τὸν Ἀνθεστηριῶνα μῆνα μὴ πέμπειν αὐτοὺς τὸν υἱὸν εἰς τὰ μαθήματα διὰ τὸ θέας εἶναι πολλάς, ἵνα μὴ τὸν μισθὸν ἐκτίνῃ»[2]. Ἦτο ἀληθῶς μὴν πλήρης ἑορτῶν. ἀπὸ τῆς 11 μέχρι τῆς 13 τὰ Ἀνθεστήρια· ἀπὸ τῆς 20 μέχρι τῆς 21 τὰ ἐν Ἄγραις μυστήρια· τῇ 23 τὰ Διάσια. Ἅπας ὁ μὴν δὲν ἦτο ἀλλ' ἢ σειρὰ πανηγύρεων[3]. Ἀλλὰ τὸ ἰδίως θέλγον τοὺς παῖδας ἦτο ἡ τὸ ἥμισυ τῶν ἑορτῶν τούτων καταλαμβάνουσα ἀγορά. Ἐπωλοῦντο παντὸς εἴδους πράγματα, μάλιστα δὲ προϊόντα τῆς κεραμικῆς τῶν Ἀθηνῶν βιομηχανίας. Ὁ Σκύλαξ ἀναφέρει ὅτι ἐτελεῖτο μεγάλη ἀγορὰ κεράμων, καθ' ἣν οἱ Φοίνικες ἔμποροι ἠγόραζον «κέραμον Ἀττικὸν καὶ χοῦς· τὰ γὰρ πλάσματα ἐστὶν ὤνια ἐν τοῖς Χουσὶ τῇ ἑορτῇ», ἅτινα μετεπώλουν μέχρι Αἰθιοπίας[4]. Ἐπρομηθεύοντο φυσικῶς ἐκ τῶν χρησίμων εἰς τὰς ἑορτὰς οἰνοχοῶν, ὡς καὶ μικρὰς οἰνοχόας χάριν τῶν παιδίων. Ἐν αὐταῖς ἐπωλοῦντο πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐξετασθέντα ἀγγεῖα, ἅτινα ἦσαν χρήσιμα ὡς ἀθύρματα, οἷον αἱ ἅμαξαι ἃς ἠγόραζον ἐν τῇ αὐτῇ ἀγορᾷ. Ἐπωλοῦντο τέλος ἐν αὐταῖς πήλινα ἀναθήματα, ὅμοια πρὸς τὰ προσφερόμενα, ὡς ἔθος, τῷ Διὶ κατὰ τὰ Διάσια[5]. Ἡ ἀγορὰ αὕτη ἦτο προφανῶς πολύτιμος κατανάλωσις εἰς τὴν Ἀττικὴν κεραμοποιΐαν, σπουδαῖα δ' ἐν αὐτῇ διεπραγματεύοντο συμφέροντα. Καταφανές, ὅτι τὰ παιδία σφόδρα ἠρέσκοντο, καὶ ὅτι, ἐφ' ὅσον αὗται διήρκουν, τὰ σχολεῖα διετέλουν σχεδὸν ἔρημα.

εἰ ἦτο παιδίον. Ὁ Μνησίλοχος ἄρχεται σκώπτων, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐρώτησις αὐτοῦ, ἧς ἡ διπλῆ ἔννοια δὲν μοὶ φαίνεται ἀμφίβολος.

[1] Εὐβουλίδης παρ' Ἀθηναίῳ, Ι', σ. 437 D.

[2] Θεοφρ. Χαρακτήρ. 30.

[3] A. Mommsen, ἔνθ. ἀν. σ. 377.

[4] Σκύλ. Περίπλους, 112. ἔκδ. Didot. (5) Τοῦτο πηγάζει ἐκ τοῦ Θουκυδίδου, Α'. 126,6 ἔκδ. Croiset, Paris 1806, καὶ τῆς ἑρμηνείας τοῦ σχολιαστοῦ ἐπὶ τοῦ χωρίου τούτου.—Θεοκρ. Εἰδύλ. ΙΕ', 115—118.

[5] Τοῦτο πηγάζει ἐκ τοῦ Θουκυδίδου. Α', 126, 6, ἔκδ. Croiset, Paris, 1886 καὶ τῆς ἑρμηνείας τοῦ σχολιαστοῦ ἐπὶ τοῦ χωρίου τούτου. Θεοκρ. Εἰδύλ. ΙΕ', 115—118

Τοῦτο ἑρμηνεύει τὴν παρουσίαν ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων μικρῶν μνημείων τοῦ ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζομένου μικροκόσμου. Ἐν ταῖς μικρογραφίαις ταύταις, ταῖς συχνάκις μετὰ μεγάλης ἐλευθερίας ἐκτελουμέναις, ἀλλὰ σχεδὸν πάντοτε πνευματώδεσι, τὰ παιδία εἶναι ὡς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτῶν· κοσμοῦσι τὰς παιδιὰς αὐτῶν, οὐδόλως δὲ παράδοξον ἂν βλέπῃ τις μιγνυόμενον εἰς ἀνάμνησιν τῶν τέρψεων αὐτῶν τὸ μέγα μέρος, ὅπερ ἐλάμβανον ἐν τοῖς Ἀνθεστηρίοις[1].

Ἀλλ' ὅμως μὴ ζητήσωμεν ἐν ταῖς εἰκόσι ταύταις ἀκριβεῖς εἰδήσεις, μηδὲ λάβωμεν κατὰ γράμμα τὰς ἐλαφρὰς ταύτας σκιαγραφίας, ἐν αἷς τὸ ἰδεῶδες καὶ ἡ πραγματικότης συγχέονται, χωρὶς νὰ δύνηταί τις νὰ ὁρίσῃ πόθεν τὸ ἓν ἄρχεται καὶ ποῦ τὸ ἕτερον τελευτᾷ. Ἄλλως δὲ τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἰσὶν ἡμῖν προσοχῆς ἄξια. Ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὑπῆρξε χρόνος, καθ' ὃν Ἀττικοὶ ζωγράφοι ἠρέσκοντο εἰκονίζοντες τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, ἧς αἱ παιδιαὶ ἐφαίνοντο αὐτοῖς μέσα τέρψεως. Τὸ γεγονὸς δεῖται προσοχῆς. Ἐπισκοποῦντες τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀττικῆς κεραμοποιΐας παρατηροῦμεν ὅτι τὸ προσφιλὲς αὐτῇ ὑποκείμενον εἶναι ὁ ἔφηβος. Ἡ λάμψις ἡ δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Πεισιστράτου εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν Ἀθηναίων καὶ ἡ εὐνοια, ἧς ἀπέλαυον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' αἰῶνος αἱ γυμναστικαὶ ἀσκήσεις, εἰσὶν οἱ κύριοι λόγοι τῆς προτιμήσεως ταύτης. Ζωγράφοι καὶ γλύπται εὑρίσκουσιν ἐν ταῖς παλαίστραις τὰ θαυμάσια ἐκεῖνα πρότυπα, ἐξ ὧν κατανοοῦσί τίς ἡ ἀρετὴ τῆς νεαρᾶς καλλονῆς, ἣν πειρῶνται νὰ ἀποτυπώσωσιν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν. Ἀκολουθοῦνται ὑπὸ τῶν κεραμέων, ὧν αἱ συνθέσεις εἶναι ἀνταύγεια τῆς μεγάλης τέχνης, ἐξ οὗ αἱ σκηναὶ τοῦ γυμνασίου αἱ κοσμοῦσαι ἁπλήστως τὰ ἀγγεῖα τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἀλλὰ θαυμάζοντες τὴν νευρώδη εὐκαμψίαν τῶν νεανιῶν οἱ Ἀθηναῖοι δὲν δείκνυνται ἀναίσθητοι εἰς τὰ θέλγητρα τῆς γυναικός. Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αἰῶνος αἱ σκηναὶ τῆς γυναικωνίτιδος πολλαπλασιάζονται ἐπὶ τῶν ἀγγείων· τοῦτο δὲ εἶναι σε-

[1] Ἀνελογίσθησαν πρὸς ἑρμηνείαν τινῶν τῶν συνθέσεων τούτων τὰ *Οἰνιστήρια*, ἅτινα ἀπετέλουν μέρος τῆς ἑορτῆς τῶν Ἀπατουρίων: βλ. Pottier, les céramiques de la Gréce propre τοῦ Dumont καὶ Chaplain, I, σ. 354. A. Mommsen, ἔνθ. ἀν. σ. 308. Περιττὸν νὰ ἐπιμείνω μετὰ τὰ ῥηθέντα περὶ τῆς μικρᾶς πιθανότητος τοιαύτης ἑρμηνείας. Οἱ ὑπαινιγμοὶ πρὸς τὰ Ἀνθεστήρια μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς Χόας εἶναι καταφανεῖς ἐν ταῖς εἰκόσι ταύταις, ὅπως ἀρθῇ πᾶσα ἀμφιβολία.

βασμὸς προσφερόμενος τῇ καλλονῇ. Καίτοι ἡ συνήθεια ἐπιβάλλει τῇ γυναικὶ ἐπιφύλαξιν, ἐμφανίζεται ἐνίοτε εἰς τὸ κοινόν, μετέχει θρησκευτικῶν τινων ἑορτῶν, ἡ δὲ παρουσία αὐτῆς εἶναι τὸ μᾶλλον προσφιλὲς κόσμημα. Ἀπολαύουσι τῆς μετριότητος τοῦ ἤθους αὐτῆς, τοῦ μεγαλοπρεποῦς αὐτῆς σώματος, τῶν ἁρμονικῶν πτυχῶν τῶν καλυπτουσῶν τὸν σωματικὸν τύπον ἄνευ ἀλλοιώσεως αὐτοῦ. Ὁ γλύπτης διαγράφει καὶ ἀποθανατίζει ἐπὶ τοῦ μαρμάρου τὴν εὔσχημονχάριν αὐτῆς, ὁ τῶν ἀγγείων ζωγράφος, ἀναιδέστερος ὢν εἰσάγει ἡμᾶς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οἴκου, δεικνύει αὐτὴν καταγινομένην ἐν αὐτῷ, κοσμουμένην, μυρουμένην, καλλωπιζομένην πρὸ τοῦ κατόπτρου αὐτῆς. Αἱ γυναικεῖαι σκηναὶ συγκαταλέγονται εἰς τὰς προσφιλεῖς ὑποθέσεις, ἡ δὲ εἰκονιζομένη γυνὴ δὲν εἶναι ἡ ἄλλοτε ἑταίρα· εἶναι ἡ ἀστὴ Ἀθὶς ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁτὲ μὲν σπουδαίων ὁτὲ δὲ ἐπιπολαίων ἔργων αὐτῆς, ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου ἀσχολίᾳ. Ἡ καλλονὴ τοῦ ἐφήβου καὶ τῆς γυναικὸς κατέπληξαν ἐξ ἴσου τοὺς Ἀθηναίους. Ἡ παιδικὴ χάρις δὲν παρέσχεν αὐτοῖς ἧττονα ἐντύπωσιν· ἀπόδειξις δὲ τούτου αἱ μικραὶ εἰκόνες, περὶ ὧν εἴπομεν. Καίτοι ἡ εἰκὼν εἶναι ἐνίοτε ταχεῖα καὶ ἀδεξία, αἰσθάνεταί τις τὴν προσπάθειαν, ἣν κατέβαλλον πρὸς προσέγγισιν εἰς τὴν φύσιν. Τὰ εὐτραφῆ μέλη, αἱ ἐπὶ τῶν μετακαρπίων καὶ τῶν σφυρῶν θεώμεναι τύλαι, ὁ τρόπος οὗτος τοῦ ἕρπειν διὰ τῶν χειρῶν καὶ τῶν γονάτων δεικνύουσιν τὸν σκοπὸν τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς πραγματικότητος· οἱ τεχνῖται σπουδάζουσι περὶ τὰς ἐπὶ πολὺ ὀλιγωρηθείσας ταύτας τέρψεις καὶ πειρῶνται νὰ ἐκφράσωσι τὴν χαρίεσσαν ἀδεξιότητα.

Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ὑπελάμβανον τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, ὡς ἡμεῖς ὑπολαμβάνομεν αὐτήν; Γενικώτερον· ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν ὅτι οὐδόλως ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὴν ποίησιν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐπὶ καλῶν ληκύθων εἰκονίζονται συγκινητικαὶ σκηναί, δεικνύουσαι τὸν οἶκτον, ὃν ἐνέπνεε τὸ τέκνον, ὅτε διὰ τῆς ἀδίκου φύσεως ἀνηρπάζετο ὑπὸ τοῦ θανάτου ἀπὸ τῆς ἀγάπης τῶν οἰκείων αὐτοῦ. Βλέπομεν τὸν Χάρωνα ἐπιβιβάζοντα εἰς τὴν λέμβον αὐτοῦ νεαρὰς καὶ ἀθῴας ψυχάς, προσερχομένας μετ' ἀφελοῦς ἐμπιστοσύνης [1]. Ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα εἶναι σπάνια. Τὸ τέκνον δὲν

[1] Von Duhn, Jahrb. des kais. deutsch. arch. Instit. II. σ. 240 καὶ ἐφ. Antike Denkmaeler, I, εἰκ. 23. ἀρ. 1 καὶ 3.

παρέχει συνήθως εἰς τὸν Ἀθηναῖον σκέψεις· δὲν περιβάλλει αὐτὸ δι' ἀνησύχων μεριμνῶν· δὲν ἐξετάζει δι' ἀνησύχου βλέμματος τὴν εἱμαρμένην αὐτοῦ. Ἐν' ᾧ ἡμεῖς φροντίζομεν περὶ τοῦ μέλλοντος καὶ τῆς τύχης αὐτοῦ, ἐν ᾧ ὄπισθεν αὐτοῦ διαβλέπομεν τὸν ἄνθρωπον, παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἦτο ὂν εὔθυμον, ἀναθάλλον εἰς τὸν ἥλιον καὶ μὴ ὑποβάλλον τοὺς περιβάλλοντας αὐτὸ εἰς μελαγχολικὰς σκέψεις καὶ μερίμνας. Ἡ ἐναργὴς αὐτῶν φαντασία ἀντίκειται εἰς τὸ ἀχανὲς τοῦτο· ἡ ποίησις αὐτῶν οὐδεμίαν αἰσθάνεται κλίσιν πρὸς τὴν κυμαινομένην ταύτην σύννοιαν, ἀντὶ δὲ τῶν ἀπωτέρων περὶ τοῦ μέλλοντος βλέψεων προτιμῶσι τὴν παροῦσαν πραγματικότητα. Τοιοῦτον εἶναι τὸ αἴσθημα, ὅπερ ἀπαντᾷ εἰς τὰς μικρὰς ταύτας συνθέσεις, ἐν αἷς τὸ παιδίον φαίνεται παραδιδόμειον εἰς τὰς παιδιάς, μετὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἀμερίμνου τῆς ἡλικίας αὐτοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

Τὴν ἀρχὴν τῆς κυρίας ἀγωγῆς τοῦ παιδὸς δηλοῦσι τὰ σχολικὰ μαθήματα. Πρῶτος αὐτοῦ διδάσκαλος εἶναι ὁ γραμματιστής, ὡς ἐκάλουν συνήθως τὸν διδάσκοντα τὸν παῖδα, ἀρχόμενον τῶν σπουδῶν [1]. Εἰς τί δὲ συνίστατο ἡ δικασκαλία τούτου; Ποῖαι αἱ τὸν νοῦν κοσμοῦσαι γνώσεις; Τοῦτο δέον νὰ ἐξετάσωμεν. Πρῶτον δὲ πειραθῶ-

[1] *Γραμματιστὴς* δὲν εἶναι ἡ μόνη λέξις, ᾗ χρῶνται πρὸς δήλωσιν τοῦ πρώτου τῆς παιδικῆς ἡλικίας διδασκάλου. Χρῶνται ὡσαύτως τοῖς *διδασκάλοις* καὶ *γραμματοδιδασκάλοις*. *Διδάσκαλος* ἔχει λίαν ἐκτενῆ σημασίαν. Ὅτε ὁ Κλέων (Ἱππῆς 1252) ἐρωτᾷ τὸν ἀλλαντοπώλην τίς ἐπαίδευσεν αὐτὸν κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ταύτην. Κατωτέρω πρὸς τὸν *διδάσκαλον* ἀντίκειται ὁ *παιδοτρίβης* (αὐτ. 1238), ἐξ οὗ ἕπεται ὅτι *διδάσκαλος* ἐλέγετο καὶ ὁ τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν μουσικὴν διδάσκων: βλ. Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 10. Πλάτων. Εὐθύδημον. σ. 276 Α. *Γραμματιστὴς* δὲ ἦτο μάλιστα ὁ διδάσκων τοὺς παῖδας ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν: βλ. Πλάτων. Εὐθύδημον, σ. 279, Ε. Πρωταγόρ. σ. 326, D. Χαρμίδην, σ. 159 C. Θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ γραμματιστοῦ δὲν περιωρίζετο μέχρι τούτου. Τέλος ὁ *γραμματοδιδάσκαλος* ἦτο συνώνυμος τῷ *γραμματιστῇ*, ἀλλὰ δὲν ἀναφαίνεται εἰ μὴ βραδύτερον. βλ. Πλουτάρχ. Ἀλκιβιάδην. 7.

μεν νὰ ἀνοικοδομήσωμεν διὰ τῆς διανοίας τὸν χῶρον, ἐν ᾧ δίδεται ἡ πρώτη παίδευσις.

Α'.

Τὸ διδασκαλεῖον. Ὁ παιδαγωγός.

Ὡς ὁ παιδοτρίβης διδάσκει ἐν τῇ παλαίστρᾳ, οὕτως ὁ διδάσκαλος ὁ ἐπιμελούμενος τῆς διαπλάσεως τῆς διανοίας τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων συναθροίζει τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἐν ἰδίῳ τόπῳ, ἐν τῷ διδασκαλείῳ [1]. Ἐλάχιστα περὶ τοῦ σχεδίου τῶν Ἀθηναϊκῶν διδασκαλείων γνωρίζομεν. Ἦσαν οἰκοδομαὶ ἐστεγασμέναι, μᾶλλον ἢ ἧττον εὐρεῖαι ἀναλόγως τῆς θέσεως τοῦ διδάσκοντος καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διακουόντων τὰ μαθήματα παιδίων. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα, τὰ εἰκονίζοντα ἐκπαιδευτικὰς σκηνάς, οὐδὲν παρέχουσι περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν κτιρίων τούτων, ὧν αἱ διαστάσεις καὶ ἡ διάταξις ἐποίκιλλον κατὰ τόπους [2]. Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὑπῆρχον σχολεῖα ἐν τοῖς δήμοις [3], ἅτινα βεβαίως διέφερον τῶν ἐν ταῖς πόλεσι, τῶν προωρισμένων νὰ περιλαμβάνωσι μείζονα ἀριθμὸν μαθητῶν [4]. Ἴσως ἐνίοτε ὁ διδάσκαλος ἐδίδασκεν ἐν ὑπαίθρῳ. Σήμερον ἔτι συχνάκις βλέπομεν ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς χωρίοις τὸν διδάσκαλον καὶ τὸ ἀκροατήριον αὐτοῦ συνηθροισμένους ὑπὸ τὴν σκιὰν γηραιᾶς πλατάνου. Ἐν Θεσσαλονίκῃ οἱ μικροὶ Ἰσραηλῖται διδάσκονται συνήθως ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ σχολείου. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἀναμιμνήσκει τοιχογραφία τις ἀνακαλυφθεῖσα ἐν Πομπηΐᾳ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἐπὶ πλατείας ὑπὸ κιόνων περιβαλλομένης καὶ ὁμοίας πρὸς ἀγοράν διακρίνονται τρεῖς παῖδες ἱμάτια φέροντες, καθήμενοι καὶ κρατοῦντες ἐπὶ τῶν γονάτων κύλινδρον ἐκ περγαμηνῆς μετὰ ὁριζοντίων γραμμῶν, παριστωσῶν τὴν γραφήν. Παρ' αὐτοῖς φαίνεται ἀνήρ τις βαθυπώγων διευθύνων τὴν ἐργασίαν αὐτῶν. Ὄπισθεν τῶν κιόνων ἵστανται τέσσαρες ἄλλοι παῖδες· προφανῶς δὲ διήρχοντο καὶ ἔστησαν, ὅπως ὠφεληθῶσιν ἐκ τοῦ μαθήματος. Τούτων τις ἔν τινι γωνίᾳ τῆς εἰκόνος βλέπει τιμωρούμενον μαθητήν, ὃν κρατοῦσι δύο συμμαθηταὶ αὐτοῦ, ἀνὴρ δέ τις τύπτει διὰ ῥαβδίου [5]. Ἀναμφιβόλως εὑρισκόμεθα πρὸ σκηνῆς διδασκαλίας ἐν ὑπαίθρῳ. Ἀλλὰ τὸ μνημεῖον τοῦτο εἶναι χρόνων μεταγενεστέρων τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς, Ῥωμαϊκὸν μάλιστα, καὶ δὲν παρέχει ἡμῖν μεγάλην βοήθειαν. Ἐν γένει φαίνεται ὅτι τὰ σχολεῖα ἦσαν περίφρακτοι τόποι. Ἀναμιμνησκόμεθα δὲ τοῦ νόμου τοῦ Σόλωνος, τοῦ ὁρίζοντος τὴν ὥραν καθ' ἣν ὤφειλον ν' ἀνοίγωσι καὶ νὰ κλείωσι καὶ καθ' ἣν ἀπηγορεύετο εἴς τινας ἡ εἴσοδος [6]. Ἐκ τοῦ θεσμοῦ τούτου εἰκάζομεν ὅτι ἦσαν ἀληθῆ οἰκοδομήματα εἰς ἃ δὲν εἰσέδυεν ὁ τυχών.

Χωρίον τι τοῦ Δημοσθένους, σχετικὸν πρὸς τὰ ἱδρύματα, ἐν οἷς ἐδίδασκεν ὁ γραμματιστής, εἰς πολλὴν ἐνέβαλε σύγχυσιν τοὺς ἀρχαιολογοῦντας. Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ὁ ῥήτωρ ὑπαινισσόμενος τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τοῦ Αἰσχίνου λέγει ὅτι διῆγε «τὸ μέλαν τρίβων καὶ τὰ βάθρα σπογγίζων καὶ τὸ παιδαγωγεῖον κορῶν, οἰκέτου τάξιν, οὐκ ἐλευθέρου παιδὸς ἔχων». Ὅπως ὑποδείξῃ ὁ Δημοσθένης τὴν αἴθουσαν, ἣν ἐκάθαιρε καθ' ἡμέραν ὁ νέος Αἰσχίνης, μεταχειρίζεται τὴν λέξιν *παιδαγωγεῖον* [7]. Τί σημαίνει ἡ λέξις αὕτη; Ὁ Πολυδεύ-

[1] Διδασκαλεῖον. Βλ. Grasberger, Erziehung und unterricht, II, σ. 203 καὶ ἑξ. Ἡ λέξις διδασκαλεῖον ἐσήμαινε, φαίνεται, ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ, πάσας τὰς σχολάς, ἐν αἷς ἐξεπαιδεύετο ὁ νεανίας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς παλαίστρας. Τοιαύτη φαίνεται ἡ ἀποδιδομένη αὐτῷ σημασία παρὰ Δημοσθένει περὶ τοῦ στεφάνου, 257. Ἀλλ' ὅμως πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ συνηθεστέρα σημασία τῆς λέξεως ταύτης εἶναι *διδασκαλεῖον*, καὶ μάλιστα *γραμματοδιδασκαλεῖον*. Γνωσταὶ αἱ φράσεις *εἰς διδασκάλου*, *εἰς διδασκάλων φοιτᾶν*, αἷς ἐχρῶντο, ὅπως σημάνωσι *μεταβαίνειν εἰς τὸ σχολεῖον*.

[2] Ἡ εἰκών, ἐν ᾗ ὁ Gerhard, Auserlesene griech. Vasenbilder IV, εἰκ. 288-289, ἀρ. 1, διορᾷ σκηνὴν λουτροῦ, φαίνεταί μοι μᾶλλον εἰκονίζουσα ἓν τῶν συνήθων ἐπεισοδίων τοῦ σχολικοῦ βίου. Ἡ εἴσοδος τοῦ σχολείου δηλοῦται διά τινος δωρικοῦ κίονος. Βλ. ἐν τῇ αὐτῇ εἰκόνι, ἀρ. 10, σχολεῖον, οὗ ἡ εἴσοδος ὁμοίως δηλοῦται. Ἀλλ' οἱ κίονες οὗτοι δεικνύουσιν ἁπλῶς ὅτι μέρος τῆς σκηνῆς συμβαίνει ἐν τῷ οἴκῳ, ἐξ αὐτῶν δὲ οὐδὲν δύναται νὰ εἰκάσῃ τις περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν σχολείων οὐδὲ περὶ τῆς ἀπόψεως αὐτῶν.

[3] Βλ. σ. 65.

[4] Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν, τῶν φοιτώντων εἰς τὰς σχολὰς τῆς Ἰωνίας ἐν ἀρχῇ τοῦ Ε' αἰῶνος, βλ. ἄνωτ. σ. 8. Περὶ τῆς βοιωτικῆς πόλεως Μυκαλησσοῦ, περὶ τὸ 412, βλ. Θουκυδ. Ζ', 29, 5 «....διδασκαλείῳ παίδων, ὅπερ μέγιστον ἦν αὐτόθι». Περὶ Ἀττικῆς οὐδὲν γιγνώσκομεν.

[5] O. Jahn, Abhandlungen der phil-hist cl. der koen soechs. Gesellschaft der Wissenschaften, V, εἰκ. 1, ἀρ. 3. βλ. Baumeister, Denkmaeler, ἐν λ. Schulen, εἰκ. 1653.

[6] Βλ. ἀν. σ. 49.

[7] Δημοσθ. περὶ τοῦ στεφ. 258.

κης θεωρεῖ αὐτὴν συνώνυμον τῷ *διδασκαλείῳ* [1]. Τοιαύτη δὲν εἶναι ἡ γνώμη τῶν κ. κ. F. Hermann καὶ Cramer, διορώντων ἐν αὐτῷ τὸ ὄνομα ἰδίου δωματίου προωρισμένου διὰ τοὺς παιδαγωγούς, ἐν ᾧ ἀνέμενον ν' ἀπολύσῃ ὁ διδάσκαλος τοὺς εἰς τὴν φροντίδα αὐτοῦ ἐμπιστευθέντας παῖδας [2]. Ὁ κ. Grasberger δικαίως προτείνει νὰ παραδεχθῶμεν τὴν γνώμην τοῦ Πολυδεύτους, ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα, ἐφ' οὗ στηρίζεται δὲν φαίνεταί μοι ἱκανῶς πειστικόν. Πῶς λέγει τὸ μικρὸν σχολεῖον τοῦ Ἐλπίου, ἐν ᾧ ὑπηρέτει ὁ Ἀτρόμητος, ὁ πατὴρ τοῦ Αἰσχίνου, θὰ εἶχε τὴν πολυτέλειαν προδόμου χάριν τῶν παιδαγωγῶν ; [3] Ἡ σχολὴ αὕτη δὲν ἦτο ὅσον ὁ κ. Grasberger νομίζει μετρία· ἔσχε τοὐναντίον σπουδαιότητά τινα, ὡς ἔχουσα πλὴν τοῦ διδασκάλου, καὶ ὑποδιδασκάλους οἷον τὸν Ἀτρόμητον [4]. Ὁ γερμανὸς ἀρχαιολόγος οὐχ ἧττον δὲν εὑρίσκεται ἐν τῇ ἀληθείᾳ προσκολλώμενος εἰς τὸ κείμενον τοῦ Πολυδεύκους. Ἐν τῇ προηγουμένῃ γραμμῇ μετεχειρίσθη ὁ Δημοσθένης τὴν ἔκφρασιν διδασκαλεῖον. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἤθελε νὰ ἐπαναλάβῃ αὐτήν, προσέδραμεν εἰς ἄλλην συνώνυμον ἐξ οὗ καὶ ἡ λέξις αὕτη ἡ ἀποπλανῶσα τὸ πρῶτον, ἀλλ' ἥτις κατὰ βάθος οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ τὸ διδασκαλεῖον.

Διὰ τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἔννοιάν τινα τῶν ἐπίπλων τῶν Ἀττικῶν σχολείων. Τρία ἰδίᾳ τῶν ἀγγείων εἶναι διδακτικώτατα· τὸ μὲν πρῶτον εἶναι ἡ περίφημος κύλιξ τοῦ Δούριος, ἡ εὑρεθεῖσα ἐν *Κήρῃ*, νῦν δὲ ἐν τῷ Βερολινίῳ Μουσείῳ [5]. Ὁ γράψας αὐτὴν τεχνίτης ἤκμασε περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος, ἦτο δ' ἐκ τῶν ἐπιτηδειοτάτων συγχρόνων αὐτῷ κεραμέων. Τὰ δὲ δύο ἄλλα εἶναι ἀνεπίγραφοι ἀμφορεῖς τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου ἐκ Ῥόδου προερχόμενοι [1]. Καίτοι ἡ ζωγραφία εἶναι ἱκανῶς ἠμελημένη, ἀνήκουσιν ὅμως εἰς τὸν Ε' αἰῶνα ὡσαύτως, καὶ φαίνονται σχεδὸν σύγχρονοι πρὸς τὴν κύλικα τοῦ Δούριος.

Ἐκ τῶν ζωγραφιῶν τούτων καταφαίνεται ὅτι αἱ ἕδραι, αἱ κοσμοῦσαι τὴν αἴθουσαν τῆς διδασκαλίας, ἦσαν δύο εἰδῶν· τῶν μὲν διδασκάλων ἦσαν μεγάλαι μετὰ προσκλίντρου καὶ τοὺς πόδας ἔχουσαι κεκλιμένους, τῶν δὲ μαθητῶν σκολύθρια, εὐθεῖς ἔχοντα πόδας καὶ ἄνευ προσκλίντρου. Ἀλλ' ἐνίοτε διδάσκαλοί τινες, πιθανῶς ὑπο-

Εἰκὼν 5. Κύλιξ τοῦ Δούριος 1η πλευρά. Ἐσωτερικὸν σχολείου.

διδάσκαλοι, εἰκονίζονται καθήμενοι ἐπὶ ὁμοίων σκολυθρίων. Ἐν τῇ μετὰ προσκλίντρου ἕδρᾳ ἀναγνωρίζεται εὐκόλως ὁ *θρόνος*, ἡ κατ' ἐξοχὴν διδασκαλικὴ ἕδρα, ἥτις βραδύτερον φαίνεται ἀντικατέστη ὑπὸ ὑψηλῆς ἕδρας, ἐξ ἧς ὁ διδάσκαλος ἐπεσκόπει τὴν τάξιν [2]. Δυσκολώτερον εἶναι ν' ἀποδώσωμεν ὄνομά τι εἰς τὰ πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν σκολύθρια. Ἔκ τινος περιέργου χωρίου τοῦ Πλάτωνος, περιέχοντος ἐντελῆ εἰκόνα τῆς Ἀττικῆς ἀγωγῆς, οἵα ἦτο ὠργανωμένη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος, βλέπομεν ὅτι οἱ διδάσκαλοι «παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βάθρων ἀναγιγνώσκειν ποιητῶν ποιή-

[1] Πολυδ. Θ'. 41.

[2] Grasberger, ἔνθ. ἀν II, σ. 206-207.

[3] Grasgerber, II, σ. 207.

[4] Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Δημοσθένης ποιεῖται φαντασιώδη ὅλως εἰκόνα τοῦ Ἀτρομήτου, λέγων ὅτι διῆγε (Δημοσθ. περὶ τοῦ στεφ. 129) «Χοίνικας παχείας ἔχων καὶ ξύλον».

[5] Περὶ τῆς κύλικος ταύτης, βλ. Helbig, Annali der Inst di corr. arch. XLV, σ. 53 καὶ ἐφ. Michaelis, Arch. Zeitung, XXXI. σ. 1 καὶ ἐφ. Furtwaengler, Beschreibung, 2285. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ β'. σ. 155, 9. H Blümner, Leben und Sitten der Griechen, I, σ. 120 καὶ ἐφ.—Rayet et Collignon, Hist. de la céramique Grecque, σ. 179. Αἱ εἰκόνες ἡμῶν εἰκοζουσι δύο πλευράς, κατὰ τὸν Duruy, Hist des Grecs, nouv. édit I, σ. 630 καὶ II, σ. 228. Ἑκάστη πλευρὰ φέρει τὴν ἐπιγραφήν: *Ἱπ(π)οδάμας καλός.*

[1] Βλ. πορρωτέρω τὰς εἰκόνας 7 καὶ 8.

[2] Λιβάνιος, Δ', σ. 86ˣ, ἔκδ. Reiske. Βλ. τὸ ἀνάγλυφον, ὅπερ ὑπαινίσσεται ὁ κ. Grasberger, ἀν. II, σ. 217, τὸ εἰκονίζον διδάσκαλον ἐφ' ὑψηλῆς ἕδρας, δεξιὰ δ' αὐτοῦ νεανίαν καὶ ἀριστερὰ νεάνιδα, οὓς διδάσκει. Εὑρέθη ἐν Καπύῃ.

ματα» [1]. Τὴν αὐτὴν ἔκφρασιν μεταχειρίζεται ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ πρὸ μικροῦ μνημονευθέντι χωρίῳ [2]. Διάφοροι προετάθησαν ἑρμηνεῖαι τῶν μὲν διορώντων ξύλινα βάθρα, μάλιστα κλιμακηδὸν διατεθειμένα, τῶν δὲ τραπέζας, ἀβάκια κτλ. [3]. Λέξεις τινὲς τοῦ Πρωταγόρου φαίνονται ὁρίζουσαι καθαρώτατα τὴν σημασίαν τῆς λέξεως ταύτης. Ὅτε ὁ Σωκράτης καὶ ὁ συνοδὸς αὐτοῦ, ὁ νέος Ἱπποκράτης, ἀφίκοντο εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Καλλίου, εἶδον «Ἱππίαν τὸν Ἠλεῖον, καθήμενον ἐν τῷ κατ' ἀντικρὺ προστώῳ ἐν θρόνῳ· περὶ αὐτὸν δ' ἐκάθηντο ἐπὶ βάθρων Ἐρυξίμαχός τε» κτλ. [4]. Δὲν εἶναι τοῦτο εἰκὼν τοῦ τί συνέβαινεν ἐν τῷ σχολείῳ; Οἱ δὲ περὶ τὸν Ἱππίαν μετὰ σεβασμοῦ καθήμενοι ἀκροαταί, δὲν φαίνονται μαθηταὶ ἀκροώμενοι τοῦ διδασκάλου; Δὲν δύναταί τις νὰ φαντασθῇ καλλίτερον σχόλιον εἰς τὴν ἐν τῷ Βρεττανικῷ μουσείῳ κύλικα τοῦ Δούριος καὶ τοὺς δύο ἀμφορεῖς, ἐν οἷς ὁ διδάσκαλος κάθηται συχνότατα ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου, ἐν ᾧ οἱ μαθηταὶ κάθηνται ἐπὶ ἁπλῶν σκολυθρίων. Τὰ σκολύθρια δὲ ταῦτα εἶναι προφανῶς τὰ βάθρα τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Πλάτωνος. Ὅτι βραδύτερον ἡ διευθέτησις τῶν τάξεων ἤλλαξε καὶ ὑπῆρχον βαθμῖδες ἐπιτρέπουσαι εἰς πολλοὺς παῖδας ὁμοῦ ν' ἀκροῶνται τῆς διδασκαλίας, ὀλίγην ἔχει σπουδαιότητα. Ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς περιόδῳ τὸ σχολεῖον εἶχεν ἧττον κανονικὴν ὄψιν, ἐξ οὗ ἀναμφιβόλως προήρχετο μέθοδός τις, ἣν πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει· ἕνεκα τῶν κινητῶν τούτων σκολυθρίων οἱ μαθηταὶ ἤλλασσον θέσιν, ὅπως ἀλληλοδιαδόχως λάβωσι τὸ μάθημα. Τοῦτο δεικνύουσι τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα, ἐν οἷς ὁ διδάσκαλος ἐπιμελεῖται ἰδίᾳ ἑκάστου μαθητοῦ καὶ δὲν ἀπευθύνεται συγχρόνως πρὸς πάντας διδάσκων γενικῶς.

Ἐν τοῖς γραπτοῖς ἀγγείοις ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν σχολείων κρέμανται διάφορα τῆς καθ' ἡμέραν ἐργασίας ὄργανα, λύραι μετὰ πλήκτρου ἢ ἄνευ τοιούτου. Ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος τρεῖς τοιαῦται κρέμανται ἀπὸ τοῦ τοίχου [5]. Γνωστὸν ὅτι ἡ σημασία τῶν πραγ-

[1] Πλάτων. Πρωταγόρ. σ. 325 Ε.

[2] Τὰ βάθρα σπογγίζων λέγει, ὁμιλῶν περὶ τοῦ παιδὸς Αἰσχίνου (περὶ Στεφάνου, 258).

[3] Grasberger, ἔνθ. ἀν. II, σ. 217 καὶ ἑφ.

[4] Πλάτων. Πρωταγόρ, σ. 315 Β—C.

[5] Βλ. πορρώτερω, τὴν εἰκόνα 9, καὶ Gerhard, Auserlesene Griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 288—289, ἀρ. 9.

μάτων τούτων δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζηται μετ' ἀκριβολογίας, διότι πολλάκις εἶναι ἁπλᾶ κοσμήματα, σκοποῦντα τὴν πλήρωσιν μόνον τῶν κενῶν τῆς εἰκόνος. Ἀλλὰ καίπερ χρήσιμα πρὸς πλήρωσιν τῶν κενῶν, συμβάλλονται ὅμως συνήθως παρὰ τοῖς ζωγράφοις τοῦ Ε' αἰῶνος πρὸς τὴν γενικὴν σημασίαν τῆς συνθέσεως. Τοιοῦτος ὁ χαρακτὴρ τῶν διαφόρων πραγμάτων, τῶν ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῆς κύλικος τοῦ Δούριος ἐγκατεσπαρμένων καὶ ἀναφερομένων πάντων εἰς τὴν φιλολογικὴν καὶ μουσικὴν παίδευσιν. Δύσκολον εἶναι νὰ εἴπωμεν, ἐὰν αἱ λύραι αὗται ἀνῆκον τοῖς μαθηταῖς ἢ τοῖς διδασκάλοις. Ἐπιμένει

Εἰκὼν 6. Κύλιξ τοῦ Δούριος, 2α πλευρά. Ἐσωτερικὸν σχολείου.

τις νὰ μάθῃ τί ἦσαν; Πιθανῶς ὅτι ἀνήκουσι μᾶλλον τῷ διδασκάλῳ καὶ ὅτι εἰκονίζονται ὡς ἀναπληρωτικὰ ὄργανα πρὸς χρῆσιν αὐτοῦ, διότι οἱ παῖδες ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τάς τε λύρας καὶ τὰ πινακίδια. Οὕτω τοὐλάχιστον εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν ἀμφορέων τοῦ Λονδίνου. Καλὸν ἀγγεῖον κοσμηθὲν ὑπὸ Πιστοξένου, συγχρόνου τοῦ Δούριος, καὶ εἰκονίζον μαθητὴν μεταβαίνοντα παρὰ τῷ διδασκάλῳ τῆς μουσικῆς, δείκνυσιν αὐτὸν ἀκολουθούμενον ὑπὸ γηραιοῦ εὐνούχου διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς κρατοῦντος τὴν λύραν διὰ τῆς ἑτέρας δὲ στηριζομένου ἐπὶ ῥάβδου [1].

[1] Βλ. κατωτέρω εἰκ. 10. βλ. Weisser, Atlas zur Weltgeschichte, ἔκδ. γ' Στουδγάρτη, 1884, εἰκ. 69, ἀρ. 37, εἰκόνα ἀγγείου παριστῶσαν τρεῖς μαθη-

Μεταξὺ τῶν ἐν τῇ κύλικι τοῦ Δούριος εἰκονιζομένων πραγμάτων ὑπάρχει προσέτι μία τῶν ποικίλου δέρματος θηκῶν, τῶν συχνότατα ἀπαντωσῶν ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων τῶν εἰκονιζόντων συμποσιακὰς σκηνάς. Ἐν τῇ θήκῃ ταύτῃ περιέκλειον τὸν αὐλὸν [1], μικρὰ δὲ θήκη προσκεκολλημένη περιεῖχε τὰς γλωσσίδας τοῦ ὀργάνου [2]. Μνημονεύσωμεν τέλος κανίστρου πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν χειρογράφων [3], χειρογράφου τινὸς περιειλιγμένου καὶ κρεμαμένου ἐπὶ τοῦ τοίχου διὰ θώμιγκος, καὶ πινακιδίου [4]. Ἵνα περιγράψωμεν τὴν κατασκευὴν τούτου πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὸ ἐν ταῖς χερσὶν ἑνὸς τῶν ἐν τῇ εἰκόνι εἰκονιζομένων διδασκάλων. Ἀληθῶς ἐπί τινος τῶν πλευρῶν τῆς κύλικος παρίσταται ἀνὴρ ἀγένειος, γυμνὸς μέχρι τῆς ὀσφύος, τὰς δὲ κνήμας καὶ τὴν ὀσφὺν διὰ μανδύου περιβεβλημμένος. Κάθηται ἐπὶ σκολυθρίου κρατῶν διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς πινακίδα, ἐφ' ἧς διὰ τῆς δεξιᾶς κρατούσης γραφίδα [5] ἑτοιμάζεται νὰ χαράξῃ γράμματα. Ἡ πινακὶς αὕτη σύγκειται ἐκ τριῶν ἀβακίων συνηνωμένων ἐν μιᾷ τῶν ἄκρων αὐτῶν καὶ ἀνοιγομένων ὡς τρίπτυχον. Ἕκαστον ἀβάκιον ἦτο ἀληλιμμένον διὰ κηροῦ μαλακοῦ ἢ εὐκόλως μαλασσομένου. Ὅτε μία τούτων ἐπληροῦτο, ἔγραφον εἰς τὴν ἑπομένην, ὅτε δὲ ἐπληροῦντο πᾶσαι, ἐξήλειφον τοὺς χαρακτῆρας διὰ τοῦ ἐπιπέδου τῆς γραφίδος μέρους. Οἱ ἄβακες οὗτοι ἔφερον διάφορα ὀνόματα, ὧν τινα ἐσήμαινον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀβακίων ἢ τῶν σελίδων, ἃς περιεῖχον καλούμενοι δέλτοι, πίνακες, δίπτυχα, τρίπτυχα κτλ. Αἱ ἀπεικονίσεις τῶν πινακιδίων συχνότατα εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν γρα-

τάς, ὧν ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ κρατεῖ πινακίδια, ὁ δ' ἕτερος ὄρθιος πρὸ αὐτοῦ κύλινδρον γραφῆς καὶ φαίνεται ἀπευθύνων τὸν λόγον πρὸς τρίτον, καθήμενον ἐπὶ τετραγώνου βάσεως καὶ κρατοῦντα ῥάβδον.

[1] Ἡ θήκη αὕτη ἐκαλεῖτο *συβήκη*. Τὴν λύραν, ὅτε δὲν μεταχειρίζοντο, προεφύλαττον ὡσαύτως ἐντὸς περικαλύμματος: Βλ. Dumont et Chaplain, les céramiques de la Gréce propre, I, εἰκ, 16, μετὰ σημειώσεως τοῦ Pottier, σ. 378 Οἱ Ἕλληνες ἐπεμελοῦντο τῶν μουσικῶν αὐτῶν ὀργάνων ὡς καὶ τῶν ὅπλων. Βλ. ἐν Saglio, Diction. λέξ. Clipeus, εἰκ. 1648, νεανίαν ἀφαιροῦντα ἀπὸ ἀσπίδος τὸ περικαλῦπτον αὐτὴν ὕφασμα.

[2] Γλωττοκομεῖον.

[3] Κιβωτός. Βλ. περὶ αὐτοῦ, Michaelis, Arch. Zeitung, XXXI, σ. 6.

[4] Περὶ τῶν δύο τούτων βλ. ἰδίου σ. 6—7.

[5] Στῦλος, γραφίς, γραφεῖον.

πτῶν ἀγγείων [1]. Ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Overbeck γενομένη ἐπανόρθωσις τοῦ πινακιδίου τοῦ τραπεζίτου Λ. Καικιλίου Ἰουκούνδου (L. Caecilius Jucundus), τοῦ εὑρεθέντος ἐν ἔτει 1875 ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς Πομπηίας, δεικνύει πῶς τὰ φύλλα τοῦ διπτύχου ἢ τοῦ τριπτύχου προσηρμόζοντο τὰ μὲν πρὸς τὰ δέ· δὲν συνηνοῦντο διὰ μεταλλικοῦ στρόφιγγος, ἀλλὰ δι' ἁπλοῦ σχοινίου [2].

Ἐν τῇ ζωγραφίᾳ τοῦ Δούριος ὑπάρχει τι μάλιστα δυσεξήγητον· εἶναι εἶδός τι σταυροῦ μετὰ τεσσάρων ἴσων κλάδων σχηματιζομένων, ὡς φαίνεται, ὑπὸ δύο ἐπιπέδων ταινιῶν, ὧν ἑκάστη διατέμνει τὴν ἑτέραν κατὰ κάθετον. Ὁ κ. Michaelis, ἐν τῇ σοφῇ μελέτῃ περὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος, δὲν δίδει ἱκανὴν τοῦ πράγματος τούτου ἑρμηνείαν. Ὁ σταυρὸς οὗτος κατ' αὐτὸν δὲν εἶναι κανών, τοῦ κανόνος ἀπαντῶντος μόνον ἐν παλαιστρικαῖς σκηναῖς. Πρέπει λοιπὸν ν' ἀπελπίσωμεν περὶ εὑρέσεως τῆς ἀληθοῦς σημασίας [3]; Τοιαύτη δὲν εἶναι ἡ γνώμη τοῦ κ. Grasberger, μὴ παραδεχομένου, ὅτι ὁ κανὼν ἐν ταῖς παλαιστρικαῖς παραστάσεσιν ἀποκλειστικῶς εἰκονίζεται.

[1] Panofka, Griechinnen und griechen, Griechen nach Antiken, εἰκ. 1, ἀρ. 9. Gerhard, ἔνθ. ἀν. I, εἰκ. 50—51, ἀρ.1. IV. εἰκ. 244, 287, ἀρ. 1. Annali, XLI, εἰκ. παρ. P. Arch. Zeitung, XXXVIII, εἰκ. 15. Schreiber, Kulturhist. Bilderatlas, I. εἰκ. 90, ἀρ. 5 κτλ. Βλ. Furtwaengler, Beschreibung, Sachregister, ἐν λέξ. Schulunterricht. Ἐπὶ τοῦ λαμπροῦ ἀγγείου τοῦ Δαρείου, ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Νεαπόλεως, εἰκονίζεται ἀνὴρ βαθυπώγων, καθήμενος πρὸ τραπέζης, ἐφ' ἧς εἰσὶν γεγραμμένοι ἀριθμοί. Διὰ τῆς δεξιᾶς μετακινεῖ ἐπὶ τῆς τραπέζης ψηφία ἀριθμητικά, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ πινακίδιον ἐν σχήματι διπτύχου, ἐφ' οὗ ἀναγινώσκεται ΤΑΛΑΝΤΑ Η (τάλ(α)ντα ἑκατόν). Ἀπέναντι τούτου γυνὴ βαρβάρως ἠμφιεσμένη κρατεῖ ἐπὶ τῶν βραχιόνων σάκκον πλήρη χρυσοῦ: βλ. Monumenti dell' Inst. di corr. arch. IX, εἰκ. 50—51. Baumeister, Denkmaeler, ἐν λέξ. Dareios, εἰκ. VI, σχ. 449. Περὶ τῶν πινακιδίων ἐν γένει, βλ. H. Blümner, ἐν Baumeister, ἔνθ. ἀν. ἐν λέξ. briefe. βλ. τὰς βιβλιογραφικὰς ἐνδείξεις ἐν Reinach, la Nécropole de Myrina, σ. 379, σημ. 3.

[2] Pompeji in seinen Gebaeuden, Alterthümern und Kunstwerken dargestellt, ὑπὸ F. Overbeck, ἔκδ. δ', τῇ συνεργασίᾳ τοῦ A. Mau, σ. 489.

[3] Michaelis, Arch. Zeitung, XXXI, σ. 7. Ἡ εἰκασία τοῦ κ. Helbigg καθ' ἣν τὸ περὶ οὗ λόγος ἦτο σακκίδιον ἀρωματικὸν (Annali, XLV, σ. 58) εἶναι παντάπασιν ἀσύστατος.

Βεβαίως εἰκονίζονται συχνότερον ἐν ἐκείναις [1], ἀλλ' ἐν ταῖς παλαιστρικαῖς σκηναῖς βλέπει τις ὡσαύτως δίπτυχα, ἀπόδειξις δὲ ἡ κύλιξ τοῦ Μονάχου, ἧς ἡ διακόσμησις ἐλήφθη ἐκ τοῦ γυμναστικοῦ βίου καὶ ἐφ' ἧς τὰ εἰκονιζόμενα εἶναι δίπτυχον, λήκυθος, στλεγγὶς, σταυρὸς ὅμοιος πρὸς τὸν τῆς κύλικος τοῦ Δούριος, καὶ ἑτέρα στλεγγὶς μετὰ σπόγγου [2]. Ἐκ τοῦ παραδείγματος τούτου καταφαίνεται ὅτι τὰ ὄργανα τῆς διανοητικῆς ἀγωγῆς συνανεμίγνυντο συχνάκις ὑπὸ τῶν ζωγράφων μετὰ τῶν τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς. Διατὶ δὲν θὰ συνέβαινε καὶ τὸ ἐναντίον ; ὁ κ. Grasberger περαιτέρω βαίνων σκέπτεται, ὅτι ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος εἰκονίζετο παρὰ τῷ σταυρῷ φιαλίδιον ἐλαίου, οὗ τὸ ἀγγεῖον ἐφθαρμένον ἀβέβαιόν τι μόνον ἴχνος ἀφήνει καταφανές· καὶ τοῦτο θὰ ἦτο ἐκ τῶν ἀνακαλούντων εἰς τὴν μνήμην τὴν παλαίστραν. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ ἄνωθεν τοῦ διδάσκοντος τὴν γραφὴν σταυρὸς οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ κόσμημα, ἀπαντῶν ἐπὶ πολλῶν γυμναστικῶν σκηνῶν, δηλαδὴ κανὼν ἢ γνώμων [3]. Κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, ἐὰν ἡ εἰκασία αὕτη δύναται νὰ στηριχθῇ.

Ἵνα δὲ περατώσωμεν τὸν περὶ τῆς ζωγραφίας ταύτης λόγον, μνημονεύομεν δύο κύλικας ἀνηρτημένας ἀπὸ τοῦ τοίχου καὶ συμπληρούσας τὴν ἐπίπλωσιν τοῦ σχολείου. Εἶναι ἀγγεῖα, ἐξ ὧν πίνουσι πιθανῶς διδάσκαλοι καὶ μαθηταὶ κατὰ τὰς ὥρας, καθ' ἃς διακόπτονται τὰ μαθήματα.

Ἐπὶ τῶν ἀμφορέων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου τὰ εἰκονιζόμενα εἶναι ἧττον πολυπληθῆ. Ὡς καὶ ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος ἀπαντᾷ ὁ γραφικὸς κύλινδρος περιβεβλημένος διὰ θώμιγκος [4], καὶ ἡ ἐκ στικτοῦ δέρματος θήκη τοῦ αὐλοῦ, μετὰ τοῦ κιβωτίου τοῦ περιλαμβάνοντος τὰς γλωσσίδας [5]. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δὲν ἀπαντῶσι λύραι· λύραι καὶ

[1] Βλ. π. Χ. O. Jahn-Beschreibung der Vasensammlung Koenig Ludwigs, 402, 504, 505.

[2] O. Jahn, ἔνθ. ἀν. 402. βλ. κύλικά τινα τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου, ἧς ἐπί τινος τῶν πλευρῶν εἰκονίζεται σταυρός, δίπτυχον, εἶτα κρεμάμενα ὁμοῦ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἥλου, σπόγγος, ἀρυβαλλὶς καὶ στλεγγὶς (Furtwaengler, Beschreibung, 2525).

[3] Grasberger, ἔνθ. ἀν. II, σ. 232—233.

[4] Εἰκ. 7.

[5] Ἐν τῇ 8 εἰκόνι τοιαύτη θήκη κρέμαται ἐκ τῆς ἕδρας τῶν διδασκάλων

αὐλοὶ ὑπάρχουσιν ἐν ταῖς χερσὶ τῶν προσώπων. Σημειώσωμεν δὲ δύο τινὰ νέα, ὧν τὸ μὲν πρῶτον εἶναι σακκίδιον πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν ἀστραγάλων, παράδοξον παράδειγμα τῆς ἐλευθερίας τῶν ζωγράφων περὶ τὴν ἐκλογὴν ὑποκειμένων πρὸς πλήρωσιν τῶν κενῶν διαστημάτων τῶν συνθέσεων [1], τὸ δὲ δεύτερον, καθὰ φαίνεται, ἐν τῶν ὑψηλῶν καὶ φορητῶν ἐπικλινῶν ἀβακίων, ἐφ' ὧν οἱ μαθηταὶ ἀνεγίγνωσκον ὄρθιοι [2]. Ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ἔν τισι σχολείοις, ἐν οἷς κυρίως παρείχετο μουσικὴ ἀγωγή, ἡ τάξις ἐκοσμεῖτο ἐνίοτε ὑπὸ τῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῶν μουσῶν, θὰ κατανοήσωμέν πως τὴν ὄψιν, ἣν παρίστων αἱ τῆς ἐργασίας αἴθουσαι, αἱ οὐδὲν ἔχουσαι τῆς κανονικότητος καὶ τῆς αὐστηρᾶς διαθέσεως τῶν ἡμετέρων [3].

Εἰς αὐτὰς μετέβαινον πρωϊαίτατα οἱ παῖδες. Αἱ εἰκόνες τῶν ἀγγείων εἰκονίζουσιν αὐτοὺς περιβεβλημένους ἐν γένει πλατὺ ἱμάτιον. Ὑπὸ τοιοῦτον ἔνδυμα εἰκονίζονται πανταχοῦ, ἐπί τε τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων καὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων. Τὴν κεφαλὴν ἔχουσι γυμνήν, στέφανος δ' ἐκ φύλλων ἢ ἁπλῆ ταινία προσδένει τὴν κόμην αὐτῶν.

Ἡ κύλιξ τοῦ Δούριος, ἡ πολυτιμοτάτας εἰδήσεις παρασχοῦσα ἡμῖν περὶ τῆς φιλολογικῆς καὶ μουσικῆς ἀγωγῆς τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων, ἔχει σήμερον σπουδαιοτάτην παρὰ τοῖς ἀρχαιολόγοις σημασίαν, πολλάκις δὲ θέλομεν ἐπικληθῆ αὐτὴν ἔν τε τῷ παρόντι καὶ τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ. Ἐπισκοπήσωμεν ταχεῖ βλέμματι τὸ σύνολον τῶν

τινός, ἐν δὲ τῇ 7 τῶν παίδων τις κρατεῖ τοιαύτην ἐν χερσί. Δύο σαφέσταται ἀπεικονίσεις τῆς θήκης τοῦ αὐλοῦ καὶ τοῦ *γλωττοκομείου* παρίστανται ἐν ταῖς ὑπ' ἀριθ. 14 καὶ 15 εἰκόσι. Βλ. Monumenti, III, εἰκ. 12 O. Jahn, Ueber Darstellungen griech. Dichter auf vasenbildern, εἰκ. 7, ἀρ.1 καὶ 3. Cabinet Fould, εἰκ. 17, ἀρ. 1395. Klein, Euphronios, ἔκδ. β', σ. 105 κτλ, Ἡ θήκη τοῦ αὐλοῦ εἶχεν ἱμάντα, δι' οὗ ἔφερον αὐτὴν εἴτε ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ, εἴτε ἀπὸ τοῦ πήχεος. βλ. κατωτέρω εἰκ. 18.

[1] Εἰκ. 8. βλ. κατωτέρω, εἰκ. 9. Gerhard, Auserlesene griech vasenbilder, IV, εἰκ. 288—289, ἀρ. 1 καὶ 3.

[2] Εἰκ. 7· βλ. Πολυδεύκ. Ι', 60, Grasberger, ἔν. ἀν. II. σ. 221—222-Hermann—Blümner, Griech. Privatalterthümer, § 36, σ. 331.

[3] Ὁ Ἀθήναιος (Η'. σ. 348 D) ποιεῖται μνείαν περί τινος κιθαριστοῦ Στρατονίκου, ὅστις «ἐν τῷ διδασκαλείῳ εἶχεν ἐννέα μὲν εἰκόνας τῶν Μουσῶν, τοῦ δ' Ἀπόλλωνος μίαν, μαθητὰς δὲ δύο· πυνθανομένου δέ τινος πόσους ἔχοι μαθητάς, ἔφη, Σὺν τοῖς θεοῖς δώδεκα».

εἰκονιζομένων ἐπὶ τῶν ἧττον γνωστῶν ἀμφορέων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου. Οἱ ἀμφορεῖς οὗτοι, ὡς εἴπομεν ἤδη, εὑρέθησαν ἐν Ῥόδῳ, ὁ δὲ τύπος τῶν κοσμουσῶν αὐτοὺς εἰκόνων, καὶ οἱ ἀναγιγνωσκόμενοι χαρακτῆρες τῶν ἐπιγραφῶν [1] ἐπιτρέπουσι νὰ ὑπολαβωμεν αὐτοὺς συγχρόνους τῆς κύλικος τοῦ Δούριος, κατὰ χρόνους τιθεμένους μεταξὺ τοῦ 470 καὶ τοῦ 440 [2]. Εἰσὶ προφανῶς Ἀττικῆς τέχνης, ἀμφότε-

Εἰκ. 7. Ἀμφορεὺς Λονδίνου. Ἐσωτερικὸν σχολείου.

ροι τοῦ αὐτοῦ ἐργοστασίου, ἐξ αὐτῶν δὲ δύναταί τις νὰ διίδῃ ἐπίσημον μαρτύριον τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐγίγνετο ἐν Ἀθήναις περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος ἡ μουσικὴ ἀγωγή, διότι ἀποκλειστικῶς περὶ μουσικῆς πραγματεύονται.

Ἐπὶ τοῦ πρώτου,[3] ἀνὴρ βαθυπώγων πρὸς τὰ δεξιὰ ἐστραμμένος, τὴν κεφαλὴν ἀναδεδεμένος στεφάνῳ ἐκ φύλλων κρούει λύραν, καθήμενος ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου, καὶ ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς εἰκόνος. Ἔναντι αὐτοῦ ἐπὶ σκολυθρίου κάθηται παῖς θεωρῶν αὐτὸν

[1] Ἡ λέξις καλὸς δὲν εἶναι κεχαραγμένη ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν δύο εἰκόνων.

[2] Ὑπολαμβάνω αὐτὰς μετὰ πεποιθήσεως ἀρχαιοτάτας, ὡς ἀπέδειξιν δ' ἐπάγομαι τὴν 7 εἰκόνα, ἐφ' ἧς ὑπάρχει ἀδεξιότης τις ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ κορμοῦ τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ καταστίκτου ζῴου· ἐπὶ δὲ τῆς εἰκόνος 8 τὴν ἀφισταμένην μορφὴν τοῦ διδασκάλου τοῦ ᾄδοντος πρὸς βάρβιτον. Βλ. τὴν μορφὴν τοῦ Ἀνακρέοντος ἐπί τινος ἀγγείου προγενεστέρου τῶν Μηδικῶν. O. Jahn, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 3 ἀρ. 1. Βλ. ὡσαύτως τὴν καλὴν τοῦ Εὐφρονίωνος κύλικα τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ καταλόγῳ τῆς συλλογῆς Branteghem, ἀρ. 8. Λονδῖνον 1888.

[3] Εἰκ. 7 ἐκ τῶν Annali, L, εἰκὼν παρ. O.

μετὰ προσοχῆς, καὶ λύραν μετὰ χεῖρας ἔχων. Ὑπὸ τὴν ἕδραν τοῦ διδασκάλου εἶναι συνεσπειραμένος κύων στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν μαθητήν, ὄπισθεν δὲ τούτου ἕτερος παῖς ὄρθιος κρατῶν θήκην αὐλοῦ φαίνεται ἀπομακρυνόμενος τοῦ ὁμίλου τούτου· ἐτελείωσε τὸ μάθημα, καὶ ἀπερχόμενος τοῦ σχολείου ῥίπτει περιφρονητικὸν βλέμμα ἐπὶ τοῦ συμμαθητοῦ, οὗτινος ἡ ἀμαθία βεβαίως ἢ ἡ ἀπείθεια συγκινεῖ αὐτόν. Εἰς τὴν δεξιὰν ἄκραν τῆς συνθέσεως τρίτος παῖς περιβεβλημμένος ἱμάτιον καλύπτον κατὰ τὸ ἥμισυ τὴν κεφαλὴν καὶ καθήμενος ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου, φαίνεται ἀναμένων τὴν σειρὰν νὰ διδαχθῇ. Ὁ εὐρυὴς σχολιαστὴς τῶν δύο εἰκόνων τοῦ Λονδίνου κ. Engelmann διορᾷ ἐν τῇ μορφῇ ταύτῃ ἕνεκα τῆς ἕδρας, ἐφ' ἧς ὁ τεχνίτης ἔθηκεν αὐτόν, ὑποδιδάσκαλον, ἕτοιμον νὰ δώσῃ ἐργασίαν εἰς τὸν μαθητὴν τὸν κρατοῦντα τὴν θήκην τοῦ αὐλοῦ, καὶ διευθυνόμενον πρὸς αὐτόν. Τοιαύτη φαίνεται οὖσα ἡ σημασία ζωγραφίας τινὸς τοῦ Corneto, ἐν ᾗ παρίσταται ἔφηβός τις προσφέρων ὁμοίαν θήκην πρός τινα καθήμενον, ἔχοντα, ὡς ὁ περὶ οὗ πρόκειται, τὸ ἱμάτιον ἐρριμμένον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς [1]. Ἀλλ' αὐτὸς ὁ κ. Engelmann ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ὑποδιδάσκαλος οὗτος εἶναι νεαρώτατος τὴν ἡλικίαν, ἡ στάσις δὲ μάλιστα αὐτοῦ εἶναι κακή· διότι ἐν ᾧ ἔχει τὸν ἕνα πόδα κατὰ γῆς, ὁ ἕτερος κινεῖται ὑπὸ τὴν ἕδραν διὰ τρόπου ἀνοικείου καὶ ἀναρμόστου εἰς σοβαρότητα διδασκάλου. Ἄλλως τε ἐλλείπει πρὸ αὐτοῦ σκολύθριον διὰ τὸν φέροντα τὴν θήκην τοῦ αὐλοῦ μαθητὴν [2]. Εἰς ταῦτα θὰ προσθέσω καὶ ἕτερον, ὅτι ἡ μετὰ προσκλίντρου ἕδρα δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην σύμβολον τοῦ διδασκάλου ἢ τοῦ ὑποδιδασκάλου. Ἐάν, ὡς πάραυτα θέλομεν ἴδῃ, ὁ δεύτερος Ῥόδιος ἀμφορεὺς εἰκονίζει ἕνα τῶν διδασκάλων τούτων, καθήμενον ἐπὶ τοιαύτης ἕδρας, ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος ὁ διδάσκαλος τῆς λύρας, ὁ τῆς γραφῆς καὶ ὁ διδάσκων τὸν αὐλόν, καὶ οἱ τρεῖς, ὡς φαίνεται, ὑποδεέστεροι διδάσκαλοι, κάθηνται ἐπὶ ἁπλῶν σκολυθρίων [3].

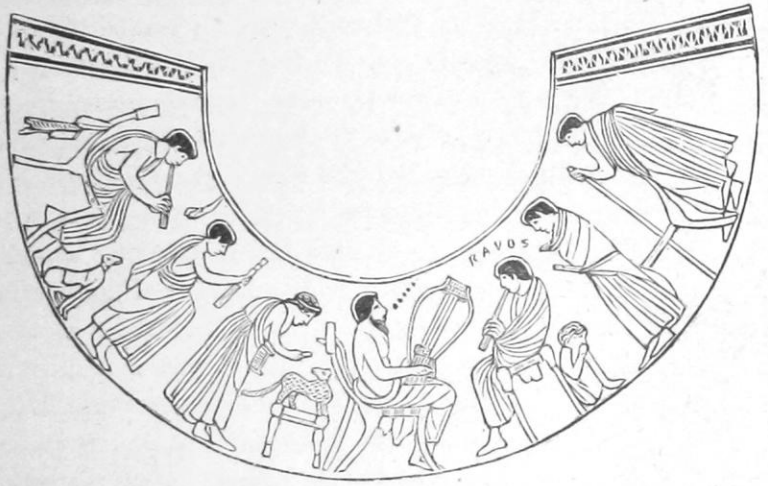
Ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος παρίσταται παῖς ὄρθιος φορῶν ἱμάτιον. Λύραν κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς διευθύνεται πρὸς τὸν διδάσκαλον, τὸν κατέχοντα τὸ κέντρον τῆς συνθέσεως. Ὄπισθεν αὐτοῦ, ἀνὴρ βαθυ-

[1] Bullet. dell' Inst di corr. arch 1878, σ. 180.

[2] Engelmann, Annali, L, σ. 288—289.

[3] Δὲν ὑπάρχει, καθόλου εἰπεῖν, κανὼν ἐν τούτῳ.

πώγων, εἰκονιζόμενος ὡς ἀποχωρῶν, στηρίζει τὴν δεξιὰν ἐπί τινος ἐπικλινοῦς ἀβακίου, περιγραφέντος ἀνωτέρω, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς πιέζει τὴν ἄκραν ταινίας, δι' ἧς εἶναι προσδεδεμένον ζῷον ἔχον τὸ δέρμα κατάστικτον. Οὗτος εἶναι παιδαγωγός, φίλος ἢ θαυμαστὴς τοῦ παιδός; Ὁ κ. Engelmann ἀποκλίνει πρὸς τὴν δευτέραν ταύτην εἰκασίαν [1]· ἀλλ' ἐγὼ παραδέχομαι τὴν πρώτην διορῶν ἐν αὐτῷ τὸν παιδαγωγόν, τὸν ὁδηγοῦντα τὸν μαθητήν αὐτοῦ παρὰ τῷ κιθαρῳδῷ καὶ ἐπιστρέφοντα, φέροντα δὲ μεθ' ἑαυτοῦ τὸ ζῷον, συνοδὸν τοῦ

Εἰκ. 8. Ἀμφορεὺς Λονδίνου. Ἐσωτερικὸν σχολείου.

νεαροῦ μαθητοῦ. Τοῦ δὲ ζώου τὸ ἀνάστημα, τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς, ἡ μακρὰ οὐρά, τὸ ποικίλον τρίχωμα, καταδεικνύουσιν, ὅτι εἶναι ἐκ τῶν τιθασσῶν ἐκείνων λεοπαρδάλεων, τῶν ἀπαντωσῶν ἐν τοῖς πλουσίοις οἴκοις τῶν Ἀθηνῶν, οἵτινες ἦσαν πλήρεις σπανίων ζώων μεγάλοις ἀναλώμασιν προσκτωμένων [2].

Ὁ δεύτερος ἀμφορεὺς τῆς Ῥόδου [3] εἰκονίζει ἐν τῷ κέντρῳ διδάσκαλον βαθυπώγωνα, ἑστραμένον δεξιὰ καὶ καθήμενον ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλιντρου, ἐφ ἧς στηρίζεται ῥάβδος τις. Ἄδει ψαύων διὰ τῆς

[1] Annali, L, σ. 289.

[2] Annali, L, σ. 293. βλ. Cougny et Saglio, Diction. des antiq. greeques et romaines, ἐν λέξ. Bestiae, mansuetae, Cicures, εἰκ. 822 ἀγγείου παριστῶσαν νεανίαν κρατοῦντα ἐν χερσὶ πάνθηρα. Βλ. ὅλον τὸ ἄρθρον.

[3] Εἰκὼν 8. ἐκ τῶν Annali, L, εἰκ. παρ. P.

ἀριστερᾶς τὰς χορδὰς βαρβίτου, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κεκλεισμένης κρατεῖ τὸ πλῆκτρον. Ἔναντι αὐτοῦ μαθητὴς παίζει τὸν διπλοῦν αὐλὸν θεωρῶν αὐτόν· ὄπισθεν τοῦ σκολυθρίου αὐτοῦ παρατηρεῖται παῖς γυμνός, κατὰ γῆς καθήμενος καὶ φέρων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τοῦ προσώπου, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἴσως εἶναι ὁ μικρὸς δοῦλος ὁ ἐλλείψει παιδαγωγοῦ συνοδεύων τὸν νεαρὸν Ἀθηναῖον εἰς τὸ σχολεῖον καὶ κρατῶν τὰ σκευάρια αὐτοῦ. Παραδέχομαι μᾶλλον ὅτι εἶναι οὗτος ὁ δοῦλος τοῦ διδασκάλου, ὁ οἰκέτης ὁ καθαίρων τὸ σχολεῖον, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν μαθητῶν καὶ ἐκτελῶν τὰ χρέη, ἅτινα ἐξετέλει παρὰ τῷ γραμματιστῇ Ἐλπίᾳ ὁ παῖς Αἰσχίνης. Ἡ σκηνὴ περατοῦται δεξιὰ ὑπὸ δύο μορφῶν, ὧν ἡ σημασία δύσκολον εἶναι νὰ ὁρισθῇ. Ἡ πρώτη εἶναι μαθητοῦ περιβεβλημένου ἱμάτιον καὶ κρατοῦντος διπλοῦν αὐλόν, βαδίζοντος δὲ πρὸς τὸν ἀποτελοῦντα τὸ κέντρον τῆς εἰκόνος διδάσκαλον. Ἡ δευτέρα εἶναι νεανίσκου ἀγενείου, φέροντος μακρὸν ἱμάτιον καὶ κρατοῦντος ῥάβδον, φαινομένου δὲ ὅτι ἔξωθεν ἔρχεται καὶ διευθυνομένου πρὸς τὸ μέρος ὅπου εἶναι ὁ τὸν διπλοῦν αὐλὸν κρατῶν παῖς. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν ὑπάρχει ἕδρα μετὰ προσκλίντρου. Ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς σκηνῆς εἰκονίζεται τὸ μάθημα τοῦ αὐλοῦ, φαίνεται ὅτι ἡ συμμετρία ὑποχρεοῖ νὰ διΐδωμεν ἐνταῦθα ὅμοιον μάθημα· τότε ὁ παῖς εἶναι ὁ αὐλῶν μαθητής, ὁ δὲ νεανίας ὁ ὑποδιδάσκαλος ὁ ὁδηγῶν αὐτὸν εἰς τὴν ἐργασίαν. Ἀλλ' ἡ ἑρμηνεία αὕτη προσκρούει εἰς δύο δυσκολίας· ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἔλλειψις τοῦ διὰ τὸν μαθητὴν σκολυθρίου· δευτέρα δὲ ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ὑποδιδάσκαλος δὲν κρατεῖ τὸν διπλοῦν αὐλόν. Αἱ δυσχέρειαι αὗται αἱ ἐκπλήξασαι τὸν κ. Engelmann [1] δὲν φαίνονταί μοι σπουδαῖαι. Ἐὰν μὴ ὑπάρχει σκολύθριον, δὲν ὑπάρχει ὡσαύτως καὶ εἰς τὴν ἑτέραν ἄκραν τῆς συνθέσεως, ἐν ᾗ παρίσταται διδάσκαλός τις αὐλοῦ ματαίως πειρώμενος νὰ ἑλκύσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ ὀρθίου πρὸ αὐτοῦ ἀλλὰ μὴ ἀκροωμένου μαθητοῦ [2]· ἐκ τοῦ ὅ τι δὲ ὁ φέρων τὸ ἱμάτιον ἔφηβος δὲν κρατεῖ τὸν διπλοῦν αὐλόν, οὐδὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν· διότι ἴσως κρατεῖ αὐτὸν

[1] Annali L, σ. 291.

[2] Ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος ὁ πρὸ τοῦ διδασκάλου τοῦ αὐλοῦ ἱστάμενος παῖς δὲν κάθηται ὡσαύτως ἐπὶ σκολυθρίου ἀλλ' εἶναι ὄρθιος. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ περὶ τοῦ διηγουμένου καὶ τοῦ μανθάνοντος νὰ γράφῃ.

διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ὑπὸ τὸ μέγα ἱμάτιον τὸ καλῦπτον αὐτὸν ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν, καὶ μὴ ἀφῆνον ἐλεύθερον εἰμὴ τὸν δεξιὸν βραχίονα. Ὅτι εἰκονίζεται μάθημα αὐλοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο τῆς εἰκόνος, δὲν δύναται ν' ἀπορριφθῇ· πρῶτον διότι ὁ παῖς ἀναμφιβόλως διευθύνεται εἴτε πρὸς τὸν ᾄδοντα καὶ κρούοντα τὴν βάρβιτον κιθαρῳδόν, εἴτε πρὸς τὸν διδάσκαλον τοῦ αὐλοῦ τὸν κατέχοντα τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς σκηνῆς, καθ' ὅλου εἰπεῖν, πρὸς τὸ μέρος τοῦ σχολείου ὅπου νομίζει ὅτι θὰ λάβῃ τὸ μάθημα, ὅπερ δὲν θὰ ἔπραττεν, ἐὰν εὕρισκεν ἀμέσως τὴν διδασκαλίαν, ἣν ζητεῖ· δεύτερον διότι ὁ νεανίας ὁ ἡμφιεσμένος εὐρὺ ἱμάτιον καὶ κρατῶν τὴν ῥάβδον εἰσέρχεται προφανῶς εἰς τὸ σχολεῖον συγχρόνως μετὰ τοῦ παιδός· ὁ δὲ ὑποδιδάσκαλος εἰκονίζεται συνήθως ἐν τῇ θέσει αὐτοῦ καὶ οὐχὶ μεταβαίνων εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ. Τί εἰκονίζει λοιπὸν οὗτος ; Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν αὐτὸν παιδαγωγόν, ἐπειδὴ ἡ ἡλικία αὐτοῦ δὲν ἐπιτρέπει τοιαύτην ἑρμηνείαν· ἀλλὰ πιθανῶς εἶναι ἐραστὴς ἢ πρεσβύτερος ἀδελφὸς ἐπιβλέπων τὴν διαγωγὴν τοῦ νεωτέρου ἀδελφοῦ. Τὸ πρῶτον συνᾴδει μᾶλλον πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τῶν ἠθῶν τῶν Ἀθηναίων.

Τὸ ἕτερον ἥμισυ τῆς σκηνῆς δὲν εἶναι εὐτυχῶς τοσοῦτο σκοτεινόν. Ὄπισθεν τοῦ κρούοντος τὴν βάρβιτον διδασκάλου εὑρίσκεται σκολύθριον, ἐφ' οὗ κάθηται μικρὰν ἔχον οὐρὰν ζῷον, στικτὸν τὸ τρίχωμα καὶ ὅμοιον κατὰ πάντα πρὸς γαλῆν, ἐκ τῶν τιθασσῶν ζῴων τῶν πλουσίων οἴκων· διότι καὶ ἡ γαλῆ ἦτο τότε ἐν Ἀθήναις ζῷον πολυτελείας, ἐξ Αἰγύπτου μετακομιζόμενον. Παρὰ τὸ σκολύθριον παῖς ἱμάτιον φορῶν, κρατῶν δὲ λύραν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἔρχεται, ὅπως λάβῃ τὸ μάθημα, εὑρίσκων δὲ τὴν ἕδραν, ἐφ' ἧς μέλλει νὰ καθίσῃ, κατεχομένην ὑπὸ τῆς γαλῆς, προσφέρει, παίζων μετὰ τοῦ ζῴου τοῦ πρὸς αὐτὸν στρέφοντος τὴν κεφαλήν, τὸ πλῆκτρον αὐτοῦ, ἵνα κάμῃ δῆθεν χρῆσιν αὐτοῦ, ἀφ' οὗ ἔλαβε ἤδη κατοχὴν τοῦ μαθητικοῦ σκολυθρίου. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο καὶ τὸ λογίδριον, δι' οὗ ἀναμφιβόλως προσφωνεῖ τὴν γαλὴν ὁ παῖς, ὁ κρατῶν τὴν λύραν, τέρπουσιν ἕτερον παῖδα διδασκόμενον τὸν αὐλόν, ὅστις διακόπτων τὸ μάθημα, στρέφει καὶ παρουσιάζει τῇ γαλῇ τὸν διπλοῦν αὐλὸν αὐτοῦ συνεχίζων τὴν παιδιὰν τοῦ συμμαθητοῦ. Τούτων γενομένων ὁ ὑποδιδάσκαλος καθήμενος ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου, καταπονεῖ τοὺς πνεύμονας ἐμφυσῶν εἰς τὸ ὄργανον, ἐν ᾧ παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἐγείρει τὸ αἰχ-

μηρὸν ῥύγχος κύων μιγνύων τὰς ὑλακὰς αὐτοῦ πρὸς τοὺς παραφώνους ἤχους, ἐξ ὧν ἀντηχεῖ ἡ αἴθουσα [1].

Ἐὰν ἐμήκυνα τὸν λόγον περὶ τὰς περιγραφὰς ταύτας, πάντοτε δυσκόλως κατανοουμένας, καὶ ὅταν ἔχῃ τις εἰκόνας πρὸ αὐτοῦ, ἔπραξα τοῦτο ὅπως καταδείξω πόσον τὰ ὑπὸ τῶν γραπτῶν ἀγγείων παρεχόμενα βοηθήματα εἶναι διδακτικά, ἀλλὰ καὶ πόσον εἶναι ἡ ἑρμηνεία αὐτῶν λεπτὴ καὶ ἀβεβαία πολλάκις. Τὰ ἐπὶ τῶν ῥοδίων ἀμφορέων ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου εἰκονιζόμενα κατανοεῖ τις ἐκ πρώτης ὄψεως, ἕνια δὲ ἃ πρέπει νὰ μαντεύσῃ τις ἢ μένουσιν ἀκατανόητα. Ἀναλογισθῶμεν εἰκόνα, παριστῶσαν τὸ ἐσωτερικόν τινος τῶν ἡμετέρων σχολείων, μετὰ τῶν διαφόρων ἀσκήσεων εἰς ἃς παραδίδονται οἱ παῖδες· πόσαι λεπτομέρειαι μετὰ πάροδον δισχιλίων ἐτῶν θὰ φανῶσιν ἀκατανόητοι. Πρέπει νὰ λαμβάνῃ τις ὑπ' ὄψει ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων πλὴν τούτων, τὴν ἐλευθέραν φαντασίαν, ἣν οἱ τεχνῖται οὐδέποτε ἀπαρνοῦνται ἐντελῶς, ὅσον καὶ ἂν ἐπιθυμῶσι νὰ εἰκονίσωσι τὴν πραγματικότητα ἐν τῇ οἰκιακῇ ἁπλότητι. Αἱ μικραὶ οἰνοχόαι, ἃς ἐμελετήσαμεν ἀνωτέρω καὶ ἐν αἷς καθαρᾶς φαντασίας σημεῖα συμμίγνυνται πρὸς ἕτερα ἀκριβεστάτης ἀληθείας, εἰσὶ περίεργα παραδείγματα τοῦ κράματος τούτου τῆς ἐπινοίας καὶ τῆς ἀκριβείας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀξία τῶν ἀμφορέων τοῦ Λονδίνου δὲν εἶναι ἐλάσσων ἕνεκα τῶν παρεχομένων ἡμῖν γνώσεων περὶ τοῦ σχολειακοῦ βίου τοῦ νεαροῦ Ἀθηναίου κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα. Ἡ κύλιξ τοῦ Δούριος εἶναι βεβαίως ἡ καλλίστη· ἡ εἰκὼν εἶναι τέλεον ἐξειργασμένη· αἱ δύο πλευραὶ ἀναλογοῦσι μετὰ σοφῆς συμμετρίας, τοσοῦτο μᾶλλον τερπούσης τὸν ὀφθαλμόν, ὅσον ὑποκρύπτεται καὶ δυσκόλως ἀνακαλύπτεται [2]. Ἀλλὰ τὸ σύνολον εἶναί πως ψυχρότερον· ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰκονίζεται διδασκαλία τῆς λύρας καὶ μάθημα φιλολογικόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διδασκαλία αὐλοῦ καὶ μάθημα γραφῆς· εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ σχολείου ἐν τῇ ἠρέμῳ αὐτοῦ κανονικότητι. Αἱ εἰκόνες τοῦ Λονδίνου εἰσὶ ζωηρότεραι, ὡς εἰκονίζουσαι τοὺς μαθητὰς ἐρχομένους καὶ ἀπερχομένους, μελετῶντας, ἀναμένοντας τὴν σειρὰν αὐτῶν, τὰ ζῷα τὰ ὑπομνή-

[1] Engelmann, Annali, L, σ. 287—288.

[2] Αἱ εἰκόνες 5 καὶ 6, αἱ εἰκονίζουσαι κεχωρισμένως τὰς δύο πλευρὰς τῆς κύλικος ἀτελῆ ὅλως ἔννοιαν παρέχουσι τῆς συμμετρίας ταύτης. Κατανοεῖται αὕτη κάλλιον, ἐὰν ἐξετασθῇ τὸ ὅλον τῆς ζωγραφίας παρὰ Baumeister, Denkmaeler, ἐν λέξ. Schulen, εἰκ. 1652.

σκοντα παιδιὰς πολὺ διαφόρους τῆς ἐνδελεχοῦς μελέτης, τῆς βασιλευούσης ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Δούριος εἰκονιζομένῳ σχολείῳ.

Ἤδη, ἀφ' οὗ γνωρίζομεν τὸν τόπον, ἔνθα ἐγίγνετο ἡ πρώτη διδασκαλία, πρέπει νὰ εἴπωμέν τινα καὶ περὶ τῶν ὁδηγούντων καὶ ἐπαναγόντων τοὺς παῖδας ἐκ τοῦ σχολείου. Ἡ φροντὶς αὕτη ἀπέκειτο τῷ παιδαγωγῷ. Ἐν γένει ὁ παιδαγωγὸς διεδέχετο ἀμέσως τὴν τροφὸν ἐπιμελούμενος τοῦ παιδὸς ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου ἔτους περίπου μέχρι τοῦ 18ου καὶ αὐτοῦ τοῦ 20οῦ [1]. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα βεβαίως δὲν πρέπει νὰ γενικεύωμεν τὸ πρᾶγμα. Ὡς ἡ τροφὸς δὲν ἀπήντα εἰς πάντας τοὺς Ἀττικοὺς οἴκους, οὕτω καὶ πάντες οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἦσαν τοσοῦτον εὔποροι, ὥστε νὰ ἔχωσι τὴν πολυτέλειαν τοῦ παιδαγωγοῦ, ὃν ἔπρεπε τοὐλάχιστον νὰ τρέφωσιν. Ἀλλ' ὅμως οἱ παιδαγωγοί, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῆς θέσεως, ἣν κατεῖχον ἐν τῇ Ἀττικῇ φιλολογίᾳ καὶ ἐκ τῶν εἰκόνων τῶν διασωθεισῶν ἡμῖν ὑπὸ τῶν μνημείων, ἦσαν πολυάριθμοι ἐν Ἀθήναις. Ὁποῖοί τινες ἦσαν οἱ φύλακες οὗτοι τῶν παίδων καὶ τῶν ἐφήβων;

Ὡς ἡ τροφός, οὕτως ὁ παιδαγωγὸς ἦτο δουλοπρεπής. Ἐπιτάφιος ἐπιγραφὴ εὑρεθεῖσα ἐν Ἀττικῇ μνημονεύει παιδαγωγοῦ ἐκ Μιλήτου καταγομένου [2]. Ἕτεραι περιέχουσιν ἁπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ θανόντος καὶ τὴν ἰδιότητα αὐτοῦ ὡς παιδαγωγοῦ [3]. Τοιαύτη ἡ συνήθης σύνταξις τῶν ἐπιταφίων τῶν μὴ πολιτῶν. Ὁ παιδαγωγὸς λοιπὸν εἶναι οὐ μόνον ξένος, ἀλλὰ καὶ δοῦλος. Τὰ ἤθη καὶ ἡ γλῶσσα αὐτοῦ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν κοινωνικὴν αὐτοῦ κατάστασιν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ *Λύσιδος*, ἐν ᾧ ὁ Πλάτων παριστᾷ τοὺς παιδαγωγοὺς τοῦ Μενεξένου καὶ τοῦ Λύσιδος παρακαλοῦντας καὶ κελεύοντας «αὐτοὺς οἴκαδε ἀπιέναι· ἤδη γὰρ ἦν ὀψέ». Ἔτρεχον ὡς δαιμονιῶντες, ἕλκοντες ἐκ τῶν χειρῶν τοὺς νεαροὺς ἀδελφοὺς τῶν δύο νεανιῶν. Μάτην ἀπωθοῦσιν αὐτούς, «ἀλλ' ὑποβαρβαρίζοντες ἠγανάκτουν τε καὶ οὐδὲν ἧττον ἐκάλουν, ἀλλ' ἐδόκουν ἡμῖν ὑποπεπωκότες ἐν τοῖς Ἑρμαίοις ἄποροι εἶναι προσφέρεσθαι· ἡττηθέντες οὖν αὐτῶν διελύσαμεν τὴν συνουσίαν» [4].

[1] Grasberger, ἔνθ. ἀν. I, σ. 286—287.

[2] C. I. A. III, 1451. Βλ. τὸν Θρᾷκα Ζώπυρον τὸν παιδαγωγὸν τοῦ Ἀλκιβιάδου. (Πλάτ. Ἀλκιβιάδ. σ. 122. A—B).

[3] C. I. A. II, 3473, 8888.

[4] Πλάτ. Λύσις, σ. 223 A—B. Βλ. Αἰλίου Ἀριστείδου, περὶ Ρητορικῆς, Β',

Καθῆκον τοῦ παιδαγωγοῦ ἦτο ἡ μέριμνα περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ παιδὸς καὶ ἡ διάπλασις τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ. Ὁ παῖς κατὰ τὸν Πλάτωνα «πάντων θηρίων ἐστὶ δυσμεταχειριστότατον· ὅσῳ γὰρ μάλιστα ἔχει πηγὴν τοῦ φρονεῖν μήπω κατηρτυμένην, ἐπίβουλον καὶ δριμὺ καὶ ὑβριστότατον θηρίων γίγνεται· διὸ δὴ πολλοῖς αὐτὸ οἷον χαλινοῖς τισι δεῖ δεσμεύειν, πρῶτον μέν, τροφῶν καὶ μητέρων ὅταν ἀπαλλάττηται, παιδαγωγοῖς παιδίας καὶ νηπιότητος χάριν»· διότι ὅπως «ἄνευ ποιμένος οὔτε πρόβατα οὔτ' ἄλλο οὐδέν πω βιωτέον, οὐδὲ δὴ παῖδας ἄνευ τινῶν παιδαγωγῶν οὐδὲ δούλους ἄνευ δεσποτῶν» [1]. Καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς περὶ παίδων ἀγωγῆς μικρᾶς πραγματείας λέγει· «Πολλάκις κατεμεμψάμην τοὺς μοχθηρῶν ἐθῶν γεγονότας εἰσηγητάς, οἵτινες τοῖς μὲν παισὶ παιδαγωγοὺς καὶ διδασκάλους ἐπέστησαν, τὴν δὲ τῶν μειρακίων ὁρμὴν ἄφετον εἴασαν νέμεσθαι· δέον οὖν τοὐναντίον πλείῳ ποιεῖσθαι τούτων εὐλάβειαν καὶ φυλακὴν ἢ τῶν παίδων» [2]. Ἔργον λοιπὸν τοῦ παιδαγωγοῦ εἶναι νὰ προλαμβάνῃ ἤ ν' ἀναχαιτίζῃ πᾶν παράπτωμα. Ὁ νεαρὸς αὐτοῦ κύριος φοβεῖται αὐτὸν ἐν γένει· καίτοι δὲν πειθόμεθα εἰς τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὰς διαθέσεις ἀπαισιοδόξων τινῶν συγγραφέων, ἀπαντῶμεν ἀδιαλείπτως τὴν ἀπόδειξιν τοῦ φόβου, ὃν ἐνέπνεον εἰς τοὺς παῖδας οἱ αὐστηροὶ οὗτοι φύλακες. Τὰ ἐπίθετα *φοβεροὶ* καὶ *τυραννοῦντες* συχνάκις ἀποδίδονται αὐτοῖς [3]. Μεταξὺ τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων τῶν συλλεχθεισῶν ὑπὸ τοῦ Panofka, εὑρίσκεταί τις εἰκονίζουσα ἄνδρα πωγωνοφόρον, ὅμοιον πρὸς παιδαγωγόν, τύπτοντα διὰ ῥαβδίου παῖδα σάτυρον, ἀνατρέψαντα κάνιστρον καρπῶν [4]. Τῷόντι τὸ ῥαβδίον ἦτο τὸ ὅπλον τοῦ παιδαγωγοῦ, οὗ συχνάκις ἐποιεῖτο κατάχρησιν.

σ. 127 ἔκδ. Dindorf, ἔνθα πρόκειται περὶ *παιδαγωγῶν ὑποβαρβαριζόντων*, καὶ ὁ παιδαγωγὸς ἐκτελεῖ χρέη παιδαγωγοῦ καὶ θυρωροῦ.

[1] Πλάτων. Νόμοι, ζ', σ. 808 C—E.

[2] [Πλουτάρχου] Περὶ παίδων ἀγωγῆς, 16. Ἰδίου, 7. Ὁ συγγραφεὺς συνιστᾷ εἰς τοὺς πατέρας «ὡς μὴ λάθωσιν ἀνδραπόδοις ἢ βαρβάροις ἢ παλιμβόλοις τὰ τέκνα παραδόντες». Τὸ ἰδεῶδες τοῦ παιδαγωγοῦ διὰ τὸν Ψευδο-Πλούταρχον ἦτο «ὁ Φοῖνιξ ὁ Ἀχιλλέως παιδαδωγός».

[3] [Πλάτων] Ἀξίοχος, σ. 366 D—E. Ἀφθονίου, Προγυμνάσματα, Γ', σ. 64 ἔκδ. Walz. Λιβάνιος Γ', σ. 365 ἔκδ. Reiske.

[4] Panofka. Griechinnen und Griechen, griechen nach Antiken, εἰκ. 1, ἀρ. 2.

Ἐκ τῶν κυριωτάτων καθηκόντων τοῦ παιδαγωγοῦ ἦτο νὰ συνοδεύῃ τὸν μαθητὴν εἰς τὰ σχολεῖα παρὰ τῷ γραμματιστῇ, τῷ κιθαριστῇ, βραδύτερον δὲ παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ. Ἐκράτει τὰ σκευάρια τοῦ σχολείου «πολυπτύχους δέλτους, παλαιῶν ἔργων ἀρετὰς φυλαττούσας βίβλους, εὐμελεῖς λύρας» [1]. Συχνάκις παρευρίσκετο ἐν τῷ μαθήματι. Ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος εἰκονίζονται δύο καθήμενοι ἐπὶ σκολυθρίων καὶ ζωηρῶς, ὡς φαίνεται, προσέχοντες ὁ μὲν εἰς τὸ μάθημα τῆς γραφῆς, ὁ δὲ εἰς τὸ τῆς φιλολογίας. Ἀμφότεροι πωγωνοφόροι καὶ περιβεβλημένοι ἱμάτιον, καταλεῖπον γυμνὸν τὸν δεξιὸν βραχίονα καὶ τὸν δεξιὸν ὦμον, κρατοῦσι ῥάβδον μετὰ κεκαμμένης ἄκρας. Κατὰ τὸν κ. Michaelis εἶναι παιδαγωγοὶ ἀναμένοντες, ὅπως τὰ εἰς αὐτοὺς ἐμπιστευθέντα παιδία ἀπολυθῶσιν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου [2]. Ἀλλ' εἰς τοῦτο διαφωνεῖ ὁ κ. Engelmann. Εἴδομεν ὅτι τῶν ἀμφορέων τις τοῦ Λονδίνου εἰκονίζει ἄνδρα πωγωνοφόρον, κρατοῦντα δεδεμένην λεοπάρδαλιν· ὁ κ. Engelmann διαβλέπει ἐν τῷ ἀνδρὶ τούτῳ ἐραστήν τινα μᾶλλον ἢ παιδαγωγὸν τοῦ μαθητοῦ· διότι ὁ παιδαγωγὸς δὲν ἐφόρει οὔτε τὸ ἔνδυμα τοῦτο, ὅπερ ἐφόρουν οἱ Ἀθηναῖοι, οὔτε θὰ εἶχε τοσοῦτον σπουδαίαν ὄψιν. Τὸ αὐτὸ λεκτέον καὶ περὶ τῶν δύο τοῦ ἀγγείου τοῦ Δούριος μορφῶν· οὐδεμία τούτων ἔχει τὴν βάρβαρον ὄψιν, ἣν ἔχουσι συνήθως οἱ ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων παιδαγωγοὶ [3]. Ἀκριβῶς εἰπεῖν, δύναταί τις νὰ παραδεχθῇ ἐν τῷ πρώτῳ τὴν γνώμην τοῦ κ. Engelmann, ἀλλ' ἐν τῷ δευτέρῳ δυσκόλως ἀκολουθεῖ τις αὐτῇ. Ἀληθῶς ἡ ἔλλειψις τῆς ἀλλοκότου βαρβάρου ἐνδυμασίας εἶναι ἐπιχείρημα εὐκόλως ἀνασκευαζόμενον. Τὰ ἀγγεῖα τὰ εἰκονίζοντα παιδαγωγοὺς ἀνήκουσι τὸ πλεῖστον εἰς χρόνους καθόλου μεταγενεστέρους, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπιτήδευσις τοῦ ἐγχωρίου τύπου καὶ τῆς ἐθνογραφικῆς, οὕτως εἰπεῖν, ἀκριβείας, ἣν

[1] Πλάτ. Λύσις, σ. 208 C, 223 A-B. Βλ. τὴν καλὴν εἰκόνα τοῦ ψευδολουκιανοῦ [Ἔρωτες 44] τοῦ παιδὸς τοῦ μεταβαίνοντος λίαν πρωῒ εἰς τὸ σχολεῖον ἀκολουθουμένου ὑπὸ τοῦ παιδαγωγοῦ φέροντος τὰ ὄργανα τῆς καθημερινῆς ἐργασίας. Ἂν καὶ πολὺ μεταγενέστερον τῶν περὶ οὗς διατρίβομεν χρόνων τὸ χωρίον τοῦτο δυνατὸν νὰ ὑπολῃφθῇ ἀκριβὴς εἰκὼν τῶν κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα γιγνομένων.

[2] Michaelis, Arch. Zeitung, XXXI, σ. 1—2.

[3] Annali L, σ. 289. Βλ. περὶ τῶν αὐτῶν εἰκόνων τὰς αὐτὰς ἀμφιβολίας, ἐν Grasberger, ἔνθ. ἀν. II, σ. 230.

ἀγνοεῖ ἡ μεγάλη τοῦ Ε' αἰῶνος τέχνη, οὖσα μᾶλλον περιεσκεμμένη. Οἱ παιδαγωγοὶ τοῦ Δούριος δὲν διακρίνονται οὔτε διὰ τῆς περιβολῆς οὔτε διὰ τῆς κομμώσεως τῶν διδασκάλων, ὧν ἐγγὺς εἰκονίζονται. Ἡ στάσις τοῦ ἑτέρου τούτων, τοῦ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον τῆς φιλολογίας, εἶναι χαρακτηριστική· διότι ἔχει τὰς κνήμας ἀτημελήτως ἐναλλὰξ ὅπερ οἱ Ἀθηναῖοι ὑπελάμβανον ὡς κακὸν τρόπον καὶ ἀπηγόρευον τοῖς παισί [1]. Δὲν εἶναι τοῦτο ἐκ τῶν ἁπλουστάτων ἐνδείξεων, ὅτι οἱ Ἕλληνες τεχνῖται εἶναι συνειθισμένοι εἰς τοὺς λαμπροὺς χρόνους, καὶ ὅτι ἀρκεῖ ἡ ἁπλουστάτη αὕτη στάσις νὰ καταδείξῃ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου; Εἶναι βάρβαρος ἀνάγωγος, ὡς ὁ σύντροφος αὐτοῦ, οὗτινος ἡ συμπεριφορὰ εἶναι τελειοτέρα· ἀμφότεροι ἀναμένουσιν ἐν αὐτῷ τῷ σχολείῳ τὸ τέλος τοῦ μαθήματος, πρὸς ψυχαγωγίαν δὲ ἀκροῶνται, οὐχὶ ἄνευ περιεργίας [2].

Ὁ παιδαγωγὸς οὐ μόνον ἠκολούθει τὸν παῖδα, ὅπου καὶ ἂν μετέβαινεν, ἀλλ' ἦτο δι' αὐτὸν εἶδός τι συμβούλου, ᾧ ἦτο ἀνατεθειμένον νὰ ὑποδεικνύῃ αὐτῷ τὴν τήρησιν καθηκόντων τινῶν, ἅτινα παρέβαινεν. Οὕτως ἐπηγρύπνουν ἐπὶ τῶν σχέσεων τοῦ μαθητοῦ καὶ δὲν ἐπέτρεπον αὐτοῖς «διαλέγεσθαι τοὺς ἐραστάς» [3]. Αὐτὸς ὡσαύτως ἐδίδασκε τὸν παῖδα, ὅπως μὴ κάθηται ὀκλαδόν, ὅπως μὴ θέτῃ τὰς κνήμας τὴν μὲν ἐπὶ τῆς δέ, ὅπως μὴ στηρίζῃ τὸν πώγωνα ἐπὶ τῆς χειρός [4]. Αὐτὸς ἐπέβλεπε «κεκυφότας ἐν ταῖς ὁδοῖς περιπατεῖν, ἐνὶ δακτύλῳ τὸ τάριχον ἅψασθαι, δυσὶ τὸν ἰχθῦν, σῖτον, κρέας· οὕτω κνᾶσθαι, τὸ ἱμάτιον οὕτως ἀναλαβεῖν» [5]. Πάσας τὰς μικρὰς λεπτομερείας τῆς καθ' ἡμέραν ἀγωγῆς, πάντας τοὺς παιδαριώδεις τρόπους

[1] Ἀριστοφ. Νέφελ. 983.

[2] Ὡς ὁ Michaelis οὕτω καὶ ὁ κ. Furtwaengler (Beschreibung, 2285) παραδέχεται τὴν πιθανωτάτην εἰκασίαν τῶν δύο παιδαγωγῶν. Παρὰ τῷ ὀκλαδὸν καθημένῳ, σημεῖά τινα τοῦ προσώπου ὁρατά, φαίνεται, ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου καὶ παραμεληθέντα ἐπὶ τῶν ἀντιγράφων, ἐπιτείνουσι κατ' ἐμὴν γνώμην τὸν βάρβαρον χαρακτῆρα τοῦ ἀνδρός.

[3] Πλάτ. Συμπόσ. σ. 183 C.

[4] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 983. Κλήμ. Ἀλεξανδρ. Παιδαγωγός, Β', 1, 13, ἔκδ. Dindorf.

[5] Πλουτάρχου. Ὅτι διδακτὸν ἡ ἀρετή, 2.

ἐπέβλεπεν ὁ παιδαγωγός, οὗτινος τὰ καθήκοντα, ὡς βλέπομεν, ὡμοιάζον πως πρὸς τὰ τῶν νῦν παιδαγωγῶν [1].

Ἐκ τῶν δούλων τούτων τινὲς κατεῖχον ἐν τῷ οἴκῳ σπουδαιοτέραν θέσιν. Τοιοῦτος φαίνεται ἦτο ὁ Σίκιννος, ὁ τῶν Θεμιστοκλέους παίδων παιδαγωγός. Γνωστὴ ἡ κινδυνώδης ἀποστολή, ἣν ἀνέλαβεν οὗτος μικρὸν πρὸ τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας. Αὐτὸς καθ' Ἡρόδοτον ἐκόμισε τῷ Ξέρξῃ παρὰ τοῦ δεσπότου αὐτοῦ ἀπατηλὴν παραγγελίαν, ἥτις ἔμελλε νὰ ἐπιταχύνῃ τὴν μάχην καὶ ἐπενέγκῃ τὴν νίκην τοῖς Ἕλλησι [2]. Παρὰ τοῖς τραγικοῖς οἱ παιδαγωγοί, εἰ καὶ δὲν ἐκτελοῦσι τοιαύτας πράξεις, ἔχουσιν ὅμως ἐνίοτε μεγάλην σπουδαιότητα. Εἶναι παλαιοὶ θεράποντες, πιστοὶ διαμείναντες ἐν τῷ οἴκῳ, ἐν ᾧ ἀπὸ πολλοῦ παραμένουσιν. Ἡ ἀφοσίωσις αὐτῶν εἶναι ἀπεριόριστος, μιγνυόμενοι δέ εἰς τὰ σοβαρώτατα ζητήματα συντελοῦσι διὰ τῶν συμβουλῶν, ὡς ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Εὐριπίδου νὰ ἐπιταχύνωσι τὴν ὀλεθρίαν λύσιν. Ὡς ἡ τροφός, ὁ τῆς τραγῳδίας παιδαγωγὸς δὲν εἶναι ἐλεύθερος, ἀλλ' ἔχει ἐπὶ πλέον τὸ θάρρος, τὸ ὀφειλόμενον εἰς τὴν τάξιν αὐτοῦ. Ζῶν μᾶλλον ἐκτὸς τοῦ οἴκου εἶναι μᾶλλον πεπειραμένος· πολλαὶ μορφαὶ βασιλέων διῆλθον πρὸ αὐτοῦ, ἐν δὲ τῷ στρατῷ δύναται νὰ ὀνομάσῃ πάντας τοὺς ἡγεμόνας. Ὀξυδερκέστερος ὢν τῆς ἐν δουλείᾳ συντρόφου αὐτοῦ διακρίνει πόῤῥωθεν τὰς καταστροφάς· ἐν ᾧ ἐκείνη φοβεῖται καὶ θρηνεῖ, αὐτὸς παρατηρεῖ καὶ σκέπτεται. Ὡς ἐκείνη συγκινεῖται ἐπὶ ταῖς τύχαις τῶν δεσποτῶν αὐτοῦ, ὅταν ἀτύχημά τι ἐπιπέσῃ ἐπ' αὐτούς καὶ πειρᾶται ταπεινῶς νὰ μετριάσῃ τὴν θλῖψιν αὐτῶν [3].

[1] Μεταξὺ τῶν καθηκόντων τοῦ παιδὸς ὁ Ἀριστοφάνης (981—983) ἀναφέρει καὶ τάδε:

οὐδ' ἂν ἐλέσθαι δειπνοῦντ' ἐξῆν κεφάλαιον τῆς ῥαφανίδος,
οὐδ' ἄνηθον τῶν πρεσβυτέρων ἁρπάζειν οὐδὲ σέλινον,
οὐδ' ὀψοφαγεῖν, οὐδὲ κιχλίζειν.....

Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ σημασίαν τῆς λέξεως ταύτης, βλ. Σουΐδαν, ἐν λλ. *κιχλίζειν* καὶ *κιχλισμός*. βλ. Bekker. Anecdota I, σ. 271. Κιχλισμός, πορνικὸς γέλως πολὺς καὶ ἄκοσμος. Ἂν καὶ ὁ Ἀριστοφάνης δὲν ἀναφέρει τὸν παιδαγωγόν, αὐτὸς προφανῶς ἐπεμελεῖτο πάντων τούτων.

[2] Ἡρόδοτ. Η', 75.

[3] Πλὴν τοῦ παιδαγωγοῦ τοῦ Ἀγαμέμνονος, οὗ τὸν τρόπον ἐν Ἠλέκτρᾳ ὑπέμνησα, βλ. παρ' Εὐριπίδῃ τὸν παιδαγωγὸν τῶν τέκνων τοῦ Οἰδίποδος καὶ τῆς Ἰοκάστης, ὡς καὶ τῶν τέκνων τῆς Μηδείας. Βλ. παρὰ Σοφοκλεῖ τὸν παιδαγωγόν τοῦ Ὀρέστου.

Ἡ τέχνη φυσικῶς δὲν ἠδύνατο νὰ παραμελήσῃ τὴν δημώδη ταύτην μορφήν. Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ἐξ ὀπτῆς γῆς ἀγαλματίων, τῶν μέχρι ἡμῶν διασωθέντων, πλεῖστα εἰκονίζουσι παιδαγωγοὺς [1]. Ἦσαν, φαίνεται, ἐκ τῶν προσφιλῶν τῷ κοινῷ ὑποκειμένων, ὧν ἡ ἐπιτυχία ἦτο ἐξησφαλισμένη. Οὕτως οἱ κοροπλάσται δὲν ἐπαύοντο εἰκονίζοντες αὐτὸν ἕνεκα τῆς ὑποδοχῆς, ἧς ἐτύγχανε παρὰ τῷ πλήθει ἡ γνώριμος αὕτη μορφή, ἡ ἀναμιμνήσκουσα συγχρόνως τὰς συγκινήσεις τοῦ θεάτρου καὶ τὴν πραγματικότητα. Μάλιστα δὲ εἰκονίζεται ὁ παιδαγωγὸς ἐπὶ τῶν ἀγγείων. Οὕτως, ὅπου εἰκονίζονται οἱ Νιοβίδαι, παρίσταται παρ' αὐτοῖς [2] καὶ οὗτος σπεύδων πρὸς βοήθειαν καὶ ὑποστηρίζων αὐτοὺς ἐξησθενημένους διὰ τῶν βραχιόνων ὅτε ὁ Ἀπόλλων ἔβαλλε διὰ τῶν θανατηφόρων αὐτοῦ βελῶν. Ἡ ὄψις αὐτοῦ οὐδόλως σχεδὸν ποικίλλει. Εἶναι φαλακρός, ἐῤῥυτιδωμένον ἔχων μέτωπον, πώγωνα λευκὸν καὶ πυκνὸν [3], ἐνδεδυμένος χειριδωτὸν χιτῶνα ἐζωσμένον περὶ τὴν ὀσφύν, ἱμάτιον ὑπὸ πόρπης βασταζόμενον καὶ κυμαινόμενον περὶ τοὺς ὤμους· αἱ κνῆμαι αὐτοῦ προστατεύονται ὑπὸ τῶν ὑψηλῶν σειριδωτῶν περικνημίδων, τῶν ἀποτελουσῶν μέρος τῆς βαρβαρικῆς στολῆς. Συχνότατα κρατεῖ ῥάβδον κεκαμμένην κατὰ τὸ ἄκρον, ὡς οἱ παιδαγωγοὶ

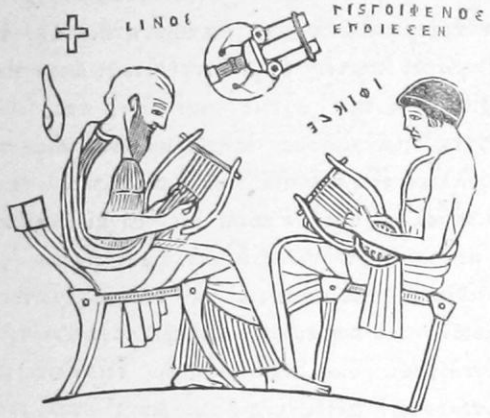
[1] Βλ. π. χ. ἐν Arch. Zeitung, XL, εἰκ. 8. ἀρ. 1, ἀγαλμάτιον ἐξ ὀπτῆς γῆς παριστῶν γηραιὸν παιδαγωγὸν ὁδηγοῦντα δύο παιδία καὶ ἕλκοντα τὸ οὖς τοῦ πρεσβυτέρου, ἐν ᾧ τὸ ἕτερον βαδίζει πρὸ αὐτοῦ. βλ. ἐν Pottier et Reinach, la Nécropole de Myrina, εἰκ. 29, ἀρ. 3, παιδαγωγὸν διδάσκοντα παῖδά τινα τὴν ἀνάγνωσιν.

[2] Δὲν ὁμιλῶ περὶ τῶν ἀρχαϊκῶν ἀγγείων, ὡς τὸ ἐσχάτως δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ κ. Loeschcke, Antike Denkmaeler, I, εἰκ. 22. βλ. Jahrb. des kais. deutsch. arch. Instit. II, σ. 275 καὶ ἐφ. Stark, Niobe und die Niobiden, εἰκ. 2. Heydemann, Berichte über die Verhandlungen der koen, sacchs Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, phil-hist. cl. XXIX, εἰκ. 1, ἀνάγλυφον Castellani. Ἰδ. εἰκ. 4, ἀρ. 1, ἀνάγλυφον Ἀρικίας. Baumeister, Denkmaeler, ἐν λέξ. Niobe, εἰκ. 1245, σαρκοφάγος τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μοναχοῦ.—Γνωστὸς ὁ παιδαγωγός, ὁ ἀποτελῶν μέρος τοῦ περιφήμου συμπλέγματος τῶν Νιοβιδῶν τοῦ ἀνακτόρου Uffici, ἐν Φλωρεντίᾳ: βμ. Baumeister, ἔν.θ ἄν. ἐν λέξ. Scopas, εἰκ. 63. σχ. 1750.

[3] Ὁ Πλάτων, ἐν Ἀλκιβιάδῃ, σ. 122 Α-Β, λέγει ὅτι ὡς παιδαγωγοὺς ἐξέλεγον συνήθως τοὺς δούλους, οἵτινες ἕνεκα τῆς ἡλικίας ἦσαν ἀνίκανοι πρὸς τὰς ἄλλας ἐργασίας.

τῆς κύλικος τοῦ Δούριος [1]. Τὸ ὅλον δὲ αὐτοῦ ἀποπνέει ἀγαθότητα [2].

Τῶν εἰκόνων τις τούτων, πολὺ διαφέρουσα τῶν ἄλλων, δεῖται ἐξετάσεως· αὕτη δ' εἶναι ἡ εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Πιστοξένου, τοῦ ἔχοντος σχῆμα κρατῆρος, περὶ οὗ διελάβομεν ἀνωτέρω [3]. Ἰδοὺ ἡ ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τούτου διπλῆ εἰκών· τὰ πρόσωπα εὐκόλως ἀναγνωρίζονται, διότι ἐπιγραφὴ δείκνυσι τὸ ὄνομα ἑκάστου. Ἐπὶ μὲν τοῦ

Εἰκὼν 9. Ὁ Ἰφικλῆς διδασκόμενος ὑπὸ τοῦ Λίνου.

ἑνὸς μέρους τοῦ ἀγγείου ὁ μουσικὸς ποιητὴς Λίνος, ὡς γέρων, κάθηται ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου παίζων λύραν. Ἔναντι δ' αὐτοῦ ἐπὶ σκολυθρίου ὁ νέος Ἰφικλῆς, δίδυμος ἀδελφὸς τοῦ Ἡρακλέους, λύραν ἀνὰ χεῖρας κρατῶν φαίνεται ἀκροώμενος ἠρέμα τῶν συμβουλῶν τοῦ διδασκάλου [4]. Ἐπὶ δὲ τοῦ ἑτέρου μέρους αὐτοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἡρα-

[1] Panofka, Griechinnen und griechen, Griechen nach Antiken, εἰκ. 1, ἀρ. 14. Arch. Zeitung, XLI, εἰκ. 6, κτλ.

[2] Βλ. προσέτι εἰκόνας τινὰς παιδαγωγῶν ἐν Heydemann, Die Vasensammlungen des Museo nazionale zu Neapel, Mus. Borb. 766, 1757, 1769, 3218, 3255. Ἰδίου, Coll. Santangelo, 526. Furtwaengler, Beschreibung, 3297, κτλ.— Βλ. περὶ τῶν παιδαγωγῶν ἐν τῇ τέχνῃ Stephani, Compte rendu de la comm. imp. arch. pour l' année 1863, Saint-Petersbourg, 1864, σ. 175, καὶ ἐφ. Η Blümner, ἐν Baumeister, Denkmaeler, ἐν λέξ. Paedagogen. Reinach, la Nécropole de Myrina, σ. 396—397.

[3] Βλ, σ. 125.

[4] Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἰκονίζεται σάκκος ἀστραγάλων, σταυρὸς ὅμοιος πρὸς τὸν εἰκονιζόμενον ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος καὶ κιθάρα.

κλῆς μεταβαίνων πρὸς συνάντητιν τοῦ ἀδελφοῦ παρὰ τῷ Λίνῳ. Περιβεβλημένος εὐρὺ ἱμάτιον, καταλεῖπον γυμνὸν τὸν δεξιὸν ὦμον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός, ἀντὶ τῆς ὀζώδους ῥάβδου, ἐφ' ἧς συνήθως στηρίζονται οἱ ἔφηβοι, μακρὸν δόρυ, οὗ ἡ αἰχμὴ εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὴν γῆν. Ὄπισθεν αὐτοῦ βαδίζει ἀλλόκοτός τις ἀνήρ, ἐρρυτιδωμένος, κεκυφώς, νωδός, τὴν ῥῖνα ἔχων ἰσχνὴν καὶ γρυπήν, καὶ πόδας γυμνούς, ἔχοντας στίγματα. Φορῶν χιτῶνα καὶ μανδύαν ἀσφαλίζει τὸ τρέμον αὐτοῦ βάδισμα διὰ ῥάβδου, ἣν κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ λύραν. Παρ' αὐτῷ ἀναγινώσκεται ἡ αἰνιγματώδης λέξις ΓΕΡΟΦΣΟ [1].

Πρὶν προβῶμεν εἰς ἀναζήτησιν τῆς σημασίας, παρατηρήσωμεν τὸν ἡρωϊκὸν τῆς ζωγραφίας χαρακτῆρα. Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ κοινοῦ κιθαριστοῦ, ἀλλὰ περὶ τοῦ Λίνου τοῦ μυθικοῦ ἀοιδοῦ, ὃν ἡ φαντασία τῶν Ἑλλήνων ὑπέλαβεν ἕνα τῶν πρώτων ἐφευρετῶν τῆς ποιήσεως [2]. Μαθηταὶ αὐτοῦ ἦσαν οἱ υἱοὶ τῆς Ἀλκμήνης, δύο ἥρωες. Κατὰ τὴν παράδοσιν διδάσκαλος τοῦ Ἡρακλέους ἐν τῇ μουσικῇ ἦτο ἀληθῶς ὁ ποιητὴς Λίνος. «Ἐδιδάχθη δὲ Ἡρακλῆς ἁρματηλατεῖν μὲν ὑπὸ Ἀμφιτρύωνος, παλαίειν δὲ ὑπὸ Αὐτολύκου, τοξεύειν δὲ ὑπὸ Εὐρύτου, ὁπλομαχεῖν δὲ ὑπὸ Κάστορος, κιθαρῳδεῖν δὲ ὑπὸ Λίνου» [3]. Ἀλλ' ὁ Λίνος εὗρεν ἐν αὐτῷ πνεῦμα ἀπειθές, μικρὰν πρὸς τὰς ἠρέμους τοῦ σχολείου ἀσκήσεις ἔχον κλίσιν. Ἡμέραν τινά, καθ' ἣν ὁ παῖς ἧττον τοῦ συνήθους ἐπέδιδεν, ὁ διδάσκαλος ἔτυψεν αὐτόν· ὁ δὲ Ἡρακλῆς μανιώδης γενόμενος ἐπέπεσε κατ' αὐτοῦ καὶ ἐφόνευσε τύπτωνδιὰ τῆς κιθάρας. Τοιαύτη ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀπολλοδώρου διασωθεῖσα ἀφήγησις ἡ καὶ ὑπ' ἄλλων συγγραφέων μνημονευομένη [4]. Καλὴ τοῦ

[1] Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ λέξις αὕτη εἶναι γεγραμμένη δι' ἀρχαϊκῶν χαρακτήρων, ὧν τὸ Γ ἔχει σχῆμα Λ καὶ τὸ Σ ἔχει τρεῖς κλάδους. Αἱ εἰκόνες 9 καὶ 10 αἱ παριστῶσαι τὴν διπλῆν ταύτην σύνθεσιν, ἐλήφθησαν ἐκ τῶν Annali, XLIII, εἰκ. παρ. F.

[2] Βλ. περὶ Λίνου, Bergk, Griech. Literaturgichte, I, σ. 322. Maurice Croiset, Hist. de la littérature Grecque, I, σ. 60 καὶ ἐφ. Welcker, Kleine Schriften, I, σ. 8 καὶ ἐφ.

[3] Ἀπολλοδ. 2, 4, 9. Θεοκρίτ. Εἰδύλ. ΚΔ', 103.

γράμματα μὲν τὸν παῖδα γέρων Λίνος ἐξεδίδαξεν.

[4] Ἀπολλοδ. 2,4,9. Πάντα τὰ σχετικὰ πρὸς τὸν μῦθον τοῦτον χωρία συνελέχθησαν ὑπὸ τοῦ. O. Jahn, Berichte über die Verhanlungen der koen.

Μονάχου κύλιξ, σχεδὸν τῶν αὐτῶν καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦ Πιστοξένου χρόνων, δυναμένη δῆλα δὴ ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν Ε' αἰῶνα, μαρτυρεῖ τὸν τραγικὸν τοῦτον μῦθον. Ἐν αὐτῷ εἰκονίζεται ὁ Ἡρακλῆς πάλλων διὰ τῆς δεξιᾶς οὐχὶ τὴν λύραν, ἀλλὰ τὸν πόδα σκολυθρίου, ὅπερ ἔθραυσε· διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς πιέζει τὸν λαιμὸν τοῦ διδασκάλου καὶ καταφέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κτύπημα διὰ τοῦ αὐτοσχεδίου ὅπλου. Ὁ Λίνος ἡμικλινὴς χαμαί, τὴν ἀριστερὰν τεταμένην ἔχων, ὅπως ἀποφύγῃ τὸ ἐπαπειλοῦν αὐτὸν κτύπημα, προσπαθεῖ νὰ ὑπερασπίσῃ ἑαυτὸν

Εἰκὼν 10. Ὁ Ἡρακλῆς συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ παιδαγωγοῦ του μεταβαίνει πρὸς τὸν Λίνον.

διὰ τῆς λύρας, ἣν κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ τέσσαρες σπουδασταί, ἀντὶ νὰ βοηθήσωσιν αὐτῷ, φεύγουσιν πεφοβισμένοι [1].

Ὅ τι εἰκόνισεν ὁ Πιστόξενος, ἐγνώριζε καὶ ἐνεπνεύσθη ἐξ αὐτοῦ. Ὅπως πεισθῶμεν περὶ τούτου ἀρκεῖ νὰ σκεφθῶμεν τίνι τρόπῳ εἰκόνισε τὸν Ἡρακλέα. Οἱ πλατεῖς ὦμοι, ὁ παχὺς τράχηλος, ἡ βοστρυχώδης κόμη ἐστερημένη παντὸς κόσμου, καταπληκτικὴν παριστῶσιν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἥττον εὔρωστον μορφὴν τοῦ Ἰφικλέους, οὗ ἡ κόμη ἐπιμελῶς ἐστιλβωμένη καὶ διὰ ταινίας ἀναδεδεμένη, ῥίπτεται εἰς

saechs. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, phil-hist. cl. V, σ. 145 καὶ ἑφ.

[1] Βλ. τὴν εἰκόνα 11 ληφθεῖσαν ἐκ τοῦ O. Jahn, Berichte, κτλ. V. εἰκ. 10, ἀρ. 1. βλ. ὁμοίως Beschreibung der Vasensammlung Koenig Ludwigs 371.

πλοκάμους ἐπιμελῶς ἐπὶ τῶν κροτάφων, μετά τινος νεανικῆς φιλαρεσκείας. Δὲν διατείνομαι, ὡς ὁ κ. Helbig [1], ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ἐμελέτα τὴν κατὰ τοῦ διδασκάλου ἐπίθεσιν, περὶ ἧς ἀναφέρει ὁ Ἀπολλόδωρος, ἀλλὰ προφανῶς ὁ τεχνίτης ἐσκόπει νὰ εἰκονίσῃ ἐν αὐτῷ τὸν ἀπειθῆ μαθητήν, τὸν προτιμῶντα τῶν μαθημάτων τὰς βιαίας παιδιὰς καὶ τὰς ἔριδας, τὸν ἀκουσίως μεταβαίνοντα εἰς τὸ σχολεῖον. Μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ δόρατος, τοῦ χρησιμεύοντος αὐτῷ ἀντὶ ῥάβδου, ὅπερ ὁ ζωγράφος ἔθηκεν ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ ὡς σημεῖον τῶν πολεμικῶν αὐτοῦ

Εἰκὼν 11. Ὁ Ἡρακλῆς φονεύων τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ Λίνον.

ὁρμῶν καὶ οἰωνόν τῶν μελλόντων ἄθλων ἐμφαίνεται ὁ σκοπὸς τοῦ νὰ καταδείξῃ τὴν ἀνεξάρτητον καὶ παράδοξον φύσιν αὐτοῦ [2]. Ὁ μῦθος λοιπὸν τοῦ Ἡρακλέους παρὰ τῷ γηραιῷ Λίνῳ ἦτο ἐκ τῶν συνήθων τύπων ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις, ὁ δὲ Πιστόξενος εἰκονίζων αὐτὸν οὐδὲν ἕτερον ἐποίει ἀλλ' ἢ ἐβεβαίου τὰς ὀρέξεις τῶν πολλῶν. Μένει δὲ ἀνεξήγητος μόνον ὁ παράδοξος συνοδὸς τοῦ νέου ἀθλητοῦ. Ἰδοὺ δὲ τί νομίζω ὅτι σημαίνει ἡ ἐγγὺς αὐτοῦ ἐπιγραφή.

Ὁ Ἡρακλῆς παρὰ τῷ Λίνῳ· ἡ ἀβελτηρία, ἡ ὀκνηρία τοῦ νωθροῦ

[1] Annali, XLIII, σ. 93.

[2] Ἴσως ἐν τῷ δόρατι τούτῳ πρέπει νὰ διίδωμεν ῥάβδον κατά τι μεγαλοπρεπεστέραν τῶν ἄλλων. Οἱ ἔφηβοι ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων κρατοῦσιν ἐνίοτε ὅμοιόν τι. βλ. Gerhard Auserlesene Griech, Vasenbilder, IV, εἰκ. 278—279, ἀρ. 1 καὶ 2, εἰκ. 282, ἀρ. 2.

τούτου μαθητοῦ, τοῦ οὐδὲν ἐκ τῶν πνευματικῶν ἔργων ἐννοοῦντος, οἱ κατ' ἀνάγκην ὑπὸ τῶν συμμαθητῶν χλευασμοὶ πρὸς αὐτόν, αἱ τιμωρίαι, εἶτα ἡ ἀπείθεια καὶ ἡ θηριωδία αὐτοῦ, πάντα ταῦτα παρεῖχον ἀτελεύτητον ὕλην τοῖς ποιηταῖς τῆς μέσης κωμῳδίας, ὧν γνωστὴ ἡ πρὸς τὴν παρῳδίαν κλίσις. Ἄλλως τε μὴ δὲν ἦτο ὁ Ἡρακλῆς ὁ προτιμώμενος ὑπ' αὐτῶν ἥρως; καὶ ἐκ τῶν εἰς τὸ γελοῖον στρεφομένων μύθων, μὴ τούς μύθους αὐτοῦ δὲν ἐξεμεταλλεύοντο κατὰ προτίμησιν; Ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς παρῳδούντων τὰς σχολικὰς αὐτοῦ συμφορὰς ἦτο καὶ ὁ Ἄλεξις, οὗτινος διεσώθη ἡμῖν ἀρκούντως μακρὸν ἀπόσπασμα. Ὁ Λίνος κελεύει τὸν μαθητήν, ὅπως ἐκ πολλῶν παρακειμένων βιβλίων ἐκλέξῃ τὸ ἀρέσκον, ἵνα διδάξῃ αὐτῷ τὰ γράμματα. Οὕτως ἀντὶ νὰ ἐκλέξῃ τὸν Ὅμηρον ἢ τὸν Ἡσίοδον, τὸν Ὀρφέα, τὸν Ἐπίχαρμον, τὸν Χοίριλλον, ἔλαβε μαγειρικόντι βιβλίον, εἰς δὲ τὰ εἰρωνικὰ συγχαρητήρια τοῦ διδασκάλου ἠρκέσθη ν' ἀπαντήσῃ.

Ὅ τι βούλει, λέγε.
Πεινῶ γάρ, εὖ τοῦτ' ἴσθι. [1].

Ἐν αὐτῷ ὑπάρχει σπουδαία τις ἔνδειξις. Ἀληθῶς ἡ λαιμαργία τοῦ Ἡρακλέους ἦτο παροιμιώδης. Ἦτο, ὡς περιγράφει αὐτὸν ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς Βατράχοις, ἥρως ἀδηφάγος [2]. Τοιοῦτον παριστᾷ αὐτὸν καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ Ἀλκήστιδι [3]. Ἀλλ' ἐκ πάντων τῶν ποιητῶν οὐδεὶς διεκωμῴδησε τὴν παροιμώδη ταύτην ἀδηφαγίαν ὡς Ἐπίχαρμος ὁ τῆς Σικελικῆς κωμῳδίας ἱδρυτής:

Πρῶτον μὲν αἴ κ' ἔσθοντ' ἰδοις νιν, ἀποθάνοις·
βρέμει μὲν ὁ φάρυγξ ἔνδοθ', ἀραβεῖ δ' ἁ γνάθος.
ψοφεῖ δ' ὁ γόμφιος, τέτριγε δ' ὁ κυνόδων.
σίψει δὲ ταῖς ῥίνεσι, κινεῖ δ' οὔατα [4].

Ἡ ἀκόρεστος τοῦ Ἡρακλέους ὄρεξις ἦτο φαίνεται ἐκ τῶν προσφιλῶν ὑποθέσεων τοῦ Ἐπιχάρμου, εὑρίσκοντος ἐν αὐτῷ πρόφασιν συνεχοῦς σκώματος κατὰ τῆς φιληδονίας τῶν Συρακοσίων. Ἐκ τούτου εὐκόλως κατανοεῖ τις τὸν πρώϊμον ἔρωτα τοῦ ἥρωος, παιδὸς ἔτι ὄντος, πρὸς τὰς εὐωχίας. Τὸν ἔρωτα τοῦτον εἰκόνισεν ὁ Ἄλεξις· αὐτὸν

[1] Ἀθήν. Δ', σ. 164 B—D.
[2] Ἀριστοφ. Βάτραχ. 63.
[3] Εὐριπ. Ἄλκηστις, 747 καὶ ἑφ.
[4] Ἀθήν. Ι', σ. 411. B.

ὑπαινίσσεται ἡ εἰκὼν τοῦ Πιστοξένου, ἐν δὲ τῇ συγχυζούσῃ ἡμᾶς ἐπιγραφῇ διαβλέπω κωμικήν τινα ἐπωνυμίαν, *Γεροψώνης*, σημαίνουσαν τὸν γηραιὸν οἰκονόμον τοῦ Ἀμφιτρύωνος, τὸν πιστὸν ὑπηρέτην τοῦ Ἡρακλέους, τὸν χρήσιμον αὐτῷ ὡς παιδαγωγὸν ἅμα καὶ προβλεπτήν, ὅστις πλὴν τῶν ἄλλων αὐτοῦ καθηκόντων ὁδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὸ σχολεῖον κρατῶν τὴν λύραν [1]. Ἴσως ὁ Ἐπίχαρμος συνέγραψε κωμῳδίαν τινά, ἐν ᾗ δρῶν πρόσωπον ἦτο οὗτος· ἴσως μάλιστα ἡ κωμῳδία αὕτη ἐπεγράφετο Λίνος, ὡς ἡ τοῦ Ἀλέξιδος καὶ ὡς σατυρικά τινα δράματα, ὧν ἡ ἀνάμνησις διεσώθη μέχρι ἡμῶν [2]. Προφανὴς εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Σικελιώτου ποιητοῦ ἐπὶ τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς ζωγραφίας. Ἐὰν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ἡ γονιμωτάτη περίοδος τοῦ δραματικοῦ σταδίου τοῦ Ἐπιχάρμου ἦτο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἱερωνος, μεταξὺ τοῦ 478 καὶ 467, θ' ἀναγνωρίσωμεν ὅτι τοιαύτη ὑπόθεσις ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς αὐτὰ τὰ διδόμενα τῆς χρονολογίας, διότι τὸ ἀγγεῖον τοῦ Πιστοξένου, ὡς καὶ ἡ κύλιξ τοῦ Δούριος, ἀνακτέον εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 470 καὶ 440 χρόνους [3].

Δὲν εἶναι τοῦτο ἡ πρώτη ἀπόδειξις τῆς ὑπὸ τῆς Σικελικῆς κωμῳδίας ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων. Ὁ Ἡρακλῆς θραύων τὰ δεσμά, δι' ὧν ἔδεσαν αὐτὸν οἱ ὑπηρέται τοῦ Αἰγυπτίου βασιλέως Βουσίριος ἢ φονεύων ἢ εἰς φυγὴν τρέπων τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ, τοιοῦτον ἦτο φαίνεται τὸ κυριώτατον ἐπεισόδιον δράματός τινος τοῦ Ἐπιχάρμου ἀπαντῶν ἐπὶ πλείστων ἀγγείων [4]. Ἑτέρα σκηνὴ συχνότατα ἐν τοῖς ἐργοστασίοις εἰκονιζομένη ἀνεμίμνησκε τὴν κωμῳδίαν τοῦ Ἐπιχάρμου «Ἥφαιστος ἢ Κωμασταί». Παρίστατο ὁ Ἥφαιστος μεθυσκόμενος ὑπὸ τοῦ Διονύσου καὶ ἐπαναγόμενος εἰς Ὄλυμπον ὑπὸ τοῦ θεοῦ τοῦ

[1] Γνωστὸν ὅτι ἐν τῇ ἀρχαϊκῇ ἐπιγραφικῇ, τὸ ψ παρίσταται πάντοτε διὰ τοῦ φσ, τὸ δὲ ω διὰ τοῦ ο. Ἡ ἀνάγνωσις, ἣν προτιμῶ, εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον πιθανωτέρα, ὅσῳ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν νεανιῶν εἶναι ὡσαύτως γεγραμμένα συνοπτικῶς: Ἴφικλε, Ἥρακ. Ἤθελον προτιμήσῃ τοῦ *Γεροψώνης*, τὸ *Γεροψοποιός*, ὑποθέτων μείζονα συντομίαν.

[2] O. Jahn, Berichte κτλ. V. σ. 147—148.

[3] Περὶ Πιστοξένους, βλ. Klein, Euphronios, ἔκδ. β', σ. 129. Ἰδίου, Meistersignaturen, ἔκδ. β. σ. 149—150.

[4] Βλ. π. χ. Dumont et Chaplain, les Céramiques de la Gréce propre I, εἰκ. 18 μετὰ σημειώσεως τοῦ Pottier, σ. 379 καὶ ἑφ. ὁ κ. Pottier (σ. 380) δίδει τὸν χρονολογικὸν πίνακα τῶν ἀγγείων τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν ὅτι εἰκονίζουσι τὴν σκηνὴν ταύτην.

οἴνου, ὅπως διαρρήξῃ τὰ ἀόρατα δεσμά, δι' ὧν ἐκράτει δεδεμένην τὴν Ἥραν ἐπὶ τοῦ θαυμασίου θρόνου, ὃν κατεσκεύασεν αὐτῇ ὁ δεξιὸς τεχνίτης τῆς Λήμνου κατὰ προσταγὴν ἴσως τοῦ Διός [1]. Οἱ δύο οὗτοι μῦθοι ἦσαν βεβαίως προγενέστεροι τοῦ Ἐπιχάρμου· ὁ δεύτερος ἀνήκει εἰς τὰ ἐν τῷ ἀγγείῳ Francois εἰκονιζόμενα, ἀναγομένῳ εἰς τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰῶνος [2]. Ἀλλ' ἐξ ὅτου παρέλαβε καὶ ἐδραματοποίησεν αὐτὸν ὁ Συρακόσιος ποιητής, νέαν προσεκτήσατο δημοτικότητα· αὐτῷ δὲ ἰδίᾳ πρέπει ν' ἀποδοθῇ ἡ εὔνοια, ἧς ἐτύγχανε κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα. Ὁ μῦθος, καθ' ὃν ὁ Ἡρακλῆς ἐπαιδεύετο παρὰ τῷ γηραιῷ Λίνῳ, εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ καταλεχθῇ· διότι ὡς ἐκεῖνοι ἐφέρετο οὗτος μεταξὺ τῶν εὐτραπέλων μύθων, τῶν γενομένων δημωδῶν ὑπὸ τοῦ Σικελιώτου κωμῳδοποιοῦ, οὓς ἠγάπων ἀναπαριστῶντες οἱ ἀγγειογράφοι.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ μάθωμεν, ἂν ὁ Πιστόξενος ἐνεπνεύσθη ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Ἐπιχάρμου ἢ ἀντέγραψεν εἰκόνα τινὰ σύγχρονον αὐτῷ. Τοῦτο εἶναι πρόβλημα, οὗτινος δυστυχῶς τὴν λύσιν ἐλλείψει μαρτυριῶν δὲν δυνάμεθα νὰ διασαφήσωμεν. Οἷον δήποτε καὶ ἂν ἦτο τὸ ὑπόδειγμα αὐτοῦ, φαίνεται μιμηθεὶς ἐγγύτατα τὴν φύσιν, διότι ὁ ὄπισθεν τοῦ Ἡρακλέους εἰκονιζόμενος γέρων δίδει ἡμῖν πιστὴν εἰκόνα παιδαγωγοῦ τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἐν ταῖς ζωγραφίαις, ταῖς εἰκονιζούσαις τὸν Ἡρακλέα φονεύοντα τοὺς ὑπηρέτας τοῦ Βουσίριδος, ἐκπλήσσεταί τις ἐπὶ τῇ ἀκριβείᾳ, μεθ' ἧς οἱ τεχνῖται ἐν γένει ἀπέδοσαν τὸν αἰθιοπικὸν τύπον τῶν περιστοιχιζόντων τὸν ἥρωα· ἡ ἀκρίβεια εἶναι τοιαύτη, ὥστε νεαρός τις σοφός, ὁ κ. Studniczka, ὑπέλαβεν οὐχὶ ἀπιθάνως, ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται προήρχοντο ἐξ Ἀφρικῆς, ἤτοι ἀπὸ χώρας, ἐν ᾗ οἱ ζωγράφοι εἶχον συνεχῶς πρὸ αὐτῶν Αἰθίοπας δούλους [3]. Τοιοῦτος εἶναι, τῳόντι ὁ κανὼν τῶν ζωγράφων τούτων· ἀναπαράγοντες διασήμους εἰκόνας ἢ σκηνάς, γενομένας δημώδεις διὰ τοῦ θεάτρου, ἀπετύπουν ἐν ταῖς συνθέσεσιν αὐτῶν ὅτι καθ' ἑκάστην ἔβλεπον. Παρετηρήσαμεν τοῦτο ἐπί τινος ἀγγείου, ἔνθα καθαρῶς φαίνεται ἡ ἐπί-

[1] Jules Girard, Etudes sur la poésie grecque, Epicharme σ. 60 καὶ ἑφ. Βλ. Rapp, Aüsführl Lexicon τοῦ Roscher, ἐν λέξ. Hephaestos, σ. 2053 καὶ ἑφ. Ἐν σ. 2056 εὑρηται ἡ βιβλιογραφία τῶν γραπτῶν ἀγγείων τῶν παριστώντων τὸν μῦθον τοῦτον.

[2] Monumenti, IV, εἰκ. 56—57.

[3] Studniczka. Ἐφημ, ἀρχ. 1886, σ. 127—128.

δρασις τῆς τραγῳδίας. Ἐνταῦθα εἰ καὶ πομπώδη εἰσὶ τὰ ὀνόματα τῶν εἰκονιζομένων, παρίσταται ὅμως ἀκριβὴς εἰκὼν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου [1] Ὁ Πιστόξενος ἠκολούθησε τῇ αὐτῇ μεθόδῳ· διότι ἡ εἰκών, ἧς τὴν ὑπόθεσιν παρέσχεν ὁ Ἐπίχαρμος, κατὰ βάθος δὲν εἶναι ἀλλ' ἢ τῶν πολλῶν τι ἐπεισοδίων, ἅτινα αἱ ὁδοὶ τῶν Ἀθηνῶν παρεῖχον εἰς τὸ ὄμμα του τεχνίτου παρατηρητοῦ. Τὸ εὔρωστον παιδίον, εἰς ὃ ἔδωκε τὸ ὄνομα Ἡρακλῆς, εἶναι ἐκ τῶν μαθητῶν, οὓς συνήντων ἀνὰ πᾶν βῆμα κατὰ τὴν πρωΐαν μεταβαίνοντας παρὰ τὸν διδάσκαλον τῆς μουσικῆς ὁ δὲ κεκυφὼς γέρων, ὁ ὄπισθεν βαδίζων, εἶναι ὁ παιδαγωγὸς τὰ δὲ ἐπὶ τῶν ποδῶν αὐτοῦ στίγματα μαρτυροῦσι ὅτι εἶναι ξένος [2]· εἶναι εὐνοῦχός τις ἐξ ὧν εἶχον ἐν τοῖς πλουσίοις οἴκοις, καὶ οἷς ἀνετίθεντο ἔργα, ἅτινα δὲν εἶχον ἀνάγκην οὔτε μεγάλης δραστηριότητος οὔτε ῥώμης, ὡς τὰ τοῦ παιδαγωγοῦ καὶ τοῦ θυρωροῦ. Τοιοῦτος ἦτο ὁ εἰκονισθεὶς ὑπὸ τοῦ Πολυγνώτου ἐν τῇ μεγάλῃ αὐτοῦ τοιχογραφίᾳ τῆς Ἰλίου πέρσεως τῇ κοσμούσῃ τὴν Λέσχην τῶν Δελφῶν: «ἐν δὲ ταῖς Πριάμου θυγατράσι» αἰχμαλωτίσι τῶν Ἑλλήνων «πρεσβῦτις ἥ ἄνθρωπός ἐστιν εὐνοῦχος, παιδίον δὲ ἐν τοῖς γόνασιν ἔχει γυμνὸν» [3]. Τοιοῦτος δ' ἦτο καὶ ὁ τὸν οἶκον τοῦ Καλλίου φυλάσσων εὐνοῦχος, ὃν ὁ Πλάτων παρίστησιν κακῶς ὑπο-

[1] Βλ. ἀν. σ. 79.

[2] Ἦτο, φαίνεται, λεπτομέρεια τῶν βορείων χωρῶν, βλ. Ἡροδότ. Ε', 6. Ξενοφ. Ἀνάβασ. Ε', 4, 32. βλ τὰ λαμπρὰ τεμάχια τῶν ἐχουσῶν τὸ ἔδαφος λευκὸν κυλίκων, τῶν ἐσχάτως εὑρεθεισῶν ἐν Ἀκροπόλει καὶ ἀποτελουσῶν βεβαίως μέρος ἔργου τινὸς τοῦ Εὐφρονίου. Τὸ εἰκονιζόμενον ἦτο ὁ φόνος τοῦ Ὀρφέως. Ὁ ποιητής, ἐάν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τῆς ζωγραφίας, ὑπερασπίζει ἑαυτὸν κατά τινος μαινάδος ἐν στάσει ὁμοίᾳ πρὸς τὴν τοῦ Λίνου, ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 11 εἰκόνι ἡμῶν. Ἐγείρων τὴν λύραν διὰ τῆς δεξιᾶς μετεχειρίζετο αὐτὴν ὡς ὅπλον κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις διά τῆς ἀριστερᾶς ἥρπαζε τὸν βραχίονα αὐτοῦ, ὅπως ἀποφύγῃ τὸ κτύπημα, ζητῶν ἴσως διὰ τῆς δεξιᾶς νὰ πλήξῃ αὐτὸν διά τινος κοπάνου. Πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ βαρβάρου καὶ βορείου χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρώπου τούτου ὁ ζωγράφος ἔστιξε τοὺς βραχίονας καὶ τὸν λαιμὸν αὐτοῦ· ἡ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος στίξις λαμβάνει τὴν μορφὴν μικροῦ ἵππου, οὗτινος ἡ ἀτελὴς ἀπεικόνισις ἀνακαλεῖ τοὺς ἐξ ὀπτῆς γῆς ἀρχαϊκοὺς ἵππους, τοὺς ἀπαντῶντας ἔν τισι τάφοις. Τῶν τεμαχίων τούτων γνῶσιν ἔλαβον ἔκ τινος φωτογραφίας, ἀνακοινωθείσης μοι ὑπὸ τοῦ φίλου μου κ. Pottier. Βλ. Journal of hellenic studies, 1888, εἰκ. 6.

[3] Παυσανίας, Γ'. 26, 9.

δεξιούμενον τὸν Σωκράτην καὶ τὸν συνοδὸν αὐτοῦ [1]. Πιθανῶς τῶν οἰκιακῶν τινα τούτων μορφῶν ἠθέλησε ν' ἀπεικονίσῃ ὁ Πιστόξενος, μετὰ καταπληκτικῆς δὲ πραγματικότητος ἐχάραξε τὴν εἰκόνα τινὸς τῶν βαρβάρων δούλων, οἷς ἀνετίθετο ἡ ἐπαγρύπνησις τῶν ἠθῶν τῶν παίδων, εἶδός τι ἀρρένων ἐπιμελητῶν, ὧν ἡ πρεσβυτικὴ ἀσχημία ἀντέκειτο πρὸς τὴν τῶν νέων καλλονήν. Τοῦτο δ' ἡμῖν εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότατον τῆς εἰκόνος ταύτης καὶ διασαφεῖ διατὶ διετρίψαμεν περὶ αὐτὴν τοσοῦτον.

Β'

Διδασκαλία τοῦ γραμματιστοῦ. Ἀνάγνωσις, γραφή, ἀριθμητική.

Γιγνώσκομεν τὸ σχολεῖον, γνωρίζομεν τὸν ἐπιμελούμενον τοῦ παιδός, ὅτε ἐροίτα εἰς αὐτό· προσπαθήσωμεν ἤδη νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν τινὰ περὶ τῆς παρεχομένης αὐτῷ παιδεύσεως.

Ἅπασα ἡ ἀγωγὴ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα περιελάμβανε τρία μέρη· τὰ γράμματα, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν γυμναστικήν [2]. Τὰ γράμματα ἐδιδάσκοντο παρὰ τοῦ γραμματιστοῦ, ἡ μουσικὴ παρὰ τοῦ κιθαριστοῦ, ἡ δὲ γυμναστικὴ παρὰ τοῦ παιδοτρίβου [3]. Δύσκολον εἶνε νὰ ὁρίσωμεν τὴν ἡλικίαν τῶν παίδων, τῶν διερχομένων ἀλληλοδιαδόχως τὰ τρία ταῦτα μαθήματα. Ἐν τῇ ἰδεώδει αὐτοῦ Πολιτείᾳ ὁ Πλάτων προτείνει «εἰς μὲν γράμματα παιδὶ δεκέτει σχεδὸν ἐνιαυτοὶ τρεῖς, λύρας δὲ ἅψασθαι τρία μὲν ἔτη καὶ δέκα γεγονόσιν ἄρχεσθαι μέτριος ὁ χρόνος, ἐμμεῖναι δὲ ἕτερα τρία» [4]. Ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς προτείνει, ὅπως ἡ γυμναστικὴ ἢ μέρη τινὰ τοὐλάχιστον αὐτῆς, ὡς ἡ ἱππασία, ἡ τοξικὴ καὶ ἀκοντιστικὴ ἄρχωνται ἀπὸ τοῦ ἕκτου ἔτους [5], ἐν ᾧ ἀλλαχοῦ διατείνεται ὅτι «μουσικῆς πρότερον ἁπτέον ἢ γυμναστικῆς» [6]· πρὸ τῆς ἑξαετοῦς δ' ἡλικίας, κυρίως εἰ-

[1] Πλάτων. Πρωταγόρ. σ. 314 C—E. Ἐν Στρατονικείᾳ τῆς Καρίας οἱ ἐξ εὐγενῶν ἐκλεγόμενοι διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἑκάτης ἐπετηροῦντο ὑπό τινος εὐνούχου· βλ C. I. G. 2715, ἐπιγραφὴν τοῦ Α'. αἰῶνος π. Χ.

[2] Ξενοφ. Πολιτ. Λακεδαιμ. Β', 1.—Πλάτων. Πρωταγόρ. σ. 325 D — 326 C. (Πλάτ.) Κλειτοφῶν, σ. 407 B—C.

[3] Πλάτων. Πρωταγόρ.σ . 312 A—B.

[4] Πλάτων. Νόμοι, Ζ', σ. 809 E—810 A.

[5] Πλάτων. Νόμοι, Ζ', σ. 794 C—D.

[6] Πλάτων. Πολιτ. Β', σ. 377. A. Διὰ τῆς λέξεως *μουσικὴ* ἐννοεῖ ἐνταῦθα τὴν τοῦ πνεύματος μόρφωσιν.

πεῖν, δὲν ὑπάρχει ἀγωγή. Τοῦτο δ' εἶνε μία τῶν συνήθων ἀντιφάσεων, εἰς ἃς περιπίπτει ὁ Πλάτων.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς δύο διαιρεῖ μέρη τὴν ἀγωγήν, «μετὰ τὴν ἀπὸ τῶν ἑπτὰ μέχρι ἥβης (14 ἕως 16), καὶ πάλιν μετὰ τὴν ἀφ' ἥβης μέχρι τῶν ἑνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν» [1]. Ἀλλ' ὅμως δὲν μνημονεύει τίνι τρόπῳ ἑκάστη τῶν δύο τούτων περιόδων συνεπληροῦτο [2].

Πιθανῶς ὁ παῖς μέχρι τῆς ἡλικίας τῶν δώδεκα ἢ δεκατεσσάρων ἐτῶν κατεμέριζε τὸν χρόνον αὐτοῦ εἴς τε τὰ γράμματα καὶ τὴν μουσικήν, διακούων ἐν πρώτοις τὰ μαθήματα τοῦ γραμματιστοῦ, εἶτα δέ, ἀπὸ τῆς ἐκμαθήσεως τῶν πρώτων στοιχείων, τὰ τοῦ κιθαριστοῦ. Ἐπὶ τῆς κύλικος ἄλλως τοῦ Δούριος εἰκονίζονται ἀμφότεραι αἱ διδασκαλίαι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τόπου. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν πλευρῶν, ὄπισθεν τοῦ διδάσκοντος τὰ γράμματα γραμματιστοῦ, εἰκονίζεται κιθαριστὴς καταγινόμενος εἰς τὸ νὰ διδάξῃ τὸν πρὸ αὐτοῦ μαθητὴν πῶς νὰ χειρίζηται τὴν λύραν, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας εἰκονίζεται ὄπισθεν τοῦ διδασκάλου τῆς γραφῆς διδάσκαλός τις τοῦ αὐλοῦ. Παρατηρητέον ὅτι ἡ ζωγραφία τοῦ Δούριος δὲν παρέχει τὴν ἀκριβῆ εἰκόνα ἀττικοῦ σχολείου, ἡ δὲ τάξις, καθ' ἣν εἰκονίζονται οἱ διάφοροι διδάσκαλοι, εἶνε τυχαῖον ἀποτέλεσμα ἢ ἰδιοτροπία τοῦ ζωγράφου, σκοποῦντος, φαίνεται, νὰ εἰκονίσῃ τὰς διαφόρους ἀσκήσεις, τὰς τελουμένας ἔν τινι σχολείῳ. Ἐὰν ἤθελε νὰ παραστήσῃ δύο διαφόρους σχολάς, τὴν μὲν τῶν γραμμάτων τὴν δὲ τῆς μουσικῆς, ἤθελεν εἰκονίσῃ ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς τῶν πλευρῶν τὸν γραμματιστὴν καὶ τὸν διδάσκαλον τῆς γραφῆς, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας τὸν κιθαριστὴν καὶ τὸν αὐλητήν. Κατανοεῖται λοιπόν, ὅτι ἐν τῇ πράξει αἱ δύο διδασκαλίαι ἐξετελοῦντο ὁμοῦ. Ἀρχαιοτέρα βεβαίως ἦτο ἡ μουσικὴ διδασκαλία, ἥτις σὺν τῷ χρόνῳ συνηνώθη μετὰ τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γραφῆς, εἶτα τῆς ἑρμηνευτικῆς τῶν ποιητῶν μελέτης, ὥστε ἡ τῶν γραμμάτων διδασκαλία ἦτο ἐπέκτασις τῆς μουσικῆς. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν δὲν ἦσαν κεχωρισμέναι, ἡ δὲ σχολὴ ἦτο χρήσιμος ὡς κοινὸν ἀμφοτέρων ἐνδιαίτημα [3].

[1] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ζ', 15, 11. Περὶ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας παρ' Ἀθηναίοις, βλ. Grasberger, Erziehung und Unterricht, III, σ. 18 καὶ 21.

[2] Ἀπαριθμεῖ (Πολιτ. Δ', 2, 3) τὰς διαφόρους διδασκαλίας, τὰς ἀποτελούσας τὴν πραγματικὴν ἀγωγήν, ἀλλὰ δὲν μνημονεύει τῆς ἡλικίας, καθ' ἣν ἑκάστη αὐτῶν ἄρχεται.

[3] Ἡ συνάφεια αὕτη καταφαίνεται ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Ἀριστοφάνους (Ἱπ-

Ἀπὸ τοῦ 14ου περίπου ἔτους ἡ γυμναστικὴ μετεῖχε καὶ τῆς πνευματικῆς μορφώσεως. Ὁ νεαρὸς Ἀθηναῖος ἐνεπιστεύετο τότε εἰδικώτερον τῷ παιδοτρίβῃ, ἀσχολουμένῳ ἅμα περὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τε μυϊκῆς ῥώμης καὶ ἐπιδεξιότητος αὐτοῦ Ἀλλ' ὅμως δὲν ἠμέλει ἕνεκα τούτου τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως, μάλιστα δὲ ἐπεμελεῖτο τῆς ἐνισχύσεως τοῦ σώματος· ἀλλ' αἱ ἐνδείξεις αὗται εἰσι κατὰ προσέγγισιν ἀκριβεῖς, τὸ μὲν διότι ἐλλείπουσιν ἡμῖν ἀκριβεῖς εἰδήσεις, ὅπως ὁρίσωμεν τὴν ἡλικίαν, καθ' ἣν ἤρχοντο ἑκάστης νέας διδασκαλίας, τὸ δὲ διότι τὰ ζητήματα ταῦτα τῆς ἡλικίας δὲν εἶχον ἐν Ἀθήναις τὴν αὐτὴν καὶ παρ' ἡμῖν σπουδαιότητα, οἱ δὲ μαθηταὶ τῆς αὐτῆς τάξεως ἠδύναντο νὰ ἔχωσι διαφορὰν πολλῶν ἐτῶν. Βέβαιον εἶνε ὅτι οἱ παρὰ τῷ γραμματιστῇ καὶ τῷ κιθαριστῇ σπουδάζοντες ἦσαν νεώτεροι τῶν παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ. Οἱ ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος καὶ τῶν ἀμφορέων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου εἰκονιζόμενοι παῖδες εἶνε κατὰ μέσον ὅρον δεκαετεῖς ἢ δωδεκαετεῖς, οὐχὶ δὲ πρεσβύτεροι.

Ὡς βλέπομεν, ἡ διανοητικὴ ἀγωγὴ ἀπετελεῖτο ἐκ δύο μερῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῆς κυρίως μουσικῆς, συχνότατα δ' ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς μόνου, ὑπεμφαινομένου διὰ τῆς ἁπλῆς λέξεως μουσική, σημαίνει δὲ τότε ἡ λέξις τὰς φιλολογικὰς ἅμα καὶ μουσικὰς σπουδάς. Ἐκ διαφόρων μαρτυριῶν καταφαίνεται ὄντως ὅτι τὰ γράμματα ἐνομίζοντο μέρος τῆς μουσικῆς. Γνωστὴ δὲ ἡ ἀπάντησις τοῦ ἀλλαντοπώλου εἰς τὸν Δημοσθένην ἐν τοῖς Ἱππεῦσι τοῦ Ἀριστοφάνους :

> ἀλλ', ὦ 'γαθ', οὐδὲ μουσικὴν ἐπίσταμαι
> πλὴν γραμμάτων, καὶ ταῦτα μέντοι κακὰ κακῶς [1].

πῆς, 1235), ἔνθα ὁ Κλέων ἀπευθυνόμενος τῷ ἀλλαντοπώλῃ ἐρωτᾷ αὐτόν «παῖς ὢν ἐφοίτας ἔς τινος διδασκάλου ;» καὶ 1238 «ἐν παιδοτρίβου δὲ τίνα πάλην ἐμάνθανες ;» Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ ἀντιτάσσειν εἰς τὴν εἰδικὴν τοῦ παιδοτρίβου διδασκαλίαν ἑτέραν διδασκαλίαν, φιλολογικὴν πιθανῶς ἢ μουσικήν, φαίνεται μαρτυρῶν τὴν στενὴν συνάφειαν τὴν κατὰ τοὺς χρόνους ἔτι τοῦ Ἀριστοφάνους, μεταξὺ τοῦ γραμματιστοῦ καὶ τοῦ κιθαριστοῦ. Βλ. ἀν. σ. 121 σημ. 1. Ἄλλως τε ἐνθυμούμεθα, ὅτι ὁ Λίνος περιγράφεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων, ὁτὲ μὲν ὡς κιθαριστής, ὁτὲ δὲ ὡς γραμματιστής, ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν σύγχυσιν τῶν δύο διδασκαλιῶν. Βλ. Ἀπολλόδωρον, 2, 4, 9. Αἰλιαν. Ποικιλ. Ἱστορ. Γ', 32. Ἄλεξιν παρ' Ἀθηναίῳ, Δ' σ. 164, B—D. Θεοκρίτ. Εἰδύλ. ΚΔ', 103. Ὁ κ. Grasberger (Ἔνθ. ἀν. II, σ. 255) νομίζει, ὅτι τὸ πρῶτον ἡ φιλολογία καὶ ἡ μουσικὴ ἐδιδάσκοντο ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ διδασκάλου.

[1] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 188—189.

Προφανὲς ὅτι ἐνταῦθα ἡ σπουδὴ τῶν πρώτων στοιχείων νομίζεται μέρος τῶν μουσικῶν σπουδῶν.

Γενικώτερον ἡ μουσική, μάλιστα δ' ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Πλάτωνος, ἦτο τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν, αἵτινες ἀφεώρων εἰς τὴν διάπλασιν τῆς ψυχῆς, ἐν ᾧ ἡ γυμναστικὴ ἐσκόπει ἰδίᾳ τὴν διάπλασιν τοῦ σώματος [1]. Θὰ ἴδωμεν ὅτι κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ τέχναι αὗται ἐξαιρέτως ἐπολλαπλασιάσθησαν ἕνεκα τῶν μαθημάτων τῶν σοφιστῶν καὶ τῶν νέων ἰδεῶν, ἃς αὐτοὶ διέδοσαν παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις τελευτῶντος τοῦ προηγηθέντος αἰῶνος. Ἀλλὰ πρὸ τῆς μεγάλης διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναστατώσεως, ἧς εἶνε οἱ κύριοι ἐργάται, ἡ μουσικὴ ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ δὲν περιελάμβανεν εἰμὴ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφήν, ὀλίγην ἀριθμητικήν, ἀπαγγελίαν ποιημάτων καὶ σπουδὴν ᾀσμάτων, ἅμα δὲ τὸν χειρισμὸν τοῦ αὐλοῦ καὶ τῆς λύρας. Ἰδοὺ τί ἐμάνθανον οἱ Λέαγροι καὶ οἱ Γλαῦκοι, οἱ Μέμνονες, οἱ Παναίτιοι καὶ πάντες οἱ χαρίεντες ἔφηβοι οἱ ἀποτελοῦντες τὸ ἄνθος τῆς τῶν Ἀθηνῶν νεότητος, ὧν τὰ ὀνόματα μετέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀγγειογράφοι. Ἐξετάσωμεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν ἁπλουστάτην ταύτην ἀγωγήν, πρῶτον δὲ τὴν φιλολογικὴν παίδευσιν, ἀφ' ἧς ἤρχοντο.

Ὁ παῖς ἤρχετο μανθάνων ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν. Ὁ διδάσκων αὐτὸν τὰ γράμματα καὶ ὁδηγῶν τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ πινακιδίου τοῦ κηρῷ ἀλειλιμμένου ἦτο ὁ γραμματιστής [2]. Εἴτε διηύθυνε μόνος τὸ σχολεῖον, εἴτε εἶχε βοηθὸν τὸν κιθαριστήν, αὐτὸς ἐδίδασκε τὰ πρῶτα μαθήματα. Θὰ ἴδωμεν τίνι τρόπῳ ἐδίδασκε τὴν ἀνάγνωσιν.

Περὶ τῶν μέσων ἅτινα μετεχειρίζοντο κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, ὅπως ἐθίσωσι τὸν παῖδα ν' ἀναγινώσκῃ εὐχερῶς, στερούμεθα σχεδὸν εἰδήσεων. Ἀλλὰ χωρίον τι λόγου ἄξιον Διονυσίου τοῦ Ἁλικαρνασσέως περιέχει πολυτίμους ἐνδείξεις περὶ τούτου. Πιθανῶς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Διονυσίου ἐχρῶντο ἔτι πρὸς τὴν ἐξάσκησιν ταύτην τῇ ἀρχαίᾳ μεθόδῳ· διὸ ἡ μαρτυρία αὐτοῦ ἔχει πρὸς ἡμᾶς μεγάλην ἀξίαν· «τὰ γράμματα ὅταν παιδευώμεθα, πρῶτον μὲν τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἐκμανθάνομεν, ἔπειτα τοὺς τύπους καὶ τὰς δυνάμεις· εἶθ' οὕτω τὰς

[1] Πλάτων. Πολιτ. Β', σ. 376 Ε. Τίνα ἔννοιαν ἀποδίδει ὁ Πλάτων τῇ λέξει μουσικῇ βλ. Ἴων. σ. 530 Α. Φαίδων σ. 60 Ε—61 Β.

[2] Ἡ τέχνη αὐτοῦ ἐκαλεῖτο γραμματικὴ δηλαδὴ πρωτίστως ἡ τέχνη τοῦ μανθάνειν τοὺς παῖδας ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν : βλ. Σουΐδα ἐν λ. γραμματιστής.

συλλαβάς, καὶ τὰ ἐν ταύταις πάθη· καὶ μετὰ τοῦτ' ἤδη τὰς λέξεις καὶ τὰ συμβεβηκότα αὐταῖς, ἐκτάσεις τε λέγω καὶ συστολὰς καὶ προσῳδίας, καὶ τὰ παραπλήσια τούτοις» [1]. Ἡ μέθοδος αὕτη ἡ χρήσιμος ὅπως διακρίνωνται ἐπιμελῶς ἀπ' ἀλλήλων οἱ διάφοροι τῆς ἀναγνώσεως τρόποι ἦτο, ὡς βλέπομεν, ἐναντία μεθόδου ἐπινοηθείσης ἐπὶ τῶν χρόνων ἡμῶν, καθ' ἣν θέτουσι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ μαθητοῦ ὅλην συλλαβήν, καὶ πειρῶνται νὰ στερεώσωσιν ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ παιδὸς τὸν ἦχον τῆς συλλαβῆς ταύτης, οὐδαμῶς διδάσκοντες τὸ ὄνομα τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν γραμμάτων. Ἠγνόουν ἐν Ἀθήναις τὸν τρόπον τοῦτον τῆς τελειοποιήσεως· δὲν ἐφήρμοζον ὡσαύτως, κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους, τὰς παιδαγωγικὰς ἐκείνας λεπτότητας τὰς βραδύτερον ἐμφανισθείσας. Ὁ Κοϊντιλιανὸς συνιστᾷ νὰ παροτρύνωσι τοὺς παῖδας πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν θέτοντες εἰς χεῖρας αὐτῶν ἀλφάβητον ἐξ ἐλέφαντος, ἀποτελούμενον ἐκ γραμμάτων ἀποσπωμένων καὶ δυναμένων νὰ συνδεθῶσι κατὰ μυρίους τρόπους [2]. Ἡρώδης δ' ὁ Ἀττικὸς ἐφεῦρέ τι ἔτι προσφορώτερον, ὅπως διευκολύνῃ τὸν υἱὸν αὐτοῦ «ἠλιθιώδη, καὶ δυσγράμματον, καὶ παχὺν τὴν μνήμην· τὰ γοῦν πρῶτα γράμματα παραλαβεῖν μὴ δυνηθέντος, ἦλθεν εἰς ἐπίνοιαν τῷ Ἡρώδῃ, ξυντρέφειν αὐτῷ τέτταρας παῖδας καὶ εἴκοσιν, ἰσήλικας, ὠνομασμένους ἀπὸ τῶν γραμμάτων, ἵνα ἐν τοῖς τῶν παίδων ὀνόμασι τὰ γράμματα ἐξ ἀνάγκης αὐτῷ μελετῷτο» [3]. Ἐννοεῖται ὅτι αἱ ἡγεμονικαὶ αὗται ἰδιοτροπίαι οὐδαμῶς ἦσαν ἐν χρήσει κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα.

Ἀγνοοῦμεν ἐὰν εἶχον βιβλία περιέχοντα τὸν ἀλφάβητον μεγάλοις γράμμασι καὶ χρήσιμα τοῖς μαθηταῖς ὡς γυμναστικὰ βιβλία. Ἀλλ' ὅμως εἶχον πλάκας ἐξ ὀπτῆς γῆς ἢ πλίνθων, ἐφ' ὧν ἦσαν κεχαραγμέναι αἱ συλλαβαί, ἃς ἠρμήνευον εἰς τοὺς παῖδας. Τῶν μνημείων δέ τι τούτων εὑρέθη ἐν Ἀττικῇ ἐν τεμαχίῳ, ἐφ' οὗ ἀναγινώσκομεν : *αρ βαρ γαρ δαρ, ερ βερ γερ δερ*, κτλ. Ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὰ τοιαῦτα ὡς ἐλαφρὰ καὶ εὐφόρητα ἦσαν πολυ-

[1] Διονύσ. Ἁλικαρνασ. Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων, 25. Τοῦ αὐτοῦ, περὶ τῆς λεκτικῆς Δημοσθένους δεινότητος, 52. Αἱ λέξεις *συλλαβίζειν, διδάσκειν*, ἦσαν χρήσιμοι πολλάκις πρὸς ὑπόδειξιν τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ γραμματιστοῦ. Βλ. Λουκιαν. Ἀλέκτορ. 23.

[2] Κοϊντιλιανοῦ, I, 1,26.

[3] Φιλοστράτου, Βίοι σοφιστῶν, Β' 1, 23, ἔκδ. Didot.

πληθῇ ἐν τοῖς σχολείοις καὶ ὅτι τούτοις ἐχρῶντο οἱ διδάσκαλοι, ὅπως διδάξωσι τοὺς μαθητὰς τοὺς διαφόρους συνδυασμούς, ὧν ἦσαν δεκτικὰ τὰ φωνήεντα καὶ τὰ σύμφωνα [1]. Πρέπει νὰ διίδωμεν ἐν αὐτῷ ὄργανον ἐργασίας ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Κήριος, οὗ ἐπὶ τῆς βάσεως εἰκονίζονται ἅπαντες οἱ χαρακτῆρες τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, ἐν ᾧ ἡ λαγὼν περιέχει Ἐτρουσκικήν τινα ἐπιγραφήν, ὁμοίαν πρὸς ἄσκησιν γραφῆς [2]; Σήμερον πολλὰ τοιαῦτα ἀγγεῖα εἶνε γνωστά, αἱ δ' ἐπ' αὐτῶν διακρινόμεναι ἀρχαιόταται ἐπιγραφαὶ φαίνονται οὖσαι μᾶλλον εἶδος ἐξωραϊσμοῦ ἢ ἀλφάβητον πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν [3].

Περίεργόν τι σύγγραμμα, οὐτινος τεμάχια μόνον διεσώθησαν, φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως σχετιζόμενον πρὸς τὰς πρώτας τοῦ νεαροῦ Ἀθηναίου μελέτας. εἶνε δὲ τοῦτο ἡ *Γραμματικὴ Τραγῳδία* τοῦ κωμῳδοποιοῦ Καλλίου [4]. Ὡς ἐν ταῖς συνήθεσι τραγῳδίαις, εἶχε πρόλογον, μέρη λυρικά, ἐπεισόδια. Τὰ πρόσωπα τῆς τραγῳδίας ἦσαν γράμματα, διαιρούμενα εἰς τάξεις ἀναλόγως τῆς φύσεως καὶ τοῦ μέρους, ὅπερ διεδραμάτιζον ἐν τῇ γλώσσῃ· π. χ. ἕκαστον σύμφωνον, τιθέμενον ἐναλλὰξ πρὸ ἑκάστου τῶν ἑπτὰ φωνηέντων, ἀπετέλει συλλαβήν τινα, ἐξ ἧς ἀπετελεῖτο ἡ ἑπομένη στροφή :

βῆτα	ἄλφα	βα,
βῆτα	εἶ	βε,
βῆτα	ἦτα	βη,
βῆτα	ἰῶτα	βι,
βῆτα	οὖ	βο,
βῆτα	ὖ	βυ,
βῆτα	ὦ	βω.

Εἶτα ἡ γάμμα ἄλφα γα, εἶτα ἡ δέλτα ἄλφα δα καὶ καθ' ἑξῆς.

[1] Φιλίστορ. Δ', 6, 327 καὶ ἐφ. βλ. Grasberger, ἔνθ. ἀν. II, σ. 266.

[2] Lepsius, Annali, VIII, σ. 186 καὶ ἐφ. Franz, Elem. epigraphices graecae, σ. 21 καὶ ἐφ. Grasberger, ἔνθ. ἀν II, σ. 266—267. Roehl, Inscr. graecae antiquissimae, 534.

[3] Βλ. ἐπὶ τῶν τοιούτων ἀγγείων Michel Bréal, Mélanges d'Archéologie et d'histoire δημοσιευθέντα ὑπὸ τῆς ἐν Ρώμῃ Γαλλικῆς σχολῆς,II, σ . 203 καὶ ἐφ. Reinach, Traité d'épigraphie grecque, σ. 464.

[4] Ὡς ἀποκαλεῖ ταύτην ὁ Ἀθήναιος. Βλ. περὶ αὐτοῦ Ἀθήναιον Ζ', σ. 276 Α. Ἰδίου, Ι', σ. 448 Β' καὶ 453 C—454 A

Τὸ νέον δὲ τοῦτο εἶδος δράματος ἐγένετο αἰτία πολλῶν εἰκασιῶν [1]. Βεβαίως ἡ γνώμη ὅτι ἦτο τοῦτο βιβλίον σχολικόν, προωρισμένον ὅπως διαδώσῃ ἐν τοῖς σχολείοις τὴν γνῶσιν τῆς ἰωνικῆς γραφῆς, διὰ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Ἀρχίνου γενομένης ὑποχρεωτικῆς ὡς πρὸς τὰ δημόσια ἔγγραφα, εἶνε κομψή [2]. Ἀλλ' ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς μανθάνομεν ὅτι τῇ γραφῇ ταύτῃ ἐχρῶντο πολὺ πρότερον τοῦ Ἀρχίνου, ὅστις ἐπὶ Εὐκλείδου προέτεινε τὸ ψήφισμα. Κατὰ τὸν Ἀθήναιον ἡ γραμματικὴ Τραγῳδία ἦτο προγενεστέρα τῆς Μηδείας τοῦ Εὐριπίδου, «ἀφ' ἧς ποιῆσαι τὰ μέλη καὶ τὴν διάθεσιν» [3] λέγεται. Ἐν αὐτῇ πρέπει νὰ ἴδωμεν βεβαίως ἓν τῶν σφόδρα ἀρεσκόντων τοῖς τότε Ἀθηναίοις πνευματικῶν παιγνίων· «καὶ Σοφοκλῆς δὲ τούτῳ παραπλήσιον ἐποίησεν ἐν Ἀμφιαράῳ σατυρικῷ τὰ γράμματα παράγων ὀρχούμενα» [4]. Μήπως ὁ Εὐριπίδης ἐν τῷ Θησεῖ ἀπολεσθέντι, καὶ ὁ Ἀγάθων ἐν τῷ Τηλέφῳ δὲν ἀνεβίβασαν ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἀμαθῆ τινα, περιγράφοντα μετ' εὐφυοῦς ἀκριβείας ἕκαστον τῶν γραμμάτων τῶν ἀποτελούντων τὸ ὄνομα τοῦ Θησέως [5]; Τὰ ποιητικὰ ταῦτα παίγνια ἤρεσκον τοῖς πολλοῖς συγκεχυμένως μεμυημένοις εἰς τὰς παρὰ τῶν σοφιστῶν διδασκομένας γραμματικὰς θεωρίας· εἰς τὴν πολυμαθῆ δὲ ταύτην φιλολογίαν πιθανῶς ἀναφέρεται ἡ παράδοξος τοῦ Καλλίου τραγῳδία.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, τὰ πρῶτα βήματα τοῦ παιδὸς ἐν τῇ φιλολογικῇ παιδεύσει ἐσημείου ἡ γνῶσις τοῦ ἀλφαβήτου. Ὁ μὴ ἔχων τὴν στοιχειώδη ταύτην παίδευσιν ἦτο σκαιὸς καὶ ἄνευ ἀξίας, ὁ δὲ «μήτε νεῖν μήτε γράμματα ἐπιστάμενος» κατὰ τὴν παροιμίαν, ἐτάσσετο εἰς τὴν ἐσχάτην τῆς κοινωνίας βαθμῖδα [6]. Ἀπὸ τῆς παιδικῆς τῷ ὄντι ἡλικίας ὁ Ἀθηναῖος ἐκολύμβα, ἔπρεπε δὲ νὰ ἔχῃ λίαν ἀμβλεῖαν

[1] Βλ. σὺν ἄλλοις: Welcker, Kleine Schriften, I, σ. 371 καὶ ἐφ. Grasberger, ἔνθ. ἀν. σ. 263 καὶ ἐφ. Otto Hense, Rhein Museum, XXXI, σ. 582 καὶ ἐφ.

[2] Grasberger ἔνθ. ἀν. II, σ. 264·

[3] Ἀθήν. Ζ', σ. 276 A.

[4] Ἀθήναιος Ι', σ. 454 F.

[5] Ἀθήναιος I, σ. 454 B—D. Ὁ Ἀθήναιος Ι', σ. 454 A, ἀποδίδει τὴν αὐτὴν ἐπιδεξιότητα Θεοδέκτῃ τῷ ἐκ Φασήλιδος. Βλ. Jules Girard, Étude sur la poésie grecque, Épicharme, σ. 15—16.

[6] Πλάτων. Νόμοι, Γ' σ. 689 D. Σουΐδας.

τὴν διάνοιαν καὶ δυσκίνητα τὰ μέλη, ὅπως ἀγνοῇ τὴν τέχνην ταύτην τὴν γενικῶς διδασκομένην παρὰ λαῷ ναυτικῷ, οἷος ὁ Ἀττικός. Ὑποθέτομεν, ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα μαθήματα ὁ διδάσκαλος ἠσχολεῖτο, ὅπως ὁ μαθητὴς προφέρῃ εὐκρινῶς, τῶν Ἀθηναίων μεγίστην ἀποδιδόντων σημασίαν εἰς τὴν προφοράν. Ἐν τῇ ἐντόνῳ καὶ μελῳδικῇ ταύτῃ γλώσσῃ, ἥτις ἐν τῇ ῥητορικῇ καθίστατο φοβερὸν ὅπλον εἰς τοὺς κατὰ βάθος γνωρίζοντας τὸν μηχανισμὸν αὐτῆς, ἡ προφορὰ ἦτο σπουδαιοτάτη, πιστεύομεν δὲ ὅτι ὁ γραμματιστὴς παντὶ τρόπῳ προσεπάθει, ὅπως οἱ ὑπ' αὐτοῦ διδασκόμενοι παῖδες προφέρωσιν ὡς οἷόν τε εὐκρινέστερον [1].

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἤρχετο ἡ γραφή. Ὅπως ἐθίσωσι τὴν χεῖρα τοῦ μαθητοῦ νὰ μὴ σφάλληται, «ὑπογράψαντες γραμμὰς τῇ γραφίδι οὕτω τὸ γραμματεῖον διδόασι καὶ ἀναγκάζουσι γράφειν κατὰ τὴν ὑφήγησιν τῶν γραμμῶν» [2]. Ἡ μέθοδος αὕτη ὡμοίαζε κατά τι πρὸς τὴν ἔτι καὶ νῦν ἐν χρήσει, καθ' ἣν γράφουσι διὰ μελάνης τὰ διὰ μολυβδίδος ἐλαφρῶς ἐπὶ τοῦ χάρτου κεχαραγμένα γράμματα [3]. Ἄλλως δὲ ὑπῆρχον, φαίνεται, δύο εἰδῶν γραφαί, ἡ ταχυγραφία καὶ ἡ κεφαλαίοις γράμμασιν [4]. Ἐν χρόνοις μεταγενεστέροις ἡ γραφὴ κατετάσσετο μεταξὺ τῶν δοκιμασιῶν τῶνἐπιβαλλομένων τοῖς παισὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους καὶ ἀνταμειβομένων. Περίεργός τις ἐπιγραφὴ τῆς Τέω, περὶ ἧς ἀνέφερον, μνημονεύει καλλιγραφικὸν ἀγῶνα μεταξὺ πάντων τῶν μαθητῶν τῆς πόλεως ταύτης [5]· ἐπίγραμμά δέ τι τῆς Ἀνθολογίας ἐγκωμιάζει παῖδά τινα ὡς ἑξῆς:

[1] Γνωστὸν ὁποίαν κατέβαλλον περὶ τὴν εὐκρίνειαν τῆς προφορᾶς προσπάθειαν καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ καθ' ἡμέραν λαλουμένῃ γλώσσῃ. Τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Θεοφράστου καὶ τῆς ἐμπόρου τῶν ὀσπρίων εἶνε καθαρὰ ἐπινόησις. Βλ. Δημοσθέν. κατὰ Εὐβουλίδου, 18. Ἰδ. κατὰ Στεφάνου, Α', 30. Περὶ τῆς εὐκρινείας τῆς προφορᾶς ἐν τοῖς σχολείοις ἔχομεν καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λουκανοῦ, Ἀνάχαρσις, 21.

[2] Πλάτων. Πρωταγόρ. σ. 326 D.

[3] Πλάτων. Χαρμίδης, σ. 159 C.

[4] Τοῦτο φαίνονται ἐμφαίνουσαι αἱ φράσεις *ἐς τάχος, ἐς κάλλος γράφειν*. Βλ. σχολ. Ἀριστοφάν. ἐν στ. 686 Ἀχαρνέων. Πλάτ. Νόμ. ζ', σ. 810 B.

[5] C. I. G. 3088.—βλ. ἀν. σ. 26, σημ. 4.—Ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιγραφῇ πρόκειται περὶ ἀναγνωστικοῦ ἀγῶνος. Βλ. ἐπιγραφήν τινα εὑρεθεῖσαν ἐν Χίῳ. C. I. G. 2214 Dittenberger, Sylloge, 350.

Νικήσας τοὺς παῖδας, ἐπεὶ καλὰ γράμματ' ἔγραψεν,
Κόνναρος ὀγδώκοντ' ἀστραγάλους ἔλαβεν [1].

Τὰ πρῶτα αὐτοῦ ὀρνιθοσκαλίσματα ὁ παῖς ἐξετέλει ἐπὶ τοῦ κηροῦ[2]. Π. χ. ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Δούριος ὁ γραμματιστὴς ἀσχολεῖται περὶ τὸ μάθημα τῆς γραφῆς· ὁ τεχνίτης εἰκονίζει αὐτὸν ἕτοιμον ν' ἀποτυπώσῃ ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ κηροῦ τοὺς χαρακτῆρας, τοὺς μέλλοντας νὰ βοηθήσωσι τὴν χεῖρα τοῦ μαθητοῦ, ὅστις ὄρθιος πρὸ αὐτοῦ καὶ τὸν μανδύαν περιβεβλημένος ἀναμένει νὰ δοθῇ αὐτῷ τὸ τρίπτυχον, ἐφ' οὗ θὰ ἀσκηθῇ [3]. Οἱ παῖδες ἔγραφον καὶ ἐπὶ παπύρου. Πάπυροι εἶνε ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος οἱ ἄνωθεν τοῦ διδασκάλου τοῦ αὐλοῦ κρεμάμενοι κύλινδροι καὶ ὁ τόμος, ὃν ἐκδιπλοῖ ἐν μέσῳ τινὸς τῶν σκηνῶν ὁ πωγωνοφόρος ἀνὴρ ὁ καθήμενος ἐπί τινος ἕδρας μετὰ προσκλίντρου. Πάπυρος εἶνε ὡσαύτως ὁ κύλινδρος ὁ εἰκονιζόμενος ἐπί τινος τῶν δύο ἀμφορέων τοῦ Λονδίνου [4]. Πολὺ πρὸ τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος ἐχρῶντο τῷ παπύρῳ, ὅπως γράφωσιν ἐπ' αὐτοῦ τὰ φιλολογικὰ ἔργα, ἴσως δὲ ὀλίγον βραδύτερον μετεχειρίζοντο τοῦτον διὰ τὸν μαθητήν. Τότε ἐχρῶντο μελάνῃ, ἡ δὲ γραφὶς ἀντικαθίστατο διὰ τοῦ *καλάμου*. Ἡ μελάνη τῶν Ἑλλήνων ἦτο σύνθεσίς τις ἱκανῶς στερεά, ὁμοία πρὸς τὴν Κινεζικήν, ἣν ἔπρεπε, πρὶν γράψωσι, ν' ἀποπλύνωσι δι' ὕδατος. Τοῦτο ἐξηγεῖ διατὶ ὁ Δημοσθένης παριστᾷ τὸν Αἰσχίνην «τρίβοντα τὸ μέλαν» ἐν τῷ σχολείῳ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ [5].

Εἴτε περὶ παπύρου πρόκειται εἴτε περὶ γραμματείων διὰ κηροῦ κεκαλυμμένων, ἐκ τῶν ἀναγκαιοτάτων τοῖς παισὶν ἦτο ὁ κανών, οὗτινος τὴν χρῆσιν ἐμφαίνει τεμάχιόν τι τῆς Ἀνθολογίας :

[1] Ἀνθολογ. Παλατ. ΣΤ', 308.

[2] Τῷ κηρῷ ἐχρῶντο ὡσαύτως καὶ ἐν ταῖς δίκαις (Ἀριστοφ. Νεφέλ. 766 καὶ ἑφ.) Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ὁ Στρεψιάδης προτείνει νὰ τήξῃ διὰ τῆς ὑάλου τὸν κηρόν, ἐφ' οὗ ἦτο γεγραμμένη ἡ ἀπειλοῦσα αὐτὸν δίκη.

[3] Ὁ κ. Michaelis (Arch. Zeitung, XXXI, σ. 2) φρονεῖ ὅτι ὁ μαθητὴς τῆς κύλικος τοῦ Δούριος παρίσταται εἰς τὴν διόρθωσιν τοῦ μαθήματος ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Ἡ ἐμὴ ἐξήγησις φαίνεταί μοι πιθανωτέρα, ἐπειδὴ ἔχει τοὐλάχιστον ὑπὲρ αὐτῆς τὸ κείμενον τοῦ Πλάτωνος, εἰς ὃ παρέπεμψα ἐν τῇ 2 σημειώσει τῆς αὐτῆς σελίδος.

[4] Βλ. σ. 131, εἰκ. 7.

[5] Δημοσθ. περὶ τοῦ στεφαν. 258. Περὶ τῆς ἀρχαίας μελάνης, βλ. Graux, ἐν Saglio, Diction. Λέξ. Atramentarium, Librarium.

Γραμματόκῳ πλήθοντα μελάσματι κυκλομόλιβδον
καὶ κανόνα γραφίδων ἰθυτάτων φύλακα [1].

Εἰκάζω ὅτι κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα οὐ μόνον ἐχάρασσον γραμμὰς τοιαύτας, ἀλλὰ καὶ ἑτέρας καθ' ὕψος οὕτως, ὥστε ν' ἀποτελῶσιν εἶδός τι τετραγώνου. Ἡ προφύλαξις αὕτη δὲν ἦτο ἀνωφελής, ὅτε ἤρχοντο γράφοντες ἄνευ ὑποδείγματος. Πρέπει δὲ νὰ ἐνθυμώμεθα, ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν χρόνων ἐκείνων ἐγράφοντο *στοιχηδόν*, ἤτοι οἱ χαρακτῆρες διετίθεντο οἱ μὲν ἐπὶ τῶν δὲ μετὰ γεωμετρικῆς κανονικότητος [2]. Ἡ γραφή, ἣν ἐν πρώτοις ἐδίδασκον τοὺς παῖδας, ἦτο ἡ τῶν ἐπιγραφῶν, βραδύτερον δ' ἐμάνθανον πιθανῶς καὶ τὴν ταχυγραφίαν. Ὁ κανὼν ἐβοήθει αὐτούς, ὅπως θέτωσι τὰ γράμματα κατὰ κάθετον· διὸ εἶχε τὸ σχῆμα σταυροῦ, δι' οὗ ἠδύναντο νὰ χαράττωσι γραμμὰς ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω. Ὁ κανὼν οὗτος εἶνε ὁ ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος εἰκονιζόμενος [3]. Ἀνωτέρω ἀνεκεφαλαίωσα τὴν ἑρμηνείαν τοῦ κ. Grasberger, ὅστις δικαίως διαβλέπει ἐν αὐτῷ κανόνα, ἀλλ' ἀδίκως ὑπολαμβάνει αὐτὸν ὄργανον ἴδιον ἐν ταῖς παλαιστρικαῖς σκηναῖς [4]. Ἐὰν σπανίως ἀπαντᾷ ἐν ταῖς τοιαύταις εἰκόσι, τοῦτο προέρχεται, διότι ἐπὶ τῶν ἀγγείων τὰ τῆς διανοητικῆς παιδεύσεως ὄργανα μίγνυνται συνήθως, ὡς εἴπομεν ἤδη, πρὸς τὰ τῆς φυσικῆς. Καὶ οὕτως ἀποτελεῖ μέρος τοῦ *ὑλικοῦ* τοῦ σχολείου, καίτοι δὲ τὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐσπαρμένα πράγματα τίθενται ἐνίοτε τυχαίως, ἐνταῦθα οὐχὶ ἀσκόπως ἔθετο ὁ τεχνίτης τὸν κανόνα τοῦ διδασκάλου τῆς γραφῆς [5].

Πρό τινων ἐτῶν ἀνεκαλύφθη ἐν Ἀθήναις περίεργόν τι τεμάχιον ἐπιγραφῆς, περιεχούσης γραμμάς τινας ἱκανῶς πρωτοτύπου ταχυγραφικοῦ συστήματος, οὗ ἡ ἐφεύρεσις ἐκ τοῦ σχήματος τῶν χαρακτήρων τάσσεται περὶ τὰ μέσα τοῦ Δ' αἰῶνος. Ὁ κ. Koehler, ὁ πρῶτος δημοσιεύσας αὐτήν, ἐξέλαβεν ὡς ἀρχὴν γραμματικῆς τινος πραγ-

[1] Ἀνθολ. παλατ. Ϛ', 63.

[2] Περὶ τῆς διαθέσεως ταύτης, βλ. Reinach, Traité d'épigraphie grecque, σ. 296.

[3] Βλ. σ. 143, εἰκ. 9.

[4] Βλ. σ. 129.

[5] Περὶ τῶν διαφόρων ἀντικειμένων τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς γραφῆς, βλ. Graux, ἐν Saglio, Diction. λέξ. Atramentarium. Hermann-Blümner, Griech. Privatalterthümer, § 35, σ. 315, σημ. 4. H. Blümner, Denkmaeler τοῦ Baumeister, ἐν λέξ. Schreibgeraet.

ματείας [1], ἀλλὰ πιθανώτερον κατὰ τὸν κ. Gomperz εἶνε τεμάχιον ἀποσπασθὲν ἔκ τινος θεωρίας, σκοπούσης τὴν διάδοσιν παρ' Ἀθηναίοις συνθηματικῆς τινος γραφῆς, ταχυτέρας τῆς συνήθους [2]. Ὁ συγγραφεὺς ἡρμήνευσε τὴν ἀξίαν τῶν σημείων, δι' ὧν ἐφαντάσθη ν' ἀντικαταστήσῃ τὰ γράμματα. Ἰδοὺ τὸ κύριον χωρίον, ὡς ἀνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ κ. Gomperz : «τῶν) δ' ἀφώνων ἡ (μὲν εὐθ)εῖα καὶ βρα(χεῖα γρα)μμὴ το)ῦ φωνήεντος (κάτω μὲν) τεθεῖσα δύ(ναται δέλτ)α, ἐπάνω) δὲ ταῦ, πρὸς δὲ) τεῖ τελευτεῖ νῦ· μετεώρ)α δ' ἐπὶ τὴν ἀρχὴν μὲν π)ροσηγμένη πεῖ, πρὸς δὲ) τεῖ τελευτεῖ μῦ· κατὰ δὲ τὸ μέ)σον πρὸς μὲν τ)ὴν ἀρχὴν προσηγμέ)νη βῆτα, (πρὸς δὲ τεῖ τελευτεῖ ψεῖ)» [3]. Ὁ ἐφευρετὴς τοῦ συστήματος τούτου, τοῦ λίαν περιπλόκου ὡς βλέπομεν, τοσοῦτον ὑπερηφανεύετο ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀνακαλύψει, ὥστε ἐχάραξεν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ μαρμάρου καὶ ἐξέθηκεν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Οὕτω καὶ ὁ Οἰνοπίδης καὶ ὁ Μέτων, ὁ μὲν ἐν Ὀλυμπίᾳ, ὁ δ' ἐν Ἀθήναις ἵδρυσαν στήλας, μνημονευούσας τὰς ἀστρονομικὰς αὐτῶν ἐρεύνας [4]. Ὅλως σχεδὸν ἀπίθανον εἶνε ὅτι ὁμοία γραφὴ ἐδιδάσκετο ἐν τοῖς σχολείοις· προφανῶς ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψει τοὺς παῖδας, ἀλλὰ μᾶλλον τοὺς γραμματεῖς τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, τοὺς γραφεῖς τῶν δικαστηρίων, ἐν γένει τοὺς πολυαρίθμους γραφεῖς τῶν Ἀθηναίων, ὧν ἐκ τῶν χειρῶν τοσαῦτα ἐξήρχοντο δημόσια ἔγγραφα· ἀναμφιβόλως δὲ ἠθέλησε νὰ διευκολύνῃ τὴν ἐργασίαν αὐτῶν, ἐπίστευε δὲ ὅτι θὰ ἐγίγνετο ἀσπαστὴ ὑπ' αὐτῶν ἡ γραφὴ αὐτοῦ, ἀντικαθιστῶσα τὴν ἐν χρήσει ταχυγραφίαν [5].

Ἡ σπουδὴ τοῦ ἀλφαβήτου καὶ ὁ χειρισμὸς τῆς γραφίδος καὶ τῆς κηρωτῆς πινακίδος ἀπετέλουν ἐπὶ πολὺ τὰς μόνας ἀσκήσεις τοῦ παιδός. Πρὸς ἐκμάθησιν δὲ τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γραφῆς ἀπῃτεῖτο χρόνος. Ὁ Πλάτων ἐν τῇ ἰδεώδει αὐτοῦ Πολιτείᾳ λέγει ὅτι «εἰς μὲν γράμματα παιδὶ δεκέτει σχεδὸν ἐνιαυτοὶ τρεῖς» [6]. Ἴσως ἐν τῇ πράξει

[1] Koehler, Mitth. des deutsch. arch. Instit in Athen, VIII, σ. 359 καὶ ἐφ.

[2] Gomperz, Sitzungsberichte der philos — hist. cl. der Kais. Akad. der Wissenschaften, Vienne, 1884, σ. 339 καὶ ἐφ.

[3] Gomperz, Sitzungsberichte κτλ. σ. 341.

[4] Koehler, Mitth. κτλ. σ. 362—363.

[5] Περὶ τῆς ταχυγραφίας, περὶ ἧς οὐδὲν δεῖγμα διεσώθη ἡμῖν, βλ. Reinach, Traité d'épigraphie grecque, σ. 323.

[6] Πλάτων. Νόμοι, ζ', σ. 323.

ἔβαινον ταχύτερον, ἀλλὰ πρὸς τί ἡ σπουδή; Ὁ παῖς δὲν ὑπεχρεοῦτο νὰ ἐνθέσῃ ὅπως σήμερον ἐγκυκλοπαιδείαν ὅλην εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ· ὁ ἀριθμὸς τῶν ὡρῶν, ἃς διήρχετο ἐν τῷ σχολείῳ, δὲν ἦτο σπουδαῖος· τὰ μαθήματα διεκόπτοντο, ὅπως διασκεδάσωσι καὶ ἀναπαυθῶσιν· αἱ δ' ἑορταὶ διέκοπτον τὰ μαθήματα συχνότατα. Τούτων ἕνεκα καθίσταται δῆλον ὅτι μῆνες πολλοὶ παρήρχοντο, πρὶν ὁ Ἀθηναῖος μάθῃ ν' ἀναγιγνώσκῃ καὶ νὰ γράφῃ ὅσον ἔδει. Τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ἐνωρὶς εἰς τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφὴν προσετέθησαν καὶ ἀριθμητικαί τινες γνώσεις, ἃς ἐδίδασκε πάλιν ὁ γραμματιστής [1].

Ὁ Ἀθηναῖος ἐγεννήθη λογιστικός· εἶχε πρὸς τοὺς ἀριθμοὺς φυσικὴν κλίσιν, καταφαινομένην ἐν τῷ ζήλῳ μεθ' οὗ ἐπεδίδετο εἰς τὸ ἐμπόριον, τὰς τραπεζιτικὰς ἐργασίας, καὶ ἐρρίπτετο εἰς πλείστας οἰκονομικὰς ἐργασίας πολλάκις ῥιψοκινδύνους. Ἐπειδὴ ἡ ἰδιοκτησία ἐν Ἀττικῇ ἦτο λίαν διῃρημένη, ἕκαστος δὲ προσεπάθει νὰ κερδίσῃ ὅσῳ τὸ δυνατὸν πλείονα ἐκ τῆς μικρᾶς αὐτοῦ κυριότητος, ὁ ἀγρότης ἔπρεπε νὰ ἔχῃ θαυμαστὴν περὶ τὸ ἀριθμεῖν εὐχέρειαν, ἕνεκα τῶν συνεχῶν ἐρίδων πρὸς τοὺς γείτονας καὶ τῆς μεγάλης πρὸς τὰς στρεψοδικίας καὶ τὰς δίκας συνηθείας. Ὁ Στρεψιάδης ἐγείρεται πρὸ τῆς ἠοῦς, ἵνα ὑπολογίσῃ τὰς ὀφειλὰς αὐτοῦ· καίτοι ἀγρότης, ὑπολογίζει ἄριστα, διὰ τοῦτο δὲ οὐδέποτε θὰ εὑρεθῇ ἀπαράσκευος κατὰ τὴν λῆξιν [2]. Ἡ ἰδιαιτέρα πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῶν ἀριθμῶν κλίσις μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφικῆς. Γνωστὴ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ὁπλοθήκης τοῦ Φίλωνος καὶ ἡ τῶν τειχῶν τῶν Ἀθηνῶν, ἀμφότεραι σχολιασθεῖσαι ὑπὸ τοῦ κ. Choisy [3]· οἱ προϋπολογισμοί, ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῶν ἐκτελουμένων ἔργων ὑποθέτουσιν ἐπιστημονικὴν ἀγωγὴν σπουδαίαν καὶ ἀξιοπερίεργον εὐκολίαν πρὸς τὰς τοιαύτας μελέτας.

Ἡ ἀριθμητικὴ λοιπὸν κατελέγετο ἐν τῇ ἐκπαιδευτικῇ ὕλῃ. Ἀδύνατον νὰ ὁρίσωμεν τὸν χρόνον, καθ' ὃν κατέστη κανονικὸν μάθημα, ἀλλ' ὅμως πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς καὶ πάντες ἄλλως οἱ Ἕλληνες, ἐξ Ἀνατολῆς ἐξέμαθον αὐτήν.

[1] Grasberger, ἔνθ. ἀν. σ. 335.

[2] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 18 καὶ ἐφ.

[3] Choisy, Études épigraphiques sur l'architecture grecque, Paris, 1884, πρώτη καὶ δευτέρα μελέτη, 1883. Περὶ τῆς ὁπλοθήκης τοῦ Φίλωνος, βλ. ἀνωτ σ. 36, σημ. 4. βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῶν τειχῶν τῶν Ἀθηνῶν, ἐν C. I. A. II 167.

Ὁ Διόδωρος ἐκπλήσσεται ἐπὶ τῇ ὑπεροχῇ τῆς Χαλδαϊκῆς ἀγωγῆς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ὡς πρὸς τὰς ἐπιστήμας [1]. Ἄλλως τε γνωρίζομεν ὅτι ὑπῆρχον ἐν Αἰγύπτῳ ἀρχαῖα λογιστικὰ ἐγχειρίδια, ὧν ἡ ἁπλότης ἐπιτρέπει νὰ ὑπολάβωμεν ταῦτα βιβλία ὑπὲρ τῶν παίδων προωρισμένα [2]. Ὁ Πλάτων ἐν τῇ ἰδεώδει αὐτοῦ Πολιτείᾳ προτείνει νὰ διδάσκωνται εἰς τοὺς τῶν ἐλευθέρων παίδας «λογισμοὶ μὲν καὶ τὰ περὶ ἀριθμοὺς ἓν μάθημα, μετρητικὴ δὲ μήκους καὶ ἐπιπέδου καὶ βάθους ὡς ἓν αὖ δεύτερον, τρίτον δὲ τῆς τῶν ἄστρων περιόδου πρὸς ἄλληλα, ὡς πέφυκε πορεύεσθαι· ταῦτα δὲ ξύμπαντα οὐχ ὡς ἀκριβείας ἐχόμενα δεῖ διαπονεῖν τοὺς πολλοὺς ἀλλά τινας ὀλίγους· οὓς δέ, προϊόντες ἐπὶ τῷ τέλει φράσομεν· οὕτω γὰρ πρέπον ἂν εἴη [3]. Τοσάδε τοίνυν ἑκάστην χρὴ μανθάνειν δεῖν τοὺς ἐλευθέρους, ὅσα καὶ πάμπολυς ἐν Αἰγύπτῳ παίδων ὄχλος ἅμα γράμμασι μανθάνει» [4]. Ἄλλως τε εὔκολον ἦτο ν' ἀπαλείψωσιν ἐκ τῆς διδασκαλίας ταύτης πᾶν τὸ ἄγονον· διότι δὲν εἶχον εἰμὴ νὰ προσδράμωσιν εἰς τοὺς ὑπολογισμούς, οὓς ἐφευρίσκουσιν ἀφ' ἑαυτῶν οἱ παῖδες· «πρῶτον μὲν γὰρ περὶ λογισμοὺς ἀτεχνῶς παισὶν ἐξευρημένα μαθήματα μετὰ παιδιᾶς τε καὶ ἡδονῆς μανθάνειν, μήλων τέ τινων διανομαὶ καὶ στεφάνων πλείοσιν ἅμα καὶ ἐλάττοσιν ἁρμοττόντων ἀριθμῶν τῶν αὐτῶν, καὶ πυκτῶν καὶ παλαιστῶν ἐφεδρείας τε καὶ συλλήξεως ἐν μέρει καὶ ἐφεξῆς καὶ ὡς πεφύκασι γίγνεσθαι καὶ δὴ καὶ παίζοντες, φιάλας ἅμα χρυσοῦ καὶ χαλκοῦ καὶ ἀργύρου καὶ τοιούτων τινῶν ἄλλων κεραννύντες, οἱ δὲ καὶ ὅλας πως διαδιδόντες, ὅπερ εἶπον, εἰς παιδιὰν ἐναρμόττοντες»· ὥστε ἠνάγκαζον αὐτοὺς νὰ μανθάνωσι παίζοντες τὴν τῶν ἀριθμῶν ἐπιστήμην [5]. Ἀλλὰ μετεχειρίζετο ὁ γραμματιστὴς τοὺς πλαγίους τούτους τρόπους; Οὗτοι εἶνε λεπτότητες ἄγνωστοι εἰς τὴν συνήθη παιδαγωγίαν. Οἱ μαθηταὶ βεβαίως ἤρχοντο διδασκόμενοι διὰ τῆς διὰ τῶν δακτύλων μετρήσεως· τοιαύτη ἦτο τοὐλάχιστον ἡ ἀρχαία μέθοδος [6]. Ἠρίθμουν ὡσαύτως διὰ *ψήφων* [1]. Ὅπως δὲ ἐθίσῃ αὐτοὺς εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν ὁ διδάσκαλος, ἠνάγκαζε νὰ ἐπαναλαμβάνωσι ρυθμικῶς: «Ἕν καὶ ἓν δύο, δύο καὶ δύο τέσσαρα» κλ. Τοῦτο δηλοῖ τοὐλάχιστον χωρίον τι τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου, διατηρήσαντος ἀνιαρὰν ἀνάμνησιν τῆς ἀσκήσεως ταύτης [2]. Ἴσως δὲ προσέτρεχον καὶ εἰς τὸν Πυθαγόρειον πίνακα, γνωστὸν βεβαιότατα ἐν ἀπάσῃ τῇ Ἀνατολῇ πολὺ πρὶν ὁ φιλόσοφος οὗτος διαδώσῃ αὐτὸν ἀνὰ τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον. Ἀλλ' ὅ τι ἰδίως ἐβοήθει τοὺς παῖδας ἐν τοῖς ὑπολογισμοῖς αὐτῶν, ἦτο ὁ *ἄβαξ*, εἶδος πινακίδος, ἐφ' ἧς ἦσαν χωρίσματα τῶν διαφόρων τῶν μονάδων τάξεων. Διέθετον εἰς τὰ χωρίσματα ψήφους, αἵτινες ἐλάμβανον τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἀξίαν, ἀναλόγως τῆς θέσεως ἣν ὥριζον αὐτοῖς, καὶ αἵτινες καθίστων ἀπτήν, οὕτως εἰπεῖν, τὴν πρᾶξιν, ἣν ἔμελλον νὰ ἐκτελέσωσι. Τοιοῦτο μνημεῖον μαρμάρινον εὑρεθὲν πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν Σαλαμῖνι ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσωμεν γνώμην τινὰ περὶ τῶν ὑπολογιστικῶν ἀβακίων τῶν ἐν χρήσει ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐχρῶντο αὐτοῖς [3]. Ὡς πρὸς τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἤρξαντο χρώμενοι τῷ ἄβακι, τῷ τείνοντι ἰδίᾳ πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μεγάλων ὑπολογισμῶν, οὐδόλως ἀποφαινόμεθα· τολμηρὸν μάλιστα εἶνε νὰ διατεινώμεθα ὅτι ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος ἡ ἐν τοῖς σχολείοις διδασκαλία τῆς ἀριθμητικῆς περιωρίζετο εἰς τὰς τέσσαρας ἀριθμητικὰς πράξεις [4]. Ἀλλὰ βεβαίως ἡ διδασκαλία αὕτη, ὑπὸ τὸν ἁπλούστατον αὐτῆς τύπον, ἤτοι ἡ κυρίως λογιστική, εἶχεν εἰσαχθῇ εἰς τὴν ἀγωγὴν ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης

[1] Διόδωρ. Β', 29, 2—5.

[1] Paul Tannery, Pour l'histoire de la science hellène, σ. 61.

[2] Πλάτων. Νόμοι, ζ', σ. 817 Ε—818 Α.

[3] Πλάτων. Νόμοι, ζ', σ. 819 Α. Περὶ τῆς ὠφελείας τῆς ἀριθμητικῆς, βλ Πολιτ. ζ', σ. 525 Α—526 C.

[4] Πλάτων. Νόμοι, ζ', σ. 819 Β—C.

[5] Grasberger, ἔνθ. ἀν. II, σ. 327.

[1] Σχολ. Ἀριστοφ. ἐν στ. 656 Σφηκῶν. Ψήφους μεταχειρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Δαρείου ὁ χρυσὸν ἀριθμῶν ἐπὶ τῆς τραπέζης πωγωνοφόρος ἀνήρ· βλ. ἀν. σ. 128, σημ. 1.

[2] Ἁγ. Αὐγουστίνου, Confessions, I, 13 : «jam vero unum et unum duo, duo et duo quatuor, odiosa cantio mihi erat. Ἂν καὶ τὸ κείμενον τοῦτο εἶνε πολὺ μεταγενέστερον τῶν χρόνων, περὶ οὓς διατρίβομεν, δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ Ε' αἰῶνα συμβαίνοντα. Τὴν ἀρχαιότητα μαρτυρεῖ ἡ ἁπλότης αὐτὴ τῆς μεθόδου.

[3] Saglio, Dictionnaire, ἐν λ. abacus, εἰκ. 3. Περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἀριθμητικὴν παρ' Ἕλλησι, βλ Ém. Ruelle, ἐν Saglio, Diction. λ. Arithemetica. Paul Tannery, ἔνθ. ἀν. σ. 396 καὶ ἐφ. S. Günther, Handbuch der Klass. Altertums. Wissenschafts d'Iwan Müller, V, σ. 17 καὶ ἐφ.

[4] Βλ. ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου τὰς ἀμφιβολίας τοῦ κ. Grasberger, ἔνθ. ἀν. II, σ. 338.

ἀρχαιότητος [1]· ἀντεπεκρίνετο πρός τινα ἀνάγκην τοῦ ἀττικοῦ πνεύματος, τούτου δ' ἕνεκα καὶ ηὐνοεῖτο.

Γ'.

Διδασκαλία τοῦ γραμματιστοῦ (συνέχεια). Ἡ σπουδὴ τῶν ποιητῶν.

Εἰς τὰ μαθήματα ταῦτα, τὰ πρῶτα τοῖς παισὶ διδασκόμενα, προστίθενται βραδύτερον καὶ ἕτερα. Εὐθὺς μετὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἀναγνώσεως, οἱ διδάσκαλοι «παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βάθρων ἀναγιγνώσκειν ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα καὶ ἐκμανθάνειν ἀναγκάζουσιν, ἐν οἷς πολλαὶ μὲν νουθετήσεις ἔνεισι, πολλαὶ δὲ διέξοδοι καὶ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια παλαιῶν ἀνδρῶν ἀγαθῶν» [2]. Σκοπὸς ἐπιδιωκόμενος διὰ τῆς ἐν τῇ μνήμῃ αὐτῶν ἀποτυπώσεως τῶν ὡραίων τούτων παραδειγμάτων ἦτο, «ἵνα ὁ παῖς ζηλῶν μιμεῖται καὶ ὀρέγηται τοιοῦτος γενέσθαι». Οὐδόλως δὲ ἐπεζήτουν διὰ τούτου νὰ ὀξύνωσι τὸν νοῦν τοῦ παιδός, οὐδὲ ἀπέβλεπον εἰς τὸ νὰ κατανοήσῃ τὸ θέλγητρον τοιαύτης ἢ τοιαύτης εἰκόνος, τὴν ἁρμονίαν, τὴν μεγαλοπρέπειαν ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐκφράσεως· προὐτίθεντο μόνον τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος τοῦ παιδός· ἐδίδασκον δὲ τοὺς ποιητὰς «οὐ ψυχαγωγίας χάριν δὴ πουθεν ψιλῆς, ἀλλὰ σωφρονισμοῦ» [3]. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἰδία ὅλως πρὸς τὴν διδασκαλίαν ταύτην μέριμνα, ἣν ἐπεφύλασσεν ἑαυτῷ ὁ γραμματιστής, μὴ ἐμπιστευόμενος ταύτην, ὡς τὰς ἄλλας, τοῖς ὑποδιδασκάλοις. Τοῦτο καταφαίνεται ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος, ἔνθα τὸ σπουδαιότατον τῆς εἰκόνος εἶναι ὁ πωγωνοφόρος ἀνήρ, ὁ κρατῶν τόμον κατὰ τὸ ἥμισυ ἐξειλιγμένον καὶ διδάσκων ἀπὸ στήθους τὸν πρὸ αὐτοῦ παῖδα τοὺς ἐπὶ τοῦ τόμου γεγραμμένους στίχους [4]. Ὁ τόπος, ὃν κατέχει, ἐν τῷ κέντρῳ τῶν πλευρῶν τινος, καὶ ἡ ἕδρα ἐφ' ἧς κάθηται, δεικνύουσι τὴν ὑπεροχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἄλλων διδασκάλων, τῶν καθημένων ἐπὶ σκολυθρίων, ὡς ἁρμόζει εἰς τοὺς ὑποδεεστέρους διδασκάλους.

[1] Ὁ Λουκιανὸς εἰς Ἀνάχαρσιν 21, λέγει διὰ τοῦ Σόλωνος: «Τὴν μὲν τοίνυν ψυχὴν μουσικῇ τὸ πρῶτον καὶ ἀριθμητικῇ ἀναρριπίζομεν».

[2] Πλάτων. Πρωταγόρ. σσ. 325 E-326 A.-Λουκιαν. Ἀνάχαρσις 21.-[Λουκ]. Ἔρωτες, 44—45.

[3] Στράβωνος, Α', 2, 3.

[4] Βλ. σ 124, εἰκ. 5.

Τίνι τρόπῳ ἐξηγητέον τὸ μέρος τοῦτο τῆς ποιήσεως ἐν τῇ ἀγωγῇ; Μόνον ἂν διέλθῃ τις τὸν Ἀριστοτέλη, μάλιστα δὲ τὸν Πλάτωνα, θέλει ἐκπλαγῇ ὁπόσον προσεῖχον τοῖς ποιηταῖς. Ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ καταπείσῃ τὸν σοφὸν «συζῆν τοῖς ἀγαθοῖς, καθάπερ καὶ Θέογνις φησίν» [1]. Προκειμένου νὰ ὁρισθῇ ἡ δικαιοσύνη, ὁ Πολέμαρχος, ἀδελφὸς τοῦ Λυσίου μετέχων τοῦ περὶ τῆς Πολιτείας διαλόγου τοῦ Πλάτωνος, ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σιμωνίδου, πῶς δὲ ὁ ποιητὴς ἐκφράζεται περὶ δικαιοσύνης, γεννᾶται μεταξὺ τῶν ὁμιλητῶν μεγάλη ἔρις [2]. Παρὰ Πρωταγόρᾳ ἡ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Σιμωνίδου ἐκφρασθεῖσα γνώμη «ἄνδρ' ἀγαθὸν μὲν ἀλαθέως γενέσθαι χαλεπὸν» ἐγένετο ἀφετηρία ἀπεράντου ἔριδος [3]. Ἀλλαχοῦ, τὰ τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος πρόσωπα ἐπικαλοῦνται εἰς διαφώτισιν ἠθικοῦ τινος ζητήματος τὸν Ὅμηρον, τὸν Ἡσίοδον, τὸν Μουσαῖον [4], ἀναφέροντες τὸ τοῦ Φωκυλίδου παράγγελμα «ὅταν τῳ ἤδη βίος, ἤ, ἀρετὴν ἀσκεῖν» [5] ἢ στίχους τινὰς τοῦ Πινδάρου διαθέοντας τὴν διάνοιαν αὐτῶν διὰ τρόπου ὅλως ἐπιτυχοῦς [6]. Καὶ αὐτοὺς δὲ τοὺς τραγικοὺς ἐπικαλοῦνται· π. χ. ἐπικαλοῦνται γνώμην τινὰ τοῦ Αἰσχύλου, ὡς εἰ ἀνεφέροντο εἴς τινα γνωμικὸν ποιητήν, εἰδικῶς περὶ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ πονηρὸν διατρίψαντα [7]. Εὔκολον νὰ πολλαπλασιάσωμεν τὰ παραδείγματα ταῦτα καὶ νὰ καταδείξωμεν δι' ἀπείρων ἀποδείξεων τὴν συνεχῆ χρῆσιν, ἣν οἱ φιλόσοφοι ποιοῦνται τῆς ποιήσεως ἐν τοῖς λογισμοῖς αὐτῶν.

Πόθεν δὲ προέρχεται τὸ κῦρος τοῦτο τοῦ ποιητοῦ; Ἐκ τούτου, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐνόμιζον αὐτὸν σύμβουλον καὶ ὁδηγὸν τοῦ ἀνθρώπου, θεματοφύλακα τῆς θείας σοφίας, κατ' ἐξοχὴν παιδαγωγόν. Παρ' αὐτοῦ ἐζήτουν οὐ μόνον κανόνας διαγωγῆς, ἀλλὰ καὶ γνώσεις ὠφελίμους· οἱ στίχοι τοῦ Ὀρφέως, τοῦ Μουσαίου, τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Ὁμή-

[1] Ἀριστοτ. Ἠθ. Νικομ. Θ', 9, 7.

[2] Πλάτων. Πολιτ. Α', σσ. 331 D καὶ ἑφ.

[3] Πλάτων. Πρωταγόρ. σσ. 339 A καὶ ἑφ.

[4] Πλάτων. Πολιτ. Β', σσ. 363 A καὶ ἑφ.

[5] Πλάτωτ Πολιτ. Γ', 4. 407 A.

[6] Πλάτων. Πολιτ. Β', σ. 355 B. Γοργίας, σ. 484, B—C.

[7] Πλάτων. Πολιτ. Β', σσ. 361 B, 362 A.

ρου πλεῖστα ὑπέδειξαν τῷ ἀνθρώπῳ πρὸς βελτίωσιν τῆς ἑαυτοῦ τύχης [1]. Ὁ ποιητὴς κάτοχος τῆς παγκοσμίου ἐπιστήμης παρέχει ὑπηρεσίας εἴς τε τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχήν, διδάσκει ἅμα τὸ εὖ ζῆν, εἶνε ὁ ἐφευρετὴς καὶ ὁ διαδοχος πασῶν τῶν τεχνῶν, γνωρίζει τοῖς ἀνθρώποις τὴν θεότητα, διδάσκει αὐτοῖς πῶς ἐπεμβαίνει εἰς τὰ ἀνθρώπινα καὶ τίνι τρόπῳ δυσωπεῖται [2]. Ἰδοὺ διατί οἱ φιλόσοφοι διατελοῦσιν πρὸς τὴν πεῖραν αὐτῶν προστρέχοντες. Καὶ αὐτοὶ οἱ ῥήτορες μνημονεύουσιν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ βήματος λαμβάνοντες ὅπλα κατὰ τῶν ἀντιπάλων. Ὁ Δημοσθένης μιγνύει ἐν τοῖς μεγάλοις αὐτοῦ πολιτικοῖς λόγοις ἐλεγείας τοῦ Σόλωνος, περικοπὰς τοῦ Σοφοκλέους [3], ὁ δὲ Αἰσχίνης καὶ ὁ Λυκοῦργος διανθίζουσι τὴν ῥητορείαν αὐτῶν διὰ στίχων τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Τυρταίου, τοῦ Εὐριπίδου [4]. Ἀλλὰ τὸ παραδοξότατον εἶναι ὅτι ἐν γένει οἱ ῥήτορες οὗτοι δὲν ἀπαγγέλλουσιν αὐτοὶ τὰ ποιητικὰ ταῦτα ἀποσπάσματα, ὡς ἠδύνατο νὰ πράξῃ τοῦτο παρ' ἡμῖν κομψός τις δικηγόρος, ἀρυόμενος ταῦτα ἐκ τῶν ἀναγνώσεων αὐτοῦ, ἀλλὰ συχνότερον ἀνεγίγνωσκε ταῦτα ὁ γραμματεύς. Ἐν τοῖς ἐπιχειρήμασιν αὐτῶν ἔχουσι τὴν αὐτὴν καὶ οἱ νόμοι, τὰ ψηφίσματα καὶ αἱ μαρτυρίαι σπουδαιότητα. Εἰσὶ τῷ ὄντι δικαιολογητικὰ ἔγγραφα, χωρία περιέχοντα αἰωνίας ἀληθείας, ἃς ὁ ῥήτωρ σχολιάζει ὡς χωρία εἴδους τινὸς *Βίβλου*. Τοῦτο δικαιοῖ τὴν συχνότητα τῶν παραθέσεων τούτων καὶ τὴν ἀξίαν, ἣν ἀποδίδουσιν αὐταῖς ὅ τε λέγων καὶ οἱ ἀκούοντες.

Ἐκ τούτων ἐννοεῖ τις τὴν σπουδαιότητα τῆς ποιήσεως ἐν τῇ ἀγωγῇ. Ἦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον ἀναγκαία, καθ' ὅσον ἡ θρησκεία οὐδαμῶς συνέτρεχε τὸν παιδαγωγὸν πρὸς διάπλασιν τῶν νεαρῶν ψυχῶν. Ἡ θρησκεία τῶν Ἀθηναίων, καὶ πάντων ἐν γένει τῶν Ἑλλήνων περιωρίζετο εἰς ὑλικὰς ὅλως πράξεις. Ἐπειδὴ δὲν ἠνείχετο οὐδενὸς εἴδους διδαχὴν καὶ διδασκαλίαν, οὐδεμίαν ἠθικὴν ἐπιστασίαν παρεῖχε τοῖς πιστοῖς, οὐδένα τρόπον τοῦ φέρεσθαι διέγραφεν, οὐδ' ἐνέπνεεν αὐτοῖς τὸν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἔρωτα, τὴν πρὸς τὸ πονηρὸν φρίκην, Ἐκήρυττε μόνον ὅτι ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ διῆγον ἐν συμπνοίᾳ καὶ ὅτι

[1] Ἀριστοφ. Βάτραχοι, 1030 καὶ ἑφ.
[2] Πλάτων. Πολιτ. Β', σ. 365 Ε.
[3] Δημοσθ. Παραπρεσβ. 247, 255.
[4] Αἰσχίν. Κατὰ Τιμάρχου, 128-129, 144, 148-152. Ἰδ. Κατὰ Κτησιφ. 135. Λυκούργου κατὰ Λεωκράτ. 100, 102, 107. Ἰδ. 92, 132.

ἡ ὀργὴ τῶν θεῶν, πάντοτε φοβερά, ἐφείδετο τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλ' οὐδόλως ἐφρόντιζεν ὅπως διαγράψῃ τῷ ἀνθρώπῳ ὡρισμένην τινὰ ὁδόν, ὅπως ἐνθαρρύνῃ αὐτὸν ἢ προλάβῃ τὰ ἁμαρτήματα αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἠθικῇ ταύτῃ ἐγκαταλείψει τὸ φυσικὸν καταφύγιον ἦσαν οἱ ποιηταί. οἵτινες κατὰ Πλάτωνα «πατέρες τῆς σοφίας εἰσὶ καὶ ἡγεμόνες» [1]. Ἦσαν τὸ φῶς τὸ ὁδηγοῦν τοὺς θνητοὺς ἐν τῇ νυκτί, ὅπου ἄνευ τῆς βοηθείας αὐτῶν, θὰ περιεπλανῶντο ἀσκόπως. Διὰ τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἐνθυμῆται ὅτι πρέπει νὰ μεριμνᾷ περὶ τῶν ψυχῶν. Γνωστὴ ἡ λαμπρὰ εἰκών, ἣν χαράσσει περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς Βατράχοις :

. . . . ἀλλ' ἀποκρύπτειν χρὴ τὸ πονηρὸν τόν γε ποιητήν,
καὶ μὴ παράγειν μηδὲ διδάσκειν· τοῖς μὲν γὰρ παιδαρίοισιν
ἔστι διδάσκαλος ὅστις φράζει, τοῖς ἡβῶσιν δὲ ποιηταί.
πάνυ δὴ δεῖ χρηστὰ λέγειν ἡμᾶς . . . . [2]

Ἐκ τῆς τοιαύτης περὶ ποιήσεως γνώμης κατανοοῦμεν τὴν ἀρχὴν μύθων τινῶν, ὑπολαμβονόντων τοὺς ἀρχαίους ποιητὰς διδασκάλους. Ἐὰν δ' ὁ Τυρταῖος καὶ ἄλλοι τινὲς διεσώθησαν μέχρι ἡμῶν ὡς τοιοῦτοι, αἰτία δὲν εἶνε ἡ συνάφεια ἡ μεταξὺ τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ἀγωγῆς ἐνυπάρχουσα ; Οἱ ἠθικολόγοι ποιηταί, οἱ πλέον τῶν ἄλλων νομιζόμενοι κάτοχοι τῆς ἐπιστήμης τοῦ βίου, καθίσταντο κατὰ προτίμησιν οἱ ἥρωες τοιούτων μύθων· ὁ χαρακτὴρ αὐτὸς τῶν στίχων αὐτῶν προσήγγιζε πρὸς τὴν διδασκαλίαν, ὁ δ' εὔπιστος ὄχλος εὐκόλως μετεποίει αὐτοὺς εἰς γραμματιστάς, ὡς ἔχοντας ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτῶν ἄμεσον καὶ ἀδιάλειπτον ἐπὶ τῆς νεότητος ἐπίδρασιν.

Οὕτω πρέπει νὰ θεωρῶμεν τὴν ποίησιν δικαιοῦσαν τὴν δυσπιστίαν τοῦ Πλάτωνος ὡς πρὸς τὸν Ὅμηρον καὶ πάντας τοὺς ἄλλους ποιητάς, ὧν ἡ ἠθική, ἡ ἐν τοῖς ποιήμασιν αὐτῶν περιεχομένη, δὲν εἶναι ἄμεμπτος. Γνωστὸν ὅτι ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ ἐν τοῖς Νόμοις λαμβάνει τοὺς ποιητὰς κατὰ μόνας, οὐχὶ ὅπως ἐλέγξῃ αὐτούς ὡς μὴ τηρήσαντας τοὺς κανόνας τῆς τέχνης, ἀλλ' ὅπως πολεμήσῃ

[1] Πλάτων. Λύσις, σ. 214 Α.
[2] Ἀριστοφ. Βάτραχ. 1053 καὶ ἑφ. Ἐν στ. 1008, ὁ Αἰσχύλος λέγει τῷ Εὐριπίδῃ.

Α. ἀπόκριναί μοι, τίνος οὕνεκα χρὴ θαυμάζειν ἄνδρα ποιητήν ;
Β. δεξιότητος καὶ νουθεσίας, ὅτι βελτίους τε ποιοῦμεν
τοὺς ἀνθρώπους ἐν ταῖς πόλεσιν . . . .

τὰς ὑπ' αὐτῶν ἐκτεθειμένας ἀρχάς. Τί συνιστῶσιν οἱ ποιηταὶ οὗτοι; Ὁποῖα παραδείγματα θέτουσι πρὸ τῶν ὀμμάτων τῶν νέων; Ἰδοὺ τί ἐξεταζει ὁ Πλάτων, καὶ ἰδοὺ διατί ἐκβάλλει τὸν Ὅμηρον ἀπὸ τῆς ἰδεώδους αὐτοῦ Πολιτείας. Κατ' αὐτὸν «τὸ τῶν ποιητῶν γένος οὐ πᾶν ἱκανόν ἐστι γιγνώσκειν σφόδρα τά τε ἀγαθὰ καὶ μή»[1]· διότι εἶναι ὂν ἀσυνείδητον, ὑπὸ ἐνθουσιασμοῦ κατεχόμενον, παρ' ᾧ τὸ λογικὸν οὐδεμίαν ἔχει δύναμιν[2]. Ἔν τινι χωρίῳ τῶν Νόμων οἰκτείρει τὴν ἀφέλειαν τοῦ Ἡσιόδου, ὃν δὲν ὀνομάζει, ἀσέμνους περὶ τῶν θεῶν μύθους διαδόσαντος. «Εἰσὶν ἡμῖν ἐν γράμμασι λόγοι κείμενοι, οἳ παρ' ὑμῖν οὐκ εἰσὶ δι' ἀρετὴν πολιτείας, ὡς ἐγὼ μανθάνω, οἱ μὲν ἓν τισι μέτροις, οἱ δὲ καὶ ἄνευ μέτρων λέγοντες περὶ θεῶν, οἱ μὲν παλαιότατοι, ὡς γέγονεν ἡ πρώτη φύσις οὐρανοῦ τῶν τε ἄλλων, πρεσβύτατοι δὲ τῆς ἀρχῆς οὐ πολὺ θεογονίαν διεξέρχονται γενόμενοί τε ὡς πρὸς ἀλλήλους ὡμίλησαν· ἃ τοῖς ἀκούουσιν εἰ μὲν εἰς ἄλλο τι καλῶς ἢ μὴ καλῶς ἔχει, οὐ ῥᾴδιον ἐπιτιμᾶν παλαιοῖς οὖσιν, εἰς μέντοι γονέων τε θεραπείας καὶ τιμὰς οὐκ ἄν ἔγωγέ ποτε ἐπαινῶν εἴποιμι οὔτε ὡς ὠφέλιμα οὔτε ὡς τὸ παράπαν ὄντως εἰρηται»[3]. Ἀλλαχοῦ ὁ Πλάτων ζωηρῶς κατακρίνει τοὺς ποιητὰς τοὺς ἐξυμνήσαντας τὰς ἔριδας τῶν θεῶν καὶ μέμφεται «τὰς τροφούς τε καὶ μητέρας λέγειν τοῖς παισὶ καὶ πλάττειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν τοῖς μύθοις[4]». Μάλιστα δὲ παροργίζεται κατὰ τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου· «οὗτοι γάρ που μύθοις τοῖς ἀνθρώποις ψευδεῖς συντιθέντες ἔλεγόν τε καὶ λέγουσιν[5]». Ἀλλὰ καὶ τοὺς τραγικοὺς μέμφεται. Μήπως ὁ Εὐριπίδης δὲν «ἐγκωμιάζει τὴν τυραννίδα;» «Τοιγάρτοι, ἅτε σοφοὶ ὄντες οἱ τῆς τραγῳδίας ποιηταὶ ξυγγιγνώσκουσιν ἡμῖν τε καὶ ἐκείνοις, ὅσοι ἡμῶν ἐγγὺς πολιτεύονται, ὅτι αὐτοὺς εἰς τὴν πολιτείαν οὐ παραδεξόμεθα ἅτε τυραννίδος ὑμνητάς[6]».

Τότε ὁ φιλόσοφος πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς ποιήσεως ταύτης, ἣν

[1] Πλάτων. Νόμοι ζ', σ. 801 B.
[2] Πλάτων. Ἴων, σσ. 533 C-535 A.
[3] Πλάτων. Νόμοι, Ι', σ. 886, B—C.
[4] Πλάτων. Πολιτ. Β', σσ. 377 B—378 E. Νόμοι Θ', σ. 855 E. Ἰδ. Ι', σ. 886 B—D, κτλ
[5] Πλάτων. Πολιτ. Β', σσ. 377 D—378 E, σ. 379 C—E. Ἰδ. Γ', σσ. 386 C—394 B. Ἰδ. Ι'. σ. 595 B, σσ. 598 D—600 E, σσ. 606 E—607 A.
[6] Πλάτων. Πολιτ. Η', σ. 568 A—D.

καταδικάζει, συλλαμβάνει τὴν ἰδέαν ἐπισήμου τινὸς ποιήσεως, ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἤθη, ὧν ἐπιδιώκει τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἰδεώδη αὐτοῦ πολιτείαν. «Τὸν ποιητὴν παρὰ τὰ τῆς πόλεως νόμιμα καὶ δίκαια ἢ καλὰ ἢ ἀγαθὰ μηδὲν ποιεῖν ἄλλο, τὰ δὲ ποιηθέντα μὴ ἐξεῖναι τῶν ἰδιωτῶν μηδενὶ πρότερον δεικνύναι, πρὶν ἂν αὐτοῖς τοῖς περὶ ταῦτα ἀποδεδειγμένοις κριταῖς καὶ τοῖς νομοφύλαξι δειχθῇ καὶ ἀρέσῃ[1]». Ὁ Πλάτων συχνάκις ποιεῖται μνείαν τῆς πολιτειακῆς ταύτης ποιήσεως, τῆς ἀπηλλαγμένης τῶν ἀτοπημάτων, ἃ κατακρίνει ἐν τῇ πραγματικῇ ποιήσει· ἀλλὰ τί θὰ ἦτο αὕτη; Εἰς τίνα ὅρια θὰ περιωρίζετο ἡ ἔμπνευσις τοῦ ποιητοῦ; Προτείνει που πρὸς χρῆσιν τῆς νεότητος μόνον «ὕμνους θεοῖς καὶ ἐγκώμια τοῖς ἀγαθοῖς[2]». Ἀλλαχοῦ σκιαγραφεῖ εἶδός τι κατηχήσεως, πρὸς ἣν πάντες οἱ ποιηταί, ἐπικοί τε ἅμα καὶ δραματικοί, νὰ ἁρμόζωνται, δηλαδὴ πιστεύειν εἰς θεότητα ἀδυνατοῦσαν νὰ πράξῃ τὸ κακόν, παραγωγὸν τῶν ἀγαθῶν, εἰς ἣν οὐδὲν κακὸν ἀποδοτέον[3]. Ταῦτα, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν, εἶναι λίαν ἀόριστοι ὑποθέσεις ἀτελῶς διδάσκουσαι ἡμᾶς περὶ τῆς ἀκριβοῦς φύσεως τῆς ἠθικῆς ταύτης φιλολογίας[4]. Ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν σημείωσιν τοῦ παραδόξου τούτου σχεδίου καὶ ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα τόδε· ἐὰν ὁ Πλάτων ἀπορρίπτων τὴν ποίησιν, πρὸς ἣν εὐνοϊκῶς ἔχουσιν οἱ σύγχρονοι αὐτῷ, φαντάζεται ἄλλην κοσμιωτέραν καὶ μᾶλλον ἁρμόζουσαν πρὸς τὸν σκοπόν, ὃν ἐπιδιώκει, τοῦ διαπλάσσαι ἐναρέτους πολίτας, πράττει τοῦτο, διότι ἡ ἀγωγὴ κατ' αὐτὸν ἔχει ἀνάγκην τῆς βοηθείας τῶν ποιητῶν, ἡ δὲ ποίησις εἶναι τὸ καταλληλότατον ὄργανον πρὸς διάπλασιν τῆς ψυχῆς τοῦ παιδός. Ὥστε καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀντιπαθείᾳ πρὸς τοὺς ποιητὰς καταφαίνεται ἡ σπουδαιότης παρ' Ἕλλησι τοῦ ποιητοῦ ὡς παιδαγωγοῦ· διότι ἄνευ αὐτοῦ δὲν ὑπῆρχεν ἀληθὴς διδασκαλία, τῶν στίχων αὐτοῦ ὄντων βάσεως τῆς διδασκαλίας. Ἴδωμεν νῦν πῶς ἐσπούδαζον αὐτοὺς καὶ τίνα τὰ ἐν αὐτοῖς ζητούμενα μαθήματα.

Ὁ μαθητὴς ἀνεγίγνωσκεν, ὡς εἴδομεν, πρῶτον τοὺς ποιητάς, εἶτα

[1] Πλάτων. Νόμοι. Ζ', σ. 801 C—B.
[2] Πλάτων. Πολιτ. Ι', σ. 607 A.
[3] Πλάτων. Πολιτ. Β', σσ. 378 E—379 C.
[4] Βλ. περὶ τῆς πολιτειακῆς ποιήσεως, Πλάτ. Νόμ. Β', σ. 662 B. Ἰδ. Ζ', σ. 801 C—D. Ἰδ. Η', σ 829 D—E. Πολιτ. Γ', σ. 401 B', Ἰδ. Ι', σ. 607 A.

δὲ ἐξεμάνθανεν αὐτούς. Ὁ Πλάτων ἐκθέτων τὰς λεπτομερείας ταύτας διδάσκει ἡμᾶς ὅτι ὁ μαθητὴς ἀναγιγνώσκων ἔμενεν «ἐπὶ τῶν «βάθρων '»· ἐξ οὗ συμπεραίνομεν ὅτι, ὅπως ἐκμάθῃ, ἠγείρετο. Τὰ μαθήματα ταῦτα, οὐδόλως ὡμοιάζον πρὸς τὰ παρ' ἡμῖν διδόμενα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, ὅπως ἐκμάθῃ ταῦτα ὁ παῖς κατ' οἶκον. Ἵνα ἐντυπωθῇ ποίημά τι εἰς τὴν μνήμην τῶν μαθητῶν, ὁ διδάσκαλος ἀπεστομάτιζεν αὐτὸ λεπτομερῶς, οὗτοι δὲ ἐπανελάμβανον μετ' αὐτὸν στίχον πρὸς στίχον, φράσιν πρὸς φράσιν [2]. Ἦτο ὑπαγόρευσις, ἣν δὲν ἔγραφον. Πιθανῶς διὰ τὴν ἄσκησιν ταύτην οἱ μαθηταὶ ἤρχοντο ἐναλλὰξ ἢ πάντες ὁμοῦ πρὸ τοῦ διδασκάλου καὶ ἵσταντο ὄρθιοι, ἕως ἂν ἐντελῶς μάθωσι τὸ μάθημα. Τοῦτό παριστᾷ ἡ ζωγραφία τοῦ Δούριος· ὁ πωγωνοφόρος ἀνήρ, ὁ καθήμενος ἐπὶ τῆς μετὰ προσκλίντρου ἕδρας καὶ ἐκτυλίσσων τὸν κύλινδρον, ἀπαγγέλλει εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενον μαθητὴν στίχους, ὧν ὁ τεχνίτης ἠρκέσθη ν' ἀναγράψῃ τὴν ἀρχήν, καὶ οὓς ἀπαγγέλει μετὰ τοῦ τόνου καὶ τῶν κινήσεων τῶν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου δεικνυομένων. Ὁμοίαν σκηνὴν εἰκονίζει καλὴ κύλιξ τοῦ Λούβρου· ἐπ' αὐτῆς εἰκονίζεται ὁ Λίνος καθήμενος, ἐκτυλίσσων κύλινδρον ἐφ' οὗ εἰσι κεχαραγμένοι χαρακτῆρες, οὐδεμίαν δυστυχῶς ἔχοντες ἔννοιαν, ἀντικρὺ δ' αὐτοῦ ἵσταται ὄρθιος ὁ ποιητὴς Μουσαῖος, ὡς ἔφηβος, τὴν δεξιὰν ἔχων ἐπὶ τῆς ὀσφύος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ὑψωμένης ἔχων πινακίδα ἐκ πολλῶν συγκειμένην φύλλων [3]. Παριστάμεθα πρό τινος τῶν οἰκιακῶν σκηνῶν, αἷς οἱ ζωγράφοι προθύμως ἀπέδιδον χαρακτῆρα μυθικὸν καὶ ἡρωϊκόν, ἀλλ' ἐν αἷς ἀνευρίσκει τις πάντα τῆς πραγματικότητος τὰ γνωρίσματα [4].

Διδακτικὸν θὰ ἦτο, ἂν εἴχομεν τὸν ἀκριβῆ κατάλογον τῶν ἐν

[1] Πλάτων. Πρωταγόρ. σ. 325 Ε.

[2] Ἡ ἀπαγγελία τοῦ διδασκάλου ἐλέγετο *ἀποστοματίζειν*: βλ. Πλάτων. Εὐθύδημος, σ. 276 C, Σουΐδας, ἐν λέξ. Ἡ λέξις ἐκμανθάνειν ἐσήμαινε τὴν ἀποστήθισιν τοῦ παιδός.

[3] Monumenti ed annali publ. dall'Inst. di corr. arch. nel 1856, εἰκ. 20 Βλ. Braun, Arch, Zeitung, XIV, σσ 179—180.

[4] Βλ. σ. 81 ὡς καὶ ὅτι ἐλέχθη ἐν σσ. 142 καὶ ἐφ. περὶ τοῦ κρατῆρος τοῦ Πιστοξένου. Βλ. ὡσαύτως, περὶ τοῦ Κεφάλου τοῦ μεταποιηθέντος ὑπὸ τῶν ἀγγειογράφων εἰς μαθητὴν Ἀθηναῖον C. Robert, Bild und Lied, σ. 32, σημ. 36.

τοῖς σχολείοις εἰσηγμένων ποιητῶν ὡς ἀναγνωστικῶν βιβλίων ἢ μαθημάτων πρὸς ἀποστήθισιν. Καὶ ἐν πρώτοις τίθεται τὸ ἑξῆς ζήτημα: τί ἐμάνθανον ἐκ τῶν ποιητῶν; ὅλα ποιήματα ἢ ἀποσπάσματα μόνον; Ὁ Πλάτων ὑπαινίσσεται δύο ἀντίθετα συστήματα, καθ' ἃ, κατὰ τὸ μὲν οὐδόλως ἀπεθαρρύνοντο πρὸ ὅλων συγγραμμάτων, κατὰ τὸ δὲ μόνον εἰς ἀποσπάσματα περιωρίζοντο. «Λέγω μὴν» λέγει ὁ Ἀθηναῖος ἐν τοῖς Νόμοις, «ὅτι ποιηταί τε ἡμῖν εἰσί τινες ἐπῶν ἑξαμέτρων πάμπολλοι, καὶ τριμέτρων καὶ πάντων δὴ τῶν λεγομένων μέτρων, οἱ μὲν ἐπὶ σπουδήν, οἱ δ' ἐπὶ γέλωτα ὡρμηκότες, ἐν οἷς φασι δεῖν οἱ πολλάκις μυρίοι τοὺς ὀρθῶς παιδευομένους τῶν νέων τρέφειν καὶ διακορεῖς ποιεῖν, πολυηκόους τ' ἐν ταῖς ἀναγνώσεσι ποιοῦντας καὶ πολυμαθεῖς, ὅλους ποιητὰς ἐκμανθάνοντας· οἱ δὲ ἐκ πάντων κεφάλαια ἐκλέξαντες καί τινας ὅλας ῥήσεις εἰς ταὐτὸ ξυναγαγόντες ἐκμανθάνειν φασὶ δεῖν εἰς μνήμην τιθεμένους, εἰ μέλλει τις ἀγαθὸς ἡμῖν καὶ σοφὸς ἐκ πολυπειρίας καὶ πολυμαθίας γενέσθαι [1]». Ἐκ τούτων γίνεται δῆλον ὅτι ἡ ἔρις περὶ ἐκλεκτῶν τεμαχίων καὶ κειμένων ὅλων βιβλίων εἶναι ἀρχαία. Τίς ἐκ τῶν δύο τούτων μεθόδων ἦτο ἡ μᾶλλον ἐν χρήσει; Ἡ δευτέρα βεβαίως, ἐπειδὴ συνῆδε μᾶλλον πρὸς τὸν ἠθικοπλαστικὸν τῆς διδασκαλίας χαρακτῆρα. Ἐξέλεγον ἐκ τῶν ποιητῶν τὰ καταλληλότερα πρὸς ἔμπνευσιν τοῦ ἀγαθοῦ, τὰ δὲ χωρία ταῦτα ἦσαν χρήσιμα ὡς ἀσκήσεις εἰς τοὺς μαθητάς. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἱστορία διαλαμβάνει περί τινων Ἀθηναίων, ἐχόντων ἰσχυρὰν τὴν μνήμην, γινωσκόντων ἐκ στήθους ὅλα ποιήματα. Τοιοῦτος ὁ μνημονευόμενος ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Ξενοφῶντος, ὅστις παῖς ὢν ἐξέμαθεν τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσειαν [2]. Ἀλλ' ἐπειδὴ καυχᾶται, θὰ ἦτό τι ἐξαιρετικόν [3].

Μία τῶν ποιητικῶν συλλογῶν τῶν μᾶλλον ἐν χρήσει ἐν τοῖς σχολείοις ἦσαν αἱ ὑποθῆκαι αἱ διὰ τὸν Ἀχιλλέα ὑπὸ τοῦ κενταύρου Χείρωνος συνταχθεῖσαι καὶ ὑπὸ τοῦ Ἡσιόδου, ὡς λέγουσι ποιηθεῖ-

[1] Πλάτ. Νόμοι, ζ', σσ. 810 Ε—811 Α.

[2] Ξενοφ. Συμποσ. Γ', 5.

[3] Ἀλλαχοῦ λέγει ὁ πατὴρ ἠνάγκασεν αὐτὸν εἰς τὴν ἀποστήθισιν ταύτην, ὅπερ δηλοῖ ὅτι ὁ γραμματιστὴς οὐδόλως συνετέλεσε. Βλ περὶ τῶν ἐκλεκτῶν τεμαχίων τῶν ἐν χρήσει ἐν τοῖς σχολείοις, Schoemann, Antiquités grecques μετάφ. Galuski, I, σ. 573.

σαι [1]. Ὁ θαυμασμὸς τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν συλλογὴν ταύτην ὑπὸ πολλῶν μαρτυρεῖται. Αὐτὴν ὑπαινίσσεται ὁ Πίνδαρος, εἰκονίζων τὸν Ἰάσονα, ἀφικνούμενον εἰς Ἰωλκόν, ὅπως ἀπαιτήσῃ τὴν κληρονομίαν τὴν πατρικήν, καὶ ἀποκρινόμενον εἰς τὰς παρωργισμένας ἐρωτήσεις τοῦ Πελίου μετὰ ἡρεμίας καὶ ἡδύτητος, ἁρμοζούσης εἰς μαθητὴν τοῦ Χείρωνος [2]. Αὐτῆς ἀναμιμνήσκεται ὁ Πλάτων, ὅταν ἀναπολῶν τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως πρὸς τιμὴν τοῦ Πατρόκλου προσενεχθείσας ἀνθρωπίνας θυσίας ὀργίζηται κατὰ τοιαύτης βαρβαρότητος, ἀναξίας τοῦ ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου Χείρωνος τεθραμμένου ἥρωος [3]. Περίεργον ἀπόδειξιν τῆς δημοτικότητος τοῦ βιβλίου τούτου παρέχει ἡμῖν γραπτὸν ἀγγεῖον τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου, εἰκονίζον παῖδα ἐπὶ σκολυθρίου, ἔχοντα τοὺς ὀφθαλμοὺς προσηλωμένους ἐπὶ παπύρου κατὰ τὸ ἥμισυ ἐξειλιγμένου. Προφανῶς ἀναγιγνώσκει μεγαλοφώνως, ἡ δ' ἀνάγνωσις εἶναι σπουδῆς ἀξία, διότι δεσμεύει τὴν προσοχὴν δύο συμμαθητῶν, οἵτινες φαίνονται ἀκροώμενοι αὐτοῦ μετὰ προσοχῆς, ὁ μὲν ἐκ δεξιῶν ὁ δ' ἐξ εὐωνύμων, στηριζόμενοι ἐπὶ ὀζώδους ῥάβδου. Πρὸ τοῦ νεαροῦ ἀναγνώστου βλέπει τις τετράγωνον κάνιστρον, ἐφ' οὗ ὑπάρχει δεύτερος κύλινδρος φέρων δι' ἀρχαϊκῶν χαρακτήρων τὴν λέξιν: ΧΙΡΩΝΕΙΑ. Ὑπερθεν δ' ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κανίστρου ἀναγιγνώσκεται τὸ ἐπίθετον ΚΑΛΗ [4]. Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται πρέπει νὰ ἁρμοσθῶσιν· εἶναι σεβασμὸς πρὸς τὴν σοφίαν τοῦ γηραιοῦ κενταύρου καὶ εἰς τὰ καλὰ παραγγέλματα, ἅτινα συνέθετο διὰ τὸν μαθητὴν αὐτοῦ [5].

[1] Bernhardy, Grundriss der griech. Litteratur, II, μέρος Aον ἔκδ. B', σσ. 535 καὶ ἐφ. Maurice Croiset, Histoire de la litterature grecque, I, σσ. 533—534.

[2] Πινδάρ. Πυθιον. Δ', 102 καὶ ἐφ. ἐν Poetæ lyrici græci τοῦ Bergk, ἔκδ. δ', I. Ἰδ. ΣΤ', 19 καὶ ἐφ. Ἰδ. Νεμαιον. Γ', 43 καί ἐφ.

[3] Πλάτ. Πολιτ. Γ', σ. 391, B—C.

[4] Ἡ εἰκὼν 12 ἐλήφθη ἐκ τοῦ Klein, Euphronios, ἔκδ. 6', σ. 238. Βλ. ἰδίου, σ. 133. Furtwængler Beschreibung, 2322. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀναρτῶνται ἀριστερὰ εἶδός τι βαλαντίου, δεξιὰ σπόγγος, ἀρυβαλλὶς καὶ στλεγγίς. Ἄνωθεν καὶ δεξιὰ αἱ λέξεις *Παναίτιος καλός*. Οἱ κ. κ. Klein καὶ Furtwængler ἀποδίδουσι τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἰς τὸν Εὐφρόνιον. Πρὸς τὴν μικρὰν ταύτην εἰκόνα δύναταί τις νὰ παραβάλῃ τὰ ἐξ ὀπτῆς γῆς ἀγαλμάτια τὰ εἰκονίζοντα ἐφήβους ἀναγιγνώσκοντας: βλ. Pottier et Reinach, la Nécropole de Myrina, σ. 90, 21, 176, 33. σ. 177, 42. (Κατάλογος, 275) κτλ.

[5] Τὰ παραγγέλματα ταῦτα ἄλλως δὲν εἶναι ἡμῖν γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα

Γνωρίζομεν ἑτέραν συλλογὴν ἰδίου εἴδους δυναμένην νὰ συγκριθῇ πρὸς τὰ παραγγέλματα τοῦ Χείρωνος, τὴν ἐξ ἐλεγειακῶν στίχων συλλογήν, ἣν Ἵππαρχος, ὁ τοῦ Πεισιστράτου υἱός, ἐχάραξεν ἐπὶ τῶν Ἑρμῶν πρὸς τὴν ἐν τοῖς ἀγροῖς ἀγωγήν. Εἶπον ἤδη τινὰ περὶ τῶν στίχων τούτων [1]. Ἐκ τοῦ Πλατωνικοῦ διαλόγου, τοῦ ἐπιγραφομένου Ἵππαρχος, μανθάνομεν ὅτι ὁ τύραννος «τῆς σοφίας τῆς αὐτοῦ, ἣν τ' ἔμαθε, καὶ ἣν αὐτὸς ἐξεῦρεν, ἐκλεξάμενος ἃ ἠγεῖτο σοφώτατα εἶναι, ταῦτα αὐτὸς ἐντείνας εἰς ἐλεγεῖον αὐτοῦ ποιήματα καὶ ἐπιδείγματα τῆς σοφίας ἐπέγραψεν [2]». Ὁ εὐμενῶν ἠθῶν δεσπότης οὗτος, ὁ φίλος τῆς τρυφῆς καὶ τῶν ἐρώτων, καθίστατο αὐστηρὸς ἠθικολόγος προκειμένου νὰ γράψῃ, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν μέχρι ἡμῶν διασωθέντων παραγγελμάτων αὐτοῦ [3]. Ἀληθῶς ἐν τῇ ἠθικῇ ταύτῃ ποιήσει ἐνυπῆρχε πολιτικός τις σκοπός, ἐπιδιώκων ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι ἔχωσι τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν σοφίαν καὶ παύσωνται ἔχοντες ὡς μόνον ὑπόδειγμα τὴν δωρικὴν σοφίαν τῶν Δελφῶν [4]. Ἡ ἀπόπειρα δὲν εἶναι ἧττονος σπουδῆς ἀξία· καταδεικνύει ὁπόσον ἤρεσκον τοῖς Ἀθηναίοις αἱ σύντομοι αὗται συμβουλαί, ἃς ἠπίστατο νὰ παρέχῃ ἡ ποίησις ἐν συντόνῳ καὶ χαρίεντι ῥυθμῷ, προσκολλωμένῳ εἰς τὴν μνήμην. Καίτοι δὲ ὁ Ἵππαρχος τοὺς στίχους αὐτοῦ προώριζε ὑπὲρ τῶν ἀγροτῶν, ὑπὲρ τῶν ὁδοιπόρων, ὑπὲρ τῶν ἕνεκα τῶν ἔργων αὐτῶν εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς τριόδους περιφερομένων, εἰκάζομεν ὅμως ὅτι ἔγραψεν αὐτοὺς καὶ ὑπὲρ τῶν σχολείων. Πιστεύομεν δὲ ὅτι, ἐὰν ἡ τυραννὶς αὐτοῦ διήρκει, αἱ ποιήσεις αὐτοῦ συλλεγόμεναι εἰς τόμον θὰ ἠύξανον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκλεκτῶν τεμαχίων, τῶν διδασκομένων εἰς τοὺς παῖδας. Ἡ πτῶσις τοῦ τυράννου καὶ τὸ κατ' αὐτοῦ ἐπιβιῶσαν ζωηρὸν μῖσος ἦτο πιθανῶς τὸ μόνον κώλυμμα, οὗ ἕνεκα δὲν ἐγένετο ἡ ἀνθολογία αὕτη [5].

Χειρώνεια, ἀλλ' ὑπὸ τὸ «*Χείρωνος ὑποθῆκαι*». Τὴν λέξιν *ὑποθῆκαι* μετεχειρίζοντο εἰς δήλωσιν τῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν γραφέντων παραγγελμάτων· βλ. Ἰσοκράτ. πρὸς Νικοκλέα, 3. Περὶ Χείρωνος ὡς παιδαγωγοῦ βλ. von Sybel, Ausführl Lexicon, τοῦ Roscher, ἐν λέξ. Cheiron, σ. 890—892.

[1] Βλ. ἀν. σ. 15.

[2] [Πλάτων.] Ἵππαρχος, σ. 228 D—E. Lolling, Mitth. des deutsch. arch. Instit, in Athen, V, σ. 252.

[3] Bergk, Poetæ græci, ἔκδ. δ', II, σσ. 237—238.

[4] [Πλάτων.] Ἵππαρχος, σ. 228 D—E.

[5] Ὡς ἀπόδειξιν τῆς εὐνοίας τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ἑλλήνων ἐν γένει

Εἰς τοὺς ποιητάς, οὓς ἐμελέτων οἱ νεαροὶ Ἀθηναῖοι, καταλεκτέοι βεβαίως εἰσὶ πρῶτοι οἱ λυρικοί, οἱ γνωμικοὶ μάλιστα, ὧν ὁ Φωκυλίδης, ὁ Σόλων, ὁ Μίμνερμος, ὁ Θέογνις, ἰδίας ἐτύγχανον εὐνοίας ἐν τοῖς σχολείοις [1]. Ἀναγιγνώσκων τις τοὺς στίχους τοῦ Θεόγνιδος εὐκόλως δύναται νὰ κατανοήσῃ τὴν ἠθικὴν ὠφέλειαν, ἣν ἐπορίζοντο ἐξ αὐτῶν οἱ μαθηταί· διότι τὰ πρακτικὰ ἀξιώματα περὶ τοῦ τρόπου τοῦ συμπεριφέρεσθαι πρὸς τοὺς ὁμοίους, αἱ μελαγχολικαὶ σκέψεις περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀδικίας, αἱ παρακελεύσεις πρὸς τὴν σωφροσύνην, λυπηρὰ ἀποτελέσματα πικρᾶς τοῦ βίου πείρας, ἅπαν αὐτὸ τὸ ἠθικὸν σύστημα, τὸ ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν νεαρὸν Κύρνον, ὤφειλε νὰ καθιστᾷ αὐτοὺς προσεκτικοὺς πρὸς τὰς ἀπάτας καὶ τὰς δυσαρεσκείας τοῦ μέλλοντος. Βεβαίως δὲν ἦτο κατάλληλος μάθησις πρὸς διάπλασιν τῶν καρδιῶν, ἀλλ' εἴθιζεν αὐτὰς πρὸς τὰς μελλούσας διαμάχας καθιστῶσα αὐταῖς γνωστὸν τὸ ὠφέλιμον, ὅπερ παρ' Ἕλλησι ἦτο πάντοτε εἶδος καλοῦ. Ἕτεροι λυρικοί, ὡς ὁ Τυρταῖος, ὁ τοσοῦτο δημώδης ἐν Λακεδαίμονι [2], κατελέγετο μεταξὺ τῶν ποιητῶν, πρὸς οὓς συνῳκοιοῦτο ὁ νεαρὸς Ἀθηναῖος. Καίτοι ἐν Ἀθήναις τὸ πολεμικὸν θάρρος δὲν ἦτο ὡς ἐν Σπάρτῃ ἡ μόνη ἀρετὴ ἡ ἐπιβαλλομένη τοῖς νέοις, ὁ Τυρταῖος διὰ τῶν ἐμβατηρίων καὶ ὑποθηκῶν αὐτοῦ ἦτο κατάλληλος, ὅπως διδάσκῃ τοὺς παῖδας τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν φιλοπατρίαν [3].

πρὸς τὰ ἐκλεκτὰ ταῦτα τεμάχια δυνάμεθα νὰ μνημονεύσωμεν τὸ παράδειγμα τοῦ νέου Εὐθυδήμου (Ξενοφ. Ἀπομνημ. Δ', 2, 1), ὅστις ἐκ τεμαχίων, σταχυολογηθέντων ἐκ τῶν διασημοτάτων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων, συνέθετο ἀνθολογίαν, περιέχουσαν παντοειδεῖς γνώσεις. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (Στρωματ. ΣΤ' 2, 15, ἔκδ. Dindorf) λέγει ὅτι Ἱππίας ὁ σοφιστὴς ἀθροίζων ἀποσπάσματα ἐξ ἀρχαίων ποιητῶν καὶ πεζογράφων ἐσκόπει ν' ἀποτελέσῃ ἔργον θελκτικὸν διὰ τὴν ποικιλίαν τῆς ὕλης. Βλ. τέλος ἐν Lebas et Waddington, Inscr. d'Asie Mineure, 82, τὸ ψήφισμα τῶν Πριανσίων πρὸς τιμὴν πρέσβεώς τινος τῆς Τέω, τοῦ Μενεκλέους, οὗπερ ἠξιώθη, ἐπειδὴ προσήνεγκεν αὐτοῖς συλλογήν τινα, περιέχουσαν πάντα τὰ χωρία τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν τῶν σχετικῶν πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωας τῆς Κρήτης.

[1] Græfenham, Gesch. der Klass. Philologie im Alterthum, I, σ. 71.

[2] Πλάτων. Νόμοι, α', σ. 629 Β. Βλ. περὶ Τυρταίου τὸ ὑπὸ τοῦ Λεωνίδα ῥηθέν, ἐν Πλουτάρχ. Κλεομένει. 2.

[3] Πλάτων. Νόμοι, α', σ. 629 Α—630 C. Αὐτ. β', σσ. 660 Ε—661 D, ἐν ᾧ ὁ Πλάτων μὴ ὀνομάζων τὸν Τυρταῖον, δηλοῖ αὐτὸν καθαρῶς καὶ ἀναγράφει τεμάχια τινα ἐξ αὐτοῦ, κτλ.

Οἱ ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Δούριος γεγραμμένοι στίχοι ἐπὶ τοῦ κυλίνδρου, ὃν κρατεῖ ὁ κυρίως γραμματιστής, εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐπικοῦ ὕμνου, οὗ ὁ συγγραφεὺς εἶναι μὲν ἄγνωστος ἡμῖν, ἀλλὰ πιθανῶς ἐξετιμᾶτο ἐν τοῖς σχολείοις, ἀφ' οὗ ὁ τεχνίτης ἔκρινε καλὸν ν' ἀναγράψῃ τὴν ἀρχὴν τοῦ ποιήματος αὐτοῦ. Τὰ σφάλματα εἶναι πολλά. Τοῦτο δὲ διότι οἱ ἀγγειογράφοι, ὧν θαυμάζομεν τὴν δεξιότητα, ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀμαθεῖς, πολλάκις ξένοι ὀλίγον μεμυημένοι τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν φιλολογίαν τῶν Ἀθηναίων. Πολλοὶ μόλις ἐγίγνωσκον νὰ κακογραφῶσι τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἀγγείων, ἅτινα ἐξωράϊζον, τῶν σπουδαιοτάτων δέ τις, ὁ Παμφαῖος, σύγχρονος τῶν Μηδικῶν, μετέδωκεν ἡμῖν τὸ ἑαυτοῦ ὄνομα ὑπὸ ποικιλωτάτας μορφάς [1]. Οἱ ἀμαθεῖς οὗτοι ἐπιτήδειοι τεχνῖται ἀνεμιμνήσκοντο κακῶς ποιημάτων τινῶν, ἅτινα ἤκουσαν διερχόμενοι ἐκ τῶν σχολείων, ἐν τοῖς συμποσίοις, ὅπου ἡ λύρα περιεφέρετο μεταξὺ τῶν δαιτημόνων καὶ ὅπου ἕκαστος ἀπήγγελλε ποίημά τι [2]. Τοιαύτην ἀνάμνησιν ἀπαντῶμεν ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος, ἐφ' ἧς ἀναγιγνώσκεται ἡ ἐπίκλησις: «Μοῦσά μοι ἀμφὶ Σκάμανδρον εὔρροον ἄρχομ' ἀείδειν [3]». Ἦτο ἀναμφιβόλως ἀπόσπασμά τι σχετικὸν πρὸς τὸν Τρωϊκὸν κύκλον [4].

Τοῖς λυρικοῖς πρέπει νὰ ἐπισυνάψωμεν τοὺς τραγικούς, οἵτινες ἐγένοντο βεβαίως παραδεκτοὶ ἐν τοῖς σχολείοις περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος, ὅτε τὸ ὑπ' αὐτῶν καλλιεργούμενον εἶδος ἀφίκετο εἰς τὸ ἀπόγαιον αὐτοῦ καὶ κατέστη, οὕτως εἰπεῖν, κλασσικόν. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, γιγνώσκομεν ὅτι κατὰ τὸν ὕστερον αἰῶνα, κατελέγοντο ἐν τῇ σχολικῇ φιλολογίᾳ. Ὁ Πλάτων ὑπαινίσσεται μετὰ χαιρεκακίας τι-

[1] Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. β', σ. 89.

[2] Pottier, Les ceramiques de la Gréce propre τοῦ Dumont et Chaplain, I, 361, σημ. 2.

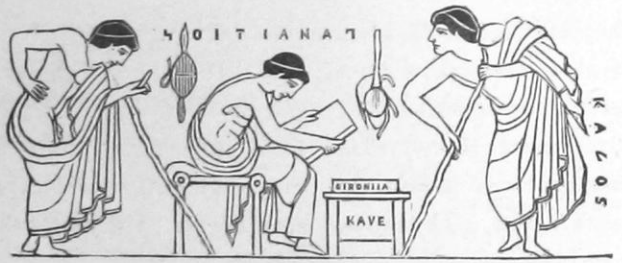
[3] Michaelis, Arch. Zeitung, XXXI, σ. 3. 5. Βλ. Furtwængler, Besehreibung, 2285. βλ. εἰκ. 5.

[4] Πρὸς τὴν ποιητικὴν ταύτην παράθεσιν πρέπει νὰ παραβάλωμεν ἐπιγραφήν τινα ἐπὶ ἀμφορέως φέροντος τὸ ὄνομα τοῦ Λεάγρου, καὶ οὗ πλευρά τις εἰκονίζει ποιήτριαν λύρας ὑπολαμβανομένην ὅτι προφέρει τὰς λέξεις ταύτας: ΜΑΜΕ ΚΑΙ ΠΟΤΕΟ. Ὁ κ. Studniczka (Jahrb. des kais. deutsch.. arch. instit. II, σ. 162) διαβλέπει ὑπόμνησίν τινα ποιήματος τῆς Σαπφοῦς περιέχοντος τὰς λέξεις ταύτας: Καὶ ποθήω καὶ μάομαι: Βλ. Bergk, Poetæ lyrici græci, ἔκδ. δ', II, σ. 97, ἀπ. 23.

νὸς πάντα τὰ ὠφελήματα, ἅτινα ὁ ὄχλος ἐκμανθάνει ἐν ταῖς τραγῳδίαις [1]. Τοῖς Ἀθηναίοις τὸ θέατρον ἦτο ἡδονή, ἅμα δὲ καὶ διδασκαλία, τοῦτο δὲ ἦτο αἰτία τῆς μεγάλης ἐπιτυχίας τοῦ Εὐριπίδου· διότι αἱ φιλοσοφικαὶ αὐτοῦ παρεκβάσεις, αἱ ἠθικαὶ περικοπαί, τὰ ἀξιώματα αὐτοῦ ἤρεσκον τοῖς θεαταῖς, δὲν ηὐνόουν δὲ αὐτὸν διότι ἦτο ὁ τραγικώτατος τῶν ποιητῶν, ἀλλὰ διότι ἔρριπτεν ἀφθόνως ἐπὶ τῆς σκηνῆς θεωρίας καὶ δόξας [2]. Ὁ κωμικὸς Τιμοκλῆς ἐν περιέργῳ τινὶ ἀποσπάσματι δίδει ἕτερον λόγον τῆς εὐνοίας, ἧς ἐτύγχανεν ἡ τραγῳδία ἐν Ἀθήναις· ἕκαστος εὕρισκεν ἐν αὐτῇ ἀνακούφισιν τῶν δεινῶν·

..... ὁ μὲν ὢν γὰρ πένης
πτωχότερον αὑτοῦ καταμαθὼν τὸν Τήλεφον
γενόμενον, ἤδη τὴν πενίαν ῥᾷον φέρει.
.....
τέθνηκέ τῳ παῖς, ἡ Νιόβη κεκούφικε.
χωλός τίς ἐστι, τὸν Φιλοκτήτην ὁρᾷ [3].

Τὸ σκῶμμα τοῦτο ὑποκρύπτει σπουδαίαν σκέψιν· παρ' Ἀθηναίοις ὡς καὶ παρ' ἡμῖν ὁ οἰκτιρμὸς οὗτος ἐπὶ φαντασιωδῶν δυστυχιῶν ἦτο ἡ ἡδίστη συγκίνησις, ἣν παρεῖχε τὸ θέατρον, ἡ δ' ἐπαναγωγὴ αὕτη

ΚΑΛΟΣ
ΚΑΛΟΣ
ΚΑΛΟΣ

εἰδήσεις εἰσὶν ἀτελέσταται, ἀλλ' ὅμως πιστεύομεν ὅτι ὁ Μένανδρος, οὗ ἡ ἀρχαιότης τοσαύτας γενικὰς γνώμας περὶ παντοίων ὑποκειμένων διέσωσεν ἡμῖν, ἐνωρίτατα κατεῖχε προνομιοῦχον θέσιν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἀθηναίων γραμματιστῶν [1],

Σφαλλόμεθα δὲ φανταζόμενοι ὅτι ὑπεχρέουν τοὺς παῖδας εἰς τὴν σπουδὴν πάντων ἅμα τῶν ποιητῶν. Πρέπει ν' ἀναμνησθῶμεν ὅτι ἐν Ἀθήναις ὁ κύριος τοῦ σχολείου ἦτο ἐλεύθερος νὰ διδάξῃ ὅ,τι ἤρεσκεν αὐτῷ ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ μὴ ὑπερβαίνῃ τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου ὡρισμένον εὐρύτατον κύκλον. Βεβαίως ἕκαστος γραμματιστὴς εἶχε τοὺς εὐνοουμένους ὑπ' αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο ποιηταί τινες ἀνεγιγνώσκοντο ἔν τινι σχολείῳ συχνότερον ἢ ἐν ἄλλῳ. Ἀλλ' ἡ εὔνοια δύο ποιητῶν ἦτο πάγκοινος, τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου. Πασίγνωστον τὸ περίφημον ἐπεισόδιον τῆς νεότητος τοῦ Ἀλκιβιάδου. «Τὴν δὲ παιδικὴν ἡλικίαν παραλλάσσων ἐπέστη γραμματοδιδασκάλῳ καὶ βιβλίον ᾔτησεν Ὁμηρικόν. Εἰπόντος δὲ τοῦ διδασκάλου μηδὲν ἔχειν Ὁμήρου, κονδύλῳ καθικόμενος αὐτοῦ παρῆλθεν» [2]. Ἡ θρασύτης αὕτη εἶναι ἀπόδειξις τῆς φιλοκαλίας τοῦ νεαροῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τοῦ ὑπερμέτρου πρὸς τὸν ἀοιδὸν τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου θαυμασμοῦ αὐτοῦ [3]· ἦτο ἔκφρασις περιφρονήσεως, λίαν φυσικὴ ἄλλως πρὸς διδάσκαλον διατεινόμενον ὅτι διδάσκει τὴν νεότητα καὶ στερούμενον τοῦ ἀναγκαιοτάτου ὀργάνου. Πιθανῶς ἡ ἀποδοχὴ αὕτη τοῦ Ὁμήρου δὲν ἀνήρχετο πέραν τῆς ἐπιβολῆς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας ἐπὶ τοῦ Πεισιστράτου καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ [4]· ἀλλ' ἡ ἐπιβολὴ αὕτη καὶ ὁ θεσμὸς τῶν ὁμηρικῶν ἀπαγγελιῶν ἐν τοῖς Παναθηναίοις οὕτω ταχέως κατέστησαν αὐτὸν δημώδη, ὥστε δύναταί τις νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἀπετέλει τὰς βάσεις τῶν πρὸς χρῆσιν τῶν παίδων βιβλιοθηκῶν. Τοιαύτη ἦτο ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἐν ἁπάσαις ταῖς σχολαῖς, ὥστε κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. ὁ Λίβιος Ἀνδρόνικος, ὁ

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Τέω, C. I. G. 3088, ἀναφέρει ἄσκησίν τινα καλουμένην *κωμῳδίαν*. Ὡς ἡ λέξις *τραγῳδία*, ἡ λέξις αὕτη σημαίνει προφανῶς, οὐχὶ κωμῳδίας ὅλας, ἀλλὰ μόνον ἀποσπάσματα.

[2] Πλουτάρχ. Ἀλκιβιάδης, 7.

[3] Πλουτάρχ. Ἀλκιβιάδ. 7. βλ. τοὺς εἰρωνικοὺς λόγους τοῦ Ἀλκιβιάδου πρὸς τὸν γραμματοδιδάσκαλον τὸν τολμήσαντα νὰ διορθώσῃ τὸν Ὅμηρον.

[4] Περὶ τῆς ἐπιβολῆς ταύτης, βλ. Maurice Croiset, Histoire de la litterat. grecque, I σ. 417 καὶ ἑφ.

ἐκ Τάραντος Ἕλλην, ὁ ἕνεκα τῆς κατακτήσεως μετενεχθεὶς εἰς Ῥώμην, ἐνόμισε κάλλιστον πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν νεαρῶν Ῥωμαίων, ὧν τὴν ἀγωγὴν ἐνεπιστεύθησαν αὐτῷ, νὰ μεταφράσῃ τὴν Ὀδύσσειαν λατινιστὶ καὶ διδάξῃ αὐτούς. Ἂν τις διεξέλθῃ μόνον τὸν Πλάτωνα, θέλει ἴδῃ ὁπόσον οἱ Ἕλληνες ἐκ παίδων ἀνεγίγνωσκον τὸν Ὅμηρον· οἱ μετὰ τοῦ Σωκράτους διαλεγόμενοι ἐμνημόνευον αὐτοῦ ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Σωκράτης ἀπαύστως ποιεῖται αὐτοῦ μνείαν [1]. Τὸ κῦρος αὐτοῦ εἶναι τοιοῦτον, ὥστε πρὶν προσβάλλῃ αὐτόν, λαμβάνει παντὸς εἴδους ῥητορικὰς προφυλάξεις καὶ μαρτύρεται τὸν ἴδιον αὐτοῦ σεβασμὸν πρὸς τὸν γηραιὸν τῆς νεότητος αὐτοῦ παιδαγωγόν [2]. Κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα ἠγνόουν ἔτι τὰς μικρὰς ἀναγλύφους εἰκόνας, τὰς εἰκονιζομένας κατὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τοὺς κυκλικοὺς ποιητάς, αἵτινες διὰ τῶν μύθων παρασκευαζόμεναι καθίστων τῷ μαθητῇ ζῶντα τὰ σπουδαιότατα ἐπεισόδια τῆς πολιορκίας καὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Τροίας [3]. Ἀλλ' ἂν ἡ χρῆσις τῶν εἰκονογραφημένων τούτων Ὁμηρικῶν ἐπῶν ἦτο ἄγνωστος, τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα, τὰ τοσοῦτον πολυάριθμα ἐν τοῖς Ἀττικοῖς οἴκοις, σπουδαίως συνετέλουν ὅπως οἱ παῖδες κατανοῶσι τὰς Ὁμηρικὰς ἀφηγήσεις· διότι ἀνεύρισκον ἐν ταῖς ζωγραφίαις ταύταις, ταῖς πολλάκις ἐπιτηδειότατα ἐκτελουμέναις, τὴν ἀνάμνησιν τῶν μύθων, οὓς ἐδιδάσκοντο ἐν τῷ σχολείῳ. Οὕτως οὐ μόνον τὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ ἡ τέχνη αὐτὴ ἐδίδασκε τὸν μαθητὴν περὶ τοῦ

[1] Καὶ αὐτοὶ οἱ ἀμαθεῖς, ὡς ὁ ῥήτωρ Δημάδης, ἐγνώριζον αὐτὸν ἐκ στήθους. Γνωστὸν ὅτι αἰχμάλωτος ὢν τοῦ Φιλίππου, τὴν ἐσπέραν τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης, ἀπήγγειλε τῷ βασιλεῖ ὁμηρικοὺς στίχους ἁρμόζοντας τῇ περιστάσει. Βλ. τὸ 28 ἀπόσπασμα τοῦ Δημάδου, ἐν Oratores attici, II σ. 444, ἔκδ. Didot.

[2] Πλάτων. Πολιτ. ι', σ. 595 Β—C.

[3] Περὶ τῶν εἰκόνων τούτων, βλ. Jahn-Michaelis, Griech. Bilderchroniken, Bonn, 1873,—Rayet, Études d'archéologie et d'art. σ. 184 καὶ ἑφ.—Reinach, Traité d'épigraphie grecque, σ. 441—442. Βλ. ἀπεικόνισίν τινα τῆς Ἰλιακῆς Τραπέζης τοῦ μουσείου τοῦ Καπιτωλίου, ἐν Baumeister, Denkmaeler, ἐν λέξ. Ἰλιάς, εἰκ. 13, σχ. 775. Πρὸς τὸ μάρμαρον τοῦτο δύναταί τις νὰ παραβάλῃ βοιωτικόν τινα σκύφον ὡραϊσμένον δι' ἀναγλύφων μορφῶν εἰκονιζουσῶν τὴν ἁρπαγὴν τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Θησέως καὶ τοῦ Πειρίθου, ἔνθα ὑπάρχει σημείωμα ἐπεξηγητικόν, οὗ τὸ τέλος ἐλλείπει, ἀναγκαῖον δὲ πρὸς ἐξήγησιν τῆς πράξεως ταύτης· ἦτο δὲ βεβαίως μνημεῖον χρήσιμον διὰ τὰ σχολεῖα. Βλ. Κουμανούδη. Ἐφημ. Ἀρχ. 1884 σ. 59 καὶ ἑφ. εἰκ. 5.

Ὁμήρου, πληροῦσα τὴν φαντασίαν αὐτοῦ τῶν ἡρωϊκῶν μορφῶν τῶν ἄλλοτε μαχητῶν [1].

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Ἡσίοδον, καίτοι βεβαίως ἐξετιμᾶτο ὀλιγώτερον, ἦτο ὅμως ἐκ τῶν προσφιλῶν τοῖς γραμματισταῖς ποιητῶν. Ὁ Πλάτων συχνάκις μνημονεύει αὐτοῦ, ἐπειδὴ δὲ συνειθίζει νὰ παραβάλλῃ αὐτὸν πρὸς τὸν Ὅμηρον, ὑπολαμβάνει αὐτὸν ὡς τινα τῶν κατὰ προτίμησιν ὑπὸ τῶν νέων ἀναγιγνωσκομένων συγγραφέων. Εἴδομεν ὅτι ἡ συλλογὴ τῶν ὑποθηκῶν τοῦ Χείρωνος, ἡ ἀποδιδομένη αὐτῷ συγκατελέγετο εἰς τὰ μᾶλλον τοῖς διδασκάλοις προσφιλῆ ἔργα. Πιθανῶς τῆς αὐτῆς ἀπέλαυον ἐν τοῖς σχολείοις εὐνοίας καὶ τὰ Ἔργα καὶ Ἡμέραι, διότι ἀνῆκον εἰς ἐκεῖνα τῶν ἠθικῶν ἔργων, τῶν παρεχόντων, ὡς οἱ στῖχοι τῶν γνωμικῶν, κανόνας πρακτικοὺς εἰς τὴν τοῦ βίου δίαιταν. Πιθανώτατα δὲ τὸ μέρος, ὅπερ ἠνάγκαζον τοὺς παῖδας νὰ σπουδάζωσιν, ἦτο τὸ πρῶτον, ἐν ᾧ ὁ ποιητὴς ἀπευθύνει εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Πέρσην σοφὰς συμβουλὰς περὶ τοῦ τρόπου τοῦ συμπεριφέρεσθαι πρὸς τοὺς μεγάλους, προτρέπει αὐτὸν πρὸς τὴν μετριοφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ καταδεικνύει αὐτῷ τὰ ἐκ τοῦ φιλοπόνου καὶ τακτικοῦ βίου ὠφελήματα. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι καὶ ἡ Θεογονία προεβλήθη εἰς τὴν μελέτην τῶν μαθητῶν, διδάσκουσα αὐτοῖς τὴν διαδοχὴν τῶν θείων γενεῶν, τοὺς ὑπερφυσικοὺς ἀγῶνας τοὺς ἀνατρέψαντας ἄλλοτε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ παρασκευάσαντας τὸν ὁριστικὸν τοῦ Διὸς καὶ τῶν συμμάχων αὐτῷ θρίαμβον. Ὁ παῖς εὕρισκεν ἐν τούτοις συμπλήρωμα τῶν ἀορίστων ἐννοιῶν τῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας, ἣν ἐδιδάχθη ἐν τῷ πατρικῷ οἴκῳ· τὸ ἀρχαῖον δὲ τοῦτο κοσμογονικὸν ποίημα ἦτο αὐτῷ ἱερὸν βιβλίον βεβαιοῦν τὰς δοξασίας αὐτοῦ, λαμβάνοντος περὶ τῶν θείων πραγμάτων ἔννοιαν ἀκριβεστέραν καὶ κατανοοῦντος τὰς θεολογικὰς ἀληθείας, αἵτινες ἔμελλον νὰ εἶναι τὸ τῆς πίστεως αὐτοῦ ὑποκείμενον [2].

[1] Περὶ τῶν ὠφελημάτων, ἅτινα ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη ἐκ τῶν Ὁμηρικῶν ποιημάτων παρέλαβε, βλ. Inghirami, Galleria omerica, Fiesole, 1831—1836.—Overbeck, Bildwerke und troischen Heldenkreis, Stuttgart, 1857. —Schneider, Der Troische Sagenkreis in der aeltesten griech. Kunst, Leipsig, 1886,—Baumeister, Denkmaeler, ἐν λέξ. Ilias, Odysseus und Odysseia, κτλ.

[2] Παρὰ Διογένει τῷ Λαερτίῳ (Ι', 2) βλέπομεν ὅτι ἡ ἑρμηνεία τῆς Θεογονίας παρεῖχεν ἐνίοτε τοῖς διδασκάλοις δυσχερείας. Ὁ Διογένης διηγεῖται ὅτι ὁ Ἐπίκουρος δεκατετραετὴς ὢν ἐτράπη πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ἅτε οὐδενὸς γραμματιστοῦ δυνηθέντος ν' ἀποκριθῇ εἰς τὰς περὶ τοῦ Χάους τοῦ Ἡσιόδου ἐρωτήσεις αὐτοῦ.

Χαλεπώτερον εἶναι νὰ ἐκθέσωμεν τὰ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Ὁμήρου ὠφελήματα· οὐχὶ διότι δὲν διαβλέπομεν ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ τῇ Ὀδυσσείᾳ πολλὰ μαθήματα, ἐξ ὧν ἡ νεότης ἠδύνατο νὰ ὠφεληθῇ, ἀλλ' ἕνεκα τῆς ποικιλίας αὐτῆς καὶ τῆς περιπλοκῆς τῆς διδασκαλίας. Παρὰ τοῖς ἠθικολόγοις, ὡς τῷ Ἡσιόδῳ καὶ τῷ Θεόγνιδι, ἡ σοφία παρίστατο ὑπὸ ἁπλῆν μορφήν· ἐβασίζετο ἐπὶ τῶν γνωμικῶν, ἐπὶ τῶν μεστῶν ἐννοίας στίχων, ὧν ἐκ τῆς μελέτης κατενόουν σὺν τῷ χρόνῳ τὴν ἐν αὐτοῖς πεπυκνωμένην ἐμπειρίαν. Παρ' Ὁμήρῳ, οὐδὲν τοιοῦτον. Αἱ ἄμεσοι συμβουλαὶ εἰσὶ σπάνιαι· διότι παρ' αὐτῷ ἰδίᾳ ἀπαντᾷ τὸ ἀσταθὲς θέαμα τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν. Τοιοῦτον δὲ ἔργον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐννοηθῇ ἐκ πρώτης ὄψεως ὑπὸ τῶν παίδων, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ ἑρμηνευθῇ αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Αἱ ἑρμηνεῖαι αὗται ἦσαν τοσοῦτο μᾶλλον ἀναγκαῖαι, ὅσον ἀπεδίδοντο τῷ Ὁμήρῳ κεκρυμέναι γνῶμαι, χρήζουσαι πρὸς κατανόησιν σπουδαίας ἑρμηνείας. Ὁ Πρωταγόρας, παρὰ Πλάτωνι, νομίζει ἑαυτὸν σοφιστὴν ὑποκρύψαντα ἐκ συνέσεως ὑπὸ ποιητικὰ προσχήματα βαθεῖαν διδασκαλίαν [1]. Τίνι τρόπῳ ὁ διδάσκαλος κατώρθου νὰ ὑποδεικνύῃ τοῖς μαθηταῖς τὰς μυστικὰς ταύτας γνώμας ; Διὰ τίνων παρατηρήσεων συνώδευε τὴν ἀνάγνωσιν τῶν τεμαχίων, ἐφ' ὧν ἤσκει τό τε πνεῦμα καὶ τὴν μνήμην τῶν μαθητῶν ; Τὰς λεπτομερείας ταύτας ἀγνοοῦμεν δυστυχῶς. Ἀλλ' ἀναμφιβόλως προσεῖχεν ὅπως καταδεικνύῃ τὰς ὑπὸ τῶν Ὁμηρικῶν ἡρώων ἐκτελεσθείσας μεγάλας πράξεις. Μεταξὺ τῶν ἡρώων περὶ τοῦ Ἀχιλλέως ἐγίγνετο, ὡς εἰκός, συχνότερον λόγος, «ὅτι ἡ Ἰλιὰς κάλλιον εἴη ποίημα τῷ Ὁμήρῳ ἢ ἡ Ὀδύσσεια, τοσούτῳ δὲ κάλλιον, ὅσῳ ἀμείνων Ἀχιλλεὺς Ὀδυσσέως εἴη [2]». Ἡ πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ Πηλέως προτίμησις αὕτη φαίνεται βεβαιουμένη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος. Ἐκπλήσσεταί τις ἀναγιγνώσκων τὴν Πολιτείαν περὶ τῶν ἀπείρων ὑπαινιγμῶν τοῦ συγγραφέως πρὸς τὰς τελευταίας ῥαψῳδίας τῆς Ἰλιάδος [3], αἵτινες ἀκριβῶς ἀναφέρονται ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους εἰς τὸν Ἀχιλλέα. Ὁ φό-

[1] Πλάτων. Πρωταγ. σ. 316 D.

[2] Πλάτων. Ἱππίας Ἐλάσσων, σ. 363 B.

[3] Πλάτων. Πολιτ. σ. 378 D. Ἰδ. Γ', σ. 388 A—C, σ. 391 A—C κτλ.

νος τοῦ Πολυδώρου, τοῦ νεωτάτου τῶν υἱῶν τοῦ Πριάμου, ἡ κατὰ τοῦ Ξάνθου πάλη, ἡ καταδίωξις τοῦ Ἕκτορος καὶ ἡ λυπηρὰ μονομαχία ἡ περατουμένη διὰ τοῦ θανάτου τοῦ ὑπερασπιστοῦ τῆς Τροίας, ἡ κηδεία τοῦ Πατρόκλου καὶ οἱ πρὸς τιμὴν αὐτοῦ τελούμενοι ἀγῶνες, ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Πριάμου εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ὑποδοχή, ἧς τυγχάνει ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ ἐχθροῦ αὐτοῦ, ἰδοὺ τὰ συμβάντα, περὶ ἃ περιστρέφονται αἱ ῥαψῳδίαι αὗται. Ἥρως αὐτῶν εἶναι ὁ Ἀχιλλεύς, οὗ ἡ ἀνδρεία, ἡ ἐκδίκησις, ἡ λύπη, ὁ ἔλεος ἐφέλκονται τὴν προσοχήν. Ἐκλέγων ὁ Πλάτων πρὸς ἐπίκρισιν μεταξὺ τοσούτων ἄλλων τὰ μέρη ταῦτα δὲν πράττει τοῦτο τυχαίως, ἀλλὰ διότι ταῦτα προθυμότερον ἐδιδάσκοντο εἰς τοὺς παῖδας. Μὴ ὁ Ἀχιλλεὺς δὲν ἦτο ὁ ἰδεώδης μαχητής, ἡ ζῶσα προσωποποίησις τοῦ θάρρους, τῆς ἰσχύος, τῆς εὐστροφίας, τῆς καλλονῆς ;

Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἥρωες διεμοιράζοντο μετ' αὐτοῦ τὸ πλεονέκτημα τοῦ νὰ παρίστανται ὡς ὑπόδειγμα εἰς τοὺς νεανίας. Ἔχομεν κακήν τινα σύνοψιν τῆς Ἰλιάδος εἰς στίχους λατινικούς, συντεθεῖσαν ἐπὶ Τιβερίου ὑπό τινος Ἰταλικοῦ, ἐπαγγελομένου, ὡς φαίνεται, τὸν διδάσκαλον [1]. Ἐν τῷ ποιήματι τούτῳ ἡ μᾶλλον ἀναπτυσσομένη ῥαψῳδία εἶναι ἡ Ε, ἐν ᾗ ἐκτίθεται ἡ ἀριστεία τοῦ Διομήδους. Ἦτο πιθανώτατα ἠχὼ τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως. Γνωστὴ ἡ ἐπιτυχία τῆς Ἑλληνικῆς μεθόδου ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ ἀγωγῇ. Εἰσαχθεῖσα εἰς Ῥώμην ἐπὶ τῶν Σκιπιώνων ἀπαντᾷ ἔτι κατά τι τροποποιηθεῖσα ἐπὶ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς δημοκρατίας καὶ μέχρι τῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὅτε ὁ Ὁράτιος ὑπὸ τὴν ῥάβδον τοῦ ὀργίλου Ὀρβιλίου ἐκμανθάνων τὴν Ὀδύσσειαν τοῦ Λιβίου Ἀνδρονίκου ἐποίει ὅ,τι τετρακόσια πρὸ αὐτοῦ ἔτη οἱ νεαροὶ Ἕλληνες ἐν τοῖς τῶν Ἀθηνῶν σχολείοις. Ὁ Ἰταλικὸς λοιπὸν ἀκολουθεῖ ἀρχαίᾳ τινὶ συνηθείᾳ ἐμμένων εἰς τὰς μάχας τοῦ Διομήδους ἐν τῷ τρωϊκῷ πεδίῳ· ἡ ἀσυνήθης τοῦ λόγου εὔρυθμος μεθ' ἧς ἀφηγεῖται αὐτάς, δεικνύει ὅτι οἱ Ἕλληνες, ὡς καὶ οἱ Ῥωμαῖοι, σφόδρα περὶ αὐτὰς ἐσπούδαζον καὶ ὅτι τὸ μέρος τοῦτο τῆς Ἰλιάδος ἦτο ἐξ ἐκείνων ὅσα οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι διδάσκαλοι ἐνόμιζον ἀναγκαιότατον νὰ καταστήσωσι γνωστὰ τῇ νεότητι [2].

[1] Βλ. περὶ τοῦ ποιήματος τούτου, E. Plessis. De Italici Iliade latina, μετὰ ἐκδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἰταλικοῦ, Παρίσιοι, 1885.

[2] Ἡ σπουδαιότης, ἣν ἀπέδιδον οἱ Ἀθηναῖοι τῷ Διομήδῃ, φαίνεται μαρτυρουμένη ὑπὸ τῆς περιφήμου κύλικος τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου, τῆς φερούσης διπλῆν ὑπογραφὴν τοῦ Ὄλτου καὶ τοῦ Εὐξιθέου. Ἐπί τινος τῶν πλευρῶν τῆς κύλικος ταύτης εἰκονιζούσης τὴν περὶ τὸ σῶμα τοῦ Πατρόκλου μάχην, παρίσταται, ὡς ἐν Ὁμήρῳ (Ἰλιὰς Ρ), ὁ Αἰνείας καὶ ὁ Αἴας, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ Μενελάου ὁ Διομήδης. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπόδειξις τῆς δημοτικότητος τοῦ ἥρωος τούτου ; Βλ. Furtwængler, Beschreibung, 2264. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 135, 1.

Ἐκ τῶν προτιμωμένων τούτων θεμάτων ἦτο ὡσαύτως, πιθανώτατα, ἡ μετριοφροσύνη τῶν ἡρώων τοῦ Ὁμήρου, ἡ ἁπλότης τῶν ἠθῶν αὐτῶν. Ὁ Ἀθήναιος θαυμάζει τὴν λιτότητα αὐτῶν καὶ βεβαιοῖ, ὅτι τρώγουσιν ἁπλῶς ὅπως καταπαύσωσι τὴν πεῖναν [1]. Πολὺ πρὸ αὐτοῦ οἱ γραμματισταὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐποίουν πιθανῶς τὴν αὐτὴν παρατήρησιν καὶ ὡς ὑπόδειγμα τοῖς μαθηταῖς αὐτῶν ἔφερον τὴν λιτότητα τῶν ὁμηρικῶν δείπνων. Πιθανῶς καθίστων αὐτοὺς ὡσαύτως προτεκτικοὺς ἐπὶ τοῦ κάλλους λόγων τινῶν, ὡς τῶν τοῦ Διομήδους πρὸς τὸν συμμαχητὴν Σθένελον, ὅπως κωλύσῃ αὐτὸν ν' ἀποκριθῇ παραφόρως εἰς τὰς ἐπιπλήξεις τοῦ Ἀγαμέμνονος.

Τέττα,

λέγει ὁ υἱὸς τοῦ Τυδέως, ῥίπτων ἄγριον βλέμμα πρὸς τὸν Σθένελον,

σιωπῇ ἧσο, ἐμῷ δ' ἐπιπείθεο μύθῳ·
οὐ γὰρ ἐγὼ νεμεσῶ Ἀγαμέμνονι, ποιμένι λαῶν,
ὀτρύνοντι μάχεσθαι ἐϋκνήμιδας Ἀχαιούς·
Τούτῳ μὲν γὰρ κῦδος ἅμ' ἕψεται, εἴ κεν Ἀχαιοὶ
Τρῶας δηώσωσιν ἕλωσι τε Ἴλιον ἱρήν,
τούτῳ δ' αὖ μέγα πένθος Ἀχαιῶν δηωθέντων.
ἀλλ' ἄγε δὴ καὶ νῶϊ μεδώμεθα θούριδος ἀλκῆς [2].

Τοιαῦται ἦσαν προσέτι αἱ ἐπιπλήξεις, ἃς ὁ Ὀδυσσεὺς ἀπευθύνει εἰς ἑαυτόν, ὅτε κεκλιμένος ἐν τῷ προδόμῳ τοῦ ἀνακτόρου αὐτοῦ καὶ διαλογιζόμενος τὸν ὄλεθρον τῶν μνηστήρων βλέπει τὰς ἀπίστους δούλας μεταβαινούσας μετὰ γελώτων παρὰ τοῖς ἐρασταῖς αὐτῶν, αἰσθάνεται δ' ἐπὶ τῇ θέᾳ αὐτῶν ὅτι «εὐρύνετο θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι φίλοισιν»

[1] Ἀθήναιος, Α', σ. 8 Ε—11 Β.

[2] Ἰλιάδ. Δ', 412 καὶ ἑφ. Βλ. τὸ ἐγκώμιον, ὅπερ ποιεῖται ὁ Πλάτων τοῦ χωρίου τούτου, Πολιτ. Γ', σ. 389 Ε.

Τέτλαθι δή, κραδίη· καὶ κύντερον ἄλλο ποτ' ἔτλης.
ἤματι τῷ ὅτε μοι μένος ἄσχετος ἤσθιε Κύκλωψ
ἰφθίμους ἑτάρους· σὺ δ' ἐτόλμας, ὄφρα σε μῆτις
ἐξάγαγ' ἐξ ἄντροιο ὀϊόμενον θανέεσθαι [1].

Ἡ ζωηρὰ αὕτη ἀποστροφὴ ἑρμηνευομένη, ὡς προσῆκεν, ὑπερέβαινε πάντα τὰ ἀξιώματα τῶν γνωμικῶν καταδεικνύουσα τῇ νεότητι, ὑπὸ μορφὴν δραματικήν, τί δύναται ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς καὶ τίνων ἐγκωμίων ἄξιος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁ ἀντιτάσσων στερρὰν θέλησιν εἰς τὰς πρώτας καὶ θορυβώδεις τοῦ πάθους ὁρμάς. Εὐφυεῖς παραλληλισμοὶ τῶν ἡρώων συνέτεινον, φαίνεται, πρὸς διάπλασιν τῆς κρίσεως τῶν παίδων. Ὁ διάλογος τοῦ Πλάτωνος ὁ ἐπιγραφόμενος *Ἱππίας Ἐλάσσων*, ἐν ᾧ ὁ σοφιστὴς Ἱππίας ὁ Ἠλεῖος ἐρίζει πρὸς τὸν Σωκράτην περὶ τῆς σχετικῆς ἀξίας τοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τοῦ Νέστωρος, δύναται νὰ παράσχῃ ἔννοιαν τῶν συγκρίσεων, ἐν αἷς διεφαίνετο ψυχολογία τις συχνάκις λεπτὴ καὶ ἀγχίνους. Τοιαῦται συγκρίσεις ἦσαν ἄλλως τε συνήθεις τοῖς Ἕλλησι. Γνωστὸν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος οὕτω τελειώνει τὴν καλὴν περὶ τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος ἀφήγησιν αὐτοῦ: «Ἐν δὲ τῇ ναυμαχίῃ ταύτῃ ἤκουσαν Ἑλλήνων ἄριστα Αἰγινῆται, ἐπὶ δὲ Ἀθηναῖοι, ἀνδρῶν δὲ Πολύκριτός τε ὁ Αἰγινήτης καὶ Ἀθηναῖοι Εὐμένης τε ὁ Ἀναγυράσιος καὶ Ἀμεινίης Παλληνεύς [2]». Ἐὰν ἐποίουν ταύτας ἕνεκα τῆς φυσικῆς λεπτότητος ἢ ἐὰν πρέπει νὰ διίδωμεν ἐν αὐταῖς τὴν ἐπίδρασιν τῶν δημοσίων ἀγώνων, σπουδαιοτάτων ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν, οἱ Ἕλληνες ἠρέσκοντο ποιοῦντες τὰς τοιαύτας συγκρίσεις, ἠδύνοντο εἰς τὰς λεπτὰς ταύτας σταθμίσεις, τὰς ὁδηγούσας εἰς τὴν κατάταξιν τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀρετῆς [3].

[1] Ὀδυσσ. Υ', 18 καὶ ἑφ. Καὶ τὸ χωρίον τοῦτο ἐγκωμιάζει ὁ Πλάτων, ἐν πολιτείᾳ, 5, 6. 360 D.

[2] Ἡρόδοτος, Η', 93.

[3] Ἐκ τῆς πρὸς τὰς ἠθικὰς συγκρίσεις κλίσεως ἀνεφάνησαν οἱ Παράλληλοι Βίοι τοῦ Πλουτάρχου. Τὰ ἀνωτέρω, καλῶς ἐννοητέον, δὲν εἶναι ἀλλ' ἢ καθαρὰ εἰκασία. Τῶν εἰδήσεων ἐλλειπουσῶν περὶ τῶν μέσων, οἷς ἐχρῶντο οἱ διδάσκαλοι κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ Ὁμήρου εἰς τοὺς νεαροὺς αὐτῶν ἀκροατάς, περιοριζόμεθα νὰ ζητήσωμεν ἐν τῷ Πλάτωνι δείγματά τινα ἁπλούστατα ὁμηρικῆς κριτικῆς, ὅπως συμπεράνωμεν ἐκ τῶν σχολιαστικῶν τούτων δοκιμίων, ὅτι τοιοῦτος ἦτο ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐδιδάσκετο ἐν τοῖς σχολείοις.

Ὁ Ὅμηρος περιεῖχε ἀμεσωτέρας διδασκαλίας· π. χ. ἐξ αὐτοῦ ἤντλουν γνώσεις ἱστορικάς. Ὁ κατάλογος τῶν νεῶν, ὁ κατέχων πλέον τῶν τριῶν τετάρτων τῆς Β' ῥαψῳδίας τῆς Ἰλιάδος, ἦτο πολύτιμος ἐπιτομή, ἐν ᾗ ὁ παῖς ἐδιδάσκετο τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχαίων βασιλέων, τῶν βασιλευσάντων ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ἀσίᾳ. Δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ἡ μακρὰ αὕτη ἀπαρίθμησις, ἡ ἀγονωτάτη φαινομένη ἡμῖν, ἥτις ἀδίκως καθ' ἡμᾶς ὑπολαμβάνεται ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς τὸ ἀρχικὸν τοῦ ποιήματος σχέδιον, ἦτο ἐκ τῶν χωρίων τῶν κατὰ προτίμησιν διδασκομένων εἰς τοὺς παῖδας [1], ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ χώρου, ὃν κατέχει ἐν τῇ περιλήψει τοῦ Ἰταλικοῦ. Οὐδαμῶς ἀκολουθῶν τὸν Ὅμηρον κατὰ πόδα ὁ ἀδόκιμος Λατῖνος, προσπαθεῖ καταφανῶς νὰ μὴ ἀπομακρυνθῇ κατὰ τοῦτο τοῦ ὑποδείγματος αὐτοῦ [2]. Οἱ Ῥωμαῖοι λοιπὸν ἰδίαν ὅλως ἀπέδιδον σπουδαιότητα εἰς τὴν μονότονον ταύτην ἀπαρίθμησιν, πιθανώτατα δὲ καὶ τοῦτο ἦτο προσέτι ἀνάμνησις τῆς Ἑλληνικῆς ἀγωγῆς. Ἀλλ' ὁ Ὅμηρος ἦτο ἀσφαλὴς ὁδηγὸς ἰδίᾳ περὶ τὰ πολεμικά. Ἐν αὐτοῖς γνωρίζει τὴν ὑπεροχὴν αὐτοῦ ὁ Αἰσχύλος ἐν τοῖς Βατράχοις τοῦ Ἀριστοφάνους [3]. Ὡς οἱ εἰς τὸν μυθικὸν Ὀρφέα ἀποδιδόμενοι στίχοι ἐμύουν τοὺς νεανίας μυστηριώδεις τινὰς τελετάς [4], οὕτω καὶ ὁ Ὅμηρος ἐδίδασκε τὴν τέχνην τοῦ ὁπλίζεσθαι καὶ μάχεσθαι ἐν καλῇ ταξει. Τίς γιγνώσκει ἐὰν αἱ περιγραφαὶ περὶ τοῦ καταχθονίου κόσμου, ἃς περιέχει ἡ Ὀδύσσεια, ἡ περιγραφὴ τῶν βασάνων, ἃς ὑφίστανται ὁ Τιτυός, ὁ Σίσυφος, ὁ Τάνταλος, δὲν ἐνομίζοντο ὠφέλιμοι τῆς μελλούσης ζωῆς ἀποκαλύψεις; Ὁ Πλάτων ποιεῖται μνείαν τῆς κλίσεως τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὰς τοιαύτας περιγραφάς [5]. Ἠρέσκοντο βεβαίως εἰς ταύτας οὐχὶ διότι αὗται ἐβύθιζον αὐτοὺς εἰς ἀόριστόν τινα μελαγχο-

[1] Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐμελετήθη ἀλλ' ἄνευ ἀπόδειξεων ὑπὸ τοῦ κ. Huit, Lettres chretiennes, 1880—1881, ἀρ. 4, νοέμβριος—δεκέμβριος, σ. 33.

[2] Ἡ Β' ῥαψῳδία τῆς λατινικῆς Ἰλιάδος, ἡ περιέχουσα τὸν κατάλογον τῶν νεῶν, κατὰ ὀκτὼ μόνον στίχους ὑστερεῖ τῆς πέμπτης, τῆς ἀφιερωμένης εἰς τὴν ἀριστείαν τοῦ Διομήδους.

[3] Ἀριστοφ. Βάτραχοι, 1034 καὶ ἑφ.

[4] Ἀριστοφ. Βάτραχοι, 1032. Ὁ αὐτὸς (1033) μνημονεύει καὶ τὸν Μουσαῖον, ἀλλ' ἡ εἰδικὴ φύσις τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ποιημάτων δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦτο ἐκ τῶν συνήθων ἐν τοῖς σχολείοις ἀναγνωσμάτων. Βλ. περὶ Ὀρφέως Ἄλεξιν παρ' Ἀθηναίῳ, Δ', σ. 164, C.

[5] Πλάτων. Πολιτ. Γ', σ. 387 Β.

λίαν (οἱ Ἕλληνες οὐδόλως ἐγνώρισαν τὸ αἴσθημα τοῦτο), ἀλλὰ διότι θὰ ἐφέροντο ἡμέραν τινὰ αἰφνιδίως εἰς τὰς σκυθρωπὰς ταύτας χώρας, τὰς ὑποκείμενον οὖσας αἰωνίου περιεργίας [1].

Σαφῆ ἢ ἀσαφῆ τὰ μαθήματα τοῦ Ὁμήρου ἦσαν, ὡς βλέπομεν, ποικιλώτατα. Ἦτο ὁ παγκόσμιος διδάσκαλος, ὁ πανδαήμων ποιητής, ἐξ οὗ τὰ πάντα ἠδύνατό τις νὰ διδαχθῇ. Οὕτως ἑρμηνεύεται ἡ θέσις, ἣν κατεῖχεν ἐν τῇ ἀγωγῇ καὶ ὁ λαμπρὸς ἔπαινος «ὡς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν», ὃν ἠρέσκοντο νὰ ἀποδίδωσιν αὐτῷ κατὰ Πλάτωνα οἱ ἐπαινέται αὐτοῦ [2]. Τὸ πρὸς ἑρμηνείαν στάδιον ἦτο ἄπειρον· ἕκαστος ἡρμήνευε κατ' ἴδιον τρόπον καὶ κατ' ἴδιον πνεῦμα, ἡ δ' ἐπιστήμη, ἣν περιεῖχεν ἐν σπέρματι, οὐδὲν εἶχεν ὅριον καὶ ἑκάστη γενεὰ νέους ἀνεκάλυπτε θησαυρούς. Ὅ τι δ' ἀνεζήτουν πρὸ παντός, ἦσαν τὰ ἠθικὰ διδάγματα. Πρὸς ἡμᾶς ἡ Ἰλιὰς καὶ ἡ Ὀδύσσεια εἶναι ἔργα ζῶντα, ἐν οἷς ἀναζῇ ἐν τῇ χάριτι αὐτοῦ τὸ πνεῦμα ἀφελοῦς φυλῆς παραδεδομένης εἰς τὰς ἐντυπώσεις αὐτῆς. Γιγνώσκομεν ὅτι ὁ Ὅμηρος δὲν ἐσκόπει νὰ διδάξῃ τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι περιέγραψε τὰ αἰσθήματα αὐτοῦ ἄνευ οὐδενὸς ἄλλου σκοποῦ, εἰμὴ ὅπως συναισθανθῶσιν αὐτὰ οἱ ἀκροαταὶ οἱ ἡδόμενοι ἐκ τῆς ἀκροάσεως τῶν στίχων αὐτοῦ. Ἡ πραγματικότης αὕτη τοῦ ἔνθου τούτου ἀοιδοῦ ὀλίγον μέλει ἡμῖν· ἐὰν ὁ Ὅμηρος ὑπῆρξεν ἢ ἐὰν αὐτὸς καὶ αἱ τύχαι αὐτοῦ προῆλθον ἐκ βραδείας τινὸς καὶ ἀσυνειδήτου ἐργασίας τῆς φαντασίας τῶν λαῶν, εἶναι πρόβλημα οὐδαμῶς σχεδὸν ἀπασχολοῦν ἡμᾶς σήμερον. Βλέπομεν μόνον ἀρχαίαν καὶ μεγαλοπρεπῆ ποίησιν ἀπολλυμένην ἐν σκοτεινῷ παρελθόντι· λαμπρὰς ἀφηγήσεις στιχουργηθείσας ὑπὸ ἀφελῶν ψυχῶν, αἵτινες παρεδέχοντο ταύτας ὡς ἀληθείας καὶ ἤδοντο ἀκούουσαι αὐτάς. Οὐδεμία προμελέτη, οὐδεὶς λογισμός, οὐδεμία ἐπιθυμία νὰ καταστήσῃ τὴν ἀνθρωπότητα κρείσσονα ἢ εὐδαιμονεστέραν, οὐδεμία θέλησις νὰ ἠθικοποιήσῃ ἢ νὰ ὠφελήσῃ, ἀλλὰ ταχεῖα φορὰ συνεπιφέρουσα τὰ πνεύματα εἰς τὰς ἰδεώδεις χώρας, ἐν αἷς ἐτελεῖτο ἰδεώδης τις σύλληψις τοῦ βίου, ἐν αἷς ἡ σκέψις μετεμορφοῦτο εἰς εἰκόνας, ἐν αἷς ἡ

[1] Ἡ πρὸς τὰς τοιαύτας περιγραφὰς κλίσις ἑρμηνεύει τὴν μεγάλην τῶν *Βατράχων* ἐπιτυχίαν. Βλ. περὶ τούτου τὴν εὐφυᾶ ὑπόθεσιν τοῦ Weil, Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France, XV, σ. 98 καὶ ἑφ.

[2] Πλάτων. Πολιτ. ι', σ. 606 Ε

διάνοια καθίστατο ποίησις, ποίησις μάλιστα περιέχουσα ἐν ἑαυτῇ τὸ τέλος αὐτῆς, ἐπειδὴ ἦτο ἡ εὐαίσθητος καὶ κεχρωσμένη τῆς συνειδήσεως τῶν γηραιῶν ἐκείνων αἰώνων μορφή. Τοιαύτη ἡ γνώμη ἡμῶν περὶ Ὁμήρου. Ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι ἄλλως ἐνόουν αὐτόν. Οὐ μόνον παρ' αὐτοῖς ὁ Ὅμηρος ἦτο πρόσωπον, οὗτινος δὲν ἠμφεσβήτουν τὴν ὕπαρξιν, ἀλλ' ὑπελάμβανον αὐτὸν σοφὸν ἄδοντα ὅπως ἐμπνεύσῃ τοῖς ὁμοίοις αὐτοῦ τὸν ἔρωτα τῆς ἀρετῆς καὶ διδάξῃ αὐτοὺς τὰς τέχνας. Οὐδαμῶς ἐφρόνουν ὅτι εἶχε τὴν ἀφιλοκέρδειαν τὴν καθ' ὑπερβολὴν ἡδύνουσαν ἡμᾶς, ἀλλ' ἀπέδιδον αὐτῷ, ὡς καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ τῶν Μουσῶν εὐνοουμένοις, τὸν ἐσκεμμένον σκοπὸν τοῦ διαφωτίσαι καὶ διδάξαι· ἐνόμιζον αὐτὸν ἠθικολόγον ἀπαύστως ἀσχολούμενον νὰ ὁδηγήσῃ τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὴν εὐθεῖαν ὁδόν, οὗ ἡ πάντοτε νεάζουσα σοφία ἥρμοζεν εἰς πάντα χρόνον [1]· ἐξ οὗ καὶ ἡ προθυμία αὐτῶν νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὰ σχολεῖα.

Πλάνη θέλει εἶναι νὰ πιστεύσωμεν ὅτι πλὴν τῶν ποιημάτων τοῦ Ὁμήρου δὲν ἀνεγίγνωσκον καὶ ἄλλα. Τὰ τῶν κυκλικῶν, σήμερον ἀπολεσθέντα, ὧν τὰ μὲν ἦσαν χρήσιμα ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἰλιάδα, τὰ δὲ ἀπετέλουν τὴν συνέχειαν, καὶ αἱ διηγήσεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς ἀρχαίους τῶν Θηβῶν πολέμους, ἦσαν λίαν δημώδεις, ὥστε δὲν παρημελοῦντο ὑπὸ τῶν νεανιῶν. Γνωστὸν ὁπόσα ἐξ αὐτῶν παρέλαβε κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἡ δραματικὴ φιλολογία καὶ ὁπόσον ἐξ αὐτῶν ἐνεπνεύσθησαν αἱ τέχναι, μάλιστα δὲ ἡ ζωγραφική [2]. Τὰ ποιήματα ταῦτα βεβαίως κατελέγοντο μεταξὺ τῶν διδασκομένων εἰς τοὺς παῖδας· ὁ Ἀρκτῖνος καὶ ἡ Ἰλίου Πέρσις, ὁ Στασῖνος καὶ τὰ Κύπρια ἔπη ἦσαν ἐκ τῶν συνήθων ἀναγνωσμάτων· βραδύτερον δὲ ἠσχολοῦντο περὶ τὰς νεωτέρας ἐποποιΐας· οὕτως ὁ Ἄλεξις παρ' Ἀθηναίῳ διηγεῖται ὅτι ἀνεγίγνωσκον τὴν Περσηΐδα τοῦ Χοιρίλου [3].

[1] Βλ. τοὺς γνωστοὺς στίχους τοῦ Ὁρατίου—Epistolæ, I, 2, 1 καὶ ἑφ.

[2] Bergk, Griech. Literaturgeschichte, II, σ. 61 καὶ ἑφ.

[3] Ἀθήναιος, Δ', σ. 164 C. Περὶ τῶν ἐπικῶν ἀποσπασμάτων, ἅτινα ἀπήγγελον οἱ μαθηταί, βλ. τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Τέω, C. I. G, 3088. Αἱ ἀπαγγελίαι αὗται ἐσημαίνοντο διὰ τῆς λέξεως *ὑποβολή*. Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς λέξεως βλ. Boeckh, Corpus, II, σ. 675—678. Maurice Croiset, Hist. de la liter. grecque, I, σ. 416, σημ. 1. Ἐν Χίῳ ἡ αὐτὴ ἄσκησις ἐκαλεῖτο *ῥαψῳδία* : βλ. C. I. G. 2214. Dittenberger, Sylloge, 350. Τοιαύτη ἦτο ἡ ἔκφρασιν, ᾗ ἐχρῶντο ἐν Ἀθήναις λαλοῦντες περὶ τῶν ποιητικῶν ἀπαγγελιῶν τῶν Ἀπατουρίων : βλ. Πλάτων. Τιμαῖον, σ. 21 Β.

Τοιαύτη ἡ διδασκαλία τῆς ποιήσεως παρὰ τῷ γραμματιστῇ. Ἀλλὰ μόνον οἱ ποιηταὶ διέπλασσον τὸ πνεῦμα καὶ τὰ ἤθη τῶν παίδων; Ἀπηγορεύετο αὐτοῖς ἡ ἀνάγνωσις τῶν πεζῶν συγγραφέων; Ἐπιγραφή τις περιέχει κατάλογον, ἠκρωτηριασμένον δυστυχῶς, συγγραμμάτων τινῶν χρησίμων τοῖς ἐφήβοις ὡς ἀναγνωστικῶν βιβλίων [1]. Μεταξὺ τῶν ὀνομάτων ποιητῶν, οἷοι ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Κράτης, ὁ Δίφιλος, ἐπιγραφῶν τραγῳδιῶν, οἷαι ὁ Μελέαγρος καὶ ὁ Ἀλκμέων τοῦ Εὐριπίδου, ἀπαντῶσιν αἱ δημηγορίαι τοῦ Δημοσθένους καὶ τὸ Χρονικὸν Ἑλλανίκου τοῦ Μιλησίου. Ὁ κ. Κουμανούδης, ὁ πρῶτος ἐκδούς τὸ πολύτιμον τοῦτο μνημεῖον, διεῖδεν ἐν αὐτῷ, οὐχὶ ἄνευ λόγου, κατάλογον βιβλίων, προσενεχθέντων ὑπὸ τῶν ἐφήβων εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῶν γυμνασίων τινὸς αὐτῶν.

Γνωρίζομεν ὄντως, ὅτι ὑπῆρχεν ἐν τῷ Πρυτανείῳ βιβλιοθήκη, ἣν αἱ ἀλλεπάλληλοι τῶν ἐφήβων γενεαὶ διετέλουν πλουτίζουσαι διὰ βιβλίων τὰ δ' ἐφηβικὰ μάρμαρα ἐγκωμιάζουσι τοὺς νεανίας διὰ τὰς γενναίας αὐτῶν δωρεάς, αἵτινες κατέστησαν ἔθος [2]. Μὴ πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς συλλογῆς ταύτης; Δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν τοῦτο, ἀλλ' ὁπωσδήποτε πρόκειται περὶ βιβλιοθήκης προωρισμένης διὰ τοὺς ἐφήβους, ἡ δ' ἐπιγραφὴ ἡ τοῦτο μνημονεύουσα δὲν εἶναι προγενεστέρα τοῦ Α' αἰῶνος π. Χ. Ὥστε δὲν δύναται νὰ γνωρίσῃ τι ἡμῖν περὶ τῶν πεζῶν συγγραφέων, ὅτι ἐδιδάσκοντο δύο ἢ τρεῖς αἰῶνας πρότερον οἱ παῖδες ἐν τοῖς σχολείοις. Ἀλλὰ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀλέξιδος, οὗ πολλάκις ἐμνήσθημεν, ποιεῖται μνείαν ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῶν παίδων ἀναγιγνωσκομένων [3]. Διογένης ὁ Λαέρτιος δείκνυσιν ἡμῖν τὸν φιλόσοφον Διογένη δοῦλον καὶ παιδαγωγὸν παρὰ τῷ Κορινθίῳ Ξενιάδῃ, οὗτινος τὰ τέκνα ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν αὐτοῦ διδάσκονται πεζοὺς καὶ ποιητάς [4]. Πεζοὺς συγγραφεῖς προτείνει ν' ἀναγιγνώσκωσιν οἱ παῖδες ἐν τοῖς σχολείοις ἐν τῇ ἰδεώδει αὐτοῦ Πολιτείᾳ ὁ Πλάτων [5]. Οἱ πεζοὶ λοιπὸν συγγραφεῖς δὲν ἀπεκλείοντο τοῦ σχολείου· ἀλλὰ τίνες ἦσαν οὗτοι; Πιθανὸν οἱ παῖδες ἐδιδάσκοντο

[1] C. I. A. II, 992.

[2] C. I. A. II, 465, στ. 7—9. 468, στ. 25—26, 478, στ. 1. 480, στ. 23—24. 482 στ. 50.

[3] «Συγγράμματα παντοδαπὰ» Ἀθήν. Δ', σ. 164 C.

[4] Διογ. Λαέρτ. ΣΤ', 31.

[5] Πλάτ. Νόμοι, ζ', σ. 809 B—810 B.

τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου· ἴσως δ' ἡρμήνευον αὐτοῖς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα καὶ τὸν Θουκυδίδην. Περὶ πάντων τούτων ἀρκούμεθα εἰς εἰκασίας· ἀλλὰ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ ποίησις ἔμεινε πάντοτε τὸ κύριον τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν ὑποκείμενον. Γνωστοὶ οἱ καλοὶ οὗτοι στίχοι τοῦ Ὁρατίου:

> Os tenerum pueri balbumque poeta figurat;
> Torquet ab obscaenis jam nunc sermonibus aurem;
> Mox etiam pectus præceptis format amicis,
> Asperitatis et invidiæ corrector et iræ [1].

Ἡ ἀρχαιότης ὅλη συνεμερίσθη τὰ αἰσθήματα ταῦτα, ἅτινα ἀπετέλουν τὰς βάσεις τῆς παιδαγωγίας αὐτῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΜΟΥΣΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

Οὐδεὶς ὁ ἀγνοῶν ὁποῖον σπουδαῖον μέρος κατεῖχεν ἡ μουσικὴ ἐν τῇ τῶν Ἑλλήνων ἀγωγῇ. Εἰκόνιζε τὴν ἠθικὴν παίδευσιν ὑπὸ τὴν ἀρχαιοτάτην αὐτῆς ὄψιν, δικαίως δ' οἱ ποιηταὶ παρίστων αὐτὴν ὡς τὴν πρώτην ἀπόπειραν τῶν νομοθετῶν πρὸς ἐκπολιτισμὸν τῶν λαῶν, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐν τῇ πολιτείᾳ σπουδαιότης αὐτῆς. Ὁ Πλάτων μνημονεύει ὅτι κατὰ τὸν Δάμωνα, τὸν διδάσκαλον τοῦ Περικλέους, «εἶδος καινὸν μουσικῆς μεταβάλλειν εὐλαβητέον ὡς ἐν ὅλῳ κινδυνεύοντα· οὐδαμῶς γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων» [2]. Βεβαίως τὸ τοιοῦτον ἦτο παράδοξον, ἀλλ' ὅμως ὑπέκρυπτε βαθεῖάν τινα ἔννοιαν. Τοιαύτη ἦτο ἡ ἐνέργεια τῆς μουσικῆς ἐπὶ τῆς ψυχῆς καὶ τῶν ἠθῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ὥστε καὶ ἡ ἐλαχίστη μετατροπὴ τῶν νόμων, παρέβλαπτε τὴν ἠθικὴν τῆς πολιτείας ἰσορροπίαν. Ἀπόδειξις τὸ Σπαρτιατικὸν ἐκεῖνο ψήφισμα, καθ' ὃ ἡ γερουσία καὶ οἱ ἔφοροι παρήγγειλαν εἰς τὸν Μιλήσιον ποιητὴν Τιμόθεον, ἀκμάσαντα κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Δ' αἰῶνος, νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰς χορδὰς τῆς λύρας εἰς τὸν νενομισμένον ἀριθμόν, διατεινόμενοι ὅτι αἱ γενόμεναι πρὸς ποικιλίαν τῶν τόνων προσθῆκαι δια-

[1] Ὁρατίου Epistolæ, II, 1, 126 καὶ ἑξ.

[2] Πλάτων. Πολιτ. δ', σ 424 C.

φθείρουσι τὴν μουσικήν [1]. Γνωστὴ ἡ πατριωτικὴ ὀργὴ τοῦ ἐφόρου ἐκείνου, ὅστις «σκεπάρνῳ τὰς δύο τῶν ἐννέα χορδῶν» τὰς ὑπὸ τοῦ μουσικοῦ Φρύνιδος προστεθείσας εἰς τὴν λύραν, ἧς τέως ἐποιοῦντο χρῆσιν οἱ Σπαρτιᾶται, «ἐξέτεμε» ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι παρεβίαζε τὰ παλαιὰ ἤθη [2]. Ὅθεν ἡ μουσικὴ ἐν τῷ ἑλληνικῷ βίῳ ἦτο τι σπουδαιότατον [3]. Εἰς τί δὲ συνιστατο παρ' Ἀθηναίοις ἡ μουσικὴ παίδευσις, καὶ τί ἐξ αὐτῆς προσεδόκων ;

Α'.

Διδασκαλία τοῦ κιθαριστοῦ.—Αὐλός.—Λύρα.—Ἆσμα.

Ἡ μουσικὴ ἐν τοῖς σχολείοις προηγεῖτο τῆς φιλολογίας [4]. Ὅτε ὁ Σόλων παρήγγελλεν εἰς τοὺς πατέρας τῶν Ἀθηναίων νὰ διδάσκωσι τὰ αὐτῶν τέκνα μουσικὴν καὶ γυμναστικήν [5], ὑπελάμβανε πιθανῶς τὴν λέξιν μουσικὴν οὐχὶ ἐν τῇ εὐρείᾳ σημασίᾳ, ὑφ' ἣν συνεχῶς ὑπολαμβάνει αὐτὴν ὁ Πλάτων, ἀλλ' ὑπὸ τὴν περιωρισμένην ἔννοιαν, ἣν ἡμεῖς δίδομεν αὐτῇ· δηλαδὴ ἐνόει δι' αὐτῆς λυρικὰ ποιήματα ᾀδόμενα πρὸς λύραν. Καίτοι ἡ μουσικὴ ἦτο προτέρα, ἡ ἀγωγὴ δὲν ἤρχετο, ὡς εἴδομεν, ἀπ' αὐτῆς. Τὸ παιδίον ἐδιδάσκετο μουσικήν, ὡς ἐξεμάνθανεν ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν [6], ἐδίδασκε δ' αὐτὴν ὁ κιθαριστής. Πῶς δὲ ἐδίδασκε ταύτην ;

Ἡ λέξις *κιθαριστὴς* φαίνεται παραχθεῖσα οὐχὶ ἐκ τοῦ *κιθάρα*, ἀλλ' ἐκ τοῦ *κίθαρις*. Ὅθεν ὁ κιθαριστὴς ἦτο κυρίως εἰπεῖν ὁ διδάσκων τὸ κρούειν τὴν *κίθαριν*. Ἡ δὲ *κίθαρις*, κατ' Ἀριστόξενον τὸν Ταραντῖνον, δὲν ἦτο εἰμὴ ἡ λύρα, καὶ αἱ λέξεις *κίθαρις* καὶ *λύρα*

[1] Bergk: Griech. Literaturgeschichte, II, σ. 540, σημ. 58. Τοῦτο εἶναι ἄλλως τε ἀπόκρυφον, ἀλλὰ τὰ μνημονευόμενα γεγονότα φαίνονται πραγματικά.

[2] Πλουτάρχου Ἄγις, 10.

[3] Βλ. τὸν ἔπαινον τῆς μουσικῆς παρ' Ἀθηναίῳ ΙΔ', σ. 623 Ε—624 Β, σ. 628 Β—D, σ. 632 Β—C.

[4] Βλ. ἀν. σ. 152.

[5] Πλάτων. Κρίτων, σ. 50 D.

[6] Πλάτων. Πρωταγόρ. σ. 326 Α. Ἰδ. Ἀλκιβιάδ, σ. 106 Ε. Ἰδ. Νόμ. ζ', σ. 812 Β : ἆρ' οὖν οὐ μετὰ τὸν γραμματιστὴν ὁ κιθαριστὴς ἡμῖν προσρητέος ;

ἐσήμαινον τὸ αὐτὸ ὄργανον [1]. Γνωστὸν τὸ σύνηθες σχῆμα τῆς λύρας, ὡς παρίσταται ἐπὶ τῶν γραπτῶν μνημείων, μάλιστα δὲ τῶν γραπτῶν ἀγγείων. Ἰδοὺ ἡ τεχνικὴ περιγραφὴ τοῦ κ. Gevaert ἐν τῷ λαμπρῷ περὶ τῆς ἀρχαίας μουσικῆς συγγράματι αὐτοῦ· «Κατὰ τὴν κοινὴν γνώμην τὸ ἀντηχητικὸν κιβώτιον ἀπετελεῖτο ἐν ἀρχῇ ἐξ ὀστράκου χελώνης, ἐξ οὗ καὶ τὸ ποιητικὸν ὄνομα τῆς λύρας *χέλυς*, ἤτοι χελώνη. Ἐπὶ τῆς κοίλης ἐπιφανείας τοῦ ὀστράκου, κεκαλυμμένου ὑπὸ τεταμένου δέρματος, καὶ παραλλήλως τοῦ ἀντηχητικοῦ κιβωτίου, ὑψοῦντο δύο βραχίονες ἐλαφρῶς κεκλιμένοι καὶ στηριζόμενοι ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους αὐτῶν διὰ ζυγοῦ. Χορδαὶ ἐξ ἐντέρων προσηρμόζοντο ἐπὶ τοῦ ζυγοῦ διὰ σφηνῶν, φθάνουσαι μέχρι τῆς κατωτάτης ἄκρας τοῦ ὀργάνου. Μαγάδιόν τι χρήσιμον πρὸς ἀπομόνωσιν τοῦ κραδαστικοῦ μέρους τῶν χορδῶν καὶ παρεμπόδισιν ἐπαφῆς μετὰ τοῦ σώματος τοῦ ὀργάνου [2]». Αἱ πλεῖσται τῶν ἐπὶ τῶν ἀγγείων εἰκονιζομένων λυρῶν εἶναι ἑπτάχορδοι· εἶναι τὸ ἑπτάχορδον, οὗ τὴν ἀρχὴν ἀνέφερον εἰς τὸν Τέρπανδρον, ἀλλὰ βεβαίως γνωστὸν πρὸ αὐτοῦ [3]. Ἐνίοτε ὁ ἀριθμὸς τῶν χορδῶν ἠλαττοῦτο εἰς πέντε ἢ ἓξ χορδάς [4]· τότε δὲ ὁ τεχνίτης ἐλάμβανεν ὡς ὑπόδειγμα τὰς κοινὰς λύρας ἧττον πολυπλόκους ἐκείνων, αἷς ἐχρῶντο οἱ κιθαρισταὶ καὶ οἱ ἐξ ἐπαγγέλματος μουσικοί, καὶ ὧν ἡ χρῆσις ἐξετάθη πολὺ μετὰ τὰς τελευταίας τελειοποιήσεις, τὰς ἐπενεχθείσας εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ὀργάνων ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων ἀριστοτεχνῶν [5]. Πρέ-

[1] Gevaert, Histoire et théorie de la musique de l'antiquité, II, σ. 249, σημ. 3.

[2] Gevaert, ἔνθ. ἀν. σ. 249—250.

[3] O. Jahn, Beschreibung der Vasensammlung koenig Ludwigs, 259, 416, 1329.—Compte rendu de la commission imp. arch. pour l'année 1874, Saint—Pétersbourg, εἰκ. 23.— Ὀμ. IX, εἰκ. 30, εἰκ. 53 κτλ. βλ. τὰς ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος καὶ τοῦ Πιστοξένου εἰκονιζομένας λύρας, σ. 124, 126, 143, 144, εἰκ. 5, 6, 9, 10. Διὰ τὴν ἐν γένει κατασκευὴν τῶν λυρῶν βλ. Von Jan, Denkmæler de Baumeister, ἐν λέξ, Saiteninstrumente, σ. 1539 καὶ ἑφ.

[4] Millingen, Peintures antiques de vases grecs, εἰκ. 4.—Gerhard, Auserlesene griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 287, ἀρ 2, εἰκ 208—289, ἀρ. 2. Monumenti, I, εἰκ. 5, ἀρ. 2, εἰκ. 11. Ἰδ. II, εἰκ. 37. Ἰδ. IV, εἰκ. 34. Ἰδ. VIII, εἰκ. 43 ἀρ. 2 κτλ. Ἀπαντῶσι μάλιστα καὶ τετράχορδοι λύραι : βλ. Gerhard, ἔνθ. ἀν. IV, εἰκ. 288—289, ἀρ. 9, εἰκ. 320, ἀρ. 3.

[5] Gevaert, ἔνθ. ἀν. II, σ. 268 : «λύρας καὶ κιθάρας κατασκευῆς τραχείας

πει ἄλλως νὰ φυλλαττώμεθα τοῦ νὰ ὑπολαμβάνωμεν τὰς εἰκόνας τῶν ἀγγείων ὡς ἀποδείξεις αὐστηρᾶς ἀκριβείας. Ἀρκούμεθα δὲ εἰς ἓν μόνον παράδειγμα· αἱ ἐπὶ τῶν δύο ἀμφορέων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου λύραι τοῦ διδασκάλου καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ στεροῦνται τέλεον χορδῶν [1]· φανερὸν δὲ ὅτι ἡ εἰκὼν ἐνταῦθα δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα.

Ἐπί τινων γραπτῶν ἀγγείων εἰκονίζεται ἡ ἐννεάχορδος λύρα, ἧς ἡ ἐφεύρεσις ἀπεδίδετο Λάσῳ τῷ Ἑρμιονεῖ [2]· ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον εἶναι ἐξαίρεσις. Καὶ κατ' αὐτοὺς ἔτι τοὺς χρόνους, καθ' οὓς μετεχειρίζοντο ἔγχορδα ὄργανα πολὺ τελειότερα, ἡ μᾶλλον ἐν χρήσει λύρα ἦτο ἔτι ἡ τοῦ Τερπάνδρου· ταύτῃ ἐχρῶντο κατὰ προτίμησιν οἱ κιθαρισταὶ τοῦ Ε' καὶ Δ' αἰῶνος.

Ἡ δὲ κιθάρα ἦτο λύρα τελεία. «Ἐν ᾧ οἱ δύο βραχίονες τῆς λύρας ἦσαν ἐλαφρῶς κατεσκευασμένοι οὕτως ὥστε νὰ συμπίπτωσι πάντα τὰ βάρη τοῦ ὀργάνου πρὸς τὸ κάτω μέρος αὐτοῦ, τοὐναντίον ἐν τῇ κιθάρᾳ οἱ βραχίονες παριστῶσι μείζονα ἀνάπτυξιν καὶ χρησιμεύουσι καταφανῶς πρὸς ἐπαύξησιν τῆς ἀπηχήσεως. Ἡ ὑλικὴ κατασκευὴ ἀπαιτεῖ πλείονα μέριμναν, τὸ δ' ὄργανον ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ εἶναι λυσιτελέστερον τῆς λύρας [3]». Ἡ κιθάρα δὲν ἦτο ἐν χρήσει ἐν τοῖς σχολείοις. Ὁ Ἀριστοτέλης τάσσει αὐτὴν εἰς τὰ ὄργανα τὰ τοῖς παισὶ λίαν δυσχερῆ [4]. Μετεχειρίζοντο αὐτὰς εἰς τοὺς ἀγῶνας, ὅπου οἱ κιθαρῳδοὶ ἐχρῶντο αὐταῖς, ὅπως ὑποβοηθῇ τὴν φωνὴν αὐτῶν [5].

οὐκ ἐπαύσαντο μεταχειριζόμενοι οἱ κοινοὶ ἀοιδοί, ὡς καὶ παρ' ἡμῖν, ἕνα καὶ ἥμισυν αἰῶνα μετὰ τὴν ἐφεύρεσιν τῆς ποδοπλήκτου ἅρπας, οἱ πλανόδιοι μουσικοὶ φέρουσιν ἔτι τὴν διάτονον διηνεκοῦς ἦχου ἅρπαν.

[1] Βλ. ἀν. σ. 131, εἰκ. 7.

[2] Milingen, ἔνθ. ἀν εἰκ. 4. Monumenti III, εἰκ. 23.

[3] Gevaert, ἔνθ. ἀν. II, σ. 250. Βλ. δύο καλὰ δείγματα κιθαρῶν ἐν Monumenti, VIII, εἰκ. 42 καὶ IX, εἰκ. 17, ἀρ. 1. Millingen, ἔνθ. ἀν, εἰκ. 37. Gerhard, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 309, ἀρ. 1. Ἰδ. Etr. und Kamp. Vasenbilder, εἰκ. 3, εἰκ 18 κτλ.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 6, 5.

[5] Αἱ ἀπεικονίσεις τῶν κιθαρῳδῶν εἶναι συχνόταται ἐπὶ τῶν ἀγγείων. Βλ. ἐν Arch. Zeitung, XI, εἰκ. 52, ἀρ. 1, κιθαρῳδὸν στεφανούμενον ὑπὸ τοῦ ἀγωνοθέτου. Ἐν Gerhard, Etr. und Kamp Vasenbilder, εἰκ. A, ἀρ. 13—16 ἀμφορεῖς παναθηναϊκοὺς εἰκονίζοντας κιθαρῳδοὺς στεφανουμένους. Ἐν Compte rendu de la Commis, imp. arch. pour l'année 1875, Saint—Petesbourg, 1878, εἰκ. 5, ἀρ. 2 καὶ 4, κιθαρῳδὸν ᾄδοντα καὶ κιθαρῳδὸν στεφανούμενον. Γνωστὴ δὲ ἡ μεταξὺ τῶν λέξεων *κιθαρῳδὸς* καὶ *κιθαριστὴς* διαφορά. Ὁ κιθαρῳδὸς εἶναι ἀοιδὸς ὑποβοηθῶν ἑαυτὸν διὰ τῆς κιθάρας· ὁ κιθαριστὴς κατ' ἀρχὴν δὲν ᾄδει, τὸ δ' ὄργανον, ὅπερ κρούει ἢ διδάσκει, εἶναι ἡ κίθαρις, οὖσα, ὡς εἶπον ἤδη, ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν λύραν. Βλ. Saglio—Dictionnaire, ἐν λέξ. Citharista καὶ Citharoedus.

[1] Gevaert, ἔνθ. ἀν. II, σ. 245.

[2] Βλ. σ. 133, εἰκ. 8, ὡς καὶ πλείστας παραστάσεις βαρβίτων ἐν O. Jahn, Ueber Darstellungen griech. Dichter auf Vasenbildern, εἰκ. 1, ἀρ. 4, εἰκ. 2, ἀρ. 2, εἰκ. 3, ἀρ. 1, εἰκ. 4, ἀρ. 1, 4 καὶ 5, εἰκ. 5, ἀρ. 2, εἰκ. 7, ἀρ. 2. βλ. Gerhard, Etr. und Kamp. Vasenbildern, εἰκ. 8 καὶ 9. Monumenti, III, εἰκ. 12. Benndorf, Griech. und Sicil. Vasenbilder, εἰκ. 41, ἀρ. 2 κτλ.

[3] Βλ. εἰκ. 13, 14, 15. βλ. Gerhard, Auserlesene, Griech. Vasenbilder, εἰκ. 288—289, ἀρ. 9. Holwerda, Jahrb. des kais deutsch. arch. Instit, IV, σ. 26 κτλ.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 6, 6.

Μεταξὺ τῶν ὀργάνων τῶν ἀναφαινομένων ἐν τῇ ἀγωγῇ, κατατακτέα ἡ βάρβιτος, ὄργανον βαρείας διαπασῶν, προωρισμένη, ὡς ἡ κιθάρα, νὰ ὑποβοηθῇ τὸ ᾆσμα [1]. Ἡ βάρβιτος τεθεῖσα εἰς χρῆσιν ὑπὸ τῶν λυρικῶν τῆς Λέσβου καὶ τῶν εἰς τὴν σχολὴν αὐτῶν προσκεκολλημένων ποιητῶν ὡμοίαζε πολὺ πρὸς τὴν λύραν· ὡς ἡ λύρα ἔσχεν ὡς ἀντηχητικὸν κιβώτιον ὄστρακον χελώνης, ἀλλ' οἱ παραπλεύρως βραχίονες ἦσαν μακρότεροι περατούμενοι εἰς κοίλωμα ἠχηρότερον. Τὸ εἰκονιζόμενον μεταξὺ τῶν χειρῶν διδασκάλου τινὸς ἐπὶ τοῦ ἀμφορέως τοῦ Λονδίνου εἶναι βάρβιτος [2].

Μνημονεύσωμεν τέλος τοῦ αὐλοῦ, τοῦ εἰκονιζομένου ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος, τῶν ἀμφορέων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου καὶ ἄλλων πολλῶν ζωγραφιῶν [3]. Ὁ Ἀριστοτέλης τὴν χρῆσιν αὐτοῦ ἀναβιβάζει εἰς τοὺς μετὰ τὰ μηδικὰ χρόνους. Οἱ Ἕλληνες λέγει «σχολαστικώτεροι γινόμενοι διὰ τῆς εὐπορίας καὶ μεγαλοψυχότεροι πρὸς ἀρετήν, ἔτι τε πρότερον καὶ μετὰ τὰ Μηδικὰ φρονηματισθέντες ἐκ τῶν ἔργων πάσης ἥπτοντο μαθήσεως, οὐδὲν διακρίνοντες, οὐδ' ἐπιζητοῦντες· διὸ καὶ τὴν αὐλητικὴν ἤγαγον πρὸς τὰς μαθήσεις. Καὶ γὰρ ἐν Λακεδαίμονί τις χορηγὸς αὐτὸς ηὔλησε τῷ χορῷ, καὶ περὶ Ἀθήνας οὕτως ἐπεχωρίασεν, ὥστε σχεδὸν οἱ πολλοὶ τῶν ἐλευθέρων μετεῖχον αὐτῆς [4]. Τὸ αὐτὸ γεγονὸς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου, δεικνύοντος ἡμῖν τοὺς «ἐπιφανεστάτους» τῶν ἀττικῶν οἴκων, τὸν

[1] Gevaert, ἔνθ. ἀν. II, σ. 245.

[2] Βλ. σ. 133, εἰκ. 8, ὡς καὶ πλείστας παραστάσεις βαρβίτων ἐν O. Jahn, Ueber Darstellungen griech. Dichter auf Vasenbildern, εἰκ. 1, ἀρ. 4, εἰκ. 2, ἀρ. 2, εἰκ. 3, ἀρ. 1, εἰκ. 4, ἀρ. 1, 4 καὶ 5, εἰκ. 5, ἀρ. 2, εἰκ. 7, ἀρ. 2. βλ. Gerhard, Etr. und Kamp. Vasenbildern, εἰκ. 8 καὶ 9. Monumenti, III, εἰκ. 12. Benndorf, Griech. und Sicil. Vasenbilder, εἰκ. 41, ἀρ. 2 κτλ.

[3] Βλ. εἰκ. 13, 14, 15. βλ. Gerhard, Auserlesene, Griech. Vasenbilder, εἰκ. 288—289, ἀρ. 9. Holwerda, Jahrb. des kais deutsch. arch. Instit, IV, σ. 26 κτλ.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 6, 6.

Καλλίαν, τὸν Κριτίαν μετὰ ζέσεως ἀσχολουμένους πρὸς τὴν τοιαύτην τέρψιν [1]. Ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐν ταῖς συμποσιακαῖς σκηναῖς, οἱ δαιτημόνες εἰκονίζονται συχνάκις κρατοῦντες ἐν χερσὶ τὸν *diaulor* [2]· καὶ αἱ ἐλεύθεραι δὲ γυναῖκες αὐταὶ δὲν ἀπηξίουν νὰ προσεγγίσωσιν εἰς τὰ χείλη αὐτῶν τὸ ταῖς ἑτέραις συνήθως προωρισμένον ὄργανον τοῦτο [3]. Οἱ παῖδες μιμοῦνται τοὺς

Εἰκ. 13.—Παῖδες αὐλοῦντες.

πρεσβυτέρους, ἐπειδὴ δὲ ὁ αὐλὸς διδάσκεται αὐτοῖς ἐν τῷ σχολείῳ, κατατρίβουσι τὰς ὥρας τῆς σχολῆς αὐτῶν, ὅπως καταστῶσιν ἐπιτηδειότεροι, ὡς μαρτυρεῖ χαρίεσσα ζωγραφία, ἀποτελοῦσα, οὕτως εἰπεῖν, συνέχειαν τῆς ἀνωτέρω καταχωρισθείσης καὶ εἰκονιζούσης τρεῖς νεανίας συναγιγνώσκοντας ποιητικόν τι ἔργον [4]. Ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου κάθηται ἔφηβος παίζων δίαυλον· ἐγγύς αὐτοῦ φαίνεται

[1] Ἀθήν. Δ', σ. 184 D.

[2] Monumenti, III, εἰκ. 12. Arch. Zeitung, XXXI, εἰκ. 9. ὁμ. XLI, εἰκ. 4. ὁμ. XLIII, εἰκ. 17, Philologus, XXVI, εἰκ. 3, ἀρ. 3. O. Jahn. Uber Darstellungen griech. Dichter auf Vasenbilder, εἰκ. 7, ἀρ. 3. Βλ. ὁμοίως εἰκ. 4, ἀρ. 1, εἰκ. 5, ἀρ. 1, δύο σκηνὰς κώμου, ἔνθα πόται παίζουσι δίαυλον βαδίζοντες σφαλλομένῳ βήματι. Αἱ τοιαῦται ἀπεικονίσεις εἰσὶ συνήθεις ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων.

[3] Gerhard, Auserlesene Griech. Vasenbildern, IV, εἰκ. 304, 305—306, ἀρ. 1, 2, 3. Arch. Zeitung, XXXIX, εἰκ. 15, ἀρ. 1.—Ὡς πρὸς τὰς αὐλούσας ἐν τοῖς συμποσίοις ἑταίρας, βλ. Gerhard, ἔνθ. ἀν. IV, εἰκ. 295—296, ἀρ. 1.—O Jahn, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 7, ἀρ. 1 καὶ 2.—Philologus, XXVI, εἰκ. 4 ἀρ. 1 καὶ 2.—Arch. Zeitung, XLIII, εἰκ. 17. Γνωστὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἐν Συμποσίῳ (Β', 1—8) περιγραφομένη σκηνή.—Βλ. Becker Goell, Charikles, II, σ. 94.

[4] Βλ. σ. 177.

ὑπερμεγέθης θήκη δυσαναλόγων διαστάσεων πρὸς τὸ ἀνάστημα τοῦ νεαροῦ μουσικοῦ. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ δύο συμμαθηταὶ διὰ μανδυῶν περιβεβλημένοι καὶ ἐρειδόμενοι ἐπὶ ῥάβδων ἀκολουθοῦσι τὸν παίζοντα ἑταῖρον. Τούτων τις ὑψοῖ τὴν χεῖρα εἰς σημεῖον θαυμασμοῦ καὶ φαίνεται συγχαίρων τῷ φίλῳ· ὁ ἕτερος ἀκίνητος ἀκούει ἐν σιωπῇ [1].

Ἰδοὺ μνημεῖόν τι ἔτι διδακτικώτερον· κρατήρ τις τοῦ Λούβρου, φέρων ἐπί τινος τῶν πλευρῶν αὐτοῦ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ σπουδαιοτάτου τῶν γνωστῶν κεραμέων, τοῦ Εὐφρονίου. Ἐν αὐτῷ εἰκονίζονται τρεῖς νεανίσκοι καθήμενοι ἐπὶ σκιμπόδων, γυμνοὶ τὸ στῆθος, τὰς κνήμας κεκαλυμμένας ἔχοντες διὰ μανδύου, καὶ ῥάβδον ἀνὰ χεῖρας φέροντες. Εἷς τούτων, ὁ τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνος κατέχων, ὡς δεικνύει ἡ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ κεχαραγμένη ἐπιγραφή, εἶναι ὁ καλὸς Λέαγρος, οὗ τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ἐπὶ πολλῶν ἀγγείων. Εἰς τὸ κέντρον ἐγείρεται ἀνάβαθρον ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνο, ἐφ' οὗ κάθηνται οἱ μουσικοὶ ἐν τοῖς ἀγῶσιν [2]. Ἐπὶ τοῦ ἀναβάθρου τούτου ἀνέρχεται ἔφηβός τις, ὁ νεαρὸς Πολυκλῆς ὅστις μακρὸν φέρων χιτῶνα καὶ δίαυλον ἀνὰ χεῖρας κρατῶν ὑπεγείρει ἀκκιζόμενος τὸ ἔνδυμα διὰ τῆς δεξιᾶς, παρασκευαζόμενος νὰ ἐκπλήξῃ διὰ τῆς ἀρίστης ἐκτελέσεως τοὺς αὐτοσχεδίους κριτάς [3]. Ἀναλογιζόμενός τις ὅτι ἐπὶ τῆς ἑτέρας ὄψεως τοῦ ἀγγείου εἰκονίζεται ἡ πάλη τοῦ Ἀνταίου καὶ τοῦ Ἡρακλέους, δὲν δύναται νὰ μὴ διίδῃ πνευματώδη ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ ἡρωϊκοῦ τούτου ἀγῶνος καὶ τοῦ ἠρέμου, καθ'

[1] Ἡ εἰκὼν 13 ἡ παριστῶσα τὴν μικρὰν ταύτην ζωγραφίαν ἐλήφθη ἐκ τοῦ Panofka, Bilder Antiken Lebens, εἰκ 4, ἀρ. 4. Ἡ εἰκὼν αὕτη ἔκ τε τοῦ τύπου καὶ τῆς ὑποθέσεως ἀναμιμνήσκει τὰ ἔργα τοῦ Δούριος.

[2] Ἀρχεῖ ν' ἀναμνησθῶμεν τοῦ τοσάκις εἰκονιζομένου αὐλητοῦ, Monumenti, V, εἰκ. 10. Βλ. Baumeister, Denkmæler, ἐν λέξ. Floeten, εἰκ. 590.

[3] Βλ. κατωτέρω τὴν 14ην εἰκόνα ληφθεῖσαν ἐκ τῶν Monumenti ed Annali, 1855, εἰκ. 5. Τὸ τρίτον κύριον ὄνομα εἶναι *(Κ)ηφισόδωρος*, ἐμφαῖνον τὸν ἕτερον τῶν δύο νεανίσκων τῶν καθημένων δεξιά. Ἐπὶ τοῦ ἀναβάθρου ἀναγιγνώσκεται: *Πα(ῖ)ς καλός*.—Βλ. Klein, Euphronios, ἔκδ. 6', σ. 132. Ἰδ. Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 137, 1. Δέον πρὸς τὴν εἰκόνα ταύτην νὰ παραβληθῇ καλή τις κύλιξ τοῦ Λούβρου φέρουσα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ζωγράφου Χαχριλίωνος καὶ παριστῶσα ἐπί τινος τῶν πλευρῶν ἀνάλογον ἀπεικόνισιν. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 129, 12.

ὃν παῖδες καλοὶ παρῳδοῦσι παίζοντες ἀγῶνά τινα αὐλοῦ τοσοῦτον ὑπὸ τῶν συγχρόνων αὐτοῖς τιμώμενον.

Πόθεν ἡ πρὸς τὸν αὐλὸν εὔνοια αὕτη; Ἴσως ἐκ Βοιωτίας, ἐν ᾗ πάντοτε ἐτιμᾶτο, ἐν ᾗ οἱ κάλαμοι τῆς Κωπαΐδος καθίστων εὔκολον τὴν κατασκευὴν αὐτοῦ. Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι κατεσκεύαζον τοιούτους, γιγνώσκομεν δ' ὅτι ἡ κατασκευὴ τοιούτων ἦτο ἡ κυρία πηγὴ τῆς περιουσίας τοῦ Ἰσοκράτους[1]. Πιθανὸν ὡσαύτως μετὰ τὰ Περσικὰ ἀκριβεστέρα γνῶσις τῶν ἠθῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἐν ᾗ πάντοτε ὁ αὐλὸς ἐτιμᾶτο, συνετέλεσεν εἰς τὴν μείζονα χρῆσιν αὐτοῦ. Ἡ ἰδιοτροπία αὕτη, ἐπί τινα μόνον χρόνον διετηρήθη, ὁ δὲ τρόπος δι' οὗ κατηργήθη διαφόρως ὑπὸ τῶν συγγραφέων ἐκτίθεται. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρκεῖται λέγων, ὅτι κάλλιον παιδευθέντες περὶ τῶν μέσων, τῶν ἀγόντων πρὸς τὴν ἀρετήν, οἱ Ἀθηναῖοι ἀνεγνώρισαν «ὅτι πρὸς τὴν διάνοιαν οὐδέν ἐστιν ἡ παιδεία τῆς αὐλήσεως» ἔλεγον δὲ καὶ «τὴν Ἀθηνᾶν εὑροῦσαν ἀποβαλεῖν τοὺς αὐλοὺς» ὡς ἀσχημίζοντας τὸ πρόσωπον[2]. Ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Αὖλος Γέλλιος τὰ αὐτὰ λέγουσιν, ἀλλὰ δραματικώτερον. Κατ' αὐτοὺς ὁ τὴν ἀξίαν τοῦ αὐλοῦ ἐλαττώσας ἦτο ὁ Ἀλκιβιάδης. Εὐπειθὴς εἰς τὰ τῶν ἄλλων διδασκάλων μαθήματα δὲν ἠνείχετο τὸ τοῦ Ἀντιγενίδου, προφασιζόμενος ὅτι ὁ αὐλός, ὃν ἐδίδασκεν αὐτῷ, ἠσχήμιζε καὶ ἐκώλυεν αὐτὸν τοῦ νὰ ὁμιλῇ[3]. «Αὐλείτωσαν οὖν, ἔφη, Θηβαίων παῖδες· οὐ γὰρ ἴσασι διαλέγεσθαι· ἡμῖν δὲ τοῖς Ἀθηναίοις, ὡς οἱ πατέρες λέγουσιν, ἀρχηγέτις Ἀθηνᾶ καὶ Πατρῷος Ἀπόλλων ἐστίν, ὧν ἡ μὲν ἔρριψε τὸν αὐλόν, ὁ δὲ καὶ τὸν αὐλητὴν ἐξέδειρε[4]». Κατὰ τὸ ἥμισυ σοβαροὶ καὶ παιγνιώδεις οἱ λόγοι οὗτοι εἰσέδυσαν εἰς τὸ κοινόν· οἱ παῖδες ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ συμμαθητοῦ, καὶ οὕτως οἱ Ἀθηναῖοι ἐγκατέλιπον τὸν αὐλὸν μετὰ τῆς αὐτῆς προθυμίας, μεθ' ἧς καὶ ἀπεδέξαντο αὐτόν[5].

Πρέπει νὰ πιστεύσωμεν τὰς μαρτυρίας ταύτας; Βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης ἐδείχθη ἀπειθὴς εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ αὐλοῦ, ὁ δὲ

[1] Blass, Die attische Beredsamkeit, II, σ. 10.

[2] Ἀριστοτ Πολιτ. η', 6, 7—8.

[3] Ὁ Ἀθήναιος (Α', σ. 184 D) λέγει ὅτι ἔσχε διδάσκαλον τοῦ αὐλοῦ τὸν Βοιωτὸν Πρόνομον.

[4] Ὑπαινίσσεται τὸν ἀγῶνα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Μαρσύου.

[5] Πλουτ. Ἀλκιβιάδ. 2.—Αὖλος Γέλλιος, XV, 17, κατὰ Παμφίλαν.

Πλάτων, σχεδὸν σύγχρονος αὐτῷ, ὑπαινίσσεται τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο τῆς νεότητος αὐτοῦ[1]. Ὅτι ἡ στάσις αὕτη ἔσχεν ἀκόλουθον τὸν δυσφημισμὸν τοῦ ὀργάνου τούτου, εἶναι πιθανώτατον· ἀλλ' ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Αὖλος Γέλλιος προφανῶς ἐπλανήθησαν ἀποδίδοντες τῷ παιδὶ Ἀλκιβιάδῃ ἐπίδρασιν, ἣν βραδύτερον μόνον ἔσχεν ἐπὶ τῶν ἠθῶν καὶ τρόπων τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ. Ὅτε ἠρνήθη τὴν ἐκμάθησιν τοῦ αὐλοῦ, δὲν ἦτο εἰμὴ μαθητής· καίτοι δὲ ἦτο προσφιλὴς τῷ δήμῳ διὰ τὴν καλλονήν, τὸ γένος καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, δυσκόλως πιστεύομεν ὅτι ἠδύνατο τότε νὰ θέσῃ νόμους ἐν Ἀθήναις. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ αὐλὸς ἔπαυσε διδασκόμενος ἅμα τῇ προγραφῇ αὐτοῦ, ἤτοι περὶ τὸ 440. Ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς *Δαιταλεῦσι*, διδαχθεῖσι τὸ 427, εἰσάγει, ὡς φαίνεται, νεανίσκον ὀλίγην δεικνύοντα κλίσιν πρὸς τὸν χειρισμὸν τῆς σκαπάνης, τοῦ ἐργαλείου τούτου τοῦ συνήθους τῷ ἐφήβῳ ἐν τῇ παλαίστρᾳ, καίτοι αἱ χεῖρες αὐτοῦ οὐδέποτε ἕως τότε ἐχρήσαντο «αὐλοῖς καὶ λύραισι[2]». Τὰ Ἀπομνημονεύματα μνημονεύουσιν αὐλητῶν[3]. Ἡ διδασκαλία τοῦ αὐλοῦ ὑπῆρχεν ἔτι κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Ἀληθῶς πρὸ χρόνου πολλοῦ δὲν ἐξετιμᾶτο· καὶ συνετέλεσε μέν πως ἡ περιφρόνησις τοῦ Ἀλκιβιάδου, ἀλλ' ἕτερα αἴτια συνέτειναν εἰς τὴν ἐξουθένωσιν αὐτοῦ.

Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τοῦ Ϛ' αἰῶνος φαίνονται καθ' ὑπερβολὴν ἀγαπῶντες τὸν αὐλόν. Ὁ Ἀθήναιος παρίστησιν αὐτοὺς συντελοῦντας ὡς αὐλητὰς εἰς τοὺς διθυραμβικοὺς χορούς[4]. Ἐν ἀρχῇ οἱ ὑπὸ πολλῶν φωνῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου ᾀδόμενοι μεγάλοι οὗτοι χοροὶ ὑπεβοηθοῦντο ὑφ' ἑνὸς μόνον αὐλοῦ, ἀλλ' ἕνεκα τῆς τοῦ διθυράμβου προόδου, καὶ τῆς αὐξούσης σπουδαιότητος αὐτοῦ ἐν ταῖς ἀστικαῖς ἑορταῖς, δὲν ἐβράδυναν νὰ πολλαπλασιάσωσι τοὺς προσῳδούς· μετ' οὐ πολὺ δὲ ἡ μουσικὴ ἐπεκράτησεν οὕτως ὥστε «τοὺς αὐλητὰς μὴ συναυλεῖν τοῖς χοροῖς, καθάπερ ἦν πάτριον, ἀλλὰ τοὺς χοροὺς συνᾴδειν τοῖς αὐληταῖς[5]». Τὸ ἔργον τῶν αὐλητῶν ἀνελάμβα-

[1] Πλάτων. Ἀλκιβιάδης, σ. 106, Ε.

[2] Ἀθήναιος. Δ', σ. 184 Ε.

[3] Ξενοφ. Ἀπομνημ. Α', 2, 27.

[4] Ἀθήν. ΙΔ', σ. 617 Β.—Βλ. Reisch, De Musicis Græcorun certaminibus, Vienne, 1855, σ. 12.

[5] Ἀθήν. ΙΔ', σ. 617 Β—C.

νον πολῖται ὑπερηφανευόμενοι ἐπὶ τούτῳ· διότι ὑπελάμβανον τιμὴν νὰ παρίστανται ἐν ταῖς ἀρμονίαις ταύταις, ὥστε ἐπὶ Ἐκφαντίδου, τοῦ γηραιοῦ τούτου ποιητοῦ τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας, ἐξεικονίσθη ἐπὶ πίνακος, ἐφ' οὗ ὁ πλούσιος Θράσιππος, χορηγὸς νικητὴς ἐν τοῖς διθυραμβικοῖς ἀγῶσι, παρίστατο μετὰ παντὸς τοῦ χοροῦ αὐτοῦ εἰς ἀνάμνησιν τῆς νίκης[1]. Ἀλλ' ὡς κορέννυταί τις πάντων, οὕτω καὶ τῶν ἐθελοντῶν τούτων ἡ στρατολογία κατέστη δυσκολωτέρα, ἀντικατεστάθησαν δὲ ὑπὸ ἐμμίσθων μουσικῶν[2]. Βραδύτερον, ὅτε ὁ Περικλῆς, πιστὸς εἰς τὴν παράδοσιν τῶν Πεισιστρατιδῶν, ἀνέλαβε νὰ καταστήσῃ τὰς Ἀθήνας μέγα κέντρον φιλολογικὸν καὶ νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν τὴν πρώτην αὐτῆς ἀκμήν, οἱ μουσικοὶ ἀγῶνες, οἷς ἐπειράθη νὰ δώσῃ νέαν ἀκμήν, δὲν εὗρον παρὰ τοῖς ἐλευθέροις ἀνδράσι τὴν αὐτὴν καὶ ἄλλοτε εὔνοιαν. Τὰ πνεύματα, ἥττον ἀφελῆ, ἐπεδείξαντο ἥττονα ἐνθουσιασμὸν πρὸς τὴν τέρψασαν αὐτοὺς ἄλλοτε ψυχαγωγίαν. Οἱ πολῖται ἠρνήθησαν νὰ μεταβαίνωσιν εἰς αὐτούς, ἔκτοτε δὲ οἱ ξένοι κατεπλημμύρουν τὴν ὀρχήστραν, μάλιστα δὲ οἱ ἐπιτήδειοι αὐληταί, οἱ Βοιωτοί[3]· αἰτία ὁριστικὴ βεβαίως ὅπως καταστήσῃ τὸν αὐλὸν δυσμενῆ ἦτο, ὅτι δὲν ἤθελον νὰ παραδίδωνται μετὰ τῶν παρεισάκτων εἰς ἄσκησιν, ἣν μόνη ἡ παρουσία αὐτῶν ἦτο ἱκανὴ νὰ ἐξευτελίσῃ, καὶ ἥτις ἄλλως δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ θεωρηθῇ εἰμὴ ὡς ἐξηυτελισμένη μι-μικὴ τέχνη[4]. Ἴσως ὡσαύτως ἡ ματαιότης τῶν Ἀθηναίων ἐπλήγη ἕνεκα τῆς ἀμίλλης ταύτης πρὸς ξένους, ἐξαιρέτους μουσικούς, κατὰ πολὺ ὑπερτεροῦντας τοὺς ἐρασιτέχνας. Ὁπωσδήποτε ὁ ὑπὲρ τοῦ αὐλοῦ ἐνθουσιασμὸς δὲν διετηρήθη πέρα τοῦ Ε' αἰῶνος[5].

[1] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 6, 6.—Βλ. Bergk Griech. Literaturgeschichte, IV, σ. 47, σημ. 16.

[2] Ἐπὶ τούτων παραπονεῖται ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος ἀκμάσας Πρατίνας ἐν περιέργῳ ἀποσπασματι διασωθέντι παρ' Ἀθηναίῳ, ΙΔ', σ. 617 C—F.

[3] Michaelis, Arch. Zeitung, XXXI, σ. 13.

[4] Βλ. τὰ σκώμματα τοῦ Ἀριστοφάνους, Ὄρνιθες, 1377 καὶ ἑφ., τὰ ἀπευθυνόμενα τῷ διθυραμβικῷ ποιητῇ Κινησίᾳ. — Βλ. Ἀριστοτέλ. Ποιητ. ΚΖ' 3.

[5] Τοῦτο δὲν ἐννοεῖ ὅτι ἔπαυσε παιζόμενος. Ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι καταδείκνυται τὸ ἐναντίον ὡς πρὸς τὸν Δ' αἰῶνα. Ὁ Στράβων (Α', 2, 3) μνημονεύει ἔτι τοῦ αὐλοῦ μεταξὺ τῶν ὀργάνων, ἃ οἱ νεαροὶ Ἕλληνες ἐμάνθανον κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ.

Ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος καὶ τῶν ἄλλων ἀγγείων, ἐφ' ὧν εἰκονίζεται ἡ τοῦ αὐλοῦ διδασκαλία, ὁ τοῖς παισὶ διδόμενος αὐλὸς ἦτο ὁ δίαυλος ἀποτελούμενος ἐκ δύο καλάμων ἐχόντων ἀμφοτέρων τὸ συρίγγιον ἢ τὴν γλωττίδα αὐτῶν. «Ἀλλὰ τὰ δύο συρίγγια ἢ αἱ δύο γλωττίδες, λέγει ὁ κ. Gevaert, συχνότατα ἐδονοῦντο ὑφ' ἑνὸς ἐμφυσητικοῦ αὐλακος, τείνοντος πρὸς τὸ ἀεριῶδες δοχεῖον, ὁμοίως τῷ ἀσκαύλῳ[1]».

Τοιαῦτα τὰ ὄργανα τὰ χρήσιμα κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους, πρὸς διδασκαλίαν τῆς μουσικῆς. Προσπαθήσωμεν ἤδη νὰ γνωρίσωμεν τὸν τρόπον, καθ' ὃν μετεχειρίζοντο ἕκαστον αὐτῶν.

Εἰκὼν 14. Ἀγὼν αὐλοῦ παρῳδούμενος ὑπὸ παίδων.

Ἐν τῇ κύλικι τοῦ Δούριος τὸν αὐλὸν διδάσκει ἀνὴρ ἀγένειος, καθήμενος ἐπὶ σκολυθρίου, καὶ ἔχων ὄψιν ὑποδιδασκάλου. Παίζει τηρῶν τὸν ῥυθμὸν διὰ τοῦ δεξιοῦ ποδός. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐκθέτει λεπτομερῶς μέλος τι εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενον μαθητήν. Μετὰ τοῦτο, θὰ δώσῃ εἰς τὸν παῖδα τὸ ὄργανον, ἢ οὗτος θὰ ἐκβάλῃ ἐκ τοῦ μανδύου αὐτοῦ τὸν δίαυλον ὃν ἔχει κεκρυμμένον, καὶ θ' ἀρχίσῃ τὸ δεύτερον τῆς διδασκαλίας μέρος. Ὁ μαθητὴς θὰ ἐπαναλάβῃ τὸ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου ἐκτελεσθὲν μέλος, προσπαθῶν ν' ἀποδώσῃ τὸν ῥυθμὸν εἰς τὰς παραλλαγάς. Ὁμοία σκηνὴ εἰκονίζεται ἐπί τινος τῶν ἀγγείων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου[2]. Ὡς ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δού-

[1] Gevaert, ἔνθ. ἀν. II, σ. 290. — Βλ. ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ αὐλοῦ καὶ τῆς πωλήσεως τῶν ἄλλων ὀργάνων τῶν ἐν χρήσει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Von Jan, Denkmaeler, ἐν λέξ. Floeten.

[2] σ. 133, εἰκ. 8.

ριος, ὁ διδάσκαλος τοῦ αὐλοῦ προσπαθεῖ νὰ ἐξοικειώσῃ τὸν πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενον παῖδα πρὸς τὰς δυσχερείας τεμαχείου, ὅπερ ἐκτελεῖ αὐτός, ἵνα καταστῇ καταληπτός. Ἀλλ' ὁ μαθητὴς ἀντὶ τοῦ ν' ἀκροᾶται αὐτοῦ, προσέχει εἰς τὰς ὑπὸ συμμαθητοῦ τινος γιγνομένας ἀστειότητας πρὸς γαλῆν καθημένην ἐπὶ σκίμποδος, ἐξ οὗ δὲν θέλει νὰ καταβῇ [1]. Ἐπὶ καλῆς κύλικος ζωγραφηθείσης ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Ἱέρωνος εἰκονίζεται παῖς αὐλῶν τὸν ῥυθμόν, ὃν ἤκουσε παρὰ τοῦ διδασκάλου· καθήμενος ἐπὶ σκολυθρίου, τὸν κορμὸν γυμνός, ἐμφυσᾷ τὸν αὐλόν, ἐν ᾧ ὁ διδάσκαλος ἐπὶ ὀζώδους στηριζόμενος ῥάβδου, τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἔχων ἐπὶ τοῦ ἰσχίου, ὑψοῖ τὴν δεξιάν, ὅπως σημάνῃ τὸν ῥυθμὸν ἣν ὑποδείξῃ τῷ μαθητῇ ὅτι πρέπει νὰ βραδύνῃ τὸν χρόνον [2]. Ὄπισθεν δὲ τοῦ παιδὸς ἀνὴρ βαθυπώγων ἐπὶ ῥάβδου στηριζόμενος, τὴν δεξιὰν ἐπὶ τοῦ ἰσχίου καὶ τὸ μέτωπον στηρίζων ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ἀκροᾶται προσεκτικῶς. Εἶναι ἐραστὴς ἀκολουθήσας μέχρι τοῦ σχολείου τὸ ὑποκείμενον τοῦ πάθους αὐτοῦ καὶ θελγόμενος ὑπὸ τῆς αὐξανομένης χάριτος τοῦ παιδός [3].

Ἐπί τινος τῶν ἀμφορέων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου ἡ μελέτη τοῦ αὐλοῦ εἶναι περιπλοκωτέρα [4]. Ἐν ᾧ ὁ παῖς ἐμφυσᾷ τὸν δίαυλον, ὁ διδάσκαλος ᾄδει πρὸς βάρβιτον, ἧς κρούει τὰς χορδὰς διὰ τῆς ἀριστερᾶς, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ πλῆκτρον. Τὸ ᾆσμα δείκνυται ἀφελέστατα διὰ τεσσάρων στιγμῶν διατεθειμένων ἐπὶ ἐπικλινοῦς γραμμῆς καὶ ἐξερχομένων τοῦ στόματος τοῦ διδασκάλου [5]. Πρόκειται, ὡς βλέπει τις ἐνταῦθα, περὶ εἴδους τινὸς τριῳδίας, ἐν ᾗ ὁ αὐλὸς καὶ ἡ βάρβιτος συνοδεύουσιν, ὁ μὲν ἐπὶ ὑψηλῆς διαπασῶν, ἡ δὲ ἐπὶ βαρυτέρας [1].

Φαίνεται ὅτι ἐν τοῖς σχολείοις δὲν ἐποιοῦντο χρῆσιν τῆς φορβειᾶς, τοῦ ἐκ δέρματος ἐπιστομίου, τοῦ ἔχοντος ὀπήν, ὅπως διέρχηται τὸ

Εἰκ. 15. Ἐσωτερικὸν σχολείου. Μάθημα αὐλοῦ καὶ λύρας.

στόμιον τοῦ ὀργάνου καὶ προωρισμένου εἴτε ὅπως ἐλαττώνῃ τὸ ἐξόγκωμα τῶν παρειῶν, εἴτε μᾶλλον ὅπως προλαμβάνῃ τὴν ἐκ μακρᾶς μυϊκῆς πιέσεως κόπωσιν καὶ κανονίζῃ τὴν ἐκπομπὴν τοῦ φυσήματος [2]. Ἀναμφιβόλως ἡ φορβειὰ ἐπεφυλάσσετο εἰς τοὺς ἐξ ἐπαγγέλματος αὐλητάς.

[1] βλ. ἀν. σ. 136,

[2] Βλ. ἐν Lenormant et de Witte, Élite des monum. céramographiques, II, εἰκ, ἀμφορέα παναθηναϊκὸν ἐκ Νώλης, ἐν ᾧ εἰκονίζεται κιθαρῳδὸς ψάλλων καὶ πρὸ αὐτοῦ ἀνὴρ πωγωνοφόρος κρατῶν ῥάβδον διὰ τῆς ἀριστερᾶς διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ποιῶν δυσεξήγητόν τινα χειρονομίαν, προωρισμένην βεβαιότατα πρὸς κανονισμὸν τοῦ κιθαρῳδοῦντος.

[3] Τὴν εἰκόνα ταύτην παραλαμβάνω ἐκ τοῦ Wiener Vorlegeblæter, σειρὰ C, εἰκ. 4.—Βλ. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 164, 2. Ἐνταῦθα, ὡς καὶ ἐν τῇ κύλικι τοῦ Δούριος καὶ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ἀμφορέων τοῦ Λονδίνου, δύναται νὰ ἐκλάβῃ τις ὡς παιδαγωγὸν, ὁδηγήσαντα τὸν μαθητὴν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἀναμένοντα τὸ τέλος τοῦ μαθήματος· ἀλλ' ἡ σύννους στάσις αὐτοῦ καὶ ἡ τοῦ Ἱέρωνος πρὸς τὰς ἐρωτικὰς σκηνὰς τάσις καθιστῶσι πιθανωτέραν τὴν προτεινομένην ὑπ' ἐμοῦ ἑρμηνείαν.

[4] Εἰκ. 8.

[5] Βλ. ὅμοιόν τι ἐν τῷ περιφήμῳ ἀγγείῳ τῷ εἰκονίζοντι τὸν Ἀλκαῖον καὶ τὴν Σαπφώ, ἐν O. Jahn, Ueber Darstellungen Griech. Dichter auf Vasenbildern, εἰκ. 1, ἀρ. 4.—Engelmann, Annali, L, σ. 291—293. Κατὰ συνθήκην οἱ λόγοι συνήθως παρίστανται ἐξερχόμενοι τοῦ στόματος τῶν εἰκονιζομένων καὶ ἀναγράφονται κατὰ τὸ ἐνὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ζωγραφίας. Ἀρκεῖ ἡ ἀνάμνησις τῆς εἰκόνος τῆς πρώτης χελιδόνος καὶ τοῦ συμποσίου τῶν ἑταιριῶν, τῆς ζωγραφηθείσης ὑπὸ Εὐφρονίου. (Klein, ἔνθ. ἀν. σ. 133, 18 καὶ 138, 2).

[1] Ὁ κ. Engelmann νομίζει ὅτι ἴσως ὁ διδάσκαλος ᾄδει, ὅπως διορθοῖ τὸν αὐλοῦντα μαθητήν. Τότε ἡ φωνὴ τοῦ διδασκάλου καὶ ὁ αὐλὸς τοῦ μαθητοῦ ἀπετέλουν ἴσως ὁμοφωνίαν, καθ' ἣν ὁ μὲν αὐλὸς ἐξετέλει τὸ ᾆσμα, ἡ δὲ βάρβιτος τὴν συνοδείαν.

[2] Gevraet, ἔνθ. ἀν. II, σ. 293. Ἡ *φορβειὰ* πολλάκις εἰκονίζεται ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων βλ. π. χ. Monumenti, V, σ. 10.Noel des Vergers, l'Etrurie et les Etrusques, εἰκ. 37 κλ. Σαφῆ ταύτης ἰδέαν δίδουσιν αἱ εἰκόνες ἡμῶν 18 καὶ 21. Βλ. χαλκοῦν τι ἀγαλμάτιον ἐκ Δωδώνης, ἐν Καραπάνου

Ὁ δὲ διδάσκαλος τοῦ αὐλοῦ ἦτο συνήθως, ὡς εἴδομεν, ὑποδεέστερος διδάσκαλος. Οὕτω πως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν τῇ κύλικι τοῦ Δούριος καὶ ἐπί τινος τῶν ἀμφορέων τοῦ Λονδίνου [1]. Ἀλλὰ τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν ἐδίδασκε καὶ ὁ κιθαρῳδός, ὡς καταφαίνεται τοῦτο ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ἀμφορέων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου εἰκόνος, ἐν ᾗ εἰκονίζεται παῖς κρατῶν θήκην αὐλοῦ καὶ ἀπερχόμενος τοῦ σχολείου, ἀφ' οὗ ἤκουσε τὸ μάθημα παρὰ τοῦ κιθαριστοῦ, διδάσκοντος κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν ἕνα τῶν συμμαθητῶν τὸν χειρισμὸν τῆς λύρας [2]. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δὲ πλευρᾶς εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Ἱέρωνος διδασκαλία λύρας καὶ αὐλοῦ· ὁ δὲ διδάσκαλος τοῦ αὐλοῦ οὐδαμῶς ὁμοιάζει πρὸς ὑποδιδάσκαλον· διότι φέρει ἅπαντα τὸν πώγωνα καὶ κατέχει τὸ κέντρον τοῦ συμπλέγματος, ἐν ᾧ ὁ συνάδελφος αὐτοῦ καὶ ὁ διδασκόμενος μαθητὴς κάθηνται κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος.

Ἡ προγύμνασις τῆς λύρας, τοῦ ὄντως ἐθνικοῦ ὀργάνου, ἐξετελεῖτο σχεδὸν ὁμοίως· ὁ διδάσκαλος δηλαδὴ ἐξετέλει μέλος τι, ὅπερ ὁ μαθητὴς ἐπανελάμβανε μετ' αὐτόν. Δύο ὅμως εἴδη ὑπῆρχον τοῦ κρούειν τὴν λύραν, μετὰ πλήκτρου ἢ ἄνευ αὐτοῦ [3]. Ἡ ἄνευ πλήκτρου διδασκαλία εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ἀμφορέων τοῦ Λονδίνου [4]. Ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ μαθητὴς κρατοῦσιν ἀμφότεροι ἐπὶ τῶν γονάτων τὰ ὄργανα αὐτῶν, ὧν πλήττουσι τὰς χορδὰς διὰ τῆς ἀριστερᾶς. Οὕτως ἔκρουον τὸ πρῶτον τὴν λύραν· διότι ἐπὶ Τερπάνδρου, ἄγνωστος ἦτο ἡ χρῆσις τοῦ πλήκτρου, ἀλλὰ τοῦτο ὑπῆρχε πολὺ πρὸ τῶν χρόνων τοῦ ἀγγείου, εἰς ὃ ἀναφέρομαι [5]. Ἔκρουον ὡσαύτως

Dodone et ses ruines, εἰκ. 10, ἀρ. 1, ibis. Βλ. τὴν ὑπὸ τοῦ Reinach, ἀναγραφομένην βιβλιογραφίαν, la Nécropole de Myrina, σ. 330, σημ. 2.

[1] Εἰκὼν 8.

[2] Ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος ἡ ἐγγὺς τοῦ αὐλητοῦ κρεμαμένη λύρα φαίνεται σημαίνουσα ὅτι ἐδίδασκε καὶ τὸ ὄργανον τοῦτο.

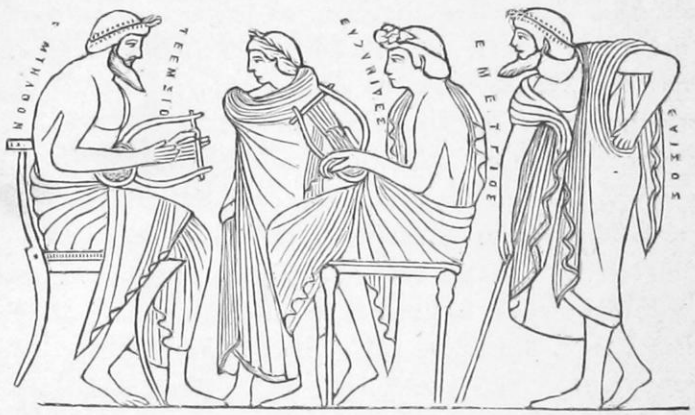
[3] Τὸ πρῶτον ἐξεφράζετο διὰ τῆς λέξεως *κρούειν*, εἰς ἣν προσετίθετο ἐνίοτε τῷ *πλήκτρῳ*. (Πλάτων. Λύσις, σ 209 Β)· τὸ δεύτερον ἐλέγετο *ψάλλειν*. Βραδύτερον ἡ λέξις αὕτη φαίνεται ἰδίᾳ σημαίνουσα τὸ ψαύειν τινὰ τὴν λύραν ἄδοντα, ἐν ᾧ τὸ κιθαρίζειν ἐσήμαινε κρούειν ἄνευ ἄσματος : βλ. C. I. G. 2214, 3088. Bull. de corr. héllen, IV, σ. 113, στίχ. 115.—Βλ. Von Jan, Denkmæler τοῦ Baumeister, ἐν λέξ Saiteninstrumente, σ. 1542. στ. 1.

[4] Εἰκ. 7.

[5] Gevaert, ἔνθ. ἀν II, σ. 254.

λύραν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ἐπειδὴ δὲ αἱ βαρεῖαι χορδαὶ ἐστρέφοντο πρὸς τὰ ἔξω, αἱ δὲ ὀξεῖαι πρὸς τὰ ἔσω, ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἦτο πιθανώτατα ἡ πλήττουσα τὰς πρώτας, ἡ δὲ δεξιὰ τὰς δευτέρας [1].

Ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος ἀπαντᾷ ἡ μετὰ πλήκρου διδασκαλία τῆς λύρας. Ἐπί τινος τῶν πλευρῶν εἰκονίζονται ὄντως κιθαριστὴς καὶ παῖς, λύραν ἕκαστος φέροντες. Ὁ διδάσκαλος ψαύει τὰς

Εἰκ. 16.—Ἐσωτερικὸν σχολείου. Μάθημα λύρας.

χορδὰς διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸ πλῆκτρον, στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ὀργάνου διὰ ταινίας. Ἡ στάσις τοῦ μαθητοῦ εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ διδασκάλου, καίτοι δὲ οὐδεὶς τούτων ποιεῖται ἤδη χρῆσιν τοῦ πλήκτρου, συμπεραίνομεν ὅτι θὰ πράξωσι τοῦτο πάραυτα· διότι ἴσως, πρὶν ἀρχίσωσιν, ἁρμόζουσι τὰ ἑαυτῶν ὄργανα [2]. Καὶ ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Ἱέρωνος εἰκονίζεται ὡσαύτως ἡ ἀρχὴ τοῦ μαθήματος· ὁ διδάσκαλος ὄρθιος, στηριζόμενος ἐπὶ ῥάβδου ποιεῖται διὰ τῆς δεξιᾶς σημεῖον δεικνύον, ὡς φαίνεται, τῷ μαθητῇ τὴν ῥυθμικὴν ἀγωγήν, ἣν πρέπει νὰ κρούσῃ, οὗτος δὲ ἐπὶ

[1] Gevaert, ἔνθ. ἀν. II, σ. 253—254.

[2] Ὁ κ. Michaelis (Arch. Zeitung, XXXI, σ. 6) διορᾷ ἐν τῇ σκηνῇ ταύτῃ μάθημα ἄσματος πρὸς λύραν. Ἀλλ' οἱ ἄδοντες ἐπὶ τῶν ἀγγείων ἔχουσι γενικῶς τὴν κεφαλὴν ὑψωμένην καὶ τὸ στόμα ἀνοικτόν : βλ. Lenormant et de Witte, ἔνθ. ἀν. II, εἰκ. 16.—Gerhard, Auserlesene griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 288—289, ἀρ. 9.—Holwerda, Jahrb. des kais. deutsch. arch. Instit. IV, σ. 26. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἡ στάσις τοῦ μαθητοῦ δὲν εἶναι τοιαύτη, διότι ἔχων τὴν κεφαλὴν ἐλαφρῶς κεκλιμένην πρὸς τὸ ὄργανον καὶ τὸ στόμα κεκλεισμένον φαίνεται ὅλως προσέχων πρὸς τὰς χορδὰς τῆς λύρας αὐτοῦ.

σκολυθρίου καθήμενος, καὶ τὴν μὲν λύραν κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς, τὸ δὲ πλῆκτρον διὰ τῆς δεξιᾶς ἀκροᾶται προσεκτικῶς τῶν διδομένων αὐτῷ ἐξηγήσεων.

Τὸ μάθημα φαίνεται μᾶλλον εἰκονιζόμενον ἐπί τινος ὑδρίας ἐν Μονάχῳ τοῦ Εὐθυμίδου ἀντιπάλου τοῦ Εὐφρονίου. Ὁ διδάσκαλος καθήμενος ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου καὶ ὁ μαθητὴς ἔναντι αὐτοῦ ἐπὶ σκολυθρίου ἐκτελοῦσιν ἀμφότεροι τὸ αὐτὸ μουσικὸν τεμάχιον ἄνευ πλήκτρου. Ὁ παῖς φαίνεται ᾄδων· κρατῶν κατ' ἐξαίρεσιν τὸ πλῆκτρον διὰ τῆς ἀριστερᾶς θὰ κρούσῃ τὰς χορδὰς τῆς λύρας εἰς τὴν πρώτην στιγμιαίαν διακοπὴν [1]. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ διδασκάλου ἕτερος παῖς εὐρὺν φέρων μανδύαν ἀκροᾶται, ἀναμένων τὴν σειρὰν αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ἄκρας τῆς παραστάσεως ἐραστής τις ἐπὶ ῥάβδου ἐρειδόμενος καὶ τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ τῆς ὀσφύος ἔχων θέλγεται ἐπὶ τῇ συναυλίᾳ ταύτῃ [2]. Ἡ αὐτὴ στιγμὴ τοῦ μαθήματος, ἢ σχεδὸν ἡ αὐτή, παρίσταται ἐπί τινος τῶν ὄψεων τοῦ ἀγγείου τοῦ Πιστοξένου [3], διαφέρουσα καθ' ὅ τι ἐν τῇ δεξιᾷ χειρὶ τοῦ διδασκάλου παρατηρεῖ τις τὸ πλῆκτρον, τὸ μὴ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τῆς ὑδρίας τοῦ Εὐθυμίδου [4].

[1] Von Jan, ἔνθ· ἀν. Πρὸς τοῦτο ἀληθῶς ἦτο πολλάκις χρήσιμον τὸ πλῆκτρον, πληροῦν τὰ διαλείμματα τῆς φωνῆς.

[2] Εἰκ. 16, κατὰ O. Jahn, Philologus, XXVI, εἰκ. 2, ἀρ. 2. Τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀναγιγνωσκομένων ἐπιγραφῶν, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, Σμίκυθος, Τλεμπόλεμος, Εὐθυμίδης, [Δ]ημήτριος καὶ Σωζίας ἢ Σαΐζος ἑκάστη φαίνεται σημαίνουσα ἓν τῶν προσώπων τῆς συνθέσεως· ἀλλ' ὑπάρχει τις ἐπὶ πλέον γνωστὸν ὅμως ὁπόσον ἀμελῶς ἐχαράσσοντο συνήθως αἱ ἑρμηνευτικαὶ ἐπιγραφαί. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἀγγείου τούτου τῷ Εὐθυμίδῃ δὲν φαίνεται ἀμφίβολος, καίτοι δὲν φέρει τὴν συνήθη ὑπογραφὴν τοῦ ζωγράφου. Βλ. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. β', σ. 195, 5.

[3] Βλ. σ. 133, εἰκ. 8.

[4] Τῶν δύο χειρῶν ἐργαζομένων, τῆς μὲν πρὸς τὸν χειρισμὸν τοῦ πλήκτρου, τῆς δὲ εἰς τὸ ψαύειν τὰς χορδὰς τῆς λύρας, δύναταί τις νὰ ἐρωτήσῃ τίνι τρόπῳ ἐκράτει ὁ μουσικὸς τὸ ὄργανον αὐτοῦ. Τοῦτο διαλευκαίνει ἡ κύλιξ τοῦ Δούριος, ἔνθα ὁ διδασκόμενος τὴν λύραν παῖς ὠθεῖ πρὸς τὸ σῶμα διὰ τοῦ ἀγκῶνος τὸ ὄστρακον τῆς χελώνης, ἐν ᾧ διὰ τοῦ καρποῦ τῆς χειρὸς διέρχεται ἱμάς, ὑποβαστάζων τὸ ὄργανον, καὶ οὐδαμῶς ἐνοχλῶν τοὺς δακτύλους. Βλ. τὴν αὐτὴν διάθεσιν ἐπὶ τεμαχίου κύλικος εἰκονιζομένου ὑπὸ τοῦ Klein, Euphronios, ἔκδ. β', σ. 308.— Rayet et Collignon, Histoire de la céramique grecque, εἰκ. 10, ἀρ 1.

Ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων τὸ πλῆκτρον παρίσταται ὡς λαβή, μήκους ἑκατοστομέτρων τινῶν καὶ ἐξ εὐκάμπτου τινὸς ὕλης, πιθανώτατα δέρματος, κατεσκευασμένη. Καλὸς κρατὴρ ἐκ Κήρης, ἔχων ἐρυθρὰς μορφάς, παρίστησιν καθαρωτάτην εἰκόνα τοιούτων. Εἰκονίζεται ὁ Ἀπόλλων κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἑπτάχορδον λύραν, ἐν τῇ δεξιᾷ δὲ τοῦ θεοῦ διακρίνεται πλῆκτρον προσδεδεμένον διὰ ταινίας ἐξηρτημένης ἀπὸ δακτυλίου ὑπάρχοντος ἐπί τινος τῶν κλάδων τῆς λύρας· ἡ ἄκρα τοῦ πλήκτρου τούτου, ἐπειδὴ δὲν εἶναι προωρισμένη νὰ κρούῃ τὰς χορδὰς τοῦ ὀργάνου, φέρει ἀντὶ κοσμήματος θυσανίσκον ἐξ ἐρίου [1]. Πιθανῶς αἱ λίαν προσεγγίζουσαι ἄκραι τοῦ διχαλωτοῦ τούτου ξύλου ἐνήργουν συγχρόνως σχεδὸν ἐπὶ τῆς πλητομένης χορδῆς καὶ παρῆγον ὅμοιον ἀποτέλεσμα πρὸς τὸ τοῦ πτεροῦ, ὅπερ μεταχειρίζονται σήμερον ὅπως κρούσωσι τὰς χορδὰς τοῦ μανδολίνου. Πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ πλῆκτρον ἐχρησίμευεν ὅπως πλήττῃ ἐκ τῶν κάτωθεν τὰς χορδὰς τῆς λύρας οὕτως, ὥστε νὰ ποικίλλῃ τὴν ἔκφρασιν, ὡς οἱ δάκτυλοι τοῦ βιολιστοῦ ποικίλλουσι τὰς ἐκφράσεις τῶν χορδῶν τοῦ βιολίου; Ἔκ τινων εἰκόνων ἀγγείων ὑπεμφαίνεταί τι ἐπιτρέπον τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν [2]. Ἐν γένει ἡ χρῆσις τοῦ πλήκτρου δυσκόλως ὁρίζεται [3].

Ἐκ τῆς ὑδρίας τοῦ Εὐθυμίδου καταφαίνεται ὅτι ἐκ τῶν κυριωτάτων καθηκόντων τῶν παίδων ἦτο τὸ ᾄδειν πρὸς λύραν [4]. Ὁ Πλάτων μνημονεύει ὅτι τὰ οὕτως ᾀδόμενα ποιήματα ἦσαν ἔργα «ποιητῶν ἀγαθῶν.... μελοποιῶν [5]. Διετέλουν λοιπὸν ὑπὸ τὸν κιθαριστὴν

[1] Monumenti, IX, εἰκ. 53.

[2] Βλ. π. χ. τὸν Σάτυρον Μαρσύαν κρούοντα μεγάλην πεντάχορδον λύραν ἐπί τινος ἀμφορέως ἐκ Ruvo τῆς συλλογῆς Jatta, Monumenti, VIII εἰκ. 42.

[3] Κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους τὸ πλῆκτρον ἦτο ἁπλοῦν, ἀλλὰ βραδύτερον ἐξωραΐσθη. Βλ. λαβὴν πλήκτρου, ἐφ' οὗ εἶναι γεγλυμμένος ὁ ἀγὼν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Μαρσύου, Arch. Zeitung, VIII, εἰκ. 18. Βλ. ὡσαύτως ζωγραφίας τινὰς γραπτῶν ἀγγείων, ἐν οἷς εἰκονίζεται τὸ πλῆκτρον: Arch. Zeitung, XI, εἰκ. 52, ἀρ. 1. ὁμ. XII, εἰκ. 71, ἀρ. 1. Monumenti, I, εἰκ. 5, ἀρ. 1. ὁμ. III, εἰκ. 12. ὁμ. VIII, εἰκ. 43, ἀρ. 1 καὶ 2.—Benndorf, griech. und Sicil. Vasenbilder, εἰκ. 49, ἀρ. 2 κτλ. Βλ. Furtwængler, Beschreibung, Sachregister, ἐν λέξ. Leier.

[4] Ἐνίοτε ᾖδον πρὸς αὐλόν, βλ. τὴν ὡραίαν ἐκ Leyde κύλικα τὴν ἐσχατως ἀναδημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Holwerda, Jahrb, κτλ. IV, σ. 26.

[5] Πλάτων. Πρωταγ. σ. 526 Α—Β.

μελετῶντες τοὺς ποιητάς, πρὸς οὓς ἡ διδασκαλία τοῦ γραμματιστοῦ εἶχεν ἤδη ἐξοικειώσῃ αὐτούς. Δύσκολον νὰ εἴπωμεν τί ἦσαν οἱ ποιηταὶ οὗτοι, ἀλλὰ πιθανῶς δὲν διεκρίνοντο οἱ ᾀδόμενοι τῶν ἀπομνημονευομένων μόνον· πλεῖστοι τούτων ἦσαν χρήσιμοι πρὸς μουσικὴν ἐκτέλεσιν καὶ παρεῖχον ὑποκείμενα μελέτης εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ σχολάρχου καὶ εἰς τοὺς τοῦ κιθαριστοῦ. Τοιοῦτος ἦτο ὁ ὕμνος τοῦ Λαμπροκλέους :

Παλλάδα περσέπολιν δεινάν .... [1]

ἢ ὁ ἀγνώστου ποιητοῦ·

Τηλέπορόν τι βόαμα. [2]

Οἱ παῖδες ἔπρεπε νὰ ἐκτελῶσι τοὺς ἀρχαίους τούτους ἤχους κατὰ τὸν ἁπλοῦν καὶ αὐστηρὸν τρόπον, ὃν ἐκ παραδόσεως ἐκληρονόμησαν αὐτοῖς οἱ πατέρες [3]· κατὰ τοὺς ἐνδόξους χρόνους, οὓς ἐξυμνεῖ ὁ Ἀριστοφάνης ἀναμιμνησκόμενος τῶν ἀρχαίων τούτων ᾀσμάτων, ὁ κιθαριστὴς δὲν ὑπέφερε τὰς περιπλόκους ταύτας μεταμελῳδήσεις τὰς τοσοῦτον τιμωμένας περὶ τὰ τελη τοῦ Ε' αἰῶνος [4].

Τοιαύτη ἦτο ἐν Ἀθήναις ἡ τῆς νεότητος μουσικὴ ἀγωγή· τὰ ὄργανα, ἅτινα ἐδιδάσκοντο, ἦσαν πρῶτον ἡ λύρα, εἶτα ὁ αὐλὸς μετὰ τῆς λύρας, εἶτα σχεδὸν μόνη ἡ λύρα, ὅτε ἡ πρὸς τὸν αὐλὸν ἀγάπη παρῆλθεν. Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ μεγάλην σπουδαιότητα εἶχε τὸ ᾆσμα. Βεβαίως οἱ παῖδες ἐξησκοῦντο κρούοντες ἐπὶ τῆς λύρας μουσικὰ τεμάχια ὑπ' οὐδεμιᾶς συνοδευόμενα ποιήσεως, ἀλλὰ συχνότατα τὴν φωνὴν αὐτῶν ὑπεβοήθει ἡ λύρα. Ὅσῳ ἐλλιπεῖς καὶ ἂν ἔχωμεν εἰδήσεις περὶ τῆς μουσικῆς ἐν τοῖς σχολείοις κατὰ τὸν Ἀριστοφάνη, πάντως ἀγόμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὸ ἔθιμον τοῦτο διετηρήθη καὶ ὅτι οὕτως ἀνετρέφοντο οἱ σύγχρονοι τοῦ Δούριος.

Β'.

Σκοπὸς τῆς μουσικῆς διδασκαλίας.

Ἡ φιλολογικὴ διδασκαλία, ἡ μελέτη μάλιστα τῶν ποιητῶν, ἧς ἦτο ὁ κύριος σκοπός, παρίστα πρὸς διάπλασιν τῶν ψυχῶν πλεονε-

[1] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 967—Bergk, Poetæ lyrici græci, ἔκδ. δ', III, σ. 554 καί ἐφ.

[2] Ἀριστοφ. Νεφ. 967—Bergk, ἔνθ. ἀν. III, σ. 722, ἀπ. 102.

[3] Περὶ τοῦ δωρίου τρόπου, Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 985 καὶ ἐφ.

[4] Ἀριστοτ. Νεφέλ. 970 καὶ ἐφ.

κτήματα ἐκ πρώτης ὄψεως καταφαινόμενα. Ἀλλ' ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν τοιοῦτόν τι καὶ περὶ τῆς μουσικῆς διδασκαλίας. Τίς ἦτο ἀκριβῶς ὁ σκοπός, ὃν ἐπεδίωκεν ;

Τὸ νὰ πιστεύωμεν ὅτι σκοπὸς τῆς διδασκαλίας ταύτης ἦτο νὰ παρασκευασθῇ ὁ παῖς ὅπως ἐπιφαίνηται εἰς τοὺς χοροὺς τοὺς μεγαλύνοντας τὴν λαμπρότητα μεγάλων τινῶν θρησκευτικῶν ἑορτῶν, εἶναι πλάνη. Γνωστὸν ὅτι ἦσαν χορηγίαι παίδων, ὅπως ἦσαν χορηγίαι ἀνδρῶν, δηλαδὴ χορηγοὶ ἐπεφορτίζοντο νὰ ἐνδύωσι καὶ ἐκπαιδεύωσιν ἐνίοτε δι' ἰδίων ἀναλωμάτων τοὺς παῖδας τοὺς συναθροιζομένους, ὅπως ᾄσωσιν ὁμοῦ λυρικόν τινα ὕμνον πρὸς τιμὴν θεοῦ τινος [1]. Αἱ ἐπιδείξεις αὗται τῶν ἀοιδῶν ὧν αἱ δροσεραὶ φωναὶ ἠκούοντο ἐν τῷ θεάτρῳ ἐκτελοῦσαι χαριέσσας στροφάς, ἦσαν ἐκ τῶν κόσμων τῆς ἀττικῆς λατρείας. Οὐδόλως ἐσκέπτοντο τοιοῦτόν τι, ὅτε ἐδίδασκον μουσικὴν τοὺς μαθητάς. Ἐὰν τοιοῦτος ἦτο ὁ σκοπὸς τῆς μουσικῆς διδασκαλίας, δὲν θὰ ἐκοπίαζον ἀσκοῦντες τοὺς νεανίας εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ αὐλοῦ καὶ τῆς λύρας· διότι ἡ ἐκμάθησις τοῦ ᾄσματος θὰ ἦτο ἱκανή, διότι οἱ τοὺς χοροὺς ἀποτελοῦντες παῖδες εἰς τὸ ᾆσμα περιωρίζοντο. Πλὴν τούτου παρατηρητέον, ὅτι οἱ παιδικοὶ χοροὶ ὡρισμένον ἀριθμὸν ὑποθέσεων εἶχον. Πῶς λοιπὸν νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι ὅλος λαὸς μαθητῶν ἐσπούδαζε μουσικὴν ἐν τῷ ἁπλῷ συμφέροντι τῆς νεοσυλλεξίας τῶν χορῶν ; Ἐκ πολλῶν τέλος μαρτυριῶν, μάλιστα δ' ἐκ τοῦ Ἀντιφῶντος γιγνώσκομεν [2], ὅτι ἡ ἐκτέλεσις ἑκάστου χοροῦ ἀπήτει μακρὰν παρασκευήν, ὅπερ ἐπιτρέπει ἡμῖν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι δὲν ἐβασανίζοντο πολὺ ἐπὶ τῆς μουσικῆς παιδεύσεως τῶν νεανιῶν, ὅπως ἀποδώσωσι τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τὰς τιμὰς τῷ τε χορηγῷ αὐτῶν καὶ τῇ φυλῇ, ἣν ἀντεπροσώπευον [3].

[1] Βλ. περὶ τῶν χορηγιῶν τούτων καὶ περὶ τῶν ἄλλων, Boeckh, Staatshaushaltung des Athener, ἔκδ. γ', σ. 539 καὶ ἐφ.—Βλ. περὶ τῶν ἐν τῷ Κεραμεικῷ πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου ὑπό τῶν παίδων ᾀδόντων χορῶν, Foucart, Sur l'authenticité de la loi d'Évégoros (Revue de philolog. I, σ. 175 καὶ ἐφ).

[2] Ἀντιφῶντος, Περὶ τοῦ χορευτοῦ 11 καὶ ἐφ.

[3] Τῶν προπαρασκευαστικῶν τούτων μελῶν ὑπόμνησιν διαβλέπω ἔν τινι ζωγραφίᾳ ἀγγείου τοῦ Ε' αἰῶνος εἰκονιζούσῃ ἀγένειόν τινα καθήμενον ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου καὶ ἐμφυσῶντα δίαυλον· ἀπέναντι αὐτοῦ παῖς ὄρθιος περιβεβλημένος μανδύαν ᾄδει· ὄπισθεν τοῦ παιδὸς πτερωτὸς δαίμων ἑτοιμάζεται νὰ θέσῃ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ στέφανον καὶ ἑορτάσῃ τὴν μέλλουσαν αὐτοῦ νί-

Ἡ διδασκαλία λοιπὸν τοῦ κιθαριστοῦ δὲν ἐπεδίωκε τὴν παρασκευὴν ἐπιτηδείων μουσουργῶν διὰ τοὺς δημοσίους χορούς. Ἀλλὰ προὐτίθεντο νὰ παρασκευάσωσιν ἐξ ἐπαγγέλματος μουσικούς; Ὁ Ἀριστοτέλης καταπολεμεῖ τὸν τρόπον τοῦτον τοῦ διδάσκεσθαι τὴν μουσικὴν ἀγωγὴν λέγων: «Συμβαίνει δ' ἂν περὶ τὴν μάθησιν, εἰ μήτε τὰ πρὸς τοὺς ἀγῶνας τοὺς τεχνικοὺς συντείνοντα διαπονοῖεν, μήτε τὰ θαυμάσια καὶ περιττὰ τῶν ἔργων, ἃ νῦν ἐλήλυθεν εἰς τοὺς ἀγῶνας, ἐκ δὲ τῶν ἀγώνων εἰς τὴν παιδείαν. Ἀλλὰ καὶ τὰ τοιαῦτα μέχρι περ ἂν δύνωνται χαίρειν τοῖς καλοῖς μέλεσι καὶ ῥυθμοῖς, καὶ μὴ μόνον τῷ κοινῷ τῆς μουσικῆς, ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων ἔνια ζῴων, ἔτι δὲ καὶ πλῆθος ἀνδραπόδων καὶ παιδίων [1]». Ἀλλαχοῦ, ὡς εἴπομεν, ὁ Ἀριστοτέλης καθορίζει τὴν χρῆσιν τῆς κιθάρας, ἧς ἡ τέχνη εἶναι κατ' αὐτὸν δυσκολωτάτη τοῖς μαθηταῖς· διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἀποβάλλονται ὑπ' αὐτοῦ «ἑπτάγωνα καὶ τρίγωνα καὶ σαμβύκαι καὶ πάντα τὰ δεόμενα χειρουργικῆς ἐπιστήμης [2]». Συμπεραίνων δὲ λέγει: «Ἐπεὶ δὲ τῶν τε ὀργάνων καὶ τῆς ἐργασίας ἀποδοκιμάζομεν τὴν τεχνικὴν παιδείαν, τεχνικὴν δὲ τίθεμεν τὴν πρὸς τοὺς ἀγῶνας· ἐν ταύτῃ γὰρ ὁ πράττων οὐ τῆς αὐτοῦ μεταχειρίζεται χάριν ἀρετῆς, ἀλλὰ τῆς τῶν ἀκουόντων ἡδονῆς, καὶ ταύτης φορτικῆς· διόπερ οὐ τῶν ἐλευθέρων κρίνομεν εἶναι τὴν ἐργασίαν, ἀλλὰ θητικωτέραν· καὶ βαναύσους δὴ συμβαίνειν γίνεσθαι· πονηρὸς γὰρ ὁ σκοπός, πρὸς ὃν ποιοῦνται τὸ τέλος· ὁ γὰρ θεατὴς φορτικὸς ὢν μεταβάλλειν εἴωθε τὴν μουσικήν· ὥστε καὶ τοὺς τεχνίτας τοὺς πρὸς αὐτὸν μελετῶντας αὐτούς τε ποιούς τινας ποιεῖ καὶ τὰ σώματα διὰ τὰς κινήσεις» [3].

Ἂν πάντες οἱ Ἀθηναῖοι παρεδέχοντο τὴν περιφρόνησιν ταύτην τοῦ φιλοσόφου πρὸς τὴν ἐπιτετηδευμένην τέχνην τῶν κιθαρῳδῶν καὶ τῶν ὁμοίων αὐτοῖς, δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν. Ἐθαύμαζον δὲ καὶ

κην. Τὸ παιδίον ἠγέρθη ὅπως ἄσῃ ἐξ ἕδρας ὁμοίας τῇ τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κεῖται λύρα καὶ θήκη αὐλοῦ. Βλ. O. Jahn, Beschreibung der Vasensammlung Koenig Ludwigs, 1101. Gerhard, Auserlesene Griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 288—289, ἀρ. 9. Βλ. ὡς ὑπόδειγμα τῆς συμβολικῆς μορφῆς ἐν ταῖς σκηναῖς τῆς ἀγωγῆς, Monumenti, I, εἰκ. 5, ἀρ 4.

[1] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 6, 4.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 6, 7.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 7, 1.

ἤσκουν τὴν μουσικὴν τελειότητα, ὡς δεικνύει τὸ τοῦ Ἱπποκλείδου, πρὸς ὃν, ἐπειδὴ ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τῆς ὀρχήσεως σφοδρῶς κατείχετο, ἠρνήθη ἕνεκα τῶν ὀρχηστικῶν αὐτοῦ ὑπερβολῶν τὴν θυγατέρα ὁ τύραννος τῆς Σικυῶνος Κλεισθένης [1]. Ὅμοια εὐχειρίας ἔργα οὐδόλως ἀπήρεσκον εἰς τὴν φαντασίαν αὐτῶν. Ἀλλ' ὅ τι ὁ Ἀθηναῖος δὲν ὑπέφερεν, ἦτο ἐν γένει τὸ καθιστᾶν οἱανδήποτε τέχνην ἐπάγγελμα. Πᾶς ὁ θεραπεύων τέχνην τινὰ χάριν κέρδους ἢ οἱασδήποτε ὠφελείας ὑπελαμβάνετο μικρᾶς ἀξίας, καίτοι δὲ ἐπευφήμουν τοὺς ἐν τοῖς ἀγῶσιν νικητάς, ἐνδομύχως κατεφρόνουν αὐτούς [2]. Οὕτω πρέπει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι αἱ ἰδέαι τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰ καὶ μὴ παρὰ πᾶσιν ἦσαν ἀσπασταί, οὐδένα δυσηρέστησαν, ὅτε τὸ πρῶτον ἐγένοντο γνωσταί, ἡ δὲ μουσικὴ διδασκαλία, ὅσον καὶ ἂν φαίνηται περίπλοκος ἀπὸ ὡρισμένου τινὸς χρόνου, οὐδέποτε ὅμως προωρίσθη πρὸς διάπλασιν εἰδημόνων.

Πρὸς τί λοιπὸν ἀπέβλεπον; Γνωστὸν οἵαν κατέχει θέσιν ἡ μουσικὴ ἐν ταῖς παιδαγωγικαῖς θεωρίαις τοῦ Πλάτωνος: «Τὰ μὲν τοίνυν τῆς φωνῆς μέχρι τῆς ψυχῆς πρὸς ἀρετῆς παιδείαν οὐκ' οἶδ' ὁντινα τρόπον ὠνομάσαμεν μουσικήν» [3]. Τοιοῦτος εἶναι τῷ ὄντι ἐν τῷ Πλατωνικῷ συστήματι ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας· ὀφείλει δηλαδὴ νὰ ἀναπτύξῃ παρὰ τοῖς νέοις τὸ αἴσθημα τῆς τάξεως, τοῦ ῥυθμοῦ, νὰ προλάβῃ τὰ πάθη, νὰ καταστήσῃ αὐτοῖς προσφιλῆ τὴν ἁρμονίαν ἔν τε τῷ ἠθικῷ καὶ τῷ φυσικῷ βίῳ. Ὡσαύτως ὁ Πλάτων μεγάλην ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἁρμονιῶν, δι' ὧν πρέπει νὰ διδάσκωνται οἱ παῖδες [4]. Ἀποκρούων τὰς χαλαρὰς ἁρμονίας καὶ τὰς κατὰ προτίμησιν συμποτικάς, ὡς τὴν Ἰωνικὴν καὶ τὴν Λυδικήν, ἀποβάλλων ὡσαύτως τὰς θρηνώδεις ἁρμονίας τὰς

[1] Ἡροδότ. ΣΤ'. 127—130.

[2] Χωρίον τι τοῦ Πλάτωνος (Πρωταγόρας, σ. 312 Β) καταδεικνύει τὴν ἰδέαν ἣν οἱ Ἀθηναῖοι ἔσχον περὶ τῆς σπουδῆς καὶ τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐπεδίωκον μανθάνοντες. Ὁ Σωκράτης ὑπομιμνήσκων τῷ νεαρῷ Ἱπποκράτει τὰς διαφόρους ἐπιστήμας, ἃς ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ γραμματιστοῦ, τοῦ κιθαριστοῦ, καὶ τοῦ παιδοτρίβου, προσθέτει: «Τούτων γὰρ σὺ ἑκάστην οὐκ ἐπὶ τέχνῃ ἔμαθες, ὡς δημιουργὸς ἐσόμενος, ἀλλ' ἐπὶ παιδείᾳ, ὡς τὸν ἰδιώτην καὶ τὸν ἐλεύθερον πρέπει». Περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καταφρονήσεως τῶν τεχνιτῶν καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν καλλιτεχνῶν ὅρα Caillemer, ἐν Saglio, Dictionnaire, λέξ. Artifices, μέρ. Α.

[3] Πλάτων. Νόμοι, β', σ. 673 Α.

[4] Τοῦτο σημαίνει διὰ τῆς λέξεως ἁρμονίαι.

μυξολυδιστὶ καί συντολυδιστί, δὲν παραδέχεται ἐν τῇ ἀγωγῇ ἀλλ' ἢ τὴν δωριστὶ καὶ φρυγιστὶ ἁρμονίαν, ἐκείνην «ἣ ἔν τε πολεμικῇ πράξει ὄντος ἀνδρείου καὶ ἐν πάσῃ βιαίῳ ἐργασίᾳ πρεπόντως ἂν μιμήσαιτο φθόγγους τε καὶ προσῳδίας, καὶ ἀποτυχόντος, ἢ εἰς τραύματα ἢ εἰς θανάτους ἰόντος ἢ εἴς τινα ἄλλην ξυμφορὰν πεσόντος, ἐν πᾶσι τούτοις παρατεταγμένως καὶ καρτερούντως ἀμυνομένου τὴν τύχην· καὶ ἄλλην αὖ ἐν εἰρηνικῇ τε καὶ μὴ βιαίῳ ἀλλ' ἐν ἑκουσίῳ πράξει ὄντος, ἢ τινά τι πείθοντός τε καὶ δεομένου, ἢ εὐχῇ θεὸν ἢ διδαχῇ καὶ νουθετήσει ἄνθρωπον, ἢ τοὐναντίον ἄλλῳ δεομένῳ ἢ διδάσκοντι ἢ μεταπείθοντι ἑαυτὸν ἐπέχοντα, καὶ ἐκ τούτων πράξαντα κατὰ νοῦν, καὶ μὴ ὑπερηφάνως ἔχοντα, ἀλλὰ σωφρόνως τε καὶ μετρίως ἐν πᾶσι τούτοις πράττοντά τε καὶ τὰ ἀποβαίνοντα ἀγαπῶντα» [1]. Αἱ περικοπαὶ αὗται δεικνύουσι τὴν περὶ μουσικῆς γνώμην τοῦ Πλάτωνος· κατ' αὐτὸν εἶναι ἡ ἀνταύγεια τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς· ἀπεικονίζει τὰ ἔθιμα, τὰ κληρονομικὰ πάθη τῶν λαῶν, δύναταί τις δέ νὰ κρίνῃ τὰ ἤθη ἔθνους τινὸς ἐκ τῆς μουσικῆς, ἣν καλλιεργεῖ. Καίτοι δὲ οὐδαμοῦ λέγει τ' ἀνωτέρω, τοιαύτη ὅμως εἶναι ἡ λογικὴ ἀκολουθία τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Κατανοεῖ τις λοιπὸν ὅτι ὑπῆρχε μουσικὴ ἠθικὴ καὶ μουσικὴ ἀνήθικος καὶ ὅτι πρὸς διάπλασιν τῆς ψυχῆς τῶν παίδων ὤφειλέ τις νὰ προσδράμῃ πρὸς τὴν ἠθικὴν μουσικήν ἐξ οὗ καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς μουσικῆς ἐν τῇ ἀγωγῇ [2], καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ γηραιοῦ Δάμωνος, ὅτι «οὐδαμοῦ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων» [3].

[1] Πλάτων Πολιτ. γ', σ. 399 A—C.

[2] Κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή, Πολιτεία, γ', σ. 401 D, ἡ δὲ φράσις δεικνύει ὅτι ἐνταῦθα ἡ λέξις *μουσικὴ* ἐλήφθη ὑπὸ τὴν κυρίαν σημασίαν.

[3] "Αξιον φαίνεταί μοι νὰ παραβάλω πρὸς τὰς δόξας ταύτας τὸ κάτωθι χωρίον περιέργου τινὸς μελέτης περὶ τοῦ Σινικοῦ θεάτρου ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Τσὲνκ-κὶ-τόνκ. «Οἱ πλεῖστοι τῶν Σινῶν ἀγαπῶσι τὴν μουσικὴν ὡς ἀγαπῶσι τὴν ποίησιν. Ἡ μουσικὴ ἐκφράζει τὰ αἰσθήματα· εἶνε τέχνη, ἣν οἱ θεσμοὶ ἡμῶν ἐνθαρρύνουσιν, ὡς ἐξασκοῦσαν καλὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἠθῶν, ἀπαντῶσι δ' ἐν Σινικῇ, μάλιστα δὲ ἐν τῷ βορείῳ τῆς αὐτοκρατορίας, δημόσιαι οἰκοδομαὶ ἀφιερωμέναι εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς μουσικῆς, τῆς ᾠδῆς καὶ τοῦ χοροῦ. Οἱ θεσμοὶ οὗτοι εἶναι ὅσον καὶ ὁ πολιτισμὸς ἡμῶν ἀρχαῖοι· εἶπον δέ, ἕν τινι κεφαλαίῳ σχετικῷ πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν, ὅτι ἡ μουσικὴ ἐδιδάσκετο τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ τῶν ἁγίων αὐτοκρατόρων... Ἡ παράδοσις λέγει ὅτι ἡ γνῶσις τῶν τόνων καὶ τῶν ἤχων ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐπιστήμην τοῦ κυβερνᾶν καὶ διατείνεται ὅτι μόνος ἱκανὸς νὰ διοικήσῃ εἶναι ὁ ἐννοῶν τὴν μουσικήν». Βλ. Temps τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1885.

Προσθετέον ὅτι κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ μουσικὴ δὲν ἐπιφέρει μόνον ἐπὶ τῶν ἠθῶν ὑγιᾶ ἐπιρροήν, ἀλλὰ διαπλάττει προσέτι τὸν χαρακτῆρα διὰ τῶν ποιημάτων, ἅτινα συνοδεύει, καὶ ὅτι τὸ ᾆσμα ὑποβοηθεῖ ὅπως στερεωθῶσιν ἐν τῇ μνήμῃ τῶν νεανιῶν. Αἱ ποιήσεις αὗται μετὰ κρίσεως ἐκλεγόμεναι συντελοῦσι διὰ τῶν ἤχων αὐτῶν ὡς κόσμος, οὕτω δὲ οἱ χοροὶ διττὸν ἐργάζονται: ἐνθουσιασμὸν τοῖς παισὶν ἐμποιοῦσαι εἰσάγουσιν εἰς τὴν ψυχὴν αὐτῶν σώφρονας ἀρχάς [4].

Ὡς ὁ πρὸ αὐτοῦ, οὕτω ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει ἰδίᾳ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς μνήμης τὸ ἠθικοποιητικὸν ἀποτέλεσμα, ὅπερ ἐπιφέρει. Ἀναμφιβόλως διστάζει ὁ θέλων νὰ ὁρίσῃ τὴν μουσικήν· «πότερον παιδείαν ἢ παιδιὰν ἢ διαγωγήν; Εὐλόγως δ' εἰς πάντα τάττεται, καὶ φαίνεται μετέχειν [2]». Οἱ πλεῖστοι μετέχουσιν αὐτῆς «ἡδονῆς χάριν»· εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν τέρψις τοῦ ἐλευθέρου ἀνδρός [3]. Ὡσαύτως εἶναί τι πλέον καὶ κάλλιον, διότι συντελοῦσα πρὸς ἄνεσιν τῆς διανοίας τελειοποιεῖ αὐτήν, διεγείρει δ' ἐν ταῖς ψυχαῖς εὐγενῆ αἰσθήματα· «καθάπερ ἡ γυμναστικὴ τὸ σῶμα ποιόν τι παρασκευάζει, καὶ τὴν μουσικὴν τὸ ἦθος ποιόν τι ποιεῖν» λέγει [4]· «διὸ καὶ εἰς τὰς συνουσίας καὶ διαγωγὰς εὐλόγως παραλαμβάνουσιν αὐτήν, ὡς δυναμένην εὐφραίνειν. Ὥστε καὶ ἐντεῦθεν ἄν τις ὑπολάβοι παιδεύεσθαι δεῖν αὐτὴν τοὺς νεωτέρους [5]». Ἰσχυρότερος δὲ λόγος πρὸς διδαχὴν αὐτῆς εἶναι «ὅτι δύναται ποιόν τι τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος ἡ μουσικὴ παρασκευάζειν [6]». Ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ κρείττονες ἁρμονίαι πρὸς ἐξάσκησιν τῆς εὐεργετικῆς ταύτης ἐνεργείας. Πᾶσαι δὲν ἔχουσι τὴν αὐτὴν ἀξίαν· διότι ἄλλαι μὲν θλίβουσιν, ἄλλαι δὲ συγκινοῦσιν ἡμᾶς, καὶ παράγουσιν ἐντυπώσεις διαφόρους. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὑπὲρ τῆς δωρικῆς ἁρμονίας, ὡς ὁ Πλάτων [7],

[4] Πλάτων. Νόμοι β', σ. 664 B—C.

[2] Πλάτωνος, Πολιτ. γ', σ. 399 A—C.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 2, 6.

[4] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 4, 4.

[5] Ἀριστ. Πολ. η', 5, 2.

[6] Ἀριστ. Πολιτ. η', 5, 9.

[7] Ἀριστ. Πολιτ. η', 7, 10.

ἀλλ' ὅμως προτιμᾷ ἀντὶ τῆς φρυγικῆς ἁρμονίας τῆς μὴ προκαλούσης, κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ, κινήματα «ὀργιαστικὰ καὶ παθητικά[1]», ἐν τῇ ἀγωγῇ τὴν λυδικὴν ἁρμονίαν, «ἣ πρέπει τῇ τῶν παίδων ἡλικίᾳ[2]».

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως ταύτης, ἧς εἰς τὰς λεπτομερείας δὲν θὰ εἰσδύσωμεν[3], καὶ ἐκ τῆς βραχείας ἀναλύσεως, ἣν παρεθέσαμεν, καταφαίνεται σαφέστατα ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἧττον ἀπόλυτος τοῦ Πλάτωνος παραδέχεται ὅτι ἡ μουσικὴ ἔχει πολλὰ εἴδη ὠφελείας, ἀλλ' ὅμως ὑπερτερεῖ πάντων καθ' ὅτι ἠθικοποιεῖ τὸν ἄνθρωπον, ἡ δὲ δύναμις αὐτῆς εἶναι τοιαύτη, ὥστε παιδεύουσα θέλγει αὐτόν, ἐξ οὗ καὶ ὁ παιδαγωγὸς ὑπεχρεοῦτο νὰ διδάσκῃ αὐτὴν καὶ ν' ἀπαιτῇ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτῆς μεγάλην προσοχήν, διότι τοῖς παισὶ πρέπει νὰ διδάσκηται ἡ μουσικὴ ἡ μᾶλλον ἀναπτύσσουσα ἐν αὐτοῖς γενναῖα φρονήματα· ὥστε πρέπει νὰ μὴ θέτωσιν εἰς χεῖρας τῶν παίδων εἰμὴ ὄργανα δυνάμενα νὰ παράσχωσι καθαρὰς συγκινήσεις. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀθηναῖοι δικαίως ἐγκατέλιπον τὸν αὐλὸν «ὅτι πρὸς τὴν διάνοιαν οὐδέν ἐστιν[4]», καὶ χρησιμεύει πρὸς ἐξέγερσιν τῶν παθῶν[5].

Οὕτω κατενόει ὁ ὄχλος τὴν μουσικὴν διδασκαλίαν; Ὅτε κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα οἱ Ἀθηναῖοι ἔπεμπον τὰ τέκνα αὐτῶν παρὰ τὸν κιθαριστήν, ὅπως ἀσκηθῶσι περὶ τὴν φωνητικὴν μουσικὴν καὶ τὸν χειρισμὸν τῶν ὀργάνων, προὐτίθεντο τούτων ἕνεκα νὰ καταστήσωσιν αὐτοὺς κρείττονας; Ἀπατώμεθα ἐὰν πιστεύσωμεν τοῦτο. Βεβαίως κατ' ἀρχὰς ἡ μουσικὴ διδασκαλία ἐσκόπει τὴν ἠθικοποίησιν

[1] Ἀριστοτ. Πολιτ. 7, 8—9.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. 7, 11.

[3] Ὁ κ. Gevaert, ἔνθ. ἀν. I, σ. 178 καὶ ἐφ. ἐκτίθησι διὰ μακρῶν καὶ ἐπιτηδειότατα τὰς δόξας τῶν ἀρχαίων περὶ τῶν διαφόρων ἁρμονιῶν. Εἰς αὐτὸν παραπέμπω ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν χρήσει παρ' Ἕλλησιν ἁρμονιῶν, ὡς καὶ περὶ τοῦ ἁρμόζοντος ἑκάστῃ ἔθους. Παρατίθημι μόνον ἐνταῦθα τὰ ὀνόματα τῶν ἁρμονιῶν, ἃς διήρουν εἰς *πρακτικάς, ἠθικὰς* καὶ *θρηνώδεις*. Ἡ πρώτη τάξις περιελάμβανεν ἁρμονίας *ὑποδωριστί, ὑποφρυγιστί, ὑπολυδιστί*. ἡ δευτέρα ἁρμονίας *δωριστί, φρυγιστί, λυδιστί*· ἡ τρίτη, ἁρμονίας *μιξολυδιστὶ* καὶ *συντονολυδιστί*. Ὑπὸ παιδαγωγικὴν ἔποψιν ἡ σπουδαιοτάτη, ὡς βλέπομεν, ἦτο ἡ δευτέρα τάξις.

[4] Ἀριστ. Πολιτ. η', 6, 8.

[5] Ἀριστ. Πολιτ. η', 6, 5.

τῶν διδασκομένων αὐτήν· οἱ ἀρχαῖοι νομοθέται εἶδον ἐν αὐτῇ μέσον τῆς ἐξημερώσεως τῶν ἠθῶν, καταστολῆς τῶν παθῶν, ἐπιρρώσεως τῆς ὁμονοίας, ἔμπνευσιν τοῖς συμπολίταις αὐτῶν τοῦ πρὸς τὴν εἰρήνην ἔρωτος, εὐγενῆ χρῆσιν τῶν ἀνέσεων αὐτῶν[1]. Ἀλλ' ἐπῆλθε χρόνος καθ' ὃν ὁ ὑψηλὸς οὗτος τῆς μουσικῆς σκοπὸς δὲν ἐνομίζετο πλέον εἰμὴ ἡδονή. Τοιαύτην γνώμην εἶχον κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα οἱ πλεῖστοι τῶν Ἀθηναίων[2].

Ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἑλλάδα ἀναμιμνήσκεται τὰ κατὰ τὰς θερινὰς ἑσπέρας ἐπὶ τῆς ἀκινήτου θαλάσσης διολισθαίνοντα ἀκάτια, ἐν οἷς ᾄδουσιν, ἢ τὰς φωνὰς τῶν ποιμένων τῶν ᾀδόντων ἐπὶ τῶν ὀρέων θρηνώδη ᾄσματα, ἢ τὰ μονότονα ᾄσματα τὰ χρήσιμα ὡς εὐλαβεῖς καὶ ποιητικοὶ ὑπομελισμοὶ πρὸς τὰ ἔρρυθμα βήματα τῶν γυναικῶν τῶν Μεγάρων, αἵτινες μακροὺς ἀποτελοῦσαι στίχους νομίζονται ὑπὸ τῶν συγχρόνων περιέργων, τῶν θαυμαζόντων αὐτάς, ὅτι ὀρχοῦνται ἀρχαίαν τινὰ ὄρχησιν. Ἡ πρὸς τὴν μουσικὴν κλίσις εἶναι παράδοσις τοῦ παρελθόντος; Οὕτως ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπιφαίνονται ἡμῖν οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες μετὰ τῶν συμποσίων καὶ τῶν φιλικῶν συναθροίσεων αὐτῶν, ἀφ' ὧν δὲν ἔλειπε τὸ ᾆσμα. Ἐν τοῖς συμποσίοις μάλιστα τὰ ᾄσματα ἦσαν ὁ φυσικὸς τῆς χαρᾶς τύπος· ἡ λύρα περιήρχετο μεταξὺ τῶν δαιτημόνων[3], ἐνίοτε δὲ πάλιν κλάδον δάφνης ἢ μύρτου κρατῶν[4] ἀπήγγελλεν ἕκαστος στίχους τινάς, ὧν τὴν συνέχειαν ἐξηκολούθει ἕτερος κρούων λύραν ἢ ἐμφυσῶν αὐλόν. Νέοι καὶ γέροντες ἦδον, ἥδιστον δὲ θέαμα εἶναι αἱ ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων ἀπεικονίσεις τῶν καλῶν τούτων φαλακρῶν προσώπων, οὓς ἡ ἡλικία κατέστησεν εὐτραφεῖς, ἀλλὰ δὲν ἀπεστέρησε μεγαλοπρεποῦς τινος εὐρωστίας, ἡδυνομένους ἐπὶ τοῖς ᾄσμασι[5]. Τὰ ὑπὸ τῶν σοφῶν τού-

[1] Ἀριστοτ. Πολιτ η', 2, 3.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 4, 3: «Ἡδονῆς χάριν οἱ πλεῖστοι μετέχουσιν αὐτῆς».

[3] Σχόλ. Ἀριστοφ. ἐν στ. 1355 Νεφελῶν.—Ἰδ. ἐν στ. 1222 καὶ 1227 τῶν Σφηκῶν.

[4] Ἰδ. ἐν στ. 1364 τῶν Νεφελῶν.

[5] Monumenti, X, εἰκ. 37, ἀρ. 1. Ὡς πρὸς τὰ ἐν τοῖς συμποσίοις εἰκονιζόμενα ἀγγεῖα, βλ. ἀν σ. 194, σημ. 5, 1. Βλ. Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, IX, εἰκ. 1. Klein Euphronios, ἔκδ. 6', σ. 113, 308. Pottier, Gazette arch, 1887, σ. 110. βλ. προσέτι Furtwængler, Beschreibung, Sachregister, ἐν λέξ. Gelage. — Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', Reg. der Darstellungen, ἐν λέξ. Symposion, κτλ.

των συμποτῶν ᾄδόμενα ἦσαν στίχοι τοῦ Σιμωνίδου πρὸς τιμὴν Κρίου τοῦ Αἰγινήτου [1], ἢ «πῖνε πῖν' ἐπὶ συμφοραῖς [2]», ἢ ποίημά τι εὐγενέστερον, ὡς :

«φίλταθ' Ἁρμόδιε, οὔ τί που τέθνηκας,
νήσοις δ' ἐν μακάρων σέ φασιν εἶναι [3]»·

ἢ ὕμνοι τοῦ Κρατίνου : «Δωροῖ συκοπέδιλε», ἢ «τέκτονες εὐπαλάμων ὕμνων» [4], ἀποσπάσματά τινα τοῦ Αἰσχύλου ἢ τοῦ Εὐριπίδου [5], στροφή τις τοῦ Ἀλκαίου ἢ τῆς Σαπφοῦς [6]. Δημώδεις δὲ ποιηταί, ὡς ὁ Θεόγνις, ὁ Ἀνακρέων, Κυδίας ὁ Ἑρμιονεὺς ἔτερπον τὰς ἀπροόπτους ταύτας συναυλίας, ἐν αἷς παρέμενον μέχρι βαθείας νυκτός [7].

Πλὴν τῶν φαιδρῶν τούτων συναθροίσεων ἡ μουσικὴ ἦτο ὡσαύτως ἡ προσφιλὴς τοῖς Ἀθηναίοις τέρψις. Εἶπον περὶ τῶν παραστάσεων τῶν εἰκονιζουσῶν νεανίας ἀθροιζομένους, ὅπως αὐλήσωσιν· ἐπὶ ἄλλων εἰκονίζονται παῖδες κρατοῦντες ἀνὰ χεῖρας κυλίνδρους γεγραμμένους καὶ ἕτοιμοι νὰ ᾄσωσι πρὸς λύραν, ἣν κρατεῖ ἑταῖρος τις [8]. Ὁ παῖς ἐξερχόμενος τοῦ κιθαριστοῦ δὲν ἀνήρτα τὴν λύραν ἐπὶ τοῦ τοίχου ὡς ὄργανον ἀναμιμνῆσκον αὐτῷ χαλεπὰς ἀναμνήσεις· τοὐναντίον μετεχειρίζετο αὐτὴν πρὸς τέρψιν κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἀναπαύσεως [9]. Καὶ μέχρι αὐτῶν τῶν τάφων καὶ τῶν εὐσεβῶν θρησκευτικῶν νομίμων, δι' ὧν ἐτίμων τοὺς νεκρούς, ὁ Ἀθηναῖος ἐπεδείκνυε τὸ ποιητικὸν αὐτὸ αἴσθημα, δι' ὃ ἠγάπα τὰ ᾄσματα. Μεταξὺ τῶν πενθίμων σκηνῶν, τῶν συχνάκις εἰκονιζομένων ἐν ταῖς λευκαῖς ληκύθοις, ὑπάρχει τις συγκινητικωτάτη. Ἐπὶ τῶν βαθμίδων στήλης νεανίας ὁτὲ μὲν καθήμενος, ὁτὲ δὲ ὄρθιος, ᾄδει ψαύων διὰ τῶν δακτύλων τὰς χορδὰς τῆς λύρας, ἐν ᾧ περὶ αὐτὸν ἕτεροι ἀκροῶνται μετὰ θρησκευτικῆς σιωπῆς. Εἶναι ἡ μουσικὴ προσφορὰ ἡ παρὰ τῶν ἐπιζώντων γενομένη εἰς τὸν μεταστάντα συγγενῆ ἢ φίλον. Ἁρμόζει εἰς τὸ δυστυχὲς τοῦτο σῶμα, τὸ ὑποτιθέμενον ὅτι θὰ ζήσῃ ὑπὸ τὴν γῆν, καὶ ἕτερόν τι πλὴν τῶν πλακούντων, τῶν σπονδῶν, τῶν ὑλικῶν τῆς εὐσεβείας ἀποδείξεων· ἁρμόζουσιν αὐτῷ ἡδοναὶ πνευματικαί. Ἰδοὺ διατὶ προθυμοποιοῦνται νὰ φαιδρύνωσιν αὐτὸν μέχρι τοῦ τάφου διὰ τοῦ θορύβου τῆς ἡδείας ἁρμονίας, τῆς θελξάσης αὐτὸν ἐν ὅσῳ ἔζη [1].

Πρὸς ταῦτα συνδέονται δύο ἐπιγραφαί, ἐν αἷς κατάδηλος γίγνεται ἀφελῶς ὁ πρὸς τὴν μουσικὴν ἔρως, ὅστις ἦτο παρ' Ἕλλησιν ἐκ τῶν μαρτυρούντων τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα. Εἶναι δύο ψηφίσματα, τὸ πρῶτον τῶν Κνωσσίων τὸ δεύτερον τῶν Πριανσίων ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ πρὸς τιμὴν δύο πρεσβευτῶν τῆς Τέω, ὧν ὁ ἕτερος Μενεκλῆς, ἐπεδείξατο τὴν μουσικὴν αὐτοῦ ἱκανότητα ᾄδων πρὸς κιθάραν ποιήματα τοῦ Τιμοθέου καὶ τοῦ Πολυΐδου, ὡς καὶ ἀποσπάσματα ἀρχαίων Κρητῶν [2]. Τοιαῦτα ἤθη δέονται ἀναγραφῆς. Σήμερον δυσκόλως δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν πρεσβευτήν, ἀντιπροσωπεύοντα ξένον λαόν, ἐπιδεικνυόμενον ἐν τῷ θεάτρῳ καὶ ᾄδοντα ᾄσμά τι. Ὁ πρεσβευτὴς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐκέκτητο πλείονα ἐλευθερίαν· παράδειγμα ὁ Γοργίας, ὁ πρεσβευτὴς τῶν Λεοντίνων, καὶ ὁ Καρνεάδης, ὁ πεμφθεὶς ὑπὸ τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν γερουσίαν τῆς Ρώμης, ἀμφότεροι ἐπωφελη-

[1] Σχόλ. Ἀριστόφ. ἐν στίχ. 1356 Νεφελῶν.
[2] Σχόλ. Ἀριστοφ. εἰς 405 Ἱππέων.
[3] Σχόλ. Ἀριστοφ. εἰς στ. 980 Ἀχαρνέων.
[4] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 529—530.
[5] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 1364 καὶ ἑφ.
[6] Σχόλ. Ἀριστοφ. εἰς στ. 1234 καὶ 1240 Σφηκῶν. Περὶ τῶν σκολίων ἃ ᾖδον ὡσαύτως ἐν τοῖς συμποσίοις, βλ. τοῦ αὐτοῦ στίχ. 1239 καὶ 1245 τῆς αὐτῆς κωμῳδίας. Βλ. Bergk, Poetæ lyrici græci, ἔκδ. δ', III, σ. 643 καὶ ἑφ.
[7] Koehler, Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, IX, σ. 1 καὶ εἰκ. 1. O. Jahn, Ueber Darstellungen griech. Dichter auf. Vasenbildern, σ. 724 καὶ ἑφ. εἰκ. 3, ἀρ. 1. εἰκ. 4. ἀρ. 1, εἰκ. 5, ἀρ. 2.
[8] Panofka, Bilder antiken Lebens, εἰκ. 4, ἀρ. 5. Βλ. Furtwaengler, Beschreibung, 2459, βλ. προσέτι Panofka, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 4, ἀρ. 2.
[9] Πλάτων, Λύσις, σ. 209 Β.

θέντες τῆς ἀποστολῆς, ὅπως ἐπιδείξωσιν ἄνθη ῥητορικῆς ἄγνωστα πρὸ αὐτῶν, ἐξ ὧν καταφαίνεται ὅτι τοιαῦται ἐμφανίσεις ἐφαίνοντο φυσικαὶ καὶ οὐδένα δυσηρέστουν. Βεβαίως ὁ Μενεκλῆς ἐγνώριζε τί ἔπραττεν οὕτως ἐπιδεικνυόμενος· ἦτο βέβαιος ὅτι ἤθελε κερδίσῃ τὴν εὔνοιαν τῶν Κρητῶν, οὓς ἔθελγεν ἡ μουσική, κολακεύων μάλι-

[1] Pottier, Etudes sur les lécythes blancs attiques, σ. 73—74. Κατ' ἄλλην γνώμην ὁ παρὰ τοὺς πόδας τῆς στήλης καθήμενος καὶ κιθαρίζων ἦτο αὐτὸς ὁ νεκρός : βλ. Collignon, Histoire de la céramique grecque σ. 236.
[2] Le Bas et Waddington, Inscr. d'Asie Mineure, 81 καὶ 82. Πρόκειται περὶ Τιμοθέου, σ. 161. Βλ. περὶ τῶν ποιητῶν τούτων καὶ τοῦ Πολυΐδου, Bergk, Griech. Literaturgeschichte, II, σ. 539 καὶ ἑφ.. Κατὰ τὸν Ἀθήναιον, ΙΔ', σ. 626 Β, οἱ νόμοι τοῦ Τιμοθέου ἦσαν δημώδεις ἐν Ἀρκαδίᾳ, ἔνθα οἱ παῖδες ἀπεμνημόνευον αὐτούς, ὡς καὶ τοὺς πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν καὶ τῶν ἐγχωρίων ἡρώων ὕμνους.

στα τὴν φιλοπατρίαν αὐτῶν διά τινων τεμαχίων ἐκ τῆς ἐγχωρίου αὐτῶν φιλολογίας λαμβανομένων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων καταφαίνεται ὅτι παρὰ τοῖς πολλοῖς σκοπὸς τῆς μουσικῆς ἦτο τὸ ἀρέσκειν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐδίδασκον ταύτην τοὺς παῖδας, διότι ἡ διδασκαλία αὐτῆς ἀπετέλει τὸ φυσικὸν συμπλήρωμα τῶν σπουδῶν, πᾶς δὲ ἐλεύθερος ὤφειλε νὰ γνωρίζῃ τὸν χειρισμὸν τῆς λύρας, ὅπως τέρπηται καὶ τέρπῃ τοὺς φίλους. Ἀληθὲς ὡσαύτως εἶναι ὅτι τὸ πρῶτον ἡ μουσικὴ ἔσχεν ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς ὑψηλότερα καθήκοντα καὶ ὅτι ἐπὶ πολὺ ἐνομίζετο τὸ ἐντελέστατον μέσον τῆς διανοητικῆς παιδεύσεως. Περισταλεῖσα δὲ καὶ ὡς ἁπλῆς ἀναψυχῆς μέσον ὑπολαμβανομένη κατεῖχεν ἔτι θαυμασίαν δραστικότητα· διότι διὰ τῆς εὐγενείας καὶ τῆς ἀχωρίστου ἀπ' αὐτῆς ποιήσεως ἐμόρφου τὰς καρδίας ἀπαλλάττουσα αὐτὰς τῶν μικροπρεπῶν σκέψεων. Ἦτο καθαρὰ τέρψις, πρὸς ἣν ἀσυνειδήτως ἕκαστος ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ προσδράμῃ, ὅπως διαφύγῃ τὰς καθημερινὰς χυδαιότητας καὶ ζητήσῃ τι ἐκ τοῦ ἀναγκαίου εἰς τὸν βίον ἰδεώδους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ

Ἐκ πάντων τῶν ἀρχαίων λαῶν οὐδεὶς ἐθεράπευσε τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις, μεθ' ὅσου ὁ ἑλληνικὸς ζῆλου. Γνωστὴ ἡ προθυμία τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων πρὸς αὐτάς· γνωστὸν ὁπόσον ἐπεζητοῦντο οἱ ἁπλοῖ στέφανοι, ὑπὲρ ὧν διηγωνίζοντο ἐν τοῖς μεγάλοις τῆς Ἑλλάδος ἀγῶσιν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν εὐγενεστάτων οἴκων, πολλάκις μάλιστα οἱ τύραννοι καὶ οἱ ἡγεμόνες. Πάντοτε αἱ Ἀθῆναι μετέσχον τοῦ κοινοῦ θαυμασμοῦ πρὸς τὰ ἆθλα ταῦτα, ἡ δὲ γυμναστική, ἡ τοῦτο κυρίως σκοποῦσα, ἐτιμᾶτο ἐν αὐταῖς. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Πεισιστράτου μάλιστα σπουδαίαν ἐκτήσατο θέσιν ἐν τῷ ἀθηναϊκῷ βίῳ. Ἀπὸ τοῦ Πεισιστράτου ὄντως χρονολογοῦνται οἱ ἐν τοῖς Παναθηναίοις τελούμενοι γυμναστικοὶ ἀγῶνες [1]. Πρότερον οἱ Ἀθηναῖοι ἦγον ἐπετείους ἑορτὰς εἰς τιμὴν τῆς πολιούχου θεᾶς, ὁ δὲ Πεισίστρατος, φαίνεται, ἐσεβάσθη τὸ ἔθιμον τοῦτο, ἀλλ' ὅμως ἠθέλησε ἀνὰ πεν-

[1] A. Mommsen, Heortologie, σ. 123.

ταετίαν ἡ ἑορτὴ αὕτη νὰ τελῆται μετὰ ἰδιαιτέρας ὅλως μεγαλοπρεπείας, ὅπως εἰς αὐτὴν προστρέχωσι πανταχόθεν, ὡς ἐν Ὀλυμπίᾳ, καὶ ἐν αὐτῇ θεῶνται τὰ αὐτὰ θεάματα [1], ἐξ οὗ καὶ ἡ ἵδρυσις τῶν εἰς πάντας προσιτῶν τούτων ἀγώνων, ἐν οἷς οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα ἐξεῖχον καὶ ἐπεδείκνυντο εἰς τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας ἐν ἁπάσῃ τῇ λάμψει τῆς καλλονῆς καὶ ἰσχύος αὐτῶν. Ἔκτοτε ἡ γυμναστική, ἣν ὁ Σόλων κατέστησεν ὑποχρεωτικὴν διὰ τοὺς νέους, ἐνομίζετο οὐσιῶδες τῆς ἀγωγῆς μέρος· αἱ παλαῖστραι ἐπολλαπλασιάσθησαν, καὶ ἐν ᾧ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἄνδρες τέλειοι καὶ ἀθληταὶ ἀντεφιλοτιμοῦντο, εἶδον συμπυκνουμένην παρὰ τοῖς παιδοτρίβαις νεότητα ἄπληστον νὰ μάθῃ καὶ προσκτήσηται τὰς φυσικὰς ἀρετὰς τὰς ἀπαραιτήτους ἔκτοτε τῷ ἐλευθέρῳ πολίτῃ.

Δὲν πρέπει ν' ἀναμένῃ τις, ὅτι ἐνταῦθα θὰ πραγματευθῶμεν λεπτομερῶς πάντα τὰ πρὸς τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἀναφερόμενα ζητήματα. Τὰ πολυάριθμα συγγράμματα, τὰ πρὸ ἡμίσεος αἰῶνος δημοσιευθέντα περὶ τῆς ἱστορίας τῆς γυμναστικῆς παρ' Ἕλλησι, κατέστησαν τὰ ζητήματα ταῦτα σήμερον ἱκανῶς γνωστά, ὥστε περιττὸν νὰ ἐκταθῶμεν περὶ αὐτῶν [2]. Ἀλλ' ὅμως θὰ διατρίψωμεν ἐπί τινων ζητημάτων μὴ ἐξερευνηθέντων ἱκανῶς καὶ θὰ ὑποδείξωμεν σαφῶς τὸν σκοπόν, ὃν προὐτίθεντο οἱ Ἀθηναῖοι ὑποχρεοῦντες τὰ τέκνα αὐτῶν ν' ἀκολουθῶσι τὰ μαθήματα τοῦ παιδοτρίβου καὶ τῶν συνεργῶν αὐτοῦ.

[1] Ἰδ. σ. 81, 117.—Curtius, Histoire grecque, μετάφρ. Bouché—Leclercq, I, σ. 456.

[2] Τὰ δύο ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου σπουδαιότατα συγγράμματα τὸ τοῦ Krause, Gymnastik und Agonistik der Hellenen, τόμ. 2, Λειψία, 1841, καὶ τὸ τοῦ κ. Grasberger, Erziehung und Unterricht im klass. Alterthum, I, σ. 167 καὶ ἑφ. III, σ. 92 καὶ ἑφ. Βλ. τὰ κεφάλαια τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν γυμναστικὴν ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν Cramer, Gesch. der Erziehung und des Unterrichts im Alterthume, I. σ. 287—297.—Krause, Gesch. der Erziehung, des Unterrichts und der Bildung bei dem Griechen, Etruskern und Raemern, σ. 98—102. Ussing, Erziehung und Jugendunterricht bei den Griechen und Raemern, Berlin, 1885, σ. 85 καὶ ἑφ. 135 καὶ ἑφ.—Mahaffy, Old greek education, ἔκδ. 6', σ. 24 καὶ ἑφ.—H. Blümner, Leben und Sitten der Griechen, II, σ. 94 καὶ ἑφ.—Βλ. προσέτι Becker—Goell, Charikles, II, σ. 213 καὶ ἑφ.—Hermann—Blümner, Griech. Privatalterthümer, § 36—37.—Iwan Müller, Handbuch der klass. Alterthums—Wissenschaft, IV, σ. 451 C καὶ ἑφ.

Α'

Ἡ παλαίστρα. Ὁ παιδοτρίβης καὶ οἱ βοηθοὶ αὐτοῦ.

Εἴδομεν ἀνωτέρω τὴν διάκρισιν, ἣν ὀφείλομεν νὰ κάμωμεν μεταξὺ τῆς παλαίστρας καὶ τοῦ γυμνασίου [1]. Ἡ παλαίστρα τὸ πρῶτον ἦτο χρήσιμος εἰς τὰς ἀσκήσεις τῶν ἐφήβων καὶ τῶν πρεσβυτέρων τὴν ἡλικίαν πολιτῶν. Οὐδὲ γνωρίζομεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς παλαίστρας μᾶλλον τῆς τοῦ σχολείου· ἀλλὰ χωρία τινὰ διαφωτίζουσιν ἡμᾶς περὶ τοῦ τρόπου τῆς διασκευῆς αὐτῆς. Ὡς τὸ σχολεῖον, ἦτο χῶρος περίφρακτος. Ὁ ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου ἐπικαλούμενος νόμος τοῦ Σόλωνος ἤρκει πρὸς ἀπόδειξιν τούτου· ὑπομιμνήσκομεν δὲ ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ὥρας, καθ' ἣν οἱ παιδοτρίβαι ἔπρεπε νὰ κλείσωσιν αὐτὰς [2]. Ἐν τῇ παλαίστρᾳ τοῦ Ταυρέου, ἐν ᾗ γίγνεται ὁ τοῦ Χαρμίδου διάλογος, εἰσέρχονται διὰ θύρας, ἧς πλησίον ἵσταται ὁ Σωκράτης, ὅτε ἔρχεται ὁ νέος Χαρμίδης καὶ οἱ θαυμασταὶ αὐτοῦ [3]. Ἡ νέα παλαίστρα, ἐν ᾗ ὁ Ἱπποθάλης προσκαλεῖ τὸν Σωκράτην, ἐν ἀρχῇ τοῦ Λύσιδος, νὰ σταθῇ, εἶναι περίβολος, εἰς ὃν εἰσέρχονται διά τινος θύρας [4]. Πιθανῶς ἡ παλαίστρα ἦτο ἀρχικῶς ἁπλοῦς ἀνοικτὸς τόπος, περιβαλλόμενος ὑπὸ δρυφάκτου ἢ τοίχου, καὶ ἱκανῶς εὐρύς, ὅπως περιλαμβάνῃ μέγαν ἀριθμὸν νεανιῶν. Βραδύτερον ἀναμφιβόλως ἔθεσαν ἕδρας, ἀνήγειραν ἡμικυκλιοειδῆ ἐδώλια, ἐν οἷς περὶ τὴν ἑσπέραν οἱ Ἀθηναῖοι ἠρέσκοντο ἀναπαυόμενοι ἀπὸ τοῦ θάλπους τῆς ἡμέρας· οὕτως ὅτε ὁ Σωκράτης διαλέγεται ἐν ταῖς παλαίστραις μετὰ τῶν νεανιῶν, σχεδὸν πάντοτε κάθηται [5]. Ἐν αὐταῖς ἀνήγειρον ὡσαύτως καὶ οἰκοδομάς· ἡ παλαίστρα τοῦ Λύσιος περιελάμβανεν ἀποδυτήριον, ἐν ᾧ οἱ παῖδες ἀπέθετον τὰ ἐνδύματα αὐτῶν, πρὶν ἐπιδοθῶσιν εἰς τὰς ἀσκήσεις. Ἦτο εἶδός τι ἀνοικτῆς στοᾶς, ἔνθα ἐκ τῶν ἔξω ἱστάμενός τις ἔβλεπε τὰ ἐντὸς γιγνόμενα· ὁ Σωκράτης θεᾶται παῖδας ἀστραγαλίζοντας ἐν μέσῳ κύκλου ὁμηλίκων [6]. Πιθανῶς ἐν ἑκάστῃ παλαίστρᾳ ὑπῆρχε χῶρος, ἐν ᾧ οἱ νεανίαι ἐλαίῳ ἠλείφοντο [7], ἕτερος δὲ ἐν ᾧ ἐκυλινδοῦντο εἰς τὴν κόνιν [8]. Ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος τὸ ἔλαιον ἦτο ἐν χρήσει ἐν ταῖς παλαίστραις [9]· γνωρίζομεν δὲ ὡσαύτως ὅτι διέχεον ἰδίαν τινὰ κόνιν, ἄμμον λεπτοτάτην, ἣν μετεκόμιζον ἐξ Αἰγύπτου ἵνα μετριάζῃ τὰς πτώσεις καὶ ἀποξηραίνῃ τὰ ὑπὸ τοῦ ἱδρῶτος διαβρεχόμενα μέλη [10]. Ἐπειδὴ δὲ οἱ παιδοτρίβαι ἦσαν κτήτορες τῶν παλαιστρῶν αὐτῶν, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι κατῴκουν ἐν αὐταῖς· λοιπὸν οἰκοδομή τις οἱαδήποτε ἦτο προωρισμένη δι' αὐτούς. Ὑπῆρχον ἐν αὐταῖς κατάστεγοι δρόμοι, ὅμοιοι τοῖς ἐν τοῖς δημοσίοις γυμνασίοις ὑπάρχουσι; Τοιαύτην οἰκοδομὴν περιελάμβανεν ἡ παλαίστρα τοῦ Λυκείου, ἐν ᾗ περιεπάτουν διαλεγόμενοι [11], πιθανώτατα δὲ αἱ ἰδιωτικαὶ παλαῖστραι ἦσαν πολλῷ ἁπλούστεραι οὐδὲ στοὰς ἔχουσαι καταλλήλους πρὸς διαλόγους, οὐδὲ κλισίας, ἐν αἷς οἱ ἀθληταὶ ἠδύναντο νὰ ἐξασκῶνται ὑπὸ τὴν σκέπην, ὅτε ἦτο ὁ καιρὸς κακός [12].

Αἱ παλαῖστραι ἦσαν ἱκανῶς εὐρεῖαι, ὅπως πᾶσαι αἱ τὴν διδασκαλίαν τῆς γυμναστικῆς ἀποτελοῦσαι δοκιμαὶ ἔχωσι τὸν ἀπαιτούμενον χῶρον. Μόνον ὁ δρόμος ἀπῄτει, φαίνεται, πολὺν χῶρον, ὅπως ἐκγυμνάζωνται εἰς αὐτόν [13]. Ἴσως παλαῖστραί τινες ἐκέκτηντο ἔξω τοῦ περιβόλου αὐτῶν στάδιον προωρισμένον χάριν τῶν δρομέων· ἴσως ὡσαύτως διὰ τὴν ἄσκησιν ταύτην ὁ παιδοτρίβης ὡδήγει τοὺς μαθητὰς εἰς τὸ γυμνάσιον [14].

[1] Βλ. σ. 32 καὶ ἑφ.

[2] Αἰσχίνου κατὰ Τιμάρχου, 10.

[3] Πλάτων. Χαρμίδης, σ. 153, D—154 A.

[4] Πλάτων. Λύσις, σ. 203 B.

[5] Πλάτων. Λύσις, σ. 207 A. Ἰδ. Χαρμίδης, σ. 153 C. Ἰδ. Εὐθύδημος, σ. 272 E—273 B. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν τῷ τελευταίῳ χωρίῳ πρόκειται περὶ τῆς παλαίστρας τοῦ Λυκείου. Οἱ νεανίαι ἐκαθέζοντο ἑκουσίως χαμαί. (Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 973 καὶ ἑφ.)

[6] Πλάτων. Λύσις. σ. 206 E.

[7] Ἀλειπτήριον.

[8] Κονιστήριον. Βλ. Grasberger, ἔνθ. ἀν. I, σ. 343. Hermann-Blümner, Griech, Privatalterthümer, § 36, σ. 340, σημ. 1.

[9] Τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ ὁρισμὸς τοῦ Ἡσυχίου: «Παλαίστρα, ὅπου οἱ παῖδες ἀλείφονται».

[10] Θεοφρ. Χαρακτῆρες, 5.—Λουκιαν. Ἀνάχ. 29. Πλουτάρχ. Ἀλέξανδρος, 40.—Ἀθήν. ΙΒ'. σ. 539 C.

[11] Πλάτων. Εὐθύδημος, σ. 273 A.

[12] Ἐν τοσούτῳ βλ. τὴν εἰκ. 49, παριστῶσαν τὸ ἐσωτερικὸν παλαίστρας· οἱ ἐπ' αὐτῆς εἰκονιζόμενοι δύο ἰωνικοὶ κίονες καταδεικνύουσι τὰς μεγαλοπρεπεῖς οἰκοδομάς.

[13] Krause, Gymnastik, I, σ. 110.

[14] Ὁπωσδήποτε ὁ δρόμος σπανίως εἰκονίζεται ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων τῶν εἰκονιζόντων σκηνὰς παλαιστρῶν.

Ὅπως καταπαύωσι τὴν δίψαν τῶν παίδων, ὅπως διαβρέχωσι τὸ χῶμα τοῦ τόπου ὅπου τὰ παιδία ἐπάλαιον, ὅπως νίπτωσι τὰ ὑπὸ τῆς κόνεως ῥυπαινόμενα σώματα, ἐχρειάζετο ὕδωρ· διὰ τοῦτο ἐν ἑκάστῃ παλαίστρᾳ ὑπῆρχεν ἢ κρήνη ἢ φρέαρ. Καλὴ εἰκὼν κύλικος παρίστησιν ἔφηβον γυμνὸν ἀνέλκοντα ἐκ φρέατος μετὰ χάριτος τὸν κάδον, ὃν ἐν αὐτῷ κατεβίβασε· τὸν δὲ χαρακτῆρα τῆς σκηνῆς διευκρινίζουσι τὰ ἐν τῷ δαπέδῳ εἰκονιζόμενα, ὁ σπόγγος, ἡ στλεγγὶς καὶ ὁ ἀρύβαλλος [1]. Ἐκ τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Αἰσχίνου μανθάνομεν ὅτι εἰς πολλὰς παλαίστρας ὑπῆρχε κρήνη, ἐξ ἧς ἔπινον ὕδωρ οἱ νέοι κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἀναπαύσεως [2]. Πιστεύω δὲ ὅτι καὶ λουτρὰ εἰσήχθησαν πολὺ ἐνωρίς. Ἀγγεῖόν τι τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἔχων μελαίνας μορφὰς παρέχει ἔννοιάν τινα τῶν λουτρῶν ὑπὸ τὴν ἁπλουστάτην μορφὴν αὐτῶν. Εἰκονίζεται στοά, ἣν ἀνέχουσι τρεῖς κίονες, ὑφ' οὓς δύο γυμνοὶ ἄνδρες δέχονται τὸ πῖπτον ὕδωρ ἐκ δύο ὑδρορροῶν, εἰκονιζουσῶν κεφαλὰς λεόντων· ἀποσμίχονται δὲ καὶ στρέφονται πανταχόθεν, ὅπως πάντα τὰ μέρη τοῦ σώματος πλυθῶσιν ἐξ ἴσου. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τέσσαρες ἄλλοι προφυλαττόμενοι ὑπὸ τὰ δένδρα, ὧν ἐπὶ τῶν κλάδων ἀνήρτησαν τὰ ἐνδύματα αὐτῶν, παρασκευάζονται ὅπως μιμηθῶσιν αὐτοὺς ἢ ἀλείφονται μύροις, ἀφ' οὗ ἐλούσθησαν διὰ ψυχροῦ ὕδατος [3]. Βραδύτερον μεγάλαι μαρμάριναι δεξαμεναὶ εὐκόλυνον τὴν ἀπόπλυνσιν τῶν νεανιῶν· τοιαύτη δέ τις εἰκονίζεται ἐπὶ ἀγγείου ἐρυθρὰς ἔχοντος μορφάς, ἐφ' οὗ οἱ ἔφηβοι παρίστανται ἀποξεόντες τὸ δέρμα διὰ στλεγγίδων ἢ καθαριζόμενοι διὰ τῆς χειρός, ἐν ᾧ τούτων τις χέει τὸ περιεχόμενον ἀμφορέως ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν ἑταίρων τινός, ἐνοκλάζοντος πρὸ αὐτοῦ [4]. Ὑπῆρχεν ἐν ταῖς παλαίστραις χῶρος, ἐν ᾧ

[1] Berichte über die Verhandlungen der Koen. saechs. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipsig, phil-hist. cl. XXX, εἰκ. 5, ἀρ. 2. Βλ Duruy. Histoire des Grecs, nouv. édit. II, σ. 457. Τὸ μουσεῖον τοῦ Λούβρου, συλλογὴ Cambana, κατέχει λαμπρὸν τεμάχιον εἰκονίζον ἔφηβον γυμνόν, κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς μέγαν χαλκοῦν κάδον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς πιέζοντα τὸ ἐπ' αὐτοῦ σχοινίον. Παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ διακρίνεται ὁ γῦρος φρέατος, ἐξ οὗ παρασκευάζεται ν' ἀντλήσῃ ὕδωρ.

[2] Σχολιαστ. Αἰσχίνου κατὰ Τιμάρχου, 10.

[3] Saglio, Diction. ἐν λέξ. Balneum, Balneae, εἰκ. 745.

[4] Gerhard, Auserlesene Griech. Vasenbildern, IV, εἰκ. 277. Βλ. ὡσαύτως εἰκ. 272, ἀρ. 5.—Furtwaengler, Beschreibung, 2285, 2308.—Βλ. τὸ ἐν Baumeister, Denkmaeler, εἰκονιζόμενον δημόσιον βαλανεῖον, ἐν λέξ. Baden, εἰκ. 219 ἐν ᾧ βλέπει τις δεξιὰ ἀγγεῖον κρεμάμενον καὶ κινούμενον, ἐξ οὗ κρέμανται σχοινία, χρήσιμον δὲ πρὸς ψυχρὸν λουτρόν.

ἐλάμβανον θερμὰ λουτρά ; Συχνάκις αἱ ἐπὶ τῶν κυλίκων τοῦ Ε' αἰῶνος σκηναὶ τῶν βαλανείων ἀντίκεινται πρὸς τὰς γυμναστικὰς σκηνάς, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι αἱ βίαιαι ἀσκήσεις καὶ τὸ θερμὸν λουτρὸν μετὰ πάσης τῆς εὐμαρείας αὐτοῦ ἦσαν συμπληρωτικαὶ τέρψεις. Πιθανὸν δ' ὅμως τὰ λουτρά, ὅπου συνηντῶνται αἱ ἑταῖραι, ὅπου ἀντήλλασσον δῶρα καὶ ἐρωτικὰς ἐκμυστηρεύσεις, δὲν ἐξηρτῶντο ἐκ τῶν παλαιστρῶν· δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ παιδοτρίβης ἐπέβλεπε τὰ χαμαιτυπεῖα ταῦτα.

Θὰ συμπληρώσῃ δέ τις τὴν περὶ παλαιστρῶν εἰκόνα, ἐὰν ἀναλογισθῇ ὅτι ἐκοσμεῖτο ὑπὸ τῶν προτομῶν τοῦ Ἑρμοῦ καὶ ὑπὸ σηκῶν, ἐν οἷς ἀνέκειντο ἀγάλματα Ἑρμοῦ καὶ Ἡρακλέους, προστατῶν τῆς νεότητος [1]. Πιθανὸν ὁ Ἡρακλῆς νὰ ἐτιμᾶτο βραδύτερον ἐν αὐταῖς, ἀλλ' ὁ Ἑρμῆς ἐτιμᾶτο πάντοτε· πρὸς τιμὴν δ' αὐτοῦ ἐτελοῦντο τὰ Ἑρμαῖα, ὧν λαμπρὰν εἰκόνα παρέχει ἡμῖν ὁ Λύσις

Τοιοῦτον ἦτο τὸ βασίλειον τοῦ παιδοτρίβου, ἔνθα ἐβασίλευεν ὡς ἄρχων τῆς νεότητος. Ἀνεγνωρίζετο πόρρωθεν διὰ τῆς δισχιδοῦς ῥάβδου αὐτοῦ, δι' ἧς διηύθυνε τὰς ἀσκήσεις καὶ ἐνίοτε ἐτιμώρει τοὺς ἀπειθεῖς [2]. Ἐφοίτα ἀνὰ τὴν παλαίστραν, ἐπιβλέπων πάντα, ἐν δὲ ταῖς ἑορταῖς τῶν παλαιστρῶν αὐτὸς ἐτέλει τὰς ἐν χρήσει ἱεροτελεστίας [3]. Κατωτέρω θέλομεν διαλάβῃ περὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ : ἀλλ' εἴπωμεν ἤδη ὅτι ἐπιτετραμμένος τὸ πρῶτον ἁπλῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν μεθοδικῶς τῶν δυνάμεων τῶν μαθητῶν, φαίνεται ὅτι πολὺ ἐνωρὶς συνήνωσε τὴν ἰατρικὴν ἢ τοὐλάχιστον τὴν ὑγιεινὴν πρὸς τὴν γυμναστικήν. Κατὰ τὸν Πλάτωνα Ἡρόδικος ὁ Σηλυβριανὸς ἦτο ὁ δοὺς ἐκ τῶν πρώτων τὸ παράδειγμα τῆς συγχρόνου μίξεως τῶν δύο τούτων ἐπιστημῶν. «Παιδοτρίβης ὢν καὶ νοσώδης γενόμε-

[1] Σχολ. Αἰσχίνου κατὰ Τιμάρχου, 10. Πρὸς τὰς ἐνδείξεις ταύτας παραβληθήτωσαν Julius, Denkmaeler τοῦ Baumeister, ἐν λέξ. Γυμνάσιον.—Blavette, Mélanges d'archéologie et d' histoire, δημοσιευθέντα ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς σχολῆς τῆς Ῥώμης, 1885, σ. 3 καὶ ἐφ. εἰκ. 1 καὶ 2, ἀνακαίνισις τῆς παλαίστρας τῶν θερμῶν τοῦ Ἀγρίππα.

[2] Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Λουκιανοῦ ὁ παιδοτρίβης ἐφόρει, ὡς φαίνεται, πορφύραν· ἀγνοοῦμεν δὲ ἐὰν ἡ χρῆσις τοῦ ἐνδύματος τούτου ἦτο ἀρχαία. Βλ. Λουκιαν. Ἀνάχαρσ. 3.

[3] Πλάτων. Λύσις. σ. 207 D.

νος μίξας γυμναστικὴν ἰατρικῇ ἀπέκναισε πρῶτον μὲν καὶ μάλιστα ἑαυτόν, ἔπειτ' ἄλλους ὕστερον πολλούς»[1]. Πλεῖστοι δὲ ἔπραξαν ὡς αὐτός, πλεῖστοι μετέβαινον ζητοῦντες τὴν ὑγίειαν αὐτῶν ἐν ταῖς παλαίστραις, ἀλλ' ἡ θεραπευτικὴ αὕτη οὐδαμῶς ἐκώλυσε τοὺς παιδοτρίβας νὰ νομίζωσι πάντοτε τὴν φυσικὴν ἀνατροφὴν τῶν ἐφήβων ὡς τὸ κύριον αὐτῶν μέλημα.

Εἶχεν ἡ παλαίστρα ὡς τὸ σχολεῖον ὑποδεεστέρους διδασκάλους; Κατὰ τοὺς χρόνους περὶ οὓς ἀσχολούμεθα, οὐδὲν σύγγραμμα μνημονεύει τοιούτους. Ἀλλ' ὑποθέτομεν ὅτι ὁ παιδοτρίβης δὲν διηύθυνε μόνος. Ἐπί τινων γραπτῶν ἀγγείων εἰκονίζονταί τινες ἀγένειοι, φέροντες σκυτάλην καὶ ῥαβδίον, καὶ ὁμοιάζοντες πρὸς νεαροὺς ὑποδιδασκάλους[2]. Ἐπὶ καλῆς κύλικος τοῦ μουσείου τοῦ Μονάχου, ἧς τὴν εἰκόνα παρατίθεμεν κατωτέρω, βλέπει τις μεμιγμένους μετὰ τῶν ἐφήβων δύο πωγωνοφόρους ἄνδρας φαινομένους ὅτι εἶναι ὁ παιδοτρίβης καί τις τῶν βοηθῶν αὐτοῦ[3]. Βραδύτερον ἦσαν ἐν ταῖς παλαίστραις εἰδικοὶ ὑπάλληλοι ἴδιον ἔργον ἔχοντες τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐλαίου, καὶ σπουδαίαν κεκτημένοι θέσιν παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ[4].

Ἂν καὶ οἱ νεανίαι παρεσκεύαζον πρότερον ὅ,τι ἦτο ἀναγκαῖον διὰ τὰς ἀσκήσεις, αἱ δὲ μέριμναι αὗται ἀπετέλουν εἶδός τι προεισαγωγικῆς γυμναστικῆς, τῶν καθηκόντων τινὰ τούτων ἐξετελοῦντο ὑπὸ τῶν δούλων. Τέσσαρες τῶν δούλων τούτων εἰκονίζονται ἐπί τινος κρατῆρος τοῦ Βερολίνου, ἔργου τοῦ Εὐθυμήδους ἢ τοῦ Δούριος· εἶναι τέσσαρα παιδία, ὧν τὰ δύο παρασκευάζονται νὰ λάβωσι τοὺς μανδύας τῶν δύο ἐρχομένων ἐφήβων, ἐν ᾧ τρίτος τις φέρει ἤδη ἐπ' ὤμου

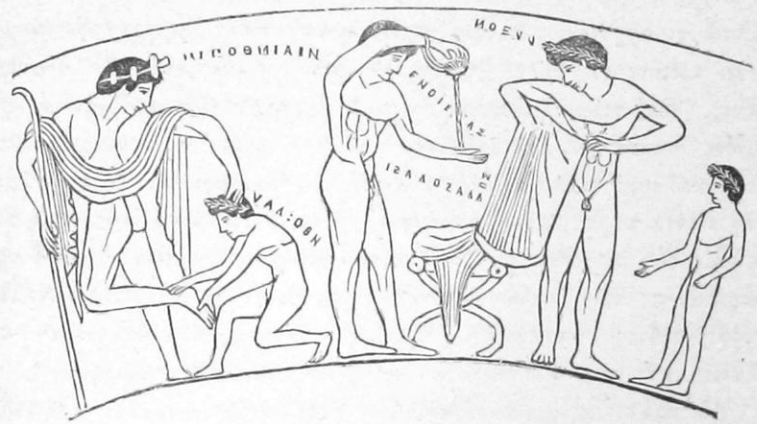
[1] Τούτου προηγήθη Ἴκκος ὁ Ταραντῖνος. (Πλάτ. Πρωταγ. σ. 316 D). Περὶ Ἡροδίκου. βλ. Πλάτ. Πολιτ. γ'. σ. 406 A—B.—Ἰδ. Πρωταγ. σ. 316 D—E Ἰδ. Φαῖδρ. σ. 227 D. Παρήγγελλε τὰς μακρὰς πορείας.

[2] Βλ. εἰκ. 24.

[3] Βλ. εἰκ. 19. Ἐν Λούβρῳ, ἐν τῇ κύλικι τοῦ Δούριος, βλέπει τις ἐπί τινος τῶν πλευρῶν αὐτοῦ τέσσαρας ἐφήβους γυμναζομένους ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν δύο πωγωνοφόρων παιδοτριβῶν· Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. β', σ. 152, 2.

[4] Οἱ ἀλειπταί. Βλ. περὶ τούτων, Grasberger, ἔνθ. ἀν. I. σ. 267 καὶ ἐφ. σ. 341 καὶ ἐφ.—Βεβαίως αἱ δημόσιαι παλαῖστραι περιελάμβανον πλείονας ὑπαλλήλους· ὁ κ. Homolle ἀνεκοίνωσέ μοι φιλικῶς ἐπιγραφήν τινα τῆς Δήλου, ἐν ᾗ ἀπαντᾷ τὸ ὑπούργημα τοῦ *παλαιστροφύλακος* λαμβάνοντος ἐτήσιον μισθὸν 120 δραχμάς.

τὸν μανδύαν ἄλλου νεανίου· ὁ τέταρτος καταγίνεται νὰ ἐξαγάγῃ ἄκανθαν ἐκ τοῦ ποδὸς νεανίου ὅστις, ἵνα σταθῇ ἐν ἰσορροπίᾳ, στηρίζεται διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς ἐπὶ ῥάβδου ὀζώδους, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ νεαροῦ δούλου[1]. Ἐν ἑτέρῳ ἀγγείῳ τοῦ Βερολίνου εἰκονίζεται παῖς ἔχων μανδύαν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ῥάβδον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς τεί-

Εἰκὼν 17. Ἔφηβοι ἐν παλαίστρᾳ, ὑπηρετούμενοι ὑπὸ μικρῶν δούλων.

νει ἀρύβαλλον πρός τινα πρὸ αὐτοῦ ἱστάμενον νεανίαν, ὅστις ἐπιθέτει οἰκείως τὴν χεῖρα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ. Ὁ νεανίας πρόκειται ν' ἀπέλθῃ ἐκ τῆς παλαίστρας, ὡς δεικνύει ἡ στλεγγὶς ἣν καταλείπει· ἕτοιμος δ' ὢν ν' ἀναχωρήσῃ, ἀποφέρει τὸ ἀγγεῖον τοῦ ἐλαίου, τὴν ῥάβδον καὶ τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ[2]. Ἴσως οἱ μικροὶ οὗτοι ὑπηρέται

[1] Μέρος τῆς εἰκόνος τσύτης ληφθὲν ἐκ τῆς Histoire des Grecs τοῦ Duruy, nouv. édit. II, σ. 627, εἰκονίζεται ἐνταῦθα. Αἱ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους φερόμεναι ἐπιγραφαὶ εἰσὶν αἱ ἑξῆς: Ἱππομέδων, Τρα[νί]ων, Ἡγησίας, Λύκος, σημαίνουσαι, ἡ πρώτη τὸν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἔφηβον, ἡ δευτέρα τὸν ἐξάγοντα τὴν ἄκανθαν, ἡ τρίτη τὸν ἐν τῷ μέσῳ ἔφηβον καὶ ἡ τετάρτη τὸν πρὸς τὰ δεξιᾷ. Ἄνωθεν τῆς ἐν εἴδει σκίμποδος ἕδρας, ἀναγιγνώσκεται: Λέαγρος καλός. Βλ. τὸ σύνολον τῆς συνθέσεως ἐν arch. Zeitung,, XXXVII, εἰκ. 4.—Βλ. Furtwaengler, Beschreibung, 2180.—Klein, ἔνθ. ἀν. ἔκδ. β', σ. 197, 4.

[2] Panofka, Bilder antiken Lebens, εἰκ. 1, ἀρ. 8. Βλ. Furtwaengler, Beschreibung, 2325. Ἴσως πρέπει νὰ διδῶμεν τῶν μικρῶν τινα τούτων δούλων ἐπί τινος κύλικος τοῦ Vulci δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ Noel des Vergers, l'Étrurie et les Étrusques, εἰκ. 37.

ἀνῆκον τῷ παιδοτρίβῃ, ἐπιτετραμμένοι δὲ νὰ παρέχωσι τοῖς μαθηταῖς μικρὰς τινὰς ὑπηρεσίας ἐκάθαιρον τὴν παλαίστραν μετὰ τὴν ἀναχώρησιν αὐτῶν [1]. Δυνάμεθα ὡσαύτως νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι κύριοι αὐτῶν ἦσαν οἱ μαθηταί, ὧν ἔφερον τὸν ἀρύβαλλον καὶ τὴν στλεγγίδα, καὶ ἐβοήθουν ἐν ἀνάγκῃ [2].

Ἄλλοι ὑπηρέται ἀπετέλουν, αὐτοὶ τοὐλάχιστον, μέρος τοῦ ὑπὸ τοῦ παιδοτρίβου συντηρουμένου προσωπικοῦ· ἦσαν οἱ αὐληταί. Ὁ Ἀθήναιος λέγει ὅτι ἡ μουσικὴ ὑπολαμβανομένη ἀναγκαία, ὅπως καθιστᾷ «καλὰς καὶ ἐλευθερίας» τὰς κινήσεις τῶν ὀρχηστῶν, ἐφηρμόζετο ἐν χρόνοις, οὓς δὲν ὁρίζει, εἰς τὴν γυμναστικὴν [3]. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα ἐπιβεβαιοῦσι τὴν μαρτυρίαν ταύτην· διότι ἐν αὐτοῖς βλέπομεν πλείστας εἰκόνας παριστώσας ἐφήβους, ἀσκουμένους ὑπὸ τὸν ἦχον τῶν αὐλῶν. Ὁτὲ μὲν εἰκονίζεται νεανὶς ἀθλητὴς παρασκευαζόμενος νὰ ῥίψῃ τὸν δίσκον [4], ὁτὲ δὲ ἕτερος ῥίψας αὐτὸν εἰς τὸν ἀέρα καὶ δεχόμενος αὐτὸν ἐπὶ τῆς χειρὸς καὶ τοῦ πήχεως [5]· τρίτος δὲ ἁρπάζει τὸ ἀκόντιον [6] ἢ πάλλει αὐτό [7]· τέταρτος ἐγείρει τοὺς ἁλτῆρας [8]. Αἱ διάφοροι αὗται ἀσκήσεις συνοδεύονται ὑπὸ ἤχων αὐλοῦ. Ἐννοεῖ τις τὴν ὠφέλειαν τοιαύτης βοηθείας· ὁ αὐλὸς ἠσφάλιζε τὴν κανονικότητα τῶν κινήσεων καὶ συνετέλει ἕνεκα τούτου εἰς τὴν καλλονὴν αὐτῶν· προελάμβανεν ὡσαύτως καὶ τὴν κόπωσιν τὴν προερχομένην

[1] Βλ. τὸν δοῦλον τοῦ κιθαρῳδοῦ, περὶ οὗ ἐμνήσθημεν ἀνωτ. σ. 155 καὶ ἐφ.

[2] Τῆς ὑποθέσεως ταύτης ὑπερμαχεῖ χωρίον τι τοῦ Πλάτωνος· Χαρμίδης, σ. 155 Α—Β.—Βλ. Πολυδεύκους, Γ', 154.

[3] Ἀθήναιος, ΙΔ', σ. 629 Β.

[4] Βλ. τὴν εἰκόνα 18, κατὰ τὸν Gerhard, Auserlesene Griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 272, ἀρ. 1. Ἐπ' αὐτοῦ φέρεται ἡ ὑπογραφὴ τοῦ Ἐπικτήτου, ἑνὸς τῶν πρώτων ζωγράφων τῶν ἐρυθρῶν μορφῶν. Βλ. Furtwaengler, Beschreibung, 2262.—Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 102, 7.

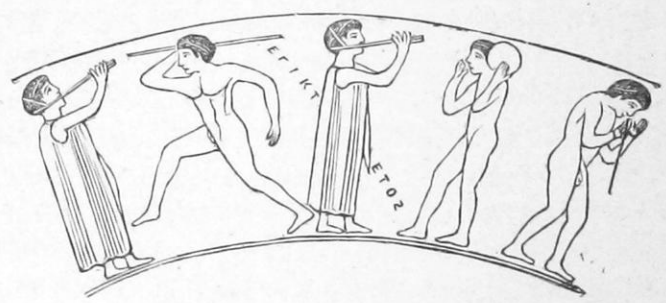
[5] Noel des Vergers, ἔνθ. ἀν. εἰκ. 37.

[6] Βλ. κατωτέρω. εἰκ. 21, ὡς καὶ ἀμφορέα τινὰ τοῦ Λούβρου ἀναπαριστῶντα τὴν αὐτὴν ἄσκησιν, ἐπί τινος δὲ τῶν πλευρῶν πωγωνοφόρον κεκαλυμμένον, στηριζόμενον ἐπὶ ῥάβδου. ὕψ. 0,39, συλλ. Campana, 697.

[7] Εἰκ. 18. Βλ. ἀγγεῖόν τι τοῦ Λούβρου ἐν σχήματι ὑδρίας, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «ὁ παῖς καλὸς» ὕψ. 0,22, συλλ. Campana, 812.

[8] Panofka, Griechinnen und griechen, griechen nach Antiken εἰκ. 1. ἀρ. 10. Βλ. παρὰ Gerhard, ἔνθ. ἀν. IV, εἰκ. 260, ἀμφορέα μελαίνας ἔχοντα μορφάς, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται πωγονοφόρος ἀνὴρ τρέχων καὶ κρατῶν ἁλτῆρας εἰς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἐν ᾧ αὐλητής τις αὐλεῖ.

ἐκ τῆς ἐλλείψεως μέτρου. Παράδοξός τις εἰκὼν καταδεικνύει τὴν σπουδαιότητα, ἣν οἱ Ἕλληνες ἀπέδιδον εἰς τὴν συνοδίαν ταύτην. Ἐπί τινος ἀγγείου μελαίνας ἔχοντος μορφάς, οὗτινος ἡ ἐπεξεργασία μαρτυρεῖ τὴν ἀρχαιότητα, εἰκονίζεται θαυματοποιός. Τὴν κεφαλὴν ἔχων κεκαλυμμένην διὰ κράνους, καὶ ἀσπίδα ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν βραχιόνων φέρων, ὅπως τηρῇ κάλλιον τὴν ἰσορροπίαν, πηδᾷ ἔκτινος ἀφαλτηρίου ἐπὶ δύο ἵππων ταχέως τριποδιζόντων, οὓς διευθύνει ὑπηρέτης ἱππεύων ἕνα τούτων. Ἕτερος ὑπηρέτης ἀνασκαλεύει τὸ ἔδαφος ὅπως αἱ πτώσεις, ἐὰν ἐπέλθωσι τοιαῦται, ὦσιν ἧττον ὀδυνηραί [1]. Πάμπολλοι θεαταὶ ἀκολουθοῦσι διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τὸν

Εἰκὼν 18.—Ἔφηβοι ἀσκούμενοι πρὸς τὸν ἦχον τοῦ αὐλοῦ.

κρανοφόρον. Δεξιὰ ἀγυιόπαις, μὴ ἐννοῶν νὰ πληρώσῃ ἵνα ἴδῃ τὸ θέαμα, ἀναρριχᾶται ἐπί τινος τῶν πεταύρων τοῦ περιβόλου· ἀριστερὰ ἐπί τινος ὁδοῦ πλεῖστοι σπεύδουσιν, ὧν ὁ θαυμασμὸς ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἀφελοῦς ταύτης ἐκφωνήσεως, γεγραμμένης ἐπὶ τοῦ ἐδάφους: «Εὖγε, ὁ θαυματοποιός!» Ἐν ᾧ οὗτος ποιεῖ τὰ θαύματα, συνοδεύει αὐτὸν αὐλητής· εἶναι ἡ ἀναπόσπαστος βοήθεια τοῦ ἀσπιδοφόρου· ἐὰν παύσηται νὰ παίζῃ, τὸ πᾶν ἀποτυγχάνει. Οὕτω καὶ ἐν τοῖς ἡμετέροις ἱπποδρομίοις ἡ μουσικὴ εἶναι ἀναγκαία πρὸς ἕξαψιν τῶν τεχνητῶν καὶ ῥύθμισιν τῶν ἐπιδεξίων ἀσκήσεων αὐτῶν. Ἴσως ὡσαύτως ὁ αὐλὸς ἐνταῦθα παρέχει εἰς τὸ βάδισμα τῶν ἵππων

[1] Τὴν χρῆσιν τῶν ὑπηρετῶν ἀνευρίσκομεν βραδύτερον ἐν ταῖς δημοσίαις ἀσκήσεσιν τοῦ σταδίου. Οἱ λογαριασμοὶ τῆς Δήλου τοῦ ἔτους 269, ἀναφέρουσιν ὅτι ἐδόθη μία δραχμὴ καὶ δύο ὀβολοὶ Ἑρμωνί τινι *«σκάψαντι ἐν τῷ σταδίῳ»*. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀνεκοινώθη μοι ὑπὸ τοῦ κ. Homolle· ἀλλ' ἡ ἐργασία αὕτη δὲν ἔχει τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐν Δήλῳ ὡς ἐν τῇ εἰκόνι ἡμῶν: ἔργον εἶχεν ἀναμφιβόλως νὰ παρασκευάζῃ τὸ ἔδαφος διὰ τὴν πάλην ἢ τὸν δρόμον·

εἶδός τι ῥυθμοῦ. Οἱ ἀρχαῖοι ἐξεῖχον εἰς τὰς ἱππευτικὰς ταύτας ἀσκήσεις, γνωστὴ δὲ ἡ δηκτικὴ ἱστορία τῶν Βισαλτῶν, οἵτινες γνωρίζοντες ὅτι οἱ ἵπποι τῶν Καρδιανῶν, τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν, ὠρχοῦντο, ὅτε ἤκουον αὐλόν, ἔταξαν αὐλητὰς εἰς τὸ μέτωπον τῆς μάχης καὶ εὑρέθησαν αἴφνης ἀπέναντι στρατιᾶς ἱπποδαμαστῶν[1]. Ὁπωσδήποτε ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι διδακτικὴ ἕνεκα τῆς συναφείας, ἣν ἀποκαλύπτει μεταξὺ τῆς μουσικῆς καὶ τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων[2]. Ἐν ταῖς παλαίστραις ἡ συνάφεια αὕτη ἦτο οὐσιώδης, δὲν ἠδύναντο δὲ νὰ ἐννοήσωσι παλαίστραν ἄνευ αὐλητῶν[3].

Ἀγνοοῦμεν ἐὰν ἕκαστος παιδοτρίβης ἔσχεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ μέγαν ἀριθμὸν βοηθῶν· ἀλλὰ βεβαίως ἐχρειάζοντο πολλοί. Ἦσαν δοῦλοί τινες νεώτατοι, οἱ ἐπὶ τῶν ἀγγείων δὲ εἰκονιζόμενοι δὲν εἶναι πρεσβύτεροι κατὰ τὴν ἡλικίαν τῶν παίδων, οἷς ὑπηρετοῦσι[4]. Σχεδὸν πάντοτε φέρουσι τὴν φορβειάν, ὅπερ ἀποδείκνυσι τὴν δουλοπρεπῆ κατάστασιν αὐτῶν· προωρισμένοι ὅπως αὐλῶσιν ἐπὶ πολύ, περιεβάλλοντο πιθανῶς τὸ δυσειδὲς τοῦτο κόσμημα, ὅπερ συνέτεινε νὰ μὴ αἰσθάνωνται πολὺ τὴν κόπωσιν. Ἀλλὰ τὸ ὑποδεικνύον ἔτι μᾶλλον τὴν κατάστασιν αὐτῶν εἶναι τὸ ἔνδυμα : εἶναι γενικῶς περιβεβλημένοι διὰ μακροῦ κυμαινομένου μανδύου κεκοσμημένου διὰ ῥαφιδευμάτων. Εἰς τὰς ἀρχαϊκοῦ ῥυθμοῦ εἰκόνας ἡ ἐσθὴς αὐτῶν καλλύνεται διὰ λευκῆς τινος χλαίνης, ὑπαινισσομένης διαφανές τι ὕφασμα[5]. Πιθανῶς οἱ αὐληταὶ κατήγοντο ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, ἤρχοντο δὲ ἐξ αὐτῆς, ἔνθα πάντοτε ὁ αὐλὸς ἐτιμᾶτο[6].

[1] Χάρων Λαμψακηνὸς παρ' Ἀθηναίῳ ΙΒ', σ. 520 D—F.

[2] Saglio, Dictionnaire, ἐν λέξ. Cernuus, Cernuator, εἰκ. 1329.

[3] Ὁ αὐλὸς παρίστατο ὡσαύτως καὶ ἐπὶ τῶν δημοσίων ἀγώνων. Ἐν Ὀλυμπίᾳ συνώδευε τὸ Πένταθλον, βλ. Πλουτάρχ. Περὶ μουσικῆς, 26.—Παυσαν. ΣΤ', 14, 10.

[4] Εἰκ. 18 καὶ 21.

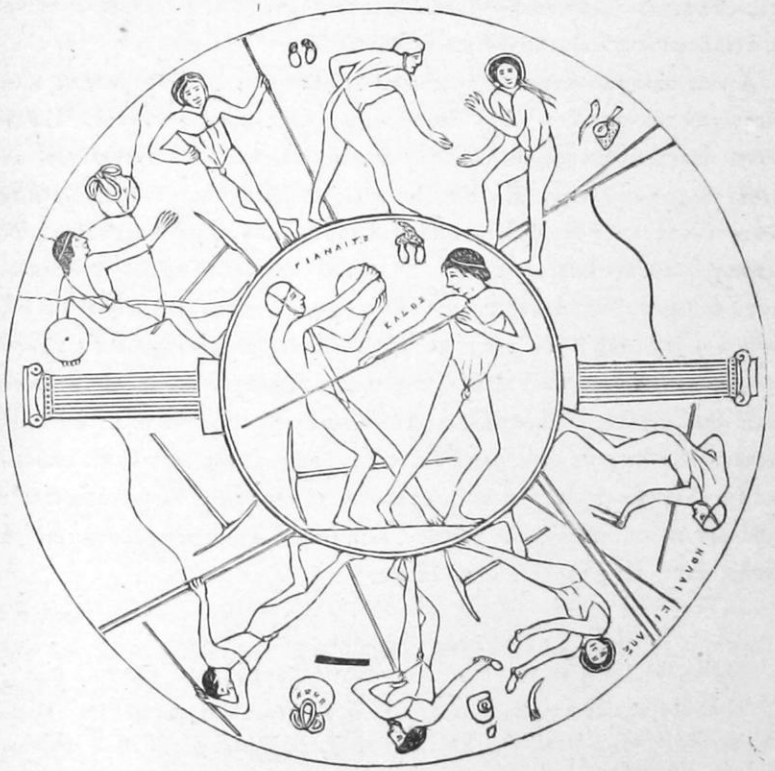
[5] Gerhard, ἔνθ. ἀν. IV, εἰκ. 260.

[6] Ἡ χρῆσις αὕτη τοῦ αὐλοῦ πρὸς κανόνισιν τῶν κινήσεων δὲν ἀπαντᾷ μόνον ἐν ταῖς ἀσκήσεσι τῆς παλαίστρας. Ὁ Πλούταρχος (Νικίας, 21) περιγράφων τὴν πρὸ τῶν Συρακουσῶν ἄφιξιν τοῦ Δημοσθένους λέγει· «ὅπλων ..... κόσμῳ καὶ παρασήμοις τριήρων καὶ πλήθει κελευστῶν καὶ αὐλητῶν θεατρικῶς καὶ πρὸς ἔκπληξιν πολεμίων ἐξησκημένος». Οἱ αὐληταὶ οὗτοι, οἱ πρὸς τοὺς κελευστὰς παραβαλλόμενοι, εἶναι βεβαίως οἱ βοηθοὶ αὐτῶν· βοηθοῦσι πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων, ἐξ οὗ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐν τῷ ἀττικῷ ναυτικῷ, ὁ αὐλὸς ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὰς ἐν τῷ πολεμικῷ ἡμῶν ναυτικῷ συρίκτρας. Βλ. περὶ τῆς χρήσεως τοῦ αὐλοῦ ἐν τοῖς πλοίοις, Sommerbrodt, Scaenica σ. 305.

Β'.

Διδασκαλία τοῦ παιδοτρίβου. Πάλη, δρόμος, ἅλμα, δίσκος, ἀκόντιον.

Εἴδομεν ὅτι οἱ παῖδες οἱ φοιτῶντες εἰς τὴν παλαίστραν ἦσαν ἔτη τινὰ πρεσβύτεροι τῶν μαθητῶν τοῦ γραμματιστοῦ καὶ τοῦ κίθαριστοῦ. Δὲν ὡρίσαμεν τὴν ἀκριβῆ ἡλικίαν, ἀλλὰ παρεδέχθημεν ὅτι

Εἰκὼν 19. Ἐσωτερικὸν παλαίστρας. Δίσκος, ἀκόντιον, παγκράτιον, ἅλμα.

δὲν μετέβαινον παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ πρὸ τοῦ δωδεκάτου ἔτους τοὐλάχιστον, ὅτι δὲ ἀπὸ τοῦ δεκάτου τετάρτου ἡ γυμναστικὴ ἐνομίζετο

τῶν σπουδαιοτάτων τῷ νεανίᾳ μαθημάτων [1]. Ἀναγκάζει δὲ ἡμᾶς νὰ πιστεύσωμεν ὅτι παῖδές τινες ἤρχοντο ταύτης νεώτατοι, τὸ ὅτι ὑπῆρχον ἑορταί, ἐν αἷς ἐτελοῦντο παιδικοὶ ἀγῶνες. Τοιοῦτόν τι συνέβαινεν ἐν τοῖς Παναθηναίοις· οἱ ἀγωνιζόμενοι ἀπετέλουν δύο μεγάλας τάξεις, τὴν τῶν παίδων καὶ τὴν τῶν ἀνδρῶν, ὧν ἑκατέρα εἶχε τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰ ἆθλα αὐτῆς. Βραδύτερον ἡ πρώτη ὑποδιηρέθη συμπεριλαμβάνουσα τοὺς παῖδας, ἀναμφιβόλως τοὺς πλέον τῶν δώδεκα καὶ ἔλαττον τῶν δεκαὲξ ἐτῶν, καὶ τοὺς ἀγενείους νεανίας τοὺς πλέον τῶν δεκαὲξ καὶ ἔλαττον τῶν εἴκοσι [2]. Βραδύτερον ἔτι οἱ ἀγωνιστικοὶ κατάλογοι μνημονεύουσι τριῶν κατηγοριῶν παῖδας, τῆς πρώτης, τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης ἡλικίας [3], ἑκάστης διαγωνιζομένης δι' ἑαυτὴν ἢ πασῶν ὁμοῦ [4]. Ἐπὶ πόσα ἔτη ἦσαν κεχωρισμένοι οἱ μὲν ἀπὸ τῶν δέ ; Δύσκολον νὰ εἴπωμεν τοῦτο, τῶν διαιρέσεων τούτων ἄλλως ἀνηκουσῶν εἰς μεταγενεστέρους τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς χρόνων [5]. Ὅ τι δὲ πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν, εἶναι ὅτι οἱ παῖδες μετεῖχεν τῶν ἀγώνων, ἑπομένως παρεσκευάζοντο· ἀλλὰ πιθανώτατα οἱ ἐπιβαλλόμενοι αὐτοῖς ἀγῶνες, εἰ καὶ σημαίνονται διὰ τῶν αὐτῶν καὶ οἱ ἀνδρικοὶ ὀνομάτων, ἦσαν ἧττον ἐπίπονοι. Δεύτερον οὐδὲν ἀποδεικνύει ὅτι πάντες εἰργάζοντο ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὴν ἐπιτυχίαν ἐν τοῖς δημοσίοις τούτοις ἀγῶσιν· οἱ ἐν νεαρωτάτῃ ἡλικίᾳ φιλοδοξοῦντες ταύτας θὰ ἦσαν ἐλάχιστοι, ὁ δὲ παιδοτρίβης ὑπέβαλλε πιθανῶς αὐτοὺς εἰς ἰδιαιτέραν ἐξάσκησιν εἴτε ἐν τῇ παλαίστρᾳ εἴτε ἐν τοῖς γυμνασίοις.

Οἱ πλείονες λοιπὸν τῶν νεαρῶν ἀθλητῶν ἦσαν παῖδες ἡλικίας ἀπὸ δεκατεσσάρων μέχρι δεκαοκτώ ἐτῶν. Ἅμα γενόμενος ἔφηβος ὁ νεανίας ἐξησκεῖτο κατὰ προτίμησιν εἰς τὰ μεγάλα γυμνάσια τῆς πόλεως [1]· ἐκεῖ δ' ἐλευθέρως ἢ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν ἐφηβικῶν λειτουργῶν ἐπεδείκνυε τήν τε ῥώμην ἑαυτοῦ καὶ τὴν δεξιότητα· ἀλλ' ἀνεμιμνήσκετο καὶ τῆς παλαίστρας· ἠγάπα νὰ διατρίβῃ ἐν αὐτῇ τὴν ἡμέραν τῶν Ἑρμαίων καὶ νὰ ἑορτάζῃ μετὰ τῶν νεωτέρων αὐτοῦ συντρόφων τὸν προστάτην τῆς νεότητος θεόν [2]. Οὐδὲν κωλύει ἡμᾶς νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι μετέβαινεν ἐνίοτε ὅπως μετάσχῃ τῶν συνήθων ἀσκήσεων. Τοῦτο ἑρμηνεύεται, διότι ἐν αὐτοῖς συνήντων, καθόλου εἰπεῖν, τὰς ποικιλωτάτας ἡλικίας, ἀπὸ τοῦ παιδὸς τοῦ μικροῦ ἔτι [3] μέχρι τοῦ νεανίου, οὗτινος τὰς παρειὰς καλύπτει ἐλαφρὸς χνοῦς [4].

Αἱ κυριώταται ἀσκήσεις αἱ διδασκόμεναι ὑπὸ τοῦ παιδοτρίβου, ἦσαν ἡ πάλη, ὁ δρόμος, τὸ ἀκόντιον καὶ ὁ δίσκος. Ἐξετάσωμεν διὰ βραχέων πῶς εἰς ταύτας ἠσκοῦντο.

Ἡ ἀρχαιοτάτη καὶ μᾶλλον ἐκτιμωμένη, ὡς ἀπαιτοῦσα ἰσχὺν ἅμα καὶ εὐκαμψίαν καὶ ἑτοιμότητα πνεύματος καὶ θέτουσα πάντας συγχρόνως τοὺς μυῶνας εἰς κίνησιν, ἦτο ἡ πάλη [5]. Ἐπάλαιον ἐν τῷ πηλῷ ἢ τῷ κονιορτῷ· τὸ ἔδαφος παρεσκευάζετο ὑπ' αὐτῶν τῶν νεανιῶν. Ἐδιβόλιζον διὰ τῆς δικέλλης τὸ χῶμα, εἶτα δ' ἔχεον ὕδωρ οὕτως, ὥστε νὰ σχηματισθῇ ὀλισθηρὰ ἰλύς· ἡ δίκελλα συχνάκις ἀπαντᾷ ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων [6]. Ἔδαφος κύλικος τοῦ μουσείου

[1] Βλ. ἀν. σ. 150 καὶ ἐφ.

[2] A. Mommsen, Heortologie, σ. 141.—Πλάτ. Νόμοι η', σ. 833, C.

[3] A. Mommsen, ἔνθ. ἀν. σ. 142 καὶ ἐφ.—Βλ. Grasberger, Erziehung und Unterricht, I, σ. 392 καὶ ἐφ. Dumont, Essai sur l'ephébie attique, I, σ. 215 καὶ ἐφ. Pottier. Bull. de corr. hellen. V, σ. 69.

[4] Ἡ δευτέρα εἰκασία φαίνεται βεβαιουμένη ἐκ τῶν λέξεων *ἐκ πάντων*, ἀπαντωσῶν ἔν τισιν ἐπιγραφαῖς τῶν μεταγενεστέρων χρόνων. Βλ. οἱ *πάμπαιδες* ἀναφερόμενοι ἔν τινι ἐπιγραφῇ τοῦ Ἐρημοκάστρου, Bull. de corr. hell. IX, σ. 410—411.—Βλ. διάφορόν τινα ἑρμηνείαν ἐν A. Mommsen, συγ. ἀν. σ. 143. Reinach, Traité d'épigraphie grecque, σ. 302.

[5] Αἱ αὐταὶ διαιρέσεις ὑφίσταντο καὶ διὰ τὰ Θησεῖα, βλ. C. I. A. II, 444, 445, 446 κτλ.

[1] Βλ. ἀν. σ. 35.

[2] Βλ. σ. 51.

[3] Πλάτων. Χαρμίδης, σ. 154 C.

[4] Βλ. π. χ. τὰς εἰκόνας 19, 22, 24 καὶ 27. Ἡ εἰκὼν 19 ἡ περιλαμβάνουσα τὰς κυριωτάτας ἀσκήσεις τῆς παλαίστρας ἐλήφθη ἐκ τῆς Arch. Zeitung, XXXVI, εἰκ. 11. Ἐσωτερικῶς ἀναγιγνώσκεται· *Παναίτιος καλός*· ἐπί τινος δὲ τῶν πλευρῶν. *Ὁ παῖς καλὸς* καὶ *καλός, ναίχι*. Τὸ ἔδαφος ποικίλεται διὰ διαφόρων ἐπουσιωδῶν πραγμάτων, ἐν οἷς πρέπει νὰ σημειώσωμεν δύο δεδεμένους σάκκους, εἴτε τὸν δίσκον, τὸν *κώρυκον*, τὴν πλήρη ἄμμου ταύτην κύστιν, τὴν χρήσιμον τοῖς ἀθληταῖς, ἵνα ἀσκῶσι τὰς πυγμὰς πρὸ τῆς πάλης. Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀποδοτέα τῷ Δούριι.—Βλ. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. β', σ. 144, 5. H. Blümner, Denkmaeler de Baumeister, ἐν λέξ. Gymnastik, σ. 613 καὶ ἐφ.

[5] Πάλη, ἐξ οὗ παλαίστρα. Παρὰ Πλάτωνι (Ἀλκιβιάδ. σ. 106 Ε) ὁ Σωκράτης ἀπαριθμῶν τὰ διάφορα τῆς ἀγωγῆς μέρη, μεταχειρίζεται τὸ ῥῆμα *παλαίειν*, ὅπως ἀποδείξῃ ἐν τῷ συνόλῳ τὴν τοῦ παιδοτρίβου διδασκαλίαν.

[6] Βλ. τὴν παρὰ Pottier διδομένην βιβλιογραφίαν, Gazette arch. 1887, σ.

Ravestein ἐν Βρυξέλλαις εἰκονίζει ἔφηβον γυμνόν, διὰ δικέλλης πληροῦντα ἄμμου ἢ κόνεως ἕνα τῶν ἀχυροπλέκτων καλάθων, οἷς ἔτι καὶ νῦν χρῶνται οἱ Ἕλληνες ἐν ταῖς οἰκοδομικαῖς αὐτῶν ἐργασίαις. Ἴσως ἀσχολεῖται νὰ μεταφέρῃ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, ἐν ᾗ θὰ παλαίσῃ τὴν ἀναγκαιοῦσαν ἄμμον [1]. Ὁ πηλὸς ἐπηύξανε τὰς δυσχερείας τῆς πάλης· παρέβλαπτε τὴν ἰσορροπίαν, ἐπειδὴ δὲ οἱ ἀντίπαλοι περιεπλέκοντο πρὸς ἀλλήλους, τὰ μέλη λελιπασμένα ἤδη ἐκ τοῦ ἐλαίου, δι' ὧν ἦσαν ἀληλιμμένα, καὶ ἱδρῶτα στάζοντα, καθίσταντο σχεδὸν ἄψαυστα. Ἡ ἄμμος τοὐναντίον προσκολλωμένη εἰς τὸ σῶμα διηυκόλυνε τὴν λαβήν· ἤγειρον ἐπίτηδες νέφη κονιορτοῦ, ἅτινα διαχεόμενα ἐπὶ τοῦ ἀντιπάλου ἐπέτρεπον τὴν περίσφιγξιν αὐτοῦ μὴ δυναμένου νὰ διαφύγῃ. Ἡ λεπτὴ αὕτη ἄμμος προσκολλω-

Εἰκ. 20. Προεισαγωγικὰ τῆς πάλης.

μένη ἐπὶ τοῦ δέρματος προελάμβανε τὰς ἐμψύξεις· ἐμφράττουσα τοὺς πόρους ἐπροστάτευε τὸν ἀθλητὴν ἀπὸ τοῦ ὁρμητικοῦ ἀνέμου τοῦ πνέοντος ἀπὸ τοῦ Πάρνηθος καὶ καθιστῶντος ἐνίοτε τὸ κλῖμα τῆς Ἀττικῆς δριμύ [2]. Ἐνίοτε μετὰ τὸ πέρας τῆς πάλης ἐκυλινδοῦτο ἔτι ἐν τῇ ὠφελίμῳ ταύτῃ κόνει, ὅπως στεγνώσωσιν [3], εἶτα δὲ ἀπε-

112, σημ. 2. προσέτι Annali, XLII, πίν. πρόσθ. P. Arch. Zeitung, XXXIX, εἰκ. 9, ἀρ. 2. Ἰδ. XLIII, εἰκ. 19, ἀρ. 2.—Βλ. τὰς εἰκόνας 19, 20, 23, 27.

[1] Pottier, Gazette arch. 1887, σ. 113. Δύναταί τις νὰ παραδεχθῇ ὡσαύτως ὅτι κατὰ τοῦτο τοῦ χρόνου (δον ἥμισυ τοῦ Ε. αἰῶνος) ἡ διὰ τῆς δικέλλης διβόλισις τοῦ χώματος καὶ ἡ πλήρωσις τῶν καλάθων ἀπετέλει ἰδίαν ἄσκησιν.

[2] Λουκιαν. Ἀνάχαρσ. 1—2, 28, 29.

[3] Ἡ σπουδαιότης τῆς κόνεως ἐν ταῖς παλαίστραις καταδείκνυται ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν συγγραφῶν, σ. 187, σημ. 8. Ὅπως διατηρῆται

ξύοντο διὰ τῆς στλεγγίδος, ἐνίπτοντο ἐν ταῖς, περὶ ὧν εἴπομεν, λεκάναις καὶ ἀναμφιβόλως ἐνετρίβοντο καὶ πάλιν δι' ἐλαίου, ὅπως διατηρήσωσι τὴν ἐλαστικότητα τῶν ἀρθρώσεων. Διὰ τῶν τελευταίων τούτων, μάλιστα δὲ διὰ τῆς διὰ στλεγγίδος ἀποξέσεως, ἐγεννῶντο δύο ἀντιθέσεις, δίδουσαι εἰς τὰ ὡραῖα ταῦτα σώματα, τὰ ἐκ τῶν ἀνταυγειῶν τοῦ ἡλίου στίλβοντα, ὄψιν ζώντων ἀγαλμάτων· γνωστὸν δ' ὅτι αἱ στάσεις αὗται οὐκ ὀλίγους ἐνέπνευσαν γλύπτας καὶ ὅτι οἱ ἀγγειογράφοι ἠρέσκοντο ἀναπαριστῶντες αὐτάς [1].

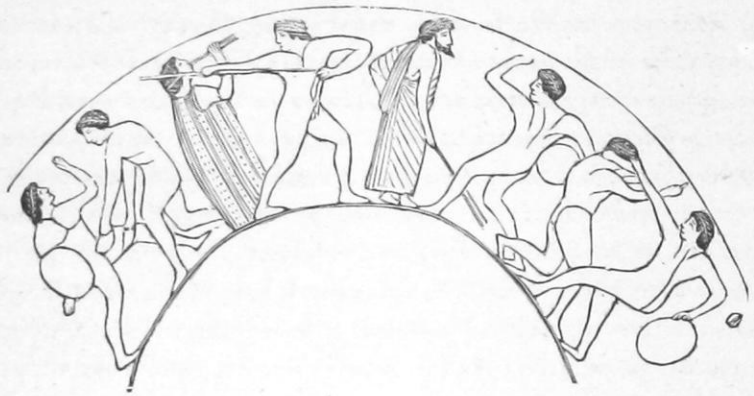
Σκοπὸς τοῦ παλαιστοῦ ἦτο νὰ καταρρίψῃ τὸν ἀντίπαλον ὕπτιον, οὕτως ὥστε οἱ δύο ὦμοι νὰ ἐπιψαύωσι τοῦ ἐδάφους. Ὅπως νικήσῃ, ἔπρεπε νὰ ἐκτελέσῃ τοῦτο τρίς. Σκοπὸς λοιπὸν τῆς πάλης ἦτο νὰ ῥίψῃ χαμαὶ ἀλλὰ νὰ μὴ πλήξῃ· ἐξ οὗ καὶ τὰ τεχνάσματα καὶ τέχνη τις ἀληθής, ἧς ἡ γλῶσσα ἐγνώριζε ν' ἀποδίδῃ καὶ τὰς ἐλαχίστας λεπτότητας [2]. Οἱ Ἕλληνες εἶχον λεξιλόγιον ὅλον σχετικὸν πρὸς τὴν πάλην. Ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν μνήμην τῶν δύο κυριωτάτων εἰδῶν τῆς ἀσκήσεως ταύτης, τῆς ὀρθίας καὶ τῆς ἀλινδήσεως ἢ κυλίσεως. Ἐν τῇ πρώτῃ προσεπάθει νὰ καταρρίψῃ τὸν ἀντίπαλον, αὐτὸς δὲ νὰ μὴ καταπέσῃ· ἐν τῇ δευτέρᾳ, τῇ συνεχῶς ἀκολουθούσῃ τὴν πρώτην, οἱ δύο ἀντίπαλοι, περιπλεκόμενοι ἐπειρῶντο ἀμοιβαίως νὰ συνέχωσι τὴν ῥάχιν τοῦ ἀντιπάλου πρὸς τὸ ἔδαφος· ἐξ οὗ προέκυπτε περιστροφική τις πάλη πλήρης περιπετειῶν, καθ' ἣν ὁτὲ μὲν ὁ εἷς, ὁτὲ δὲ ὁ ἕτερος ἵστατο ὄρθιος, μέχρι οὗ εἴτε ὁ ἰσχυρότερος εἴτε ὁ ἐπιδεξιώτερος ἔρριπτε χαμαὶ τὸν ἀντίπαλον ὑποχρεῶν αὐτὸν νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι εἶχεν ἡττηθῆ. Ἰδέαν ἱκανῶς ἀκριβῆ τοῦ εἴδους

λεπτὴ ἐκοσκίνιζον αὐτήν· τοιαύτην τοὐλάχιστον ἐργασίαν πιστεύω ὅτι εἰκονίζει κύλιξ τις τῶν Βρυξελλῶν, (Gazette arch. 1887, σ. 111), ἐν ᾗ διακρίνεται ἔφηβός τις ἐνοκλάζων καὶ χειριζόμενος μεγάλην τινα κρησέραν, ἥτις φαίνεται οὖσα ἡ ὑπὸ τοῦ Πολυδεύκους, Ι', 64, ἀναφερομένη *σπυρὶς κόνεως*.

[1] Γνωστὸς ὁ τοῦ Πολυκλείτου καὶ ὁ τοῦ Λυσίππου ἀποξυόμενος. Βλ. ἀνάγλυφόν τι εὑρεθὲν ἐν Ἀκροπόλει παρὰ τὰ Προπύλαια. Annali, XXXIX, εἰκ. παρ. Μ.—Ὡς πρὸς τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα, βλ. Gerhard, σύγ. ἀν. IV, εἰκ. 277, Monumenti ed Annali, 1956, εἰκ. 20.—Arch—epigr. Mittheil. aus Oesterreich, V, εἰκ. 4. Βλ. ἰδίᾳ τὸ ἔνδον κύλικός τινος τοῦ Χαχρυλίωνος, ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Λούβρου, καὶ τὸν ψυκτῆρα τοῦ Εὐθυμήδους Annali, XLII, εἰκ. παρ. P. Klein, σύγ. ἀν. ἔκδ. 6', σ. 129, 12, σ. 196, 7.

[2] Βλ. περὶ τούτου. Grasberger, σύγ. ἀν. I, σ. 345 καὶ ἑφ.—H. Blümner, Denkmaeler ἐν Baumeister λέξ. Ringkampf.

τῆς πάλης ταύτης παρέχει τὸ περίφημον σύμπλεγμα τῆς Φλωρεντίας [1], ὡς πρὸς τὸ ἕτερον ἔχομεν τὴν βοήθειαν τῶν γραπτῶν ἀγγείων. Οἱ ἔφηβοι εἰκονίζονται συχνάκις ἐκ τῶν χειρῶν κρατούμενοι καὶ ἀντιμέτωποι, ὡς κριοί [2], ἢ συμπλεκόμενοι καὶ πειρώμενοι ν' ἀνατρέψωσιν ἀλλήλους [3]. Πλευρά τις καλῆς κύλικος εἰκονίζει ἐν τῷ κέντρῳ παιδοτρίβην κρατοῦντα ῥάβδον ὁμοίαν πρὸς βακτηρίαν καὶ σκυταλίδα δίκρανον, θεώμενον δύο νεανίας ὧν ὁ εἷς πιέζει τοὺς καρ-

Εἰκ. 21. Δρόμος, ἅλμα, ἀκόντιον, δίσκος, πυγμαχία.

πούς τῶν χειρῶν τοῦ ἑτέρου· εἶναι τὸ προοίμιον τῆς ἐκ τοῦ συστάδην πάλης· ὄπισθεν αὐτοῦ ἕτερος νεανίας, δίκελλαν ἀνὰ χερας κρατῶν, παρασκευάζει τὸν χῶρον, ἐν ᾧ θ' ἀσκηθῇ [4].

Ὁ δρόμος ἦτο ὡσαύτως ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων ἀσκήσεων· ἐνίσχυε τοὺς μυῶνας τῶν κνημῶν καὶ τοὺς πνεύμονας· ἔτρεχον δὲ εἰς τὴν ἄμμον ὅπως ἀπαντῶσι πλείονας δυσχερείας [5]. Ὑπῆρχον δὲ πλεῖ-

[1] Πάντες γνωρίζουσι τὸ σύμπλεγμα τοῦτο, ἐκ τῶν καλλίστων τοῦ Tribune, ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Uffizi.

[2] Monumenti, II, εἰκ. 24.—Λουκιαν. Ἀνάχαρ. 1.

[3] Noel des Vergers, l'Étrurie et les Étrusques, εἰκ. 37.—Annali, XLII, εἰκ. παρ. O.—Βλ. ἀμφορέα τινα τοῦ ζωγράφου Ἀνδοκίδου, Gerhard, Trinkschalen und Gefaesse, εἰκ. 20. Klein, σύγ. ἀν. ἔκδ. β', σ. 198, 4.

[4] Εἰκ. 20, κατὰ τὸν Gerhard, Auserlesene griech. Vasenbildern, IV, εἰκ. 271, ἀρ. 2. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀναγιγνώσκεται· ὁ παῖς καλός. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι πιθανώτατα τοῦ Δούριος.

[5] Λουκιαν. Ἀνάχ. 27.

στα εἴδη δρόμων: ὁ ἁπλοῦς δρόμος, καθ' ὃν διέτρεχον ἓν στάδιον [1]· ὁ διπλοῦς ἢ δίαυλος, ἐν ᾧ διατρέχοντες τὸ στάδιον ἐπανήρχοντο εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἀναχωρήσεως· ὁ ἵππιος, ἐν ᾧ ἐξετέλουν ὅτι καὶ ὁ ἵππος ἐν τῷ ἱπποδρομίῳ, ὅτε δηλαδὴ δὶς μετέβαινον ἀπὸ τοῦ σημείου τῆς ἀναχωρήσεως εἰς τὸν σκοπόν, καὶ τἀνάπαλιν, ὅπερ ἀπετέλει δρόμον τεσσάρων σταδίων· τέλος ὁ δόλιχος, καθ' ὃν τὸ διατρεχόμενον διάστημα ἦτο ποικίλον ἐξικνούμενον ἐνίοτε μέχρι εἴκοσι τεσσάρων σταδίων. Διὰ τῶν ἀριθμῶν τούτων ἐξηγεῖται ἡ ἀνωτέρω ἐπὶ τῆς ἀσκήσεως ταύτης γενομένη παρατήρησις. Ἂν καὶ οἱ δρόμοι καὶ αἱ ἐπάνοδοι αὗται μεταξὺ τῆς ἀφετηρίας καὶ τῆς ἐπανόδου ἐπέτρεπον, μὴ ἐξερχομένου τινὸς τοῦ ὡρισμένου χώρου, νὰ μηκύνωσιν ἀπείρως τὴν ἄσκησιν, ἔπρεπεν ὅμως νὰ ὑπάρχῃ χῶρος ἑνὸς τοὐλάχιστον σταδίου, ὅπως ἡ ἄσκησις ἐκτελεσθῇ κανονικῶς. Τὴν ἔκτασιν ταύτην δὲν εἶχον πᾶσαι αἱ παλαῖστραι, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὁ δρόμος εἰκονίζεται ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων συχνότερον ἐν ταῖς σκηναῖς τοῦ γυμνασίου ἢ τῶν ἀγώνων ἢ ἐν ταῖς σκηναῖς τῶν κυρίως παλαιστρῶν [2]. Ἀλλ' ἐνίοτε εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τούτων· ἐπί τινος κύλικος τοῦ Corneto, εἰκονιζομένης ἐν τῇ προηγουμένῃ σελίδι, ἔφηβός τις φαίνεται ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ἄκρας τῆς εἰκόνος τρέχων, ὡς δηλοῦται διὰ τῆς ταχείας τῶν χειρῶν ταλαντεύσεως τῆς χαρακτηριζούσης τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ εἴδους τούτου [3].

Ὅ τι ἰδίως ἐξετίμων, ὅτε ἐπλησίαζον πρὸς τὸν σκοπόν, ἦτο ἡ ταχύτης· ἐν τοῖς μακροῖς δρόμοις δὲν ἐμερίμνων τόσον περὶ τῆς ταχύτητος, ὅσον περὶ τῆς τηρήσεως τοῦ βαδίσματος καὶ τῆς τῶν δυνάμεων φειδοῦς [4]. Ὁ παιδοτρίβης δὲν ἐξήσκει τοὺς μαθητὰς εἰς τὸν ἐν ὅπλοις δρόμον, ἐγκαινισθέντα κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας ἐν ἔτει 520, καὶ συχνότατα εἰκονιζόμενον ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων. Ἦτο ἄσκησις τῶν ἀθλητῶν ὑπὲρ τὸ δέον κοπιώδης διὰ τοὺς νεανίας. Ὡσαύτως ἐν ταῖς παλαίστραις δὲν ἦτο ἐν χρήσει καὶ ἡ λαμπαδη-

[1] Ἦτοι διάστημα 185 μέτρων.

[2] Εἰκ. 21, κατὰ τὰ Monumenti, XI, εἰκ. 24, ἀρ. 1. Βλ. περὶ τοῦ ἀγγείου τούτου, Klein, σύγ. ἀν. ἔκδ. β', σ. 92, 13.—Βλ. ἐν Furtwaengler, Beschreibung, 2268, ἑτέραν κύλικα ἐκ Corneto, ἐφ' ἧς εἰκονίζεται δρομεύς.

[3] Λουκιαν Ἀνάχ. 27.

[4] Gerhard, σύγ. ἀν. IV, εἰκ. 256—257, ἀρ. 3. εἰκ. 258, ἀρ. 1 καὶ 2. εἰκ. 261, ἀρ. 2 καὶ 3. Monumenti, X, εἰκ, 48 e, ἀρ. 3. εἰκ. 48 g, ἀρ. 9 κτλ.

φορία, γιγνομένη ἔν τισι ἱεροτελεστίαις, τελουμέναις ἐνίοτε τὴν νύκτα· δὲν ἦτο γυμναστικὴ ἄσκησις, ἀλλ' εἶδός τι πομπῆς, θέαμα εἰς ὃ ζωηρῶς ἠρέσκοντο οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ὅπερ κατὰ βούλησιν ἐποίκιλλον. Ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Σωκράτους μετεχειρίσθησαν ἐν αὐτῇ καὶ ἵππους [1].

Τὸ ἅλμα θεωρητέον εἶδός τι τοῦ δρόμου. Τὰ παιδία ἐπήδων τάφρους μεγάλας ἢ μικρὰς ἀναλόγως τῆς ἡλικίας αὐτῶν· ὑπερεπήδων ὡσαύτως καὶ ἄλλα ἐμπόδια. Ὅπως καθίστανται βαρύτεροι καὶ ἀναγκασθῶσι νὰ καταβάλλωσι μείζονα δύναμιν, ἐλάμβανον ἐν ἑκατέρᾳ τῶν χειρῶν ἁλτῆρας μολυβδίνους [2]. Ἁλτῆρες τοιοῦτοι εὑρέθησαν ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ, τινὲς μάλιστα τούτων καὶ ἐνεπίγραφοι [3]. Ἐκ τῶν ἀγγείων μανθάνομεν ἔτι καὶ περὶ τῆς ἀσκήσεως ταύτης· ἐπ' αὐτῶν εἰκονίζονται παῖδες ἁλτῆρας κρατοῦντες καὶ πρὸς ἀόρατόν τι κώλυμα ὁρμῶντες [4]. Οἱ ἁλτῆρες οὐ μόνον ηὔξανον τὸ βάρος τοῦ σώματος, ἀλλ' ἦσαν χρήσιμοι ὅπως μηκύνωσι τὸ ἅλμα· ὅτε ἠγείροντο ἐπὶ τῶν ἰγνύων αὐτῶν, ἐξέτεινον πρὸς τὰ ἐμπρὸς διὰ ταχείας κινήσεως τοὺς ἁλτῆρας, οἵτινες παρέσυρον τὸν ἀθλητὴν φέροντες αὐτὸν μακρότερον, ὡς εἰ ἀφῃρεῖτό τι ἀπὸ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ βάρους. Ἡ κίνησις αὕτη καθαρώτατα καταφαίνεται ἐπί τινος καλῆς κύλικος τοῦ Orvieto, δυναμένης ν' ἀποδοθῇ τῷ Εὐφρονίωνι ἢ τῷ Δούριι [5].

Ὁ δίσκος καὶ τὸ ἀκόντιον εἶχον μεγάλην σπουδαιότητα ἐν ταῖς παλαίστραις. Ὁ πρῶτος ἀνέπτυσσε τοὺς μῦς τῶν βραχιόνων καὶ

[1] Πλάτ. πολιτ. α', 1. 328 Α.—Βλ. A. Mommsen, Heortologie, Index, ἐν λέξ. λαμπάς. Περὶ τοῦ δρόμου ἐν γένει, βλ. Grasberger, σύγ. ἀν. I, σ. 309 καὶ ἑφ.—Bussemaker, ἐν Saglio, Dictionnaire, ἐν λέξ. Cursus.

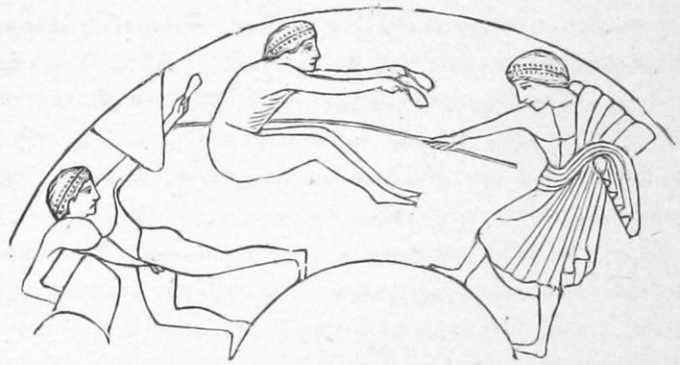
[2] Λουκιαν. Ἀνάχ. 27.

[3] G. I. A. IV, σ. 105, ἀρ. 422[4], ἁλτὴρ μολύβδινος μετ' ἐπιγραφῆς προερχόμενος ἐξ Ἐλευσῖνος.—Βλ. ἐφημ. ἀρχ. 1883, σ. 103—106, ἁλτῆρες λίθινοι εὑρεθέντες ἐν Κορίνθῳ.

[4] Gerhard, ἔνθ. ἀν. IV, εἰκ. 293—294, ἀρ. 7. Noel des Vergers, σύγ. ἀν. εἰκ. 38. Arch. Auzeiger zum Jahrb. d. arch. Instit. 1890, σ. 153 (κύλιξ τοῦ Ἐπιλύκου). Βλ. Gerhard, ἔνθ. ἀν. IV, εἰκ. 260. Arch. Zeitung, XXXIX, εἰκ. 9, ἀρ. 1. Βλ. τὰς εἰκόνας 19 καὶ 21.

[5] Εἰκ. 22, ληφθεῖσα ἐκ τοῦ Arch. Zeitung, XLII. εἰκ. 16, ἀρ. 2. B.—Klein, σύγ. ἀν. ἔκδ. 6', σ, 145, 6. Περὶ ἅλματος, βλ. Grasberger, σύγ. ἀν. I, σ. 298 καὶ ἑφ. 395 καὶ ἑφ.

τῶν ὤμων· ὁ δεύτερος, ἰσχυροποιῶν τοὺς βραχίονας, ἐξήσκει τὸ βλέμμα. Ὁ δίσκος ἦτο πλήρης κύκλος, ἐκ χαλκοῦ, οὗτινος ἡ διάμετρος ἦτο ποικίλη καὶ ὃν ὁ Λουκιανὸς συγκρίνει πρὸς ἀσπίδα [1]. Ἡ ἀναγκαία προσπάθεια ὅπως λάβῃ καὶ κρατήσῃ τὸ κυκλοτερὲς τοῦτο στίλβον μέταλλον ἦτο ἡ πρώτη ὑγιεινὴ ἄσκησις τῶν δακτύλων. Δίσκοι τινὲς ἔφερον ἀντὶ κοσμήματος πτηνὸν ἐζωγραφημένον ἢ γεγλυμμένον, ἔμβλημα ἀναμφιβόλως τῆς ταχύτητος, μεθ' ἧς διέσχιζε

Εἰκ. 22. Ἔφηβοι ἀσκούμενοι εἰς τὸ μεθ' ἁλτήρων πήδημα.

τὸν ἀέρα [2]. Ἔβαλλον δὲ τὸν δίσκον ἀδιαφόρως διὰ τῆς δεξιᾶς ἢ τῆς ἀριστερᾶς χειρός [3]· ἀνέρριπτον δὲ διὰ δύο τρόπων, εἴτε καθ' ὕψος, εἴτε ὁριζοντίως [4]. Ἐπὶ πλείστων γραπτῶν ἀγγείων εἰκονίζεται καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἀθλητὴς ἐγείρει αὐτὸν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ὅπως κρίνῃ περὶ τοῦ βάρους αὐτοῦ, τοξοειδῶς κύπτων πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ κυρτούμενος πρὸς τὰ ὀπίσω χάριν τῆς ἰσορροπίας [5].

[1] Λουκιαν. Ἀνάχ. 27.

[2] Βλ. σχ. 19. Ἐπί τινος δίσκου εἰκονιζομένου ἐπὶ κύλικος καὶ φέροντος τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Δούριος διακρίνεται γλαῦξ. Ἐνίοτε ὁ δίσκος ἐκοσμεῖτο ὑπὸ σταυροῦ τινος ἐν σχήματι *svatika* (εἰκ. 23).

[3] Ὡς πρὸς τὴν δεξιὰν χεῖρα, βλ. τὴν εἰκόνα 21. Gerhard, σύγ. ἀν. I, εἰκ. 22.—de Witte, Antiquités de l'hôtel Lambert, ἀρ. 61, εἰκ. 23. Ὡς πρὸς τὴν ἀριστεράν, βλ. τὰς εἰκόνας 18 καὶ 19. Ἐφημ. Ἀρχ. 1886. εἰκ. 4.

[4] Λουκ. Ἀνάχ. 27.—Φιλοστράτου, Ἡρωϊκός, Γ', 8 ἔκδ. Didot.—Στατίου, Θηβαΐς, VI, 679 καὶ ἑφ.

[5] Εἰκ. 19.—Βλ. Arch. Zeitung, XXXVII, εἰκ. 4. Ὀμ. XLII, εἰκ. 17, ἀρ 2 ἀπόσπασμα ἀριστερόν.—Panofka, Bilder antiken, Lebens, εἰκ. 2,

Ἀλλ' ἐκ τῶν εἰκόνων τούτων δὲν καταφαίνεται ἐὰν μέλλῃ νὰ ῥίψῃ αὐτὸν πρὸς τὰ πρόσω ἢ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς. Ἠσκοῦντο ὡσαύτως ῥίπτοντες αὐτὸν εἰς τὸν ἀέρα ἴσως περιστροφικῶς, καὶ δεχόμενοι κατὰ πλάτος ἐπὶ τοῦ πήχεως ἢ τῆς χειρός. Τοῦτο φαίνονται εἰκονίζοντα ἀγγεῖά τινα, ἐν οἷς ὁ δίσκος παρίσταται κατὰ τὴν περίμετρον, διὸ καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως δυσκόλως ἀναγνωρίζει τις αὐτόν [1]. Ὅτε ἔρριπτον αὐτὸν ἐμπρός, ἔδιδον φοράν τινα φέροντες τὸν βραχίονα πρὸς τὰ ὄπισθεν· τοιαύτη ἦτο ἡ κίνησις τοῦ δισκοβόλου τοῦ Μύρωνος, οὗτινος τὸ ἐν τῷ Βατικανῷ ἄγαλμα φαίνεται ἀντίτυπον. Ἀναμφιβόλως ποιοῦντες τὴν κίνησιν ταύτην προεχώρουν ταχέως βήματά τινα πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅπως πλείονα εἰς τὴν βολὴν δώσωσι δύναμιν [2]. Σημεῖον δὲν ὥριζον, ἀλλ' ὅτε ἦσαν πολλοὶ οἱ ἀγωνιζόμενοι, νικητὴς ἀνεκηρύσσετο ὁ τὸν δίσκον αὐτοῦ μακρότερον ῥίψας [3]. Τὴν θέσιν ἐσημείουν διὰ βελῶν ἢ χαράκων τεθειμένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἰς ὃ μέρος ἕκαστος τῶν δίσκων κατὰ πρῶτον κατέπιπτε. Τὸ ἁπλούστατον τοῦτο μέτρον συγκρίσεως μεταξὺ τῶν ἀθλητῶν ὑπαινίσσεται χαρίεσσα εἰκὼν τοῦ Λούβρου παρατιθεμένη κατωτέρω· εἰς τὸ βάθος κύλικος ἀναμιμνησκούσης τὸν τρόπον τοῦ ἐργάζεσθαι τοῦ Δούριος, καίτοι ἔχει πολλὴν ἐλευθερίαν περὶ τὴν σύνθεσιν μὴ ἀπαντῶσαν συνήθως εἰς τὰ φέροντα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ζωγράφου τούτου ἔργα, ἔφηβος κρατῶν τὸν δίσκον αὐτοῦ ἀποσπᾷ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους διὰ τῆς δεξιᾶς ἕνα τῶν ὡς δεικτῶν χρησίμων χαράκων. Ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ ἀναρρίψας τὸν δίσκον εἰς τὴν σημειουμένην ἀπόστασιν ἢ ἄν τις τῶν συναγωνιστῶν, μεθ' οὗ ἀσκεῖται, ἡ στάσις αὐτοῦ, αἱ κινήσεις, ἡ ἐπιτηδειότης μεθ' ἧς ὁ τεχνίτης ἀπεικόνισε τὴν μεγαλοπρεπῆ ταύτην μορφήν, τὴν ἀνέτως δρῶσαν ἐν τῇ κυκλοειδεῖ στεφάνῃ, ἐν ᾗ περικλείεται, τὸ πᾶν καθιστᾷ τὴν εἰκόνα ταύτην ἔργον πρωτίστης τάξεως, μὴ δυνάμενον ν' ἀποδοθῇ ἢ εἰς διδάσκαλον [4].

ἀρ. 5.—Gerhard, σύγ. ἀν. IV, εἰκ. 259, ἀρ. 2, εἰκ. 260. Βλ. διάφορόν τινα στάσιν ἐν εἰκ. 293—294, ἀρ. 6.

[1] Βλ. κατωτέρω εἰκόνα 27, καὶ Noel des Vergers, l'Étrurie et les Étrusques, εἰκ. 37. Βλ. ἐν Arch. Zeitung, XLII, εἰκ. 16, ἀρ. 2, ἔφηβον παραδιδόμενον εἰς τὴν αὐτὴν ἄσκησιν. ἀλλὰ δεικνύοντα τὸν δίσκον ἐγκαρσίως, ὅπερ δίδει αὐτῷ τὴν ὄψιν ὠοειδοῦς κύκλου.

[2] Arch. Zeitung, XXXIX, εἰκ. 9, ἀρ. 1.

[3] Λουκ. Ἀνάχας. 27.

[4] Διάμετρος 0,20 συλ. Campana, 978. Δεξιὰ βλέπει τις δύο ἁλτῆρας,

Τὸ ἀκόντιον ἀπήτει ἐπιδεξιότητα ἅμα καὶ ῥώμην· ἐσκόπουν σημεῖόν τι, ἵνα δὲ ἐπιτύχωσι τούτου, ἀπῃτεῖτο ἀσφάλεια βλέμματος καὶ ὀρθὴ τῶν ἀποστάσεων διάγνωσις [1]. Ὁ παιδοτρίβης ἀνέπτυσσε

Εἰκ. 23. Δισκοβόλος ἀποσπῶν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους χάρακα.

τὰς ἰδιότητας ταύτας παρὰ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν γραπτῶν ἀγγείων. Μεταξὺ τῶν εἰκονιζομένων καὶ μεμιγμένων ἐν ταῖς σκηναῖς τῶν παλαιστρῶν πραγμάτων εἶναι καί τι

ἀριστερὰ δίκελλαν. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀναγιγνώσκομεν *Κλεόμηλος καλός*. Ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου, διακρίνεται τὸ σκιαγραφικὸν σημεῖον, ὅπερ ἠκολούθει ὁ δίσκος ἐκειθεν τοῦ περιζωννυμένου διαστήματος ὑπὸ τοῦ διπλοῦ κυκλοειδοῦς δικτυωτοῦ καὶ ἔδιδον αὐτῷ σχῆμα στρογγυλώτερον, ἔτι μᾶλλον ἐλαττωματικώτερον τοῦ παριστανομένου ἐν τῇ εἰκόνι ἡμῶν.— Περὶ τοῦ δίσκου, βλ. Grasberger. σύγ. ἀν. I, σ. 321 καὶ ἑφ.—H. Blümner, Denkmaeler, τοῦ Baumeister, ἐν λέξ. Diskuswerfen.—Saglio, Dictionnaire, ἐν λέξ. Discus.—Βλ. ἐν Gazette arch. 1888, εἰκ. 29, ἀρ. 10, δέκα μικρὰς εἰκόνας ληφθείσας ἐκ γραπτῶν ἀγγείων καὶ εἰκονιζούσας τὰς κυριωτάτας τοῦ δισκοβόλου στάσεις.

[1] Ὁ σκοπὸς παρίσταται ἐνίοτε ἐπὶ τῶν ἀγγείων διὰ στύλου. Βλ. Arch. Zeitung, XXXIX, εἰκ. 9, ἀρ. 2. Βλ. κύλικά τινα τοῦ Λούβρου, ἧς ἐπί τινος τῶν πλευρῶν εἰκονίζεται ἐν τῷ κέντρῳ πωγωνοφόρος παιδοτρίβης κρατῶν ῥάβδον, δεξιὰ δὲ καὶ ἀριστερὰ ἔφηβός τις χειριζόμενος τὸ ἀκόντιον. Ὁ ἐξ ἀριστερῶν, οὗτινος τὸ ἀκόντιον φέρει *ἀγκύλην*, ἔχει πρὸ αὐτοῦ ἕνα τῶν στύλων τούτων χρησίμων ἀντὶ σκοποῦ. Διάμετρος 0,23 MNB, 1712. Προέλευσις Vulci.—Βλ. Catalogue Paravey, 89.—de Witte, Catalogue Durand, 708.

δυσεξήγητον, ὁ διαβήτης. Ἐν τῷ ὀργάνῳ τούτῳ δὲν δύναταί τις νὰ δίδῃ ὑπαινιγμόν τινα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς γεωμετρίας, διότι αἱ εἰκόνες, ἐν αἷς εἰκονίζεται, εἰσὶ σπάνιαι καὶ πᾶσαι σχεδὸν δὲν εἶναι μεταγενέστεραι τοῦ Ε' αἰῶνος, ὡς δὲ θέλομεν ἴδῃ παρακατιόντες, ἡ γεωμετρία δὲν ἐδιδάσκετο κανονικῶς τοῖς νέοις, εἰμὴ κατὰ τὸν μετέπειτα αἰῶνα. Τίς λοιπὸν ὁ σκοπὸς αὐτοῦ;

Ἐν τῷ βάθει κύλικός τινος ἀνυπογράφου, πιθανώτατα ὀφειλομένης τῷ Δούριι, ἧς τὸ ὄπισθεν εἰκονίζεται ἀνωτέρω [1], παιδοτρίβης ἀγένειος βαδίζει πρὸ γυμνοῦ ἐφήβου, κρατοῦντος ἀκόντιον ἐν τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ καὶ φαινομένου ὡς ἀριθμοῦντος τὰ βήματα· ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ χειρὶ διακρίνεται διαβήτης ἀποτελούμενος ἐκ δύο λεπτῶν καλάμων δι' ἐρυθροῦ χρώματος σημαινομένων [2]. Ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ Μονάχου, ἧς τὴν εἰκόνα ἀπετυπώσαμεν ἀποδοτέας δὲ τῷ αὐτῷ τεχνίτῃ [3], παιδοτρίβης γενειαφόρος, ἄνευ μανδύου, κρατεῖ ὡσαύτως ἐν τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ ἀκόντιον, ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ διαβήτην, φαίνεται δὲ παρασκευαζόμενος νὰ μετρήσῃ διάστημά τι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἢ νὰ χαράξῃ σχῆμά τι. Μνημονεύσωμεν κύλικός τινος τοῦ Λούβρου, ἧς ἐν τῷ κέντρῳ τῶν πλευρῶν τινος παρίσταται ἀνὴρ φαλακρὸς καὶ γενειαφόρος, καθήμενος ἐπὶ ἕδρας μετὰ προσκλίντρου καὶ ἐντελῶς κεκαλυμμένος διὰ τοῦ ἱματίου. Πρὸ αὐτοῦ ἔφηβος ἐρειδόμενος ἐπὶ ῥάβδου θεωρεῖ αὐτόν, τὴν δεξιὰν χεῖρα ἔχων ὑψωμένην, εἰς δὲ τὸ ἀντίθετον μέρος ἕτερος ἔφηβος, πρὸς ὃν στρέφει τὴν κεφαλήν, θεωρεῖ ὡσαύτως αὐτὸν καὶ φαίνεται χαιρετίζων, ἀνοίγων δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν μέγαν διαβήτην, οὗτινος κρατεῖ τὰ δύο ἄκρα. Οἱ δύο οὗτοι νεανίαι, οἱ πνευματώδη καὶ σκωπτικὴν στάσιν ἔχοντες, ὁ ἀνὴρ ἐκεῖνος ὁ διὰ τοῦ μανδύου αὐτοῦ περιβεβλημένος, ὅπως προφυλαχθῇ ἀπὸ τῆς πρωϊνῆς αὔρας, τὸ εἰκονιζόμενον δένδρον ὑποδεικνύον ὅτι ἡ σκηνὴ λαμβάνει χώραν ἐν ὑπαίθρῳ, τὸ πᾶν φαίνεται καταδεικνύον ὅτι ὁ ζωγράφος ἐσκόπει νὰ παραστήσῃ τὴν παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ ἄφιξιν καθ' ἣν ὥραν ὁ ἥλιος ἐπιφαίνεται ἄνωθεν τοῦ Ὑμηττοῦ, ἡ δὲ παλαίστρα πληροῦται κατὰ μικρὸν θορύβου καὶ κινήσεως [4].

[1] Εἰκ. 20.

[2] Βλ. εἰκόνα 24, ἐκ τοῦ Gerhard, σύγ. ἀν. IV, εἰκ. 271, ἀρ. 3. Ἐν τῷ ἐδάφει ἀναγιγνώσκεται *Διογένης καλός*.

[3] Εἰκ. 19.

[4] Βλ. εἰκ. 25. Διάμετρος 0,23, συλλ. Campana, 987. Δύναταί τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι πρόκειται καὶ περὶ ἐρωτικῆς τινος συνδιαλέξεως· τοιοῦτον φαίνεται τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν πλευρῶν, παριστώσης ἐσωτερικὸν βαλανείου. Ἀλλὰ βεβαίως τόπος τῆς σκηνῆς εἶναι ἡ παλαίστρα· τὸ εἰκονιζόμενον ἄνωθεν τοῦ καθημένου ἀνδρὸς εἶναι πιθανώτατα ἁλτήρ. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀναγιγνώσκεται ἡ λέξις καλό[ς].

Δύσκολον νὰ μὴ διίδῃ τις σχέσιν τινὰ μεταξὺ τοῦ ἐπὶ τῶν τριῶν τούτων ἀγγείων εἰκονιζομένου διαβήτου καὶ τῆς ἀσκήσεως τοῦ ἀκοντίου. Πιθανῶς ὁ διαβήτης ἦτο χρήσιμος, ὅπως σημειοῖ τὸν σκοπόν, ὃν προὐτίθεντο νὰ φθάσωσι, νὰ χαράξῃ τὴν περιφέρειαν, ἧς ἐντὸς ἔπρεπε νὰ σκοπεύσωσιν. Ἡ στάσις τοῦ παιδοτρίβου, θεωροῦντος τὸ ἔδαφος, ὡς εἰ ἤθελε νὰ περιγράψῃ διὰ τοῦ διαβήτου κύκλον τινά, ἄγει ἡμᾶς νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι πολλάκις ἡ περιφέρεια αὕτη ἐχαράσσετο, οὐ μόνον ἐπὶ τοίχου καὶ οἱουδήποτε καθέτου κύκλου, ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους. Τότε ἡ βολὴ ἐξετελεῖτο ἐκ τῶν ἄνω, ἡ

Εἰκ. 24. Ἔφηβος κρατῶν διαβήτην.

δ' ἐπιτηδειότης ἀπήτει, ὅπως τὸ ἀκόντιον ῥίπτεται σχεδὸν καθέτως ἐπὶ τοῦ σκοπουμένου κύκλου. Ἴσως ἐχρῶντο καὶ τῷ διαβήτῃ πρὸς καταμέτρησιν ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν διαφόρων σημείων τῶν βαλλομένων ὑπὸ τῶν ἀγωνιζομένων. Ἀλλὰ βεβαίως ἡ ἄσκησις αὕτη δὲν ἐξετελεῖτο ἄνευ μέτρων καὶ ὑπολογισμῶν, ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ ἀριθμοῦντος τὰ βήματα αὐτοῦ ἐφήβου. Ἡ ἀκρίβεια αὕτη δὲν

θὰ φανῇ ἀνωφελής, ὅταν ἀναλογισθῶμεν ὅτι τὸ ἀκόντιον δὲν ἦτο, ὡς ὁ δίσκος, ἁπλῆ ἄσκησις σχολιακή, ἀλλ' ἄμεσος προπαρασκευὴ διὰ τὸ τοῦ στρατιώτου ἐπάγγελμα. Ὅθεν ἐκτελοῦντες τοῦτο ἔπρεπε νὰ καταμετρῶσιν ἀκριβῶς τὰς ἀποστάσεις καὶ τὰ ὕψη, ὅπως κατατυγχάνωσιν ἀκριβῶς τοῦ σκοπουμένου σημείου. Μὴ δυνάμενοι νὰ ὁρίσωμεν σαφῶς ὁποῖον μέρος κατεῖχεν ὁ διαβήτης ἐν τοῖς ὑπολογισμοῖς τούτοις ἐννοοῦμεν ὅτι ἦτο ἀναγκαῖος, ἐξ οὗ καὶ ἡ παρουσία αὐτοῦ ἐν ταῖς σκηναῖς, περὶ ὧν εἴπομεν.

Προσεῖχον νὰ μὴ δίδωσιν εἰς χεῖρας παίδων μετὰ λόγχης ἀκόντια, διότι αἱ ἀπροσεξίαι αὗται ἤθελον εἶναι ὀλέθριαι. Μετεχειρίζοντο δὲ οἱ παῖδες ἁπλῶς ῥάβδους ὡρισμένου μήκους [1]. Ἵνα βάλλωσι τὰς ῥάβδους ταύτας, αἵτινες ἦσαν αὐτὰ τἀκόντια τῶν μεγά-

Εἰκ. 25. Ἔφηβος κρατῶν δισκελῆ διαβήτην.

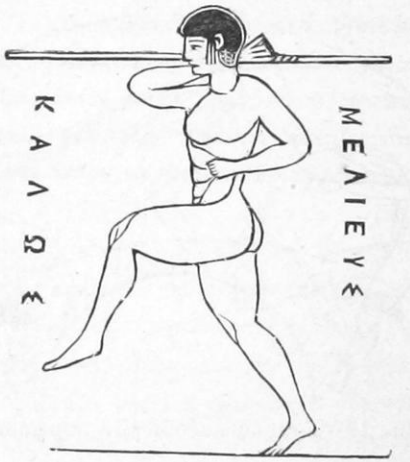
λων γυμνασίων, ἐσκέφθησαν ἐνωρὶς νὰ προσδέσωσιν ἱμάντα, δι' οὗ ἐπέρων τὸν λιχανὸν καὶ τὸν μέσον δάκτυλον, ἢ μόνον τὸν λιχανόν, ὅστις ὑπεβοήθει τήν τε βολὴν τοῦ ὅπλου μετὰ μείζονος ὁρμῆς καὶ τὴν καλλιτέραν διεύθυνσιν αὐτοῦ. Τὸ ὄργανον τοῦτο ἔφερε διάφορα ὀνόματα, καλούμενον *ἀγκύλη, ἄμμα, ἔραμμα* [2], ἁπαντᾷ δ' ἐνίοτε ἐπὶ τῶν ἀγγείων τῶν εἰκονιζόντων τοὺς ἐφήβους ἐν τῇ παλαίστρᾳ, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐν τῇ ἑπομένῃ σελίδι παρατιθεμένη εἰκών [3]. Ἀλλ' ὅμως

[1] Ὁ Πολυδεύκης (Ι', 64), ἀποκαλεῖ ταύτας *ἀποτομάδας*. Ἀλλαχοῦ (Γ', 151) πρὸς ἔνδειξιν τούτων χρῆται τῇ λέξει *ἀποτομεύς*.

[2] Saglio, Diction. ἐν λέξ. Amentum.

[3] Εἰκ. 26, κατὰ τὸν de Witte, Antiquités de l'hôtel Lambert, σχ. 24.

φαίνεται ὅτι γενικῶς οἱ νεανίαι ὀλίγην τῆς βοηθείας ταύτης ἐποιοῦντο χρῆσιν, διότι ἐμάνθανον ν' ἀκοντίζωσι διὰ τῆς χειρός. Τὸ μέρος, ἀφ' οὗ ἐκρατεῖτο, ἦτο σπουδαιότατον, διότι ἐὰν μὲν ἐκράτουν αὐτὸ ἐγγύτατα τοῦ ἄκρου, ἡ ἄσκησις θὰ ἦτο εὐκολωτάτη, ἀλλ' ὁ παιδοτρίβης συνίστα, ὡς φαίνεται, νὰ κρατῶσιν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ μέσου. Σπουδαῖον εἶναι νὰ καθορισθῇ ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων ἡ

Εἰκ. 26. Ἔφηβος βάλλων ἀκόντιον δι' ἀγκύλης.

ἀκρίβεια, μεθ' ἧς οἱ μαθηταὶ συνετάσσοντο τῇ ἐντολῇ ταύτῃ. Βλέπει τις αὐτοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν ἑαυτῶν στάσιν, μηκύνοντας τὸν δεξιὸν βραχίονα ὁριζοντίως οὕτως, ὥστε ἡ ἄκρα τοῦ ἀκοντίου φθάνει εἰς τὸ μέσον τοῦ στήθους καὶ ἐγγίζει τὴν ἀριστερὰν αὐτῶν χεῖρα, φερομένην ἐπὶ τοῦ στέρνου [1]. Τὸ μέτρον τῶν ῥάβδων ὑπελογίζετο οὕτως ὥστε ἡ μεταξὺ τοῦ στέρνου καὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τεταμένης ἀπόστασις ἐξισοῦται πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ μήκους αὐ-

Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀναγιγνώσκεται *Μηλιεὺς καλῶς ἢ καλός*. Βλ. τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν κύλικα τοῦ Λούβρου, σ. 239, σημ. 1. Βλ. ἐν Λούβρῳ ἑτέραν κύλικα εἰκονίζουσαν σκηνὴν παλαίστρας, ἐν ᾗ ἡ *ἀγκύλη* εἰκονίζεται διὰ λεπτῆς λευκῆς ταινίας, Διάμετρος, 0,285. Συλλ. Campana, 1047.

[1] Εἰκ. 19 καὶ 21.—Βλ. Noel des Vergers, l'Étrurie et les Étrusques, εἰκ. 37. Παρὰ Gerhard (σύγ. ἀν. I, εἰκ. 22) ἡ δεξιὰ φέρεται ἐπὶ τοῦ στήθους, ἡ δ' ἀριστερὰ κρατεῖ τὸ μέσον τοῦ ἀκοντίου. Πιθανὸν εἶναι ὅτι ὡς ὁ δίσκος, οὕτω καὶ τὸ ἀκόντιον ἐβάλλετο διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ τῆς δεξιᾶς χειρός.

τῶν [1]. Ἅμα τὸ ἀκόντιον ἐλαμβάνετο ἐκ τοῦ καταλλήλου μέρους, ὕψωνον αὐτὸ μέχρι τοῦ ὠτός, εἶτα δ' ἔβαλλον φερόμενοι μετὰ ταχύτητος βήματά τινα πρὸς τὰ πρόσω [2].

Τὰς διαφόρους ταύτας ἀσκήσεις ἐπέβλεπεν ὁ διδάσκαλος ἐκ τοῦ σύνεγγυς· ῥάβδον ἀνὰ χεῖρας κρατῶν ἐθεώρει τοὺς νεανίας γυμναζομένους, ἐπῄνει, ἐπέπληττε, διέκοπτεν, ὅπως δώσῃ αὐτοῖς ἐξηγήσεις [3]. Ἔπρεπε νὰ παρίσταται πανταχοῦ ὅπως συμβουλεύῃ καὶ ἐπιτηρῇ ἔνθεν μὲν τὴν δισκοβολίαν [4], ἔνθεν δὲ τὴν ὀρθίαν πάλην [5], καὶ ὅπως ἐμποδίζῃ ἐν ἀνάγκῃ τοὺς παλαιστὰς διαχωρίζων αὐτοὺς διὰ τοῦ δικράνου [6]. Ὅτε ἐνόμιζεν ἀναγκαῖον, δὲν ἐδίσταζε νὰ ῥίψῃ χαμαὶ τὸ ἱμάτιον, ὅπως ἀναπτύξῃ τὴν ἀπόδειξιν διὰ παραδείγματος· ἐπὶ δὲ τῶν ἀγγείων εἰκονίζεται ἀπεκδυόμενος ὅπως λάβῃ μέρος εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ ἀκοντίου ἢ ἕτοιμος ν' ἀκοντίσῃ, ὅπως δείξῃ τῷ μαθητῇ τὸν ἁρμόδιον τρόπον [1]. Εἰς τὰς φροντίδας ταύτας ἐβοηθεῖτο ὑπὸ τῶν νεανιῶν αὐτῶν· ἀλλὰ τοῦτο εἶναι σπουδαῖον καὶ δεῖται ἐξηγήσεως. Ἐν ταῖς παλαίστραις ἐγίγνετο ἀμοιβαία ἀληθὴς διδασκαλία· τὰ παιδία ἐφρόντιζον ἐναλλὰξ νὰ διδάσκωσι καὶ διευθύνωσι τοὺς ἑταίρους· ἴσως μάλιστα ὁ παιδοτρίβης ὑπεδείκνυε τοὺς ἰσχυροτέρους, ὅπως ἀναλαμβάνωσι παρὰ τοῖς ἄλλοις τὸ τοῦ ὑποδιδασκάλου ὑπούργημα. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα πανταχοῦ δεικνύουσιν ἡμῖν τοὺς ἐφήβους ἐκπληροῦντας τὰ ἔργα ταῦτα. Ὁ ἱμάτιον φορῶν νεανίας, ὁ κρατῶν ῥάβδον ἐν τῇ ἀριστερᾷ καὶ ὄρθιος πρὸ παιδὸς καταγινομένου εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ δίσκου [2], ὁ τὴν αὐτὴν ἐσθῆτα φορῶν ἕτερος νεανίας, ὁ κανονίζων διὰ τῆς ῥάβδου τὴν στάσιν ἑτέρου παιδὸς εἰς τὸ αὐτὸ ἀσχολουμένου [3], δὲν δύνανται νὰ ἐκληφθῶσιν παιδοτρίβαι, διότι ἡ ἡλικία αὐτῶν ὡς καὶ ἡ τῶν περιβαλλόντων αὐτούς, εἶναι προφανῶς μαθητῶν. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ περὶ τοῦ ἀγενείου διδασκάλου τοῦ ἐκτείνοντος ὁριζοντίως τὴν ῥάβδον αὐτοῦ, ὅπως ὑποδείξῃ τῷ συμμαθητῇ τὸ σημεῖον εἰς ὃ δέον νὰ βάλλῃ ἢ τὸ κώλυμα, ὅπερ δέον νὰ ὑπερπηδήσῃ διὰ τοῦ ἅλματος [4]. Οὕτω πως ἡ ἐνέργεια τῶν νεαρῶν γυμναστῶν δὲν ἐκινδύνευε νὰ χαλαρωθῇ, αἱ δὲ μεταλλαγαὶ τῶν καλῶν τούτων ὑπουργημάτων καὶ ἡ γλυκεῖα αὕτη μεταξὺ συντρόφων οἰκειότης ἀπετέλουν τὰς ἡδονὰς τῆς παλαίστρας.

Εἰκ. 27. Ἔφηβος καθοδηγῶν συμμαθητήν.

[1] Δι' ἀπάτης τινος παραβλεπομένης ὑπὸ τοῦ παιδοτρίβου ἐώθουν ἐλαφρῶς διὰ τοῦ λιχανοῦ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ἄκραν τοῦ ἀκοντίου, ὅπερ ἤγγιζε τὸ στῆθος· διὰ τοῦ μέσου τούτου ἐκράτουν ἐγγύτερον τοῦ σημείου, ὅπερ διηυκόλυνε τὴν βολήν. Αἱ εἰκόνες 19 καὶ 21 δίδουσι σαφεστάτην ἰδέαν τῆς λεπτομερείας ταύτης.

[2] Εἰκ. 18. Βλ. στάσιν τινα ἡσυχωτέραν ἐν Gerhard, σύγ. ἀν. IV, εἰκ. 293—294, ἀρ. 6. Περὶ ἀκοντίου, βλ. Krause, Gymnastik, I, σ. 465 καὶ ἐφ.

[3] Θεοφρ. Χαρακτ. 7.

[4] Εἰκὼν 21.

[5] Εἰκὼν 20.

[6] Βλ. κατωτέρω εἰκ. 28.

Γ'.

Ἄλλαι ἀσκήσεις. Ἡ ὄρχησις.

Αἱ ἀσκήσεις ἃς περιεγράψαμεν, ἡ πάλη, ὁ δρόμος, τὸ ἅλμα, ὁ δίσκος, τὸ ἀκόντιον, ἀπετέλουν τὰς βάσεις τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς· ἐξ αὐτῶν ἀπετελεῖτο τὸ πένταθλον, ἕνωσις ἐπινοηθεῖσα ὅπως δηλώσῃ ἐν ἑνὶ ἀγῶνι πάντα τοῦ ἀθλητοῦ τὰ πλεονεκτήματα. Γνωστὸν ὅτι τὸ πένταθλον ἦτο ἡ ἕνωσις τῶν πέντε τούτων ἀσκήσεων, ἐκτελουμένων ἀλληλοδιαδόχως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀθλητοῦ ὑπ' ὄψει ἔχοντος ἓν μόνον ἆθλον. Κατὰ τίνα δὲ ἐξετελοῦντο τάξιν; Ἰδοὺ

[1] Arch. Zeitung, XXXVII, σχ. 4.

[2] Εἰκ. 19. Βλ. Gerhard σύγ. ἀν. I, εἰκ. 22.

[3] Εἰκ. 27, ἐκ τοῦ arch. Zeitung, XLII, εἰκ. 16, ἀρ. 2, Α. Ἡ εἰκὼν αὕτη ὡς καὶ ἡ εἰκὼν 22 παριστῶσι τὰς δύο πλευρὰς τῆς αὐτῆς κύλικος.

[4] Εἰκ. 22.

πρόβλημα ὅπερ οὐδόλως θὰ ἐξετάσωμεν, ὑπομιμνήσκομεν δὲ μόνον ὅτι ἐν τοῖς Παναθηναίοις ὑπῆρχεν ἆθλον πεντάθλου διὰ τοὺς παῖδας [1].

Ἀλλ' ἐγγὺς τῶν θεμελιωδῶν τούτων ἀσκήσεων ὑπῆρχον καὶ ἕτεραι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον κοιναὶ πρὸς αὐτὰς καὶ ἀποτελοῦσαι εἶδός τι συμπληρωτικῆς γυμναστικῆς. Αἱ κινήσεις αὗται ἐκέκτηντο σπουδαιότητά τινα ἀφ' οὗ εἰκονίζονται ὑπὸ τῶν ζωγράφων ἐπὶ τῶν ἀγγείων [2]. Πολλάκις συγχέοντες εἰκονίζουσιν αὐτοὺς κρατοῦντας ἁλτῆρας. Εἰ καὶ δύσκολον εἶναι νὰ εἴπῃ τις ἂν οἱ εἰκονιζόμενοι ἔφηβοι ἐν ταῖς σκηναῖς τῶν παλαιστρῶν προσέτρεχον εἰς τοὺς ἁλτῆρας, ἵνα πηδήσωσιν ἢ στερεωθῶσιν ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῶν, ὑπάρχουσιν ὅμως περιπτώσεις, ἐν αἷς δὲν διστάζει τις νὰ εἴπῃ τοῦτο [3]. Ἡ δίκελλα, ἡ χρήσιμος τὸ πρῶτον πρὸς παρασκευὴν τοῦ ἐδάφους πρὸς τὴν πάλην, ἀπετέλεσεν ἰδίαν διακριτικὴν ἄσκησιν, σκοποῦσαν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μυῶν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος [4]· εἰς τὰς σωματικὰς δὲ ταύτας ἀσκήσεις προσθετέαι καὶ ἕτεραι διδάσκουσαι τὴν εὐκαμψίαν καὶ τὴν χάριν, ὡς ὁ χειρισμὸς τοῦ τροχοῦ, ὃν ἐώθουν διὰ ράβδου, ὡς σήμερον ἔτι οἱ παῖδες πράττουσι [5], καὶ ἡ παιδιὰ τῆς σφαίρας, ἡ ποικίλλους συνδυασμοὺς συνεπάγουσα [6]. Εἷς τῶν τρόπων τῆς παιδιᾶς ταύτης ἦτο τὸ νὰ ἵσταταί τις ἐπὶ ἑνὸς ποδός, ἔχων τὸν ἕτερον ὑψωμένον οὕτως, ὥστε νὰ κρατῇ τὴν σφαῖραν ἐν ἰσορροπίᾳ

[1] A. Mommsen, Heortologie, σ. 141.

[2] Βλ. ἐπί τινος ἀμφορέως τοῦ Λούβρου τρεῖς ἀγενείους ἐραστὰς συνομιλοῦντας μετὰ τῶν ἐρωμένων αὐτῶν· τούτων τις ἵσταται ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς κνήμης καὶ κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ ἀριστερὸν γόνυ, ὡς εἰ διὰ νὰ καταστήσῃ εὔστροφον τὴν ἰγνύν. Ὕψος 0,66, συλλ. Campana, 702.—Ἐν Gerhard, Auserlesene griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 260, βλ. τινὰ ἔχοντα τὸ ἓν γόνυ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ κρατοῦντα τὴν δεξιὰν κνήμην διὰ τῆς χειρός Βλ. προσέτι, Gazette arch. 1888, εἰκ. 29, ἀρ. 2,

[3] Βλ. π. χ. Panofka, Griechinnen und Griechen, Griechen nach antiken, εκ. 1, ἀρ. 10.—Monumenti ed Annali, 1856, εἰκ. 20.—Arch. Zeitung, XLI, εἰκ. 2, A.—H. Blümner, Denkmaeler τοῦ Baumeister, ἐν λέξ. Hanteln.

[4] Hermann—Blümner, griech. Privatalterhümer, § σ. 349, σημ. 1.

[5] Πολυδ. Ι', 64.—Βλ. Gerhard, σύγ, ἀν. I, εἰκ 65, ἀρ. 1. Baumeister, Denkmaeler, ἐν λέξ. Kinderspiele, εἰκ. 833.—Arch. Zeitung, XXXV, εἰκ. 14, ἀρ. 1.

[6] Krause, Gymnastlk, I, σ. 299 καὶ ἑφ.—H. Blümner, Denkmaeler τοῦ Baumeister, ἐν λέξ Ballonschlagen.

ἐπὶ τοῦ μηροῦ [1]. Φαίνεται τέλος, ὅτι ὁ παιδοτρίβης ἐνησχολεῖτο εἰς τὸ νὰ ἐπιβλέπῃ μετὰ προσοχῆς τὸ ἦθος τῶν μαθητῶν, ὅπως ἵστανται εὐθυτενεῖς, καὶ βαδίζωσιν ἔχοντες τοὺς πόδας πρὸς τὰ ἔξω, ὡς δεικνύει κύλιξ τις, ἐν ᾗ ὁ διδάσκαλος καταγίγνεται νὰ διευθετήσῃ διὰ τῆς ράβδου τὴν στάσιν γυμνοῦ παιδός, ὅστις ἐπὶ βάσεώς τινος ἱστάμενος κρατεῖ ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ ἀκόντιον, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ ἀρύβαλλον καὶ σπόγγον [2].

Καλὸν εἶναι νὰ διατρίψωμεν ἐπὶ πλέον εἰς δύο σπουδαίας ἀσκήσεις, δύο διαφορὰς τῆς πάλης, τὴν πυγμὴν καὶ τὸ παγκράτιον. Ἀμφότεραι ἀληθῶς ἦσαν ἐν χρήσει μᾶλλον παρὰ τοῖς ἐσχηματισμένοις ἤδη ἀθληταῖς ἢ τοῖς νεανίαις, ἀλλὰ καὶ οὗτοι ἠσκοῦντο ἐν αὐταῖς ταῖς παλαίστραις μετά τινων ἐλαφρύνσεων ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἡλικίαν καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῶν. Ἐν τοῖς Παναθηναίοις ὑπῆρχε διὰ τοὺς παῖδας ἆθλον πυγμῆς καὶ παγκρατίου [3]. Ἡ πυγμὴ ἦτο ἀγὼν διὰ τῶν κονδύλων. Οἱ ἀντίπαλοι πρὸς ὑπεράσπισιν ἑαυτῶν περιέβαλλον τὴν χεῖρα καὶ τὸν πῆχυν δι' ἁπλῶν ἱμάντων ἀντὶ τῶν ἰσχυρῶν ἐκείνων δερματίνων ἐπιδέσμων, οὓς ἔφερον οἱ ἀθληταὶ καὶ ὧν ἕνεκα ἔρρεε τὸ αἷμα ἐκ τῶν ῥωθώνων [4]. Συχνάκις εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν ἀγγείων περιελίσσοντες τοὺς ἱμάντας περὶ τοὺς δακτύλους καὶ τὰς πυγμὰς αὐτῶν [5]· καὶ ὁ ἀγὼν αὐτὸς εἰκονίζεται ἐπὶ πολλῶν εἰκόνων [6]. Τὸ δὲ παγκράτιον ἦτο μῖγμα τῆς συνήθους πάλης καὶ τῆς πυγμῆς. Ἔπληττον διὰ τῆς πυγμῆς πειρώμενοι συνάμα νὰ συμπλακῶσι, διὰ τοῦτο δὲ καὶ περιβάλλοντες τὰς χεῖρας διὰ τῶν ἱμάντων, ἄφηνον τοὺς δακτύλους ἐλευθέρους [7]· ἀλλ' ἐνίοτε εἶχον τὰς χεῖ-

[1] Διὰ τὴν ἄσκησ.ν ταύτην βλ. Collignon, Bull. de corr. héll. VII, 293 καὶ ἐφ. εἰκ. 19.

[2] Arch. Zeitung, XLIII, εἰκ. 19, ἀρ. 2.— Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 132, 10.

[3] A. Mommsen, Heortologie, σ. 141.

[4] Βλ. π. χ. Panofka. Bilder antiken Lebens, σχ. 2, ἀρ. 3 καὶ 4.

[5] Arch —epigr. Mittheil. aus Oesterreich, V, σχ. 4.—Βλ. τὰς εἰκόνας 18, 20 καὶ 28.

[6] Benndorf, Griech, und sicil. Vasenbilder, σχ. 31, ἀρ. 2 A.—Arch. Zeitung, XΓI, σχ. 2, B.—Βλ. εἰκ. 21.

[7] Τοῦτο εἰκάζει τις ἐκ τῆς εἰκόνος 28, ληφθείσης ἐκ τοῦ Gerhard, σύγ. ἄν. IV, εἰκ. 271, ἀρ. 1, ὅπερ δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ δευτέρα πλευρὰ τῆς κύλικος τοῦ Δούριος, οὗτινος αἱ εἰκόνες 20 καὶ 24 εἰκονίζουσι τὴν πρώτην πλευρὰν καὶ

ρας γυμνάς [1]. Εἰς τὰς δύο ταύτας ἀσκήσεις φαίνεται ἀνῆκον εἶδός τι ἀκριβῶς ἐφαρμοζομένου πίλου, προσδενομένου ἐπὶ τοῦ πώγωνος διὰ ταινιῶν καὶ ἀποκρύπτοντος ἐνίοτε τὴν κόμην τῶν ἐφήβων [2]. Ἐν τῇ κομμώσει ταύτῃ διαβλέπω τὸν ἐκ δέρματος κυνὸς πίλον, ᾧ ἐχρῶντο οἱ ἀγρόται, ὅπως προφυλαχθῶσιν ἀπὸ τῆς βροχῆς [3]· ἐνταῦθα δὲ βεβαίως ἦτο χρήσιμος ὅπως προφυλάττῃ τὴν κεφαλὴν ἀπὸ τῶν κονδύλων [4]. Ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω εἰκονισθείσης κύλικος τοῦ Μονάχου φέρουσί τινες τοιοῦτον, ὅπερ σημαίνει ὅτι δὲν ἐχρῶντο τούτῳ μόνον πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἰσχυρῶν πληγῶν τῶν πυγμῶν, ἀλλὰ καὶ ὅπως προφυλάσσωνται ἀπὸ τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας [5]. Κατὰ τὴν πυγμὴν καὶ τὸ παγκράτιον μετεχειρίζοντο τὰς αὐτὰς μεθόδους καὶ τὴν αὐτὴν σοφὴν τέχνην, ἣν καὶ ἐν τῇ ἁπλῇ πάλῃ· σωφρόνως ἐκτελουμένη ἄνευ τῶν σκαιοτήτων, εἰς ἃς προσέτρεχον οἱ ἀθληταί, ὑπολαμβανομένων ἄλλως τε θελγήτρων τοῦ θεάματος, δὲν παρεῖχε κίνδυνον οὔτε εἰς παραμόρφωσιν τοῦ προσώπου οὔτε εἰς καταπόνησιν τῶν νεανιῶν διὰ σπατάλης ὑπερβολικῆς δυνάμεως.

Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἀνέμενον νὰ καταστῇ ὁ νεανίας ἔφηβος, ὅπως διδάξωσιν αὐτὸν τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα. Ἐν Τέῳ διδάσκαλός τις ἐδίδασκε τοὺς ἐφήβους καὶ τοὺς νεανίας, τοὺς μὴ ἀποτε-

τὸ ἐσωτερικόν. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀναγινώσκεται *Καλὸς ὁ παῖς*. Ἴδετε τὴν παράδοξον στάσιν τοῦ παιδοτρίβου πειρωμένου διὰ τῆς ῥάβδου νὰ διαχωρήσῃ τοὺς παλαιστάς.

[1] Βλ. εἰκ. 19.

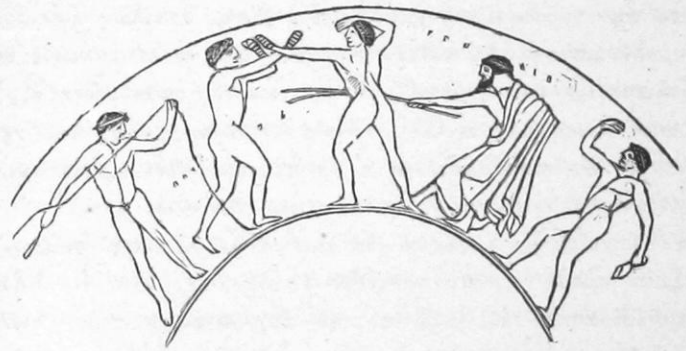
[2] Gerhard, Auserlesene griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 281, ἀρ. 1. Pottier, Gazette arch. 113.

[3] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 268. Ἰδ. Σφῆκες, 445.

[4] Τὴν βεβαίωσιν τῶν εἰκασιῶν τούτων νομίζω ὅτι εὗρον παρὰ Πολυδεύκει. Ἀπαριθμῶν οὗτος τὰ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἀναγκαιοῦντα (Ι', 64), ἐπιφέρει τὸ *κυνοῦχος ὑποδέξασθαι τὰ ἱμάτια*, Αἱ λέξεις αὗται, ἀρκετὰ ἀσαφεῖς οὖσαι, καθίστανται εὐνόητοι, ἐὰν μεταβάλλῃ τις τὸ *ἱμάτια* εἰς *ἱμάντια*· τότε δὲ πρόκειται περὶ εἴδους τινὸς πιλίσκου, ἐκ δέρματος κυνός, προωρισμένου νὰ *δέχηται τὰ κτυπήματα τῶν ἱμάντων*, ἤτοι νὰ ἐξασθενοῖ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὰ κτυπήματα τῶν πυγμάχων ἢ τῶν παγκρατιστῶν. Ἀληθῶς ἐπί τινων ἀγγείων εἰκονίζεται εἶδός τι γυλιοῦ, ἐξ οὗ ἐξέρχεται ἄκρον ὑφάσματος, ὅπερ ἴσως εἶναι ὁ *κυνοῦχος* τοῦ Πολυδεύκους. Βλ. Gerhard, σύγ. ἀν. IV, εἰκ. 269—270, ἀρ. 1, 2 καὶ 3. Ἀλλ' ὅμως δυσκολώτατον εἶναι νὰ γνωρίσωμεν διὰ τῶν ἐλαχίστων τούτων λεπτομερειῶν τὸν οἰκιακὸν βίον.

[5] Βλ. εἰκ. 19.

λοῦντας εἰσέτι μέρος τῆς ἐφηβίας, τὴν τέχνην τοῦ τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν· οἱ αὐτοὶ νεανίαι ἐδιδάσκοντο τὰ μαθήματα ὁπλομάχου τινός [1]. Ὡς πρὸς τὰς Ἀθήνας ἔχομεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀξιόχου σαφῶς δηλοῦντος, πρὸ τῆς εἰσόδου ἐν τῷ ἐφηβικῷ γυμνασίῳ, τὴν διδασκαλίαν διδασκάλων καλουμένων *τακτικῶν* [2], παρὰ Θεοφράστῳ δὲ μνημονεύονται καὶ ὁπλομάχοι [3]. Κατὰ τὸν Ξενοφῶντα ὁ σατράπης Τισσαφέρνης εἶχεν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀνάβασιν τῶν Μυρίων Φαλῖνόν τινα, ὃν ἠὐνόει ἕνεκα τῶν ὁπλομαχητικῶν γνώσεων αὐτοῦ [4]. Ἡ θεωρητικὴ λοιπὸν ἐπιστήμη καὶ διδασκαλία τοῦ

Εἰκὼν 28. Τὸ παγκράτιον.

πολέμου ἀνήρχετο εἰς ἀρχαιοτάτους χρόνους [5]. Πιθανῶς ἐμύουν αὐτὴν τοὺς ἐφήβους πάντοτε· ἀλλ' ἐκ τίνος χρόνου εἰσήχθη τὸ ἔθος τοῦ νὰ διδάσκωνται οἱ νεώτεροι τὴν ἡλικίαν τὰ αὐτὰ μαθήματα ; Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἀλλὰ πανταχοῦ βλέπομεν, ὅτι κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ὁ χειρισμὸς τῶν ὅπλων καὶ ἡ τακτικὴ κατελέγοντο μεταξὺ τῶν ἀσκήσεων αὐτῶν.

Ἀγνοοῦμεν, ἐὰν ὁ ὁπλομάχος ἐδίδασκεν ἐν τῇ παλαίστρᾳ ἢ ἔξωθεν αὐτῆς, ἐν χώρῳ ἀνήκοντι αὐτῷ. Δυνάμεθα μόνον νὰ βεβαιώσω-

[1] Βλ. ἀν σ. 24.

[2] [Πλάτων.] Ἀξίοχος, σ. 366 Ε.

[3] Θεοφρ. Χαρακτ. 5.

[4] Ξενοφ. Κύρου Ἀνάβ. 6', 1, 7.

[5] Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σωκράτους ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις ὁπλομάχοι. (Πλάτων. Λάχης, σ. 178, Α). Κατὰ τὸν Ἀθήναιον (Δ', σ. 154 D) ἡ ὁπλομαχητικὴ προῆλθεν ἐκ Μαντινείας.

μεν ὅτι ὑπῆρχε διδάσκαλός τις, οὗτινος τὴν διδασκαλίαν δὲν ἐπέβλεπεν ὁ παιδοτρίβης· οὗτος ἦτο ὁ τῆς ἱππασίας, διδάσκων ἐν ἰδίῳ σχολείῳ. Τὴν ἄσκησιν περὶ τὴν ἱππασίαν νομίζει ὁ Ψευδολουκιανὸς ὡς τινα ἐκείνων, εἰς ἃς πρωΐμως ἠσκοῦντο οἱ νέοι [1]· ἀλλὰ μαρτυρία πολυτιμοτέρα ἡμῖν, ὡς ἀνήκουσα εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, εἶναι ἡ τοῦ φιλοσόφου Τέλιος παρὰ Στοβαίῳ. Κατὰ τὸν Τέλιν, πρὶν ὁ νεανίας εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐφηβίαν ἦτο «πωλοδάμνης[2]». Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν εἰκόνων τῶν ἀγγείων. Κύλιξ τις, ἐν ᾗ ἀναγνωρίζεται ἡ ἐργασία τοῦ Εὐφρονίου, δεικνύει ἡμῖν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἱππευτικῆς σχολῆς νεαροὺς ἱππεῖς ἀσκουμένους. Ἐπί τινος τῶν πλευρῶν παιδίον τι σύρει ἵππον ἀπὸ τοῦ ῥυτῆρος ἀπειλῶν διὰ τοῦ ῥαβδίου, ὅπως ἀναγκάσῃ αὐτὸν νὰ προχωρήσῃ, ἐν ᾧ ἀγένειός τις ἐπὶ ῥάβδου στηριζόμενος ἀκολουθεῖ αὐτὸν διὰ τῶν ὀφθαλμῶν. Ἐπὶ τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς εἰκονίζεται νεανίας ἔφιππος κατέχων ἵππον, ἐφ' οὗ ἔφηβός τις παρασκευάζεται ν' ἀναβῇ τῇ βοηθείᾳ δόρατος, ἐν ᾧ γενειαφόρός τις ὑψωμένην ἔχων τὴν χεῖρα φαίνεται ἀπευθύνων αὐτῷ συμβουλήν τινα[3]. Ἀλλαχοῦ πάλιν εἰκονίζεται παῖς, ὃν φαλακρός τις, χιτῶνα φορῶν, βοηθεῖ νὰ ἱππεύσῃ κρατῶν αὐτὸν διὰ τῆς χειρός[4]· ἵππος δεδεμένος εἰς κίονα καὶ ἀναμένων τὸν ἀναβάτην αὐτοῦ[5]· νεαρὸς ἱπποδαμαστὴς θωπεύων διὰ τῆς χειρὸς τὸν ἵππον, πρὶν ἐπιβῇ αὐτοῦ[6]. Ἐπί τινος δὲ κύλικος τοῦ Βερολίνου, φερούσης τὴν αὐθεντικὴν τοῦ Εὐφορίωνος ὑπογραφήν, γυμνοὶ παῖδες τρέχουσιν ἐν ἱπποδρομίῳ ἐστεγασμένῳ, οὗτινος ἡ στέγη ὑποβαστάζεται ὑπὸ κιόνων. Παροξύνουσι τοὺς ἵππους αὐτῶν διὰ ῥάβδων, φερουσῶν ἰμάντας· τούτων τις ὑπερβὰς τοὺς ἑταίρους στρέφει γαυριῶν πρὸς αὐτούς, ὥσπερ χαίρων ἐπὶ τῇ ταραχῇ αὐτῶν. Πεζοὶ διδάσκαλοι μίγνυνται

[1] [Λουκιανοῦ] Ἔρωτες, 45.

[2] Στοβαίου, Ἀνθολόγιον, 98, 72.

[3] Βλ. κατωτέρω, τὰς ἐκ τοῦ Arch. Zeitung ληφθείσας εἰκόνας 29 καὶ 30, XLIII, εἰκ. 11. Ἐπὶ τοῦ πρώτου ἀναγιγνώσκεται *Ὁ παῖς καλός*, ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου *Ναίκι, καλός*. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ ἱππεύειν τῇ βοηθείᾳ δόρατος φαίνεται εἶναι ὁ ὑποδεικνυόμενος ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος (Περὶ ἱππικῆς, Ζ', 1) διὰ τῶν λέξεων ἀπὸ δόρατος ἀναπηδᾶν. Ἐπὶ τούτου διαφωνῶ πρὸς τὸν κ. Martin, les Cavaliers atheniens, σ. 399.

[4] Panofka, Bilder Antiken Lebens. εἰκ. 1, ἀρ. 2.

[5] Gerhard, σύγ. ἀν. IV, εἰκ. 293—294, ἀρ. 1.

[6] Αὐτ. ὁμοία εἰκών, ἀρ. 2.

ἐν τῇ σκηνῇ ταύτῃ, τῇ εἰκονιζομένῃ ἐπὶ τῶν δύο τοῦ ἀγγείου πλευρῶν· μεταξὺ τῶν ἄλλων βλέπει τις διδάσκαλόν τινα ἐγγὺς ἀναπαυομένου ἵππου, οὗ ἔφηβός τις διευθετεῖ τὴν περιβολήν[1]. Ἡ ἱππασία λοιπὸν κατελέγετο ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων θεραπεύουσα τὴν ἔνθερμον πρὸς τοὺς ἵππους κλίσιν ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἀττικῆς νεότητος. Ἦτο προφανῶς πολυτέλεια, ἡδονή, ἧς πολλοὶ δὲν ἠδύναντο ν' ἀπολαύσωσιν, ἀλλ' οἱ πλούσιοι νεανίαι ἐπεζήτουν ὡς τὴν ἐπιτηδειοτάτην πρὸς ἐπίδειξιν τῆς χάριτος καὶ καλλονῆς αὐτῶν[2].

Ἐμάνθανον οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ὄρχησιν; ἐδιδάσκετο τοὐλάχιστον αὐτοῖς κανονικῶς; Τὰ περὶ αὐτῆς διασωθέντα εἶναι ἱκανῶς ἀόριστα. Γνωστὸν ὁποίαν σπουδαιότητα ἐκέκτητο ἡ ὄρχησις παρ' Ἕλλησιν. Στενῶς οὖσα συνδεδεμένη πρὸς τὴν μουσικὴν ἀπετέλει οὐσιῶδες μέρος τοῦ ὁμίλου τοῦ χοροῦ, ἔνθα αἱ ἐλαφραὶ κινήσεις, αἱ μετὰ προσοχῆς ὀλισθήσεις, ἐξ ὧν ἀπετελεῖτο, ἐνούμεναι μετὰ τῆς λαμπρότητος τῶν ἐσθήτων καὶ των στεφάνων, ἀπετέλουν τὴν ἀδιάσπαστον συνοδείαν τῶν ᾠδῶν καὶ τῶν ὕμνων, τῶν πρὸς αὐλὸν ἢ κιθάραν ᾀδομένων. Πρὸς τοῦτο συνέτρεχε καὶ αὐτὸ τὸ δρᾶμα· ὁ Αἰσχύλος ἐνησχολεῖτο μετὰ μικρολόγου φροντίδος. Ὁ Ἀθήναιος δεικνύει ἡμῖν αὐτὸν οὐ μόνον ἐνδύοντα τοὺς χορευτὰς αὐτοῦ διὰ τῶν μεγαλοπρεπῶν κόσμων, οὓς ἔφερον οἱ ἱεροφάνται καὶ οἱ δαδοῦχοι τῆς Ἐλευσῖνος, ἀλλ' ἐξευρίσκοντα «πολλὰ ὀρχηστικὰ σχήματα[3]». Πρὸ αὐτοῦ ὁ Θέσπις, ὁ Πρατίνας καὶ ὁ Φρύνιχος ἐνόμιζον τὴν ὄρχησιν ἐκ τῶν κυριωτάτων χαρίτων τῆς τῶν τραγῳδιῶν διδασκαλίας. Αὐτοὶ οὗτοι ἐδίδασκον τοὺς χορευτὰς αὐτῶν, ἐνίοτε μάλιστα παρεκαλοῦντο, ἐπειδὴ ἦσαν πολὺ ἐπιτήδειοι, «καὶ ἔξω τῶν ἰδίων ποιημάτων διδάσκειν τοὺς βουλομένους ὀρχεῖσθαι[4]». Βραδύτερον ἀνεφάνησαν ἴδιοι διδάσκαλοι ἀναλαμβάνοντες τὴν ἀγωγὴν τῶν χορευτῶν.

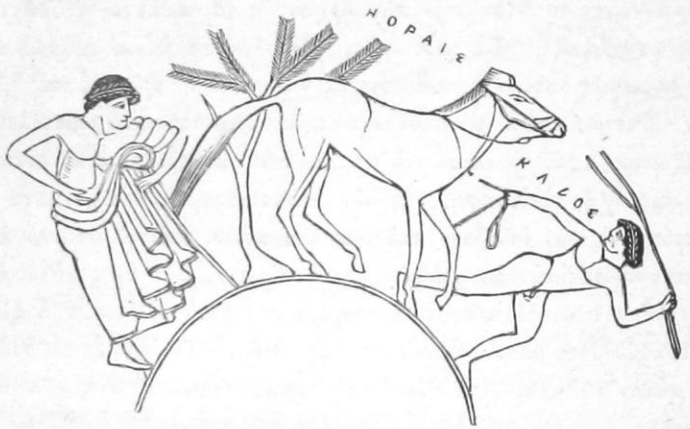
[1] Klein, Euphronios, ἔκδ. 6', σ. 242—243.— Furtwaengler, Beschreibung, 2282.

[2] Περὶ τοῦ *παῖς κελητίζων*, ἢ παιδὸς ἱππεύοντος ἱππασίας ἵππον, βλ. Krause, σύγ. ἀν. I, σ. 582 καὶ ἐφ. Grasberger, σύγ. ἀν. III, σ. 224 καὶ ἐφ. Βλ. Collignon, Bull. de corr. hell. V, σ. 436 καὶ ἐφ. Περὶ τῶν ἱππικῶν ἀσκήσεων, ὧν οἱ νεανίαι μετεῖχον ἐν τοῖς ἀγῶσι, βλ. Martin, σύγ. ἀν. σ. 201.

[3] Ἀθήνανος, Α', σ. 21 D—E.

[4] Ἰδίου Α', σ. 22 A.

Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Αἰσχύλου μάλιστα ἦτο τις ὀνομαζόμενος Τελέστης τοσοῦτον ἱκανὸς ὥστε ἠδυνήθη νὰ ἐκφράσῃ ἐν τοῖς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις διὰ τῶν ὀρχηστικῶν κινήσεων τοῦ χοροῦ καὶ μετὰ καταπληκτικῆς ἀληθείας τὰς τοῦ ἀγῶνος περιπέπειας [1]. Ἕτεροι τῆς ὀρχηστικῆς διδάσκαλοι, οἷοι Ἄνδρων ὁ Καταναῖος, Κλεώπας ὁ Θηβαῖος, Βολβός, Ζήνων ὁ Κρὴς ἐκτήσαντο φήμην, ἧς ἡ ἠχὼ διεσώθη μέχρι ἡμῶν [2]. Ὑπῆρχε λοιπὸν τέχνη ὀρχηστική, ποικίλη, πολυμήχανος, καμπτομένη πρὸς ἁπάσας τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ποιήσεως, ἱκανὴ μάλιστα κατά τινας ν' ἀποδίδῃ ὡς ἐκείνη τὰ τῆς ψυχῆς

Εἰκὼν 29. Ἔφηβος ἐν ἱππευτηρίῳ.

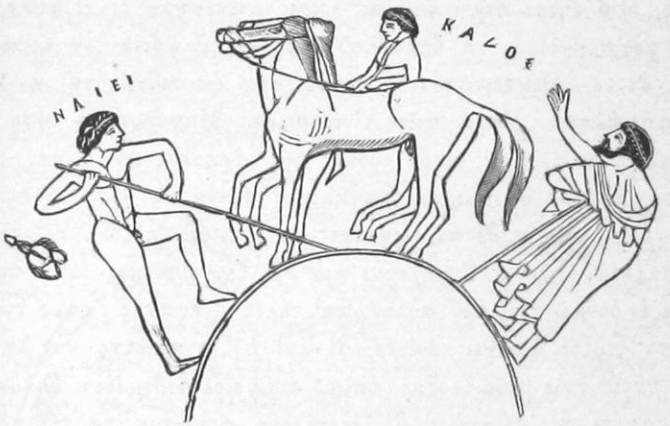
πάθη [3]. Ὑπῆρχον ἄνδρες διδάσκοντες τὴν τέχνην ταύτην· ἀλλ' ἐδίδασκον αὐτὴν ὡς ἄλλοι τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφήν, τὴν λύραν ἢ τὸν αὐλόν, τὸν δίσκον ἢ τὸ ἀκόντιον ; Δυσκόλως δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν τοῦτο. Οὐδέποτε ἡ ὄρχησις ὑπῆρξεν ἐν Ἀθήναις ἔργον συνεχῶν μαθημάτων, ὡς τὰ τοῦ γραμματιστοῦ, τοῦ κιθαριστοῦ καὶ τοῦ παιδοτρίβου. Ἐγυμνάζοντο ἕνεκα τῶν χορῶν· ἐξεμάνθανον τὰ σχήματα, ὡς ἀπεμνημόνευον τοὺς στίχους, οὓς ἔμελλον νὰ ᾄσωσιν. Ἡ μαθητεία αὕτη ἡ γενομένη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἰδίου διδασκάλου, ὑποβοηθουμένου ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ, διήρκει ὡρι-

[1] Ἰδίου, Α', σ. 22 A.

[2] Ἰδίου Α', σ. 22 C—D.—ἐκαλοῦντο ὀρχησταί, ὀρχηστοδιδάσκαλοι.

[3] Πλουτάρχου Συμποσιακά, Θ', 15, 2. Περὶ τῶν διαφόρων ὀρχηστικῶν τρόπων βλ. Ἀθήναιον, ΙΔ', σ. 629 C—631 E.

σμένον χρόνον, εὐθὺς δὲ ὡς ἦν ὁ χορὸς ἕτοιμος πρὸς ἐκτέλεσιν, τὰ μαθήματα τῆς ὀρχήσεως διεκόπτοντο μέχρι ἑπομένης εὐκαιρίας. Δὲν ἠδύναντο λοιπὸν νὰ καταλέγωσι τὴν ὄρχησιν εἰς τὰς ἀσκήσεις, εἰς ἃς συνήθως παρεδίδετο ἡ νεότης, οὔτε τὴν διδασκαλίαν τῆς τέχνης ταύτης εἰς τὰς συντελούσας πρὸς διάπλασιν αὐτῆς.

Εἰκὼν 30. Ἔφηβος ἱππεύων τῇ βοηθείᾳ δόρατος.

Πρέπει δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι παρὰ τὰς περιτέχνους ταύτας ἀσκήσεις, τὰς προωρισμένας διὰ τὸ θέατρον ὑπῆρχον καὶ ὀρχήσεις δημώδεις, ὧν ἡ παράδοσις διηγωνίζετο παρὰ τοῖς νέοις, οἵτινες ὑπερηγάπων αὐτάς. «Ἆρ οὖν οὐχ ἡμῶν, λέγει ὁ Ἀθηναῖος ἐν τοῖς Νόμοις, οἱ μὲν νέοι αὐτοὶ χορεύειν ἕτοιμοι, τὸ δὲ τῶν πρεσβυτέρων ἡμῶν, ἐκείνους αὖ θεωροῦντες διάγειν ἡγούμεθα πρεπόντως, χαίροντες τῇ ἐκείνων παιδιᾷ τε καὶ ἑορτάσει, ἐπειδὴ τὸ παρ' ἡμῖν ἡμᾶς ἐλαφρὸν ἐκλείπει νῦν, ὃ ποθοῦντες καὶ ἀσπαζόμενοι τίθεμεν οὕτως ἀγῶνας τοῖς δυναμένοις ἡμᾶς ὅτι μάλιστα εἰς τὴν νεότητα μνήμῃ ἐπεγείρειν; [1]» Ὁ δὲ Ξενοφῶν περιγράφει τερπνότατα χορὸν θρᾳκικόν, καθ' ὃν οἱ ἄνδρες «ἤλλοντο ὑψηλά τε καὶ κούφως καὶ ταῖς μαχαίραις ἐχρῶντο [2]»· ὁ ἰδὼν τούς νεωτέρους Ἕλληνας χορεύοντας ἐν ταῖς πανηγύρεσιν αὐτῶν, πηδῶντας καὶ ἐπαναπίπτοντας μὲ τὴν λευκὴν φουστανέλλαν περὶ ἑαυτοὺς φαντάζεται ἀκόπως ὁποίαν χαρίεσσαν ἐντύπωσιν παρῆγεν ἡ ἄσκησις αὕτη. Τοιαῦται ἀσκήσεις ἐτελοῦντο παρ' ἅπασι τοῖς ἑλληνικοῖς λαοῖς· αἱ προσφιλεῖς αὐτῶν ὀρχήσεις

[1] Πλάτων. Νόμοι, Β', σ. 657 D.

[2] Ξενοφ. Κύρου ἀνάβ. ΣΤ', 1, 5.

ἦσαν αἱ ἐν ὅπλοις, αἱ ἀνακαλοῦσαι τὴν εἰκόνα τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καθ' ἃς ἡ ἀπειλὴ ἦτο ἀθῷα, δὲν ἐνέσπειρε δὲ εἰμὴ τὸν πρέποντα φόβον πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἡδονῆς. "Η ὄρχησις τῶν Θρᾳκῶν, περὶ ἧς λέγει ὁ Ξενοφῶν, ἀπετέλει ὅλην μίμησιν· εἷς τῶν χορευτῶν προσεποιεῖτο ὅτι «τὸν ἕτερον παίει, ὡς πᾶσιν ἐδόκει πεπληγέναι τὸν ἄνδρα· ὁ δ' ἔπεσε τεχνικῶς πως· καὶ ἀνέκραγον οἱ Παφλαγόνες, καὶ ὁ μὲν σκυλεύσας τὰ ὅπλα τοῦ ἑτέρου ἐξήει ᾄδων τὸν Σιτάλκαν· ἄλλοι δὲ τῶν Θρᾳκῶν τὸν ἕτερον ἐξέφερον ὡς τεθνηκότα· ἦν δὲ οὐδὲν πεπονθώς[1]». Παρὰ τοῖς Αἰνειᾶσι καὶ Μάγνησι τὸ θέαμα ἦτο ἔτι πολυπλοκώτερον»· «ὁ δὲ τρόπος τῆς ὀρχήσεως ἦν, ὃ μὲν παραθέμενος τὰ ὅπλα σπείρει καὶ ζευγηλατεῖ πυκνὰ μεταστρεφόμενος ὡς φοβούμενος, λῃστὴς δὲ προσέρχεται· ὁ δ' ἐπειδὰν προΐδηται, ἁπανταχᾷ ἁρπάσας τὰ ὅπλα καὶ μάχεται πρὸ τοῦ ζεύγους· καὶ οὗτοι ταῦτ' ἐποίουν ἐν ῥυθμῷ πρὸς τὸν αὐλόν· καὶ τέλος ὁ λῃστὴς δήσας τὸν ἄνδρα τὸ ζεῦξος ἀπάγει· ἐνίοτε δὲ καὶ ὁ ζευγηλάτης τὸν λῃστήν· εἶτα παρὰ τοὺς βοῦς ζεύξας ὀπίσω τὼ χεῖρε δεδεμένον ἐλαύνει[2]». Φαίνεται ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἐξετέλουν τοσοῦτον ἐκφραστικὴν μίμησιν, ἀλλ' εἶχον καὶ αὐτοὶ τὴν ἔνοπλον ὄρχησιν αὐτῶν· τὴν πυρρίχην, προερχομένην ἐκ Λακεδαίμονος, ὡς πᾶσαι αἱ πολεμικαὶ ἐπίνοιαι[3]. Νεανίαι καὶ ἄνδρες ἐθεράπευον αὐτὴν ἐνθουσιωδῶς, ἐν δὲ τοῖς Παναθηναίοις ὑπῆρχον ἆθλα διὰ τὴν πυρρίχην διδόμενα εἰς τοὺς ἄνδρας, τοὺς νεανίας καὶ τοὺς παῖδας[4]. Ἀλλ' ὅμως οὐδόλως τὰ ἆθλα ταῦτα προϋπεθέτουσι κανονικὴν διδασκαλίαν, μέλλουσαν νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν τοῖς ἀγῶσιν· ἡ πυρρίχη ἦτο τέρψις ἐθνική, φυσικὸν δὲ ὅτι κατελέγετο εἰς τὰς δημοσίας τέρψεις καὶ ὅτι πρὸ πάντων οἱ δεξιώτεροι ἀνεδεικνύοντο[5].

Ἐν Ἀθήναις ὠρχοῦντο καὶ ἄλλας ζωηροτέρας ὀρχήσεις· φαντα-

[1] Ἰδίου, ΣΤ', 1, 5—6.

[2] Ξενοφ. Κύρου Ἀνάβ. ΣΤ', 1, 7—8. Βλ. ἐν 9—13 τὴν περιγραφὴν ἑτέρων ὀρχήσεων.

[3] Ἀθήναιος, ΙΔ', σ. 630 Ε.

[4] A. Mommsen, Heortologie, σ. 162 καὶ ἑφ.

[5] Ἐπὶ πλείστων γραπτῶν ἀγγείων εἰκονίζεται ἡ πυρρίχη, καὶ αἱ ὅμοιαι αὐτῇ ὀρχήσεις. Βλ. π. χ. Journal of hellenic studies, 1884, εἰκ. 43. Arch. Zeitung, XLIII, εἰκ. 17. Klein, Euphronios, ἔκδ. β', σ. 289 καὶ 299 κλ. Συχνότατα οἱ ὀρχησταὶ ὠρχοῦντο πρὸς σάλπιγγα.

ζόμεθα τοὺς Ἀθηναίους ἐνεργοῦντας πάντοτε μετὰ περισκέψεως, ἔχοντας πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ αἴσθημα τῆς ἁρμονίας καὶ τῆς εὐπρεπείας, ὅπερ ἐστὶ χαρακτηριστικὸν τῆς φιλολογίας καὶ τῆς τέχνης αὐτῶν. Ἀλλ' ὅμως εἰσδύων τις εἰς τὸν οἰκογενειακὸν αὐτῶν βίον ἀλλοίαν σχηματίζει περὶ αὐτῶν γνώμην. Δὲν ὠπισθοχώρουν πρὸ τῶν ἀτάκτων κινήσεων τῶν βακχικῶν ὀρχήσεων. Οἱ μετὰ δεῖπνον ἐπανακάμπτοντες συμπόται ᾄδοντες καὶ κλονούμενοι ὑπὸ τοὺς ἤχους τῆς βαρβίτου ἢ τοῦ αὐλοῦ ἐξετέλουν ἐνίοτε, ἐν ᾧ ὥδευον, σκιρτήματα οὐδὲν ἔχοντα τὸ πανηγυρικόν. Ἐπί τινος καλοῦ ἀγγείου τοῦ Λούβρου, ἐν σχήματι ψυκτῆρος, ἓξ γυμνοὶ ἔφηβοι, δηλούμενοι ἕκαστος δι' ἐπιγραφῆς, ἐγείρουσι τοὺς πόδας μετεώρους καὶ σκιρτοῦσιν ὡς μαινόμενοι, ἐν ᾧ ἕβδομός τις αὐλεῖ[1]. Τοιαῦται ὀρχήσεις φυσικῶς δὲν ἐξεμανθάνοντο, ἐπειδὴ δὲν ἀπῄτουν οὐδὲ σπουδὴν οὐδὲ παρασκευήν. Ἦσαν αἱ ἐλεύθεραι διατριβαὶ τῶν ἐν παραφορᾷ εὑρισκομένων, ὧν ἡ μεσημβρινὴ φαιδρότης ἐξεφράζετο διὰ ἁλμάτων ὀλίγον συναδόντων πρὸς τὴν σπουδαιότητα, ἣν ἀποδίδομεν αὐτοῖς.

Δ'.

Σκοπὸς τῆς γυμναστικῆς.

Παράτολμον ἤθελεν εἶναι ν' ἀποφανθῶμεν ὅτι οἱ στέφανοι τῶν Παναθηναίων καὶ τῶν Θησείων οὐδόλως ἐπεζητοῦντο ὑπὸ τῶν μαθητῶν τοῦ παιδοτρίβου. Πλεῖστοι βεβαίως εἶχον τὴν φιλοδοξίαν ταύτην, αἱ δ' ἐπευφημίαι, ὧν ἠξιοῦντο οἱ εὐτυχεῖς ἑταῖροι αὐτῶν, δὲν ἄφηνον αὐτοὺς νὰ κοιμῶνται ἡσύχως. Ἀλλ' ὅμως τὸ πλεῖστον τῶν νέων δὲν ἐφοίτα εἰς τὰς παλαίστρας ἐπὶ τούτῳ, ἀλλ' ὅπως ἀναδειχθῇ βραδύτερον εἰς τοὺς μεγάλους τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνας. Οἱ μέτριοι αὐτῶν ἆθλοι δὲν ἤρκουν, φαίνεται, νὰ καταστήσωσιν αὐτοὺς ἱκανούς, ὅπως παραστῶσιν ἐπιδεικτικῶς ἐν Ὀλυμπίᾳ ἢ Δελφοῖς. Οἱ τραχεῖς οὗτοι ἆθλοι ἀπῄτουν ἰδίαν μελέτην καὶ πρόωρον ἐξοικείωσιν πρὸς τὸ εἶδος τοῦ ἀγῶνος, εἰς ὃ ηὔχοντο οἱ νέοι νὰ νικήσωσιν, οὗ ἕνεκα παρημέλουν τοὺς λοιποὺς ἀγῶνας. Τοῦτο δὲν ἠδύναντο νὰ ἐκμάθωσι παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ, ἔνθα οἱ παῖδες παρεδίδοντο εἰς διαφόρους ἀσκήσεις, οὐδεμίαν θεραπεύοντες πρὸς βλάβην τῶν ἄλλων. Προσθέ-

[1] Ὕψος, 0,36, συλλ. Campana, 713, ἀναφερόμενον παρὰ Klein, σύγ. ἀν. ἔκδ. Β' σ. 106, 7.

σατε, ὅτι τῶν ἐν τοῖς ἀγῶσι διαγωνιζομένων ἐλάχιστον μέρος τοῦ Ἀττικοῦ πληθυσμοῦ παριστώντων δυσκόλως δύναταί τις νὰ κατανοήσῃ ὅτι ἐθνικὴ παίδευσις, οἵα ἡ τῆς γυμναστικῆς, ἔσχε κύριον σκοπὸν τὴν ἄσκησιν τῶν ὀλίγων τούτων. Τέλος, καίτοι ἐθαύμαζον τοὺς ἀθλητὰς νικῶντας οἱ Ἀθηναῖοι, ἠσθάνοντο πρὸς αὐτούς, ὡς καὶ πρὸς τοὺς κιθαρῳδούς, ἐνδόμυχόν τινα περιφρόνησιν· ἤρεσκε μὲν αὐτοῖς ἡ νίκη καὶ ἡ δόξα ἡ περιβάλλουσα τοὺς νικητάς, ἀλλ' ἡ συνεχὴς πρὸς τὴν ἰδέαν ταύτην προσκόλλησις, ἡ αὐστηρὰ δίαιτα, ἡ δουλεία αὕτη τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἰδέαν τινὰ ὡρισμένην ἦτο ἀπεχθὴς εἰς τὴν ἀνεξάρτητον αὐτῶν φύσιν, καὶ ἐτίμων μέν, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι δὲν ἐμιμοῦντο αὐτούς [1].

Ποῖος ἦτο λοιπὸν ὁ σκοπὸς τῆς γυμναστικῆς; Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἰσχυροποιεῖ τὴν ψυχὴν ἅμα καὶ τὸ σῶμα, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ αὐτοῦ σπουδαῖον παραχωρεῖ αὐτῇ μέρος. Ὡς ἡ μουσική, δρᾷ ἐπὶ τῆς καρδίας τοῦ νέου, διδάσκει αὐτὸν τὸ θάρρος, τὴν καρτερίαν. «Αὐτὰ μὴν τὰ γυμνάσια καὶ τοὺς πόνους πρὸς τὸ θυμοειδὲς τῆς φύσεως βλέπων κἀκεῖνο ἐγείρων ποιήσει μᾶλλον ἢ πρὸς ἰσχύν, οὐχ ὥσπερ οἱ ἄλλοι ἀθληταὶ ῥώμης ἕνεκα σιτία καὶ πόνους μεταχειρίζονται [2]». Νομίζει δ' αὐτὴν ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῶν μουσικῶν σπουδῶν «ὅτι οἱ μὲν γυμναστικῇ ἀκράτῳ χρησάμενοι ἀγριώτεροι τοῦ δέοντος ἀποβαίνουσιν, οἱ δὲ μουσικῇ μαλακώτεροι αὖ γίγνονται ἢ ὡς κάλλιον αὐτοῖς [3]». Καίτοι δὲ δὲν ἐσκέπτετο ταῦτα ὁ ὄχλος, συνεμερίζετο ὅμως τὰ αἰσθήματα ταῦτα· εἰς αὐτὸν ἡ γυμναστικὴ ἦτο προπαρασκευὴ πρὸς τοὺς πόνους τοῦ πολέμου, ὅπως «μὴ ἀναγκάζωνται ἀποδειλιᾶν διὰ τὴν ποινηρίαν τῶν σωμάτων καὶ ἐν τοῖς πολέμοις καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις πράξεσιν [4]». Ἐδιδάσκετο

[1] Βλ. παρ' Ἀθηναίῳ, Γ', σ. 413 C—F μακρὸν ἀπόσπασμα τοῦ πρώτου *Αὐτολύκου* τοῦ Εὐριπίδου κατὰ τῶν ἀθλητῶν. Αὐτ. σ. 413 F—414 C, τοὺς στίχους, ἐν οἷς ὁ φιλόσοφος Ξενοφάνης δεικνύει τὴν ὑπεροχὴν τῆς σοφίας ἐπὶ τῆς φυσικῆς ἰσχύος. Γνωστόν, ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Αἰσχίνου, καθ' οὗ τοσαύτας ἐπισωρεύει ὕβρεις ὁ Δημοσθένης, ἦτο ἀθλητής.

[2] Πλάτων. Πολιτ. γ', σ. 410 B.

[3] Πλάτων. Πολιτ. γ', σ. 410 D. Ἡ ἰδέα αὕτη τῆς ἐξασθενήσεως τῆς προερχομένης ἐκ τῆς ἀδιακόπου πνευματικῆς ἐργασίας ἀπαντᾷ ἐν τῇ περιφήμῳ φράσει τοῦ Περικλέους, Θουκυδ. β', 40, 1: Φιλοσοφεῖν ἄνευ μαλακίας.

[4] Πλάτων Πρωταγ. σ. 326 B—C Λουκιαν. Ἀνάχαρσις, 24—25,

μάλιστα καὶ πρακτικά τινα, διότι ἡ εὐκινησία, ἣν προσεκτᾶτο παλαίων, ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ αὐτῷ ἐν ταῖς μάχαις «εἰ δέοι φίλον τρωθέντα ῥᾳδίως ἀράμενον ὑπεξενεγκεῖν ἢ καὶ πολέμιον συναρπάσαντα ἥκειν μετέωρον κομίζοντα [1].

Ἐκ τούτου δὲ πιθανῶς ἐφημίζοντο οἱ Ἀθηναῖοι παιδοτρίβαι, ὧν ὁ Πίνδαρος ἐξυμνεῖ τὴν ἀξίαν [2], διότι ἐγνώριζον κάλλιον τῶν ἄλλων νὰ μυῶσι τοὺς μαθητὰς αὐτῶν τὰς πανουργίας καὶ τὰς προσποιήσεις τοῦ πολέμου καὶ νὰ δίδωσιν εἰς τὰ σώματα τὸ κάλλος καὶ τὴν ἰσχὺν διὰ τῆς μετριότητος τῶν ἐπιβαλλομένων ἀσκήσεων. Ἡ μετριότης αὕτη εἶναι τὸ διακριτικὸν σημεῖον τῆς Ἀθηναϊκῆς γυμναστικῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐλέγχει τοὺς Σπαρτιάτας ὡς ὑποβάλλοντας τοὺς παῖδας εἰς *θηριώδεις πόνους*· τοῦτο καθιστᾷ αὐτοὺς θηριώδεις, ἀντὶ νὰ ἐμπνέῃ αὐτοῖς τὴν φυσικὴν ἐκείνην ἀνδρείαν, ἣν σωφρονεστέρα δίαιτα παρέχει ταῖς ψυχαῖς [3]. «Τά τε γὰρ ὑπερβάλλοντα γυμνάσια καὶ τὰ ἐλλείποντα φθείρει τὴν ἰσχύν [4]». «Ἐν γὰρ τοῖς Ὀλυμπιονίκαις δύο τις ἂν ἢ τρεῖς εὕροι τοὺς αὐτοὺς νενικηκότας, ἄνδρας τε καὶ παῖδας, διὰ τὸ νέους ἀσκοῦντας ἀφαιρεῖσθαι τὴν δύναμιν ὑπὸ τῶν ἀναγκαίων γυμνασίων [5]». Ἔλεγε δὲ «μέχρι μὲν γὰρ ἥβης κουφότερα γυμνάσια προσοιστέον . . . , ἵνα μηδὲν ἐμπόδιον ᾖ πρὸς τὴν αὔξησιν [6]».

Τὰς γνώμας ταύτας συνεμερίζοντο οἱ πλεῖστοι τῶν Ἀθηναίων. Ἐὰν ὑπῆρχον γονεῖς ποθοῦντες ὑπὲρ τῶν τέκνων αὐτῶν τὰς ὀλυμπιακὰς δάφνας, ἐὰν ἔν τινι λόγῳ, ἀποδιδομένῳ τῷ Δημοσθένει, βλέπομέν τινα μετὰ στόμφου ὑπομιμνήσκοντα, ὅτι ὁ πάππος αὐτοῦ ἔλαβεν ἄλλοτε ἐν Ὀλυμπίᾳ τὸ ἆθλον τοῦ δρόμου [7], οἱ πλεῖστοι καὶ ἂν μὴ περιεφρόνουν τὰς νίκας ταύτας, οὐδόλως ὅμως ἐπεζήτουν αὐτάς. Ὁ Διογένης ἀναλαβὼν τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν παίδων τοῦ Ξενιάδου ὡδήγει αὐτοὺς παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ, οὐχὶ ὅπως καταστήσῃ αὐτοὺς

[1] Λουκιαν. Ἀνάχαρσ. 28.

[2] Πινδάρ. Νεμεον. Ε', 49 ἐν Bergk, Poetae lyrici graeci, ἔκδ. δ'. Α'.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. η', 3, 3.

[4] Ἀριστοτ. Ἠθικὰ εἰς Νικομ. Β' 2, 6.

[5] Ἀριστοτ. Πολιτ. Η'. 4, 1.

[6] Ἰδίου.

[7] [Δημοσθ]. κατὰ Θεοκρίνου, 66.

ἀθλητάς, ἀλλ' ὅπως προσκτήσωνται χρῶμα ῥόδινον καὶ ὑγίειαν[1]. Μέλη ὑγιᾶ καὶ εὐκίνητα, παρασκευὴν πρὸς τὸν πόλεμον ἅμα καὶ τὰς ἀγροτικὰς ἐργασίας, φύσιν στερρᾶν, ἰσχὺν περίφρονα, μὴ καταφαινομένην διὰ προεχόντων μυώνων, ἀλλὰ τηροῦσαν τὴν ἁρμονίαν τῶν γραμμῶν, ἀῤῥενωπὴν πεποίθησιν, ἣν ἀντλεῖ τις ἐκ τῆς ἑαυτοῦ ἰσχύος, πνεῦμα γόνιμον εἰς στρατηγήματα, ψυχὴν εὔτολμον καὶ σώφρονα, τολμηρὰν καὶ καρτερικήν, ἰδοὺ τὰ φυσικὰ καὶ ἠθικὰ πλεονεκτήματα, ἅτινα οἱ Ἀθηναῖοι ἐζήτουν ἀπὸ τῆς γυμναστικῆς. Ὡσαύτως δὲ μὴ πιστεύσωμεν ὅτι ἐθεράπευον αὐτὴν δι' ἑαυτὴν καὶ ὅτι ὡς ἡ μουσικὴ ἦτό τις τῶν ἡδονῶν αὐτῶν. Ἠγάπων πολὺ τὸν βίον, ὥστε δὲν συνεκινοῦντο ὑπό τῶν ἡδονῶν τούτων τῆς ταχύτητος καὶ τῆς ἐπιδεξιότητος, ὑπὸ τῆς ὑπερβολῆς ταύτης τῆς ὑγιείας καὶ τῆς ῥώμης τῆς οὕτω ϐαθὺ θέλγητρον παρεχούσης· προφανῶς εἰς τοὺς νέους ἡ γυμναστικὴ δὲν ἦτο εἰμὴ καθῆκον, ἐμπαθῶς δὲ ἐπεδίδοντο εἰς τὰς ἀσκήσεις ταύτας, ἐν αἷς ἐπεφαίνοντο ἐν πάσῃ τῇ λαμπρότητι καὶ τῇ θριαμϐευτικῇ χάριτι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

ΜΕΤΑΒΟΛΑΙ ΕΠΕΝΕΧΘΕΙΣΑΙ ΕΝ ΤΗΙ ΑΓΩΓΗΙ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Δ' ΑΙΩΝΑ

Ἡ περιγραφεῖσα ἤδη ἀγωγὴ εἶναι ἡ σχεδὸν ἄθικτος μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος διαμείνασα. Κατὰ τὸν μετὰ τοῦτον αἰῶνα ϐεϐαιοῦται ὅτι ἐπηνέχθησαν τροποποιήσεις τινές· νέοι ἐπιφαίνονται διδάσκαλοι· τὰ τοῦ γραμματιστοῦ καὶ κιθαριστοῦ, τὰ τοῦ παιδοτρίϐου καὶ τῶν ϐοηθῶν αὐτοῦ μαθήματα δὲν ἀρκοῦσι πλέον εἰς τοὺς νεανίας· δέονται καὶ ἄλλων γνώσεων. Ἡ πρὸς πολλὰ ἐν ταὐτῷ φερομένη περιεργία αὐτῶν δεῖται εὐρυτέρων καὶ ποικιλωτέρων σπουδῶν. Δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν τὰς τροποποιήσεις ταύτας, καὶ νὰ κατανοήσωμεν τὰς αἰτίας καὶ τὸν χαρακτῆρα ; Προσπαθήσωμεν.

Α'.

Ἡ Γραφική.

«Ἔστι τέτταρα σχεδόν, ἃ παιδεύειν εἰώθασι, γράμματα καὶ γυ-

[1] Διογ. Λαέρτιος ΣΤ', 30.

μναστικὴν καὶ μουσικήν, καὶ τέταρτον ἔνιοι γραφικὴν» λέγει ὁ Ἀριστοτέλης[1]. Ὥστε ἡ γραφικὴ περιελαμϐάνετο κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἐν τῇ ἀγωγῇ. Τοῦτο ϐεϐαιοῦται ὑπὸ τοῦ Πυθαγορείου Τέλητος ὅστις μεταξὺ τῶν διδασκάλων τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἀναγράφει τὸν τῆς γραφικῆς διδάσκαλον[2]. Γνωρίζομεν ἄλλοθεν ὅτι ἡ νεότης τῆς Τέω ἤσκει τὴν τέχνην ταύτην· ἀγωνιστικός τις κατάλογος, ὃν πολλάκις ὑπηνίχθημεν, τάσσει τὴν γραφικὴν μεταξὺ τῶν ἀσκήσεων εἰς ἃς ὑπεϐάλλοντο κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους οἱ παῖδες τῆς μέσης ἡλικίας[3]. Τίς ὁ ἐπινοήσας τὸ καινὸν τῆς παιδεύσεως τοῦτο εἶδος ; Ὁ Πλίνιος τὴν γνώμην ταύτην ἀποδίδει τῷ ζωγράφῳ Παμφίλῳ τῷ Ἀμφιπολίτῃ, ἑνὶ τῶν διδασκάλων τοῦ Ἀπελλοῦ καὶ τῶν ἱδρυτῶν τῆς Σικυωνίας σχολῆς[4]. Δι' αὐτὸν ἐν Σικυῶνι τὸ πρῶτον, μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐν ἁπάσῃ τῇ Ἑλλάδι, οἱ παῖδες ἐδιδάσκοντο νὰ ἰχνογραφῶσιν ἐπὶ πυξίνων πινάκων, ἡ δὲ μελέτη αὕτη ἀπετέλει ὁριστικῶς μέρος τῆς ἀγωγῆς νέων τῶν καλῶν οἰκογενειῶν. Πρὸς ἀκρίϐωσιν τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἡ συνήθεια αὕτη ἤρξατο διδασκομένη, δὲν πρέπει νὰ ματαιοσχολῶμεν. Ὁ Πλίνιος ὡς διδάσκαλον τοῦ Παμφίλου ἀναγράφει Εὔπομπον τὸν Σικυώνιον, ἀκμάσαντα κατὰ τοὺς αὐτοὺς καὶ ὁ Παρράσιος καὶ Τίμανθος χρόνους[5]. Ὁ Ἀριστοφάνης μνημονεύει αὐτὸν ἐν τῷ *Πλούτῳ*, ὅστις, ὡς γνωστόν, ἐδιδάχθη περὶ τὸ 388 π. Χ. ἔτος[6]. Τέλος ὁ Κουιντιλιανὸς λέγει αὐτὸν σύγχρονον τῷ Φιλίππῳ καὶ παρατείνει τὸν ϐίον αὐτοῦ μέχρι τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου[7]. Ὅθεν ἀπέθανεν ἴσως πολὺ γέρων, τὸ δ' ἐπάγγελμα ϑὰ ἐξήσκησε καθ' ὅλον σχεδὸν τὸν Δ' αἰῶνα. Ἴσως δὲν ἀπομακρύνεταί

[1] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ε' (Η'), 2, 3.

[2] Στοϐαίου, Ἀνθολόγιον, 98, 72. Ὡς πρὸς τὸν χρόνον καθ' ὃν ἤκμασεν ὁ Τέλης βλ. Dumont, Essai sur l'éphebie attique, I, σ. 149, σημ. 1. ὁ συγγραφεὺς φρονεῖ ὅτι ἤκμασε περὶ τὴν 118ην Ὀλυμπιάδα π. Χ. (308—304). Ὁ Bergk, Griech. Literaturgeschichte, IV, σ. 530, σημ. 1, νομίζει ὅτι ἤκμασε ϐραδύτερον. Φαίνεται δὲ ἀνήκων εἰς τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος.

[3] Ἤτοι ἡ μεταξὺ τῆς πρεσϐυτέρας καὶ τῆς νεωτέρας ἡλικίας. C. I. G. 3088.—Βλ. Scheffler, De rebus Teiorum, σ. 67—68.

[4] Plin. Hist. nat. XXXV, 76. Βλ. περὶ Παμφίλου, Overbeck, Die antiken Schriftquellen zur bildenden künste bei den Griechen, 1746—1753.

[5] Plin. Hist. nat. XXXV, 75.

[6] Ἀριστοφ. Πλοῦτος, 385.

[7] Κουιντιλιανός, XII, 10, 6.—Βλ. τὸν ὑπὸ τοῦ Robert καταστρωθέντα πί-

τις τῆς ἀληθείας εἰκάζων, ὅτι ἡ γραφικὴ ἐδιδάσκετο εἰς τοὺς παῖδας ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ αἰῶνος τούτου.

Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ παίδευσις αὕτη ἤρμοζε θαυμασίως πρὸς τὴν ἔμφυτον τοῖς Ἀθηναίοις πρὸς τὰς τέχνας κλίσιν, ζωηροτέραν καὶ λαμπροτέραν ἔτι ἀπὸ τῆς ἀσυγκρίτου λάμψεως, ἣν ἐξέπεμπον ἐπὶ Περικλέους ἡ ζωγραφική, ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική. Τοσαῦτα καλλιτεχνήματα ἠθροισμένα ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἢ διεσπαρμένα πανταχοῦ τῶν Ἀθηνῶν, μοναδικὸν σύνολον προτύπων, ἅτινα καθίστων παρὰ τῷ καλλιτέχνῃ τούτῳ λαῷ κομψότερον τὸ αἴσθημα τοῦ καλοῦ, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἀσκήσωσιν ἐπὶ τῆς διανοίας μεγίστην ῥοπήν. Ἐν τοιούτῳ κόσμῳ ἦτο φυσικὸν νὰ καταστῇ προσφιλὴς ἡ γραφική. Ἀλλ' ὅμως ἀπατᾶται ὁ πιστεύων ὅτι ἐσπούδαζον κατὰ βάθος αὐτήν. Ἐὰν ὁ Πλάτων κατὰ τὴν νεότητα αὐτοῦ ἦτο ζωγράφος [1], ἐὰν ἡ ζωηρὰ αὐτοῦ φαντασία, ἡ ποίησις τῆς διανοίας καὶ τοῦ ὕφους αὐτοῦ εἶναι ὡς ἀνταύγεια τοῦ ἀφεστῶτος τούτου αἰσθήματος τοῦ ἑλκύσαντος αὐτὸν πρὸς τὴν γραφικὴν καὶ τὰ χρώματα, ἔπρεπε πάντες οἱ Ἀθηναῖοι νὰ εἶναι πεπροικισμένοι διὰ τῶν αὐτῶν διαθέσεων. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «δοκεῖ καὶ γραφικὴ χρήσιμος εἶναι πρὸς τὸ κρίνειν τὰ τῶν τεχνητῶν ἔργα κάλλιον [2]». Τοιοῦτον ἦτο πιθανώτατα, τὸ παρὰ τῆς γραφικῆς ἀπαιτούμενον ὄφελος· διότι ὑπελάμβανον αὐτὴν μέσον, οὐχὶ σκοπόν· ἦτο γυμναστικὴ τοῦ λογικοῦ καὶ τῶν αἰσθήσεων σκοποῦσα τὴν αἰσθητικὴν τοῦ παιδὸς ἀγωγήν.

Ποῖα τὰ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ μαθητοῦ παρατιθέμενα πρότυπα; Ὡς φαίνεται ἀποδεικνύον χωρίον τι τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐποίουν αὐτὸν «θεωρητικὸν τοῦ περὶ τὰ σώματα κάλλους» [3]. Ἐχρῶντο πρὸς

νακα, Arch. Maerchen, σ. 90—91, ὡσαύτως, Klein, Arch. epigr. Mittheil. aus Oesterreich, XI, σ. 225.

[1] Διογ. Λαέρτιος, Γ', 5.

[2] Ἀριστοτ. Πολιτ. Α' (Η') 2, 6.

[3] Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπονοεῖ (Πολιτ. Ε' (Η') 3, 2), ὅτι τινὲς εὗρισκον ὠφέλιμον τὴν γνῶσιν τῆς γραφικῆς «πρὸς τὴν τῶν σκευῶν ὠνήν τε καὶ πρᾶσιν». Ἡ λέξις «σκευῶν» εἶναι λίαν γενική. Ὁ Moerbeka, ἐν τῇ ἐκδόσει Susemihl, Λειψία, 1872, μεταφράζει ταύτην διὰ τοῦ vasorum. Πιστεύω ἀληθῶς, ὅτι ἐπὶ τῶν γραπτῶν τούτων ἰδίᾳ ἀγγείων ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀπετέλουν, ὡς γνωστόν, μέρος τῶν «σκευῶν» ἢ οἰκοσκευῶν, καὶ σπουδαῖον μέρος τῆς ἐπιπλώσεως τῶν Ἀθηναίων. Βλ. Ἀριστοφ. Ἐκκλησιάζ. 730 καὶ ἐφ.

τοῦτο ἀκίδι, ἢ τοῦ πύξου, ὄντος σκληροῦ ξύλου καὶ εὐκόλως καθισταμένου λείου, ἐχάραττον ἐπ' αὐτοῦ τὰς εἰκόνας δι' ἄνθρακος ἤ τινος ὁμοίας ὕλης; Ἀποδέχομαι μᾶλλον τὴν δευτέραν εἰκασίαν πρῶτον μὲν διότι ἡ ἀκὶς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξαλειφθῇ, εἶτα δέ, διότι καθ' ὃν χρόνον ἡ γραφικὴ εἰσήχθη εἰς τὰ σχολεῖα, οἱ τῶν ἀγγείων ζωγράφοι πρὸ πολλοῦ ἀφίσταντο ταύτης· τῆς μεγαλογραφικῆς ἐξ ἄλλου ποιησάσης μεγάλας προόδους Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος εἰσήγαγε τὰς ἀπεσκιασμένας σκηνάς [1], ὁ δὲ Παρράσιος τὴν αὐτὴν βαδίζων ὁδὸν κατέστη διάσημος ὡς πρῶτος τὸ τῶν σωμάτων στρογγύλον ἐπαισθητὸν ποιησάμενος [2]. Οἱ ζωγράφοι δὲν περιωρίζοντο πλέον εἰς τὴν χρῆσιν τῆς μονοειδοῦς χρώσεως, ἀλλ' ἐχρῶντο ἐπισταμένως τῷ φωτὶ καὶ τῇ σκιᾷ. Ἡ νέα αὕτη τεχνικὴ διάλεκτος ἐδιδάσκετο βεβαίως τοῖς παισὶν ἐν μέτρῳ τοὐλάχιστον, καθ' ὃ ἠδύναντο νὰ κατανοήσωσι καὶ ἀσχοληθῶσι καὶ περὶ αὐτῆς.

Ἕτερόν τι δεικνύει ἡμῖν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐδιδάσκετο ἡ γραφική· αὐτὸς ὁ χαρακτὴρ τοῦ ζωγράφου τοῦ εἰσαγαγόντος αὐτόν. Ὁ Πλίνιος λέγει, ὅτι ὁ Πάμφιλος ἦτο πολυμαθής, μάλιστα δὲ ἐντριβὴς περὶ τὴν ἀριθμητικὴν καὶ τὴν γεωμετρίαν, ὧν ἄνευ κατ' αὐτὸν ἡ γραφικὴ ἦτο ἀτελής [3]. Δὲν εἶναι τοῦτο πολύτιμος ἀπόδειξις; Ἡ γραφικὴ ἣν ἐδίδασκον τοὺς νέους ἐμίγνυτο μετὰ μέτρων καὶ ὑπολογισμῶν· ἦτο ἐπιστήμη ὡς καὶ τέχνη, τὸ δὲ κύριον ἐξ αὐτῆς προσγενόμενον ὄφελος ἦτο ἡ τῶν ἀναλογιῶν καὶ συμμετριῶν κατανόησις.

Δημοσθ. κατὰ Ἀφόβου, Α', 10, κατὰ Μειδίου, 158. Ἀθήναιος ΙΑ', σ. 460 Β—503 F. Πολυδεύκ. Γ', 192. Ὅθεν ἐὰν ἡ γραφικὴ ἐχρησίμευεν, ὅπως μὴ ἐξαπατῶνται κατὰ τὴν ἀγορὰν ἢ πώλησιν τῶν γραπτῶν ἀγγείων, ἐδίδασκε μάλιστα, ὡς φαίνεται, τὴν τῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν ἀναλογίαν, ἥτις ἦτο τὸ κύριον κόσμημα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἄλλως προσθέτει κατωτέρω: «Ποιεῖ θεωρητικὸν τοῦ περὶ τὰ σώματα κάλλους», ὅπερ φαίνεται ὑπονοοῦν ὅτι ἐμάνθανον μάλιστα τὴν εἰκόνισιν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

[1] Overbeck, Schriftquellen, 1641, 1643, 1645, 1646.

[2] Ἰδίου 1724.

[3] «Primus in pictura omnibus litteris eruditus, præcipue arithmetica et geometria, sine quibus negabat artem perfici posse....» (Plin. Hist. natur. XXXV, 76).—Overbeck, Schriftquellen, 1748.

Β'.

Φιλολογία.—Ἐπιστῆμαι.

Μεταξὺ τῶν διδασκάλων, οὓς ἀπαριθμεῖ ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀξιόχου ὡς τυράννους τῆς παιδικῆς ἡλικίας, φέρουσί τινες τὸ ὄνομα *κριτικοί* [1]. Ἰδοὺ λέξις ἄγνωστος, ὡς φαίνεται, κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα. Ὁ ὁρισμὸς αὐτῆς εἶναι δύσκολος, τὸ βέβαιον δ' εἶναι ὅτι οἱ κριτικοὶ ἦσαν διδάσκαλοι τῆς φιλολογίας.

Μετὰ τῶν περὶ φύσεως καὶ κόσμου, περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς θεωριῶν αὐτῶν οἱ σοφισταὶ νέας ὡς πρὸς τοὺς ποιητὰς ἐπήνεγκον θεωρίας. Ὁ Πρωταγόρας ἡρμήνευε τὸν Ὅμηρον ὡς οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ [2], Ἱππίας δ' ὁ Ἠλεῖος ἠρέσκετο παραλληλίζων τοὺς ὁμηρικοὺς ἥρωας [3]. Ὅπως ἡρμήνευον τοὺς μύθους καὶ ἐσχολίαζον τὰς ἀναφερομένας εἰς τὰς πράξεις τῶν θεῶν παραδόσεις, οὕτως οἱ σοφισταὶ ἀνέτρεψαν τὰς ἀρχαίας δοξασίας. Πρόδικος ὁ Κεῖος ἐβεβαίου ὅτι ἐν ἀρχῇ οἱ ἄνθρωποι ἐλάτρευον τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην, τοὺς ποταμοὺς καὶ τὰς πηγάς, συντόμως δ' εἰπεῖν πᾶν τὸ χρήσιμον αὐτοῖς, ἐξ οὗ κατ' αὐτὸν ἡ λατρεία τοῦ ἄρτου ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Δήμητρος, τοῦ οἴνου ὑπὸ τὸ τοῦ Διονύσου, τοῦ ὕδατος ὑπὸ τὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τοῦ πυρὸς ὑπὸ τὸ τοῦ Ἡφαίστου [4]. Κατὰ τὸν Κριτίαν ὁ ἄνθρωπος ἔζη ἐν ἀρχῇ ἄνευ νόμων, ὡς τὰ ζῷα, εἶτα συνέστησαν οἱ ποινικοὶ νόμοι πρὸς καταστολὴν τῶν ἀδικημάτων· ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ νόμοι οὗτοι δὲν ἐτιμώρουν εἰμὴ τὰ διαπραττόμενα φανερῶς ἐγκλήματα, ἐπιτήδειός τις ἔσχε τὴν γνώμην νὰ διδάξῃ περὶ ἰσχυρῶν καὶ ἀθανάτων θεῶν, ἐφορώντων πάντα τὰ κεκρυμμένα. Ὅπως δὲ καταστήσῃ αὐτοὺς φοβερωτέρους, ὥρισεν αὐτοῖς ὡς διαμονὴν τὸν οὐρανόν [5]. Θρασύμαχος ὁ Καλχηδόνιος διετείνετο, ὅτι οἱ Θεοὶ δὲν ἐμίγνυντο εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ὑποθέσεις [6]· ὁ δὲ Πρωταγόρας πορρωτέρω βαίνων ἐπεδείκνυεν ὡς πρὸς τὴν θεότητα ἤρεμόν τινα σκέψιν καὶ

[1] [Πλάτων] Ἀξίοχος, σ. 366 Ε.
[2] Βλ. ἀν. σ. 182.
[3] Πλάτ. Ἱππ. Ἐλ. σ. 364 C κεφ.
[4] Zeller, la Philosophie des grecs, μετάφρ. Boutroux II, σ. 527.
[5] Ἰδίου II, σ. 526.
[6] Ἰδίου II, σ. 526.

ἐποχὴν μετὰ πολλοῦ θράσους διασαλπιζομένην. «Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔθ' ὡς εἰσίν, οὔθ' ὡς οὐκ εἰσίν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἥ τ' ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου [1]». Αἱ ἀνατρεπτικαὶ αὗται γνῶμαι, αἱ ἥκιστα συνάδουσαι πρὸς τὰς ποιητικὰς παραδόσεις, συνέχεον βαθέως τὴν διάνοιαν τῶν ἀνθρώπων. Νέος τρόπος πρὸς κατανόησιν τῆς φιλολογίας ἀνέδυ. Οἱ σοφισταὶ ἐξετάζοντες τοὺς ποιητὰς ὑπὸ πάσας αὐτῶν τὰς ἐπόψεις εἴτε πρὸς ἀναζήτησιν θεμάτων ἠθικῶν ὁμιλιῶν εἴτε πρὸς ἀνακάλυψιν συμβολικῶν ὑπαινιγμῶν πρὸς ἀρχαῖα γεγονότα εἴτε πρὸς ἀνεύρεσιν εἰδήσεων περὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων τῶν οὐρανίων καὶ γηΐνων μεταστροπῶν, κατέδειξαν πᾶν ὅ,τι ἐξ αὐτῶν ἤντλησαν, ἡ δὲ τῶν ἄλλοτε χρόνων ἁπλῆ ἑρμηνεία ἐφάνη ζωηροτάτη καὶ μικρολόγος [2]. Ἤρξαντο ἑπόμενοι αὐτοῖς ν' ἀροτριῶσι τὴν γῆν ταύτην, ἧς εἶδον τὴν ἀνεξάντλητον γονιμότητα, ἄγνωστα δ' ἄνθη ἐφύτευσαν. Ἀπὸ τῆς μελέτης τῆς φύσεως ἦλθον εἰς τὴν τῆς ἐκφράσεως. Ἡ δὲ γραμματικὴ μετὰ τῶν λεπτῶν αὐτῆς κανόνων κατέστη ζήτημα μελέτης. Καὶ τὴν ὤθησιν ταύτην ἔδοσαν οἱ Σοφισταί. Γνωστὴ ἡ σκηνὴ τῶν Νεφελῶν, ἐν ᾗ ὁ Σωκράτης ἐπιλαμβάνεται τῆς παιδεύσεως τοῦ σκληροτραχήλου Στρεψιάδου

> Ἄγε δή, τί βούλει πρῶτα νυνὶ μανθάνειν,
> ὧν οὐκ ἐδιδάχθης πώποτ' οὐδέν; [3]

Τὸ δὲ πρῶτον μάθημα, ὅπερ διδάσκει αὐτόν, εἶναι ἡ γραμματική. Δὲν ἔλειπον ἀπὸ τοῦ μαθήματος τούτου ἀστεῖαι παρατηρήσεις περὶ τῶν γενῶν τῶν ὀνομάτων, οἵαι αἱ παρ' Ἀριστοφάνει. Ἡ διάκρισις αὕτη τῶν γενῶν ἀνήρχετο εἰς τὸν Πρωταγόραν, ὅστις πρῶτος ἵδρυσε ταύτην, καὶ ὥρισεν ὡσαύτως τοὺς χρόνους τῶν ῥημάτων καὶ τὰ διαφορα εἴδη τῶν προθέσεων [4]. Ὁ δὲ Πρόδικος ἐν ἰδιαιτέρᾳ διδασκαλίᾳ, ἣν ἠδύνατο νὰ παρακολουθήσῃ τις ἀντὶ πεντήκοντα δραχμῶν, ἐδίδασκε τὰ περὶ τῶν συνωνύμων [5]. Ὁ Ἱππίας πλὴν τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας, τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῆς ἱστο-

[1] Διογέν. Λαέρτιος, Θ', 51. Zeller, ἔνθ· ἄν, II, σ. 526.
[2] Grœfenhau, Gesch. der Klass. Philologie im Alterthum, I, σ. 190 καὶ ἑφ.
[3] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 636-637.
[4] Zeller, ἔνθ. ἀν. II, σ. 533.
[5] Ἰδίου, II, σ. 533. Grœfenhau, ἔνθ. ἀν. I. σ. 135 καὶ ἑφ.

ρίας, ἐγνώριζε «περί τε γραμμάτων δυνάμεως καὶ συλλαβῶν»[1]. Ὁ Λικύμνιος διήρεσε τὰς λέξεις εἰς κατηγορίας, ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Πῶλος, μιμούμενος αὐτὸν ἐπειράθη νὰ κάμῃ ἐπιστημονικὴν συλλογὴν τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς γλώσσης[2]. Τῇ γραμματικῇ προσετέθη ἡ μετρική. Ὁ Σωκράτης ἐν ταῖς Νεφέλαις ἐρωτᾷ τὸν ἄξεστον αὐτοῦ μαθητὴν «πότερον περὶ μέτρων ἢ ῥυθμῶν ἢ περὶ ἐπῶν» θέλει νὰ διδάξῃ αὐτόν[3]. Ὁ Ἱππίας ἦτο ἐντριβὴς καὶ «ῥυθμῶν καὶ ἁρμονιῶν»[4]. Ἡ τῶν ῥητόρων λεπτολόγος τέχνη, ἡ περὶ τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ ἀριθμοῦ, τῶν παρίσων καὶ ὁμοιοτελεύτων μέριμνα, αἱ τολμηραὶ καινοτομίαι αἱ ὑπό τινος Θρασυμάχου καὶ Γοργίου ἐπενεχθεῖσαι, ἀπεκάλυψαν τὰς ἀπείρους τῆς γλώσσης ταύτης πηγάς, ἣν ἐχρῶντο μὴ ἔχοντες ἱκανὴν συνείδησιν τῶν λεπτοτήτων αὐτῆς. Ἐνόμισαν ὅτι αἱ λέξεις καθ' ἑαυτὰς εἶναι σπουδαῖαι, ὅτι ἠδύναντο νὰ παραγάγωσι πλείστους συνδυασμούς, ἐν οἷς τὰ ἐξησκημένα ὦτα ἀληθῆ θὰ εὕρισκον τέρψιν. Ταῦτα πάντα ἀνενέωσαν τὰς φιλολογικὰς σπουδάς, χωρὶς δὲ νὰ ὑπεισέλθωσι πιθανῶς εἰς πάσας τὰς λεπτότητας τῆς νέας κριτικῆς, οἱ τῆς νεότητος διδάσκαλοι ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην ν' ἀνακαινίσωσι τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν καὶ ν' ἀκολουθήσωσι τὴν κίνησιν, ἥτις ἐν ὀλίγοις ἔτεσι κατέστησεν ὥριμον καὶ μετεμόρφωσε τὴν Ἀττικὴν διάνοιαν.

Ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν διδασκάλων, περὶ ὧν μνημονεύει ὁ Ἀξίοχος. Ἀδύνατον νὰ ὁρίσωμεν ἀκριβῶς τί ἐδίδασκον τοὺς μαθητὰς αὐτῶν, πιστεύομεν δ' ὅμως ὅτι ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτῶν περιελαμβάνετο ἡ γραμματική, ἡ μετρική, ἡ ἱστορία, ἡ ἠθική. Ἦσαν οἱ σήμερον φιλόλογοι. Βεβαίως σχολιάζοντες τοὺς συγγραφεῖς προετίμων τὰς γραμματικὰς παρατηρήσεις. Ἐπὶ Διονυσίου τοῦ Ἁλικαρνασσέως τοσοῦτο ἡ γραμματικὴ περιελαμβάνετο ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, ὥστε οἱ παῖδες ἐξεμάνθανον, φαίνεται, αὐτὴν ἀσκούμενοι εἰς τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφήν. Ὁ Διονύσιος δεικνύει ἡμῖν μαθητὰς ἐκμανθάνοντας «πρῶτον μὲν τὰ ὀνόματα, ἔπειτα τοὺς τύπους καὶ τὰς δυνάμεις· εἶθ' οὕτω τὰς συλλαβάς, καὶ τὰ ἐν ταύταις πάθη· καὶ μετὰ τοῦτ' ἤδη τὰς λέξεις καὶ τὰ συμβεβηκότα αὐταῖς, ἐκτάσεις τε λέγω καὶ συστολὰς καὶ προσῳδίας καὶ τὰ παραπλήσια τούτοις· ὅταν δὲ τὴν τούτων ἐπιστήμην λάβωμεν, τότ' ἀρχόμεθα γράφειν τε καὶ ἀναγινώσκειν τε κατὰ συλλαβήν, καὶ βραδέως τὸ πρῶτον»[1]. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ἡ γραμματικὴ ἐνομίζετο οὐσιῶδες μέρος τῶν σπουδῶν καὶ ὅτι ἐνωρὶς κατέλαβε σπουδαίαν θέσιν. Ὁπωσδήποτε καταφαίνεται, ὅτι δὲν εἰσήχθη πρὸ τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ὅτι ἦτο κληρονομία τῶν Σοφιστῶν[2].

Ἑτέρα διδασκαλία, τιμωμένη ὑπὸ τῶν Σοφιστῶν, ἦτο ἡ τῆς γεωμετρίας. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀξιόχου καὶ ὁ Τέλης παρὰ Στοβαίῳ τάσσουσι τὸν διδάσκαλον τῆς γεωμετρίας μεταξὺ τῶν συνήθων διδασκάλων τῶν νέων[3]. Ὁ ἔπαινος, ὃν πολλάκις ὁ Πλάτων ποιεῖται τῆς γεωμετρίας καὶ τῶν πλεονεκτημάτων αὐτῆς, δεικνύει τὴν ἐκτίμησιν, ἧς ἀπέλαυεν αὕτη κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ[4]. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ ζήλου διέτριβον περὶ αὐτήν. Ὁ Στρεψιάδης ἐπισκεπτόμενος τὴν σχολὴν τοῦ Σωκράτους βλέπει κανόνας, γνώμωνας, διαβήτας[5]. Χωρίον τι τῶν Νεφελῶν παρέχει εἰκόνα τινὰ τοῦ ζήλου, μεθ' οὗ διέτριβον περὶ τὰς μελέτας ταύτας· ὁ μαθητὴς τοῦ Σωκράτους διηγεῖται εἰς τὸν εὔπιστον αὐτοῦ ἀκροατὴν τὸ στρατήγημα, ὅπερ μετεχειρίσθη τὴν προτεραίαν ὁ διδάσκαλος, ὅπως προμηθευθῇ δεῖπνον·

> Ἐχθὲς δὲ γ' ἡμῖν δεῖπνον οὐκ ἦν ἑσπέρας.
> εἶεν· τί οὖν πρὸς τ' ἄλφιτ' ἐπαλαμήσατο;
> κατὰ τῆς τραπέζης καταπάσας λεπτὴν τέφραν,
> κάμψας ὀβελίσκον, εἶτα διαβήτην λαβών,
> ἐκ τῆς παλαίστρας θοἰμάτιον ὑφείλετο[6].

[1] Πλάτων. Ἱππίας Μείζων, σ. 258 C. D.

[2] Σχολ. Πλάτων. Φαῖδρ. σ. 267 C.

[3] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 638.

[4] Πλάτων. Ἱππίας Μείζων, σ. 285 D.

[1] Διονυσ. Ἁλικαρνασ. Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων, 25. Τοῦ αὐτοῦ, περὶ τῆς λεκτικῆς Δημοσθένους δεινότητος, 52.

[2] Βλ. περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς φιλολογίας καὶ τῶν φιλολόγων, τῶν ἀδιακρίτως κριτικῶν ἢ γραμματικῶν καλουμένων, Graefenhan, ἔνθ. ἀν. I, σ. 336 καὶ ἑφ.

[3] [Πλάτων]. Ἀξίοχος, σ. 366 E.—Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 98, 72.

[4] Πλάτ. Πολιτ. ζ', σ. 526 καὶ ἑφ.—Πλάτων. Νόμ. σ. 817 E καὶ ἑφ. Πλάτων. Γοργ. σ. 508 A.

[5] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 201—204. Σχόλ. ἐν στίχ. 201.

[6] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 175—179.— Ἐνταῦθα παραδέχομαι τὸ κείμενον τῆς ἐκδόσεως Teuffel Kaehler, Λειψία 1887, ὅστις μετατοπίζει τὰς λέξεις *τραπέζας* καὶ *παλαίστρας* καὶ θέτει ἀντὶ *θοιμάτιον θυμάτιον*. Διόρθωσις G. Hermann,

Οὐδὲν εἰκονίζει μᾶλλον τῆς ἀφηγήσεως ταύτης τὸν ἔρωτα τῶν νεανιῶν πρὸς τὰς τοιαύτας διαλέξεις καὶ τὴν προθυμίαν, μεθ' ἧς ἐγκατέλειπον τὰς παιδιὰς αὐτῶν, ὅπως ἀκροασθῶσι τούτων. Ὁ Πλούταρχος διδάσκει ἡμᾶς περὶ τῆς μεθόδου, ἣ ἐχρῶντο, ὅπως οἱ μαθηταὶ κατανοήσωσι τὰ θεωρήματα, λέγων· «ὡς γεωμέτραι παισὶν οὔπω δυναμένοις ἀφ' ἑαυτῶν τὰ νοητὰ μυηθῆναι τῆς ἀσωμάτου καὶ ἀπαθοῦς οὐσίας εἴδη, πλάττοντες ἁπτὰ καὶ ὁρατὰ μιμήματα σφαιρῶν καὶ κύβων καὶ δωδεκαέδρων προτείνουσιν [1]». Ἀγνοοῦμεν ἐὰν κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα οἱ διδάσκαλοι κατέφευγον εἰς τοιαῦτα τεχνάσματα. Ἀλλὰ βέβαιος νομίζεται ὁ πρακτικὸς χαρακτὴρ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν, ὅστις καθίστα εὐκολωτέρας, λέγει ὁ Πλάτων, «τὰς στρατοπευδεύσεις καὶ καταλήψεις χωρίων καὶ συναγωγάς, καὶ ἐκτάσεις στρατιᾶς, καὶ ὅσα δὴ ἄλλα σχηματίζουσι τὰ στρατόπεδα ἐν αὐταῖς τε ταῖς μάχαις καὶ πορείαις [2]». Τοιαύτη τις ἦτο ἐξ ἴσου, κατὰ τὸν Σωκράτην, ἡ ἐκ τῆς γεωμετρίας ἐπιζητουμένη ὠφέλεια. «Ἐδίδασκε δὲ καὶ μέχρι ὅτου δέοι ἔμπειρον εἶναι ἑκάστου πράγματος τὸν ὀρθῶς πεπαιδευμένον· αὐτίκα γεωμετρίαν μέχρι μὲν τούτου ἔφη δεῖν μανθάνειν, ἕως ἱκανός τις γένοιτο, εἴποτε δεήσειε, γῆν μέτρῳ ὀρθῶς ἢ παραλαβεῖν ἢ παραδοῦναι ἢ διανεῖμαι ἢ ἔργον ἀποδείξασθαι [3]».

Ὁ Τέλης παρὰ τῷ γεωμέτρῃ τάσσει διδάσκαλόν τινα, ὃν καλεῖ *ἀριθμητικόν* [4]. Ἡ σπουδὴ τῶν μαθηματικῶν ἀπετέλει εἶδός τι συμπληρώσεως τῶν γεωμετρικῶν μελετῶν. Διὰ τούτου πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ ὑπονοήσωμεν οὐχὶ τὴν ἁπλουστάτην ταύτην ἀριθμητικὴν τὴν πρὸ πολλοῦ διδασκομένην τοῖς παισὶ καὶ ἣν ὁ γραμματιστὴς ἐπεφορτίζετο νὰ διδάξῃ αὐτούς, ἀλλ' ἀριθμητικὴν μᾶλλον θεωρητικὴν καὶ σοφωτέραν, ἀπαιτοῦσαν τὴν συνδρομὴν ἰδίου διδασκάλου.

Πρὸς τὰς δύο ταύτας διδασκαλίας συνεδέετο ἡ τῆς ἀστρονομίας. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος ὁ Ἀναξαγόρας ἐδίδαξε τὴν ἐπιστήμην ταύτην λογίους τινάς [5]. Κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Σοφιστῶν κατέστη δημώδης. Ὁ Στρεψιάδης εὑρίσκει παρὰ τῷ Σωκράτει

[1] Πλουτάρχ. Ἐρωτ. 19.
[2] Πλάτων. Πολιτ. ζ', 526 D.
[3] Ξενοφ. Ἀπομνημ. δ', 7, 2—3.
[4] Στοβ. Ἀνθολόγ. ἔνθ. ἀν.
[5] Zeller, ἔνθ. ἀν. II, σ. 382 καὶ ἑφ.

σφαῖραν καὶ ποικίλα ὄργανα χρήσιμα πρὸς μελέτην τῶν οὐρανίων φαινομένων [1]· συναντᾷ ἐν τῇ αὐλῇ μαθητὰς διατρίβοντας περὶ τὴν κατασκευὴν καὶ τὸν σχηματισμὸν τῆς γῆς [2]. Αἱ ἀνακαλύψεις τοῦ διασήμου Μέτωνος καὶ ἡ τοῦ ἡμερολογίου μετατροπὴ συνετέλεσαν πρὸς διάδοσιν τῆς πρὸς τοιαύτας ἐρεύνας κλίσεως [3]. Ἐκ τῶν Ὀρνίθων δὲ τοῦ Ἀριστοφάνους καταφαίνεται ἡ περὶ ταῦτα σπουδὴ τοῦ κοινοῦ [4]. Πλεῖστοι προσήρχοντο καὶ ἡρώτων ἁπλείστως τοὺς φήμην περὶ ταῦτα ἔχοντας. Ἱππίας ὁ Ἠλεῖος ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ ἑρμηνεύει εἰς τοὺς ἐπισκεπτομένους αὐτὸν παρὰ τῷ Καλλίᾳ τὰ ἀστρονομικὰ φαινόμενα, περὶ ὧν ἐρωτῶσιν αὐτόν [5]. Ἐκ τῶν παλαιστρῶν καὶ τῶν γυμνασίων, ἔνθα ἐδίδασκον οἱ Σοφισταί, αἱ διατριβαὶ αὗται μετετέθησαν εἰς τὰ σχολεῖα. Ἐν τῷ Πλατωνικῷ διαλόγῳ Ἀντερασταῖς εὑρισκόμεθα πρὸ παραδόξου σκηνῆς. Ὁ Σωκράτης εἰσελθὼν παρὰ τῷ γραμματιστῇ Διονυσίῳ εἶδε δύο παῖδας ζωηρῶς συζητοῦντας καὶ συχνάκις τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ Οἰνοπίδου ἐπαναλαμβάνοντας· «κύκλους γὰρ γράφοντες ἐφαινέσθην καὶ ἐγκλίσεις τινὰς ἐμιμοῦντο τοῖν χεροῖν ἐπικλίνοντε καὶ μάλ' ἐσπουδακότε». Ὁ Σωκράτης ἐρωτᾷ τὴν αἰτίαν τῆς ἔριδος, ἀπεκρίνατο δέ τις αὐτῷ «ἀδολεσχοῦσι περὶ τῶν μετεώρων» [6]. Ὅθεν ἡ ἀστρονομία εὐκόλως εἰσέδυσεν εἰς τὴν ἀγωγήν. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἀκόμη ἐπιφαίνεται τὸ πρακτικὸν πνεῦμα, ὅπερ εἶναι ἓν τῶν γνωρισμάτων τοῦ Ἀττικοῦ χαρακτῆρος. Ὁ Σωκράτης «ἐκέλευε καὶ ἀστρολογίας ἐμπείρους γίγνεσθαι, καὶ ταύτης μέντοι μέχρι τοῦ νυκτός τε ὥραν καὶ μηνὸς καὶ ἐνιαυτοῦ δύνασθαι γιγνώσκειν, ἕνεκα πορείας τε καὶ πλοῦ καὶ φυλακῆς [7]». Ὁ Πλάτων προτείνει νὰ διδάσκηται αὕτη εἰς τοὺς πολίτας τῆς ἰδανικῆς αὐτοῦ Πολιτείας· «τὸ γὰρ περὶ ὥρας εὐαισθητοτέρως ἔχειν καὶ μηνῶν καὶ ἐνιαυτῶν οὐ μόνον γεωργίᾳ οὐδὲ ναυτιλίᾳ προσήκει, ἀλλὰ καὶ στρατηγίᾳ οὐχ ἧττον» [8]. Δι' αὐτῆς θὰ

[1] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 184 καὶ ἐφ. Βλ. ἐπὶ τοῦ χωρίου τούτου, Riemann, Revue de Philolegie, XII, σ. 135.
[2] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 200—201. Σχόλ. ἐν στίχ. 200.
[3] Curtius, Hist. grecque, μετάφρ. Bouché—Leclerq, II, σ. 572 καὶ ἐφ.
[4] Ἀριστοφάν. Ὄρνιθες, 992 καὶ ἐφ.
[5] Πλάτων. Πρωταγ. σ. 315 B—C. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱππίας Μείζων, σ. 285 B—C.
[6] [Πλάτων] Ἀντερασταί, σ. 132 A—B.
[7] Ξενοφ. Ἀπομνημ. Δ', 7, 4, 5.
[8] Πλάτων. Πολιτ. ζ', σ. 527 D.

ὁρίσωσιν «ἡμερῶν τάξεως εἰς μηνῶν περιόδους καὶ μηνῶν εἰς ἕκαστον τὸν ἐνιαυτόν, ἵνα ὧραι καὶ θυσίαι καὶ ἑορταὶ τὰ προσήκοντ' ἀπολαμβάνουσαι ἑαυταῖς ἕκασται τῷ κατὰ φύσιν ἄγεσθαι[1]». Ἐκ πάντων δὲ πειθόμεθα, ὅτι ἐν τοῖς ὁρίοις τούτοις περιωρίζοντο οἱ διδάσκαλοι.

Δὲν ἠδύναντο νὰ σπουδάσωσι τὴν πορείαν τῶν ἀστέρων, χωρὶς νὰ ζητήσωσι τίνα ἦσαν τὰ διάφορα μέρη τοῦ κατῳκημένου κόσμου· διὸ ἡ γεωγραφία ἦτο ἀδιάσπαστος ἀπὸ τῆς ἀστρονομίας. Οἱ Ἕλληνες πάντοτε ἐπεδείξαντο ἰδίαν πρὸς τὴν ἐπιστήμην ταύτην κλίσιν. Μετὰ τὴν μυθώδη τοῦ Ὁμήρου γεωγραφίαν καὶ τὴν γνώμην αὐτοῦ περὶ γῆς στρογγύλης καὶ ὁμαλῆς, λουομένης ὑπὸ τοῦ Ὠκεανοῦ, αἱ ἀκριβεῖς καὶ ἀληθῶς ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι τοῦ Ἀναξιμάνδρου, μαθητοῦ τοῦ Θαλοῦ, ἐγένοντο ἀποδεκταὶ παγκοίνως[2]. Ἤρξαντο κατασκευάζοντες χάρτας, ὅτε δὲ Ἀρισταγόρας ὁ τύραννος τῆς Μιλήτου μετέβη εἰς Σπάρτην, ὅπως ζητήσῃ βοήθειαν κατὰ τῆς Περσίας χάριν τῆς ἐπαναστατησάσης Ἰωνίας, ἐπέδειξε πρὸς τοὺς ἐκπεπληγμένους Σπαρτιάτας «χάλκεον πίνακα ἐν τῷ γῆς ἁπάσης περίοδος ἐνετέτμητο καὶ θάλασσά τε πᾶσα καὶ ποταμοὶ πάντες[3]». Περὶ τῆς γενικῆς γεωγραφίας ἀπαντῶμεν παρ' Ἡροδότῳ γνώμας πολλῷ ἀκριβεστέρας τῶν προγενεστέρων αὐτοῦ. Καὶ αὐτὸς οὗτος ἐμπαίζει τὴν ἁπλότητα ἐκείνων· «γελῶ δὲ ὁρέων γῆς περιόδους γράψαντας πολλοὺς ἤδη καὶ οὐδένα νόον ἐχόντως ἐξηγησάμενον· οἳ Ὠκεανόν τε ῥέοντα γράφουσι πέριξ τὴν γῆν, ἐοῦσαν κυκλοτερέα ὡς ἀπὸ τόρνου[4]». Ἡ πρόοδος αὐξάνεται ἐφ' ὅσον προχωροῦσιν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ ποιηταὶ δυσκολεύονται ν' ἀπαρνηθῶσι τὴν μυθολογικὴν γεωγραφίαν, ἥτις δίδει αὐτοῖς τὴν ὕλην λαμπροτάτων περιγραφῶν. Γνωστὰ τὰ φανταστικὰ σχήματα, δι' ὧν περιβάλλονται ἐν τῷ Προμηθεῖ οἱ βράχοι καὶ τ'ἀκρωτήρια, ἀλλ' ἡ ἠχὼ αὕτη τῶν μύθων τῶν ἁλιέων, τῶν θαλασσίων διηγήσεων, αἵτινες περιεφοίτων ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον καὶ ἔθελγον τὰς παννυχίδας ὑπὸ τὸν ἔναστρον οὐρανόν, οὐδόλως κωλύει

[1] Πλάτων. Νόμοι, ζ', σ. 809 C—D.

[2] Zeller, ἔνθ. ἀν. I, σ. 210 καὶ ἑφ.—Paul Tannery, Pour l'histoire de la science hellène, σ. 86—87.

[3] Ἡροδότ. Ε', 49. Gurtius, ἔνθ. ἀν. σ. 204.

[4] Ἡρόδοτ. Δ', 36.— Περὶ τῆς γεωγραφίας τοῦ Ἡροδότου, βλ. Hauvette, Revue de Philologie, XIII, σ. 1 καὶ ἑφ.

τὴν ἐπιστημονικὴν φορὰν τὴν ἄγουσαν τὰς διανοίας πρὸς θετικωτέρας ὑποθέσεις. Ὁ Θουκυδίδης φαίνεται ἡμῖν ἀληθὴς γεωγράφος ἐν τῷ συντόμῳ προοιμίῳ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, ἐν τῇ σαφεῖ καὶ ἀκριβεῖ ἐκθέσει, ἐν ᾗ ἀπαριθμεῖ τὰ διάφορα ἔθνη τὰ οἰκήσαντα τὴν Σικελίαν[1]. Ἡ γεωγραφία, ὡς πᾶσαι αἱ ἀκριβεῖς ἐπιστῆμαι, ἦτο τὸ ὑποκείμενον τῆς προσοχῆς τῶν Σοφιστῶν. Ὁ Στρεψιάδης βλέπει παρὰ τῷ Σωκράτει πίνακα τῆς γῆς, ἐφ' οὗ ὁ μαθητὴς ὑποδεικνύει αὐτῷ τὸν χῶρον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης[2]. Χάρται ἀνυψοῦντο ἐπί τινων συνοικιῶν τῶν Ἀθηνῶν. Γνωστὸν δὲ τὸ εὐφυὲς μάθημα τοῦ Σωκράτους κατὰ τῆς ὑπεροψίας τοῦ Ἀλκιβιάδου: «Ὁρῶν ὁ Σωκράτης τὸν Ἀλκιβιάδην τετυφωμένον ἐπὶ τῷ πλούτῳ καὶ μέγα φρονοῦντα ἐπὶ τοῖς ἀγροῖς ἤγαγεν αὐτὸν εἴς τινα τόπον, ἔνθα ἀνέκειτο πινάκιον ἔχον γῆς περίοδον καὶ προσέταξε τὴν Ἀττικὴν ἐνταῦθα ἀναζητεῖν. Ὡς δὲ εὗρε, προσέταξε τοὺς ἀγροὺς τοὺς ἰδίους διαθρῆσαι. Τοῦ δὲ εἰπόντος, ἀλλ' οὐδαμοῦ γεγραμμένοι εἰσίν· ἐπὶ τούτοις, εἶπε, μέγα φρονεῖς, ὅπερ οὐδὲν μέρος τῆς γῆς εἰσίν[3]». Οἱ νεανίαι ἐν ταῖς παλαίστραις ἠσχολοῦντο περὶ τὴν γεωγραφίαν ὡς καὶ περὶ τὴν ἀστρονομίαν, τὴν γεωμετρίαν καὶ ἄλλας ἐπιστήμας. Μικρὸν πρὸ τῆς εἰς Σικελίαν στρατείας ὁ Ἀλκιβιάδης, ὁ αἴτιος αὐτῆς, οὐδὲν ὠνειροπόλει ἀλλ' ἢ μακρυνὰς κατακτήσεις· ὠνειροπόλει ἤδη τοὺς Ἀθηναίους ἐν Καρχηδόνι, ἐν Λιβύῃ, «ἐκ δὲ τούτων προσγενομένων Ἰταλίαν καὶ Πελοπόννησον ἤδη περιβαλλόμενος, ὀλίγου δεῖν ἐφόδια τοῦ πολέμου Σικελίαν ἐποιεῖτο. Καὶ τοὺς μὲν νέους αὐτόθεν εἶχεν ἤδη ταῖς ἐλπίσιν ἐπηρμένους, τῶν δὲ πρεσβυτέρων ἠκροῶντο πολλὰ θαυμάσια περὶ τῆς στρατείας περαινόντων, ὥστε πολλοὺς ἐν ταῖς παλαίστραις καὶ τοῖς ἡμικυκλίοις καθέζεσθαι τῆς τε νήσου τὸ σχῆμα καὶ θέσιν Λιβύης καὶ Καρχηδόνος ὑπογράφοντας»[4]. Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων καταδείκνυται, ὅτι πρέπει νὰ προσαρτήσωμεν τὴν διδασκαλίαν τῆς γεωγραφίας πρὸς τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημονικῶν σπουδῶν τῶν καθιερωθεισῶν ἢ ἀνακαινισθεισῶν ὑπὸ τῶν Σοφιστῶν. Οὐδενὸς διδασκάλου τοῦ μαθήματος τούτου, ὡς καὶ τοῦ τῆς ἀστρονομίας, μνείαν ποιοῦνται οἱ συγγραφεῖς, ἀλλ' ἀμφότερα βεβαίως τὰ

[1] Θουκυδ. ΣΤ', 1 καὶ ἑφ.

[2] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 206 καὶ ἑφ.

[3] Αἰλιανοῦ, Ποικίλ. Ἱστορ. Ι', 28.

[4] Πλουτάρχ. Ἀλκιβιάδ. 17.

μαθήματα ταῦτα περιελαμβάνοντο κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει. Ἴσως ὁ γεωμέτρης ἦτο ἀστρονόμος ἅμα καὶ γεωγράφος. Ἡ στενὴ συγγένεια τῶν τριῶν ἐπιστημῶν ἐπιτρέπει ἡμῖν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἷς ἐδίδασκε καὶ τὰς τρεῖς.

Γ'.

Ἡ φιλοσοφία.

Περὶ τῶν διαφόρων ἀλλοιώσεων, ἃς ὑπέστη κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα ἡ τῶν Ἀθηναίων ἀγωγή, τὸν λόγον ποιούμενοι δὲν δυνάμεθα νὰ παρέλθωμεν ἐν σιγῇ τὴν σπουδαιοτάτην πασῶν, τὴν εἰσαγωγὴν δῆλον ὅτι εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Ἀλλ' ὅμως πρέπει νὰ συμφωνήσωμεν περὶ τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως. Παρὰ τοῖς ἀκροαταῖς τοῦ Σωκράτους καὶ τοῖς Σοφισταῖς, παρὰ τῷ Σωκράτει αὐτῷ καὶ τοῖς ἀντιπάλοις, φιλοσοφεῖν ἐσήμαινε διανοεῖσθαι, ὑψοῦσθαι ὑπεράνω τῶν γεγονότων, σκέπτεσθαι ἄλλως ἢ ὁ ὄχλος οὗ ὁ νοῦς προσκολλᾶται εἰς τὴν περιβάλλουσαν αὐτὸν πραγματικότητα, χωρὶς νὰ ἐρευνᾷ αὐτήν[1]. Ἀφ' οὗ ἡ διάνοια ἀπαλλαχθῇ τῆς ἕξεως ταύτης καὶ ῥιφθῇ ἐλευθέρως πρὸς τὴν σπουδὴν τῶν νόμων, φιλοσοφεῖ. Οἱ παῖδες οἱ ἀσχολούμενοι παρὰ τῷ γραμματιστῇ Διονυσίῳ νὰ λύσωσι τὸ ἐνοχλοῦν αὐτοὺς πρόβλημα, φιλοσοφοῦσιν[2]. Αὐτὸς ὁ Καλλικλῆς, ὁ ἐν τῷ Γοργίᾳ περὶ τῆς φιλοσοφίας μετὰ χλευασμοῦ λέγων· «Φιλοσοφία γάρ τοί ἐστιν, ὦ Σώκρατες, χαρίεν, ἄν τις αὐτῇ μετρίως ἅψηται, ἐν τῇ ἡλικίᾳ . . . . ἐπειδὰν δὲ ἤδη πρεσβύτερος ὢν ἄνθρωπος ἔτι φιλοσοφῇ, καταγέλαστον»· εἶναι φιλόσοφος ἀναμφιβόλως ἐπειδὴ ἐκφράζει γενικὰς γνώμας καὶ πολεμεῖ τὰς δόξας τοῦ Σωκράτους δι' ἄλλων δο-

[1] Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἀπαντᾷ ἡ λέξις φιλόσοφος ὑπὸ ἔννοιαν ἀνάλογον τῆς ἀποδιδομένης αὐτῇ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. Ἡ Κα Sevigné, λόγον ποιουμένη περὶ τοῦ ὑπὸ ἀποπληξίας προσβληθέντος Chapelain γράφει πρὸς τὴν θυγατέρα αὐτῆς τῇ 13 Νοεμβρίου 1673: «Ἐξομολογεῖται σφίγγων τὰς χεῖρας· κάθηται ἐν τῇ ἕδρᾳ ὡς ἄγαλμα· οὕτως ὁ θεὸς τιμωρεῖ τὸν τύφον τῶν φιλοσόφων». Γνωστὴ ἡ ἐν τῷ δάσει τῶν Βερσαλλιῶν λεωφόρος τῶν φιλοσόφων, κληθεῖσα οὕτως ὑπὸ τῶν αὐλικῶν, διότι ἐν αὐτῷ συνείθιζον νὰ περιπατῶσιν ὁμοῦ ὁ Βοσσουέτ, ὁ Φενελών, ὁ Λαμπρουγιέρ, ὁ Πελλισὼν καὶ ὁ ἀββᾶς Φλερύ.

[2] Ἀδολεσχοῦσι... περὶ τῶν μετεώρων καὶ φλυαροῦσι φιλοσοφοῦντες [Πλάτων.] Ἀντερασταί, σ. 132 Β.

ξασιῶν[1]. Ὥστε ἡ φιλοσοφία ὑπάρχει πανταχοῦ καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη, ὅπως ἀσχοληθῇ τις περὶ αὐτήν, ν' ἀποσυρθῇ ἐν τῇ μοναξίᾳ, τοὐναντίον δὲ ζῇ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀνθρώπων ἐπιζητοῦσα τὰς συναθροίσεις. Ἰδοὺ διατί ἀρέσκεται ἐν ταῖς παλαίστραις, μεταξὺ τῶν ἤδη σκεπτομένων ἐφήβων, τῶν μὴ λατρευόντων ὡς οἱ προγενέστεροι αὐτῶν τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ κάλλος μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς ἰδέας, τὸν ἔρωτα τοῦ εἰδέναι, τὴν γόνιμον ἀνησυχίαν τὴν γονιμοποιοῦσαν καὶ εἰς ὡριμότητα τὴν διάνοιαν ἄγουσαν[2]. Ἔχει ἀνάγκην ἀέρος καὶ φωτὸς τῶν ἀνὰ τὸ Λύκειον περιπάτων, τῆς σκιᾶς τοῦ ὡραίου πλατάνου τοῦ κοσμοῦντος τὴν ὄχθην τοῦ Ἰλισσοῦ, ἢ καὶ τῶν ὁδῶν καὶ τῶν ἀγυιῶν, ἢ τῆς μεγαλοπρεποῦς τραπέζης τοῦ ποιητοῦ Ἀγάθωνος. Ἡ δὲ φιλοσοφία αὕτη ἡ πανταχοῦ εὐαρεστουμένη δὲν εἶναι μόνον ἡ τοῦ Σωκράτους· οἱ Σοφισταὶ οἱ *καπηλευόμενοι* ταύτην οὐδόλως εἶναι φιλάργυροι, ἀλλὰ παρέχουσι ταύτην ἐν καιρῷ ὑπὸ τὰς στοὰς καὶ ἐν τοῖς οἴκοις τῶν ξενιζόντων αὐτούς. Ἔχουσι μαθητὰς πλουτίζοντας αὐτούς, ἀλλ' ὅμως περιβάλλονται καὶ ὑπὸ περιέργων, οἵτινες ἀμισθὶ ἀκροῶνται τῶν λόγων αὐτῶν. Ἡ διδασκαλία αὐτῶν ὑπάρχει ἐν ταῖς διαλέξεσιν, ὧν δύναται πᾶς τις νὰ μετάσχῃ. Εἶναι προσηνὴς σοφία, μὴ περιχαρακουμένη διὰ τοῦ μυστηρίου, ἀλλὰ δογματίζουσα ἐνώπιον πάντων καὶ μετὰ μειδιάματος διδάσκουσα ὅ τι ἂν νομίζῃ ἀλήθειαν. Ἥκιστα ἔχει σκυθρωπὴν ὄψιν διδασκαλίας. Οὕτω πάντες τρέχουσι πρὸς αὐτήν· ὅτε ὁ Εὐθύδημος καὶ ὁ Διονυσόδωρος διαλέγονται ἐν τῷ Λυκείῳ μετὰ τοῦ Σωκράτους, τὸ πλῆθος ἀκούει αὐτῶν ἀπλήστως[3]. Κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας, εἰς οὓς μεταβαίνει περιοδικῶς ὁ Ἱππίας, πολλοὶ ἐπισκέπται προσέρχονται, ὅπως συμβουλευθῶσιν αὐτῷ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διός, ἔνθα ἀποκρίνεται αὐτοῖς μετὰ φιλαρεσκείας[4]. Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶνε οὔτε ἐπάγγελμα οὔτε σύνολον διδαγμάτων, σοφῶς συναρμοζομένων καὶ ἀποτελούντων σύστημά τι· εἶναι ἡ ψυχικὴ κατάστασις παντὸς παρατηροῦντος. Θέλγει τὰς ὥρας τῆς σχολῆς τοῦ Ξενοφῶντος ἐν Σκυλλοῦντι· εἶναι χρήσιμος ὡς ὁδηγὸς εἰς τὸν σώφρονα Ἰσχόμαχον, διδάσκοντα τὴν νεα-

[1] Πλάτων. Γοργ. σ. 484 C. σ. 485 A.

[2] Βλ. περὶ τούτου, Taine, Les jeunes gens de Platon, ἐν Essais de Critique et d'histoire, σ. 156.

[3] Πλάτων. Εὐθύδημος σ. 271 A.

[4] Πλάτων. Ἱππίας Ἐλάσ. σ. 363 C—D.

ρὰν αὐτοῦ γυναῖκα περὶ τῶν οἰκονομικῶν καθηκόντων αὐτῆς καὶ τῶν φροντίδων, ἃς ἐπιβάλλει καλῶς διωργανωμένος οἶκος. Δὲν εἶναι ἐπιστήμη ἐκμανθανομένη καὶ μετὰ κόπου διαφυλαττομένη, ἀλλ' αὐτὴ ἡ κίνησις καὶ ἡ σκέψις τοῦ βίου.

Ἐπὶ τῆς ἐννοίας ταύτης δύναταί τις εἰπεῖν, ὅτι ἐπὶ Σωκράτους φιλοσοφικὴ παίδευσις δὲν ὑπῆρχεν· ἡ παίδευσις αὕτη ἐφάνη βραδύτερον. Καὶ ἐπ' αὐτῶν ἔτι τῶν χρόνων τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἀντισθένους καὶ τῶν Κυνικῶν περιωρίζετο, ὡς ἄλλοτε, εἰς τοὺς ἐλευθέρους διαλόγους ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκαδημείας, τοῦ Λυκείου ἢ τοῦ Κυνοσάργους. Πρέπει νὰ κατέλθωμεν πολὺ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ὅπως ἀπαντήσωμεν τοὺς ἐφήβους συνειλεγμένους ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ κοσμητοῦ περὶ τὸν διδάσκαλον, ἀναπτύσσοντα αὐτοῖς διδακτορικῶς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπισήμου φιλοσοφίας. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν Σοφιστῶν πᾶσαι αἱ τῶν νέων φιλοσοφικαὶ σπουδαὶ περιωρίζοντο εἰς τὸ συζητεῖν περὶ φιλοσοφίας ἐν τοῖς γυμνασίοις, ὅπου φυσικῶς ἡ νεότης ἠθροίζετο, καὶ ἔνθα οἱ τῆς νέας σοφίας ἀντιπρόσωποι ἦσαν βέβαιοι, ὅτι θὰ εὕρωσι πάντοτε ἕτοιμον ἀκροατήριον. Τῶν μαθητῶν τινες τοσοῦτον εἶχον ἔρωτα, ὥστε ἐπλήρωνον ἀδρότατα τοὺς διδασκάλους τούτους τῆς ἀρετῆς. Ὁ Ἱπποκράτης πᾶσαν αὐτοῦ τὴν περιουσίαν καὶ τὴν φιλίαν αὐτοῦ θὰ ἔδιδεν, ὅπως καταστήσῃ αὐτὸν ὁ Πρωταγόρας σοφόν [1], ἄλλοι δὲ ἀρκοῦνται ἐξετάζοντες πρὸς ἀλλήλους τὰ ζητήματα, ἅτινα ἤκουον συζητούμενα καὶ ἐγκαταλείπουσι τὰς ἀσκήσεις αὐτῶν, ὅπως διαλεχθῶσι περὶ τῶν καινῶν γνωμῶν, αἵτινες προεβάλλοντο ὡς τροφὴ εἰς τὴν ἑαυτῶν φιλομάθειαν [2]. Ἀθροίζονται περὶ τὸν Σωκράτην, ὅτε οὗτος καθήμενος ἐν μέσῳ αὐτῶν ἀναμιγνύεται εἰς τοὺς διαλόγους καὶ ἐφορᾷ τὴν πρόοδον τῶν σκέψεων αὐτῶν [3]. Ὁ προσφιλὴς οὗτος ὁμιλητής, οὗτινος ὁ λόγος οὐδὲν ἔχει τὸ προσπεποιημένον καὶ τὸ σχολαστικόν, ἡ δυσειδὴς αὕτη μορφή, ἣν ἐξευγενίζει τὸ ἦθος τὸ σκεπτικόν, ἡ καλοκαγαθία αὕτη, ἡ ἁπλότης αὕτη ἐν πρώτοις καὶ οἱ τρόποι εἶναι συνήθεις ἐν ταῖς παλαίστρας. Ὅταν ὁ Σωκράτης παρίσταται παρὰ τῷ Χαρμίδῃ ὡς ἰατρός, ὁ δὲ νεανίας δεικνύει αὐτῷ, ὅτι δὲν ἐξηπατήθη ὑπὸ τοῦ ἀθῴου τούτου δόλου· «Εἶεν, ἦν δ' ἐγώ· καὶ τοὔνομά μου σὺ ἀκριβοῖς ;» Ὁ δὲ Χαρμίδης ἀποκρίνεται : «Οὐ γάρ τι σοῦ ὀλίγος λόγος ἐστὶν ἐν τοῖς ἡμετέροις ἡλικιώταις, μέμνημαι δὲ ἔγωγε καὶ παῖς ὢν Κριτίᾳ τῷδε ξυνόντα σε [4]». Καὶ αὐτὸς τέρπεται μεταξὺ τῆς εὐπίστου ταύτης νεότητος, θέλγεται ἐν τῇ οἰκειότητι τῶν ἁπαλῶν ἔτι ψυχῶν τούτων, ἐν αἷς ἡ φιλοσοφία φύει τοὺς πρώτους αὐτῆς βλαστούς. Ὁποία ὡσαύτως χαρὰ τὸ νὰ ἀναπλάττῃ τις αὐτοὺς δι' ἀβρᾶς χειρός, ὅπως βλαστήσῃ ἡ ἀλήθεια. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ διαλόγου ἐξάγεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ βίου, ἐκ τῶν ἠθῶν τῶν νεανιῶν· ὁ Σωκράτης συνήθως προβαίνει διὰ βραχειῶν ἐρωτήσεων, εἰς ἃς οὗτοι ἀπαντῶσιν ἀφελῶς, κατὰ μικρὸν δὲ αἴρονται ἀφήνοντες τὰς διατριβὰς αὐτῶν, τὰ οἰκεῖα παραδείγματα, ὅπως θίξωσι τοὺς ὁρισμούς, τὰς ἀρχάς. Ἡδύνεταί δέ τις βλέπων τὴν ἀφελῆ προσοχήν, μεθ' ἧς οἱ ἀκροαταὶ ἀκούουσι τὰς λεπτὰς ταύτας ἐπαγωγάς, τὰς διανοιγούσας αὐτοῖς ὅλον κόσμον ἰδεῶν [5]. Ἡ συγκίνησις τοῦ διδασκάλου δὲν εἶναι μικροτέρα, ὅταν σκέπτηται, ὅτι ἀφικνεῖται εἰς τὸ τέλος. Συνομιλῶν μετὰ τοῦ Λύσιος καὶ τοῦ Μενεξένου νομίζει ἐπὶ μικρὸν ὅτι εὗρεν «ὃ ἔστι τὸ φίλον καὶ οὗ». Οἱ δύο νεανίαι παρεχώρησαν αὐτῷ τὸ πᾶν. «Καὶ δὴ καὶ ἐγὼ αὐτὸς πάνυ ἔχαιρον, ὥσπερ θηρευτής τις, ἔχων ἀγαπητῶς ὃ ἐθηρευόμην [6]». Εἶτα αἱ ἀμφιβολίαι, αἱ ἐπάνοδοι ἐπὶ τῶν λυθέντων ζητημάτων πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ προβλήματος· ἄρχονται πάλιν, ἀνερευνῶσιν ὁμοῦ, ἐν δὲ τῇ νέᾳ ταύτῃ ἐρεύνῃ πρὸς ἀναζήτησιν τῆς ὑποκρυπτομένης ἀληθείας οἱ νεανίαι ἔχουσι τὴν αὐτὴν σταθερότητα καὶ τὸν αὐτὸν ζῆλον [7].

Ὅ τι ἰδίως θέλγει παρὰ τοῖς δοκίμοις τούτοις φιλοσόφοις εἶναι ἡ ἡλικία καὶ ὁ ἔρως αὐτῶν πρὸς τὴν σοφίαν, ὅστις δὲν κατέστησε τὰ πνεύματα αὐτῶν σπουδαῖα πρὸ τοῦ δέοντος. Δὲν εἶναι πρόωροι φιλόσοφοι, οὓς βασανίζουσι προώρως δι' ἐννοιῶν ἐμβριθῶν διὰ τοὺς νεαροὺς αὐτῶν ἐγκεφάλους. Ὁ Λύσις, ὁ Μενέξενος, ὁ Ἱπποθάλης καὶ ὁ Χαρμίδης, ὁ Κτήσιππος, ὁ Κριτίας, ὁ Κλεινίας, πάντες οἱ καλοὶ οὗτοι ἔφηβοι, οὓς ὁ Σωκράτης ἀρέσκεται ἐρωτῶν καὶ περιπλέκων διὰ τῶν ἀπροσδοκήτων ἐρωτήσεων, ὧν ἐπὶ τῶν παρειῶν ἀνέρχεται αἰφνίδιον ἐρύθημα, δὲν παριστῶσι τὴν ὄψιν παίδων ἁλισκο-

[1] Πλάτων. Πρωταγ. σ. 310 D—E.
[2] Πλάτων. Λύσις, σ. 204, A.
[3] Πλάτων. Χαρμίδ. σ. 153, D.

[4] Πλάτων. Χαρμίδ. σ. 156 A.
[5] Πλάτων. Λύσις, σ. 211 A—B, σ. 213 D.
[6] Πλάτων. Λύσις, σ. 218 C.
[7] Αὐτ. σ. 218 C καὶ ἑξ.

μένων ὑπό τινος ἐσωτερικοῦ ὀνείρου. Ὁ Μενέξενος παίζει ὡς οἱ ἑταῖροι αὐτοῦ ἐν τῇ ἑορτασίμῳ παλαίστρᾳ [1]. Ὁ Λύσις στέφανον ἐπὶ κεφαλῆς φέρων ἀρέσκεται παίζων ἀστραγάλους [2]. Γυμνάζονται ὡς οἱ ἡλικιῶται αὐτῶν· Ὁ Χαρμίδης βραδύτερον φιλοδοξεῖ νὰ λάβῃ τὸ γέρας ἐν τῷ δρόμῳ τῆς Νεμέας [3]. Ἐὰν ἀγαπῶσι τοὺς λόγους, ἀγαπῶσιν ὡσαύτως τὰς τραχείας ἀσκήσεις ὑπὸ τὸν ἥλιον τῆς παλαίστρας· ἀλλὰ δὲν ἀρκοῦσιν αὐτοῖς μόνον οἱ ἀγῶνες. Πλεῖσται ἰδέαι περιδινοῦνται περὶ αὐτούς, ὅπως μὴ ζητῶσι νὰ διδαχθῶσιν, ἀλλ' ὅμως διδάσκωνται ἄνευ ἀξιώσεων, χωρὶς νὰ νομίζωσιν ἑαυτοὺς σοφούς, πρὶν μάθωσιν. Ἔχουσι συνείδησιν τῆς ἀγνοίας αὐτῶν· ἀκριβῶς δέ, ἐπειδὴ γνωρίζουσι πλείονα τῶν πρεσβυτέρων αὐτῶν, διαβλέπουσιν ὅτι ἔχουσι πολλὰ ἔτι νὰ διδαχθῶσιν. Οὕτω μετὰ τοῦ Σωκράτους εἶναι δειλοὶ καὶ ἄτολμοι· οὐδέποτε συζητοῦσι σπουδαῖόν τι ζήτημα, ἀλλὰ περιορίζονται ἀποκρινόμενοι, εὐπειθεῖς πρὸς τὸν διευθύνοντα αὐτοὺς φίλον, ὅστις ἀπαλλάσσει αὐτοὺς πλείστων ἀπορίων, παροξύνει ἀνεπαισθήτως τὴν κρίσιν αὐτῶν, πληροῖ αὐτοὺς ἡδέος φωτὸς καὶ ἀποκαλύπτει τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀληθές [4].

Αἱ σχέσεις αὐτῶν μετὰ τῶν σοφιστῶν εἶναι ὅλως διάφοροι. Μετ' αὐτῶν εἶναι ἀνυπόμονοι νὰ μάθωσιν· ἡ σπουδὴ αὐτῶν εἶναι πυρετώδης, διότι οἱ σοφισταὶ οὐδόλως εἶναι ὡς ὁ Σωκράκης ζητηταί, ἀλλὰ διδάσκουσι τοὺς μαθητὰς τ' ἀποτελέσματα, ἐπιστήμην ἑτοίμην. Ὁ Σωκράτης συνεργάζεται μετ' ἐκείνων, οὓς διδάσκει· σκέπτεται, συχνάκις μάλιστα πλανᾶται μετ' αὐτῶν· ἐρωτᾷ, διστάζει· θὰ διστάζῃ μέχρι τῆς τελευταίας αὐτοῦ ἡμέρας [5]. Αἱ ἀσυμφωνίαι αὗται εἶναι θελκτικαί. Οἱ σοφισταὶ ἀγνοοῦσιν αὐτάς· νομίζουσιν ὅτι εὗρον τὴν σοφίαν, καὶ μεταφέρουσιν αὐτὴν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα διαπιπράσκοντες αὐτὴν ἠρέμα ὡς ἄνθρωποι βέβαιοι περὶ τοῦ ἐμπορεύματος αὐτῶν ὑπ' οὐδενὸς κωλυόμενοι. Καὶ αὐτὸς ὁ σκεπτικισμὸς

[1] Αὐτ. σ. 207 A—B.

[2] Αὐτ. σ. 206 E.

[3] [Πλάτων] Θεάγης, σ. 128 D—E.

[4] Παράβαλε τὴν ὡραίαν μελέτην τοῦ κ. Taine τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν.

[5] Βλ. ἐν τῇ φυλακῇ τοὺς δισταγμοὺς τῆς ἐννοίας τοῦ ὀνείρου τοῦ παραγγείλαντος αὐτῷ ν' ἀσχοληθῇ περὶ τὴν μουσικήν. Πλάτων. Φαῖδρ. σ. 60 E—61 B.

αὐτῶν εἶναι ἤρεμος· ἔχει τὴν γαλήνην τῆς βεβαιότητος. Τὸ ἐξαπατᾶν τὴν νεότητα εἶναι ἡ φαινομενικὴ σταθερότης τῶν δογμάτων αὐτῶν καὶ ἡ διατεινομένη ἀξιοπιστία τῶν διδασκόντων αὐτήν. Κατὰ τὸν Ἱπποκράτη καὶ τὸν Θεάγην οἱ σοφισταὶ εἶναι οἱ πάροχοι συνταγῶν διδασκουσῶν ἀσφαλῶς τὸ μέσον τοῦ ποιεῖν τινα σοφόν· ἐν δὲ τῇ λέξει ταύτῃ διαβλέπουσιν ἀορίστως τὴν ἐπιρροήν, τὴν διεύθυνσιν τῶν ὑποθέσεων, τῶν τιμῶν, τῆς τύχης. Τὸ νὰ εἶναι λεπτότερος καὶ ἐπιτηδειότερος τῶν ἄλλων, τὸ νὰ σώζηται ἔνθα καταποντίζεται, ἰδοὺ ποῦ ἔγκειται ἡ σοφία διὰ τὸν Ἀθηναῖον. Ἡ γνώμη τοῦ Στρεψιάδου ἐν ταῖς Νεφέλαις εἶναι τῶν πλείστων συμπολιτῶν αὐτοῦ. Ἀφαιρέσατε ἀπὸ τῆς μορφῆς ταύτης ὅτι ἔχει τὸ κωμικόν, καὶ θὰ ἔχητε τὴν εἰκόνα τοῦ Ἱπποκράτους. Ἰδοὺ διατὶ ἐπιζητοῦσι τοὺς σοφιστὰς μετὰ μεγίστου ζήλου οἱ νεανίαι· ἐκεῖνοι μάλιστα, ὧν ἡ φιλοδοξία διεγείρεται, σπεύδουσιν εἰς τὰ μαθήματα αὐτῶν. Ὅταν δὲ ἐξέλθωσι τῶν χειρῶν αὐτῶν, ὑπερήφανοι δι' ὅτι ἔμαθον, φέρουσι πανταχοῦ τὴν ἀφοβίαν ταύτην τοῦ εἰδέναι, ἥτις εἶναι τὸ σημεῖον τῆς παιδεύσεως αὐτῶν. Μένων ὁ μαθητὴς τοῦ Γοργίου βαδίζει ὑπεροπτικὸς διὰ τὴν σοφίαν αὐτοῦ, μετ' ἐπάρσεως δυσαναρμόστου πρὸς τὰ εἴκοσιν αὐτοῦ ἔτη. Ἴδετε αὐτόν, ὅτε ὁ Σωκράτης τέρπεται ταράσσων τὴν πεποίθησιν αὐτοῦ· «ὦ Σώκρατες, ἤκουον μὲν ἔγωγε πρὶν καὶ συγγενέσθαι σοι, ὅτι σὺ οὐδὲν ἄλλο ἢ αὐτός τε ἀπορεῖς καὶ τοὺς ἄλλους ποιεῖς ἀπορεῖν· καὶ νῦν, ὡς γέ μοι δοκεῖς, γοητεύεις με καὶ φαρμάττεις καὶ ἀτεχνῶς κατεπᾴδεις, ὥστε μεστὸν ἀπορίας γεγονέναι· καὶ δοκεῖς μοι παντελῶς, εἰ δεῖ τι καὶ σκῶψαι, ὁμοιότατος εἶναι τό τε εἶδος καὶ τἆλλα ταύτῃ τῇ πλατείᾳ νάρκῃ τῇ θαλαττίᾳ· καὶ γὰρ αὕτη τὸν ἀεὶ πλησιάζοντα καὶ ἁπτόμενον ναρκᾶν ποιεῖ καὶ σὺ δοκεῖς μοι νῦν ἐμὲ τοιοῦτόν τι πεποιηκέναι, ναρκᾶν· ἀληθῶς γὰρ ἔγωγε καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ στόμα ναρκῶ, καὶ οὐκ ἔχω ὅ τι ἀποκρίνωμαί σοι [1]». Ἡ κακῶς διερευνηθεῖσα αὕτη ἐπιστήμη, ἡ διὰ τυπικῶν φράσεων ἐπιτηδειότης, ἀντίκεινται κακῶς εἰς τὰς προσβολὰς τοῦ εἰλικρινοῦς τούτου ἐρευνητοῦ. Τοῦτο ἰδίως παροξύνει πνεύματά τινα, εἰς ἃ αἱ λεπτότητες αὗται φαίνονται κεναί· ὁ Καλλικλῆς, ὁ Τίσσανδρος, ὁ Ἄνδρων, ὁ Ναυσικήδης φιλοσοφοῦσιν κοινωνοὶ γεγονότες σοφίας [2]· θεωροῦσιν ἀνά-

[1] Πλάτων. Μένων, σ. 79 E—80 B.

[2] Πλάτων. Γοργίας, σ. 487 C—D.

ξιον ἐλευθέρου ἀνδρὸς τὴν λεπτολόγον ταύτην ἔρευναν τῆς ἀληθείας, ἐν ᾗ καταναλίσκεται ἡ διάνοια ἄνευ πρακτικῆς ὠφελείας [1]. Περιφρονοῦσι τὴν θήραν ταύτην τῶν ὀνομάτων, τὴν καταλήγουσαν εἰς τὴν σύγχυσιν τῆς φρονήσεως ἐκείνων, οὓς οἱ σοφισταὶ ὥπλισαν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν [2]. Ἦτο εἷς τῶν λόγων τῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτους. Μνησικακία ἀσυνείδητος, ἀόριστός τις ἀνία ἠγέρθη κατὰ τοῦ ἀνδρός, ὅστις ἐτέρπετο θέτων εἰς ἀμφιβολίαν πρὸς ἀλλήλους τοὺς συγχρόνους σοφούς [3]. Δὲν συνεχώρησαν αὐτῷ τὰς λεπτολογίας τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ ἐπικρίσεως. Ἀλλ' ἐκ τῶν λεπτολογιῶν τούτων ἀνέβλυσε, χωρὶς νὰ προΐδωσιν αὐτό, φῶς φωτίσαν τὸν κόσμον.

Δ'.

Αἱ τρεῖς περίοδοι τῆς ἀγωγῆς.

Τὰ προηγηθντα ἦσαν ἀναγκαῖα, ὅπως καταταδείξωσιν ὅτι ἐν Ἀθήναις ἡ ἀγωγὴ δὲν ἔμεινε στάσιμος, ἀλλ' ἠλλοιώθη καὶ διεταράχθη σὺν τῷ χρόνῳ. Πρὸ τῶν μηδικῶν καὶ κατὰ τὴν ἀμέσως μετ' αὐτοὺς περίοδον, κατὰ τοὺς λαμπροὺς χρόνους τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν, τὰ διδασκόμενα τοῖς παισὶ περιωρίζοντο εἰς ὀλίγα τινά, τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν μουσικὴν μετά τινων τῆς ἀριθμητικῆς γνώσεων καὶ τὴν γυμναστικὴν εἰς τὰ οὐσιώδη αὐτῆς στοιχεῖα. Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἡ ἐκπαίδευσις δὲν εἶναι πλέον ἡ αὐτή. Ἐὰν δυσκόλως ὁρίζει τις τὰς ἐπενεχθείσας εἰς τὴν φυσικὴν ἀγωγὴν μεταβολάς, τοὐναντιον καθαρῶς καταφαίνεται, ὅτι ἡ διανοητικὴ ἀγωγὴ μετεβλήθη. Ὁ παῖς ζωγραφεῖ καὶ διδάσκεται γραμματικήν, μελετᾷ τὴν γεωμετρίαν καὶ τὰς ἐκ ταύτης ἐξαρτωμένας ἐπιστήμας. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν κυρίως φιλοσοφίαν, ἐξηγήσαμεν ὅτι αὕτη περιελήφθη πολὺ βραδύτερον μεταξὺ τῶν κεκανονισμένων σπουδῶν τῆς νεότητος, ἀλλ' ἡ κίνησις τῶν ἰδεῶν ἡ ἀνανεώσασα τὸ ἀττικὸν πνεῦμα ἀνέδειξε μεγάλας φιλοσοφικὰς καὶ ῥητορικὰς σχολάς, ἐν αἷς οἱ πρεσβύτεροι τῶν νέων, περὶ ὧν θέλομεν εἴπῃ κατωτέρω, ἀντλοῦσιν ἐλευθέρως ἐκ

[1] Πλάτων. Γοργίας, σ. 484 C καὶ ἑφ.

[2] Πλάτων. Γοργίας, σ. 489 B—C.

[3] Περὶ τούτου βλ. Curtius, Histoire grecque, μετάφρ. Bouché—Leclercq, IV, σ. 131 καὶ ἑφ.—Διὰ τὴν δίκην τοῦ Σωκράτους καὶ τὰς πολλαπλᾶς αἰτίας τῆς καταδίκης αὐτοῦ, βλ. Zeller, la Philosophie des Grecs, μετάφρ Boutroux, III, σ. 177 καὶ ἑφ.

τῶν πηγῶν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ῥητορείας. Πῶς τὰ νέα ταῦτα γεγονότα συνεφώνουν πρὸς τὰ γνωστὰ ἡμῖν ;

Πρέπει πρῶτον νὰ ὁρίσωμεν τὸν χρόνον καθ' ὃν αἱ καιναὶ αὗται σπουδαὶ ἤρξαντο. Δύο σπουδαῖα συγγράμματα, ὧν πλειστάκις ἤδη ἐμνήσθημεν, πληροφοροῦσιν ἡμᾶς περὶ τούτου. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀξιόχου καὶ ὁ Τέλης παρὰ Στοβαίῳ εἰς τρεῖς διαχωρίζουσι τὴν ἀγωγὴν περιόδους· ἐν τῇ πρώτῃ ὁ παῖς ἐδιδάσκετο φιλοσοφίαν καὶ μουσικήν, γυμναστικὴν καὶ γραφικήν· ἐν τῇ δευτέρᾳ γραμματικήν, γεωμετρίαν, ἀριθμητικήν, ἱππασίαν καὶ στρατιωτικά· ἐν δὲ τῇ τρίτῃ, ἐν ᾗ διαμένει μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους, εἶναι ἔφηβος καὶ παραδίδεται ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας διδασκάλων εἰς πάντα τὰ γυμνάσια, ἅτινα ἥ τε ἡλικία καὶ ἡ κατάστασις αὐτοῦ ἐπέτρεπον [1]. Ἀφήσωμεν ἐπὶ μικρὸν τὴν τελευταίαν περίοδον· πρέπει νὰ ὁρίσωμεν ὅτι ἡ ἀγωγὴ τοῦ νεανίου μέχρι τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας σύγκειται ἐκ δύο ὅλως διακεκριμένων μερῶν, ὧν εἰς τὸ ἓν ἀνευρίσκονται αἱ ἀρχαῖαι διδασκαλίαι, αἷς προσετέθη ἡ γραφική, τὸ δ' ἕτερον, εἶναι ὅλως νέον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πνευματικὴν παίδευσιν. Προφανὲς λοιπὸν ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος ἠνώθη τῷ πρώτῳ ὡς παράρτημα ἀναγκαῖον διὰ τὴν πρόοδον τῶν χρόνων. Οὕτως εἶναι ἀνώτεραι σπουδαί, αἵτινες περαιοῦνται κατὰ τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος, παρὰ τῷ οὐδῷ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, καὶ ἄρχονται ἄγνωστον κατὰ τίνα ἡλικίαν, κατὰ τὸ 14ον ἢ 15ον ἔτος πιθανῶς. Πρέπει ἄλλως νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ πρώτη περίοδος ἐπέβαινε τῆς ἑτέρας καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε μεταξὺ αὐτῶν αὐστηρὸν ὅριον. Βέβαιον δὲ εἶναι ὅτι ἐν τῇ πρώτῃ ἡ ἑρμηνεία τοῦ γραμματιστοῦ εἰσῆγε τὸν μαθητὴν πρὸς τὰ σοφὰ ὑπομνήματα τοῦ γραμματικοῦ, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ ὁ μαθητὴς διετέλει ἀσχολούμενος περὶ τὴν μουσικήν, ὅπως διετέλει ἀσκούμενος ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ παιδοτρίβου. Οὐχ ἧττον ἀληθὲς εἶναι ὅτι πρὸ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ εἰς τὸ σχολεῖον τῶν ἐφήβων εἶχε ἤδη γνώσεις πολλὰς καὶ ἠδύνατο νὰ κατανοήσῃ τὰ ὑψηλὰ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ῥητόρων μαθήματα.

Τὸ δεύτερον ζήτημα ὅπερ πρέπει νὰ καθορίσωμεν, εἶναι ἐὰν πάντες οἱ νέοι ἀπελάμβανον τὴν ἐντελῆ ταύτην παίδευσιν. Ἀθροίσωμεν μαρτυρίας τινὰς ὅπως πεισθῶμεν ὅτι αἱ σπουδαὶ αὗται ἦσαν πολυτέλεια, εἰς ἣν πάντες δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιδοθῶσιν. Ὁ Πλί-

[1] [Πλάτων.] Ἀξίοχος, σ. 366 D—367 A.—Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 98, 72.

νιος ἀναφέρει, ὅτι τὴν γραφικὴν ἐκαλλιέργουν οἱ ἐπίλεκτοι [1], ὁ δὲ Πλάτων, εἰ καὶ παραδέχεται ὅπως διδάσκωσι τοὺς ἐλευθέρους παῖδας τὴν ἀριθμητικήν, τὴν γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀστρονομίαν, ἀναγνωρίζει ὅμως ὅτι «ταῦτα ξύμπαντα οὐχ ὡς ἀκριβείας ἐχόμενα δεῖ διαπονεῖν τοὺς πρλλοὺς ἀλλά τινα ὀλίγους . . . . τῷ πλήθει δὲ ὅσα αὐτῶν ἀναγκαῖα καὶ πῶς ὀρθότατα λέγεται» [2]. Θεωρήσωμεν τέλος τοὺς διδασκομένους ἐν ταῖς παλαίστραις περὶ τῶν θαυμασίων τῆς νέας σοφίας ἢ τοὺς διαλεγομένους ἐν ταῖς σχολαῖς τῶν σοφιστῶν· πάντες εἶνε πλούσιοι ὥστε παριστῶσι μειονοψηφίαν. Ὁ Θεάγης ἐγεννήθη ἐν τῷ πλούτῳ. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ Δημόδοκος ἔλαβε μεγάλας ἀρχὰς καί εἶνε πρῶτος μεταξὺ τῶν δημοτῶν αὐτοῦ [3]· εἶναι δὲ πιθανῶς ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου μεταξύ τῶν «ἀργυρολόγων» στρατηγῶν τῶν ἀποσταλέντων μετὰ στόλου ἐν ἔτει 424 εἰς Πόντον καὶ Ἑλλήσποντον [4]. Ἀποσυρθεὶς ἐν τοῖς ἀγροῖς διάγει τὸν πλούσιον τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν βίον. Οὕτω δὲν κωλύει αὐτὸν ἡ δαπάνη ὅτε ὁ υἱὸς ἱκετεύει νὰ ἐπιτρέψῃ αὐτῷ τὴν ἀκρόασιν τῶν μαθημάτων τῶν νέων φιλοσόφων, ἀλλὰ διστάζει φοβούμενος «οὐκ εἰς σμικρὸν κίνδυνον ἰέναι» αὐτόν [5]. Καὶ αὐτὸς ὁ Σωκράτης ὁ οὐδὲν ζητῶν παρὰ τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ περικυκλοῦται ὑπὸ νεανιῶν ἀνηκόντων εἰς τοὺς μεγάλους οἴκους. Ἐν τῇ ἀπολογίᾳ τοῦ Πλάτωνος ὁ Σωκράτης λέγει «οἱ νέοι μοι ἑπακολουθοῦντες, οἷς μάλιστα σχολή ἐστιν, οἱ τῶν πλουσιωτάτων [6]». Ὁ Χαρμίδης κατάγεται ἐκ γένους, ὅπερ ὕμνησαν οἱ ποιηταί· ὁ πρὸς μητρὸς θεῖος αὐτοῦ Πυριλάμπης ἀποσταλεὶς πολλάκις πρεσβευτὴς παρὰ τῷ μεγάλῳ Βασιλεῖ ἠγαπᾶτο καὶ ἐθαυμάζετο ὑπὸ πάσης τῆς Ἑλλάδος [7]. Μεταξὺ τῶν προγόνων τοῦ Λύσιος συγκατηριθμοῦντο θεοί· οἱ πρόγονοι αὐτοῦ ἦσαν περιφανεῖς ἕνεκα τῶν ἱππικῶν ἀγώνων αὐτῶν ἐν Δελφοῖς,

[1] Plin. Hist. natur. XXXV, 76.—Overbeck, Schriftquellen, 1748.

[2] Πλάτων. Νόμοι, σ. 817 E—818 A.

[3] [Πλάτων] Θεάγης, σ. 127 E.

[4] Θουκυδ. Δ', 75, 1.

[5] [Πλάτων.] Θεάγης, σ. 121 D. Ὁ συγγραφεὺς ἐν σ. 128 A, τοὺς ἀκροατὰς τοῦ Προδίκου, τοῦ Γοργίου, τοῦ Πώλου καὶ τῶν ἄλλων σοφιστῶν· καλεῖ «γενναιοτάτους καὶ πλουσιωτάτους τῶν νέων».

[6] Πλάτων. Ἀπολογ. σ. 23 C.

[7] Πλάτων. Χαρμίδης, σ. 157 E—158 A.

Ἰσθμῷ, Νεμέᾳ [1]. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ Δημοκράτης, πιστὸς εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ οἴκου αὐτοῦ, τρέφει ἵππους διὰ τὰς ἁρματοδρομίας [2]. Ἐὰν ἡ μήτηρ αὐτοῦ, ὡς ἁρμόζει εἰς Ἀθῖδα πλουσίαν, ζῇ ἐν τῇ σκιᾷ τοῦ γυναικωνίτιδος, ἀσχολουμένη «περὶ τὰ ἔρια ἢ περὶ τὸν ἱστόν [3]», βοηθεῖται πολλάκις ὑπὸ πολλῶν θεραπαινῶν, ὧν κανονίζει τὴν ἐργασίαν, ὡς ἔπραττον αἱ ἡρωΐδες τοῦ Ὁμήρου. Ὡσαύτως εὐνοεῖται καὶ ὁ οἶκος τοῦ Μενεξένου τοῦ φίλου τοῦ Λύσιος [4]. Ὁ Κριτίας καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης φέρουσι τὰ μέγιστα ὀνόματα τῆς Ἀττικῆς ἀριστοκρατίας. Ὁ Ἑρμογένης εἶναι υἱὸς τοῦ Ἱππονίκου, τοῦ εὐγενοῦς εὐπατρίδου, καὶ ἀδελφὸς Καλλίου τοῦ ἀρεσκομένου νὰ καταπλήττῃ τοὺς συγχρόνους αὐτῷ διὰ τῶν μεγαλοπρεπῶν καὶ μωρῶν δαπανῶν αὐτοῦ [5]. Ὁ Κριτόβουλος, καίτοι δὲν κατάγεται ἐξ οἴκου τοσοῦτον περιφανοῦς, ἀποτελεῖ μέρος τῆς μεγαλοπρεποῦς καὶ πλουσίας νεότητος τῶν Ἀθηνῶν [6]. Τί πρέπει νὰ συμπεράνωμεν; Ὅτι αἱ σπουδαί, περὶ ὧν εἴπομεν, δὲν ἦσαν τοῖς πᾶσι προσιταί, καὶ ὅτι μόνον, ἢ σχεδὸν μόνον, τὰ τέκνα τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἐπεδίδοντο εἰς αὐτάς [7].

Ὁ Πρωταγόρας ἀπαριθμῶν ἐν τῷ Πλάτωνι τὰ εἴδη τῆς ἀρχαίας ἀγωγῆς, φιλολογίαν, μουσικὴν καὶ γυμναστικὴν παρατηρεῖ, ὅτι τὸν κύκλον τοῦτον διακούουσιν οἱ πλουσιώτατοι· «καὶ οἱ τούτων υἱεῖς, πρωϊαίτατα εἰς διδασκαλίαν τῆς ἡλικίας ἀρξάμενοι φοιτᾶν, ὀψιαί-

[1] Πλάτων. Λύσις, σ. 205 C—D.

[2] Πλάτων. Λύσις, σ. 208 A—B.

[3] Πλάτων. Λύσις, σ. 208 C.

[4] Πλάτων. Λύσις, σ. 207 C.

[5] Ὁ Ἑρμογένης εἶναι ἐκ τῶν παρευρεθέντων ἐν τῇ φυλακῇ κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ Σωκράτους. (Πλάτ. Φαῖδρ. σ. 59 B). Βλ. περὶ αὐτοῦ Ξενοφ. Συμποσ. A, 3 καὶ Γ' 14. Ἰδίου, Ἀπομνημ. B', 10, 3 καὶ ἐφ. Δ', 8, 4 καὶ ἐφ. κτλ.

[6] Καὶ οὗτος παρευρέθη κατὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους. (Πλάτων Φαῖδρ. σ. 59 B). Γνωστὸν ὅτι ἦτο υἱὸς τοῦ Κρίτωνος.

[7] Περὶ τὸν Σωκράτην βλέπει τις ἀκροατάς τινας προδήλως πτωχούς, ἀλλ' οὗτοι εἶναι ἐν γένει μέλλοντες φιλόσοφοι προωρισμένοι ν' ἀκολουθήσωσι τὰ διδάγματα τοῦ διδασκάλου. Τοιοῦτος ἦτο Αἰσχίνης ὁ Σωκρατικός, ὁ Ἀριστόδημος, ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ Ἀντισθένης. Βλ. Διογέν. Λαέρτιον, B', 34 καὶ 62. Πλάτ. Συμποσ. σ. 173 B—D. Ξενοφ. Ἀπομνημ. B', 5, 1. Ἰδίου, Συμποσ. Γ', 8, καὶ Δ', 34 καὶ ἐφ.

τατα ἀπαλλάττονται[1]». Πολλῷ δὲ μᾶλλον, σύνηθες ἦτο νὰ μὴ κάμνωσιν ἐντελεῖς σπουδάς, ὅτε ἦτο ἀνάγκη νὰ διανύσωσι πολὺν χρόνον πρὸς ἐκπαίδευσιν. Ἐφ' ὅσον τὰ ὑπὸ τῆς καινοτροπίας διδασκόμενα ἐπολλαπλασιάζοντο, ἐπὶ τοσοῦτον ἀπῃτεῖτο χρόνος καὶ χρήματα πρὸς ἐκμάθησιν αὐτῶν, ὥστε ὁ ἀριθμὸς τῶν διδασκομένων περιωρίζετο, ἡ δὲ καλὴ ἀγωγὴ κατέστη σπανιότης ἀριστοκρατική. Ἴσως κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα πλείονες νεανίαι ἢ πρότερον ἐδιδάσκοντο τὰς στοιχειώδεις σπουδάς, ἀλλ' οἱ εἰς τὰς ἀνωτέρας μελέτας ἀσχολούμενοι ἀπετέλουν πάντοτε ἐξαίρεσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

ΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΥΤΩΝ.

Τὰ προηγούμενα κεφάλαια ἀφιερώθησαν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν περιγραφὴν τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν γνώμην τινὰ περὶ τῶν διδασκόντων, τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτῶν, τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς τοὺς μαθητάς, τῆς τιμῆς ἧς ἀπήλαυον ; Περὶ τῶν ζητημάτων τούτων ἐλάχισται δυστυχῶς διεσώθησαν εἰδήσεις, ἐγκατεσπαρμέναι παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν, ὧν ἡ συνένωσις δύναται ν' ἀποτελέσῃ πως ἀξιόλογον εἰκόνα.

Α'.

Περὶ τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν διδασκάλων.

Ὅ τι ἐν πρώτοις ἐκπλήττει τὸν ζητοῦντα νὰ πληροφορηθῇ περὶ τοῦ βαθμοῦ, ὃν κατεῖχον ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ οἱ ποικίλοι τῆς νεότητος διδάσκαλοι, εἶναι συνήθως ἡ δυστυχία τοῦ γραμματιστοῦ, εἰς ὃν ἀνατίθεται ἡ ἔναρξις τῆς ἀγωγῆς τοῦ παιδός. Ἐν γένει φαίνεται ὅτι μετρίως ἐξετιμᾶτο ὁ πρῶτος οὗτος τῆς νεότητος παιδαγωγός. Αἰτία πολλάκις τῆς ἐκλογῆς τοῦ τοιούτου ἐπαγγέλματος εἶναι ὀδυνηραὶ ἀνάγκαι ἐπελθοῦσαι ἕνεκα οἰκογενειακῶν ἀτυχημάτων, συμφορῶν ἀπροσδοκήτων, ὡς συνέβη τῷ πατρὶ τοῦ Αἰσχίνου, τῷ Ἀτρομήτῳ, ὅστις καταστραφεὶς ἕνεκα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἐξορισθεὶς ὑπὸ τῶν Τριάκοντα ἔφυγον ἐξ Ἀθηνῶν μετὰ τῆς

[1] Πλάτ. Πρωταγ. σ. 326 C.

γυναικὸς Γλαυκοθέας καὶ κατέφυγεν εἰς Κόρινθον. Ἐπανέκαμψε δὲ εἰς τὴν πατρίδα μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ πένης. Τότε πιθανῶς μισθωθεὶς ὑπό τινος Ἀσιανοῦ σατράπου ἐπέδειξεν ἐν ἀσήμῳ τινὶ μάχῃ τὸ θάρρος, ὅπερ ὁ υἱὸς αὐτοῦ μετὰ μεγάλης ὑπερηφανίας μνημονεύει[1]. Βραδύτερον συναντῶμεν αὐτὸν κύριον σχολείου ἐν Ἀθήναις· καίτοι δὲ ἡ θέσις αὐτοῦ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν σκυθρωπὴν εἰκόνα, ἣν χαράσσει περὶ αὐτοῦ ὁ Δημοσθένης, τὰ πάντα ὅμως ἄγουσιν ἡμᾶς νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι δὲν ἦτο λαμπρά· ἕνεκα πενίας δὲ καὶ ἀθυμίας, φαίνεται, «ἐτελεύτησεν ἁπάντων μετασχὼν τῶν πόνων τῇ πόλει[2]».

Ἀλλὰ καὶ ἕτεραι μαρτυρίαι διὰ τῶν αὐτῶν σχεδὸν χρωμάτων εἰκονίζουσι τὴν κατάστασιν τοῦ γραμματιστοῦ. Διογένης ὁ Λαέρτιος περιγράφων τὸν Ἐπίκουρον παῖδα λέγει «σὺν τῇ μητρὶ περιιόντα αὐτὸν εἰς τὰ οἰκίδια, καθαρμοὺς ἀναγινώσκειν· καὶ σὺν τῷ πατρὶ γράμματα διδάσκειν λυπροῦ τινος μισθαρίου[3]». Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου εἶναι τὸ καταφύγιον πάντων, πρὸς οὓς ὁ βίος δὲν εἶναι ἐπιεικής. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο ἐγκολποῦται Διονύσιος ὁ τύραννος, ὅτε ἐκπεσὼν τῶν Συρακουσῶν ἠναγκάζετο νὰ ἐργάζηται πρὸς πορισμὸν ἄρτου[4]. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο βλέπομεν παρὰ Λουκιανῷ ἀναγκαζομένους νὰ μετέλθωσιν ἐν ᾅδου «βασιλέας καὶ σατράπας, πτωχεύσαντας παρ' αὐτοῖς καὶ ἤτοι ταριχοπωλοῦντας ὑπ' ἀπορίας ἢ τὰ πρῶτα διδάσκοντας γράμματα[5]». Γνωστὸν τὸ τοῦ κωμῳδοποιοῦ, ὅστις ὁμιλῶν περί τινος ἀγνώστου, λέγει : «Ἤτοι τέθνηκεν ἢ διδάσκει γράμματα[6]».

Παρά τισι συγγραφεῦσι δηλοῦται ὅτι καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς τῆς νεότητος διδασκάλους δὲν προσφέροντο κάλλιον. Ὁ Ἀθήναιος μετὰ χλευαστικοῦ οἴκτου ὁμιλεῖ περὶ τῶν γραμματικῶν, τῶν φιλοσόφων, τῶν γεωμετρῶν, τῶν μουσικῶν, τῶν ζωγράφων, τῶν παιδοτριβῶν καὶ τῶν ἰατρῶν, ἀναγκασθέντων νὰ ἀπέλθωσιν ἐξ Ἀλεξανδρείας,

[1] Αἰσχίνου, περὶ παραπρεσβείας, 78 καὶ 147.

[2] Αἰσχίνου, κατὰ Κτησιφῶντος, 191.

[3] Διογένης Λαέρτιος, Ι', 4.

[4] Βλ. περὶ τοῦ ἀνεκδότου τούτου, τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Grasberger, Erziehung und Unterricht, II, σ. 171, σημ. 3, συλλεγέντα χωρία.

[5] Λουκιανοῦ, Μένιππος, 17.

[6] Meineke, Fragm.. com. graec. IV. σ. 698, ἀρ. 375.

ὀπόθεν Πτολεμαῖος ὁ Ζ' μέγαν ἀριθμὸν νεανιῶν ἐξήλασε, καὶ ἐξ αὐτῶν «ἐποίησε πλήρεις τάς τε νήσους καὶ πόλεις», ἐν αἷς ἕνεκα πενίας ἤνοιξαν σχολεῖα καὶ διετέλουν διδάσκοντες [1]. Καθόλου δὲ τὸ πρὸς πορισμὸν τῶν τῆς ζωῆς ἀναγκαίων διδάσκειν συνεπάγεται, κατὰ τὰς δοξασίας τῶν Ἑλλήνων, ταπεινωσίν τινα, μόνοι δὲ οἱ πένητες ὑπ' ἀνάγκης ὑπομένουσι τὸ ἐπίπονον τοῦτο ἔργον.

Ἀλλὰ μὴ μεγαλοποιῶμεν τὰ πράγματα. Εἴδομεν παιδοτρίβας, ὡς Ἴκκον τὸν Ταραντῖνον καὶ Ἡρόδικον τὸν Σηλυβριανόν, ἔχοντας ἀγαθὴν ὑπόληψιν καὶ θαυμαζομένους μάλιστα διὰ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐδίδασκον, καὶ διὰ τὰς ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν ὠφελείας [2]. Τὸν γραμματιστὴν Διονύσιον, τὸν τοῦ Πλάτωνος διδάσκαλον, ἐτίμων οἱ συμπολῖται αὐτοῦ τοσοῦτον, ὥστε Σωκρατικός τις, αὐτὸς ἴσως ὁ Πλάτων, ἔσχε τὴν περιπαθῆ ἰδέαν νὰ μνημονεύσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐν ἀρχῇ τῶν Ἀντεραστῶν, καὶ ἐν τῷ σχολείῳ αὐτοῦ νὰ θέσῃ τὴν σκηνὴν τοῦ διαλόγου τούτου [3]. Τὸ σχολεῖον αὐτοῦ καλῶς διατηρεῖται· φαίνεται δὲ φοιτώμενον ὑπὸ μαθητῶν ἐκ τῆς ἀριστοκρατίας [4]. Συνήθως εἰκονίζουσι τὸν Ἀθηναῖον γραμματιστὴν ὡς ἔντιμον καὶ ἡσυχον ἀστόν, σταθεροῦ καὶ ἀποφασιστικοῦ φρονήματος, ὀλίγον σχολαστικόν, ἄνθρωπον διαγκωνίζοντα τὴν ἀμαθίαν καὶ ὑψηλήν πως γνώμην ἔχοντα περὶ τῶν ἑαυτοῦ γνώσεων, διορθοῦντα ἑκουσίως τὸ κείμενον τοῦ Ὁμήρου [5], ἐρίζοντα περί τινος λέξεως, περί τινος ἐπιθέτου, ὡς ὁ διδάσκαλος ἐκεῖνος ἐν Χίῳ, ὃν ὁ Σοφοκλῆς μετὰ τοσαύτης χάριτος χλευάζει, ὡς ἀποδοκιμάζοντα στίχον τινὰ τοῦ Φρυνίχου [6], ἀγαπῶντα τοὺς συγγραφεῖς αὐτοῦ, προσκτησάμενον ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτῶν τὴν καλὴν γλῶσσαν καὶ ἐκφραζόμενον ἐνίοτε μετὰ τοῦ στόμφου, ὃν ἁπαντᾷ τις σήμερον παρὰ τοῖς παιδαγωγοῖς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὅταν ἄρχωνται ὁμιλοῦντες τοῖς ξένοις γλῶσσαν, ἣν νομίζουσιν ὡς τὴν τοῦ Δημοσθένους καὶ μέμφωνται τοὺς χωρικούς, οἵτινες κακῶς ποιοῦντες διαλέγονται μετ' αὐτῶν ἐν τῷ γλωσσικῷ αὐτῶν ἰδιώματι.

[1] Ἀθήναιος, Δ', σ. 182 C.
[2] Βλ. ἀν. σ. 224.
[3] Graefenhan, Gresch. der Klass. Philologie, I, σ. 95.
[4] [Πλάτ.] Ἀντεραστ. σ. 132 A.
[5] Πλουτάρχ. Ἀλκιβιάδης, 7.
[6] Ἀθήναιος ΙΓ', σ. 603 E—604 B.

Ὁ μισθὸς τοῦ γραμματιστοῦ ἦτο ἐλάχιστος. Ἐκ τινος ἐπιγράμματος τῆς Ἀνθολογίας καταφαίνεται ὅτι ἡ συνήθης ἐτησία ἀντιμισθία κατὰ μαθητὴν ἀνήρχετο εἰς εἴκοσι δραχμάς [1]. Ἀλλὰ καὶ ὁ μισθὸς οὗτος ἠλαττοῦτο ἕνεκα τῶν ἀπουσιῶν καὶ τῶν ἑορτασίμων ἡμερῶν, ὧν ἔβριθε τὸ Ἀττικὸν ἡμερολόγιον. Ὅτε ὁ μαθητὴς δὲν μετέβαινεν εἰς τὸ σχολεῖον, ὁ διδάσκαλος δὲν ἐπληρώνετο. Ἐὰν ὁ μὴν εἶχεν ἀρχίσῃ, ὤφειλον νὰ πληρώσωσιν. Ἀλλ' ὑπῆρχον γονεῖς φιλάργυροι, οἵτινες ἐπωφελούμενοι ἐκ σειρᾶς ἑορτῶν δὲν ἔπεμπον καθ' ὅλον τὸν μῆνα τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον, ὅπως μὴ πληρώσωσι [2]. Ἐν Τέῳ οἱ μισθοὶ οἱ διδόμενοι τοῖς διδασκάλοις ἐκ τοῦ ταμείου ἦσαν μέτριοι, κυμαινόμενοι μεταξὺ πεντακοσίων καὶ ἑξακοσίων δραχμῶν [3]. Ἡ διδασκαλία τῆς μουσικῆς, ὑπὸ εἰδικοῦ γιγνομένη διδασκάλου, ἐπληρώνετο ἀδρότερον· ἐν Τέῳ ὁ κιθαριστὴς ἐλάμβανε δραχμὰς ἑπτακοσίας [4]. Ὁ μισθὸς τοῦ παιδοτρίβου ἀνήρχετο μέχρι μιᾶς μνᾶς, διδομένης ἐκ τῶν προτέρων καὶ παρεχούσης δικαίωμα εἰσόδου εἰς τὴν παλαίστραν ἐπὶ χρονικὸν διάστημα, ὅπερ δὲν δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν [5]. Ὁ μισθὸς οὗτος δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήξῃ, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ὁ παιδοτρίβης ὑπεβάλλετο εἰς δαπάνας, ἀφ' ὧν οἱ συνάδελφοι αὐτοῦ ἦσαν ἀπηλλαγμένοι· διότι αὐτὸς πιθανώτατα παρεῖχε τἀκόντια, τὰς σκαπάνας, τὴν ἄμμον, τὸ ἔλαιον [6], διετήρει ὑποδιδασκάλους καὶ αὐλητάς. Ὁ ὁπλομάχος ἐν Τέῳ ἐμισθοδοτεῖτο ἧττον τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἡ διδασκαλία αὐτοῦ διήρκει βραχύτερον, τῆς πολιτείας ἐπιτρεπούσης «διδάξαι χρόνον οὐκ ἐλάσσονα μηνῶν δύο [7]».

Δὲν πρέπει νά συγχέωμεν πρὸς τοὺς μετρίους τούτους διδασκά-

[1] Ἥτοι δρ. 19.60. Βλ. Büshsenschütz, Besitz und Erwerb im Griech. Alterthume, σ. 560.
[2] Βλ. ἀν. σ 117. Βλ. Büchsenschütz. ἔνθ. ἀν. σ. 560. Ἐπὶ Λουκιανοῦ οἱ σοφισταὶ ἐπληρώνοντο ὅλους τοὺς μῆνας. (Λουκιαν. Ἑρμότιμος, 80).
[3] Βλ. ἀν. σ. 24.
[4] Βλ. ἰδίαν σελίδα. Ὁ [Πλάτων] ἐν Ἐρυξίᾳ, σ. 402 D, δηλοῖ μόνον ὅτι ὁ κιθαριστὴς ἐπληρώνετο, χωρὶς νὰ ὁρίζῃ τὴν ἀντιμισθίαν αὐτοῦ. Βλ. περὶ τῶν αὐλητῶν καὶ τῶν ζωγράφων, ἰδ. Θεάγην, σ. 126 D—E.
[5] Ἀθήν. ΙΓ', σ. 584 C. Ἡ μνᾶ ἀντεστοίχει πρὸς δρ. 98. 20.
[6] Αἱ σκαπάναι ἀνῆκον βεβαίως τῇ παλαίστρᾳ, καὶ οὐχὶ τοῖς ἐν αὐτῇ ἀσκουμένοις νεανίαις. Βλ. Ὑπερείδην κατὰ Δημοσθένους, 22, ἔκδ. Blass.
[7] Βλ. ἀν. σ. 25, σημ. 2.

λους, τοὺς μόλις ἀποζῶντας ἐντίμως ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτῶν, τοὺς σοφιστὰς καὶ τοὺς ῥήτορας, οἵτινες μεγάλας ἐκτῶντο περιουσίας. Γνωστὸν ὅτι ὁ Σωκράτης σφόδρα ἠγανάκτει, μεμφόμενος αὐτοὺς ὅτι ἐπώλουν τὴν σοφίαν πρὸς ἐκείνους, «οἳ ἂν δωροφορεῖν αὐτοῖς ὡς βασιλεῦσιν ἐθέλωσιν [1]». Πλούσιοι Ἀθηναῖοι παρεῖχον πράγματι αὐτοῖς ἀργύριον καὶ δῶρα, κατὰ δὲ τὸν Πλάτωνα ὁ εὔπορος Καλλίας «τετέλεκε χρήματα σοφισταῖς πλείω ἢ ξύμπαντες οἱ ἄλλοι» [2]. Διὰ τοῦτο ἐπεζήτουν μεγάλας οἰκογενείας κατὰ προτίμησιν εἴτε ἐν Ἀθήναις εἴτε ἔξω. Γνωσταὶ αἱ σχέσεις τοῦ Πρωταγόρου πρὸς τὸν αὐτὸν Καλλίαν [3] καὶ αἱ τοῦ Γοργίου πρὸς τοὺς Ἀλευάδας τῆς Λαρίσσης [4]. Ἡ διαμονὴ αὐτῶν παρ' ἀνθρώποις διατεθειμένοις, ὅπως εὐχαριστήσωσιν αὐτοὺς πάσῃ θυσίᾳ, καὶ τὰ μαθήματα ταῦτα τὰ διδασκόμενα εἰς ἀριστοκρατίαν, ὀρεγομένην ἐπιστήμης παρεῖχον αὐτοῖς ἄφθονα κέρδη. Ὁ δὲ Σωκράτης λέγει «οἶδα ἄνδρα ἕνα Πρωταγόραν πλείω χρήματα κτησάμενον ἀπὸ ταύτης τῆς σοφίας ἢ Φειδίαν τε, ὃς οὕτω περιφανῶς καλὰ ἔργα εἰργάζετο, καὶ ἄλλους δέκα τῶν ἀνδριαντοποιῶν [5]». Δὲν δυνάμεθα ἄλλως νὰ πιστεύσωμεν τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας περὶ τῶν μισθῶν, οὓς ἀπῄτουν οἱ ἄπληστοι οὗτοι διδάσκαλοι. Ὁ Πρωταγόρας, ὁ πρῶτον λαβὼν μισθόν, ἀπῄτησεν ἴσως διὰ τελείαν διδασκαλίαν, περιλαμβάνουσαν πάντα, ὅσα ἦτο ἁρμόδιος νὰ διδάξῃ, τὸ ποσὸν τῶν ἑκατὸν μνῶν. Τὴν αὐτὴν ἀντιμισθίαν πιθανὸν ἀπῄτει καὶ ὁ Γοργίας. Ἄλλοι ἠρκοῦντο εἰς μετριωτέρους μισθούς. Εὔηνος ὁ Πάριος ἐδίδασκεν ἀντὶ πέντε μνῶν, ἀντὶ δὲ πεντήκοντα δραχμῶν ἠκροῶντο τῆς γραμματικῆς διδασκαλίας τοῦ Προδίκου. Ὁ αὐτὸς Πρόδικος παρέδιδε μαθήματα ἀντὶ δρ. 1, 1.50, 2 καὶ 4. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι πρὸς τὴν μεγάλην ἡμερότητα τῶν ἠθῶν καὶ τοὺς ἁβρούς τρόπους συνεδέετο παρὰ τοῖς σοφισταῖς ἐπίδειξις ἄσωτος κἄπως. Οὕτως ὁ Ἱππίας καὶ ὁ Γοργίας ἠρέσκοντο ἐπιδεικνυόμενοι πορφύραν περιβεβλημένοι [1]. Ἦσαν σπουδαῖα ὅπωσδήποτε πρόσωπα, ἅτινα καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι οὐδέποτε παρωμοίαζον πρὸς τοὺς πολὺ ὑποδεεστέρους διδασκάλους τοὺς ἐκπαιδεύοντας τὴν νεότητα μέχρι τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας.

[1] Πλάτ. Φαῖδρος, σ. 266 C. Περὶ τῶν δώρων τούτων, ἅτινα κατέστησαν ἔθος κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, βλ. Ἀθήναιον. Ι', σ. 437 D.

[2] Πλάτ. Ἀπολογία, σ. 20 A. Βλ. Ξενοφῶντ. Συμπόσ. Α, 5. Βλ. εὐφυεστάτην εἰκόνα τούτου ἐν Monceaux, Les proxénies grecques, σ. 136 καὶ ἑφ.

[3] Πλάτ. Πρωταγ. σ. 311 A.

[4] Πλάτ. Μένων, σ. 70. B.

[5] Πλάτ. Μένων, σ. 91 D.

Β'.

Μέθοδοι διδασκαλίας.

Περὶ τοῦ μέρους τούτου τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀγωγῆς οὐδὲν σύγγραμμα διαφωτίζει ἡμᾶς, διότι οὐδὲν λέγει ἐὰν ἡ διδασκαλία κατὰ τοὺς ἐπασχολοῦντας ἡμᾶς χρόνους ἐκανονίζετο ὑπὸ τῶν διδασκάλων θεωρητικῶς, ἐὰν ἐστηρίζετο ἐπὶ βάσεων, ὑπολαμβανομένων κρειττόνων, ὅπως εἰσαγάγωσιν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδὸς τὰς γνώσεις, δι' ὧν ἤθελον νὰ περικοσμήσωσιν αὐτήν. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν γνώμην τινὰ περὶ τῆς γενικῆς μεθόδου, ᾗ ἐχρῶντο διδάσκαλοί τινες, οἵτι ὁ γραμματιστὴς καὶ ὁ κιθαριστής. Ἀναχθῶμεν εἰς τὴν τῆς φιλολογικῆς καὶ μουσικῆς ἀγωγῆς εἰκόνα, ἣν ἐχαράξαμεν καὶ θὰ ἴδωμεν ἐὰν δυνάμεθα νὰ ἀρυσθῶμεν ἀκριβεῖς τινας ἐνδείξεις περὶ τῆς παιδαγωγίας τῶν διδασκάλων τῆς φιλολογίας καὶ τῆς μουσικῆς.

Ὅπως διδάξῃ τὰ γράμματα τὸν μαθητὴν ὁ διδάσκαλος, δεικνύει αὐτῷ τὸ σχῆμα καὶ λέγει τὸ ὄνομα· εἶτα ὁ μαθητὴς μελετᾷ. Πρέπει ὁ παῖς νὰ γράψῃ; ὁ γραμματιστὴς ζωγραφεῖ τότε ἐπὶ τοῦ κηροῦ χαρακτῆρας, ὧν τὸ σχέδιον ὁ μαθητὴς ὀφείλει νὰ ἀκολουθήσῃ ἀκριβῶς. Πρέπει νὰ μάθῃ ἀπὸ στήθους ποιητικόν τι τεμάχιον; ἀπαγγέλλει αὐτὸ κατὰ λέξιν, κατὰ στίχον, ὁ δὲ μαθητὴς ἐπαναλαμβάνει ὅ τι ἀκούει, μέχρις οὗ ἀποστηθίσῃ ὅλον τὸ τεμάχιον. Ἐὰν πρόκειται περὶ ἀριθμητικῆς, ὁ διδάσκαλος ᾄδει κλασματικῶς τὸν Πυθαγόρειον πίνακα, οἱ δὲ μαθηταὶ ἐπαναλαμβάνουσι μετ' αὐτὸν τὸ μονότονον τοῦτο ᾆσμα. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ παρὰ τῷ κιθαριστῇ· ἢ ἂν πρέπῃ νὰ ἐμφυσήσῃ τὸν αὐλὸν ἢ νὰ κρούσῃ τὴν λύραν ἢ νὰ μεταχειρισθῇ ἢ μὴ τὸ πλῆκτρον, ὁ διδάσκαλος ἐκτελεῖ ἦχόν τινα, ὃν ὁ μαθητὴς ἐπαναλαμβάνει. Τ' ἀνωτέρω καταδεικνύ-

[1] Βλέπε δι' ἁπάσας ταύτας τὰς λεπτομερείας, Büchsenschütz, ἔνθ. ἀν. σ. 562 καὶ ἑφ.—Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, ἔκδ. γ', I, σ. 154 καὶ ἑφ. Zeller, la Philosophie des Grecs, μετ. Boutroux, II, σ. 462, σημ. 3, σ. 463, σημ. 1, σ. 464, σημ. 1, σ. 468, σημ. 1, σ. 470, σημ. 2, σ. 477, σημ. 1.

ουσιν ἁπλουστάτην τινὰ μέθοδον, συνισταμένην εἰς μηχανικὴν διδασκαλίαν τοῦ παιδὸς βασιζομένην ἐπὶ τῆς μνήμης αὐτοῦ καὶ οὐδὲν ἢ σχεδὸν οὐδὲν ἐκ τῆς διανοίας αὐτοῦ ἀπαιτοῦσαν. Ὁ μαθητὴς μανθάνει ὅ τι ἐκ τοῦ στόματος τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ ἀκούει· ἐκμανθάνει τὰ διδασκόμενα ἐν αὐτῷ τῷ σχολείῳ, ἡ δὲ διάνοια αὐτοῦ οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον καταπονεῖται μελετῶσα κατὰ τὰ διαλείμματα τῶν μαθημάτων τὰ ἐν τῷ σχολείῳ διδαχθέντα.

Δραττόμεθα οὕτω μιᾶς τῶν ἀξιολογωτάτων μεθόδων τῆς παιδαγωγίας τῶν Ἀθηναίων· διότι οὕτω, φαίνεται, ἐδίδετο αὐτοῖς οὐ μόνον ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνωτέρα ἡ μέχρι τοῦ δεκάτου ὀγδόου ἔτους διαρκοῦσα. Ἔξω τοῦ σχολείου οὐδεμία ἐργασία, οὐδὲν μάθημα πρὸς ἐκμάθησιν· οὐδεμία λοιπὸν τῆς διανοίας κόπωσις. Εὐθὺς ὡς ἐξήρχετο τοῦ σχολείου ὁ παῖς, ἦτο ἐλεύθερος. Ἐκ τούτου ἕπεται ὅτι ὁ διδάσκαλος πᾶσαν κατέβαλλε προσπάθειαν, ὅπως ὁ παῖς ὠφεληθῇ κατὰ τὸν χρόνον τῆς παρ' αὐτῷ διαμονῆς. Αὐτὸς ὁ ἴδιος καθοδηγεῖ αὐτόν, μέμφεται, ἐπιπλήττει, ἐπαινεῖ. Ἡ διδασκαλία γίγνεται διὰ ζώσης. Μία τῶν δυσχερειῶν τοῦ αὐλοῦ κατ''Αριστοτέλην εἶναι ὅτι ἐμποδίζει τινὰ νὰ ὁμιλῇ, ἀλλὰ πλὴν τούτου «πρὸς τὴν διάνοιαν οὐδέν ἐστιν ἡ παιδεία τῆς αὐλήσεως[1]». Τῷ ὄντι ὁ κιθαριστὴς ὁ διδάσκων τὴν λύραν δύναται κρούων τὰς χορδὰς τοῦ ὀργάνου, νὰ ὁμιλῇ πρὸς τὸν ἀκούοντα αὐτὸν μαθητήν· τοὐναντίον ὁ αὐλητὴς ὀφείλει, ὅπως δώσῃ τὰς ἀναγκαίας ἐξηγήσεις εἰς τὸν παῖδα, νὰ διακόψῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι προφανὴς δυσχέρεια. Οὐδὲν δεικνύει κάλλιον τῆς παρατηρήσεως ταύτης πῶς ὑπελάμβανον οἱ Ἕλληνες τὸν διδάσκαλον, εἰς ὃν ὁ μαθητὴς ἔπρεπε νὰ εὑρίσκῃ ὁδηγὸν πάντοτε παρόντα σύμβουλον πάντοτε προσεκτικὸν καὶ ἕτοιμον νὰ ὑπηρετήσῃ αὐτῷ.

Παρεδέχθημεν ὅτι κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους ἕκαστος μαθητὴς ἤρχετο κατὰ σειρὰν νὰ διδαχθῇ τὸ μάθημα παρὰ τοῦ διδασκάλου[2]. Ἂν καὶ ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων ἦτο ἀδύνατον νὰ παρασταθῶσι πολλοὶ μαθηταὶ ἠθροισμένοι ὁμοῦ, διότι τοιαύτη εἰκὼν ἀπήτει γνῶσιν καὶ ἐφαρμογὴν τῶν νόμων τῆς σκηνογραφίας, ἀγνώστων τότε τοῖς ἀγγειογράφοις, ὁ τρόπος καθ' ὃν ὁ διδάσκαλος διδιδάσκει, οὐδέποτε ἀπευθυνόμενος εἰμὴ εἰς ἕνα μαθητήν, βεβαιοῖ τὴν

[1] Ἀριστοτέλ. Πολιτ. η', 6. 5.

[2] Βλ. ἀν. σ. 125.

ὑπόθεσιν ταύτην. Οἱ κινητοὶ σκίμποδες, οἱ ἀντὶ ἑδρῶν χρήσιμοι εἰς τοὺς παῖδας, νέον ἐπιχείρημα ὑπὲρ αὐτῆς ἀποτελοῦσιν. Ἔχομεν τέλος τὸ παράδειγμα τοῦ παιδοτρίβου ἐπιμελουμένου ἰδίᾳ ἑκάστου τῶν ἐν τῇ παλαίστρᾳ ἠθροισμένων νεανιῶν, μεταβαίνοντος ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸν ἕτερον ἢ ἀπὸ ἑνὸς ὁμίλου εἰς ἄλλον, ὅπως δώσῃ τὰς συμβουλὰς αὐτοῦ[1]. Ἀδιστάκτως πιστεύω ὅτι τὰ αὐτὰ συνέβαινον καὶ ἐν τοῖς σχολείοις. Ὁ διδάσκαλος ἐλάμβανεν ἀλληλοδιαδόχως ἕκαστον παῖδα καὶ ἔδιδεν αὐτῷ σύντομόν τι μάθημα, ἐν ᾧ οἱ λοιποὶ εἰργάζοντο. Ἀλλ' ἐνίοτε τὸ μάθημα καθίστατο περιληπτικόν, ὅτε προὔκειτο ν' ἀπαγγείλωσι τὸν Πυθαγόρειον πίνακα ἢ ποιητικόν τι ἀπόσπασμα. Οὐδὲν κωλύει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι πλεῖστοι μαθηταὶ ἠθροίζοντο περὶ τὸν διδάσκαλον ἀκροώμενοι ὁμοῦ τῶν ὑπ' αὐτοῦ λεγομένων.

Ζήτημά τι πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ διδασκαλίᾳ· ἡ κατάχρησις τοῦ ἀπὸ στήθους μανθάνειν. Ἴσως οἱ μαθηταὶ δὲν κατενόουν πάντοτε ὅτι ἐμάνθανον. Τίς ὁ παῖς ὁ κατανοῶν ἀπ'ἀρχῆς μέχρι τέλους μῦθόν τινα τοῦ La Fontaine ; Ἀπατώμεθα νομίζοντες ὅτι πρὸς διδασκαλίαν ἀπαιτεῖται ἀναλυτικὴ μέθοδος καὶ ὅτι δὲν πρέπει νὰ διδάσκωνται οἱ παῖδες εἰ μὴ ὅτι δύνανται νὰ ἐννοήσωσιν· ἀνάγκη νὰ ἀποταμιεύωσι γνώσεις καὶ ἰδέας, ἐξ ὧν βραδύτερον θὰ ὠφεληθῶσι. Τοιαύτη ἡ ἐν χρήσει παρ' Ἀθηναίοις μέθοδος[2]. Τὰ ποιήματα, ἅτινα ἀπεστήθιζον οἱ νέοι, ἐνεθυμοῦντο ἐν τῇ ὡρίμῳ ἡλικίᾳ· ἀπέλαυον αὐτῶν κάλλιον ἢ τότε· κατενόουν τὴν ἔννοιαν αὐτῶν, ἦτο δὲ πολύτιμον ὄφελος τὸ νὰ ἔχωσι πρόχειρον τὴν πάντοτε παροῦσαν βιβλιοθήκην ταύτην, μάλιστα ἐν χρόνοις, καθ' οὓς τὰ βιβλία ἦσαν σπάνια, καὶ αἱ φιλολογικαὶ τῶν πολλῶν γνώσεις περιωρίζοντο εἰς τὰς σχολικάς. Τοὺς στίχους, οὓς ἐδιδάχθησαν κατὰ τὰ νεανικὰ αὐτῶν ἔτη, ἀπεμνημόνευον ἐν ταῖς ἑαυτῶν ἑορταῖς. Εἶπον ἤδη τινὰ περὶ τῶν συμποσίων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ᾀδομένων ᾀσμάτων[3]. Βεβαίως ἅπασαι αὗται αἱ συναθροίσεις δὲν ἦσαν ἀμέμπτου ἀττικισμοῦ. Οἱ Ἀθηναῖοι οὐ μόνον ἐγνώρισαν τὴν ζωηρὰν καὶ θορυβώδη ἡδονήν, ἀλλὰ καὶ τὴν κραιπάλην, τὰ ὄργια· οἱ ἀγγειο-

[1] Βλ. ἀν. σ. 243.

[2] Περὶ τῆς χρήσεως τῆς αὐτῆς μεθόδου ἐν Ῥώμῃ, βλ. Jullien, les professeurs de littérature dans l'ancienne Rome, σ. 253.

[3] Βλ. ἀν. σ. 214.

γράφοι αὐτῶν, οἱ τὰ πάντα εἰκονίσαντες, εἰκονίζουσιν ἀναμὶξ μετὰ ἑταιρῶν ἀκολάστους συμπότας, ὧν ἐκ τοῦ στόματος πᾶν ἄλλο ἐξέρχεται ἢ ἐρωτικοὶ λόγοι [1]. Ἀλλ' ὡσαύτως ἐγνώριζον ἐν ταῖς συναθροίσεσι ταύταις νὰ τηρῶσιν ἐγκράτειάν τινα· διότι ἦδον σοβαρὰ ᾄσματα. Κατὰ τὸν πολυγράφον Ἕρμιππον τὸν Σμυρναῖον μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου «ᾖδοντο καὶ Χαρώνδου νόμοι [2]». Ἴσως ἦσαν σχολικαὶ ἀναμνήσεις. Γνωρίζομεν ὅτι οἱ Κρῆτες «τοὺς παῖδας τοὺς ἐλευθέρους μανθάνειν τοὺς νόμους ἐκέλευον μετά τινος μελῳδίας, ἵνα ἐκ τῆς μουσικῆς ψυχαγωγῶνται, καὶ εὐκολώτερον αὐτοὺς τῇ μνήμῃ διαλαμβάνωσι· καὶ ἵνα μή τι τῶν κεκαλυμμένων πράξαντες, ἀγνοίᾳ πεποιημένα, ἀπολογίαν ἔχωσι [3]». Κύλιξ ἐκ Τανάγρας ἀνερχομένη εἰς τοὺς πρώτους τῆς εὐθυγράμμου ζωγραφικῆς χρόνους, παρέχει περίεργον παράδειγμα τῆς πρὸς τὰς σχολικὰς ταύτας ἀναμνήσεις ἐπιμονῆς. Διακρίνεται ἀνὴρ πωγωνοφόρος, ἐστεμμένος κισσῷ καὶ ἐρειδόμενος ἐπὶ κλίνης. Ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀγγείου ἀναρτᾶται ἓν τῶν ἀρτοφόρων κανίστρων διὰ θυσάνων πεποικιλμένον ἐκ τῶν συνήθως ἐν ταῖς συμποσιακαῖς σκηναῖς ἀπαντώντων. Ὁ ἀνὴρ ᾄδει πρὸς κρόταλλα, ἃ κρούει διὰ τῆς ἀριστερᾶς, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς θωπεύει λωγών. Ἐκ τῶν ἡμοιανοίκτων χειλέων αὐτοῦ ἐξέρχονται αἱ λέξεις: «ὦ παίδων κάλλιστε!» Ὁ κ. Koehler πρῶτος ἡρμήνευσε τὴν σημασίαν αὐτῶν. Αἱ λέξεις αὗται ἀποτελοῦσι τὴν ἀρχὴν τοῦ διστίχου τούτου τοῦ Θεόγνιδος.

«Ὦ παίδων κάλλιστε καὶ ἱμεροέστατε πάντων,
στῆθ' αὐτοῦ καί μου παῦρ' ἐπάκουσον ἔπη [4]».

Ὁ ἀμαθὴς ζωγράφος ἔδωκεν εἰς τὴν σκηνὴν χαρακτῆρα ἐρωτικόν [5],

[1] H. Blümner, Leben und Sitten der Griechen, II, σ. 59. Dnruy, Histoire des Grecs, νέα ἔκδ. II, σ. 529. Βλ. ὁμοίαν σκηνὴν ἐν Noel des Vergers, l'Étrurie et les Étrusques, εἰκ. 11. Ὁ θέλων νὰ λάβῃ ἰδέαν τινὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπικρατούσης ἐν τοῖς συμποσίοις δύναται νὰ ἴδῃ τὴν καλὴν τοῦ Ε' αἰῶνος κύλικα τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ κ. Michaelis, Arch. Zeitung, XXXIII, εἰκ. 39. Ὀλίγαι τοῦ εἴδους τούτου ζωγραφίαι εἰκονίζουσιν ὁμοίαν πραγματικότητα.

[2] Ἀθήναιος, ΙΔ', σ. 619 Β.

[3] Αἰλιαν. Ποικ. Ἱστορ. Β', 39.

[4] Θεόγνις, 1365—1366 ἐν Bergk, Poetae lyrici graeci, ἔκδ. δ', II, Βλ. Koehler, Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, IX, σ. 1 καὶ ἐφ. εἰκ. 1.

[5] Ὡς δείκνυσιν καθαρῶς ἡ παρουσία τοῦ λαγωοῦ, συμβόλου ἐρωτικοῦ.

ἐκλαβών τοὺς τυχαίως λεχθέντας τούτους λόγους ὡς ἀρχὴν ἐρωτικῆς ἐκμυστηρεύσεως. Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἀπεδειλίων πρὸ τῆς σοβαρότητος τῶν ἀξιωμάτων τούτων, τῶν ἀναμιμνησκόντων αὐτοὺς τὴν νεότητα, καὶ ἑκουσίως ἐμίγνυον αὐτὰ ἐν τοῖς δείπνοις πρὸς τὴν ἐλαφρὰν ποίησιν, τὴν συνήθως κοσμοῦσαν αὐτά.

Ἐνδιαφέρον ἔσται νὰ γνωρίσωμεν πῶς διεμοιράζετο ἡ ἡμέρα τοῦ παιδός, ὅτε μετέβαινε παρὰ τοῖς διαφόροις αὐτοῦ διδασκάλοις. Ἰδοὺ ποίαν κατὰ τὸν Ψευδο-Λουκιανὸν χρῆσιν ἔκαμνε τοῦ χρόνου· τὴν πρωΐαν «πᾶσι τοῖς φιλοσόφοις ψυχῆς μαθήμασι λιπαρῶς ἐναθλήσας, ἐπειδὰν ἡ διάνοια τῶν ἐγκυκλίων κορεσθῇ, τὸ σῶμα ταῖς ἐλευθερίοις ἀσκήσεσιν ἐκπονεῖ. Θεσσαλοὶ γὰρ ἵπποι μέλουσιν αὐτῷ· καὶ βραχὺ τὴν νεότητα πωλοδαμνήσας ἐν εἰρήνῃ μελετᾷ τὰ πολεμικὰ ἄκοντας ἀφιεὶς καὶ βέλη δι' εὐστόχου δεξιᾶς ἀποπάλλων· εἶθ' αἱ λιπαραὶ παλαῖστραι, καὶ πρὸ ἡλίου μεσημβρινὸν θάλπος ἐγκονίεται τὸ σῶμα πυκνούμενον, οἵ τε τῶν ἐναγωνίων πόνων ἀποσταλάζοντες ἱδρῶτες, μεθ' οὓς λουτρὰ σύντομα καὶ τράπεζα τῇ μετὰ μικρὸν ἐπινήφουσα πράξει»· μετὰ μεσημβρίαν πάλιν ἠσχολεῖτο περὶ τὴν φιλολογίαν, μάλιστα δὲ περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ποιητῶν [1]. Τὸ πρόγραμμα τοῦτο εἶναι δυστυχῶς μεταγενέστερον τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς χρόνων· καίτοι δὲ περιέχει ἐνδείξεις ἀναγομένας εἰς αὐτούς, δὲν παρέχει ἡμῖν μεγάλην βοήθειαν. Ἐπίγραμμά τι τῆς Ἀνθολογίας ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ καθημερινὴ ἐργασία ἦτο ἑξάωρος [2]. Ὁ κ. Grasberger ἐξ ἄλλου πιστεύει, ὅτι κατὰ γενικὸν κανόνα ὁ παῖς μετέβαινε τὴν πρωΐαν παρὰ τῷ γραμματιστῇ καὶ τῷ κιθαριστῇ ἐντὸς δὲ τῆς ἡμέρας, παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ [3]. Βεβαίως τὰ σχολεῖα ἐν γένει ἤνοιγον ἅμα τῇ ἀνατολῇ τοῦ ἡλίου, ὡς μανθάνομεν παρὰ τοῦ Αἰσχίνου, ἀναφέροντος τὸ πρᾶγμα εἰς τοὺς νόμους τοῦ Σόλωνος [4]. Καὶ ὁ Πλάτων, ἀναγράφων βεβαίως τὰ πράγματα, λέγει ἐν τῇ Πολιτείᾳ «ἡμέρας δὲ ὄρθρου τε ἐπανιόντων παῖδας μὲν πρὸς

[1] [Λουκιανοῦ] Ἔρωτες, 44—45. Ἰδ. Περὶ τοῦ Παρασίτου, 61, ἐν ᾧ οἱ παῖδες μετέβαινον εἰς τὸ σχολεῖον πρὸ τοῦ γεύματος τῆς μεσημβρίας καὶ μετὰ τοῦτο.

[2] Ἀνθολ. παλατ. Ζ', 43.

[3] Grasberger, Erziehung und Unterricht, II, σ. 248.

[4] Αἰσχίνου, κατὰ Τιμάρχου, 10.

διδασκάλους που τέρπεσθαι χρεών [1]». Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἅμα ἐγειρόμενος ὁ Ἀθηναῖος μαθητὴς μετέβαινεν εἰς τὸ σχολεῖον. Ἀκριβῆ δὲ γνῶσιν τοῦ πῶς διεμοίραζε τὸν χρόνον αὐτοῦ δὲν ἔχομεν. Πιθανῶς οἱ κανονισμοὶ τῶν σχολικῶν ἐργασιῶν δὲν εἶχον παρ' Ἀθηναίοις τὴν λεπτολόγον αὐστηρότητα, ἣν ἔχουσι τὰ εὑρέα ἡμῶν προγράμματα ἕνεκα τῶν σημερινῶν βιωτικῶν συνηθειῶν. Τὸ σχολεῖον ἄλλως δὲν ἦτο φυλακή· εἰσήρχοντο καὶ ἐξήρχοντο κατὰ βούλησιν. Ἐπὶ Σωκράτους παρὰ τοὺς νόμους τοῦ Σόλωνος, ἦτο τόπος ἀνοικτὸς τοῖς πᾶσιν, εἰς ὃν ἐφοίτων ἄνθρωποι πάσης ἡλικίας [2]. Οἱ παῖδες ἀντιπαρήρχοντο μεταξὺ τῶν διαλεγομένων, οἵτινες οὔτε τὴν ἐργασίαν αὐτῆς οὔτε τὴν διδασκαλίαν τοῦ διδασκάλου ἐτάρασσον. Μετὰ τὸ μάθημα ἀνεχώρουν ἢ ἐξηκολούθουν μελετῶντες μετὰ τῶν συμμαθητῶν, μὴ ἀναγκαζόμενοι νὰ ἀφιερῶσιν ὡρισμένον χρόνον εἰς τὴν γυμναστικήν, εἰς τὴν μουσικήν, εἰς τὴν φιλολογίαν. Ἡ διαμονὴ ἐγίγνετο ἀφ' ἑαυτῆς καὶ κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἀνάγκην. Ἐν πᾶσι τούτοις ἐπεκράτει ἐπαγωγὸς ἐλευθερία.

Κυρίως διακοπαὶ δὲν ὑπῆρχον, δηλ. ὡρισμένος χρόνος καθ' ὃν τὰ μαθήματα διεκόπτοντο. Ἡ διάνοια, μὴ καταβαλλομένη ὑπὸ τῆς μελέτης, δὲν ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην τῆς ἀναπαύσεως μετὰ συνεχῆ καὶ ὑπερβολικὴν ἐργασίαν. Αἱ ἑορτάσιμοι ἡμέραι τοῦ ἔτους δὲν ἤρκουν νὰ παράσχωσιν αὐτοῖς τὴν ἀνάπαυσιν, ἣν ἀναγκαιοτάτην κρίνει ὁ Ἀριστοτέλης [3].

Ἤδη ἀπομένει ἡμῖν νὰ ἐξετάσωμεν τὰς σχέσεις τῶν διδασκάλων πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτῶν. Ἡ εἰκών, ἣν διαγράφουσι συγγραφεῖς τινες, εἶναι ἱκανῶς σκοτεινή. Γνωστὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀξιόχου διαγραφομένη εἰκών· «ὁπόταν εἰς τὴν ἑπταετίαν ἀφίκηται πολλοὺς πόνους διαντλῆσαν, ἐπέστησαν παιδαγωγοὶ καὶ γραμματισταὶ καὶ παιδοτρίβαι τυραννοῦντες· αὐξομένου δὲ κριτικοί, γεωμέτραι, τακτικοί, πολὺ πλῆθος δεσποτῶν· ἐπειδὰν δὲ εἰς τοὺς ἐφήβους ἐγγραφῇ, κοσμητὴς καὶ φόβος χειρῶν, ἔπειτα Λύκειον καὶ Ἀκαδήμεια καὶ γυμνασιαρχία καὶ ῥάβδοι καὶ κακῶν ἀμετρίαι [4]». Τὸ παρὰ Στοβαίῳ ἀπόσπασμα τοῦ Τέλητος δὲν εἶναι ἧττον δυσοίωνον· διότι ἐν αὐτῷ περὶ σκληρότητος μόνον καὶ ἀπαύστου ἐπαγρυπνήσεως γίγνεται λόγος [5]. Οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, ὡς ὁ ῥήτωρ Λιβάνιος, ποιοῦνται λόγον περὶ τοῦ φόβου, ὃν ἐμπνέουσι τοῖς νέοις τὰ σχολεῖα καὶ αἱ παλαῖστραι [6]. Ὁ Λουκιανὸς περιγράφει τοὺς παῖδας κλαίοντας, ὅταν ἐξέρχωνται τῶν σχολείων [7]. Πρέπει νὰ δώσωμεν πίστιν εἰς πάσας ταύτας τὰς μαρτυρίας; Τινὲς τούτων φέρουσι τὸ καταφανὲς τῆς ὑπερβολῆς σημεῖον· π. χ. δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ἀνεπιφυλάκτως τὰς τοῦ Τέλητος καὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ Ἀξιόχου. Ἡ κατηφὴς αὐτῶν ἀνακεφαλαίωσις περὶ τῶν σχολικῶν συμφορῶν δὲν ἀποδεικνύει κατὰ τῆς ἀγωγῆς πλείονα τοῦ διασήμου ἀποσπάσματος τοῦ σοφιστοῦ Ἀντιφῶντος κατὰ τοῦ γάμου. Ἀλλ' ἐν ταῖς φωνασκίαις ταύταις ὑπάρχουσι καὶ ἀλήθειαι. Οὔτε οἱ Ἀθηναῖοι οὔτε οἱ ἀρχαῖοι καθόλου ἐφέροντο πρὸς τοὺς παῖδας μετὰ τῆς ὅλως νεωτέρας, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, συγχρόνου πραότητος, φυσικῆς ἀκολουθίας ἁβρᾶς παιδαγωγίας. Ὑπὸ τοῦ κιθαριστοῦ ἐτύπτετο ὁ παῖς «ὡς τὰς Μούσας ἀφανίζων [8]». Πολλάκις ὡσαύτως ᾐσθάνοντο τὴν τραχεῖαν χεῖρα τοῦ γραμματιστοῦ ἢ τὴν ῥάβδον τοῦ παιδοτρίβου καταφερομένην ἐπὶ τῆς γυμνῆς αὐτῶν ῥάχεως. Ἡ ἀγωγή, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι σπουδαῖον ζήτημα· «μετὰ λύπης.... ἡ μάθησις [9]». Οἱ Ἀθηναῖοι ἐφήρμοζον τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ὅπερ ἦτο πολὺ προτιμότερον ἢ τὸ τοῦ Πλάτωνος, μανθάνειν «μετὰ παιδιᾶς [10]»· μὴ φιλοσοφοῦντες περὶ τούτου ᾐσθάνοντο ἐμφύτως ὅτι ἡ σπουδὴ εἶναι σωτήριος καὶ ἀνυψοῖ τὸν παῖδα εἰς τοὺς ἑαυτοῦ ὀφθαλμούς, τὸ δὲ σπουδαιότατον εἶναι τὸ αἴσθημα τῶν κόπων, οὓς κατέβαλλε πρὸς ἐκμάθησιν ὅσων ἔμαθε.

[1] Πλάτων. Νόμοι, ζ', σ. 808 C—D.

[2] Εἶπον ἀνωτέρω σ. 273 καὶ ἑφ. περὶ τῶν ἐν ταῖς παλαίστραις συναθροίσεων. Βλ. περὶ τῶν σχολείων [Πλάτων.] Ἀντερασταὶ σ. 132 A.

[3] Ἀριστοτ. Ἠθικὰ Νικομάχ. Δ'. 14, 11. Βλ. ἰδ. Πολτ. η', 4, 2. Περὶ τῶν ζητημάτων τούτων βλ. Grasberger, ἔνθ. ἀν. II, σ. 139 καὶ ἑφ. σ. 250 καὶ ἑφ.

[4] [Πλάτων.] Ἀξίοχος, σ. 366 D, 366 H.

[5] Στοβαίου, Ἀνθολόγιον, 98. 72.

[6] Βλ. τὰ ὑπὸ τοῦ Grasberger, ἐνθ. ἀν. II, σ. 98 καὶ ἑφ. ἐν σημειώσει παρατιθέμενα χωρία. Ὅλον ἄλλως τὸ κεφάλαιον (σ. 72—117) ἀφιεροῦται εἰς τὴν μελέτην τῶν σχέσεων διδασκάλων καὶ μαθητῶν.

[7] Λουκιανοῦ περὶ τοῦ Παρασίτου, 13.

[8] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 72.

[9] Ἀριστ. Πολιτ. η', 4, 4. Τοῦ αὐτοῦ. Ἠθικὰ Νικομάχ. Ι', 1, 1.

[10] Βλ. ἀν. σ. 102 βλ. Πλάτων. Νόμ. ζ', σ. 820 D.

Ἐκ τούτων ἀγόμεθα νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ αὐστηρότης αὕτη δὲν ἐφόβιζε τὸν μαθητήν. Ἐσέβετο πολὺ τοὺς διδασκάλους ; Δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν τοῦτο. Τὸ σέβας δὲν εἶναι ἑλληνικὸν προτέρημα. Οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶται δὲν ἐσέβοντο σχεδὸν τοὺς στρατηγοὺς αὐτῶν [1]. Ἔτι καὶ νῦν ἓν τῶν προεχόντων γνωρισμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος εἶναι τὸ πάθος τῆς ἰσότητος· πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀρκεῖ νὰ περιέλθῃ τις τὰ ἐν Ἄθῳ μοναστήρια καὶ ἴδῃ τὴν οἰκειότητα, μεθ' ἧς οἱ νεαρώτεροι τῶν νεοφοίτων συμπεριφέρονται πρὸς τοὺς σεβασμιωτάτους τῶν μοναχῶν. Ἀλλ' ὑποθέτομεν ὅτι μεταξὺ τῶν διδασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν ἐνυπῆρχεν ἀμοιβαία τις εὔνοια καὶ ὅτι οἱ νεανίαι ἠγάπων ἐν γένει τοὺς σοφιστὰς τούτους παιδαγωγούς, τοὺς οὕτω σωφρόνως συνάπτοντας δύο κατὰ τὸ φαινόμενον ἀνόμοια πράγματα, τὴν πειθαρχίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν. Μήπως ἡ παλαίστρα δὲν ἐγίγνετο πρόξενος πλείστων τέρψεων ; Μήπως παρὰ τῷ γραμματιστῇ δὲν ὑπῆρχον στιγμαὶ παιδιᾶς καὶ συνδιαλέξεως ; Ἀπόδειξις τούτου οἱ δύο μαθηταί, οἱ ἀπὸ κοινοῦ ἀσχολούμενοι περὶ τὴν λύσιν ἀστρονομικοῦ τινος προβλήματος. Ἰδίᾳ δὲ ἡ παλαίστρα, ἐν ᾗ ἡ ἀνάπαυσις καὶ αἱ ἀσκήσεις εἰς οὐδένα ὑπεβάλλοντο κανόνα, ἐν ᾗ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἠκολούθουν τὰς ἰδιοτροπίας αὐτῶν, ἐν ᾗ ἀπὸ τοῦ ἀκοντίου ἐδισκεύοντο, ἐν ᾗ οἱ ἀπὸ τοῦ λουτροῦ μετέβαινον εἰς τὸν διάλογον, οὐδαμῶς ἐνοχλούμενοι ὑπὸ τῆς παρουσίας ὀχληροῦ τινος διδασκάλου, ἦτο χῶρος τέρψεως μᾶλλον ἢ σπουδῆς. Μήπως ἐν αὐταῖς δὲν ἐτελοῦντο αἱ ἑορταὶ τοῦ Ἑρμοῦ, ὧν ἡ πομπὴ ἤδυνε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ καθίστα τοῖς μαθηταῖς προσφιλῆ τὸν οἶκον τοῦ παιδοτρίβου ; Οὕτως, εἰ καὶ πολλὰ ἀπήντων κωλύμματα, τὰ ἔτη τοῦ μαθητοῦ ἔρρεον εὐφροσύνως, ἀφίνοντα μετὰ τῶν ὀλίγων ἐπιμόχθων ἐν τυπώσεων, πολλὰς προσφιλεῖς ἀναμνήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

ΑΓΩΓΗ ΕΞΩ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ.

Τὸν νεαρὸν Ἀθηναῖον δὲν διέπλαττον μόνον τὰ μαθήματα τοῦ διδασκάλου. Ὁ τρόπος καθ' ὃν ἔζη, αἱ ἰδέαι, τὰ ἔθιμα, ὑφ' ὧν

[1] Hauvette—Besnault, les stratèges Athéniens, σ. 104.

περιεβάλλετο, ἐξήσκουν ἐπὶ τῆς διανοίας αὐτοῦ ἐπίδρασιν τοσούτῳ μᾶλλον ἀσφαλεστέραν ὅσῳ αὕτη ἔμενε λανθάνουσα καὶ οὐδεὶς ἐζήτει νὰ κωλύσῃ τ' ἀποτελέσματα αὐτῶν. Ὁ παῖς ἰδίᾳ εἶναι εὐαίσθητος, διότι τὸ πᾶν ἐκπλήσσει αὐτόν, ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶναι ἔτι ἀπησχολημένος ὑπὸ τῶν πολλῶν βιωτικῶν φροντίδων, παραδίδεται ἀνεμποδίστως εἰς τὰς ἐντυπώσεις αὐτοῦ. Ὁ Ἀθηναῖος μαθητὴς δὲν ἐξῃρεῖτο τοῦ κανόνος τούτου· πλὴν τῶν γνώσεων, ἃς ἀπέφερεν ἐν τῷ σχολείῳ, ὑπῆρχον καὶ ἕτεραι, αἵτινες, καίτοι δὲν ἐδιδάσκοντο, συνετέλουν ὅμως εἰς τὴν ἀγωγὴν αὐτοῦ. Ἀτελὲς δὲ ἤθελεν εἶναι τὸ ἔργον ἡμῶν, ἂν μὴ ἐξητάζομεν καὶ περὶ τούτων.

Α'.

Θρησκευτικὴ ἀγωγή.

Θρησκευτικὴ ἀγωγή, ὡς ἐννοοῦμεν ἡμεῖς αὐτὴν σήμερον, δὲν ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις. Ὅλως νεωτέρα εἶναι ἡ ἰδέα τῆς θρησκείας, ἀποτελούσης ἰδίαν ἐπιστήμην. Ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία δὲν εἶχε τοιοῦτον χαρακτῆρα· ἦτο στενῶς μεμιγμένη μετὰ τοῦ βίου καὶ παρίστατο ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ὑπὸ τὰς ποικιλωτάτας ὄψεις· ἐμάνθανον ταύτην ἐν τοῖς συγγράμμασιν, ἐν ταῖς δεισιδαιμονίαις τῆς τε γῆς καὶ τῆς θαλάσσης, ἐν τῇ κατ' οἶκον λατρείᾳ, ἐν τοῖς θεάμασι τῶν τοῦ ἄστεως ἑορτῶν. Συνήντα τις αὐτὴν ἀνὰ πᾶν βῆμα· ἐν ταῖς ἀσθενείαις εἰς αὐτὴν κατέφευγον, δὲν ἔλειπε δὲ ἀπὸ τῶν γεννήσεων, τῶν γάμων καὶ τῶν κηδειῶν. Ὁ ὁδοιπόρος, πρὶν ἀναχωρήσῃ, ὁ ἔμπορος, πρὶν ἐπιχειρήσῃ ἐργασίαν τινά, ἱκέτευε τοὺς θεούς· αἱ συνθῆκαι, αἱ μεταξὺ τῶν Κρατῶν σπονδαὶ ἐξετελοῦντο δι' αὐτῶν καὶ ὡσεὶ παρίσταντο οὗτοι, τὰ δὲ ψηφίσματα τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἐτελοῦντο ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν αὐτῶν [1]. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους ὁ παῖς συνείθιζε νὰ γνωρίζῃ τοὺς θεοὺς πρωίμως. Εἴδομεν ὅτι ἀπὸ τῆς ἀπαλωτάτης ἡλικίας ἐλάμβανε τὰς πρώτας γνώσεις ἐκ τῶν διηγήσεων τῆς τροφοῦ καὶ τῆς μητρός· βραδύτερον δὲ αἱ ἀόριστοι αὗται γνώσεις συνε-

[1] Δὲν διατρίβω περὶ τὰ ἔθιμα ταῦτα ὡς γνωστὰ ὄντα. Βλ, Fustel de Coulanges, la Cité antique, σ 257 καὶ ἐφ. Dumont. Essai sur l' éphebie attique. I, σ. 250 καὶ ἐφ. P. Girard, Antiquités politiques et religieuses d' Athénes, ἐν τῇ Revue internationale de l'enseignement, VI, σ 688 καὶ ἐφ.

πληρῶντο διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ποιητῶν. Ἀλλὰ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἡ μετοχὴ ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς τελεταῖς διευκρίνιζεν αὐτοὺς καὶ ἀπετύπου ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ παιδός.

Ἐν πάσαις ταῖς ἑλληνικαῖς πόλεσιν οἱ παῖδες μετεῖχον τελετῶν τινων τῆς δημοσίας λατρείας. Ἐφαίνετο ὅτι ἡ χάρις αὐτῶν ἐπηύξανε τὴν λαμπρότητα. Οὕτως ἐν Στρατονικείᾳ τῆς Καρίας, κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Πανημερίου Διός, παῖδες ἐξ εὐγενῶν καταγόμενοι ᾖδον τὸν πρὸς τιμὴν τοῦ Θεοῦ ὕμνον, ὡς τοῦτο δηλοῦται ἐκ τοῦ διασωθέντος ψηφίσματος [1], καθ' ὃ τριάκοντα παῖδες ἐξελέγοντο ἐκ τῶν ἀρίστων γενῶν· ὅπως δὲ διδαχθῶσι τὸν ἱερὸν ὕμνον μετέβαινον καθ' ἑκάστην ὁδηγούμενοι ὑπὸ τῶν παιδονόμων καὶ τῶν δημοσίων φυλάκων εἰς τὴν αἴθουσαν, ἔνθα συνήδρευεν ἡ Βουλή· ἐκεῖ δὲ ἐσθῆτα λευκὴν περιβεβλημένοι καὶ ἐλαίᾳ ἐστεμμένοι καὶ κλάδον ἐλαίας ἀνὰ χεῖρας κρατοῦντες ᾐσκοῦντο πρὸ τοῦ καθαριστοῦ καὶ τοῦ κήρυκος. Οἱ νεανίσκοι οὗτοι ψάλται παρέμενον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ θεοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν ἦσαν ἔφηβοι. Ἐάν τις τούτων εἰσήρχετο εἰς τὸ ἐφηβικὸν γυμνάσιον ἢ ἀπέθνησκεν, οἱ τῆς νεότητος φύλακες καὶ ὁ παιδονόμος ἐγνώριζον αὐτὸ διὰ κηρύγματος εἰς τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ, ἕτεροι δὲ προσήρχοντο, ἵνα καταλάβωσι τὴν θέσιν αὐτοῦ, ὅπως ὁ θεὸς ἀπολαύῃ πάντοτε τῶν αὐτῶν τιμῶν. Τὸ ψήφισμα ἄλλως προβλέπει τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν ἐμπόδιόν τι ἤθελε κωλύσῃ παῖδά τινα νὰ συνενωθῇ μετὰ τῶν ἑταίρων, θὰ ἐτύγχανε δὲ συγγνώμης, ἐὰν ἦτο ἀσθενὴς ἢ τεθλιμμένος «ἐπὶ οἰκείῳ πένθει» (sic). Μόνη ἡ Ἑλληνικὴ ἐπιγραφικὴ ἀναπτύσσει οὕτω φιλαρέσκως τὰς τοιαύτας λεπτομερείας καὶ καταδεικνύει ἡμῖν τὰ ἐνδότατα αἰσθήματα ὅλου λαοῦ. Οἱ ἄρχοντες τοὐναντίον ἀπειλοῦνται διὰ μεγάλων τιμωριῶν, ἐὰν ἀμέλειά τις προέλθῃ ἐξ αὐτῶν· οὗτοι καὶ ὁ παιδονόμος δύνανται νὰ ἐναχθῶσιν εἰς δίκην ἐπὶ ἀσεβεῖ πράξει, οἱ δὲ φύλακες τῆς νεότητος νὰ φυλακισθῶσιν. Οἱ αὐτοὶ κανόνες ἴσχυον καὶ περὶ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἑκάτης, ἐν ᾗ παῖδες ᾖδον τὸν ὕμνον τῆς τελετῆς.

Ὁμοίαν τελετὴν γνωρίζομεν ἔκ τινος ἐπιγραφῆς τῆς Τέω. Πρόκειται περὶ τελέσεως δημοσίας λατρείας πρὸς τιμὴν Ἀπολλωνίδος, τῆς συζύγου Ἀττάλου Α' βασιλέως τῆς Περγάμου. Μεταξὺ τῶν προταθέντων πρὸς τιμὴν αὐτῆς τελετῶν ἀπαντᾷ ὕμνος, ὃν ἔμελλον

[1] C. I. G. 2715.

νὰ ᾄσωσιν οἱ ἐλεύθεροι παῖδες περὶ τὸν βωμὸν αὐτῆς [1] Ἀγνοοῦμεν ἐὰν ἐν Λαμψάκῳ, ἔνθα ὁ Ἀσκληπιὸς ἰδιαιτέρως ἐτιμᾶτο, οἱ νεανίαι μετεῖχον τῆς ἑορτῆς, ἀλλ' ὅμως γνωρίζομεν ὅτι χάριν αὐτῶν ἐλάμβανον ἀδείας, αἵτινες ἐπέτρεπον αὐτοῖς νὰ μετέχωσι τῶν ἐν ἄστει ἑορτῶν [2].

Παρ' Ἀθηναίοις, οἱ παῖδες μετεῖχον πλείστων θρησκευτικῶν τελετῶν. Εἴδομεν πῶς ἐώρταζον τοὺς Χόας· οἱ μὲν νεώτεροι παρίσταντο ἐν αὐτοῖς θεώμενοι ἄνωθεν τῶν ἀμαξῶν καὶ ἐπὶ τῆς ἀγκάλης τῶν μητέρων, οἱ δὲ ἕφερον ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ Εὐρυσάκους ἄνθη καὶ στεφάνους [3]. Εἴδομεν ὡσαύτως ὅτι ἐν πολλαῖς ἑορταῖς ἐτελοῦντο χοροὶ παίδων [4]. Κατὰ δὲ τὰ ἐν ἄστει Διονύσια, πλὴν τῶν κυκλίων χορῶν, οὓς ᾖδον ἐν τῷ θεάτρῳ, οἱ παῖδες ᾖδον ὕμνον τινὰ πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου. Τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, ἀρχαῖον ξόανον ἐξ Ἐλευθερῶν μετακομισθέν, ἐφέρετο ἀπὸ τοῦ ΝΑ τῆς Ἀκροπόλεως κειμένου ναοῦ, ἔνθα ἐφυλάσσετο συνήθως, μέχρι βωμοῦ τινος ἐγγὺς τῆς Ἀκαδημείας. Ἐκεῖ δὲ πρὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἱερεῖς, ἄρχοντες, πολῖται προσέφερον θυσίαν, μεθ' ἣν οἱ παῖδες ᾖδον ἱερόν τινα ὕμνον [5]. Τὴν τρίτην ἡμέραν τῶν Ἀπατουρίων, καθ' ἣν οἱ πατέρες παρουσίαζον τὰ νεογνὰ αὐτῶν εἰς τοὺς φράτορας, οἱ πρεσβύτεροι παῖδες, ἡμιλλῶντο πρὸς ἀλλήλους πρὸ τῶν φρατόρων εἰς ἀγῶνας ἀπαγγελίας ποιημάτων· ἀπήγγελλον στίχους εἰλημένους ἐκ διαφόρων ποιητῶν, ἀρχαίων καὶ νεωτέρων, καὶ ἠμείβοντο [6]. Κατὰ τὰ Ὠσχοφόρια νεανίαι ἐκλεγόμενοι ἐκ τῶν εὐγενεστάτων οἴκων εἰκόνιζον τὰ θύματα τὰ πεμπόμενα ἄλλοτε ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν Μινώταυρον· κρατοῦντες δὲ κλάδους ἀμπέλου μετέβαινον ἐν πομπῇ ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Φάληρον καὶ ἐκ Φαλήρου εἰς Ἀθήνας ἑορτάζοντες οὕτω τὴν νίκην τοῦ Θησέως καὶ τὴν εὐτυχῆ ἐκ Κρήτης ἐπάνοδον αὐτοῦ. Γυναῖκες,

[1] Le Bas et Waddington, Inscr. d'Asie Mineure, 88. Dittenberger, Sylloge Inscr. graecorum, 234,

[2] C. I. G. 3641. β. στήλ. 17—18.

[3] Βλ. ἀν σ. 115—116.

[4] Βλ. σ. 208.

[5] Foucart, Sur l'authenticité de la loi d'Évegoros (Revue de Philologie, I, σ. 175 καὶ ἑφ.

[6] Πλάτ. Τιμαῖος. σ. 21 Β. Βλ. A. Mommsen, Heortologie, σ. 310.—G. Gilbert, Handbuch der griech. Staatsalterthümer, I σ. 184 καὶ ἑφ.

μητέρες αὐτῶν ὑπολαμβανόμεναι, ἔδιδον αὐτοῖς νὰ φάγωσιν ἐντὸς κανίστρων, ἐν ᾧ οἱ παῖδες ἐβοήθουν αὐτὰς ἐν τῇ συμβολικῇ ταύτῃ πράξει, ἀναμιμνησκούσῃ τὴν χαρὰν τῶν ἀτθίδων μητέρων ἐπὶ τῇ θέᾳ τῶν υἱῶν αὐτῶν, τῶν ὡς ἐκ θαύματος σωθέντων ὑπὸ τοῦ Θησέως ἐκ τῶν ὀδόντων τοῦ τέρατος. [1]. Ἐν τοῖς Παναθηναίοις οἱ νεαροὶ παῖδες συνώδευον διὰ τῶν ᾀσμάτων αὐτῶν τὰς ἱερὰς ἀγρυπνίας τὰς προηγουμένας τῆς κυρίας ἡμέρας τῆς ἑορτῆς [2]. Ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις ἐξέλεγον κατὰ τὴν παράδοσιν εὐγενῆ παῖδα, ἄρρενα ἢ θῆλυν, ὅπως λάβῃ ἐν ὀνόματι τῆς Πολιτείας τὴν πρώτην μυσταγωγίαν. Ὁ *μυηθεὶς ἀφ' ἑστίας*, ὡς ἀπεκάλουν αὐτόν, ἐτιμᾶτο καὶ σπουδαῖον διεδρατάτιζε πρόσωπον κατὰ τὰ Ἐλευσίνια [3].

Οὕτως ὁ παῖς εἶχε πολλὰς εὐκαιρίας ὅπως διδαχθῇ τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν θρησκείαν. Πᾶσαι αὗται αἱ τελεταί, ὧν μετεῖχεν, ἐμύουν αὐτὸν τὰ περὶ τῶν θεῶν, ὑποδεικνύουσαι ἅμα τὰ πρὸς αὐτοὺς καθήκοντα. Ὁ Ἰσοκράτης ἀναπολῶν τὰς ἀπείρους ἑορτὰς τὰς ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ ἔτει, διαβλέπει ἐν αὐταῖς αἰτίαν δόξης τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀπόδειξιν τῆς ἐπὶ τῶν ἄλλων πόλεων ὑπεροχῆς. Ἐν ᾧ ἀλλαχοῦ αἱ δημόσιαι τελεταὶ ἀπέχουσι πολὺ ἀλλήλων καὶ μικρὸν διαρκοῦσι, παρ' Ἀθηναίοις εἶναι συχναὶ καὶ διαρκοῦσιν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας· ὥστε δυνάμεθα εἰπεῖν ὅτι ὁ ἐν Ἀθήναις βίος ἦτο συνεχὴς ἑορτή, ἧς ἡ γοητεία εἵλκυε καὶ κατεῖχε τοὺς ξένους [4]. Βεβαίως οἱ ξένοι ἀπέλαυον τῆς εὐσεβοῦς ταύτης μεγαλοπρεπείας, ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι ὑπὲρ πάντας, μάλιστα δὲ τὰ τέκνα αὐτῶν, ἅτινα ἐν αὐταῖς εὕρισκον τέρψεις ἀπαύστως ἀνανεουμένας. Εἰς αὐτὰ ἰδίως τὸ ἔτος ἦτο ἀδιάκοπος ἑορτὴ εἴτε διότι ἐπρωταγωνίστουν ἐν ταῖς δημοσίαις ταύταις τέρψεσιν εἴτε διότι ἐθαύμαζον μόνον τὰς πομπάς, τὰς ἱπποδρομίας, πᾶσαν τὴν ἑορτὴν ταύτην, πρὸς ἣν ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν τοσαύτην ἐδείκνυεν ἀγάπην καὶ ἧς ἄνευ δὲν κατενόει τὴν εὐσέβειαν.

Πρὸς τὰς ἑορτὰς ταύτας συγκαταλεκτέαι αἱ κοσμιώτεραι τῆς ἰδίας λατρείας πράξεις. Ὁ Ἀθηναῖος παῖς ἐγίγνετο μάρτυς πάντων

[1] A. Mommsen, ἔνθ. ἀν. σ. 271 καὶ ἐφ. Jules Girard, ἐν Saglio. Dictionnaire, ἐν λέξ. Dionysia, σ. 231—235.

[2] A. Mommsen. ἔνθ. ἀν. σ. 170

[3] A. Mommsen, σ. 239. F. Lenormant, Gazette arch. 1875, σ. 13 καὶ ἐφ. εἰκ. 3.

[4] Ἰσσκράτ. Πανηγυρ. 46. Ἀριστ. Νεφέλαι, 302 καὶ ἐφ.

τῶν κατ' ἰδίαν τελουμένων ἱερῶν πράξεων· συνώδευε τὸν πατέρα εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ δήμου [1], μετὰ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ ἐξιλέου τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν ἢ ἱκέτευεν αὐτοὺς διά τινα εὐεργεσίαν. Ἐπὶ τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων εἰκονίζεται περιβεβλημένος τὸν μανδύαν, ἐν ᾧ ὁ πατήρ, τὴν δεξιὰν ὑψωμένην ἔχων, εἰς σημεῖον λατρείας, ἀπευθύνει τῇ θεότητι τὰς εὐχὰς ἢ τὰς εὐχαριστίας αὐτοῦ [2]. Ἐν τοῖς θεάμασι τούτοις κατανοεῖ τὰς ὑποχρεώσεις αὐτοῦ οὐδεμιᾶς δεόμενος διδασκαλίας πρὸς ἐκμάθησιν αὐτῶν· διαπλασσόμενος ὑπὸ τῶν τοιούτων παραδειγμάτων τηρεῖ βραδύτερον τὰ θρησκευτικὰ παραγγέλματα μεταδίδων τοῖς οἰκείοις αὐτοῦ τὴν παράδοσιν τῆς ὑπακοῆς καὶ τοῦ σεβασμοῦ.

Β'.

Διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή.

Πρὸς διάπλασιν τῆς ψυχῆς τοῦ παιδὸς συνετέλουν προσέτι ἠθικαί τινες ἀρχαὶ ἐμβαλλόμεναι ἐνωρὶς εἰς τὸν νοῦν αὐτοῦ, ἃς ἐν ἀνάγκῃ ἀνεκάλουν εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ οἱ γονεῖς οἱ διδάσκαλοι καὶ ὁ παιδαγωγός [3]. Οὕτως, ὡς ἐφοίτα εἰς τὰ σχολεῖα, ἀπήτουν παρ' αὐτοῦ νὰ δεικνύηται πανταχοῦ αἰδήμων, δειλὸς μάλιστα, τῆς αἰδημοσύνης νομιζομένης παρ' Ἀθηναίοις ὡς τοῦ ἁρμόζοντος τοῖς νέοις προτερήματος [4]. Ἐποιησάμην ἀνωτέρω λόγον περὶ λεπτῶν τινων εὐπρεπείας κανόνων, οὓς ὁ παιδαγωγὸς ὤφειλε νὰ ὑπομιμνήσκῃ τὸν παῖδα [5]. Ἀλλὰ καὶ ἕτεροι ὑπεβάλλοντο αὐτῷ· «πρῶτον μὲν ἔδει παιδὸς φωνὴν γρύζαντος μηδὲν ἀκοῦσαι [6]»· νὰ ὁμιλῇ δὲ μόνον, ὅπως ἀποκριθῇ, ἀλλὰ καὶ τότε μετ' εὐλαβείας· διότι τὸ λαλεῖν μεγαλοφώνως ἐνομίζετο παρὰ πᾶσι, μάλιστα δὲ παρὰ τοῖς νέοις σημεῖον κακῆς ἀγωγῆς [7]. Ἐν τῇ παλαίστρᾳ, ἐν τῷ σχολείῳ ὁ παῖς ἔδει νὰ

[1] Πλάτων. Λάχης, σ. 187 D—E.

[2] P. Girard, L' Asclèpieion d' Athènes, σ. 113, εἰκ. 4.

[3] Πλάτων. Πολιτ. ζ', σ. 538 C. «Ἔστι που ἡμῖν δόγματα ἐκ παίδων περὶ δικαίων καὶ καλῶν, ἐν οἷς ἐκτεθράμμεθα..., πειθαρχοῦντές τε καὶ τιμῶντες αὐτά».

[4] Ἀριστοτέλ. Ἠθικὰ Νικομάχ. Δ', 15, 3.

[5] Βλ. σ. 140.

[6] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 963.—Πλάτων. Πολιτ. δ', σ. 425 A.

[7] Πλάτων. Χαρμίδης, σ. 159 B. Δημοσθ. κατὰ Στεφάνου, Α', 77. Ἰδίου, κατὰ Πανταινέτου. 52.—Θεοφρ. Χαρακτῆρες, 4.

ἵσταται εὐτάκτως [1], μεταβαίνων δ' εἰς αὐτὰ ὤφειλε νὰ βαδίζῃ σωφρόνως, οὐδένα δὲ νὰ παρατηρῇ κατὰ πρόσωπον [2].

«.... βαδίζειν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς εὐτάκτως ἐς κιθαριστοῦ
τοὺς κώμητας γυμνοὺς ἀθρόους, κεἰ κριμνώδη κατανίφοι [3]».

Ἡ εἰς τὴν ἀγορὰν εἴσοδος, ὅπου συνηντῶντο πάθη καὶ παντοειδεῖς πανουργίαι, ἦτο αὐτοῖς ἀπηγορευμένη [4]. Οὔτε εἰς τὸ δικαστήριον προσήρχετο ὁ παῖς [5]· καθῆκον αὐτοῦ ἦτο ἐν ὀλίγοις νὰ φεύγῃ τὰ πλήθη, ἔνθα τὰ κακὰ παραδείγματα καὶ αἱ ἀκόλαστοι διαλέξεις ἠδύναντο νὰ φθάσωσι μέχρι τῶν ὤτων καὶ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ. Μήπως δὲν ἠδύνατο νὰ διασκεδάσῃ ἐν τῇ παλαίστρᾳ, ἐὰν δὲ ἦτο ἔφηβος, εἰς τὰ μεγάλα δημόσια γυμνάσια; Ἠδύνατο ἀνέτως, πορευόμενος εἰς Ἀκαδήμειαν νὰ περιπατῇ·

«..... ὑπὸ ταῖς μορίαις ἀποθρέξει
στεφανωσάμενος καλάμῳ λευκῷ μετὰ σώφρονος ἡλικιώτου,
μίλακος ὄζων καὶ ἀπραγμοσύνης καὶ λεύκης φυλλοβολούσης,
ἦρος ἐν ὥρᾳ χαίρων, ὁπόταν πλάτανος πτελέᾳ ψιθυρίζῃ [6]».

Τοιοῦτον τὸ ἰδεῶδες, ὅπερ εἶχον ἐν Ἀθήναις περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ νεανίου. Ἐὰν δὲ προσθέσωμεν εἰς ταῦτα, ὅτι ἔπρεπε

«καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν,
καὶ μὴ περὶ τοὺς ..... γονέας σκαιουργεῖν ..... [7]»,

θὰ ἔχωμεν ἐντελῆ σχεδὸν εἰκόνα τῶν ἀρετῶν, ἃς ἡ κοινὴ γνώμη, ἡ παράδοσις, ἡ συνήθεια ἐκ συμφώνου ἀπῄτουν παρ' αὐτοῦ. Τὸ σύνολον τῶν θελκτικῶν τούτων προτερημάτων ἀπετέλει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπεκάλουν *σωφροσύνην*. Μετριοφροσύνη, αἰδώς, ἐπιφυλακτικότης ἐν πᾶσιν, εὔσχημος τρόπος, λεπτὸν αἴσθημα, σὺν τούτοις δὲ ζῆλος, δραστηριότης, ὑπακοὴ ἀκριβὴς πρὸς πᾶν καθῆκον, ἰδοὺ τί ὑποκρύπτει ἡ λέξις αὕτη, δι' ἧς ἐσήμαινον τὴν ἠθικὴν ἐντέλειαν, ἣν οἱ νέοι ἔπρεπε νὰ ἔχωσι πρὸ αὐτῶν.

[1] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 966, 975 καὶ ἑφ.
[2] Πλουτάρχου ὅτι διδακτέα ἡ ἀρετή, 3. [Λουκιανοῦ] Ἔρωτες, 44.
[3] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 964—965.—Πλάτων. Χαρμίδης, σ. 159, Β.
[4] Ξενοφ. Ἀπομνημ. Δ', 2. 1.—Ἰσοκράτ. Ἀρειοπαγιτ. 48.
[5] Ἰσαίου, περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου, 1.
[6] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 1005 καὶ ἑφ.
[7] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 993—994.—Πλάτων. Νόμοι, θ', σ. 879, C.—Ἀριστοτ. Ἠθικὰ Νικομάχ. θ', 2, 9. Λυκούργ. κατὰ Λεωκράτους, 15.—Διογέν. Λαέρτιος, Ε', 82.

Δὲν πρέπει δὲ νὰ νομίζωμεν ὅτι τὸ σχολεῖον ἦτο ὁ μόνος τόπος, ἐν ᾧ ἐξέμαθόν τι, ὅτι τὸ ἁπλοῦν γεγονὸς τοῦ ζῆν ἐν περιωρισμένῃ κοινωνίᾳ, ἔνθα καὶ τὰ ἐλάχιστα πράγματα ἐγίγνοντο γνωστὰ καὶ ἐσχολιάζοντο, ἀνέπτυσσε τὰς διανοίας. Ἐδιδάσκοντο διὰ τῆς ὁμιλίας, τῆς συνεχοῦς μεταβολῆς θεαμάτων καὶ αἰσθημάτων, τελουμένων ἐν ταῖς στοαῖς καὶ τοῖς γυμνασίοις, ἐν οἷς χρόνον μακρὸν διέτριβον διαλεγόμενοι. Οἱ Ἀθηναῖοι ὡμοίαζον κατὰ τοῦτο ὀλίγον πρὸς τοὺς Γάλλους τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, οἵτινες ἐγνώριζον πολλά, ἐν ᾧ δὲν ἐδιδάσκοντο πολλά, ὧν ἡ ἀγωγὴ συνετελεῖτο ἐν ταῖς αἰθούσαις μᾶλλον ἢ διὰ τῶν βιβλίων, οἵτινες διέπλασσον τὴν κρίσιν αὐτῶν καὶ ἐκτῶντο γνώσεις, αἵτινες, καίτοι δὲν ἦσαν καρποὶ μακρῶν μελετῶν, ἦσαν οὐχ ἧττον στερεαί [1]. Παρὰ τῷ λαῷ τούτῳ τῷ εἰς τὰ θεωρητικὰ ὄντως ἐπιδίδοντι ἡ τέχνη, δι' οἱασδήποτε καὶ ἂν περιεβάλλετο ὄψεως, παρεῖχε ζωηρὰς ἀπολαύσεις, μάλιστα δὲ μεγάλην περιεργίαν ἐξήγειρον ἐν αὐτῷ αἱ φιλολογικαὶ καινότητες. Ἀγνοοῦμεν ὁποίας ὑποδοχῆς ἔτυχεν ἐν Ἀθήναις ὁ Γοργίας, ὅτε ἀφίκετο ὡς πρεσβευτὴς τῶν Λεοντίνων, ἀλλ' ὅμως πάντα πείθουσιν ἡμᾶς νὰ σκεφθῶμεν, ὅτι ἡ ἀνθηρὰ ἐκείνη εὐφράδεια, ἡ τὸ πρῶτον ἐπιφαινομένη τῷ κοινῷ, αἱ σπάνιαι ἐκφράσεις, αἱ σοφαὶ περίοδοι, πᾶσα τέλος ἡ λαμπρὰ ῥητορεία ἡ ἀφορῶσα εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα, ἐγένετο ὑποκείμενον μεγάλης σκέψεως εἰς τοὺς ἀκροασαμένους αὐτοῦ εἴτε ἐν τῇ Βουλῇ εἴτε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου. Βέβαιον ὡσαύτως νομίζω ὅτι κατὰ τὰς μεγάλας δίκας, ὡς ἡ περὶ Παραπρεσβείας καὶ ἡ περὶ Στεφάνου, ἕνεκα τῆς σπουδαιότητος τῶν ζητημάτων, τῆς ἀξίας, τῆς φήμης τῶν ῥητόρων σχεδὸν οἱ πλεῖστοι τῶν πολιτῶν παρευρίσκοντο [2]. Μετὰ τὸ τέλος τῶν συζητήσεων ὡμίλουν

[1] Ὁ Μολιέρος περιέγραψε θαυμασίως τὰ ἤθη ταῦτα ἐν τῷ La critique de l'école des femmes, σκηνὴ Ζ' : «Μάθετε, ἂν ἀγαπᾶτε, κύριε Λυσίδη, ὅτι καὶ οἱ αὐλικοὶ ἔχουσιν ἐπίσης ὡς οἱ ἄλλοι καλοὺς ὀφθαλμούς...., ὅτι ἡ μεγάλη δοκιμασία ὅλων τῶν κωμῳδιῶν σας εἶναι ἡ κρίσις τῆς αὐλῆς...., ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ αἱ κρίσεις εἶναι δικαιότεραι· καὶ δὲν ὑπολογίζω τοὺς σοφούς, οἵτινες ἕνεκα τῆς φρονήσεως καὶ τῆς μετὰ τοῦ καλοῦ κόσμου ἐπιμιξίας αὐτῶν, ἔχουσι νοῦν, ὅστις ἀσυγκρίτως κρίνει λεπτότερον τὰ πράγματα πάσης ἐσκωριασμένης γνώσεως τῶν διδασκάλων». Βλ. Boissier, Mme de Sevigné, σ. 82 καὶ ἑφ.
[2] Αἰσχίνου, περὶ Παραπρεσβ. 5. Ἰδ. κατὰ Κτησιφ. 56.

περὶ αὐτῶν ἐπὶ πολύ. Ὁ παῖς δὲν διέμενε ξένος· ὁ θόρυβος τῶν διασήμων δικῶν ἐξικνεῖτο μέχρι τῶν ὤτων αὐτοῦ, ἠκολούθει δὲ μετὰ πάθους τὰς περιπετείας. Ὁ Αἰσχίνης ἐν τέλει τοῦ κατὰ Τιμάρχου λόγου αὐτοῦ παριστᾷ τοὺς παῖδας ἐρωτῶντας τοὺς πατέρας αὐτῶν περὶ τῆς ἐκβάσεως τῆς δίκης· «τί οὖν δὴ λέξετε οἱ τῆς ψήφου νυνὶ γεγονότες κύριοι, ὅταν οἱ ὑμέτεροι παῖδες ὑμᾶς ἔρωνται, εἰ κατεδικάσατε ἢ ἀπεψηφίσασθε [1]» ; Καίτοι τοῦτο εἶναι ῥητορικὴ ὑπερβολή, ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἀνὴρ ὡς ὁ Τίμαρχος, κατηγορούμενος ἐπὶ ταῖς ἐγκλήμασι δι' ἃ διώκει αὐτὸν ὁ Αἰσχίνης, δὲν ἠδύνατο νὰ παραστῇ πρὸ τοῦ δικαστηρίου ἐν ἀγνοίᾳ τῶν νέων, ὧν οἱ πρεσβύτεροι τοὐλάχιστον ἐναγωνίως ἀνέμενον τὴν ἀπόφασιν τοῦ δικαστηρίου [2]. Τινὲς τῶν λόγων τούτων τῶν ἀπαγγελλομένων πρὸ τῶν Ἡλιαστῶν μετεῖχον χαρακτῆρος ἀληθοῦς διδασκαλίας, προωρισμένης ὑπὲρ τῆς νεότητος. Ὅτε ὁ αὐστηρὸς Λυκοῦργος ἐξέθετεν ἐνώπιον πάντων τὸ αἶσχος τοῦ Λεωκράτους, εἰς τὴν νεότητα μάλιστα ἀπευθύνετο, τὰ δὲ χωρία αὐτοῦ περὶ ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας καὶ αἱ πλήρεις παραγγελμάτων παραθέσεις χωρίων, δὲν ἦσαν ἀλλ' ἢ μεγάλα μαθήματα πρὸς τοῦτο χρήσιμα. Αὐτὸς ὁ ἴδιος προδίδει τὴν διδακτικὴν ταύτην μέριμναν, ὅτε ἀφηγούμενος τὴν ὑικὴν στοργὴν τοῦ νεανίου ἐκείνου τοῦ σώσαντος τὸν πατέρα ἐκ τῆς λάβας τῆς Αἴτνης ἄρχεται οὕτω τῆς ἀφηγήσεως, στρέφων βεβαίως πρὸς τοὺς νεωτέρους τῶν ἀκροατῶν· «εἰ γὰρ καὶ μυθωδέστερόν ἐστιν, ἀλλ' ἁρμόσει καὶ ὑμῖν ἅπασι τοῖς νεωτέροις ἀκοῦσαι [3]». Οἱ κίνδυνοι, οὓς διέτρεχον οἱ διάσημοι κατηγορούμενοι, οἱ ἐπιφανεῖς πολιτικοὶ καταδιωκόμενοι ὑπὸ τοῦ μίσους τῶν ἐναντίων αὐτῶν, βαθέως ἐτάρασσον τὴν ἀττικὴν νεότητα. Ὁ Δημοσθένης, δικαζομένου τοῦ ἐξ Ἀφιδνῶν Καλλιστράτου, «ἔπεισε τὸν ἑαυτοῦ παιδαγωγὸν δεόμενος καὶ προθυμούμενος, ὅπως αὐτὸν ἀγάγοι πρὸς τὴν ἀκρόασιν [4]»· καὶ ἂν μὴ ὑποληφθῇ ἀληθὲς τὸ ἀνέκ-

[1] Αἰσχίνου, κατὰ Τιμάρχου, 186—187.

[2] Ὁ Αἰσχίνης λέγει μάλιστα (κατὰ Τιμάρχου, 117) «ὁρῶ δὲ πολλοὺς μέν τῶν νεωτέρων προσεστηκότας πρὸς τῷ δικαστηρίῳ» ἐννοῶν πιθανώτατα ἐφήβους.

[3] Λυκούργου κατὰ Λεωκράτους, 95. Παρομοία σκέψις ἐπιφαίνεται παρ' Αἰσχίνῃ, ὅτε ἐν τῷ περὶ Παραπρεσβείας λόγῳ (180) ἀναμιμνήσκεται ὑπερηφάνως τὸ ἠθικὸν μάθημα, ὅπερ ἔδωκε τῇ νεότητι ἀποκαλύπτων τὰς αἰσχρότητας τοῦ Τιμάρχου.

[4] Πλουτάρχου, Δημοσθένης, 5.

δοτον, πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει τὰ ἐξ αὐτοῦ δηλούμενα ἤθη. Ἐν πόλει, ἐν ᾗ τὰ κόμματα τοσοῦτον ἦσαν πείσμονα, ἡ νεότης δὲν ἠδύνατο νὰ ἀδιαφορῇ πρὸς τὰς ἔριδας αὐτῶν καὶ νὰ μὴ αἰσθάνηται μεγάλην περὶ αὐτὰς σπουδήν.

Τέλος ὁ παῖς ἐδιδάσκετο ἐν τῷ θεάτρῳ, ὅπερ, ὡς γιγνώσκομεν, ἦτο προσιτὸν αὐτῷ. Συγγραφεῖς τινες παριστῶσι τὸν παῖδα μεταβαίνοντα ἐν συνοδείᾳ μέλους τινὸς τῆς οἰκογενείας. Ὡδήγουν αὐτὸν εἰς παντὸς εἴδους θεάματα ; Ὅτι παρίστατο εἰς τὰς τραγῳδίας οὐδόλως ἀπίθανον· ἀλλ' ὅσον παράδοξον καὶ ἂν φανῇ, παρίστατο, φαίνεται, καὶ εἰς τὰς διδασκαλίας κωμῳδιῶν γελῶν ἐπὶ τῇ θέᾳ τῶν γελοίων ἀμφιέσεων τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας [1]. Μαντεύει τις ὁπωσδήποτε, ὁπόσον ὠφέλιμοι ἦσαν πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διανοίας τοῦ παιδὸς αἱ φιλολογικαὶ αὗται ἑορταί. Ἐμάνθανον ὡσαύτως ἐν ταῖς συνόδοις ταύταις, ἐν αἷς, πρὶν οἱ ὑποκριταὶ ἐμφανισθῶσιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς, ὁ κῆρυξ ἀγγέλλει τὰ ὑπὸ τοῦ δήμου ἀπονεμηθέντα ἆθλα εἰς ἐκείνους οὓς ἤθελε νὰ τιμήσῃ, πῶς ἡ πατρὶς εὐγνωμονοῦσα ἀμείβει δοξάζουσα αὐτούς. «Εὖ γὰρ ἴστε» λέγει ὁ Αἰσχίνης περαίνων τὸν κατὰ Κτησιφῶντος λόγον αὐτοῦ, «ὅτι οὐχ αἱ παλαῖστραι οὐδὲ τὰ διδασκαλεῖα οὐδ' ἡ μουσικὴ μόνον παιδεύει τοὺς νεωτέρους, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον τὰ δημόσια κηρύγματα [2]». Διὰ τούτου δ' ἐννοεῖ τὰ ἐν τῷ θεάτρῳ ἀναγιγνωσκόμενα ψηφίσματα, τὰ μνημονεύοντα τῶν στεφάνων καὶ τῶν τιμῶν τῶν ἀπονεμομένων εἰς τοὺς πολίτας τοὺς γενομένους τιμῆς ἀξίους εἰς τὴν Πολιτείαν. Αἱ Ἀθῆναι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην πόλιν ηὐνόουν τὰ τοιαῦτα : «καὶ δι' ἃ οὐκ ἀλόγως ἐπετήδευον, ἐπίστασθε, ὦ Ἀθηναῖοι, μόνοι τῶν Ἑλλήνων τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας τιμᾶν· εὑρήσετε δὲ παρὰ μὲν τοῖς ἄλλοις ἐν ταῖς ἀγοραῖς ἀθλητὰς ἀνακειμένους, παρ' ὑμῖν δὲ στρατηγοὺς ἀγαθοὺς καὶ τοὺς τὸν τύραννον ἀποκτείναντας [3]». Ἐν κοινωνίᾳ, ἔνθα τὸ παράδειγμα ἦτο τοσοῦτον ἰσχυρόν, καὶ ἐν ᾗ τὰ πάντα ἐγίγνοντο χρήσιμα ὡς διδασκαλία, ὡς μάθημα διὰ τὸ μέλλον, τοιαύτη δικαία καὶ πανηγυρικὴ

[1] Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου τῶν παίδων ἐν τῷ θεάτρῳ, βλ. τὰ ὑπὸ τοῦ Hermann-Müller, Griech. Bühnenalterthümer, § 20, σ. 292 σημ. 1, συλλεγέντα χωρία.

[2] Αἰσχίνου, κατὰ Κτησιφ. 246.

[3] Λυκούργ. κατὰ Λεωκρ. 51.

ἀπονομὴ τῶν ἀμοιβῶν ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ παροξύνῃ τὴν νεότητα· ἦτο πρὸς αὐτὴν σχολεῖον πολιτικῆς ἀμίλλης.

Γ'.

Ὁ ἐν κοινῷ βίος.

Ὁ Ἕλλην ἐγεννήθη κοινωνικός, ἡ δὲ φιλία εἶναι αὐτῷ πολύτιμον ἀγαθόν. Χαρίεν τι σκόλιον, ᾀδόμενον ἐν τοῖς δείπνοις καὶ διασωθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου, ἀπαριθμοῦν δὲ τοὺς ὅρους τῆς εὐδαιμονίας παρὰ τοῖς θνητοῖς, λέγει·

> Ὑγιαίνειν μὲν ἄριστον ἀνδρὶ θνητῷ,
> δεύτερον δὲ καλὸν φυὰν γενέσθαι,
> τὸ τρίτον δὲ πλουτεῖν ἀδόλως
> καὶ τὸ τέταρτον ἡβᾶν μενὰ τῶν φίλων [1].

Φαίνεται ὅτι ὁ ὁρισμὸς οὗτος τῆς εὐδαιμονίας εἶναι Ἀττικός· διότι πλεῖστον συνᾴδει πρὸς τὰς δόξας καὶ τὰ ἤθη τῶν Ἀθηναίων. Καὶ ἀληθῶς ἐν Ἀθήναις μάλιστα ὑπὲρ πάντα ἄλλον τόπον ἐκαλλιεργεῖτο ἡ φιλία, ἄνευ δ' αὐτῆς δὲν ὑπῆρχεν ἡδονή· ἦτο τὸ θέλγητρον καὶ ὁ κόσμος τοῦ βίου. Γνωστὴ ἡ περιγραφὴ ἣν ποιεῖται ὁ Ἀριστοφάνης τῶν ἀγροτικῶν ἡδονῶν ἐν καιρῷ εὐφορίας καὶ εἰρήνης.

> Οὐ γὰρ ἔσθ' ἥδιον ἢ τυχεῖν μὲν ἤδη 'σπαρμένα,
> τὸν θεὸν δ' ἐπιψακάζειν, καὶ τιν' εἰπεῖν γείτονα,
> εἰπέ μοι, τί τηνικαῦτα δρῶμεν, ὦ Κωμαρχίδη;
> ἐμπιεῖν ἔμοιγ' ἀρέσκει, τοῦ θεοῦ δρῶντος καλῶς [2].

Τὰς οἰκείας ταύτας σχέσεις, τὰς ἡδίστας ἐν πάσῃ ἡλικίᾳ, ἐγνώριζον οἱ παῖδες, ἦσαν δ' αὐτοῖς πηγὴ ζωηρῶν ἡδονῶν. Παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ μάλιστα ἐπλάσσοντο οἱ τρυφεροὶ οὗτοι δεσμοὶ οἱ ὑφιστάμενοι παρὰ τοῖς νέοις καὶ πέρα τῆς ἐφηβίας, οὓς βραδύτερον βλέπομεν ἀποτυπουμένους ἐπὶ τῶν μαρμάρων ὑπὸ διαφόρους τύπους, καθ' οὓς ἐθεράπευον αὐτὴν οἱ ἔφηβοι [3]. Γνωστὴ ἡ φιλία τοῦ Μενεξένου πρὸς

[1] Ἀθήναιος ΙΕ', σ. 694 Ε. Ὁ Πλάτων (Γοργίας, σ. 451 Ε) ὑπαινίσσεται τὸ μικρὸν τοῦτο ἀπόσπασμα, ἀλλὰ παραλείπει τὴν περατοῦσαν αὐτὸ γνώμην. Γνωστὸν ὁπόσον οἱ ἐπικούρειοι ἐτίμων τὴν φιλίαν. Βλ. C. Martha, le poéme de Lucréce, ἔκδ. δ', σ. 344.

[2] Ἀριστοφ. Εἰρήνη, 1140 καὶ ἑφ.

[3] Dumont, Essai sur l'éphebie attique, I, σ. 311 καὶ ἑφ.

τὸν Λύσιν καὶ ἡ πλήρης ἀγαθότητος ὁμολογία, ἣν ἕνεκα ταύτης προκαλεῖ ὁ Σωκράτης· «τυγχάνω γὰρ ἐκ παιδὸς ἐπιθυμῶν κτήματός του, ὥσπερ ἄλλος ἄλλου· ὁ μὲν γάρ τις ἵππους ἐπιθυμεῖ κτᾶσθαι, ὁ δὲ κύνας, ὁ δὲ χρυσόν, ὁ δὲ τιμάς· ἐγὼ δὲ πρὸς μὲν ταῦτα πράως ἔχω, πρὸς δὲ τὴν τῶν φίλων κτῆσιν πάνυ ἐρωτικῶς, καὶ βουλοίμην ἄν μοι φίλον ἀγαθὸν γενέσθαι μᾶλλον ἢ τὸν ἄριστον ἐν ἀνθρώποις ὄρτυγα ἢ ἀλεκτρύονα, καὶ ναὶ μὰ Δία ἔγωγε μᾶλλον ἢ ἵππον τε καὶ κύνα· οἶμαι δέ, νὴ τὸν κύνα, μᾶλλον ἢ τὸ Δαρείου χρυσίον κτήσασθαι δεξαίμην πολὺ πρότερον ἑταῖρον μᾶλλον ἢ αὐτὸν Δαρεῖον· οὕτως ἐγὼ φιλέταιρός τίς εἰμι. Ὑμᾶς οὖν ὁρῶν, σέ τε καὶ Λύσιν, ἐκπέπληγμαι καὶ εὐδαιμονίζω, ὅτι οὕτω νέοι ὄντες οἷοί τ' ἐστὸν τοῦτο τὸ κτῆμα ταχὺ καὶ ῥᾳδίως κτᾶσθαι, καὶ σύ τε τοῦτον οὕτω φίλον ἐκτήσω ταχύ τε καὶ σφόδρα, καὶ αὖ οὗτος σέ [1]». Αἱ τελευταῖαι λέξεις εἰσὶ θελκτικαί· ἐξ αὐτῶν μαντεύει τις τὴν φιλίαν τῶν δύο τούτων νεαρῶν ψυχῶν, ἃς συνήγαγε καὶ ἥνωσεν εἰς μίαν πρώιμος κλίσις.

Ἀφικόμεθα ἤδη εἰς λεπτόν τι ζήτημα. Ἦσαν τὰ πάντα ἐπαινετὰ ἐν ταῖς σχέσεσι ταύταις τῆς παλαίστρας; Εὐγενεῖς τινες διάνοιαι ἠθέλησαν νὰ ῥίψωσι πέπλον ἐπί τινων ἀσχημιῶν, ἃς ὑπαινίσσονται ἀρχαῖοι συγγραφεῖς. Θαυμάζοντες τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπιθυμοῦντες εὐμενέστατα νὰ εἰκονίσωσι τοὺς Ἕλληνας ἐπειράθησαν νὰ μετριάσωσι τὴν ἀξίαν μαρτυριῶν τινων κατὰ τὸ φαινόμενον καθαπτομένων τῆς ἠθικῆς αὐτῶν. Κατὰ τοὺς αἰσιοδόξους τούτους αἱ στενώταται φιλίαι, αἱ συνδέουσαι τοὺς νέους, εἶχον ἀφετηρίαν εἴδός τι ἐνθουσιασμοῦ, ὅμοιόν τι πρὸς τὸ ἱπποτικὸν ἐκεῖνο πνεῦμα, ὅπερ ἐστὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κατὰ τὴν δύσιν μέσου αἰῶνος. Ἡ φιλία δὲν ἦτο ὄντως ὁ θεσμὸς τῶν ἀρχαίων Πολιτειῶν; Ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὸ ἐπίθετον Φίλιος, τὸ ἀποδιδόμενον τῷ Διί. Ὁ ἄρχων τοῦ Ὀλύμπου λατρευόμενος ὡς θεὸς τῆς φιλίας καὶ προστάτης ἅμα τῶν Πολιτειῶν δύναται ν' ἀντιταχθῇ εἰς τοὺς ἀρνουμένους τὴν σπουδαιότητα τῆς φιλίας παρ' Ἕλλησι καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς ἐν τῷ ἠθικῷ αὐτῶν βίῳ. Παρ' αὐτοῖς τὸ αἴσθημα τοῦτο συνωδεύετο ὑπό τινος ἐνθουσιασμοῦ, οὗτινος πρέπει ν' ἀναμιμνησκώμεθα, ὅπως ἐπιφέρωμεν κρίσιν τινὰ περὶ τῆς μεταξὺ τῶν ἑταίρων ἐν τῇ παλαίστρᾳ οἰκειότητος καὶ τῶν περιπαθῶν τύπων, οὓς πολλάκις ὑπεδύετο. Προεξεῖ-

[1] Πλάτ. Λύσις, σ. 211 D—212 A.

χεν ἐν ταῖς μεταξὺ τῶν νέων σχέσεσιν μυθιστορικός τις ζῆλος, ἡ ἡρωϊκὴ εὐγένεια, πλήρης θάρρους καὶ ἀφοσιώσεως, ἱκανὴ ὅπως καταστῇ ἀρεστὴ εἰς τὸ φιλούμενον ἢ ὑπερασπίσῃ αὐτό [1]. Τοῦτο εἶναι βεβαίως εὐφυὴς ἑρμηνεία καὶ τοσούτῳ μᾶλλον θελκτική, ὅσῳ φαίνεται ἐν μέρει ἀπαντῶσα ἐν αὐτοῖς τοῖς πράγμασιν. Ὄντως ὁ ἐνθουσιασμὸς δὲν ἦτο ἀλλότριος τῆς φιλίας, τῆς γεννωμένης καὶ ἰσχυροποιουμένης παρὰ τῷ παιδοτρίβῃ, ὡς τοῦτο δηλοῦται ἐκ τῆς ὑποψίας, ἣν αὐταὶ ἐνέβαλλον τοῖς τυράννοις. Δὲν ἠγάπων τὰς ἑταιρείας, ὧν κέντρον ἦσαν αἱ παλαῖστραι· γνωρίζοντες ὁπόσον στενῶς συνεδέοντο ἐν αὐταῖς οἱ νέοι καὶ ὁποῖαι στάσεις ἠδύναντο νὰ προέλθωσιν, ἐφοβοῦντο ἅμα καὶ ἐμίσουν αὐτάς· δι' ὃ καὶ ἀπεινῶς κατεδίωκον. Ὁ Ἀθήναιος ἀφηγεῖται ὅτι εἰς τοῦτο ἀφίκετο ὁ Πολυκράτης, ὥστε οἱ ὑπηρέται αὐτοῦ «καὶ τὰς παλαίστρας ὥσπερ ἀντιτειχίσματα ταῖς ἰδίαις ἀκροπόλεσιν ἐνεπίμπρασάν τε καὶ κατέσκαψαν» [2]. Ἡ τυραννὶς δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ εἰμὴ διὰ τῆς διχονοίας· ὅταν δὲ αἱ διαιρέσεις ἐκλείπωσιν, αὕτη ἀπόλλυται, τὸ δ' ἀπολλύον αὐτὴν δὲν εἶναι ἡ μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἐπερχομένη συνεννόησις, ὅσον αἱ συνενοῦσαι αὐτοὺς στερραὶ καὶ μακραὶ φιλίαι, αἵτινες ἐγείρουσι τὰς ψυχὰς αὐτῶν, ὑπεκκαίουσι τὸ θάρρος καὶ ἐμπνέουσι τὰς μεγάλας καὶ εὐγενεῖς ἀποφάσεις [3]. Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀρχαία φιλία ἦτο μεμιγμένη μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ὅτι τοῦτο ἀκριβῶς καθίστα αὐτὴν ὕποπτον εἰς τοὺς δεσπότας. Διὰ τοῦ αἰσθήματος δὲ τούτου θὰ ἑρμηνεύσω περίεργόν τινα ἐπιγραφήν, ἐσχάτως εὑρεθεῖσαν ἐν Ἀκροπόλει. Μικρὸς λίθος εἰς σχῆμα γωνίας λελαξευμένος καὶ ἔχον μῆκος ἑκατοστομέτρων τινῶν φέρει κεχαραγμένας καὶ διὰ κιναβάρεως ἐζωγρα-

[1] E. Curtius, Die Freundschaft im Alterthume, ἐν Alterthum und Gegenwart, σ. 187 καὶ ἐφ. Βλ. S. Reinach, Revue critique, 11 Μαΐου 1885 σ. 362.

[2] Ἀθήναιος, ΙΓ', σ. 602 D.—Ὁ Πλάτ. ἐν Συμποσ. σ. 182 B—C, ὁμιλῶν περὶ τῆς μικρᾶς κλίσεως τῶν βαρβάρων πρὸς τὰ γυμνάσια καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς ἀναπτυσσομένας φιλικὰς σχέσεις ἕνεκα τοῦ δεσποτικοῦ πολιτεύματος ὑφ' ὃ ζῶσι, προσθέτει· «Οὐ γάρ, οἶμαι, συμφέρει τοῖς ἄρχουσι φρονήματα μεγάλα ἐγγίγνεσθαι τῶν ἀρχομένων, οὐδὲ φιλίας ἰσχυρὰς καὶ κοινωνίας, ἃ δὴ μάλιστα φιλεῖ τά τε ἄλλα πάντα καὶ ὁ ἔρως ἐμποιεῖν».

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ε', 9, 2. Εἰς τὴν φιλίαν τοῦ Ἀριστογείτονος πρὸς τὸν Ἁρμόδιον οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέδιδον, ὡς γνωστόν, τὸν φόνον τοῦ Ἱππάρχου. Βλ. Θουκυδ. ΣΤ', 54, 3, Πλάτ. Συμποσ. σ. 182, C.

φημένας τὰς λέξεις ταύτας· «Λυσίθεος Μικίωνα φιλ[ε]ῖν φησι μάλισ[σ]τα τῶν ἐν τῇ πόλει· ἀνδρεῖος γάρ ἐστι [1]», Ἐκ τῆς ὁμολογίας ταύτης δύναταί τις νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι θαυμασμός τις ἐνυπῆρχε διά τι ἠθικὸν προτέρημα καὶ ἐνθουσιασμὸς δυνάμενος νὰ ἐξεγείρῃ ἐν ταῖς ψυχαῖς τὴν ἀρετήν, ὑφ' οἱανδήποτε καὶ ἂν αὕτη παρίστατο ὄψιν.

Πρέπει ὡσαύτως νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐν ταῖς παλαίστραις ἐπεκράτει συνασπισμός τις, βασιζόμενος ἐπὶ τῆς κοινότητος τῶν ἀσκήσεων καὶ τῆς συνηθείας τοῦ ἀκολουθεῖν τῇ αὐτῇ διδασκαλίᾳ. Ὅτε ἐν τοῖς Θησείοις ἀνεκηρύσσετο νικητὴς τῶν νεανιῶν τις τῆς παλαίστρας τοῦ Τιμαίου ἢ τοῦ Ἀντιγένους, πάντες οἱ εἰς αὐτὰς φοιτῶντες νέοι ᾐσθάνοντο φυσικήν τινα ὑπερηφανίαν [2]. Αἱ νῖκαι αὗται συνέδεον αὐτοὺς ἔτι, ὡς αἰσθανομένους τὴν τῆς ἑνώσεως αὐτῶν ἀξίαν καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ διδάξαντος αὐτοὺς διδασκάλου. Κατὰ Διογένη τὸν Λαέρτιον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους «Ἀθηναῖοι εὐθὺς μετέγνωσαν, ὥστε κλεῖσαι καὶ παλαίστρας καὶ γυμνάσια» [3]. Τὸ τοιοῦτον εἶναι ἀληθῶς ὕποπτος μαρτυρία, ὁμοία πρὸς πάσας τὰς περιγραφούσας τὴν μετάνοιαν τῶν Ἀθηναίων μετὰ τὴν θλιβερὰν ταύτην πρᾶξιν [4]. Δὲν δύναταί τις νὰ ὑπολάβῃ αὐτοὺς οὕτως ἀνακολούθους, ὥστε ἀπὸ τῆς ἐπαύριον νὰ νομίζωσι δημόσιον δυστύχημα θάνατον, ὃν τὴν προτεραίαν ἐνόμισαν ὀρθόν, καὶ ὅστις ὄντως ἦτο τοιοῦτος ὑπὸ ἔποψιν ἀκριβῶς νόμιμον. Τὸ πιθανώτατον δὲ εἶναι ὅτι ἡ καταδίκη αὕτη βαθεῖαν ἐνεποίησεν αἴσθησιν ἐν ταῖς παλαίστραις καὶ ὅτι διὰ τῆς στάσεως αὐτῶν οἱ νεανίαι ἐπεδείξαντο τὴν λύπην αὐτῶν ἐπὶ τῇ ἀποτόμῳ ἐξαφανίσει τοῦ σοφοῦ τούτου, τοῦ δημοτικωτάτου μεταξὺ αὐτῶν. Τοῦτο ἦτο νέα ἀπόδειξις τοῦ ζωογονοῦντος αὐτοὺς συνασπισμοῦ καὶ καθιστῶντος αὐτοῖς κοινὰς ἡδονάς τινας καὶ λύπας.

Πρέπει τέλος νὰ διίδωμεν τὰ πράγματα ὡς εἶχον· τὰ χωρία περὶ τῶν ἀτοπημάτων τῆς Ἑλληνικῆς φιλίας εἰσὶ πολλὰ καὶ σαφῆ [5].

[1] Lechat, Bullet, de corr. hellen. XII, σ. 336

[2] Βλ. ἀν. σ. 36.

[3] Διογ. Λαέρτ. Β', 43.

[4] Περὶ τούτου βλ. Zeller, la Philologie des Grecs, μετ. Boutroux III, σ. 184—185.

[5] Βλ. μέγαν ἀριθμὸν τοιούτων χωρίων ἐν Becker-Goell, Charikles II, σ. 225 καὶ ἐφ.

Ἐγνώρισεν αὕτη τὰ σκιὰς συγκινήσεις, τὰς ἀγρίας ἁμίλλας, τὰς θανατηφόρους συγκρούσεις. Ἀρχαιοτάτη ἐπιτάφιος ἐπιγραφὴ ἡ ἑξῆς, «Ἐνθάδ' ἀνὴρ ὁ...[.. ὀνήια· παιδὸς ἐρα[σ]θ(ε)ίς, νείκεα συνμεί-[ξας] [πόλεμον θ' ἅρμα δα]κρυόεντα ὧν αθ', ὃ [π]ρ]ὸς φί[λου] ὤλετ'· ἐ[κείνου δ'] ἱερός εἰμι» φαίνεται ὑπαινισσομένη τινά, ὅστις ἐρίσας πρὸς τὸν ἐρώμενον ἔλαβε θανατηφόρον τραῦμα [1]. Ἐν τῷ πρὸς Σίμωνα λόγῳ τοῦ Λυσίου περιγράφεται ἐραστὴς εἰσελθὼν νύκτωρ εἰς τὸν οἶκον τοῦ εὐδαίμονος ἀντιζήλου καὶ μετὰ τραχύτητος πρὸς αὐτὸν προσενεχθείς [2]. Μεταστραφῶμεν ἀπὸ τῶν θεαμάτων τούτων· τὰ παράδοξα ταῦτα αἰσθήματα παρίστανται εὐτυχῶς ὑπὸ τὰ ἐρασμιώτατα σχήματα. Ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων εἰκονίζονται νεανίσκοι διαλεγόμενοι πρός ἄνδρας ἐν πλήρει τῆς ἡλικίας ἀκμῇ ἢ πρὸς ἐφήβους ἔτη τινὰ πρεσβυτέρους αὐτῶν· ἡ στάσις αὐτῶν ἐν γένει εἶναι μετριόφρων, οἱ δὲ περιβάλλοντες αὐτοὺς φίλοι φέρονται μετὰ τρυφεροῦ σεβασμοῦ. Ἡ ἀφοσίωσις αὐτῶν ἐκδηλοῦται διὰ δώρων, ἄνθους, στεφάνου, καρποῦ, σάκκου πλήρους ἀστραγάλων [3], ἀλλαχοῦ ἀλέκτορος [4] ἢ λαγωοῦ [5] ἢ μελιτταίου κυναρίου, ἀκανθῶδες ἔχοντος τὸ τρίχωμα [6]. Αἱ ὁμιλίαι αὗται ἐγίγνοντο ἐν ταῖς παλαίστραις, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐν τοῖς βαλανίοις ἐν μέσῳ τῶν ἑταιρῶν [7]. Γνωστὸν δὲ ὅτι τὰ βαλανεῖα ἦσαν τὰ ἐντευκτήρια τῶν ὀκνηρῶν. Οἱ πτωχοὶ οἱ τὸ θέρος ἐπιζητοῦντες τὴν δρόσον ἐν τοῖς ναοῖς, τὸν χειμῶνα φεύγοντες τὸν παγερὸν ἄνεμον, τὸν ἐκ τῶν ὀρέων πνέοντα, κατέφευγον εἰς αὐτά [8]. Οἱ πλούσιοι, οἱ κομψευόμενοι, μετὰ τὸν καθαρισμὸν πα-

[1] C. I. A. I, 492, βλ. Kaibel, Epigrammata graeca ex lapidibus conlecta, 19.—Bergk, Poetae lyrici Graeci, ἔκδ. δ', II, σ. 238.

[2] Λυσίου. Περὶ Σίμωνος, 6 καί ἑφ.

[3] Gerhard, Auserlesene Griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 278—279, ἀρ. 1 καὶ 2, εἰκ. 280, ἀρ. 1 καὶ 2, εἰκὼν 282, ἀρ. 1 καὶ 2, (βλ. λαμπρὰν ἀπεικόνισιν ἐν Arch. Zeitung, XLIII, εἰκ. 18) 285—286, ἀρ. 1, εἰκ. 293—294, ἀρ. 1. Panofka, Bilder antiken Lebens, εἰκ. 4, ἀρ. 1 Arch. Zeitung, εἰκ. 17 ἀρ. 1.

[4] Gerhard, ἔνθ. ἀν. IV, εἰκ. 280 ἀρ. 1.

[5] Gerhard, IV, εἰκ. 276, ἀρ. 1, εἰκ. 280, ἀρ. 1. Monumenti, X, εἰκ. 37· Wiener Vorlegeblaetter, σειρὰ A, εἰκ. 5.

[6] Gerhard, ἔνθ. ἀν. IV. εἰκ. 278—279, ἀρ. 1.

[7] Gerhard, Tazze dipinte, εἰκ. 14—15. βλ. Furtwaengler, Beschreibung, 2279. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 174.

[8] Στοβαίου Ἀνθολόγιον, 97, 31, κατὰ Τέλην.

ρέμενον ἐν αὐτοῖς χάριν τέρψεως. Οἱ ἀγγειογράφοι ἀρέσκονται ἀναπαριστῶντες τὰς σκηνὰς ταύτας· ἑνὸς τούτων μάλιστα, τοῦ Ἱέρωνος, ἡ προτίμησις εἶναι καταφανής. Ἐπὶ τῶν πλείστων ἔργων, τῶν φερόντων τὴν ὑπογραφὴν αὐτοῦ, εἰκονίζονται τοιοῦτοι ἐρωτικοὶ διάλογοι, ἔχοντες τοὐλάχιστον τὴν ἀξίαν νὰ ἐγκαταλείπωσι τὰ πράγματα ἀσαφῆ καὶ νὰ μὴ εἰκονίζωσιν εἰ μὴ τὴν γαληνιαίαν εἰκόνα τοῦ καλοῦ [1].

Τὸ κάλλος, τὸ νεαρὸν κάλλος, εἰς τὴν δυσδιάκριτον ταύτην ἡλικίαν τὴν κυμαινομένην μεταξὺ τῆς παιδικῆς καὶ τῆς ἀνδρικῆς, ἰδοὺ ἡ ἀρχὴ τῶν παραδόξων τούτων ἀφοσιώσεων. Γνωστὸν ὁπόσον οἱ Ἕλληνες ἦσαν εὐαίσθητοι καὶ ὁπόσον ἔχαιρον ἐπὶ τῇ καθαρότητι τῶν γραμμῶν καὶ τῶν εὐπλάστων σωμάτων. Τὸ νὰ εἶναί τις καλὸς ἐνομίζετο οὐράνιον δῶρον· τὸ νὰ ἦτο δέ τις καλὸς ἦτο δόξα ἀκτινοβολοῦσα καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον. «Χαρμίδην γὰρ τουτονί γιγνώσκετε» λέγει που ὁ Σωκράτης, «τὸν καλὸν γενόμενον, τὸν Γλαύκωνος [2]». Δὲν ὁμιλοῦμεν οὕτω περὶ γυναικός, ἧς ἄλλοτε ἡ καλλονὴ προσείλκυε τὰ βλέμματα πάντων; Ἐν τῷ σκολίῳ, ὃ πρὸ μικροῦ ἐμνημονεύσαμεν, εἴδομεν ὅτι ἡ καλλονὴ συγκαταριθμεῖται μεταξὺ τῶν ἀποτελούντων τὴν εὐτυχίαν ὅρων. Συγκινητικὸν ἐπιτάφιον τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' αἰῶνος διδάσκει ἡμᾶς τὸ ὄνομα καλοῦ παιδός, ἀποθανόντος ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτοῦ, περατοῦται δὲ διὰ τῶν ἑξῆς λέξεων·

Παιδὸς ἀποφθιμένοιο Κλεοίτου τοῦ Μενεσαίχμου
Μνῆμ' ἐσορῶν οἴκτιρ' ὡς καλὸς ὢν ἔθανε. [3].

Ἕτερον νεώτερον δεικνύει ἡμῖν νεανίαν ἀποτείνοντα τὸν λόγον εἰς

[1] Περὶ Ἱέρωνος, βλ. Klein, ἔνθ. ἀν. ἔκδ. 6', σ. 162 καὶ ἑφ. Rayet, Histoire de la céramique grecque, σ. 201 καὶ ἑφ. Αἱ ἐπὶ τῶν ἀγγείων ἐρωτικαὶ σκηναὶ εἰσὶ πάμπολλαι· δὲν δύναμαι λοιπὸν νὰ παραπέμψω εἰς πάσας. Ἀρκοῦμαι ὑποδεικνύων ἐνταῦθα περίεργόν τινα πυθμένα κύλικος τοῦ Ε' αἰῶνος, ἀποτελούσης μέρος τῆς συλλογῆς Campana, ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Λούβρου, ἔνθα παρίσταται ἔφηβος γυμνός, ἀντωπός, ἐν στάσει τείνοντος τὸ οὖς, ὅπως ἀκούσῃ καὶ ἀναμένοντος· εἰς τὸ ἔδαφος ἀναγινώσκεται ἡ λέξις ἔρχεται, ἥτις φαίνεται ἐκφράζουσα τὴν χαρὰν τοῦ νεανίου ἐπὶ τῇ ἀφίξει τοῦ ἐρωμένου ὃν ἀναμένει. Τὸ τεμάχιον τοῦτο δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸ αὐτὸ ἀγγεῖον, εἰς ὃ καὶ τὸ τεμάχιον τοῦ παρὰ τὴν πηγὴν ἐφήβου τοῦ περιγραφέντος ἀνωτέρω ἐν σ. 222 σημ. 1.

[2] [Πλάτ.] Θεάγης, σ. 128 D.

[3] C. I. A. IV, σ. 48 ἀρ. 477 C.

διαβάτην καὶ παρηγορούμενον διὰ τὸ πρόωρον αὐτοῦ τέλος διὰ τῆς σκέψεως ὅτι «καὶ ἐν φθιμένοις καλὸς ἔτ' εἰμὶ νέκυς[1]». Ὑπάρχει εἰς τὸ κάλλος ἀπαραβίαστόν τι, ὅπερ οὐδ' αὐτὸς ὁ θάνατος δύναται νὰ ἐπηρεάσῃ. Τὴν ἀποσύνθεσιν, τὸν τῶν στοιχείων τοῦ σώματος διασκορπισμόν, τὴν εἰς τὴν ὕλην καὶ τὴν ἀρχικὴν κόνιν ἐπάνοδον, πάσας ταύτας τὰς πενθίμους εἰκόνας, ἐφ' αἷς ἐναβρύνεται ὁ χριστιανικὸς πνευματισμός, ὁ Ἕλλην δὲν κατενόει· δὲν παρεδέχετο ὅτι τὸ σῶμα ἀπώλλυτο, ἐὰν δὲ τὸ σῶμα τοῦτο ἦτο καλόν, ἠρέσκετο ὑποθέτων, ὅτι καὶ ἐν τῇ τῶν σκιῶν διαμονῇ, περιεβάλλετο ὑπὸ τῶν αὐτῶν καὶ παρὰ τοῖς ζῶσι τιμῶν.

Παρ' Ἀθηναίοις ἡ πρὸς τὸ κάλλος αὕτη κλίσις δηλοῦται ἀφελῶς ἐπὶ τῶν ἀγγείων διὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἀναγιγνωσκομένων ἐρωτικῶν ἐκμυστηρεύσεων. Γνωσταὶ εἰσιν αἱ ἐπιγραφαί, αἱ κεχαραγμέναι ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ ΣΤ' αἰῶνος· ὁτὲ μὲν εἶναι κύριόν τι ὄνομα συνοδευόμενον ὑπὸ τῆς λέξεως *καλός*, ὁτὲ δὲ ὁ τεχνίτης μὴ θέλων νὰ ὁρίσῃ τὸ πρόσωπον, προσθέτει εἰς τὸ ἴδιον ἐπίθετον τὴν ἀόριστον λέξιν *παῖς*[2]. Ἐπὶ πολὺ αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ἐδυσχέραινον τοὺς ἀρχαιολόγους. Σήμερον ἡ σημασία αὐτῶν εἶναι γνωστή, πλεῖστα δὲ τῶν ὑποσημαινομένων προσώπων δύνανται νὰ ἐξομοιωθῶσι πρὸς γνωστοὺς Ἀθηναίους. Ἰδοὺ π. χ. Λεωκράτης τις, οὗ τὸ ὄνομα ἀναγιγνώσκεται ἐπί τινος μελανογράμμου ὑδρίας· φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκεῖνος, οὗ πρὸς τιμὴν ὁ Σιμωνίδης συνέθετο ἐπίγραμμά τι μέχρι ἡμῶν διασωθέν[3]. Ὁ Ἱπποκράτης, οὗ τὸ ὄνομα εἶναι ὡσαύτως γεγραμμένον ἐπί τινος ἀμφορέως ἀρχαίου τύπου, φαίνεται ὢν ὁ ἀδελφὸς τοῦ νομοθέτου Κλεισθένους[4]. Ὁ Μεγακλῆς, οὗ τὴν καλλονὴν ἀπεθαύμασαν οἱ ζωγράφοι Εὐθυμίδης καὶ Φιντίας, ἀνήκει εἴς τινα τῶν μεγίστων Ἀττικῶν οἴκων· εἶναι θεῖος τοῦ Περικλέους καὶ πάππος τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ὁ Λέαγρος, ὁ ὀνομαζόμενος ἐπὶ τῶν ἀγγείων τοῦ Ὄλτου καὶ τοῦ Εὐξιθέου, τοῦ Χαριλίωνος, τοῦ Εὐφρονίου, τοῦ Εὐθυμίδου καὶ πολλῶν ἄλλων ἀνυπογράφων, ἀναφέρεται παρ' Ἡροδότῳ μεταξὺ τῶν στρατηγῶν τῶν μετασχόντων περὶ τὸ 467 τοῦ κατὰ τῶν Ἠδωνῶν Θρᾳκῶν πολέμου[1]. Γλαύκων, ὁ υἱὸς αὐτοῦ, οὗ ἡ ἀνάμνησις διεσώθη ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Εὐφρονίου καὶ ὑπό τινων ἀνυπογράφων ἀγγείων, διοικεῖ ἐν ἔτει 432 τὸν Ἀττικὸν στόλον τὸν ἐρχόμενον πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ Κερκυραϊκοῦ, μετὰ τὴν ἐν Συβότοις ναυμαχίαν[2]. Πιθανῶς δ' ἐν τῷ Ἱπποδάμαντι, τῷ ὑπὸ τοῦ Δούριος καὶ τοῦ Ἱέρωνος ἐγκωμιαζομένῳ, πρέπει νὰ διίδωμεν τὸν στρατηγὸν τῆς Ἐριχθηίδος φυλῆς τὸν φονευθέντα ἐν Αἰγύπτῳ περὶ τὸ 459[3]. Πάντες οἱ πολῖται οὗτοι οἱ σπουδαίας καταλαβόντες ἀρχὰς καὶ ἀποτελοῦντες μέρος τῆς Ἀττικῆς ἀριστοκρατίας, ἦσαν καλοὶ ἔφηβοι, ὧν ἡ χάρις ἦτο διάσημος ἐν ταῖς παλαίστραις καὶ τοῖς γυμνασίοις. Αἱ πλεῖσται τῶν ζωγραφιῶν μεταξὺ τῶν εἰς αὐτοὺς ἀναφερομένων εἰκονίζουσιν ὑποθέσεις ξένας τῶν νεανικῶν ἀσκήσεων· ὑπάρχουσι δ' ὅμως τινές, εἰκονίζουσαι νεανίας καὶ δι' ὧν ὑπονοεῖται ἡ θελκτικὴ αὕτη ὑπόθεσις, ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ ἀληθινῶν εἰκόνων αὐτοῦ τούτου τοῦ προσώπου, οὗτινος τὴν καλλονὴν ἐξαίρει ἡ ἐπιγραφή. Μὴ πιστεύωμεν πολὺ εἰς τὰ ἐλαφρὰ ταῦτα σκιαγραφήματα· κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ εἰκών, ὡς ἐννοοῦμεν αὐτὴν σήμερον, δὲν ὑφίστατο ἔτι. Ὁ τεχνίτης, ζωγράφος ἢ γλύπτης, δὲν ὑπεχρεοῦτο ν' ἀποδώσῃ λεπτομερῶς τὴν ἐντελῆ τῆς φύσεως ὁμοιότητα· ἠσχολεῖτο περὶ τὴν ὁμοιότητα ἐν τῷ ὅλῳ τύπῳ. Ζωγραφῶν ἔφηβόν τινα, δὲν ζωγραφεῖ οὔτε τὸν Λέαγρον, οὔτε τὸν Ἱπποδάμαντα ἀλλὰ τὸν ἰδεώδη ἔφηβον, οὗ τὴν εἰκόνα συνενοῖ πρὸς τὴν

[1] Ἐπιγραφὴ Νέας Φωκαίας: βλ. Μουσεῖον καὶ Βιβλ. τῆς Εὐαγγελ. Σχολῆς, 1884—1885, σ. 8, ἀρ. 214. Classical Review, Ἀπρίλ. 1888, σ. 118.

[2] Ὁ παῖς καλός. Βλ. περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων, O. Jahn, Beschreibung der Vasensammlung Ludwigs, σ. CXXI καὶ ἑφ. Βλ. ἀνωτέρω τὰς εἰκόνας, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 14, 17, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 28, 29 καὶ 30.

[3] Rergk, Poetae lyrici graeci ἔκδ. δ', III, σ. 499, 150. Πιθανῶς ὁ ἔγγονος τοῦ Λεωκράτους τούτου εἶναι ὁ μνημονευόμενος ὡς στρατηγὸς ἐν τῇ ἐν Πλαταιαῖς μάχῃ, καὶ βραδύτερον, ἐν ἔτει 458, ἐν Αἰγίνῃ. Βλ. Πλουτάρχου, Ἀριστείδ. 20. Θουκυδ. Α', 105, 2.

[4] Gerhard, Auserlesene Griech. Vasenbilder, IV, εἰκ. 307.

[1] Ἡροδότου Θ', 75. Βλ. Curtius, Histoire grecque, μετ. Bouché-Leclerq, II, σ. 398

[2] Θουκυδ. Α', 51, 4. Βλ. Curtius, ἔνθ. ἀν. III, σ. 15.

[3] Τὸ τοιοῦτον εἶναι ὑπόθεσις τοῦ κ. Studniczka, ἥτις θὰ ὑπεχρέου ν' ἀναγάγωμεν εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους τὰ ἀγγεῖα τοῦ Δούριος καὶ τοῦ Ἱέρωνος τὰ μνημονεύσαντα τοῦ Ἱπποδάμαντος· διότι πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οὗτος ἦτο ἔφηβος, ὅτε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀπελάμβανε τοσαύτης δημοτικότητος μεταξὺ τῶν ἀγγειοπλαστῶν. Βλ. ἐν σ. 131 τὴν χρονολογίαν, ἣν ἀπεδώκαμεν ἰδίᾳ εἰς τὴν κύλικα τοῦ Δούριος, ἐφ' ἧς ἀναγιγνώσκεται τὸ ὄνομα τοῦτο. Περὶ πάντων τούτων τῶν κυρίων ὀνομάτων, βλ. Studniczka, Jarhb, der kais. deutsch. arch. Instit. II, σ. 159 καὶ ἑφ.

ἀνάμνησιν τοῦ Λεάγρου ἢ ἄλλου τινὸς τῶν προσφιλῶν ἑταίρων. Ἀλλ' ἀναμφισβήτητον εἶναι, ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ δημοσίου θαυμασμοῦ πρὸς τοὺς νεανίας τούτους, ὧν τὸ κάλλος ἦτο ὡσαύτως δημῶδες, ὡς καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ εἰσὶν ἡ ἠχὼ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὃν ἐξήγειρε πανταχοῦ ἡ παρουσία αὐτῶν [1].

Ὁ θέλων νὰ κατανοήσῃ πως τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦτον πρέπει ν' ἀναγνώσῃ καὶ πάλιν τὴν ἀρχὴν τοῦ Χαρμίδου. Γνωστὴ ἡ θελκτικὴ αὕτη ἀρχή. Ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ταυρέου πλεῖστοι διεκρίνοντο διὰ τὴν καλλονὴν αὐτῶν· μήπως ἡ νεότης εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Σωκράτους δὲν εἶναι πάντοτε καλή [2]; Ἀλλ' εἰς τούτων ὑπερβαίνει πάντας, Χαρμίδης ὁ Γλαύκωνος. Ὅταν εἰσέρχηται εἰς τὴν παλαίστραν, πάντες σπεύδουσι νὰ ἴδωσιν αὐτόν· οἱ παῖδες, καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ μικρότεροι «πάντες ὥσπερ ἄγαλμα ἐθεῶντο αὐτόν [3]». Ἐνθυμούμεθα τὴν συγκίνησιν τοῦ Σωκράτους, ὅτε ὁ Χαρμίδης καθεσθεὶς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Κριτίου ἠρώτησεν αὐτὸν ἐὰν γνωρίζῃ φάρμακόν τι κατὰ τῆς ἡμικρανίας· πάντες οἱ νέοι «περιέρρεον ἡμᾶς κύκλῳ κομιδῇ» καὶ ἡ σύγχυσις τοῦ Σωκράτους ηὐξάνετο [3]. Οὐδὲν εἰκονίζει κάλλιον τὸ καταπληκτικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ κάλλους ἐπὶ τῶν ψυχῶν τῶν Ἀθηναίων. Πρὸς τὸ κάλλος πρέπει ν' ἀποβλέπωμεν, ὅταν μελετῶμεν τὰ ἤθη τῶν παλαιστρῶν. Ἐπέφερε ταραχὴν ἄγνωστον ἡμῖν, ἣν δικαιοῖ κατά τι τὸ πλαστικὸν αἴσθημα θαυμασίας ὀξύτητος.

Καθόλου δὲ οἱ Ἀθηναῖοι ἠσθάνθησαν τὰς ἡδονὰς τῆς ζωηρᾶς καὶ καθαρᾶς φιλίας· ὑπέπεσον δ' ὡσαύτως εἰς ἀναμφισβήτητα λάθη. Μεταξὺ τῶν δύο πρέπει, φαίνεται, νὰ ταχθῇ κόσμος ὅλος διαμέσων συναισθημάτων, ἐκδηλουμένων παρά τε τοῖς τελείοις ἀνδράσι καὶ

[1] Ἐννοεῖται ὅτι οὐδόλως αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται προϋποθέτουσι τὴν ὕπαρξιν φιλικῶν σχέσεων τῶν τεχνιτῶν πρὸς τοὺς νέους, ὧν περιέχουσι τὰ ὀνόματα. Οἱ ἀγγειογράφοι, ἐν γένει, ξένοι ἢ μέτοικοι ὄντες δὲν ἀφεώρων πρὸς τοιαύτην τιμήν. Ἀνακηρύττοντες δὲ τὸ κάλλος νέων τινῶν συνεμορφοῦντο πρὸς τὸ αἴσθημα τοῦ πλήθους· ὑπεῖκον δὲ πιθανῶς καὶ εἰς ἐμπορικόν τινα ὑπολογισμόν. Πλεῖστοι ἐν Ἀθήναις, καίπερ μὴ συνδεόμενοι πρὸς τοὺς καλοὺς ἐφήβους, ἤθελον ὅμως νὰ ἔχωσιν ἀγγεῖα φέροντα τὰ ὀνόματα αὐτῶν, ὡς καὶ παρ' ἡμῖν οἱ συλλέκται τῶν εἰκόνων τῶν διασήμων ἠθοποιῶν.

[2] Πλάτ. Χαρμίδης, σ. 154 B.

[3] Πλάτ. Χαρμίδης, σ. 154 C.

[4] Πλάτ. Χαρμίδης, σ. 155 C—D.

τοῖς νεανίαις καὶ εἰς πάραδόξους ἡμᾶς ἀβεβαιότητας ἀγόντων. Ὑπάρχει τι συνταράσσον μᾶλλον τοῦ Αὐτολύκου, πρὸς ὃν τοσαύτην δεικνύει εὔνοιαν ὁ Καλλίας, ὥστε παρέχει πρὸς τιμὴν αὐτοῦ συμπόσιον, ἐν ᾧ μετὰ τῶν δαιτημόνων παρεκάθητο καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ; Ὁ Ξενοφῶν εἰκονίζει μετ' ἐγκωμίων αὐτὸν λέγων: «Αὐτόλυκος μὲν οὖν παρὰ τὸν πατέρα ἐκαθέζετο, ὥσπερ εἰκός, οἱ δ' ἄλλοι κατεκλίθησαν. Εὐθὺς μὲν οὖν ἐννοήσας τις τὰ γιγνόμενα, ἠγήσατ' ἂν φύσει βασιλικόν τι τὸ κάλλος εἶναι, ἄλλως τε καὶ ἢν μετ' αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης, καθάπερ Αὐτόλυκος τότε, κεκτῆται τις αὐτό. Πρῶτον μὲν γάρ, ὥσπερ, ὅταν φέγγος τι ἐν νυκτὶ φανῇ, πάντων προσάγεται τὰ ὄμματα, οὕτω καὶ τότε τοῦ Αὐτολύκου τὸ κάλλος πάντων εἵλκε τὰς ὄψεις πρὸς αὐτόν. Ἔπειτα τῶν ὁρώντων οὐδεὶς οὐκ ἔπασχέ τι ὑπ' ἐκείνου· οἱ μέν τε σιωπηρότεροι ἐγίγνοντο, οἱ δὲ καὶ ἐσχηματίζοντό πως». Περὶ δὲ τοῦ πατρὸς λέγει: «Οὐκοῦν καὶ σύ, ἔφη ὁ Ἀντισθένης, λέξεις, ὦ Λύκων, ἐπί τινι μέγα φρονεῖς. Καὶ ὃς ἔφη· οὐ γὰρ ἅπαντες, ἴστε, ἔφη, ὅτι ἐπὶ τούτῳ τῷ υἱεῖ [1]». Ἡ Ἀθηναϊκὴ ἠθικὴ οὐδὲν διέβλεπε τὸ παράδοξον ἢ τὸ ἄτοπον, ἀλλ' ἐνεκωμίαζε τὰς στενὰς ταύτας μεταξὺ τῆς ὡρίμου καὶ ἀώρου ἡλικίας σχέσεις. Τοιοῦτοι δεσμοὶ δὲν ἦσαν ἀνάρμοστοι πρὸς τὴν ἀρετήν, ἀλλ' ἦτο ἀκριβῶς ἀπόδειξις ἀρετῆς ἡ ἐμπιστοσύνη αὕτη τῆς νεότητος πρὸς τὴν σοφίαν τῆς ὡρίμου ἡλικίας, τῆς κλίσεως ταύτης πρὸς τὴν ἀφελῆ καλλονὴν οὔσης σημείου ψυχῆς διατεθειμένης νὰ διευθύνῃ καὶ νὰ διδάξῃ [2]. Μεταξὺ νέων φαίνεται ἡμῖν ἡ φιλία θερμοτέρα. Ἐν αὐτῇ διαβλέπομεν τὸν εὐγενῆ ἐνθουσιασμόν, περὶ οὗ λέγομεν, τὰς ἀφοσιώσεις, τὰς θυσίας, πάσας τὰς εὐγενεῖς ὁρμάς, αἵτινές εἰσι σημεῖον ἀληθοῦς πάθους. Παρὰ πολλοῖς ἴσως τὸ πάθος τοῦτο ἦτο ἀθῷον· ἐνίοτε ἡ φιλία καθίσταται σφοδρὸν αἴσθημα, οὐδὲν ἔχον κοινὸν πρὸς τὸν ἔρωτα. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσιν, εἴτε πρόκειται περὶ σχέσεως μεταξὺ ὁμηλίκων εἴτε μεταξὺ νέων καὶ πρεσβυτέρων, οἱ Ἀθηναῖοι ἐνόμιζον τὰς σχέσεις ταύτας συντελούσας πρὸς ἐπαύξησιν τῆς διανοίας αὐτῶν. Ἀναδράμωμεν εἰς τὸ συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος· ἀναμνησθῶμεν τοῦ παραδόξου ἐκείνου, τοῦ ἀποδιδομένου τῷ Λυσίᾳ, ἐφ' οὗ στηρίζεται ὁ

[1] Ξενοφ. Συμπόσ. Α', 2—4 καὶ 8—10. Ϛ', 12—13.

[2] Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, βλ. τὴν ἀξίαν λόγου θεωρίαν, τὴν ἀναπτυχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου κατὰ Τιμάρχου, 136—139.

διάλογος τοῦ Φαίδρου. Ὁποῖαι εὐφυεῖς εἰκόνες ἐν ἁπάσαις ταύταις ταῖς θεωρίαις! Οἱ Ἀττικοὶ ἀρέσκονται διαλεγόμενοι περὶ ἔρωτος, πράττουσι δὲ τοῦτο μετὰ ἐπιδεξιότητος θελγούσης. Τὴν αὐτὴν ἐπιτήδευσιν ἔχουσι περὶ τὴν σωφροσύνην· ὁ ἔρως παρ' αὐτοῖς, ὁ ἔρως ὃν καταδικάζομεν, ἐπήγετο ἱκεσίας, ὅρκους, ἀπελπισμούς, σπεύδει πρὸ τῶν ἐρωτικῶν τούτων δουλειῶν, πολὺ δὲ πλέον τοῦ θανάτου φοβεῖται τὸ ν' ἀπαρέσῃ ἢ νὰ ἐννοηθῇ κακῶς· καταναλίσκεται εἰς ὑπονοίας, καὶ ματαίας ἀνησυχίας[1]· χαράσσει τὰ προσφιλῆ ὀνόματα ἐπὶ τῶν θυρῶν καὶ τῶν τοίχων[2]· ὅπως δ' ἐκφρασθῇ προστρέχει εἰς τοὺς πεζοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς ποιητάς[3]. Τὸ μὲν γελοία ἐπίδειξις, τὸ δὲ φιλαρέσκεια, ἰδοὺ τὸ σύμπαν, ὅπερ παριστῶσιν ἡμῖν ἰδίᾳ τὰ ἤθη ταῦτα. Εἶναι ἡ ἀνάμνησις, ἣν πρέπει νὰ διαφυλάξῃ.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Η ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΦΗΒΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Η ΕΦΗΒΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Ε' ΚΑΙ Δ' ΑΙΩΝΑ.

Ἡ Ἀττικὴ ἐφηβία ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ συγγραφῶσι σπουδαῖα ἔργα[4]. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα πάντα τὰ μέτ' αὐτῆς συνδεόμενα ζητήματα. Ὁποία ἦτο ἀκριβῶς ἡ ἀστικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις τῶν ἐφήβων; Ἐκέκτηντο πάντα τὰ δικαιώματα

[1] Πλάτ. Συμπόσ. σ. 179 A, 183 A. Αὐτ. Φαῖδρος σ. 231 C, 232 A—C, 233 B.

[2] Ἀριστοφ. Ἀχαρν. 142 καὶ ἐφ. καὶ τὸ σχόλ. ἐν στ. 144. Ἰδ. Σφῆκες, 97 καὶ 99.

[3] Βλ. τοὺς ὑπαινιγμοὺς τοῦ Πλάτωνος ἐν Λύσιδι, σ. 204 D, 205 C—D, ὡς πρὸς τὰ πεζὰ καὶ ποιητικὰ τεμάχια, τὰ συντεθέντα ὑπὸ Ἱπποθάλους, πρὸς τιμὴν τοῦ Λύσιος. Βλ. περὶ τοῦ ἐθίμου τούτου, Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου 135—136·

[4] Βλ. ἰδίᾳ Dumont, Essai sur l'éphebie attique, τόμ. 2. Paris 1875—1876 Grasberger, Erziehung und Unterricht im Klass. Alterthum, III, Wurzbourzg 1881.

τῶν πολιτῶν; Διεχειρίζοντο ἐλευθέρως τὴν περιουσίαν αὐτῶν; Ἐψήφιζον, ἐξέλεγον τοὺς ἄρχοντας; Πότε τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐγίγνοντο δεκτοὶ εἰς τὸ γυμνάσιον, καὶ τίνες αἱ τὴν παραδοχὴν αὐτῶν συνοδεύουσαι τελεταί; Περὶ τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων θέλομεν διαλάβῃ. Ὁ νεανίας δεκαοκταέτης τὴν ἡλικίαν εἰσήρχετο εἰς τὴν ἐφηβίαν[1], διέμενε δ' ἐν αὐτῇ, κατὰ τὸν Ε' τοὐλάχιστον αἰῶνα, μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους. Κατὰ τὸ χρονικὸν δὲ τοῦτο διάστημα οὐκ ἐπαύετο μανθάνων. Τί δ' ἐμάνθανεν; Ἰδοὺ τὸ μόνον ζήτημα ὅπερ ἔχομεν νὰ καθορίσωμεν.

Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα ν' ἀσχοληθῶμεν περὶ τὴν ἀγωγὴν τῶν ἐφήβων, πρὶν καθορίσωμεν τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐφηβίας. Ὁποία αὕτη κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα;

Α'.

Ἀριστοκρατικὸς χαρακτὴρ τῆς ἐφηβίας.

Γνωστὸν ὅτι τὴν ἐφηβίαν γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν μάλιστα· δυστυχῶς αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται εἰσὶ χρόνων μεταγενεστέρων. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 334, δύο δ' ἄλλαι εἰς τὰ ἔτη 305 καὶ 303· αὗται δὲ εἶναι, μέχρι τοῦ νῦν, αἱ μόναι ἐπιγραφικαὶ πληροφορίαι ὡς πρὸς τὸν Δ' αἰῶνα[2]. Ὡς πρὸς τὸν προηγούμενον δὲ αἰῶνα, ἀρκούμεθα εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν συγγραφέων. Ὅσον ἀσθενεῖς καὶ ἂν εἶναι αἱ πηγαὶ αὗται, ἴδωμεν τί φῶς παρέχουσιν.

Μανθάνομεν ἐν πρώτοις ὅτι ἡ ἐφηβία ἦτο ἵδρυμα τῆς Πολιτείας. Ὑπῆρχον νόμοι περὶ τῶν ἐφήβων, συχνάκις δ' ὁ δῆμος ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἠσχολεῖτο περὶ αὐτούς[3]. Ἐν τῷ ἱκανῶς μακρῷ τούτῳ καταλόγῳ δὲν ἀπαντῶσι δυστυχῶς ἀλλ' ἢ ἄνδρες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεταγενέστεροι τῶν χρόνων περὶ οὓς ἀσχολούμεθα. Τρία τούτων, εἰσὶν ἀρχαιότερα, καὶ δέονται ἰδίας μνείας. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους μνημονεύει σωφρονιστικοῦ τινος νόμου, γενομένου, φαίνεται, κατὰ τῶν ἐφήβων· δύο πολῖται, ὁ Κινέας καὶ ὁ Φρῖνος, συνεσκέπτοντο

[1] Τοιαύτη ἡ ἡλικία τῆς νομίμου ἐφηβίας, ἣν δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν πρὸς τὴν φυσικὴν ἐφηβίαν, ἥτις ἐτίθετο ἐνωρίτερον. Dumont, ἔνθ. ἀν. I, σ. 22.

[2] Εἶναι τοὐλάχιστον αἱ μόναι ἀληθῶς διδακτικαί. Ἡ πλειονότης τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἐφηβίαν ἐπιγραφῶν προβαίνει αὐξανομένη κατὰ τοὺς μετέπειτα ἓξ αἰῶνας, ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν πρώτων Πτολεμαίων μέχρι τῶν Σύρων ἡγεμόνων.

[3] Dumont, ἔνθ. ἀν. I, σ. 139.

πρὸς περιστολὴν τῆς πολυτελείας αὐτῶν, ἐκ δὲ τῆς ἐμπειρίας αὐτῶν ταύτης παρήχθη νόμος μέλλων νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὰς μεγαλοπρεπεῖς αὐτῶν συνηθείας [1]. Οὐδὲν ἕτερον χωρίον πληροφορεῖ ἡμᾶς περὶ τῶν ῥητόρων τούτων, συγχρόνων πάντως τῶν Ἱππέων, διδαχθέντων τῷ 424 [2]. Ὁ Λυκοῦργος ἀφ' ἑτέρου ἔν τινι λόγῳ αὐτοῦ ἀπολεσθέντι, ὑπηνίσσετο Ἐπικράτη τινά, πλούσιον Ἀθηναῖον, διάσημον γενόμενον ἕνεκα νόμου τινὸς περὶ ἐφηβίας. Πότε ἔζη ὁ Ἐπικράτης οὗτος ; Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι κοινότατον, πολλάκις ἀπαντῶν παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι καὶ ταῖς ἐπιγραφαῖς· ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν αὐτόν. Γνωρίζομεν δὲ μόνον ὅτι ἦτο προγενέστερος τοῦ Λυκούργου καὶ ὅτι ἕνεκα τοῦ νόμου αὐτοῦ, οὗτινος ἀγνοοῦμεν τὸ περιεχόμενον, ἵδρυσαν αὐτῷ χαλκοῦν ἀνδριάντα [3]. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἔχομεν περὶ τῆς ἐφηβίας κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα εἰ μὴ τὰ ἔγγραφα, μόλις δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι οἱ ἔφηβοι ἐξηρτῶντο ἀμέσως ἐκ τῆς Πολιτείας. Εἴδομεν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἐνομοθέτουν περὶ τῶν σχολείων, ὅτι πᾶν τὸ ἐν αὐτοῖς διδασκόμενον διέφευγε τὴν ἁρμοδιότητα τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ὅτι πλὴν τῶν νόμων τοῦ Σόλωνος περὶ τῶν ἠθῶν ἡ ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν οὐδένα νόμον ἢ ψήφισμα παρουσιάζει κανονίζοντα τὸν σχολικὸν βίον [4]. Ἐνταῦθα οὐδὲν τοιοῦτον ἐγίγνετο· ὁ νεανίας δεκαοκταέτης εἰσήρχετο εἴς τινα ἑταιρείαν, ἐφ' ἧς ἡ Πολιτεία ἀπαύστως ἐπηγρύπνει· ἀπὸ τοῦ 18ου μέχρι τοῦ 20οῦ ἡ Πολιτεία ἐπιβλέπει αὐτόν· ὑπηρετεῖ αὐτῇ καὶ ὀφείλει αὐτῇ ὑπακοήν, ἐξ οὗ καὶ τὰ τοῦ δήμου ψηφίσματα τὰ μέχρι τοῦ ἰδιωτικοῦ αὐτοῦ βίου ἐνίοτε ἐξικνούμενα.

Δεύτερον ἀναμφήριστον ζήτημα εἶναι ὁ ὅλως στρατιωτικὸς χαρακτὴρ τῆς ἐφηβίας. Διὰ τοῦ διδομένου ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀγραύλου ὅρκου, εὐθὺς ὡς ἐγίγνοντο δεκαοκταέτεις οἱ νέοι, ὑπεχρεοῦντο νὰ πολε-

[1] Σχόλ. Ἀριστοφ. ἐν στ. 580 Ἱππῆς.

[2] Ἴσως ὁ ἕτερος τούτων, ὁ Κινέας, εἶναι αὐτὸς ἐκεῖνος, οὗ τὸ ὄνομα ἀναγιγνώσκομεν συνοδευόμενον ὑπὸ τῆς λέξεως *καλός*, ἐπί τινος κύλικος τοῦ Ε' αἰῶνος Βλ. Monumenti, X, εἰκ. 22, ἀρ. 2.

[3] Ἀρποκρατίων, ἐν λ. Ἐπικράτης. Ὁ κ. Dumont, (ἔνθ. ἀν I, σ. 5, σημ. 2) θέτει αὐτὸν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος. Τοῦτο εἶναι ἁπλῆ εἰκασία. Παραλείπω δ' ἐνταῦθα, ὡς ὅλως ἄγνωστον, τὸν Ἡγέμαχον, τὸν γράψαντα τὸ ψήφισμα τὸ ὑπὸ τῆς Βουλῆς πρὸς τιμὴν τῶν ἐφήβων τοῦ 334—333 γενόμενον.

[4] Βλ. ἀν. σ. 45.

μήσωσι γενναίως ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητος τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς τηρήσεως τῶν νόμων, λαμβάνοντες τὰ ὅπλα καὶ ὀμνύοντες νὰ μὴ καταισχύνωσιν αὐτά. Ἀνωτέρω παρεθέσαμεν τὸν ὅρκον, ὡς διεσώθη ὑπὸ τοῦ Πολυδεύκους καὶ τοῦ Στοβαίου [1], ὁ δὲ Πλούταρχος παραθέτει φράσιν τινά, ἣν οὗτοι παρέλιπον· «Ὀμνύουσι γὰρ ὅροις χρήσασθαι τῆς Ἀττικῆς πυροῖς, κριθαῖς, ἀμπέλοις, ἐλαίαις», ὅπερ σημαίνει ὅτι θὰ καταστήσωσι πανταχοῦ σεβαστὸν τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ ὅτι ἡ πατρὶς περατοῦται, ἔνθα δὲν ὑπάρχει πλέον καλλιέργεια, δηλαδὴ εἰς τὰ ὄρη καὶ τὴν θάλασσαν [2]. Ἡ γνώμη, ὡς παρατηρεῖ τις, δὲν εἶναι νέα, ἀλλ' ὁ τύπος εἶναι νέος. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, ὁ ὅρκος οὗτος εἶναι στρατιωτικός, ἡ πρώτη πρᾶξις τοῦ στρατιωτικοῦ βίου, ὃν πρέπει νὰ διάγωσιν οἱ ἔφηβοι μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους. Ἡ ἀρχὴ τοῦ σταδίου καταναλίσκεται εἰς διδασκαλίαν· διδάσκουσιν αὐτοὺς νὰ χειρίζονται τὰ ὅπλα, νὰ προχωρῶσι, νὰ ὀπισθοχωρῶσι κανονικῶς. Τὰ προκαταρκτικὰ ταῦτα διαρκοῦσιν ἐνιαυτόν, μεθ' ὃν γίγνεται ἐπιθεώρησις αὐτῶν, διερχομένων πρὸ συνόδου ἐν τῷ θεάτρῳ, καὶ κρατούντων ἀσπίδα καὶ δόρυ [3]. Φέροντες ἔκτοτε τὸν πέτασον καὶ χλαμύδα ἀμαυροῦ χρώματος [4] ὑπεβάλλοντο εἰς τραχυτάτας ἐργασίας, ἐστρατοπέδευον ἐν ὑπαίθρῳ, ἐτάφρευον, ἐκλισιοποίουν [5], διέτρεχον τὴν Ἀττικὴν ἐκτελοῦντες ἀστυνομικὰ καθήκοντα, διέμενον ἐν τοῖς κατὰ μῆκος τῶν ὁρίων φρουρίοις [6]. Κατὰ τὴν περίο-

[1] Βλ. ἀν σ. 21.

[2] Πλουτάρχου, Ἀλκιβ. 15.—Βλ. Dumont, ἔνθ. ἀν. I, σ. 10, σημ. 4.

[3] Ἀριστοτ. ἐν Ἀρποκρατίωνι ἐπὶ λ. *περίπολος*. Βλ. Dittenberger, De ephebis atticis, σ. 12, 4ημ. 10. Δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν τὴν τελετὴν ταύτην πρὸς τὴν ἐν σ. 30 μνημονευομένην. Ἦσαν δύο διάφοροι ἑορταί, ὧν ἡ μὲν ἐτελεῖτο ἐτησίως, ἡ δὲ ἦτο ἀκανόνιστος.

[4] Πολυδεύκους Ι', 164. Βλ. Hermann-Blümner, Griech. Privatalterhümer, § 21, σ. 178, σημ. 2. Saglio, Dictionnaire, ἐν λ. Chlamys.

[5] Πλάτ. Νόμοι, ΣΤ', σ. 778 Ε.

[6] Περὶ τῶν φρουρίων τούτων βλ. Boeck, Staatshaushaltung der Athener, ἔκδ. γ', σ. 255. Haussoullier, la vie municipale en Attique, σ. 193. Πολλάκις γίγνεται λόγος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσι περὶ ὁπλιτῶν ἐφήβων κατεχόντων τὰς ὀχυρὰς ταύτας θέσεις. βλ. Θουκυδ. Β', 13, 6—7. Ξενοφ. Πόροι ἢ περὶ προσόδων, Δ', 52, Δημοσθ. περὶ τοῦ Στεφάνου, 37. Σχόλ. Δημοσθ. Ὀλύνθιακ. Γ', σ. 29 25. Σχόλ. Αἰσχίν. περὶ Παραπρεσβ. 167. Περὶ τῆς στρατιωτικῆς δοκιμασίας τῶν ἐφήβων, G. Gilbert, Handbuch der Griech. Staatsalterhümer, I, σ. 296 καὶ ἑφ.

δον δὲ ταύτην τῆς δοκιμασίας ἐκαλοῦντο εἰδικώτερον *περίπολοι* [1].

Ἐπὶ πολὺ ἐνόμιζον ὅτι τὸ ὄνομα *περίπολοι* ἀπεδίδετο ἀποκλειστικῶς τοῖς ἐφήβοις. Ὁ κ. Foucart κατέδειξε τὸ ἐναντίον [2]. Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ε' καὶ κατὰ τὸν μετέπειτα αἰῶνα τῇ λέξει ταύτῃ ἐχρῶντο, ὅπως σημάνωσι σῶμα μισθοφόρων, διοικούμενον ὑπὸ τῶν περιπολάρχων, ὧν κύριον ἔργον ἦτο ἡ τήρησις τῆς τάξεως ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἀττικήν. Τὸ σῶμα τοῦτο μνημονεύουσι πολλοὶ συγγραφεῖς. Ὁ Θουκυδίδης ποιεῖται μνείαν τῶν ἀρχόντων τινὸς αὐτῶν, τοῦ Ἕρμονος, πλήξαντος ἐν ἀγορᾷ πληθούσῃ τὸν Φρύνιχον, ἕνα τῶν Τετρακοσίων, ἐπανερχόμενον ἐκ Λακεδαίμονος, ὅπου εἶχε μεταβῇ ὅπως ζητήσῃ βοήθειαν κατὰ τῶν δημοκρατικῶν [3]. Λόγος τις τοῦ Λυσίου καὶ ψήφισμά τι τοῦ ἔτους 410 μνημονεύουσι πολλοὺς τῶν συνενόχων αὐτοῦ· πάντες δὲ εἰσίν, ὡς ὁ Ἕρμων, ξένοι, ὑπηρετοῦντες εἰς τὰς τάξεις αὐτοῦ ὡς *περίπολοι* [4]. Καὶ ἄλλοι *περίπολοι* ἀναγράφονται ἔν τινι ἀναθηματικῇ τῆς Ἐλευσῖνος ἐπιγραφῇ, ἐν ᾗ καλοῦνται ἁπλῶς *στρατιῶται*· τοιαύτη ἡ λέξις ἡ ἀπαντῶσα ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῆς Ἐλευσῖνος, ὅταν πρόκηται περὶ τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων [5]. Ἀλλὰ δύνατaί τις ν' ἀμφιβάλλῃ ὅτι οἱ *στρατιῶται* οὗτοι ἦσαν *περίπολοι*, ἀφ' οὗ οἱ ὑπ' αὐτῶν τιμώμενοι ἀρχηγοὶ φέρουσι τὴν προσηγορίαν τῶν περιπολάρχων [1].

[1] Ὁ Αἰσχίνης (Παραπρεσβ. 167) λέγει ὅτι ἦτο *περίπολος* ἐπὶ διετίαν, ἐξ οὗ δηλοῦται ὅτι ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους οἱ ἔφηβοι ἐπεριπόλουν καὶ ἔζων ἐν τοῖς φρουρίοις. Ὁ κ. Dittenberger (Ἐνθ. ἀν. σ. 12—13) γνωματεύει, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ἐνταῦθα ἡ λέξις *περίπολος* ὑπὸ τὴν κυρίαν αὐτῆς σημασίαν· ὁ Αἰσχίνης διὰ τούτου ἐνόει ἴσως τὰ δύο ἔτη τῆς ἐφηβίας αὐτοῦ μὴ διακρίνων ἐκείνην, καθ' ἣν ἐμαθήτευεν εἰς τὰ ὅπλα, τῆς ἑπομένης. Τὴν ἑρμηνείαν ταύτην παραδέχεται ὁ κ. Foucart, Bull. de corr. hell. XIII, σ. 264. Δυνάμεθα δὲ νὰ παραδεχθῶμεν ὡσαύτως ὅτι κατ' ἀρχὴν οἱ ἔφηβοι καθίστανται περίπολοι μόνον τὸ δεύτερον ἔτος, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ πρότερον, ὅτε π. χ. ἠπειλοῦντο τὰ ὅρια καὶ ἔπρεπε νὰ ἐνισχυθῶσιν οἱ ὁπλῖται. Μὴ ἐν ὁμοίᾳ περιπτώσει οἱ μαθηταὶ τῶν ἡμετέρων στρατιωτικῶν σχολῶν δὲν πέμπονται κατ' ἀνάγκην ἐν πολέμῳ εἰς τὰ τάγματα πρὸ τῆς συμπληρώσεως τῶν σπουδῶν αὐτῶν; Τοιοῦτόν τι ἐννοεῖ ἴσως καὶ ὁ Αἰσχίνης, διὰ τοῦτο δὲν εἶναί τις ἠναγκασμένος νὰ παραδεχθῇ αὐτὸ ὡς γενικὸν κανόνα.

[2] Bull. de corr. hell. XII, σ. 265—266.

[3] Θουκυδ. Η', 92, 2 καὶ 5.—Πλουτάρχου, Ἀλκιβιάδ. 25

[4] Λυσίας, κατὰ Ἀγοράτου, 71, C. I. A. I. 59.

[5] Βλέπε τὴν σημασίαν τῆς λέξεως ταύτης σαφῶς δηλουμένην ἔν τινι ἐπιγραφῇ τῆς Ἐλευσῖνος, Ἐφημ. Ἀρχαιολ. 1884, σ. 135, στ. 20 καὶ ἐφ. Βλ. σ. 139. στ. 13, ἔνθα οἱ *στρατιῶται* σημαίνονται διὰ τῆς λέξεως *ξένοι*.

Ὅθεν ἡ ὕπαρξις μισθοφόρων γνωστῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα περίπολοι καὶ διαφερόντων ἀπὸ τῶν ἐφήβων εἶναι βεβαία. Οἱ μισθοφόροι διπλῆν ἐξετέλουν ὑπηρεσίαν. Ἦτο ἀνατεθειμένη αὐτοῖς ἡ ἐσωτερικὴ ἀστυνομικὴ ἐπιτήρησις· ψήφισμά τι τοῦ 352 ἀνατίθησι τοῖς περιπολάρχοις τὴν φροντίδα νὰ καταστήσωσι σεβαστοὺς τοὺς ὅρους τοὺς κειμένους ἐπί τινος ἱεροῦ ἐδάφους ἀνήκοντος ταῖς Ἐλευσινίαις θεαῖς [2]. Προσέτι δὲ ἀπετέλουν μέρος τοῦ στρατοῦ. Ἐν ἔτει 424 διοικούμενοι ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους ἐπολέμησαν ὑπὸ τὰ τείχη τῶν Μεγάρων [3], βραδύτερον δὲ κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἄγονται ὑπὸ τοῦ περιπολάρχου Σμικυθίωνος εἰς Ἐλευσῖνα. Σπουδαῖος κίνδυνος ἠπείλει τὴν πόλιν· ὁ Σμικυθίων ἐγγύς που εὑρισκόμενος σπεύδει μετὰ τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ, ἀφ' οὗ πρῶτον ἤγγειλε τοῦτο τοῖς στρατηγοῖς καὶ ἐζήτησεν, ὅπως πεμφθῇ ἐξ Ἀθηνῶν ταχεῖα ἐπικουρία [4].

Δυνάμεθα ἤδη νὰ γνωρίσωμεν ἐκ τίνων ἀνδρῶν ἀπετελεῖτο ἡ στρατιὰ αὕτη; Δὲν διστάζω, κατὰ τὸν Ε' τοὐλάχιστον αἰῶνα ν' ἀναγνωρίσω ἐν αὐτῇ τοὺς διακοσίους ἱπποτοξότας, τοὺς ὁπλισθέντας μικρὸν πρὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Γνωστὴ ἡ σκηνή, καθ' ἣν ὁ Πισθέταιρος ἐν τοῖς Ὄρνισι προσφέρει θυσίαν ἐπικαλούμενος τὴν προστασίαν τῶν θεῶν ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ ἀέρι ἄστεως αὐτοῦ. Ἄγγελος προσδραμὼν ἀγγέλλει αὐτῷ ὅτι πτερωτὴ θεότης διέβη τὰς πύλας τῆς Νεφελοκοκκυγίας,

> λαθὼν κολοιοὺς φύλακας ἡμεροσκόπους [5].
> ..... οὔκουν δῆτα περιπόλους ἐχρῆν
> πέμψαι κατ' αὐτοῦ εὐθύς; .....

Ὁ δ' ἄγγελος ἀπαντᾷ·

[1] C, I. A. II, 1219.

[2] Ἐφημ. Ἀρχαιολ. 1888, σ. 31, στ. 19.

[3] Θουκυδ. Δ', 67, 2 καὶ 5.

[4] Ἐφημ. Ἀρχ. 1883, σ. 133.—Haussoulier, Annales de la Faculté des lettres de Bordeaux, VIIIe année, σ. 246, ἀρ. 4. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη μετὰ τοῦ πρὸ μικροῦ ἀνακαλυφθέντος τέλους, ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ κ. Φιλίου ἐν ἀρχ. Ἐφημ. 1888 σ. 21.

[5] Πρόκειται περὶ τῆς Ἴριδος πεμφθείσης τῷ Πισθεταίρῳ ὑπὸ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν.

..... ἀλλ' ἐπέμψαμεν
τρισμυρίους ἱέρακας ἱπποτοξότας [1].

Ἡ συνωνυμία τῶν δύο λέξεων εἶναι καταφανής· ἂν δὲ μὴ παραδεχθῶμεν ταύτην, ἀδύνατος καθίσταται ἡ κατανόησις τοῦ χωρίου τοῦ Ἀριστοφάνους. Τὴν ὁμοιότητα τῶν τοξοτῶν καὶ τῶν περιπόλων βεβαιοῖ καὶ ὁ Θουκυδίδης, ὅστις εἰς τοὺς 1200 ἱππεῖς, οὓς διέθετον αἱ Ἀθῆναι τῷ 431, συγκαταριθμεῖ τοὺς ἱπποτοξότας ὡς ἀποτελοῦντας ἓν σῶμα μετὰ τοῦ λοιποῦ στρατοῦ [2]. Τοιοῦτοι λοιπὸν ἦσαν οἱ *περίπολοι,* οὓς εἴδομεν ὡς συνήθεις στρατιώτας δραμόντας πρὸς βοήθειαν τῆς Ἐλευσῖνος καὶ πολεμήσαντας ἐν Μεγάροις ὑπὸ τὸν Δημοσθένη. Γνωστὴ τέλος ἡ καλὴ κύλιξ τοῦ Orvieto, ἧς ἐπὶ τῶν πλευρῶν εἰκονίζεται ἱππικὴ παρέλασις πρὸ τῆς Βουλῆς [3]. Ἐν τῷ κοίλῳ αὐτῆς εἰκονίζεται βάρβαρον φέρων στολὴν ἱπποτοξότης, μὴ ὢν ἀλλ' ἢ *περίπολος,* δηλαδὴ εἷς τῶν ξένων ἱππέων τῶν συνοδευόντων τὸ τακτικὸν ἱππικόν, ὅπερ δηλοῖ ὅτι ὁ ζωγράφος εἰκόνισεν αὐτὸν ἐνταῦθα, χάριν τῆς ζωγραφικῆς ἑνότητος, τῆς διακρινούσης ἐν γένει τοὺς κεραμεῖς τοῦ Ε' αἰῶνος.

Περίπολοι λοιπὸν καὶ *ἱπποτοξόται* ἀπετέλουν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν στρατιάν, αὕτη δὲ οὐδόλως συνεχέετο πρὸς τοὺς ἐφήβους, οἵτινες ἦσαν νεαροὶ Ἀθηναῖοι διερχόμενοι μέρος τοῦ δευτέρου ἔτους τῆς δοκιμασίας αὐτῶν ἐν τοῖς φρουρίοις· οἱ ἄλλοι ἀπετέλουν οὐχὶ σῶμα δούλων, ὡς ἐπὶ πολὺ ἐνόμιζον, ἀλλ' εἶδός τι *ξένης λεγεῶνος,* ἐν ᾗ πάσης καταγωγῆς Ἕλληνες συνανεμίγνυντο πρὸς τοὺς βαρβάρους καὶ ἐν ᾗ μάλιστα ὑπηρέτουν Ἀθηναῖοί τινες πολῖται [4] ἐπιτετραμμένοι ἰδίᾳ τὴν τοῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος ἐπιτήρησιν, ἐκτελοῦντες χρέη στρατιωτῶν καὶ ἔχοντες ὡρισμένην ἐν ταῖς παρελάσεσι θέσιν, ὅτε καὶ προηγοῦντο ἀμέσως τῶν ἱππάρχων [5]. Ἀλλ' ὅμως δὲν πιστεύω, ὅτι πρέπει ν' ἀφαιρέσωμεν ὅλως ἀπὸ τῶν ἐφήβων τὴν προσηγορίαν τῶν

[1] Ἀριστοφ. Ὄρνιθες, 1177—1179.

[2] Θουκυδ. Β', 13, 8. Βλ. Boeckh, Staatshaltung der Athener, ἔκδ. γ', I, σ. 331—332. Martin, les Cavaliers athéniens, σ. 368.

[3] Koerte, Arch. Zeitung, XXXVIII, σ. 177 καὶ ἐφ. εἰκ. 15. Furtwaengler, Beschreibung, 2296.

[4] Λυσ. κατὰ Ἀλκιβιάδ. Β', 6.

[5] Ξενοφ. Ἀπομνημ. Ϛ', 3, 1.

περιπόλων· ἡ λέξις αὕτη ἐσήμαινεν ὡρισμένην ὑπηρεσίαν μᾶλλον ἢ σῶμα στρατιωτικόν· τὴν ὑπηρεσίαν δὲ ταύτην ἠδύναντο νὰ ἐκτελῶσι καὶ οἱ ἔφηβοι, ὥσπερ οἱ ἱπποτοξόται. Βέβαιον μάλιστα εἶναι ὅτι αἱ ἔνοπλοι αὗται περιπολίαι ἐν ἀρχῇ ὑπ' αὐτῶν μόνον ἐγίγνοντο· αὐτοὶ μόνοι ἐνομίζοντο τοιοῦτοι, ὡς ἡ κρυπτεία ἐν Σπάρτῃ ἐκ Λακεδαιμονίων νέων ἀπετελεῖτο [1]. Ἀλλ' ἐπῆλθε χρόνος, καθ' ὃν ἡ ἐκ πολιτῶν φρουρὰ αὕτη ἐκρίθη ἀνεπαρκής, διὸ προσέδραμον εἰς τοὺς μισθοφόρους. Ἀλλά, καίτοι κατὰ προτίμησιν οἱ ἔφηβοι ἀπεστέλλοντο εἰς τὰ φρούρια, δὲν ἐπαύοντο ὅμως, καιροῦ τυχόντος, νὰ ἐκπληρῶσι περιπόλων καθήκοντα [2]. Ἡ μόνη διαφορὰ αὐτῶν ἀπὸ τῶν μισθοφόρων ἦτο, ὅτι τούτων μὲν ἄμεσοι ἀρχηγοὶ ἦσαν οἱ περιπόλαρχοι, οἱ δ' ἔφηβοι ἐξηρτῶντο ἀμέσως ἀπὸ τῶν ἡγεμόνων τοῦ στρατοῦ.

Ἀγνοοῦμεν τὸ ὅλον πλῆθος τῆς ἐφηβικῆς συντάξεως [3]. Ἀλλὰ πιθανὸν τῶν νέων τούτων οἱ μὲν ἦσαν ὁπλῖται, οἱ δὲ ἱππεῖς [4]. Φυσικὸν ἦτο οἱ πλουσιώτεροι, οἱ κομψότεροι, οἱ ἐνωρίτερον ἐξασκηθέντες εἰς τὴν ἱππασίαν καὶ ὧν οἱ πατέρες διετήρουν διὰ τὰς ἱπποδρομίας πολυτελεῖς ἵππους, εἰσήγαγον εἰς τὴν ἐφηβίαν τὰς δαπανηρὰς καὶ μεγαλοπρεπεῖς αὐτῶν ὀρέξεις. Δὲν ὤφειλον ἄλλως, ὡς υἱοὶ πλουσίων οἴκων, νὰ ὑπηρετήσωσι βραδύτερον εἰς τὸ ἱππικόν; Οἱ ἄλλοι οἱ μετριωτέρας καταγωγῆς, ἦσαν προωρισμένοι νὰ ὑπηρετῶσιν ὡς ὁπλῖται, τούτου δ' ἕνεκα πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας ἐξησκοῦντο εἰς τὰ πεζικά. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς φαίνονται ἐπιβεβαιοῦντες τὴν διπλῆν ταύτην ὑπόθεσιν.

Ὁ Θουκυδίδης ἀπαριθμῶν τὰς δυνάμεις τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου λέγει· «ὁπλίτας δὲ τρισχιλίους καὶ μυρίους εἶναι ἄνευ τῶν ἐν τοῖς φρουρίοις καὶ τῶν παρ' ἔπαλξιν ἑξακισχιλίων καὶ μυρίων· τοσοῦτοι γὰρ ἐφύλασσον τὸ πρῶτον ὁπότε οἱ πολέμιοι ἐσβάλλοιεν, ἀπό τε τῶν πρεσβυτάτων καὶ τῶν νεω-

[1] G. Gilbert, Handbuch, I, σ. 34—35, σ. 65.

[2] Αἰσχίν. Παραπρεσβ. 167. Πολυδεύκ. Η'. 105.

[3] Ἦτο ποικίλη ἀναμφιβόλως. Ὁ κ. Dumont (ἔνθ. ἀν. I, σ. 17) ἑπόμενος τῷ Clinton, ἀναγράφει τὸν ἀριθμὸν 1900 κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Διόδωρος (ΙΕ', 63. 2) μνημονεύει 12000 νεανίας, ὁδηγουμένους ὑπὸ τοῦ Ἰφικράτους ἐπὶ ἄρχοντος Λυσιστράτου (369—368), ἀλλ' ὁ ἀριθμὸς οὗτος εἶναι ὑπερβολικός, ἀναφερόμενος εἰς μόνην ἐφηβικὴν σύνταξιν

[4] Βλ. τὴν καθ' ὑπόθεσιν ταύτην διάκρισιν ἐν Dumont, ἔνθ. ἀν. I, σ. 16-17.

τάτων, καὶ μετοίκων ὅσοι ὁπλῖται ἦσαν[1]». Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν πεζῶν ἐφήβων. Οἱ δὲ ἱππεῖς ἔφηβοι φαίνεται ὅτι ἦσαν οἱ συνοδεύσαντες τὸν Θηραμένην, ἕνα τῶν Τετρακοσίων, μεταβαίνοντα εἰς Πειραιᾶ, ὅπως συμβιβασθῇ μετὰ τῶν δημοκρατικῶν[2]. Ὑπαινιγμόν τινα ὡσαύτως πρὸς τὸ ἐφηβικὸν ἱππικὸν διαβλέπω ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Ξενοφῶντος, σχέσιν ἔχοντι πρὸς τὸν ἀγῶνα τοῦ Θρασυβούλου πρὸς τοὺς Τριάκοντα. Τοῦ Θρασυβούλου καταλαβόντος τὴν Φυλήν, οἱ Τριάκοντα, ὅπως ἐμποδίσωσι τὴν ἐξ Ἀθηνῶν προμήθειαν τῶν ἐπιτηδείων, ἐσκέφθησαν νὰ ἱδρύσωσι στρατόπεδον πρὸς βορρᾶν τῆς πόλεως εἰς δεκαπέντε περίπου σταδίων ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Φυλῆς. Ἀλλ' ὁ ἡγεμὼν τῶν φυγάδων κατελθὼν νύκτωρ ἀπὸ τῶν ὑπωρειῶν τῆς Πάρνηθος, τὴν πρωΐαν, ὅτε «οἱ ἱπποκόμοι ψήχοντες τοὺς ἵππους ψόφον ἐποίουν», ἐπιπίπτει βήματι ταχὺ ἐπὶ τὸν στρατὸν τῶν ὀλιγαρχικῶν, οἱ δὲ ἀπὸ Φυλῆς «ἀπέκτειναν τῶν μὲν ὁπλιτῶν πλέον ἢ εἴκοσι καὶ ἑκατόν, τῶν δὲ ἱππέων Νικόστρατόν τε τὸν καλὸν ἐπικαλούμενον, καὶ ἄλλους δὲ δύο, ἔτι καταλαβόντες ἐν ταῖς εὐναῖς[3]». Ὁ Νικόστρατος οὗτος ἔχει κατὰ πολὺ τὸν χαρακτῆρα ἐφήβου· τὸ ἐπίθετον *καλὸς* τὸ ἀναμιμνῆσκον τὰς τιμάς, τὰς ἀποδιδομένας ἐπὶ τῶν γραπτῶν ἀγγείων τοῖς νέοις, ἡ μαλθακότης ἢ ἡ ἀμεριμνησία αὐτοῦ, τὰ πάντα φαίνονται τάσσοντα αὐτὸν εἰς τοὺς ἁβροὺς νέους τοὺς ἀποτελοῦντας τὴν ἀριστοκρατίαν τοῦ γυμνασίου[4].

Κατέχομεν τέλος, ὡς πρὸς τὸ ἱππικὸν τῶν ἐφήβων μαρτυρίαν μᾶλλον ὡρισμένην· τὸ λαμπρὸν ἀνάγλυφον τὸ εὑρεθὲν ἐν Κεραμεικῷ καὶ

[1] Θουκυδ. Β', 13, 6 — 7. Οἱ πρὸς φύλαξιν τῶν τειχῶν ταχθέντες ἦσαν πολῖται ἀπὸ 40—60 ἐτῶν ἡλικίας· Λυκοῦργ. κατὰ Λεωκράτους, 39. Γνωστὸν ὅτι ὁ Ἀθηναῖος ἐξηκονταέτης γιγνόμενος ἀπηλλάσσετο τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Ἀριστοτ. ἐν Ἀρποκρατίωνι, ἐπὶ λέξ. *στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις.*

[2] Θουκυδ. Η', 92, 6.

[3] Ξενοφ. Ἑλλην. Β', 4, 6.

[4] Πρὸς τὸν Νικόστρατον τοῦτον, τὸν ἐπικαλούμενον καλόν, πρέπει νὰ παραβάλωμεν τοὺς διδασκομένους ἱππεῖς, ὡραίους μαθητάς, οὓς ὁ Μνησίμαχος, ποιητὴς τῆς μέσης κωμῳδίας, δεικνύει ἡμῖν ἀσκουμένους ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῶν φυλάρχων, καὶ ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας τῶν ἵππων. Βλ. Μνησίμαχον, παρ' Ἀθηναίῳ, θ', σ. 402 F. Ὡς ὁ Νικόστρατος εἰσὶν ἔφηβοι. Περὶ τῆς ἱππικῆς διδασκαλίας τῶν ἐφήβων εἰς χρόνους μεταγενεστέρους, βλ. C. I. A. II, 478, ἀπ. α—β. στ. 20—21, ἀπ. c. στ. 9. 479, στ. 29—30.

κοσμοῦν τὸν τάφον νεαροῦ ἱππέως, ἀποθανόντος ἐν Κορίνθῳ, ἐν μάχῃ, καθ' ἣν αὐτὸς καὶ τέσσαρες τῶν ἑταίρων αὐτοῦ ἐδοξάσθησαν διὰ τὴν ἀνδρείαν αὐτῶν. Παρίσταται ἔφιππος καταρρίπτων τὸν πολέμιον, τὸ δ' ὄνομα αὐτοῦ φέρεται κεχαραγμένον κάτωθεν τῆς στήλης· εἶναι Δεξίλεως ὁ Λυσανίου, Θορίκιος. Πλὴν τούτου ἡ ἐπιγραφὴ ἀναγράφει τὸν χρόνον τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ· ἐκ τούτου δὲ φαίνεται ὅτι ἦτο εἰκοσαέτης, ὅτε ἔπεσε θῦμα τοῦ θάρρους ἢ τοῦ ῥιψοκινδύνου αὐτοῦ. Ἦτο λοιπὸν ἔφηβος, ἢ μόλις ἐξήρχετο τῆς ἐφηβίας· δεχόμενοι δὲ τοῦτο ὑποθέτομεν ὅτι ἐν τῇ εἰς Κόρινθον στρατείᾳ τὸ ἱππικὸν ἐπεδείκνυε τὸ πρῶτον τὰ ἑαυτοῦ ὅπλα[1].

Οὕτω πρέπει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οἱ ἔφηβοι ἀπετελοῦντο ἐξ ὁπλιτῶν καὶ ἱππέων. Τὸ νεαρὸν καὶ γοργὸν τοῦτο ἱππικὸν ἦτο κόσμος τῶν Ἀθηνῶν. Γνωστὸν δὲ πῶς πρωΐμως μετεῖχον τῶν ἑορτῶν οἱ Ἀθηναῖοι ἱππεῖς. Ἐν τοῖς Παναθηναίοις, ἐν τοῖς Ἐλευσινίοις, συνώδευον τὴν πομπήν, ἐκ δὲ τῶν θελγόντων κατὰ τὰς ἑορτὰς ταύτας ἦτο ἡ στρατιωτικὴ παρέλασις, καθ' ἣν τὸ ἄνθος τοῦ στρατοῦ ἐπεδείκνυεν εἰς τὸ πλῆθος τὴν ἀρρενωπὴν αὐτοῦ χάριν[2]. Προφανῶς οἱ ἔφηβοι παρίσταντο ἐν ταῖς παρελάσεσι ταύταις. Ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Πεισιστρατειδῶν πάντες οἱ πολῖται ἐώρταζον ἔνοπλοι τὰ Παναθήναια[3], ἡ ἐφηβικὴ δὲ νεότης δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξαιρεθῇ τῆς στρατιωτικῆς ταύτης πομπῆς, τῆς μόνης ἐπιτρεπομένης τότε ἕνεκα τοῦ φόβου, ὃν ἐνέπνεε τοῖς τυράννοις ἡ θέα τοῦ ἐνόπλου πλήθους[4]. Καίτοι τότε τὸ ἱππικὸν μόλις ὑπῆρχεν ὡς τακτικὴ δύναμις, πιθανῶς δὲ πολλοὶ τῶν νέων ἐπεδείκνυον ἤδη τὴν πρὸς τὴν ἱππασίαν κλίσιν, ἥτις κατέστη βραδύτερον ὁ κυριεύων πόθος τῆς ἀριστοκρατίας, ἠκολούθουν δ' ἔφιπποι τὴν παναθηναϊκὴν πομπήν. Ὡς πρὸς τὸν Ε' αἰῶνα ἔχομεν πολύτιμον μαρτυρίαν, τὴν τῆς ζωοφόρου τοῦ Παρθενῶνος· οἱ ἱππεῖς οἱ φέροντες τὸν πέτασον καὶ τὴν χλαμύδα, οἱ μετὰ μεγίστης εὐχερείας διευθύνοντες τοὺς ὁρμητικοὺς ἅμα καὶ πραεῖς ἵππους, δὲν εἶναι ἔφηβοι; Ἡ μετοχὴ τῶν ἐφήβων ἐν ταῖς Ἐλευσινίαις ἑορταῖς μαρτυρεῖται ἔκ τινος ἐπιγραφῆς τῶν χρόνων τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ἀναγρα-

[1] C. I. A. II, 2084.—Dittenberger, Sylloge, 35.

[2] Περὶ τῆς παρουσίας τῶν ἱππέων ἐν ταῖς πομπαῖς, βλ. Martin, ἔνθ. ἀν. σ. 145 καὶ ἑξ.

[3] Θουκυδ. ΣΤ', 45, 2 καὶ 58, 2.

[4] Dittenberger, De ephebis Atticis, σ. 14.

φούσης τὸ ἔθος τοῦτο ὡς ἀρχαιότατον [1]. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἐφηβικὸν ἱππικὸν ἦτο ὁ κύριος αὐτῶν κόσμος. Βεβαίως μετέσχε αὐτῶν τὸ 408, ὅτε μετὰ μακρὰν διακοπήν, προελθοῦσαν ἕνεκα τῶν συνεχῶν εἰσβολῶν τῶν Λακεδαιμονίων, οἱ Ἀθηναῖοι πανδημεὶ ἑόρτασαν πανηγυρικῶς τὰ Ἐλευσίνια μεταβάντες εἰς Ἐλευσῖνα ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ στρατοῦ, διοικουμένου ὑπὸ τοῦ Ἀλκιβιάδου [2].

Οἱ ἔφηβοι, πεζοὶ καὶ ἔφιπποι, ἦσαν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν ἀγγειογράφων προτιμωμένων ὑποκειμένων. Ἐπί τινος λευκῆς ληκύθου, προερχομένης ἐξ Ἐρετρείας, εἰκονίζεταί τις τούτων φέρων πολεμικὴν στολὴν μετὰ μελαίνης χλαμύδος καὶ πετάσου, ἐρριμένου ἐπὶ τῶν ὤμων [3]· βαίνει ταχέως πρὸς τὰ δεξιά, καὶ ἔχει τὴν ἀριστερὰν ὡπλισμένην διὰ διπλῆς λόγχης. Εἰς τὸ ἔδαφος ἀναγινώσκονται αἱ λέξεις «Γλαύκων καλός» [4]. Ἐὰν ὁ ζωγράφος ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ τὸν ἔφηβον Γλαύκωνα ἢ νὰ ὑπομνήσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ χαρίεντος καὶ εὐρώστου τούτου νεανίου, ὀλίγον μέλει ἡμῖν· εὑρίσκομεν ἐν αὐτῷ τὸν ἔφηβον, ὁποῖος ἐπεφαίνετο πρὸ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηνῶν ἐν ταῖς στρατιωτικαῖς ταύταις ἑορταῖς, ἃς μεγάλως ἐλάμπρυνεν ἡ παρουσία αὐτοῦ. Τοὺς ἱππεῖς δὲ μάλιστα ἠρέσκοντο εἰκονίζοντες οἱ κεραμεῖς. Μεταξὺ τῶν πολλῶν ἀγγείων τῶν φερόντων τὸ ὄνομα τοῦ Λεάγρου, κύλιξ τις τοῦ Εὐφρονίου εἰκονίζει ἐν τῷ κοίλῳ αὐτῆς νεαρὸν ἱππέα, φέροντα πέτασον, ὑποδεδεμένον κοθόρνους καὶ ἔχοντα τοὺς ὤμους κεκαλυμμένους διὰ ποικίλου ἱματίου· οὐδὲν εἶναι μεγαλοπρεπέστερον τοῦ χαρίεντος θάρρους, τῆς στάσεως καὶ τοῦ θυμοειδεστάτου ἵππου, ὃν ἐλαύνει τριποδίζοντα κατὰ μικρὰ βήματα, ἔχοντα τὴν κεφαλὴν ἠνωρθωμένην καὶ ὑπείκοντα εἰς τοὺς χαλινοὺς μετ' ἀνυπομόνου εὐπειθείας [5]. Ἑτέρα κύλιξ τοῦ Λούβρου, ἔργον τῶν

[1] C. I. A. III, Βλ. P. Girard, L'Asclèpieion d'Athénes, σ. 40 καὶ ἐφ.

[2] Πλουτάρχου, Ἀλκιβιάδ. 34.

[3] Χρῆσις τῆς μελαίνης χλαμύδος ἐγίγνετο μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅτε τῇ προτροπῇ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ ἤλλαξαν ταύτην διὰ λευκῆς. Βλ. Φιλοστρ Βίοι σοφιστῶν, Β', 1, 8.

[4] Studnickza, Jahrb. des Kais. deutsch. arch. Instit. II, σ. 163. Collignon, Catalogue. 395, 558, 600. Ἰδ. 681, λήκυθον παριστῶντα ἔφηβον μαχόμενον.

[5] Klein, Euphronios, ἔκδ. 6', σ. 82. Βλ. ἰδ. Meistersignaturen, ἔκδ 6', σ. 138. 3. Ἐννοεῖται ὅτι οὔτε ἐν τῇ ἐφηβίᾳ οὔτε ἐν τῷ τῶν Ἀθηναίων στρατῷ ἡ στολή, ὡς κατ' ἀκρίβειαν ἐννοοῦμεν αὐτήν, ἦτο ἐν χρήσει. Γενικῶς οἱ ἱππεῖς περιεβάλλοντο τὸ θρακικὸν ἢ θεσσαλικὸν ἔνδυμα. Βλ. ἐν Raoul-Rochette, Monuments, inédits, εἰκ. 13, ἀγγεῖον εἰκονίζον τὸν Ὀρφέα, κιθαρίζοντα ἐν μέσῳ τῶν Θρακῶν, ἐνδεδυμένων ὡς οἱ Ἀθηναῖοι ἱππεῖς· τούτων τις ἔχει, κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐν σ. 149 σημ. 3 περιγραφέντα, τὸν καρπὸν τῆς χειρὸς ἐστιγμένον. Βλ. Arch. Zeitung, XXVI, εἰκ. 3. Δύσκολον ν' ἀποφανθῶμεν, ὁπόθεν ἡ συνήθεια αὕτη τοῦ Βορρᾶ προῆλθεν ἐν Ἀθήναις. Ἴσως ὀφείλεται εἰς τοὺς ἐν Ἀττικῇ ἀποκατεστημένους Θεσσαλοὺς καὶ εἰς τὸν μεγαλοπρεπῆ βίον, ὃν διῆγον· βλ. Πλάτ. Μένων, σ. 78 Α.

[1] Duruy, Histoire des Grecs, νέα ἔκδοσις, II, σ. 588. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 143.

[2] Βλ. Collignon, Catalogue, 478, 594, 680 κτλ. Ἰδ. Monuments Grecs publ. par l'assoc. pour l'encouragement des Études grecques en France, φυλ. 14—16, σ. 1 καὶ ἐφ. εἰκ. 5—6. Furtwaengler, Beschreibung, 2677. Pottier, Monuments Grecs, φυλ. 11—13, σ. 13 καὶ ἐφ. εἰκ. 3.—Holwerda, Jahbr. des kais. deutsch. arch. Instit. IV, σ. 28 καὶ ἐφ. κτλ.

[3] Σχολ. Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 18. Τοῦ αὐτοῦ κατὰ Κτησιφῶντος, 122.

[4] Θουκυδ. Α', 105, 4. Οἱ ἔφηβοι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ δηλοῦνται σαφῶς διὰ τῆς ἐκφράσεως οἱ *νεώτατοι*. Εἶναι αἱ λέξεις, ἃς συνήθως μεταχειρίζεται ὁ Θουκυδίδης ὁμιλῶν περὶ αὐτῶν.

[5] Θουκυδ. Δ', 1.— Ἀριστοφ. Ἱππῆς. 595 καὶ ἐφ. Μετὰ μικρὸν θὰ ἰδωμεν πῶς πρέπει νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὸ χωρίον τοῦτο.

Εὐφρονίου καὶ Ὀνησίμου, εἰκονίζει ὡσαύτως ἔφηβον ἔφιππον. Περιβεβλημένος μανδύαν καὶ ποικίλην χλαμύδα ἀνοικτοῦ χρώματος, ὑποδεδεμένος κοθόρνους, τὸ πρόσωπον δ' ἔχων σκιαζόμενον ὑπὸ μακροῦ πετάσου, προσδεδεμένου διὰ ταινιῶν ὑπὸ τὸν πώγωνα καὶ ὄπισθεν τοῦ αὐχένος, φέρει διὰ τῆς δεξιᾶς δύο λόγχας καὶ φαίνεται ἀπερχόμενος εἰς στρατείαν [1]. Τοιαῦται ἀπεικονίσεις ἦσαν συνήθεις ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις [2], μαρτυροῦσι δὲ τὸν θαυμασμὸν τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὴν προσφιλῆ καὶ ὑπερήφανον νεότητα, ἥτις ἐν τῷ πολέμῳ καὶ ἐν ταῖς πομπαῖς διέπρεπεν ἐν ταῖς πρώταις τάξεσιν.

Σπουδῆς ἄξιος εἶναι ὁ κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα πίναξ τῆς ἐφηφικῆς ὑπηρεσίας. Κατ' ἀρχὴν οἱ ἔφηβοι δὲν ἐξήρχοντο τοῦ Ἀττικοῦ ἐδάφους [3]· ἀλλ' ἐνίοτε ἕνεκα τῶν στρατιωτικῶν ἀναγκῶν ἀπεστέλλοντο πέραν τῶν συνόρων. Ἐν ἔτει 458 ἐπολέμησαν πρὸς τοὺς Κορινθίους ἐν Μεγαρίδι μετὰ τῶν πολιτῶν, τῶν ἀγόντων τὸ 50 ἢ 60 τῆς ἡλικίας, στρατηγούμενοι ὑπὸ τοῦ Μυρωνίδου [4]. Ἐν ἔτει 425 εἶναι περὶ τὴν Κόρινθον, ὅπου ὁ Νικίας δι' αὐτῶν ἥρατο λαμπρὰν νίκην [5]. Ἐν ἔτει 403 ἀνθίσταντο μετὰ τῶν Τριάκοντα κατὰ τῆς προό-

[1] Duruy, Histoire des Grecs, νέα ἔκδοσις, II, σ. 588. Klein, Meistersignaturen, ἔκδ. 6', σ. 143.

[2] Βλ. Collignon, Catalogue, 478, 594, 680 κτλ. Ἰδ. Monuments Grecs publ. par l'assoc. pour l'encouragement des Études grecques en France, φυλ. 14—16, σ. 1 καὶ ἐφ. εἰκ. 5—6. Furtwaengler, Beschreibung, 2677. Pottier, Monuments Grecs, φυλ. 11—13, σ. 13 καὶ ἐφ. εἰκ. 3.—Holwerda, Jahbr. des kais. deutsch. arch. Instit. IV, σ. 28 καὶ ἐφ. κτλ.

[3] Σχολ. Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 18. Τοῦ αὐτοῦ κατὰ Κτησιφῶντος, 122.

[4] Θουκυδ. Α', 105, 4. Οἱ ἔφηβοι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ δηλοῦνται σαφῶς διὰ τῆς ἐκφράσεως οἱ *νεώτατοι*. Εἶναι αἱ λέξεις, ἃς συνήθως μεταχειρίζεται ὁ Θουκυδίδης ὁμιλῶν περὶ αὐτῶν.

[5] Θουκυδ. Δ', 1.— Ἀριστοφ. Ἱππῆς. 595 καὶ ἐφ. Μετὰ μικρὸν θὰ ἰδωμεν πῶς πρέπει νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὸ χωρίον τοῦτο.

δου τοῦ Θρασυβούλου καὶ τῶν συστασιωτῶν αὐτοῦ [1]. Ἐν ἔτει 394, μάχονται πάλιν ἐν Κορινθίᾳ καὶ συγκροτοῦσι τὴν μάχην, ἐν ᾗ ὁ Δεξίλεως ἀνεδείχθη ἀνδραγαθήσας. Ἐν ἔτει 369—368 ἀποτελοῦσι πιθανῶς μέρος τοῦ ἐπικουρικοῦ στρατοῦ, τοῦ προπεμφθέντος τοῖς Λακεδαιμονίοις ὑπὸ τὸν Ἰφικράτην [2]. Ἐκ τῶν πολλῶν τούτων γεγονότων πηγάζει, ὅτι ἡ ἐφηβικὴ σύνταξις δὲν ὑπηρέτει μόνον πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς χώρας, ἀλλ' ὅτι ἐν κρισίμοις καιροῖς ἐχρῶντο αὐτῇ καὶ πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς ἐνεργείας. Ἦτο στρατιὰ δραστηρία, ἧς ἡ πρόωρος ῥώμη, διαπλασθεῖσα ἐν τοῖς γυμνασίοις, ἦτο πολύτιμον στήριγμα. Ἀλλ' ὅμως παρετηρήθη ὅτι σπανίως ἀπεμακρύνοντο, διέμενον δὲ συνήθως ἐν τοῖς φρουρίοις.

Ἀλλ' ἐὰν ὀλίγον εἶναι ἡμῖν γνωστὰ τὰ στρατιωτικὰ τῶν ἐφήβων κατορθώματα, γνωστότεραι ὅμως εἶναι αἱ πολιτικαὶ αὐτῶν γνῶμαι. Οἱ νεανίαι οὗτοι εἰσὶν ἄνδρες πολῖται· ἔχουσι γνώμην, ἣν δὲν φοβοῦνται νὰ ἐπιδείξωσι. Μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον τὸ ἐφηβικὸν ἱππικὸν τάσσεται, ὡς εἴδομεν, ὑπὲρ τῶν Τριάκοντα. Ἐν ἔτει 411 κατὰ τὴν τῶν Τετρακοσίων στάσιν, ὁ ὀλιγαρχικὸς Θηραμένης καταβαίνων εἰς Πειραιᾶ συνοδεύεται ὑπὸ ἴλης ἱππικοῦ, ἀποτελουμένης, ὡς φαίνεται, ἐξ ἐφήβων [3]. Οἱ αὐτοὶ ἱππεῖς, ἑκατὸν εἴκοσι τὸν ἀριθμόν, ἐβοήθησαν ὀλίγῳ πρότερον τοὺς συστασιώτας ν' ἀποδιώξωσι τὴν Βουλὴν τῶν Πεντακοσίων [4]. Δὲν εἶναι αὗται πολύτιμοι μαρτυρίαι περὶ τῶν φρονημάτων τῆς ἐφηβίας καὶ περὶ τῆς μετοχῆς αὐτῶν ἐν ταῖς στάσεσιν ;

Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότατον ἐπεισόδιον ἐν τῇ πολιτικῇ ταύτῃ ἱστορίᾳ τῶν ἐφήβων εἶναι τὸ μνημονευόμενον ἐν τοῖς Ἱππεῦσι. Πάντες γνωρίζουσι τίς ἡ ὑπόθεσις. Κλέων ὁ δημαγωγὸς παρίσταται πανοῦργος καὶ φιλόδοξος, ἀπατῶν τὸν λαὸν πρὸς ἴδιον ὄφελος· ὁ δ' ἀλλαντοπώλης Ἀγοράκριτος, πανουργότερος ἔτι, κατορθοῖ νὰ ὑποσκελίσῃ αὐτὸν παρὰ τῷ γηραιῷ δήμῳ. Ἰδοὺ τὸ ἁπλοῦν σχέδιον, ὅπερ

[1] Βλ. σ. 320.

[2] Διόδωρ. ΙΕ', 63, 2. Βλέπε τὰς ἐπὶ τοῦ χωρίου τούτου ἀμφισβητήσεις, ἐν σ. 320, σημ. 1.

[3] Θουκυδ. Η', 92, 6.

[4] Θουκυδ. Η', 69, 4. Περὶ τῆς ἐν χωρίῳ τούτῳ παρεμβολῆς, βλ. Martin, ἔνθ. ἀν. σ. 471, σημ. 5.—Βλ. Ξενοφ. Ἑλληνικά, Β', 3, 23. Ἴσως εἶναι οἱ αὐτοὶ νεανίαι, περὶ ὧν ὁ Θουκυδίδης (Η', 65. 2) λέγει, ὅτι ἐφόνευσαν τὸν Ἀνδροκλέα.

πληροῖ διὰ μυρίων κωμικῶν ἐπινοιῶν ἡ φαντασία τοῦ Ἀριστοφάνους· οἱ κατὰ τοῦ Κλέωνος συμμαχοῦντες ἦσαν οἱ ἱππεῖς, τάξις πλουσία, φυσικῶς πολεμία τῇ δημοκρατίᾳ καὶ ταῖς ἀκολασίαις αὐτῆς. Ὁ ἀλλαντοπώλης ἐρωτᾷ τὸν Δημοσθένη τίς θὰ βοηθήσῃ αὐτὸν νὰ καταπολεμήσῃ τὸν ἐπίφοβον δημαγωγόν, ὁ δ' ἀπαντᾷ·

> ἀλλ' εἰσὶν ἱππῆς ἄνδρες ἀγαθοὶ χίλιοι
> μισοῦντες αὐτόν, οἳ βοηθήσουσί σοι [1].

Τοιαύτη ἦτο κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ πραγματικὴ δύναμις τοῦ ἱππικοῦ, πλὴν τῶν μισθοφόρων. Ὥστε ὁ Ἀριστοφάνης ἀντιπροσωπεύει ὅλον τὸ σῶμα τοῦ Ἀττικοῦ ἱππικοῦ· ἐπὶ δὲ τῆς σκηνῆς ἀναβιβάζει τὴν ἔχθραν καὶ τὸν χόλον αὐτῶν. Μεταξὺ τῶν ἱππέων δὲν λησμονεῖ καὶ τοὺς ἐφήβους. Μὴ δὲν κατηγορεῖ τούτων ὁ Κλέων, ὅτε παραπονεῖται πρὸς τὸν Δῆμον περὶ τῶν ῥαβδισμῶν, οὓς ἔλαβεν ὑπὸ τοῦ ἀλλαντοπώλου, «ὑπὸ τουτουὶ καὶ τῶν νεανίσκων [2]» ; Ὅτε ἀφικόμενος ὁ Ἀγοράκριτος θέλει νὰ ἀπέλθῃ, ὁ δὲ Δημοσθένης ἀναχαιτίζει αὐτὸν φωνῶν «ἄνδρες ἱππεῖς, παραγένεσθε· νῦν ὁ καιρός», τὰ ὀνόματα, δι' ὧν καλεῖ αὐτούς, Σίμων, Παναίτιε, εἶναι ὀνόματα ἐφήβων [3]. Ἐνθυμούμεθα τοὺς λαμπροὺς στίχους τῆς παραβάσεως, ἔνθα ὁ χορὸς ἐπικαλούμενος τὸν Ποσειδῶνα, προστάτην τῶν ἱππέων, ὑπομιμνήσκει ὅτι ἀρέσκεται εἰς τὴν ἅμιλλαν τῶν νεανίσκων, τῶν μὲν λαμπρυνομένων, τῶν δὲ βαρυδαιμονούντων ἐν ἅρμασι» [4] οὐδὲν προσομοιάζει μᾶλλον πρὸς τὰς πολυτελεῖς τοῦ ἐφηβικοῦ ἱππικοῦ συνηθείας. Ἐνθυμούμεθα τέλος, ὅτι ἡ αὐτὴ παράβασις τελευτᾷ δι' ἀντεπιῤῥή-

[1] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 226—226.

[2] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 730—731.

[3] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 243—243. Ὁ σχολιαστὴς ἐν στ. 242 ἐκλαμβάνει τὰ κύρια ταῦτα ὀνόματα ὡς τὰ τῶν δύο ἱππάρχων. Εἶναι μᾶλλον ἐκ τῶν ὀνομάτων ἐκείνων, τῶν συνήθως ἀπαντώντων ἔν τισι χωρίοις τοῦ Ἀριστοφάνους, δι' ὧν καλοῦσιν ἀλλήλους οἱ χορευταί, ἄνευ τινὸς σημασίας. Βλ. Ἀχαρν. 220. Σφῆκ. 230 καὶ ἐφ. Λυσιστρ. 254 καὶ ἐφ. 321, 356. Περὶ τοῦ Παναιτίου παρατηρητέον ὅτι εἶναι ἴσως ἀπόγονος ἐκείνου, οὗ τὸ ὄνομα ἐπιφαίνεται ἐν τοῖς ἀγγείοις. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ κ. Studnizka, διορῶντος ἐν τῷ Παναιτίῳ τῶν κεραμέων, τὸν Τήνιον Παναίτιον, τὸν μαχητὴν τῆς Σαλαμῖνος, φαίνεταί μοι ἀπαράδεκτος. Βλ. Studnizka, Jahbr. des kais. deutsch. arch. Instit, II, σ. 163—164.

[4] Οὕτω πρέπει νὰ ἐννοηθῶσιν οἱ στίχοι 556—558.. Ὁ σχολιαστὴς ἀπατᾶται ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ τελευταίου.

ματος, καθ' ὃ ὁ ποιητὴς εὐλογεῖ τοὺς ἱππέας διὰ τὴν ἀνδρείαν, ἣν ἐπεδείξαντο ἐν συγχρόνῳ τινὶ μάχῃ. Κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 425, ἓξ περίπου μῆνας πρὸ τῶν Ληναίων, καθ' ἃ ἐδιδάχθη ἡ κωμῳδία τοῦ Ἀριστοφάνους, οἱ Ἀθηναῖοι ὑπὸ τὸν Νικίαν «ἐς τὴν Κορινθίαν ἐστράτευσαν ναυσὶν ὀγδοήκοντα καὶ δισχιλίοις ὁπλίταις ἑαυτῶν καὶ ἐν ἱππαγωγοῖς ναυσὶ διακοσίοις ἱππεῦσιν· ἠκολούθουν δὲ τῶν ξυμμάχων Μιλήσιοι καὶ Ἄνδριοι καὶ Καρύστιοι [1]. Μάχη συνεκροτήθη παρὰ τῇ κώμῃ Σολυγείᾳ, δώδεκα σταδίους ἀπεχούσῃ τῆς θαλάσσης, καθ' ἣν οἱ Ἀθηναῖοι εὑρέθησαν πρὸ στρατοῦ ἄνευ ἱππικοῦ καὶ ἓν ᾗ οἱ ἱππεῖς αὐτῶν ἤραντο τὴν νίκην [2]. Τῆς λαμπρᾶς ταύτης μάχης ἀναμιμνήσκεται ὁ ποιητὴς λέγων :

ἃ ξύνισμεν τοῖσιν ἵπποις, βουλόμεσθ' ἐπαινέσαι.
ἄξιοι δ' εἶσ' εὐλογεῖσθαι· πολλὰ γὰρ δὴ πράγματα
ξυνδιήνεγκαν μεθ' ἡμῶν, εἰσβολάς τε καὶ μάχας.
ἀλλὰ τἀν τῇ γῇ μὲν αὐτῶν οὐκ ἄγαν θαυμάζομεν,
ὡς ὅτ' εἰς τὰς ἱππαγωγοὺς εἰσεπήδων ἀνδρικῶς,
πριάμενοι κώθωνας, οἱ δὲ καὶ σκόροδα καὶ κρόμμυα·
εἶτα τὰς κώπας λαβόντες ὥσπερ ἡμεῖς οἱ βροτοὶ
ἐμβαλόντες ἀνεβρύαξαν, ἱππαπαῖ, τίς ἐμβαλεῖ ;
ληπτέον μᾶλλον. τί δρῶμεν ; οὐκ ἐλᾷς, ὦ σαμφόρα ; [3]
ἐξεπήδων τ' ἐς Κόρινθον· εἶτα δ' οἱ νεώτατοι
ταῖς ὁπλαῖς ὤρυττον εὐνὰς καὶ μετῆσαν στρώματα [4]
ἦσθιον δὲ τοὺς παγούρους ἀντὶ ποίας Μηδικῆς,
εἴ τις ἐξέρποι θύραζε, κἀκ βυθοῦ θηρώμενοι [5]

Ἐκπλήσσεταί τις ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ διὰ τὴν σιωπὴν τοῦ Ἀριστοφάνους περὶ τῆς μάχης. Διότι ἐξυμνεῖ τὰ πρὸ αὐτῆς, τὴν εὐθυμίαν τῶν ζωηρῶν ἱππέων, οἵτινες μεγίστους ὑπέστησαν πόνους καὶ στερήσεις ἄνευ παραπόνου. Οἱ *νεώτατοι* ἰδίᾳ ἐπεδείξαντο καρτερίαν. Οἱ *νεώτατοι* οὗτοι εἶναι ἔφηβοι ὁ δὲ ποιητὴς πρὸς ὑπόδειξιν αὐτῶν μεταχειρίζεται τὴν αὐτὴν καὶ ὁ Θουκυδίδης ἔκφρασιν. Ἐὰν οἱ ἱππεῖς

[1] Θουκυδ. Δ'. 42, 1.

[2] Θουκυδ. Λ', 42, 2, καὶ 44, 1.

[3] Λέξις δι' ἧς ἐδηλοῦντο οἱ διὰ τοῦ γράμματος *σαν* σημειούμενοι ἵπποι, σημαίνουσα ὅτι ἦσαν ἵπποι ἀξίας.

[4] Πρὸ τοῦ *στρώματα*, ἐν στ. 605, ἀναγιγνώσκεται *μετῆσαν*, ὅπερ ὁ σχολιαστὴς ἑρμηνεύει διὰ τοῦ *μετήρχοντο, ἐδίωκον*. Τολμῶ νὰ ἀντικαταστήσω τὸ ῥῆμα τοῦτο διὰ τοῦ *μεθεῖσαν*, τὸ ἀποδίδον κάλλιον τὴν γενικὴν ἔννοιαν.

[5] Ἀριστοφ Ἱππῆς, 595—607.

τοῦ Νικίου δὲν ἐλήφθησαν πάντες ἐκ τῶν ἐφηβικῶν τάξεων, τὸ πλεῖστον ὅμως αὐτῶν ἦσαν ἔφηβοι· ἡ χώρα τῶν Κορινθίων δὲν ἦτο τὸ σύνηθες θέατρον τῶν ἀνδραγαθιῶν αὐτῶν ; Συνδυάσωμεν τὴν περίπτωσιν ταύτην τῶν πρὸ αὐτῶν στίχων, καθ' οὓς ὁ χορὸς ὁμιλῶν περὶ τῆς δίψης τῶν ἀμοιβῶν τῆς κατεχούσης τοὺς στρατηγοὺς τῶν χρόνων αὐτοῦ, καὶ ἀντιτάσσων τὴν ἀφιλοκέρδειαν τῶν προγόνων ἐπιλέγει·

..... ἡμεῖς δ' ἀξιοῦμεν τῇ πόλει
προῖκα γενναίως ἀμύνειν καὶ θεοῖς ἐγχωρίοις.
καὶ πρὸς οὐκ αἰτοῦμεν οὐδέν, πλὴν τοσουτονὶ μόνον·
ἢν ποτ' εἰρήνη γένηται καὶ πόνων παυσώμεθα,
μὴ φθονεῖθ' ἡμῖν κομῶσι μηδ' ἀπεστλεγγισμένοις [1].

Ἡ σχέσις μεταξὺ τοῦ ἐσκεμμένου τούτου ἐλέγχου, τοῦ ἀπευθυνομένου πρὸς τοὺς θεατὰς καὶ τῆς εἰκόνος τῆς λαμπρᾶς διαγωγῆς τῶν ἐφήβων ἐν Κορινθίᾳ, εὐκόλως κατανοεῖται. Δὲν εἶναι καταφανὲς ὅτι οἱ νεαροὶ οὗτοι ἀριστοκρατικοὶ κατηγορήθησαν ἐπὶ ἀδρανείᾳ καὶ ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ὑπεραπολογούμενος δεικνύει αὐτοὺς μᾶλλον ἐσκληραγωγημένους καὶ ὑπομονητικοὺς ἢ ὅσον ἐνομίζοντο ; Ἐξετάζοντες τὸν σχολιαστὴν παρατηροῦμεν ὅτι, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς τελευταίους παρατεθέντας στίχους, ἀναγράφει τὸν πρὸ ὀλίγου μνημονευθέντα νόμον τοῦ Κινέου, τὸν ἀπαγορεύοντα τοῖς νεανίαις νὰ ἐπιμελῶνται τῆς κόμης αὐτῶν καὶ νὰ ἔχωσιν ἦθος θηλυπρεπές. Προφανῶς ἕτερόν τι περιεῖχεν ὁ νόμος οὗτος, ἀλλ' ἐκ τῶν λέξεων τούτων εἰκάζομεν ψήφισμά τι καταθλιπτικόν, ἀποβλέπον εἰς τοὺς ἱππεῖς, μάλιστα δὲ τοὺς μεταξὺ αὐτῶν ἐφήβους, στρατιώτας πολεμίους τῆς καθεστώσης πολιτείας, οὓς ὁ Κλέων κατεδίωκε διὰ τῶν τυραννικῶν αὐτοῦ νόμων. Ὁ χορὸς ἀποκαλεῖ που αὐτὸν «ταραξιππόστρατον [2]». Ὀλίγον πρότερον γνωρίζομεν ὅτι ὁ δημαγωγὸς δημοσίᾳ κατέκρινε τοὺς ἱππεῖς ἐνόχους ἀνανδρίας πρὸ τοῦ ἐχθροῦ [3]. Ἐκ τούτων μὲν καταφαίνεται ὅτι μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἐκείνου ὑπῆρχεν ἰσχυρὰ ἔχθρα, τούτων πιθανῶς παραπονουμένων ἕνεκα τῶν ὑπερβολικῶν πόνων, δι' ὧν κατέτρυχεν αὐτοὺς καὶ δυσχεραινόντων, ἐπειδὴ ὑπηρέτουν ἀπεχθῆ

[1] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 576—580.

[2] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 247.

[3] Σχόλ. Ἱππῆς, ἐν στ. 226, Περὶ τῆς μάλιστα σκοτεινῆς ταύτης κατηγορίας βλ. Martin, ἔνθ. ἀν. σ. 464—465.

ἀρχήν, ἐκείνου δὲ πειρωμένου ὅπως ὑπείκωσιν αὐτῷ οἱ ταραχοποιοὶ οὗτοι, οἱ αἰωνίως κατὰ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ στασιάζοντες. Ὁ νόμος τοῦ Κινέου εἰς τοὺς ἐφήβους κυρίως ἀποβλέπων ἐγένετο νέας ἐπιθέσεως αἰτία· ἴσως ὁ νόμος οὗτος διημφεσβήτει τὴν φιλοπατρίαν τῶν νεανίσκων τούτων, ὁ δὲ Ἀριστοφάνης κατέδειξεν ὅτι ὑπέμενον ὥσπερ οἱ ἄλλοι τὰς δοκιμασίας τῶν στρατειῶν καὶ ὅτι τὰ εὐγενῆ ταῦτα τέκνα, ὅτε ἀπῄτει τοῦτο ἡ Πατρίς, ἦσαν ἱκανὰ νὰ κωπηλατῶσι, νὰ κοιμῶνται ἐπὶ τῆς σκληρᾶς γῆς καὶ νὰ τρέφωνται ὡς κοινοὶ ἀγρόται.

Ὁ ποιητὴς συνηγορῶν ὑπὲρ αὐτῶν ἐδείκνυτο εὐφυέστατος. Ἡ ταραχοποιὸς αὕτη νεότης ἐδυνάστευεν ἐν τῷ θεάτρῳ· ἔκρινε περὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν διδασκαλιῶν. Ὁ Πολυδεύκης λέγει: «ἐκαλεῖτο δέ τι καὶ βουλευτικὸν μέρος τοῦ θεάτρου καὶ ἐφηβικόν[1]». Βεβαίως ἡ ἀριστοκρατικὴ τῆς ἐφηβίας μερίς, οἱ ἱππεῖς, ἀπετέλουν μετὰ τοῦ κυρίως ἱππικοῦ, συνισταμένου ἐκ νεανιῶν κατά τι πρεσβυτέρων τῶν ἐφήβων, συμπαγῆ ὅμιλον θεατῶν μᾶλλον πεπαιδευμένων καὶ εὐφυεστέρων τῶν ἄλλων, ὧν ἡ κρίσις ἦτο ἐπίφοβος τοῖς ποιηταῖς. Τὸ σχετικὸν πρὸς τὴν στρατείαν εἰς Σολύγειαν μέρος περατοῦται διά τινος σατυρικοῦ φιλολογικοῦ βλήματος, οὗ ἡ ἔννοια, ἱκανῶς ἀσαφής, καθίσταται σαφής, ἐὰν παραδεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Ὁ Ἀριστοφάνης ὁμιλῶν περὶ τῶν καρκίνων ἐκείνων, οὓς οἱ νεανίσκοι ἐθήρευον μέχρι τῆς θαλάσσης, ὅπως τραφῶσι, παριστᾷ Κορίνθιον καρκίνον λέγοντα:

> δεινὰ γ', ὦ Πόσειδον, εἰ μηδ' ἐν βυθῷ δυνήσομαι,
> μήτε γῇ μήτ' ἐν θαλάττῃ διαφυγεῖν τοὺς ἱππέας[2].

Πρὸς κατανόησιν τῆς ἀστειότητος ταύτης, πρέπει ν' ἀναμνησθῶμεν ὅτι ἡ λέξις *καρκίνος*, ἦτο ὡσαύτως τὸ ὄνομα τραγικοῦ τινος ποιητοῦ, ὃν ὁ Ἀριστοφάνης ἀρέσκεται νὰ χλευάζῃ[3]. Πιθανῶς ὁ Καρκίνος ὑπέστη ἧτταν οἰκτράν, ὅτι τῶν τραγῳδιῶν αὐτοῦ τις κατέπεσεν ὑπὸ τὴν καταβόησιν καὶ τοὺς συριγμοὺς τῶν ἱππέων. Οἱ κριτικοὶ ἐν τῷ θεάτρῳ συνήθως ἐλάμβανον τὴν ζωηρὰν ταύτην στάσιν, ἢ ἡρμήνευον διὰ κακώσεων ἀμφισβητησίμου ἀττικισμοῦ· ἐλαῖαι καὶ

[1] Πολυδ. Δ', 122.

[2] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 608—610.

[3] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 1260—1261. Σφῆκες, 1501 καὶ ἐφ. Εἰρήνη 701 καὶ ἐφ. 864. Θεσμοφοριάζ. 441. Βλ. Bergk, Griech. Literaturgeschichte, III, σ. 610.

σῦκα ἐρρίπτοντο ἐπὶ τῆς σκηνῆς, δι' ὧν ἐδηλοῦτο τῷ συγγραφεῖ καὶ τοῖς ὑποκριταῖς ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ κοινοῦ[1]. Τίς οἶδε ἂν μὴ ὑπέστη ὁ Καρκίνος τοιαύτην συμφοράν; Ὁπωσδήποτε τὴν μοῦσαν αὐτοῦ δὲν ἠνόουν οἱ ἱππεῖς, ὡς ἐσχάτως ἀπέδειξαν αὐτῷ[2].

Γνωστὸν ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης δὲν μετενόησεν ἀναλαβὼν νὰ ὑπερασπίσῃ αὐτούς. Ἡ κωμῳδία αὐτοῦ ἐκρίθη ἀρίστη, καὶ ἦτο τοιαύτη· οὐδέποτε τὸ σκῶμμα αὐτοῦ ἦτο δηκτικώτερον, αἱ ἐπιθέσεις αὐτοῦ δριμύτεραι καὶ κάλλιον ἐκτετοξευμέναι. Ἦτο τότε εἰκοσιδύο ἐτῶν περίπου, ἤνου δὲ πρὸς τῷ φυσικῷ τῆς ἡλικίας οἴστρῳ πρώιμον πεῖραν τῆς κωμικῆς σκηνῆς. Ἡ κωμῳδία αὐτοῦ ἐστέφθη, κροτούσης τὰς χεῖρας τῆς ἀλκίμου ταύτης νεότητος, ἧς ἐξεδικήθη τήν τιμήν. Δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἀντιπαραθέσωμεν πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην τὴν ἀποτυχίαν τῶν *Νεφελῶν*, διδαχθεισῶν τὸ ἐπιὸν ἔτος. Τὰ προκαλέσαντα αὐτὴν αἴτια δυσκόλως κατανοοῦνται· ἀλλὰ βεβαίως ὁ ποιητὴς πικρῶς ἠγανάκτησε, διότι τὴν κωμῳδίαν ταύτην εἰργάσθη πάσῃ δυνάμει· τὸ ὑποκείμενον καὶ αἱ ἐν αὐτῷ ἀνελίξεις ἐφαίνοντο αὐτῷ ἐπιτυχεῖς, διὸ καὶ πικρῶς παραπονεῖται ἐν τοῖς Σφηξὶ περὶ τῆς ψυχρᾶς ὑποδοχῆς, ἧς ἔτυχεν αὕτη[3]. Καὶ πάλιν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τοὺς λόγους τῆς ψυχρότητος ταύτης· πιθανῶς ἦσαν πολλαπλοῖ. Ἀλλ' ὑπάρχει τις, ὃν δυνάμεθα νὰ ὑποδείξωμεν. Τὸ κύριον πρόσωπον τῶν Νεφελῶν, ἐκεῖνο οὗ ὁ χαρακτὴρ ταχέως σκιαγραφηθεὶς ἐν ἀρχῇ εἶναι χρήσιμος ὡς ἀφετηρία τῆς ὑπολοίπου ὑποθέσεως τοῦ ποιήματος, εἶναι ἱππεύς τις, ὁ Φειδιππίδης[4]. Πιθανώτατα ὁ ἱππεὺς οὗτος εἶναι ἔφηβος, ἐν ἡλικίᾳ, καθ' ἣν μανθάνει ἔτι· αἱ ἰδιοτροπίαι αὐτοῦ, αἱ κακῶς ἀνατεθραμμένου παιδὸς ἀπείθειαι τάττουσιν αὐτὸν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μικρῶν νεανίσκων. Ὁπωσδήποτε

[1] Δημοσθ. Περὶ Στεφάνου, 262.

[2] Τὸ παράπονον τοῦτο τοῦ Καρκίνου παρίσταται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ὡς ἐφεύρεσις τοῦ Θεώρου: «ὥστ' ἔφη Θέωρος εἰπεῖν καρκίνον Κορίνθιον» κτλ. ὁ δὲ σχολιαστής, ἐν στ. 608 λέγει τὸν Θέωρον τοῦτον ποιητήν, πιθανῶς κωμικὸν ποιητήν. Τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον, διότι τὸν Θέωρον ὁ Ἀριστοφάνης πολλαχοῦ σκώπτει καὶ εἰκονίζει ὡς φλύαρον: βλ. Ἀχαρν. 134 καὶ ἐφ.. Νεφέλ. 400. Σφῆκ. 42 καὶ ἐφ. 418, 599—600, 1220, 1236 καὶ ἐφ. Βεβαίως συνείθιζε νὰ χαριεντίζηται, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀστειότης, ἣν ἀποδίδει αὐτῷ ὁ ποιητὴς περὶ τοῦ Καρκίνου καὶ τῆς ἀποτυχίας αὐτοῦ.

[3] Ἀριστοφ. Σφῆκες, 1043 καὶ ἐφ.

[4] Ἀριστοφ. Νεφέλαι, 119—120.

ἀνήκει εἰς τὴν πολυτελῆ καὶ πλουσίαν τάξιν, τὴν ἀγαπῶσαν τοὺς ἵππους καὶ μὴ σκεπτομένην ἀλλ' ἢ ἱπποδρόμια καὶ ἱππικοὺς ἀγῶνας. Γνωστὸν ὅτι διὰ τὰς ὀλεθρίας ταύτας ὀρέξεις κατεσπάθα τὴν περιουσίαν τοῦ πατρός, ὅστις ἦλθεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Σωκράτους πρὸς ἐκμάθησιν τῆς λεπτολόγου ῥητορικῆς ἵν' ἀποφύγῃ τὴν πληρωμὴν τῶν χρεῶν. Αἱ παράλογοι δαπάναι τῆς τῶν Ἀθηνῶν νεότητος καὶ τὰ κενόδοξα τῆς σοφιστικῆς σοφίσματα, ἰδοὺ ἡ βάσις τῆς κωμῳδίας τῶν *Νεφελῶν*. Εἶναι τολμηρὸν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἀμφότερα τὰ θέματα ταῦτα ἀπήρεσαν εἰς τοὺς νεαροὺς ἱππεῖς, τοὺς ἀποτελοῦντας τὴν μάλιστα ἀπαιτητικὴν μερίδα τοῦ κοινοῦ ; Εἰκάζομεν ὅτι εἶδον μετὰ δυσαρεσκείας ἐπικρινόμενα δημοσίᾳ τὰ ἤθη αὐτῶν, καὶ ὅτι εὗρον ἱκανῶς φορτικὰ τὰ σκώμματα τοῦ Ἀριστοφάνους περὶ τῶν σοφιστῶν, ὧν οὗτοι ἦσαν ἀκριβεῖς καὶ ἐνθουσιώδεις ἀκροαταί. Ἐν ἔτει 424 ἦσαν ὑπὲρ τοῦ ποιητοῦ, ὃς ὑπερήσπισε καὶ ἐγένετο ἠχὼ τῆς μήνιος αὐτῶν· ἐν ἔτει δὲ 423 ἐσκέφθη νὰ διδάξῃ πως αὐτούς, ἀλλὰ κακῶς ἐδέχθησαν τὸ μάθημα· ἐμίσησαν αὐτὸν ὡς σκώψαντα αὐτοὺς διὰ λοιδοριῶν ἧττον λεπτῶν ἀλλ' ἀθωοτέρων τοῦ γηραιοῦ Κρατίνου [1].

Εἰς τὸν μελετῶντα τὰ τῶν ἐφήβων κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα ἐγείρεται τὸ ζήτημα : πάντες οἱ Ἀθηναῖοι ὑπεχρεοῦντο νὰ διέλθωσι τὴν ἐφηβίαν ; Οὐδὲν περὶ τούτου λέγουσιν οἱ συγγραφεῖς. Γνωρίζουσι δ' ἡμῖν, ὅτι δεκαοκταέτης ὁ νεανίας ἐνεγράφετο εἰς τὸ *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* καὶ ὅτι ὁ τύπος οὗτος ἐσημείου τὴν εἰς τὸ ἐφηβικὸν γυμνάσιον εἴσοδον αὐτοῦ [2]. Ἡ εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον ἐγγραφὴ ἦτο ὑποχρεωτική· ἄνευ αὐτῆς δὲν ἠδύνατό τις νὰ καταστῇ πολίτης. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν. Τῆς ἐφηβίας ὄντως οὐδὲν ἄλλο οὖσης εἰμὴ μαθητείας τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπαγγέλματος, φανερὸν ὅτι ἐκεῖνοι μόνον μετεῖχον αὐτῆς, παρ' ὧν ἡ Πολιτεία ἀπῄτει βραδύτερον τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν· ἡ δ' ὑπηρεσία αὕτη δὲν ἀπητεῖτο παρὰ πάντων. Ἐκ τῶν τεσσάρων τάξεων, τῶν ἱδρυθεισῶν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σόλωνος καὶ διατηρηθεισῶν κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα, ἐν πάσαις ταῖς μεταβολαῖς τῆς Ἀττικῆς πολιτείας αἱ τρεῖς μόνον ἐκαλοῦντο ἐν καιρῷ πολέμου εἰς τὰ ὅπλα. Ἡ πλουσιωτάτη, ἡ τῶν *πεντακοσιομεδίμνων*,

[1] Ἐν τῇ κωμῳδίᾳ ταύτῃ τῇ καλουμένῃ *Πιτύνῃ*, ὁ ποιητὴς ὑπεκρίνετο αὐτὸς ἑαυτὸν ἀστεῖως ὑπαινισσόμενος τὴν μέθην.

[2] Λυκούργου, κατὰ Λεωκράτους, 76.

δηλαδὴ οἱ πολῖται, ὧν τὸ ἐτήσιον εἰσόδημα ὑπελογίζετο εἰς 500 τοὐλάχιστον μεδίμνους σίτου, οἴνου ἢ ἐλαίου, παρεῖχον τοὺς τριηράρχους, οἱ δ' ἀποτελοῦντες ταύτην, ἐὰν μὴ ἐκυβέρνων τριήρη τινά, ὑπηρέτουν εἰς τὸν κατὰ γῆς στρατὸν εἴτε ὡς ἱππεῖς εἴτε ὡς ὁπλῖται. Ἐκ τῆς δευτέρας τάξεως, τῆς περιλαμβανούσης τοὺς ἔχοντας τοὐλάχιστον εἰσόδημα 300 μεδίμνων, ἐστρατολογεῖτο ἰδίᾳ τὸ ἱππικόν, ἀλλ' οἱ *ἱππεῖς* οὗτοι ὑπηρέτουν ὡς ὁπλῖται, ὅτε δὲν ὑπεδηλοῦντο εἰδικῶς νὰ ὑπηρετήσωσιν ὡς ἔφιπποι. Ἡ τρίτη τάξις ἡ τῶν *ζευγιτῶν*, δηλαδὴ οἱ γεωργοί, ὧν ἡ περιουσία τὸ πρῶτον ἀπετελεῖτο ἐκ ζεύγους βοῶν καὶ οἵτινες συνεκόμιζον ἐτησίως 200 μεδίμνους, ἢ ἴσως 150 μόνον, ἐστρατεύοντο ὡς ὁπλῖται. Ἡ τετάρτη τέλος, ἡ ἀποτελουμένη ἐκ τῶν *θητῶν*, δηλαδὴ τῶν ἐχόντων πρόσοδον κατωτέραν τῆς τῶν ζευγιτῶν, ἐξῃρεῖτο κατ' ἀρχὴν τοῦ στρατοῦ [1]. Τὰ ἐκ τοῦ τοιούτου ὀργανισμοῦ προερχόμενα ὡς πρὸς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐφηβίαν ἦσαν προφανέστατα· προφανῶς δὲν ἦσαν ἔφηβοι ἀλλ' ἢ νεανίαι οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς τρεῖς πρώτας τάξεις, ἡ δ' εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον ἐγγραφὴ δὲν συνεπήγετο κατ' ἀνάγκην τὴν εἰς τοὺς ἐφηβικοὺς καταλόγους ἐγγραφήν. Ἐννοεῖται ἐξ ἄλλου, ὅτι συνέφερε τῇ Πολιτείᾳ νὰ ὑποβάλλῃ ἐπὶ διετίαν εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν τοῦ στρατοῦ ἀρχόντων πάντας τοὺς νεανίσκους, τοὺς μέλλοντας ν' ἀποτελέσωσι βραδύτερον τὸν τῆς πόλεως στρατὸν καὶ ὅτι ἡ ἐφηβία ἦτο αὐτοῖς ὑποχρέωσις, ἀφ' ἧς οὐδεὶς ἠδύνατο ν' ἀπαλλαχθῇ.

Μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος ἡ ἐφηβία ἦτο ἀπηγορευμένη εἰς τοὺς θῆτας, ἀλλ' ὅμως ὑποχρεωτικὴ εἰς τὰς λοιπὰς τάξεις. Διετηρήθη τοῦτο καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα αἰῶνας ; Αἱ πρῶται ἐφηβικαὶ ἐπιγραφαὶ ἄρχονται, ὡς εἴπομεν, ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος. Ἡ ἀρχαιοτάτη εἶναι ἡ ἀφορῶσα εἰς τοὺς ἐφήβους τῆς Κεκροπίδος φυλῆς, τοὺς εἰσελθόντας εἰς τὸ γυμνάσιον ἐπὶ Κτησικλέους ἄρχοντος (334—332) [2]. Ἄνωθεν τῶν ψηφισμάτων, τῶν πρὸς τιμὴν τῶν νέων τούτων ἐκδοθέντων, ἦσαν ἐγγεγραμένα εἰς δύο στίχους τὰ ὀνόματα αὐτῶν κατὰ δήμους. Τὰ πρῶτα τῶν ὀνομάτων τούτων ἐξηφανίσθησαν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀπομενόντων δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν κατὰ

[1] Περὶ τῶν ζητημάτων τούτων βλ. G. Gilbert, Handbuch, I, σ. 132 καὶ ἑφ.—Hauvette, ἐν Saglio. Dictionnaire, λέξ. Dilectus, σ. 207, στήλ. 1.

[2] Foucart, Bull. de corr. héllenique, XIII, σ. 253 καὶ ἑφ.

προσέγγισιν τὸ ὅλον μῆκος τοῦ καταλόγου. Ἐν τῷ πρὸς τὰ δεξιὰ στίχῳ ἀριθμοῦνται ὄντως 22 ὀνόματα· ὁ ἀριστερὸς εἶναι μᾶλλον ἐφθαρμένος, περιεῖχε δὲ βεβαίως ἴσον ἀριθμόν. Ἰδοὺ ἤδη βεβαιωμένος ἀριθμὸς 44 ἐφήβων. Πόσων δήμων ; Πιθανῶς ἓξ· ἐν τῷ διασωθέντι τοῦ καταλόγου μέρει μνημονεύονται πέντε, ὁ δ' ἀριστερὸς στίχος ἀνέγραφε βεβαίως ἕνα ἔτι ἐν τῷ ἠκρωτηριασμένῳ μέρει. Ἡ Κεκροπὶς περιελάμβανε δώδεκα δήμους· ὥστε ἔχομεν τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ ὅλου καταλόγου, ὅπερ ἀναβιβάζει εἰς 88 περίπου τὴν ἐφηβικὴν σύνταξιν τῆς φυλῆς κατὰ τὸ ἔτος 334—333. Ἐὰν δ' ὑποθέσωμεν ἐν ἑκάστῃ φυλῇ τὴν αὐτὴν ἢ σχεδὸν τὴν αὐτὴν σύνταξιν, ἔχομεν τῶν δέκα φυλῶν 1000 περίπου ἐφήβους, ὅπερ ἀναλογεῖ πρὸς 1800 ἢ 2000 ἐφήβους κατὰ τὰ δύο ἔτη ὁμοῦ.

Ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 305—304, τὴν πρώτην μετ' αὐτὴν κατὰ χρόνους. Φέρει ἐπὶ κεφαλῆς τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος Εὐξενίππου. Εἶναι ψήφισμα, λίαν ἐφθαρμένον δυστυχῶς, πρὸς τιμὴν τῶν νέων, τῶν γενομένων ἐφήβων τὸ παρελθὸν ἔτος ἐπὶ ἄρχοντος Κοροίβου [1]. Μετὰ τοὺς ἀπονεμομένους ἐπαίνους αὐτοῖς ὡς καὶ τοῖς ἄρχουσι καὶ διδασκάλοις αὐτῶν ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, εἵποντο τὰ ὀνόματα αὐτῶν τεταγμένα κατὰ φυλὰς καὶ δήμους. Ἐκ τοῦ καταλόγου τούτου μόνον ἀποσπάσματα σώζονται, ἀλλὰ διδακτικώτατα· π. χ. παρατηροῦμεν ὅτι αἱ φυλαὶ Ἐρεχθηὶς καὶ Ἀκαμαντίς, ὧν οἱ κατάλογοι εἶναι ἀληθῶς ἀτελέστατοι, δὲν περιλαμβάνουσιν ἀμφότεραι εἰμὴ 34 ἐφήβους, ἀριθμὸν ἐλάχιστον ἐν συγκρίσει ἐκείνων, οὓς ἀπεδείξαμεν. Παραβάλωμεν αὐτὸν πρὸς τὸν τῶν ἐφήβων τῶν ὀνομαζομένων ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ καταλόγῳ μετὰ τὸν τοῦ 305, καὶ χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 282 ἢ 281· αἱ δώδεκα φυλαὶ ὑπὸ 33 μόνον ἐφήβων ἀντιπροσωπεύονται [2]. Ἔτη τινὰ βραδύτερον, τῷ 276, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐφήβων τῶν αὐτῶν φυλῶν ἐλαττοῦται εἰς 29 [3], βραδύτερον δ' ἔτι περὶ τὰ τέλη τοῦ Χρεμωνιδίου πολέμου εἰς 23 [4]. Ἡ ἐλάττωσις αὕτη εἶναι σημαντική. Δὲν δυνάμεθα λογικῶς ν' ἀποδώσωμεν αὐτὴν οὔτε εἰς μάχας οὔτε εἰς ἐπιδημίας,

[1] Koehler, Mitth. des deutsch. arch. Instit in Athen, IV, σ. 324 καὶ ἑφ.

[2] C. I. A. II, 316.

[3] C. I. A. II, 324.

[4] C. I. A. II, 338.

αἵτινες ἠλάττωσαν τὴν νεότητα. Δὲν εἶναι φυσικώτερον νὰ διϊδωμεν ἐν αὐτῇ, ὅτι ἡ ἔφηβία ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος δὲν ἦτο πλέον ὑποχρεωτική ; Ἀναμφιβόλως οἱ κατάλογοι τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ πρώτου αἰῶνος π. Χ. εἰσὶ γενικῶς πολλῷ ἐκτενέστεροι. Τούτων τις ὀνομάζει μέχρι 142 ἐφήβους [1]. Τότε ἡ ἐφηβία ἀνέλαβεν ἐκ τῆς ὑποτιμήσεως, εἰς ἣν εἶχε καταπέσῃ, καὶ οἱ νέοι πάλιν ἀθρόοι προσήρχοντο. Ἀλλ' αὐταὶ αὗται αἱ ἐκκλίσεις ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἦτο προαιρετική· διότι ἀδύνατον εἶναι τοιαῦται παραλλαγαὶ νὰ ἐπέρχωνται ἐν τῷ Ἀττικῷ πληθυσμῷ· τοῦτο ἠδυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ἐὰν ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ ἐτησίου ἀριθμοῦ τῶν ἐφήβων μόνιμος σχέσις. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἡ ἐφηβία, ὡς παρίσταται ἡμῖν ἐπὶ τῶν μέχρι τοῦ νῦν ὑπὸ τῶν τοφῶν σχολιασθεισῶν ἐπιγραφῶν, εἶναι ἵδρυμα ὅλως ἀριστοκρατικόν, συμπλήρωμα τῆς ἀγωγῆς τῆς διδομένης εἰς τοὺς εὐπόρους καὶ ἐπιζητουμένης μόνον ὑπὸ τῶν πλουσίων νεανιῶν καὶ ἐχόντων ὥρας σχολῆς ὅπως ἐκπαιδευθῶσι πολυτελῶς.

Ὁ περιωρισμένος ἀριθμὸς τῶν ἐγγεγραμμένων δὲν εἶναι τὸ μόνον ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης, ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ ἕτερα, ὧν δύο δέονται ἰδίας προσοχῆς· ἡ παραδοχὴ τῶν ξένων ἐν τῷ γυμνασίῳ καὶ ἡ ἰδιότης τῶν ἐφηβικῶν σπουδῶν.

Οἱ ξένοι ἐπιφαίνονται βραδύτατα ἐν τῇ ἐφηβίᾳ. Ὁ ἀρχαιότατος κατάλογος, ἐν ᾧ γίγνεται αὐτῶν μνεία, πρέπει ν' ἀναχθῇ εἰς τὸ τέλος τοῦ Β' αἰῶνος π. Χ. [2]. Ἐπὶ ἄρχοντος Μενοιτίου ἐπετράπη εἰς νέους μὴ Ἀθηναίους νὰ ὦσιν ἔφηβοι ἐπὶ τῇ αὐτῇ καὶ οἱ ἰθαγενεῖς προσηγορίᾳ· ἐπαινοῦνται ὡς οἱ ἰθαγενοῖς ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ Δήμου διά τε τὴν εὐλάβειαν καὶ τὴν καλὴν διαγωγήν· τὸ μόνον δὲ διακρῖνον αὐτούς εἶναι ὅτι τὰ ὀνόματα αὐτῶν, ἀθροιζόμενα ἀναγράφονται τελευταῖα ἐν τῇ στήλῃ. Οἱ νεανίαι οὗτοι ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους πόλεις· πολλοὶ κατάγονται ἐξ ἐλάσσονος Ἀσίας, δύο δ' εἰσὶ Ῥωμαῖοι. Ἐκπλήττει δὲ τὸ ὀλιγάριθμον αὐτῶν. Ὁ κατάλογος αὐτῶν εἶναι τέλειος καὶ δὲν περιλαμβάνει εἰμὴ 12 ὀνόματα, ὁ τῶν Ἀθηναίων δὲ 141. Μετὰ μικρὸν αὐξάνονται, ἀριθμοῦνται δ' ἐπί

[1] C. I. A. II, 465.—Βλ. 467, 469—471, 481, 482. Ἐπί τινος καταλόγου τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ Γ' μ. Χ. αἰῶνος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐφήβων ἀνέρχεται εἰς 309, οὐδαμῶς περιλαμβανομένων τῶν ξένων: βλ. C. I. A. III, 1202.

[2] C. I. A. II, 465.

τινος μεταγενεστέρας ἐπιγραφῆς 38 [1]. Συνέβη δέ ποτε ἀντὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν νὰ ἔπωνται τοῖς τῶν Ἀθηναίων, νὰ διαμοιράζωνται εἰς τὰς διαφόρους φυλάς [2]. Ἡ συνήθεια αὕτη δὲν διαρκεῖ, ἀλλ' ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ὀσημέραι αὐξάνεται ἐν τοῖς καταλόγοις. Ἔν τινι ἐπιγραφῇ τοῦ 171—172 μ. Χ, γίγνονται 155 τὸν ἀριθμόν, πρὸς 80 μόνον Ἀθηναίους [3]. Οὐδὲν ἄλλο πρέπει νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τούτων εἰμὴ ὅτι ἡ ἐφηβία καθίστατο κατὰ μικρὸν μᾶλλον φιλόξενος καὶ ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἀντωνίνων οἱ νεανίαι ἐνεγράφοντο πανταχόθεν. Οὕτως, ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος π. Χ. μέχρι τέλους τοῦ βίου τοῦ γυμνασίου, τοῦτο ἦτο ἐπισήμως ἀνοικτὸν τοῖς ξένοις οἵτινες ἐτύγχανον τῶν αὐτῶν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι περιποιήσεων, ἐδιδάσκοντο τὰ αὐτὰ μαθήματα καὶ ἐτέλουν τὰς αὐτὰς ἑορτάς. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι ἡ ἐφηβία ἐπαύσατο οὖσα στρατιωτικὴ θητεία, ὑποχρεωτικὴ πρὸς πάντας τοὺς μέλλοντας νὰ ἀποτελέσωσι τὸν ἐθνικὸν στρατόν. Ἡ παρουσία τῶν ξένων ἐν τῷ στρατῷ τούτῳ ἦτο ἀπαράδεκτος. Ἐὰν ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις ἔφηβοι μὴ Ἀθηναῖοι, τοῦτο ἐγίγνετο διότι ἡ ἐφηβία ἤλλαξε φύσιν καὶ ἀπώλεσε τὸν ἀποκλειστικῶς στρατιωτικὸν χαρακτῆρα, δι' οὗ καὶ μόνου καθίστατο ἅπασιν ὑποχρεωτική [4].

Ἂν μόνον ῥίψῃ τις τὸ βλέμμα ἐπὶ τῶν ἐφηβικῶν ψηφισμάτων, θέλει πεισθῇ ὅτι ὄντως τὸ ἵδρυμα βαθέως μετεβλήθη καὶ ὅτι οἱ ἔφηβοι ἠσχολοῦντο εἰς ἔργα, ἅτινα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτελέσωσι πάντες. Ἐξετέλουν προσέτι νυκτερινὰς περιπολίας, διέμενον ἐν τοῖς φρουρίοις, συνώδευον τὰς πομπάς· ἀλλὰ πρὸς ταῖς ἀσκήσεσι ταύταις, ἀναμιμνησκούσαις τὰ ἀρχαῖα ἤθη, προσετέθησαν καὶ ἕτεραι ἄγνωστοι κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα. Ἔχουσι βιβλία, ὧν ποιοῦνται χρῆσιν· βιβλιοθήκην, ἣν περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος βλέπομεν κατὰ πρῶτον πλουτιζομένην διὰ νέων τόμων [1]. Τοιοῦτος εἶναι ἔκτοτε ὁ κανών, ἐν δὲ ταῖς ἐπιγραφαῖς ἐτησίως ἀναφέρεται ἡ γενναία αὕτη δωρεά. Ἀκολουθοῦσι τὰ μαθήματα τῶν γραμματικῶν, τῶν ῥητόρων, τῶν φιλοσόφων, καὶ φοιτῶσιν εἰς τὸ Λύκειον καὶ τὴν Ἀκαδήμειαν, ὅπως ἀκροασθῶσιν τῶν χάριν αὐτῶν διδασκόντων [2]. Τὰς μελέτας ταύτας ἡ Πολιτεία δὲν δύναται νὰ ἐπιβάλλῃ ἅπασιν, ἀλλὰ παρακολουθοῦσιν αὐτὰς οἱ ἔχοντες τὴν κλίσιν, τὸν χρόνον καὶ τοὺς πόρους. Καὶ ἡ γυμναστικὴ αὐτῶν εἶναι λίαν περίπλοκος, ὥστε δὲν ἠσχολεῖτο περὶ αὐτὴν πᾶς τις· διότι ἀπήτει συνεχῆ ἄσκησιν καὶ ἐπομένως πολὺν χρόνον. Ἡ ὑπὸ τοῦ ὁπλομάχου διδασκομένη ξιφασκία, ὁ χειρισμὸς τοῦ τόξου, τοῦ καταπέλτου, τὸ βάλλειν τὸ ἴδιον ἔχον σχῆμα βέλος, τὸ καλούμενον *κέστρον*, οἱ ἱππειοι ἀγῶνες, αἱ ναυτικαὶ μάχαι ἐν τοῖς ὕδασι τῆς Μουνυχίας ἢ τῆς Σαλαμῖνος ἦσαν οὐσιωδῶς ἀριστοκρατι καὶ ἀσκήσεις πρὸς χρῆσιν τῆς μεγαλοπρεποῦς καὶ ὀκνηρᾶς νεότητος τῆς ἀσχολουμένης μετὰ ζήλου εἰς πάσας τὰς παιδιάς. Ὁ τρόπος ἄλλως τε τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ γυμνασίου δεικνύει ὅτι οἱ νεανίαι οἱ μετέχοντες αὐτοῦ ἀνῆκον εἰς τὰς πλουσίας τάξεις. Οἱ ἐν αὐτῷ ὑπάλληλοι ἦταν πολλοὶ διότι πλὴν τοῦ κοσμητοῦ καὶ τοῦ παιδοτρίβου, τῶν κατεχόντων τὴν πρώτην τάξιν, ἀπαντῶσι, τοὐλάχιστον ἐν ὡρισμένῳ τινὶ χρόνῳ, εἷς ὑποκοσμητής, εἷς ὑποπαιδοτρίβης, σωφρονισταὶ καὶ ὑποσωφρονισταί, γραμματεὺς καὶ ὑπογραμματεύς, εἷς ἱερεύς, εἷς ἰατρός, εἷς ἐπιμελητὴς τοῦ ὑλικοῦ, νουθετητὴς ἡγούμενος τῶν ἐφήβων ἐν ταῖς πομπαῖς, εἷς ἱματιοφύλαξ ἕτερος ἐπόπτης τῶν λουτρῶν, εἷς θυρωρὸς κτλ. Ἡ σπουδαιότης τῶν ἔργων τούτων διαφέρει ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς· διότι τούτων τινὲς ἐξαφανίζον-

[1] C. I. A. II, 467.

[2] C. I. A. II, 482.

[3] C. I. A. III, 1133. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐκαλοῦντο *ἐπίγραφοι* καὶ οὐχὶ *ξένοι*, ὡς ἐγράφοντο ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτέρων καταλόγων.

[4] Κατέχομεν περὶ τῶν ξένων ἐφήβων μαρτύριον, ὅπερ ἤθελεν εἶναι πολυτιμότατον, ἐὰν ἦτο αὐθεντικόν: εἶναι τὸ περίφημον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἱπποκράτους ψήφισμα. Εὐγνωμονοῦντες πρὸς τὸν διάσημον ἰατρὸν οἱ Ἀθηναῖοι παρεχώρησαν τοῖς κατοίκοις τῆς Κῶ τὸ προνόμιον νὰ πέμπωσι τοὺς υἱοὺς αὐτῶν εἰς Ἀθήνας, ὅπως γίγνωνται ἔφηβοι· «καὶ ἐξεῖναι Κῴων παισὶν ἐφηβεύειν ἐν Ἀθήναις καθάπερ παισὶν Ἀθηναίων». Βλ. Ἱπποκράτ. ἔκδ. Littré, Θ', σ. 490 καὶ ἐφ. Ὁ κ. Littré ὑπολαμβάνει εὐλόγως τὸ ψήφισμα τοῦτο οὐχὶ γνήσιον, πιστεύει δ' ὅμως τὴν σύνταξιν αὐτοῦ ἀρχαιοτάτην, Ὁπωσδήποτε δὲν δύναται νὰ ὑποληφθῇ μνημεῖον σύγχρονον τῶν καλῶν τῆς ἐφηβίας χρόνων. Ἴσως εἶναι προγενέστερον τῶν πρώτων καταλόγων, ἐν οἷς ἐπιφαίνονται ξένοι· ἀλλὰ βεβαίως, ὅτε συνετάχθη, ἡ ἐφηβία δὲν ἦτο πλέον ὑποχρεωτική.

[1] C. I. A. II, 465, στ. 7—9.

[2] C. I. A. II, 466. στ. 31, 467, στ. 34—37, 468, στ. 21—23, 470, στ. 22, 471, στ. 19—20, στ. 63—64, 478, ἀπ. α—6, στ. 19—20. ἀπ. c, στ. 7—8, 479, στ. 27—28, 480, στ. 11, 481, στ. 18—19, στ. 48, 482, στ. 20, στ. 42—43.

ται, ἐμφανίζονται δ' ἕτεροι. Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, τοσοῦτοι ἄρχοντες, τοσοῦτοι πράκτορες, ὧν τινες ἐλάμβανον μισθὸν παρὰ τῶν ἐφήβων, τοσαύτη πρόνοια, ὅπως θεραπεύωσι τὰς ποικίλας ἀνάγκας, μαρτυροῦσι περὶ τοῦ ἀντιδημοκρατικοῦ χαρακτῆρος τοῦ γυμνασίου καὶ ἀποδεικνύουσιν ὅτι μόνον οἱ εὔποροι ἠδύναντο νὰ εἰσέρχωνται εἰς αὐτό.

Οὕτως ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος ἡ ἐφηβία ἦτο ὑποχρεωτικὴ καὶ διήρκει διετίαν. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος δὲν ἦτο πλέον ὑποχρεωτική, ἡ δὲ διάρκεια αὐτῆς περιωρίζετο εἰς ἐνιαυτόν. Ἡ χρονολογία τῶν καταλόγων δηλοῦται διὰ τοῦ ὀνόματος ἑνὸς μόνου ἄρχοντος. Ὥστε ὑπέστη ἐν τῷ μεταξὺ μεγάλην μεταβολήν. Δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν τὸν χρόνον τῆς μεταβολῆς ταύτης ;

Ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἐφήβων, τῶν ἐγγραφέντων ἐπὶ ἄρχοντος Κτησικλέους, δύο δῆμοι εἶναι ἄξιοι παρατηρήσεως διὰ τὴν ἀδυναμίαν τῆς συντάξεως αὐτῶν· ὁ Πίθος καὶ ἡ Ξυπέτη εἶχον ἕκαστος δύο ἐφήβους. Ἀλλ' ὅλος ὁ κατάλογος θὰ ἦτο ἐκτενὴς καὶ θὰ ἀπετέλει πρὸς ὅλην τὴν φυλὴν σύνταξιν σεβαστήν [1]. Ἐκ τούτου δὲν καταφαίνεται ἡ πτωχεία τῶν δήμων τούτων· ἀλλ' ὅτι τότε δὲν εἰσήρχοντο πάντες οἱ νεανίαι εἰς τὴν ἐφηβίαν.

Παραβάλωμεν πρὸς τὸν κατάλογον τοῦτον σύγγραμμά τι σχεδὸν σύγχρονον, τὸν κατὰ Λεωκράτους λόγον τοῦ Λυκούργου, ἀπαγγελθέντα ἐν ἔτει 330, ἔνθα ἀναγιγνώσκομεν· «ὑμῖν γὰρ ἔστιν ὅρκος, ὃν ὀμνύουσι πάντες οἱ πολῖται, ἐπειδὰν εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον ἐγγραφῶσι καὶ ἔφηβοι γένωνται, μήτε τὰ ἱερὰ ὅπλα καταισχυνεῖν μήτε τὴν τάξιν λείψειν, ἀμυνεῖν δὲ τῇ πατρίδι καὶ ἀμείνω παραδώσειν. ὃν εἰ μὲν ὀμώμοκε Λεωκράτης φανερῶς ἐπιώρκηκεν, καὶ οὐ μόνον ὑμᾶς ἠδίκηκεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ θεῖον ἠσέβηκεν· εἰ δὲ μὴ ὀμώμοκεν, εὐθὺς δῆλός ἐστι παρασκευασάμενος οὐδὲν ποιήσειν τῶν δεόντων, ἀνθ' ὧν δικαίως ἂν αὐτὸν καὶ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ ὑπὲρ τῶν θεῶν τιμωρήσεθε» [2]. Ἐνταῦθα ὁ Λυκοῦργος φαίνεται ἀντιφάσκων· διότι ἐὰν κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ πάντες οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἔφηβοι, διατί ἡ ἀμφιβολία αὕτη ὡς πρὸς τὸν Λεωκράτην ; Πιθανῶς δὲ ὅτι πάντες δὲν ἦσαν ἔφηβοι. Βεβαίως ἡ ἐφηβία ἦτο ὑποχρωτική, ἀλλ' ὑπῆρχον νεανίαι, οἵτινες εὕρισκον τρόπον ν' ἀπαλλαγῶσιν αὐτῆς.

Ἔλθωμεν εἰς τὸν κατάλογον τοῦ 305· ἐν αὐτῷ βλέπομεν, ὅτι

[1] Βλ. ἀν. σ. 332—333.

[2] Λυκούργ. κατὰ Λεωκράτους, 76.

οἱοσδήποτε καὶ ἂν ἦτο ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀνομαζομένων ἐφήβων, οὗτος δὲν ἀνταπεκρίνετο πλέον εἰς τὸν ἀριθμὸν τοῦ Ἀττικοῦ πληθυσμοῦ. Δὲν δυνάμεθα ὄντως νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι τοσοῦτον τότε ἡ Ἀττικὴ ἠρημώθη, ὥστε δῆμος οἷος ὁ τῶν Κεραμέων ἔδιδε τρεῖς ἐφήβους, τῶν Κικυνέων δύο μόνον, καὶ τῶν Θορικίων ἕνα [1]. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐφηβία δὲν ἦτο ὑποχρεωτική. Ἑτέραν ἀπόδειξιν εὑρίσκω ἐν τούτῳ· ὅτι δηλαδὴ ἐν τῷ καταλόγῳ μιᾶς τῶν φυλῶν, τῆς Δημητριάδος, ἀναγράφονται ἐγγὺς ἀλλήλων δύο ἔφηβοι, ὧν τὰ ὀνόματα ἔχουσι τὸ αὐτὸ πατρωνυμικόν [2]. Πιθανώτατα τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ Ἀκαμαντίδι φυλῇ [3]. Αἱ παραβολαὶ αὗται ἐπὶ τῶν ἐπιγραφῶν δὲν εἶναι σπάνιαι [4]. Τὰ ὀνόματα τὰ φέροντα τὸ αὐτὸ πατρωνυμικὸν σημαίνουσι προφανῶς ἀδελφούς. Ἐὰν λοιπὸν δύο ἀδελφοί, οὓς ἀδύνατον νὰ ὑποθέσωμεν πάντοτε διδύμους, ἁπαντῶσιν ἐγγεγραμμένοι ὁμοῦ ἐν τῷ αὐτῷ καταλόγῳ, τοῦτο γίγνεται, διότι ἡ εἰς τὸ γυμνάσιον εἴσοδος δὲν εἶχε πλέον τὸ ὡρισμένον ὅριον τῆς ἡλικίας οὐδὲ καταφαίνεται ἐξ αὐτῆς ὁ χρόνος τῆς νομίμου ἐνηλικιότητος, ἡ δ' ἐγγραφὴ ἐν τῇ ἐφηβίᾳ οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὴν ἐν τῷ ληξιαρχικῷ γραμματείῳ ἐγγραφήν. Καθίστατό τις πολίτης, ὡς καὶ πρότερον, δεκαοκταέτης, ἀλλ' ὅπως καταστῇ ἔφηβος, ἐπετρέπετο νὰ προσδράμῃ ἢ νὰ ὑπερβάλλῃ τὴν ἡλικίαν ταύτην. Ἡ ἐφηβία δὲν εἶχε λοιπὸν τὴν ἄλλοτε πολιτικὴν σπουδαιότητα· ἦτο σχολὴ πολυτελείας, εἰς ἣν ἡ Πολιτεία δὲν δύναται νὰ ὑποχρεώσῃ τοὺς πάντας νὰ εἰσέλθωσιν [5].

Τὸ ἔθος τέλος τοῦ ἀμείβειν πανηγυρικῶς τοὺς ἐφήβους, τὰ ὑπερβολικὰ ἐγκώμια τὰ ἐπιδαψιλευόμενα αὐτοῖς, ἄτινα μαντεύομεν ἤδη διὰ μέσου τῶν κενῶν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 305, δεικνύουσι τὴν παρακμὴν τῆς ἐφηβίας. Οἱ ἔφηβοι τοῦ Κτησικλέους ἐγκωμιάζονται μετριώτερον· μάλιστα δὲ δὲν ἐγκωμιάζονται ὑπὸ τῆς πόλεως, ἀλλ'

[1] Koehler, Mitth. des deutsch. arch. Instit. in Athen, IV, σ. 331.

[2] Koehler, ὁμ. σ. 329.

[3] Koehler, Mittheilungen, IV, σ. 331.

[4] C. I. A. II, 324, 329, 330, 467, 470, 471. 481 κτλ. Βλ. Dumont, Ἔνθ. ἀν. I, σ. 41 καὶ ἑξ.

[5] Ὁμολογῶ ὅτι δὲν ἐννοῶ πῶς ὁ κ. Gilbert (Handbuch, I, σ. 229, σημ. 1) συνδυαλλάτει τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἐφηβίας μετὰ τῆς καταργήσεως τοῦ κανόνος τῶν 18 ἐτῶν. Αἱ δύο αὗται διατάξεις φαίνονταί μοι ἀποκλείουσαι ἀλλήλας.

ὑπὸ τῆς Βουλῆς, ἀφ' ἧς ἐξαρτῶνται, ὑπὸ τῆς φυλῆς αὐτῶν καὶ τῶν δύο δήμων. Ἐν ἔτει 305 τὰ προσφερόμενα τῷ γυμνασίῳ ἐγκώμια προέρχονται ἐξ ὅλης τῆς πόλεως. Τοιοῦτοι ἔπαινοι ἦσαν παράκαιροι ἐν χρόνῳ καθ' ὃν οἱ ἔφηβοι δὲν ἦσαν εἰ μὴ μέρος τοῦ Ἀττικοῦ στρατοῦ, στενῶς μεμιγμένοι πρὸς τοὺς λοιποὺς πολίτας. Ὁ Περικλῆς παρὰ Θουκυδίδῃ ἐγκωμιάζει τοὺς ἐν ἔτει 431 ἀποθανόντας στρατιώτας ἄνευ διακρίσεως ἡλικίας καὶ τάξεως· διότι πάντες οἱ ὑπὲρ πατρίδος θανόντες εἰσὶν ἴσοι κατ' αὐτόν. Παραβάλετε τοὺς εὐγενεῖς καὶ ἁπλοῦς λόγους τοῦ ῥήτορος πρὸς τὴν ἔμφασιν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 305 καὶ τὰ πολύλογα συγχαρητήρια τῶν μεταγενεστέρων ψηφισμάτων. Βεβαίως πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει τὴν ταπείνωσιν τῶν χαρακτήρων, ἧς ἕνεκα δαψιλῶς παρέχονται δημοσίᾳ τὰ ἐγκώμια, ὧν ἀγνοοῦσι τὴν ἀξίαν· ὡσαύτως ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἡ ἐφηβία εἵλκυεν ἐφ' ἑαυτὴν τὴν προσοχὴν τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, ἐπειδὴ ἀπετέλει σῶμα ἴδιον, ἀριστοκρατικόν, περιλαμβάνον τὸ ἄνθος τῆς νεότητος, εἰς ὃ ἡ Πολιτεία ἠρέσκετο παρέχουσα τὴν ἑαυτῆς εὔνοιαν.

Παραδέχομαι λοιπὸν ἄνευ δισταγμοῦ ὅτι ἐν ἔτεσι 305—304 ἡ ἐφηβία δὲν ἦτο ὅλως ὑποχρεωτική. Διήρκει ἀκόμη ἐπὶ διετίαν ; Ἐν τῇ περὶ Παραπρεσβείας δίκῃ ὁ Αἰσχίνης ἀναφέρει, ὅτι ὑπηρέτησε δύο ἔτη ὡς ἔφηβος [1]. Ἡ ἐγγραφὴ αὐτοῦ ἐν τῷ γυμνασίῳ ἐγένετο ἐν ἔτει 372 ἢ 371. Ὅθεν κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἡ ἐφηβία ἀπήτει διετῆ θητείαν. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβαινεν καὶ τὸ 334. Περὶ τῶν ψηφισμάτων τῶν ἐγκωμιαζόντων τοὺς ἐφήβους τοῦ Κτησικλέους ὁ κ. Foucart παρατηρεῖ ὅτι αἱ ἀρεταί, δι' ἃς οἱ νεανίαι οὗτοι ἀμείβονται, ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς νὰ διίδωμεν ἐν αὐτοῖς ἐφήβους τοῦ δευτέρου καὶ οὐχὶ τοῦ πρώτου ἔτους [2]. Ἐγγραφέντες ἐν ἔτει 334—333 ἠσκήθησαν ἐπὶ ἐνιαυτὸν εἰς τὸν χειρισμὸν τῶν ὅπλων, τὸ δ' ἐπιὸν ἔτος, διαμένοντες ἐν Ἐλευσῖνι, ἔνθα ἐστρατοπεδεύοντο ἔτι, ἐδέξαντο τὰ ἐν τοῖς ψηφίσμασι ἐπιχορηγηθέντα αὐτοῖς ἐγκώμια [3].

Μέχρι τοῦ 305 αἱ ἐπιγραφαὶ ἐλλείπουσι. Περὶ τῆς διαρκείας τῆς ἐφηβίας ὀλίγοι συγγραφεῖς ποιοῦνται λόγον, ἀλλὰ καὶ οὗτοι ἀσαφῶς. Παρὰ τοῦ Εὐσεβίου μανθάνομεν, ὅτι τὸ πρῶτον δρᾶμα τοῦ

[1] Αἰσχίν. Παραπρεσβ. 167.
[2] Foucart, Bull. de corr. hell. XIII, σ. 264.
[3] Βλ. ἀν. σ. 57.

ποιητοῦ Μενάνδρου ἐδιδάχθη τῷ 321 ἐπὶ Φιλοκλέους ἄρχοντος [1]. Γνωρίζομεν δὲ ὅτι τότε ἦτο ἔφηβος [2]· γεννηθεὶς ἐπὶ ἄρχοντος Σωσιγένους ἐν ἔτει 341 ἦτο εἰκοσαέτης, ὅτε ἤρξατο διδάσκων δράματα [3]. Ὁ Στράβων ἐξ ἄλλου μνημονεύει ὡς *συνέφηβον* αὐτοῦ τὸν φιλόσοφον Ἐπίκουρον [4]. Ὁ Ἐπίκουρος, οὗ ὁ πατὴρ Νεοκλῆς, κατῴκει ἐν Σάμῳ ὡς κληροῦχος Ἀθηναῖος, ἦλθεν εἰς Ἀθήνας, κατὰ Διογένη τὸν Λαέρτιον, δεκαοκταέτης [5]. ἀπέθανε δὲ τὸ 270 ἐν ἡλικίᾳ 72 ἐτῶν [6], ὥστε ὑπολογίζομεν ὅτι ἔπλευσεν εἰς Ἀθήνας τῷ 324, ἔνθα παρέμεινε μέχρι τοῦ 322 [7]. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Μένανδρος καὶ αὐτὸς συνηντήθησαν ἐν τῷ ἐφηβικῷ γυμνασίῳ. Ἕπεται ἐκ τούτων ὅτι ἡ ἐφηβία ἦτο ἀκόμη, κατὰ τοῦτο τοῦ χρόνου, διετής· διότι οἱ νεανίαι εἰσῆλθον ἐν διαστήματι ἑνὸς ἔτους καὶ ὅμως ἦσαν συμμαθηταί.

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 305 εἶναι διδακτικωτέρα. Εἶναι κεχαραγμένη στοιχηδὸν [8]· ὥστε εἶναι εὔκολον διὰ τῶν τύπων, οὓς γνωρίζομεν, νὰ φαντασθῶμεν τὰς ἐλλειπούσας λέξεις. Μεταξὺ τῶν λέξεων τούτων ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος, ἐφ' οὗ οἱ ἐν τῷ ψηφίσματι μνημονευόμενοι νέοι εἰσῆλθον εἰς τὸ γυμνάσιον. Τὸ ψήφισμα ἐγένετο ἐπὶ ἄρχοντος Εὐξενίππου (305—304). Εὔλογον λοιπὸν εἶναι ὅτι ἐνεγράφησαν ἐπὶ τοῦ ἄρχοντος τούτου· τῆς ἐγγραφῆς τῶν ἐφήβων γενομένης πιθανώτατα περὶ τὰ τέλη τοῦ πολιτικοῦ ἔτους, ὅτε ὁ ἄρχων ἀπηλλάσσετο τῆς ἀρχῆς, δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ νεανίαι καθίσταντο ἔφηβοι κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ἀρχῆς τοῦ Εὐξενίππου καὶ ἐλάμβανον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄρχοντος, δηλαδὴ εὐθὺς ὅτε ἐνεγράφοντο, δημοσίαν ἀμοιβήν. Πρέπει μᾶλλον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι, ὅτε ἡ πόλις ἐδήλου αὐτοῖς τὴν ἑαυτῆς εὐαρέ-

[1] Εὐσεβίου Χρον. ἔκδ. Schoene, Berlin, 1866—1875, Α', σ. 116.
[2] Περὶ κωμῳδίας, Γ, ἐν τέλει.
[3] Bergk, Griech. Literaturgeschichte, IV, σ. 190.
[4] Στράβ. ΙΔ', 1, 18.
[5] Διογ. Λαέρτ. Ι', 1.
[6] Διογ. Λαέρτ. Ι', 15.
[7] Foucart, Mémoire sur les colonies athéniennes au Ve et au IVe siècle, ἐν Memoire presentés par divers savants à l'acad. des inscript et belles—lettres, 1re serie, IX, 1er partie, σ. 352.
[8] Περὶ τοῦ τοιούτου χαράγματος βλ. ἀν. σ. 134.

σκειαν, καὶ ἂν ἦσαν εἰσέτι ἔφηβοι [1], ἦσαν ὅμως ἐγγὺς τοῦ ν' ἀπολυθῶσιν, οἱ δ' ἔπαινοι ἐσήμαινον τὸ τέλος τῆς θητείας αὐτῶν. Ἐὰν λοιπὸν ἡ ἐφηβία διήρκει εἰσέτι δύο ἔτη, ὁ ἄρχων, ἐφ' οὗ ἐνεγράφησαν, δὲν δύναται νὰ εἶναι εἰμὴ ὁ Ἀναξικράτης, ὁ ἐν τῇ ἀρχῇ ὢν πρὸ διετίας. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι λίαν ἐκτενὲς διὰ τὸν χῶρον, ὃν μέλλει νὰ καταλάβῃ ἐπὶ τῆς στήλης, τοὐναντίον δὲ τὸ τοῦ Κοροίβου ὄνομα τοῦ ἀμέσως προκατόχου τοῦ Εὐξενίππου, θαυμασίως θὰ ἐπλήρου τὸ κενὸν διάστημα [2]. Διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου πρέπει ν' ἀναπληρωθῇ· ἐξ οὗ συμπεραίνομεν ὅτι ἐν ἔτεσι 305—304 ἡ διάρκεια τῆς ἐφηβίας περιεστάλη εἰς ἓν ἔτος.

Ἡ μεταβολὴ αὕτη τῆς ἐφηβίας ἐγένετο περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος. Ἀλλὰ τὰ αἴτια εἰσὶν ἀσαφῆ. Πειραθῶμεν νὰ διασαφήσωμεν αὐτά.

Διερχόμενός τις τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ἐκπλήσσεται, περὶ τῆς κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἐπαισθητῆς ἀδιαλείπτου ἐξασθενίσεως τοῦ στρατιωτικοῦ φρονήματος. Ἕνεκα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου οἱ Ἀθηναῖοι ὑπέστησαν δεινὰς ἀπωλείας, οἱ δὲ συγγραφεῖς βρίθουσι θλιβερῶν ἀναμνήσεων. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «καὶ ἐν Ἀθήναις ἀτυχούντων πεζῇ οἱ γνώριμοι ἐλάττους ἐγένοντο, διὰ τὸ ἐκ καταλόγου στρατεύεσθαι ὑπὸ τὸν Λωκωνικὸν πόλεμον» [3]. Ὁ δὲ Λυσίας καὶ ὁ Ἰσοκράτης ποιοῦνται λόγον περὶ τῶν ἕνεκα τούτου καταστραφεισῶν περιουσιῶν καὶ περὶ τῆς ἀπορίας εἰς ἣν πλεῖστοι πλούσιοι οἶκοι περιῆλθον [4]. Ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολιτῶν, στρατιῶται πεσόντες ἐν ταῖς μάχαις, θάνατοι ἐκ νόσων, φθορὰ ὄπισθεν τῶν τειχῶν ἐπὶ τοῦ λοιμοῦ ἢ ἐν ταῖς λατομίαις τῶν Συρακουσῶν, συγκομιδαὶ καταστραφεῖσαι, κτήματα φθαρέντα ἕνεκα τῶν συνεχῶν ἀψιμαχιῶν καὶ τῆς παρατεταμένης διαμονῆς τῶν πολεμίων ἐπὶ τοῦ Ἀττικοῦ ἐδά-

[1] Καὶ εἶναι εἰσέτι, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ ἐνεστῶτες *ἐπιμελοῦνται*, *φιλοτιμοῦνται*.

[2] Εἶχεν πιθανῶς οὕτως· [..... ἐφήβους το]ὺς ἐνγρ[αφέντας ἐπὶ Κοροίβου ἄρχοντος..., ἕνε]κα καὶ σωφροσύ[νης..]. Μεταξὺ τοῦ *ἄρχοντος* καὶ τοῦ *ἕνεκα* ὑπῆρχε χῶρος διὰ λέξιν ἐξ 7 γραμμάτων. Διὰ τοῦ *Ἀναξικράτους*, ἡ λέξις αὕτη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχῃ εἰμὴ 3. Μεταξὺ τῶν ἁρμοζόντων ἐνταῦθα, δὲν ὑπάρχει οὐδὲν τόσον βραχύ.

[3] Ἀριστοτ. Πολιτ. Ε', 2, 8. Βλ. Ἀνδοκίδ. περὶ Εἰρήνης, 30. Αἰσχίν. Παραπρεσβ. 175.

[4] Λυσίας ὑπὲρ Ἀντιθέου, 10.—Ἰσοκρ. Ἀντίδοσ. 161.

φους, ἰδοὺ τί προῆλθεν ἐκ τοῦ φοβεροῦ τούτου πολέμου. Τούτων ἕνεκα ἐπῆλθε γενικὴ ἀποθάρρυνσις. Ἡ ἀριστοκρατία μάλιστα φθαρεῖσα διὰ τῶν στρατειῶν, τοῦ φθόνου καὶ τῶν ἐνοχλήσεων φιλυπόπτου δήμου συνεστάλη εἰς ἑαυτὴν ἀδιαφοροῦσα περὶ τῶν μεγάλων ἔργων [1]. Ὅτε μετὰ τὸν Συμμαχικὸν πόλεμον, ἐν ἔτει 355, ὁ Εὔβουλος ἀντενεργῶν κατὰ τῆς πολεμικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀριστοφῶντος ἐνεκαίνισε περίοδον εἰρήνης, πάντες προσχωροῦσιν [2]. Ὅτε βραδύτερον ὁ Δημοσθένης ἐπειράθη νὰ ἐλκύσῃ τοὺς Ἀθηναίους πρὸς βοήθειαν τῆς Ὀλύνθου, προσέκρουσεν εἰς τὴν ἀπάθειαν καὶ ἀδιαφορίαν αὐτῶν [3]. Ἡ μέση τάξις δὲν ἦτο ὀλιγώτερον σώφρων· ἔζη δι' ἑαυτὴν φροντίζουσα περὶ τῶν αὐτῇ συμφερόντων· ἐζήτει νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ἐκ τοῦ πολέμου ζημίας καὶ ἐδείκνυε καθ' ἑκάστην πλείονα πόθον νὰ περιορισθῇ εἰς τὸν στενὸν κύκλον τῶν ἀμέσων αὐτῆς ἀναγκῶν.

Τοιαῦται διαθέσεις ἐδυσχέραινον τὴν τῶν ἐθνικῶν στρατευμάτων στρατολογίαν. Ἀτελῶς γνωρίζομεν τὰ αἴτια τὰ δυνάμενα ν' ἀπαλλάξωσιν Ἀθηναῖόν τινα τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, ἀλλ' ἀναμφιβόλως ταῦτα ἦσαν πολλά. Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Λυσίου ὁ δι' ἀσθένειάν τινα ἀδυνατῶν νὰ μετάσχῃ τῶν πολεμικῶν ἔργων ἠδύνατο νὰ παραμένῃ παρ' ἑαυτῷ, ἀλλ' ἔπρεπεν «ἢ χρήμάτ' εἰσενεγκεῖν εἰς τὸ πλῆθος τὸ ὑμέτερον ἢ ὁπλίσαι τινὰς τῶν ἑαυτοῦ δημοτῶν, ὥσπερ καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν πολιτῶν αὐτοὶ οὐ δυνάμενοι λειτουργεῖν τοῖς σώμασιν» [4]. Γνωρίζομεν ὡσαύτως ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος οἱ ἔμποροι, μάλιστα δὲ οἱ ναυτιλλόμενοι, ἐξῃροῦντο τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας [5]. Τῆς αὐτῆς εὐνοίας ἀπέλαυον καὶ οἱ πολῖται

[1] P. Guiraud, l'Impôt sur le capital á Athénes, ἐν Revue des Deux Mondes, 15 8βρίου, 1888, σ. 936.

[2] P. Girard, Aristophon d'Azénia, ἐν Annaire de l'assoc. pour l'encourag. des études grecques en France, 1883, σ. 210.

[3] Τοῦτο πηγάζει ἐκ τῶν συνεχῶν ὑπαινιγμῶν τοῦ ῥήτορος πρὸς τὴν ἀνάγκην τῆς ἄρσεως τῆς *εἰσφορᾶς*, δηλαδὴ τοῦ ἐκτάκτου ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου φόρου. Ὁ φόρος οὗτος ἐπεβάρυνεν, ὡς εἰκός, τοὺς πλουσίους. Βλ. Δημοσθ. Ὀλυνθ. Α', 6. Α', 20 καὶ 28, Β', 24 καὶ 27.

[4] Λυσίας κατὰ Φίλωνος, 15.

[5] Τοῦτο δηλοῦται ἔκ τινος χωρίου τοῦ Πλούτου, 902 καὶ ἑφ.—Βλ Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, ἔκδ. γ'. Ι, σ. 109. Ὁ Λυκοῦργος κατὰ Λεωκράτους 55, ὑπαινίσσεττι ὡσαύτως τὴν κατηγορίαν ταύτην τῶν ἐξαιρουμένων.

οἱ μισθοῦντες τὰ τελωνειακὰ δικαιώματα, ὡς καταδείκνυσι τὸ παράδειγμα τοῦ ποιητοῦ Ξενοκλείδου, ἀπαλλαγέντος τῆς ὑπηρεσίας ὡς ἀεωνημένου τὴν πεντηκοστὴν τοῦ σίτου»[1]. Οὐδεὶς τέλος ἀγνοεῖ, ὅτι τὰ μέλη τῆς Βουλῆς δὲν ἐστρατολογοῦντο κατὰ τὸ ἔτος τῆς ἀρχῆς αὐτῶν[2], οὐδὲ οἱ χορευταὶ ἐν ὅσῳ ἐπανελάμβανον τοὺς χορούς[3]. Αἱ τοιαῦται ἐξαιρέσεις, ἐπιτρεπόμεναι ὑπὸ τοῦ νόμου, δικυκόλυνον τοὺς πολίτας μὴ βλάπτουσαι προφανῶς τὴν πολιτείαν, ἀποζημιουμένην διά τινων ὠφελημάτων. Ἄλλαι δὲ ὅμως ἦσαν αὐτῇ ἐπιζήμιοι, ὅπως τὸ νὰ δύναταί τις νὰ μὴ ἐπιβῇ τῆς νεώς, ἧς ἦτο τριήραρχος[4]. Ὅσον ἀσαφῆ καὶ ἂν εἶναι ταῦτα, καταδεικνύουσι τὴν ἐλαχίστην κλίσιν τῶν τότε Ἀθηναίων πρὸς τὰ τοῦ πολέμου ἔργα, τὴν ἐλαχίστην προθυμίαν τοῦ νὰ ὑπηρετήσωσιν αὐτοί, προκειμένου περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας. Ὅθεν καὶ ὁ αὔξων ἀριθμὸς τῶν μισθοφόρων. Ὁ Ἰσοκράτης λέγει ὅτι, ὅτε ἀνέβη Κῦρος ὁ Νεώτερος κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ «οὐκ ἦν ξενικὸν οὐδέν», ἤδη ὅμως «ῥᾴδιον εἶναι συστῆσαι στρατόπεδον μεῖζον καὶ κρεῖττον ἐκ τῶν πλανωμένων ἢ τῶν πολιτευομένων»[5]. Οἰκτείρων δὲ τὴν κατάστασιν ταύτην λέγει· «πρὸς δὲ τοῦτον (τὸν πόλεμον) οὐχ ἡμᾶς αὐτοὺς ἀσκοῦμεν, ἀλλ' ἀνθρώπους τοὺς μὲν ἀπόλιδας, τοὺς δ' αὐτομόλους, τοὺς δ' ἐκ τῶν ἄλλων κακουργιῶν συνερρυηκότας, οἷς ὁπόταν τις διδῷ πλείω μισθόν, μετ' ἐκείνων ἐφ' ἡμᾶς ἀκολουθήσουσιν· ἀλλ' ὅμως οὕτως αὐτοὺς ἀγαπῶμεν, ὥσθ' ὑπὲρ μὲν τῶν παίδων τῶν ἡμετέρων, εἰ περί τινας ἐξαμάρτοιεν, οὐκ ἂν ἐθελήσαιμεν δίκας ὑποσχεῖν, ὑπὲρ δὲ τῆς ἐκείνων ἁρπαγῆς καὶ βίας καὶ παρανομίας μελλόντων τῶν ἐγλημάτων ἐφ' ἡμᾶς ἥξειν οὐχ ὅπως ἀγανακτοῦμεν ἀλλὰ καὶ χαίρομεν ὅταν ἀκούσωμεν αὐτοὺς τοιοῦτόν τι διαπεπραγμένους· εἰς τοῦτο μωρίας ἐληλύθαμεν, ὥστ' αὐτοὶ μὲν ἐνδεεῖς τῶν καθ' ἡμέραν ἐσμέν, ξενοτροφεῖν δ' ἐπικεχειρήκαμεν, καὶ τοὺς συμμάχους τοὺς ἡμετέρους αὐτῶν ἰδίους λυμαινόμεθα καὶ δασμολογοῦμεν, ἵνα τοῖς ἁπάντων ἀνθρώπων κοινοῖς ἐχθροῖς τὸν μισθὸν ἐκπορίζωμεν»[6]. Τὸ κακὸν τοῦτο ἐπετάθη σὺν τῷ χρόνῳ, ἔπρεπε δὲ

[1] Δημοσθ. κατὰ Νεαίρας, 27.
[2] Λυκούργου κατὰ Λεωκράτους, 37.
[3] Δημοσθ. κατὰ Μειδίου, 15.—Βλ. τὰ σχόλ. ἐν σ. 519, 14.
[4] Δημοσθ. κατὰ Μειδίου, 163.
[5] Ἰσοκράτ. Φίλιππος, 96. Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι τοῦ ἔτους 346.
[6] Ἰσοκράτ. περὶ Εἰρήνης, 44—46.

νὰ ἔλθῃ ὁ Φίλιππος πρὸ τῶν πυλῶν τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως πέμψωσι κατ' αὐτοῦ στράτευμα ἐκ πολιτῶν.

Φυσικὸν ἦτο ὁ κόρος οὗτος τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπαγγέλματος νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ τὴν ἐφηβίαν. Τὰ αὐτὰ αἴτια τὰ παραγαγόντα αὐτὸν ἐπήνεγκον τὴν παρακμὴν τοῦ γυμνασίου. Ἡ παρακμὴ ἤρξατο πιθανῶς ἀπὸ τῶν ἐξαιρέσεων. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὡς καὶ σήμερον, οἱ θεσμοὶ τροποποιοῦνται βραδέως. Δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐφηβία, ἥτις ἦτο ὑποχρεωτικὴ πρὸς τοὺς νεανίας τῶν τριῶν πρώτων τάξεων, ἐπαύσατο οὖσα τοιαύτη ἀποτόμως, καὶ ὅτι εὐθύς, μετὰ τὴν παῦσιν τοῦ ὑποχρεωτικοῦ αὐτῶν ἀπετελεῖτο ἐξ ἐθελοντῶν. Πρὶν συμβῇ τοῦτο, ἔπρεπε νὰ μεσολαβήσῃ ἑτέρα τις κατάστασις, αὕτη δ' ἦτο ἡ μετρία ὑποχρέωσις ἕνεκα τῶν νομίμων ἐξαιρέσεων. Περὶ τῶν ἐξαιρέσεων τούτων οὐδὲν γιγνώσκομεν, ἀλλ' ὅμως πιστεύομεν ὅτι πολλοὶ πένητες νεανίαι δὲν ἠδυνήθησαν, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος, νὰ καταναλώσωσι δύο κατὰ συνέχειαν ἔτη χάριν τῶν παντοδαπῶν ἀσκήσεων, ἃς ἀπήτει ἡ ἐφηβεία. Ἀναμφιβόλως δὲν διήρχοντο ὅλον τὸν χρόνον τοῦτον οἱ ἔφηβοι ἐν τοῖς φρουρίοις, οὐδὲ ἠδύναντο νὰ εἶναι ἐπὶ δύο ἔτη εἰς τὴν διάθεσιν τῶν στρατιωτικῶν ἀρχόντων, ἕτοιμοι εἰς τὴν πρόσκλησιν αὐτῶν. Ἡ ὑποταγὴ αὕτη δὲν συνεβιβάζετο πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς βιομηχανίας, τῆς γεωργίας, τοῦ ἐμπορίου. Ἡ πρόσκτησις τοσούτων περιουσιῶν ἀπήτει συνεχῆ ἐπιμέλειαν, ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἀργίαν, ἣν ἐπήγετο ἡ ἐφηβικὴ θητεία. Ἐπαναλαμβάνω ὅτι περὶ τοῦ ζητήματος τούτου στερούμεθα τέλεον εἰδήσεων, ἀλλ' ὅμως, φαίνεται, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ κρίσις ἡ ἐπακολουθήσασα τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον κατήνεγκεν ἐπὶ τῆς ἐφηβίας καίριον τραῦμα ἀναγκάσασα τὴν Πολιτείαν ν' ἀπαλλάξῃ τῆς θητείας ταύτης τοὺς ἀνικάνους, ἴσως μάλιστα νὰ κλείσῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὰς λειποταξίας, ἃς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐμποδίσῃ.

Καὶ ἕτερον αἴτιον ἐπήνεγκε τὴν κατάλυσιν τῆς ἐφηβίας. Πραγματευόμενοι περὶ τῶν μετατροπῶν, ἃς ὑπέστη ἡ τῶν Ἀθηναίων ἀγωγὴ μεταξὺ τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος, παρετηρήσαμεν ὅτι μεταξὺ τῶν νεανιῶν τῶν προεκτεινόντων τὴν ἀγωγὴν αὐτῶν μέχρι τοῦ 10ου ἔτους τῆς ἡλικίας ἐλάχιστοι ἦσαν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν μέσην τάξιν, οἱ πλεῖστοι δ' ἦσαν υἱοὶ εὐγενῶν, πλούσιοι καὶ ἔχοντες σχολήν, ἵνα παρατείνωσι τὰς μελέτας αὐτῶν οὐδεμίαν μέριμναν ἔχοντες περὶ

τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου [1]. Οἱ αὐτοὶ καθιστάμενοι ἔφηβοι δὲν παρητοῦντο τῶν προσφιλῶν αὐτοῖς ἀσχολιῶν· κατὰ τὰ ἐν τῷ μεταξὺ τῶν προσκλητηρίων διαλείμματα διετέλουν τὸν πολυτελῆ βίον διάγοντες, εἰς ὃν ἦσαν εἰθισμένοι, διανέμοντες τὸν χρόνον αὐτῶν μεταξὺ τῶν ἀδρῶς ἀμειβομένων μαθημάτων καὶ τῶν πολυδαπάνων τέρψεων αὐτῶν. Τούτους περιγράφει ἡμῖν ὁ Ἰσοκράτης ὡς ἑξῆς· «οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐπὶ τῆς Ἐννεακρούνου ψύχουσιν οἶνον, οἱ δ' ἐν τοῖς καπηλείοις πίνουσιν, ἕτεροι δ' ἐν τοῖς σκιραφίοις κυβεύουσι, πολλοὶ δ' ἐν τοῖς τῶν αὐλητρίδων διδασκαλίοις διατρίβουσιν [2]». Πολλάκις δὲ συνδειπνοῦντες καὶ διὰ σκωπτικῶν ὀνομάτων καλοῦντες ἀλλήλους ἐτάρασσον τοὺς φιλησύχους πολίτας διὰ παραδόξων πράξεων καὶ περιφρονήσεως πάντων τῶν ἠθῶν [3]. Πολλάκις ἐφοίτων εἰς τὰ δικαστήρια, εἰς τὰς συνεδρίας, καθ' ἃς ἔμελλε νὰ ἀγορεύσῃ διάσημός τις ῥήτωρ [4]. Πολλοὶ ὡσαύτως ἐφοίτων εἰς τὰ γυμνάσια, ἅτινα κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἦσαν τὰ ἐντευκτήρια τῆς μεγαλοπρεποῦς τῶν Ἀθηνῶν κοινωνίας. Ὁ Αἰσχίνης ἁπαντῶν εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους κατὰ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ κατηγορίας λέγει· «Φιλοχάρης δ' οὑτοσί, ὁ πρεσβύτατος ἀδελφὸς ἡμῶν, οὐκ ἀγενεῖς διατριβάς,..... ἀλλ' ἐν γυμνασίοις διατρίβων» [5]· αὐτὸς δὲ οὗτος καυχᾶται ὅτι μακρὰς ὥρας διήρχετο «ἐν τοῖς γυμνασίοις μετὰ τῶν νεωτέρων» διαλεγόμενος [6]. Τὸ διατρίβειν ἐν τοῖς γυμνασίοις ἀποδεικνύει ὅτι οὐδεμίαν ἔχει τις ἐργασίαν, καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ἐργασθῇ ὅπως ζήσῃ· ὡσαύτως δὲ ὅτι ἀναστρέφεται μετὰ διακεκριμένων ἀνδρῶν, διότι οἱ εἰς αὐτὰ φοιτῶντες νεανίαι εἶναι πλούσιοι καὶ εὐγενεῖς· ἰδοὺ διατὶ

[1] Βλ. ἀν. σ. 278—280.

[2] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσεως, 286—287.—Τοῦ αὐτοῦ Ἀρεοπαγητ. 48. Λυσίου, ὑπὲρ Μαντιθέου, 11.

[3] Δημοσθ. κατὰ Κόνωνος, 38. Ἡ λέξις *μειράκια* σημαίνει ἐνταῦθα νεανίσκους. Βλ. περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως, τὸν σχολ. τοῦ Αἰσχίνου, κατὰ Τιμάρχου, 7.

[4] Λυκούργ. κατὰ Λεωκρ. 95.—Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 117.—[Ἀνδοκίδου] κατὰ Ἀλκιβιάδου, 22· ὁ συγγραφεὺς δυσανασχετεῖ, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ οἱ νεανίαι παρημέλουν τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις, ὅπως μεταβαίνωσιν εἰς τὰς συνεδρίας.

[5] Αἰσχίν. περὶ Παραπρεσβ. 149.

[6] Αἰσχίν. κατὰ Κτησιφ. 216. Τοῦ αὐτοῦ, κατὰ Τιμάρχου, 135. Βλ. Schaefer, Demosthenes und seine Zeit, ἔκδ. β', I. σ. 236, σημ. 3.

ὁ οἰηματίας παρὰ Θεοφράστῳ καθῆκον ὑπολαμβάνει νὰ ἐπιφαίνηται ἐν αὐτοῖς [1]. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα καὶ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα. Οἱ ἱππεῖς τοῦ Ἀριστοφάνους, οἱ οὕτως ἀγερώχως ἀπαιτοῦντες τὸ δικαίωμα τοῦ ζῆν ἐν εἰρήνῃ ἐν τοῖς γυμνασίοις αὐτῶν, παριστῶσι τὴν ἀριστοκρατίαν τῆς Ἀττικῆς νεότητος [2]. Ὁ δὲ Πλάτων λέγει «καὶ ἅμα προσήκει μάλιστ' ἐλευθέρῳ τοῦτό τε τὸ γυμνάσιον καὶ ἡ ἱππική» [3].

Ἀλλ' ὅ τι μάλιστα καθίστα τὴν εἰς τὰ γυμνάσια φοίτησιν ἀριστοκρατικὸν ἔθιμον, ἦτο ἡ φιλοσοφικὴ διδασκαλία, ἣν ἐλάμβανον ἐν αὐτοῖς. Ἡ διδασκαλία αὕτη δὲν ἦτο προσιτὴ τοῖς πᾶσιν, ἐπειδὴ δὲν ἦτο προσιτὴ εἰς τὰ βαλάντια πάντων. Πολλοὶ μαθηταὶ τοῦ Σωκράτους καταφρονοῦντες τῆς ἀφιλοκερδείας τοῦ διδασκάλου αὐτῶν μετέδιδον τὴν ἑαυτῶν σοφίαν ἀντὶ χρυσίου, ὡς ὁ Ἀρίστιππος, οὗ τὴν ἀπληστίαν πάντες οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μνημονεύουσιν [4]. Ἐὰν ὁ Πλάτων δὲν ἐδέχετο διδάκτρα, οἱ μεταβαίνοντες εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ ἦσαν γενικῶς νέοι ἀνήκοντες εἰς τοὺς ἀρίστους οἴκους καὶ γνωστοὶ ἀνὰ τὴν πόλιν διὰ τὴν κομψότητα αὐτῶν. Ἔφιππος, ὁ κωμικὸς ποιητής, εἰκονίζει αὐτοὺς ὡς ἑξῆς·

> εὖ δ' ὑποκαθιεὶς ἄτομα πώγωνος βάθη,
> εὖ δ' ἐν πεδίλῳ πόδα τιθεὶς ὑπὸ σφυρὸν
> κνήμης ἱμάντων ἰσομέτροις ἐλίγμασιν [5]

Πάντα δὲ πείθουσι ἡμᾶς ὅτι μεταξὺ τῶν κομψῶν τούτων ἦσαν καὶ πολλοὶ ἔφηβοι· οἱ υἱοὶ τῶν ἄλλοτε ὑπὸ ἐνθουσιασμοῦ καταληφθέντων ὑπὲρ τῶν σοφιστῶν ἐκληρονόμησαν τὴν πατρικὴν φιλομάθειαν [6].

[1] Θεοφρ. Χαρακτήρ. 5.

[2] Ἀριστοφ. Ἱππῆς, 580.—Τοῦ αὐτοῦ, Νεφέλαι, 1002.

[3] Πλάτ. Λάχης, σ. 182 Α'.

[4] Διογ. Λαέρτ. Β' 65, 69, 70, 74.—Σουΐδας, ἐν λ· Ἀρίστιππος. Περὶ Σπευσίππου. βλ. Ἀθήναιον ζ', σ. 279 Ε.—Ὁ Αἰσχίνης ὡμίλει ἐπὶ χρήμασι· Διογ. Λαέρτ. Β', 62.

[5] Ἔφιππος, παρ' Ἀθηναίῳ, ΙΑ', σ. 509 C—D.

[6] Ὡς παράδειγμα ἀναγράφομεν τὸ τοῦ Ἀνδροτίωνος, ἀντιπάλου τοῦ Δημοσθένους, οὗ ὁ πατὴρ Ἄνδρων ἦτο ἐκ τῶν συνήθων ἀκροατῶν τῶν σοφιστῶν, καὶ ὅστις ἠκροάσατο τῶν μαθημάτων τοῦ Ἰσοκράτους, καὶ πιθανῶς τῶν κρατίστων συγχρόνων αὐτῷ φιλοσόφων. Περὶ Ἄνδρωνος, βλ. Πλάτ. Γοργίαν. σ. 487 C—D. Πρωταγόραν, σ. 315 C.

Κατὰ Διογένη τὸν Λαέρτιον ὁ Θεόφραστος, ὁ τοῦ Ἀριστοτέλους διάδοχος ἐν τῷ Λυκείῳ, εἶχε περὶ τοὺς δισχιλίους μαθητάς.

Ἐν τῷ ἀριθμῷ τούτῳ περιελαμβάνοντο πιθανῶς καὶ ἔφηβοί τινες, ὅταν μάλιστα ἀναλογισθῶμεν ὅτι τὸ Λύκειον ἦτο κατ' ἐξοχὴν τῆς ἐφηβίας γυμνάσιον [1]. Πλὴν τούτου οἱ ἔφηβοι διήκουον ὡσαύτως καὶ τὰ μαθήματα τῶν ῥητόρων· ὡς δὲ θέλομεν ἴδῃ μετ' ὀλίγον, ἀπετέλουν κατὰ μέγα μέρος τὸ ἀκροατήριον τοῦ Ἰσοκράτους. Αἱ μελέται αὐταὶ ἦσαν ὡσαύτως ἀπρόσιτοι εἰς τοὺς πολλοὺς τῶν νεανιῶν. Κατέστρεψαν λοιπὸν τὴν ἐφηβίαν διὰ τῶν διαιρέσεων καὶ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν ὀρέξεων τῶν εἰς τοὺς εὐπόρους μόνον ἐπιτρεπομένων. Ἀφ' ἧς ἡμέρας οἱ ἔφηβοι ἐπεδόθησαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ῥητορικήν, ἐπῆλθεν ἡ διάστασις τῶν πλουσίων, τῶν διδασκομένων ταύτας, καὶ τῶν πενήτων τῶν κατ' ἀνάγκην ἀπεχομένων. Ἐπειδὴ αἱ ἀνωτέρω μελέται κατέστησαν οὐσιώδες μέρος τῶν ἐφηβικῶν ἀσχολιῶν, ὧν πάντες δὲν ἠδύναντο νὰ μετάσχωσι, τὸ γυμνάσιον μετεβλήθη εἰς ἀριστοκρατικὴν κοινωνίαν, εἰς ὃ εἰσήρχοντο ἐκεῖνοι μόνον, ὧν οἱ πόροι ἐπέτρεπον νὰ διάγωσιν, ὡς ἀπήτει ἔκτοτε ἡ συνήθεια.

Ἰδοὺ λοιπὸν ἐν συνόψει πῶς ἐννοῶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐφηβίας κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα. Ἡ πολιτεία ἐπέβαλλεν αὐτὴν τὸ πρῶτον ἐπὶ διετίαν εἰς πάντας τοὺς νεανίας τῶν τριῶν πρώτων τάξεων· ἦτο δὲ θητεία καθαρῶς στρατιωτική· ἄρχοντες δ' αὐτῶν ἦσαν οἱ συνήθεις ἄρχοντες τοῦ στρατοῦ, στρατηγοί, ἵππαρχοι, φύλαρχοι, ταξίαρχοι [2]. Ἐπετηροῦντο δὲ ὑπὸ τῶν σοφρονιστῶν, ὁ δὲ κοσμητὴς δὲν ὑπῆρχεν ἔτι· διότι ἀναφαίνεται περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος [3]. Πάντες

[1] Διογ. Λαέρτ. Β', 37.

[2] Τοὺς ἄρχοντας τούτους δηλοῖ ὁ Αἰσχίνης (περὶ παραπρεσβ. 167) διὰ τῆς ἐκφράσεως τοὺς *ἄρχοντας ἡμῶν*.

[3] Τὸ πρῶτον χωρίον, ἐν ᾧ γίγνεται λόγος περὶ αὐτῶν εἶναι χωρίον τι τοῦ Ἀξιόχου, σ. 366 Ε, εἰς ὃ πολλάκις παρέπεμψα, ἀλλ' ὅπερ εἶναι ὕποπτον· νομίζω δὲ ὅτι ἡ λέξις *κοσμητὴς* πρέπει νὰ διατηρηθῇ· ἀσφαλέστερον ἀπαντᾷ ὁ κοσμητὴς ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Στοβαίου (Ἀνθολόγ. 98, 72), διασωθέντι ἀποσπάσματι τοῦ Τέλητος. Ἡ πρώτη τέλος ἐπιγραφή, ἡ μνημονεύουσα αὐτὸν εἶναι ἡ τοῦ 305—304. Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων εἰκάζομεν ὅτι ὁ κοσμητὴς ἐφάνη ἐν τῇ ἐφηβίᾳ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου.—Βλ. Dittenberger, De ephebis atticis, σ. 31. Foucart, Bull. de corr. héll. XIII, σ. 261—263. Διεδέξατο πιθανῶς ὁ κοσμητὴς τοὺς σωφρονιστάς. Ὡς παρατηρεῖ ὁ κ. Gilbert, Handbuch, I, σ. 299, σημ. 1, ἡ ὕπαρξις τῶν ἀρχόντων τούτων παρὰ τῷ

οἱ ἔφηβοι ἦσαν ἴσοι πρὸ τοῦ νόμου, ὑποβαλλόμενοι εἰς τὰ αὐτὰ καθήκοντα. Ἀλλ' ὅμως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπῆρχεν ἐν τῇ ἐφηβίᾳ ἀριστοκρατική τις μερίς, ἀποτελουμένη ἐξ ἱππέων, τασσομένων ὑπὲρ τῶν ἀντιπολιτευομένων τοὺς δημαγωγοὺς καὶ τὴν κυβέρνησιν αὐτῶν. Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα αἱ ἐκ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐπελθοῦσαι συμφοραὶ ἠνάγκασαν τὴν πολιτείαν νὰ ἐξαιρέσῃ ἀπὸ τῆς ἐφηβίας τοὺς μὴ δυναμένους ἄνευ σπουδαίων ζημιῶν νὰ διανύσωσιν ἐν αὐτῇ τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζομένην διετίαν. Οἱ πλούσιοι τοὐναντίον προσήρχοντο ἀθρόοι. Καίτοι δὲ ἡ ἀριστοκρατία ὑπέστη δοκιμασίας, ἡ νεότης μάλιστα διετήρησε τὰς πρὸς τὰ στρατιωτικὰ κλίσεις αὐτῆς, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν νεανιῶν τούτων καὶ τῶν ἑταίρων αὐτῶν ὠρύσσετο καθ' ἑκάστην βαθυτέρα ἄβυσσος, ἐφ' ὅσον αἱ ἀνώτεραι αὗται μελέται ἐκανονίζοντο καὶ ἔθος καθίστατο ὁ ἔφηβος νὰ ἀκροᾶται τῶν φιλοσόφων, τῶν ῥητόρων, νὰ διέρχηται τὸν χρόνον αὐτοῦ ἐν τοῖς γυμνασίοις, νὰ δαπανᾷ τὴν περιουσίαν αὐτοῦ εἰς τὰς ἡδονάς. Ἐκ τῶν ἀνισοτήτων τούτων προῆλθε πρῶτον ἔν τε τῇ τάξει καὶ τῇ ἀγωγῇ ἡ ἐλάττωσις τῆς ἐφηβικῆς θητείας εἰς ἓν ἔτος· τῆς θητείας ταύτης ἐπιβαρυνούσης μέρος τι τῆς νεότητος, ἡ πολιτεία ἀνεκούφισεν αὐτὴν συντέμνουσα τὸν χρόνον τῆς θητείας. Μετὰ μικρὸν δὲ κατέστησεν αὐτὴν προαιρετικὴν καί, ὡς ὀρθῶς παρετήρησαν, οὐδεμία προσοχὴ ἐδίδετο, ἐὰν οἱ εἰσερχόμενοι εἰς τὸ γυμνάσιον εἶχον διάφορον ἡλικίαν τῆς νομίμου· οἱ νεανίαι ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν ἐφηβίαν πρὸ ἢ μετὰ τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος τῆς ἡλικίας [1]. Ἐὰν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὁρίσωμεν τὰς χρονολογίας ταύτας, ἤθελον θέσῃ περὶ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος, μεταξὺ τοῦ Λαμιακοῦ πολέμου καὶ τοῦ ἔτους 305, τὴν ἐλάττωσιν τῆς ἐφηβίας καὶ τὴν κατάργησιν τῆς ὑποχρεωτικῆς θητείας [2]. Αἱ Ἀθῆναι ἦσαν ἀσήμαντοι τότε ἐν τῷ κόσμῳ· ἡ ἐν Κραννῶνι ἧττα ἔθετο τέρμα εἰς τὴν στρατιωτικὴν αὐτῆς δύναμιν· παρῃτήθησαν διὰ παντὸς τῶν μεγάλων βουλευμάτων, τῶν φιλοδόξων περὶ ὑπεροχῆς καὶ κατακτήσεων σκοπῶν αὐτῶν. Ἀλλὰ πλὴν τῆς φιλολογίας καὶ τῶν θεωρητικῶν

κοσμητῇ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ 305 — 304 μαρτυρεῖ ὅτι τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνήκει εἰς μεταβατικήν τινα περίοδον χρόνου.

[1] Koehler, Mittheilungen, IV, σ. 333.

[2] Ἡ ὑπόθεσις αὕτη φαίνεται βεβαιουμένη ἐκ τῆς μεταβατικῆς καταστάσεως ἣν ἀποκαλύπτει ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 305—304.

ἡδονῶν, ὧν οὐδέποτε ὁ Ἀθηναῖος ἐκορέννυτο: ἓν μόνον ἐπεπόθει, τὸ ὑλικῶς εὖ εἶναι, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀγάπη, ἣν ἐπεδείκνυεν ἡ πόλις πρὸς Δημήτριον τὸν Φαληρέα, παρασχόντα αὐτῇ δεκαετῆ εἰρήνην καὶ πλοῦτον. Πρὸς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ταύτην κατάπτωσιν συνέπεσε καὶ ἡ ὁριστικὴ τῆς ἐφηβίας παρακμή.

Β'.

Αἱ ἐφηβικαὶ σπουδαί.

Τοῦ λόγου ὄντος περὶ ἐφηβίας, δυσκόλως δυνάμεθα νὰ συνηγορήσωμεν ὑπέρ τινων ἀντιπαραθέσεων πρὸς τὰ νεώτερα ἱδρύματα. Οὕτω σοφοί τινες περὶ ταύτην ἀσχοληθέντες ὑπολαμβάνουσιν αὐτὴν μεγάλην τινὰ σχολήν, ἐν ᾗ οἱ νεανίαι διεβίουν παρ' ἀλλήλοις· εἴς τινας μάλιστα ἐπῆλθε νὰ συγκρίνωσιν αὐτὴν πρὸς τὰ ἡμέτερα πανεπιστήμια [1]. Ὁ Ἀθηναῖος δεκαοκταέτης ἀπήρχετο τοῦ δήμου αὐτοῦ καὶ μετέβαινεν εἰς τὸ ἄστυ, ὅπως λάβῃ τὴν διδασκαλίαν τῆς Πολιτείας· ἐκεῖ δὲ ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν εἰδικῶν ἀρχόντων, διήκουε κύκλον ὅλον μαθημάτων, προωρισμένων τῶν μὲν ὅπως ἐνισχύσωσι τὸ σῶμα, τῶν δὲ ὅπως καλλύνωσι τὸν νοῦν αὐτοῦ, τῆς θητείας δὲ παρατωθείσης, ὑπέστρεφεν εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον. Οὐδὲν μᾶλλον ἐσφαλμένον τῆς γνώμης ταύτης, ὡς πρὸς τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα. Οἱ ἔφηβοι κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ διαμένωσιν ὅπου ἤθελον· τούτων οἱ μὲν κατῴκουν ἐν Ἀθήναις, οἱ δὲ ἐν ταῖς κώμαις οὐδαμῶς ἀναγκαζόμενοι, ἐπειδὴ ἦσαν ἔφηβοι, νὰ ἀποδημήσωσι· συνηθροίζοντο ὅτε συνεκαλοῦντο· ὥσπερ οἱ συνήθεις στρατιῶται κατεγίνοντο ἐν τῷ μεταξὺ περὶ τὰς ἐργασίας αὐτῶν διατιθέμενοι τὸν χρόνον αὐτῶν κατὰ βούλησιν.

Ἀπόδειξιν τῆς ἐλευθερίας ταύτης εὑρίσκω ἐν συγγράμματι, ὅπερ δὲν παρετηρήθη ὑπὸ τῶν σοφῶν. Ἐν τῷ δευτέρῳ κατὰ Βοιωτοῦ λόγῳ, τῷ ἀποδιδομένῳ τῷ Δημοσθένει, ὁ ῥήτωρ παρέστησε τὸν Μαντίθεον λέγοντα, ὅτι ὁ γέρων πατὴρ προέτρεψεν αὐτὸν «περὶ ὀκτωκαίδεκ' ἔτη γεγενημένον τὴν Εὐφήμου γῆμαι θυγατέρα, βουλόμενος παῖδας ἐξ ἐμοῦ γενομένους ἐπιδεῖν [2]». Ἡ δίκη αὕτη ἐγένετο ἴσως τὸ 347 [3], ὁ δὲ Μαντίθεος δημηγορῶν γνωρίζει ἡμῖν ὅτι ἔχει «θυγατέρα ἤδη ἐπίγαμον [4]». Ἐὰν ὑποθέσωμεν τὴν κόρην ταύτην δεκαεξαέτιδα, ἔχουσαν δηλαδὴ τὴν συνήθη ἡλικίαν, καθ' ἣν ἐνυμφεύοντο αἱ Ἀτθίδες [5], ὁ γάμος τοῦ πατρὸς αὐτῆς ἐγένετο πιθανῶς περὶ τὸ 364, ὅτε ἡ ἐφηβικὴ θητεία ἦτο εἰσέτι διετής. Θὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Μαντίθεος ἐξῃρέθη τῆς θητείας ταύτης; Τὸ παράδειγμα αὐτοῦ ἤθελε βεβαιώσῃ τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν γνώμην. Πιθανώτερον δὲ ὅτι διῆλθε τὴν ἐφηβίαν, διότι ὄντως δὲν εἶναι πολίτης τῆς μέσης τάξεως. Ἡ μήτηρ αὐτοῦ, ἡ τελευτήσασα ἐν νεανικῇ ἡλικίᾳ [6], ἀνῆκεν εἰς εὔπορον οἶκον. Νυμφευθεῖσα εἰς πρῶτον γάμον Κλεομέδοντα, τὸν υἱὸν τοῦ δημαγωγοῦ Κλέωνος, ἐπέδωκεν αὐτῷ προῖκα τάλαντον [7]. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐνυμφεύθη διὰ τῆς αὐτῆς προικὸς τὸν Μαντίαν, πλούσιον Ἀθηναῖον, σπουδαῖα καταλαβόντα ἀξιώματα [8], ῥήτορα καὶ πολιτικόν, πολλάκις αἱρεθέντα στρατηγόν [9]. Ἐκ τοῦ γάμου τούτου ἐγεννήθη ὁ Μαντίθεος. Μετέσχε λοιπόν, ἔκ τε τῆς περιουσίας καὶ τῆς τάξεως, τῆς νεότητος ἣν δὲν ἐφόβιζον οὔτε ἡ ἀπώλεια τοῦ χρόνου οὔτε αἱ χρηματικαὶ δαπάναι τῆς ἐφηβίας, ἥτις ἀφ' ἑαυτῆς ὑπετάσσετο τῷ νόμῳ μετὰ τῆς στρατιωτικῆς εὐθυμίας τῆς καταστάσης παροιμιώδους ἐν τῇ ἀριστοκρατίᾳ. Πλὴν τούτου ἐγένετο ταξίαρχος τῶν ὁπλιτῶν τῆς ἑαυτοῦ φυλῆς καὶ μετέσχεν ὡς τοιοῦτος τῆς ἐν Ταμύναις γενομένης μάχης τῷ 350 [10]. Ἄλλοτε πάλιν προσετάχθη αὐτῷ νὰ συλλέξῃ ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν μισθοφόρους [11]. Ταῦτα πάντα ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἦτο ἔφηβος, ἕνεκα δὲ τῆς πείρας αὐτοῦ εἰς τὰ τοῦ πολέμου ἠξιώθη τῆς ἐμπιστευτικῆς ταύτης ἐν τῷ στρατῷ θέσεως.

[1] Mahaffy, Old Greek education, ἔκδ. 6', σ. 131 καὶ ἐφ.

[2] [Δημοσθ.] πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικ. μητρ. 6', 2.—Ἰδίου, 4.

[3] Blass, Die attische Beredsamkeit, III, σ. 451.

[4] [Δημοσθ] πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικ. μητρ. 6', 4 καὶ 57.

[5] Ἡ γυνὴ τοῦ Ἰσχομάχου δὲν ἦτο δεκαπενταέτις, ὅτε ἐνυμφεύθη αὐτόν. Ξενοφ. Οἰκον. Ζ', 5.

[6] [Δημοσθ] πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικ. μητρ. 6', 50.

[7] [Δημοσθ] ὁμ. 6', 6. Ἓν τάλαντον ἀντεστοίχει πρὸς δρ. 6000 περίπου, ἱκανὴν προῖκα κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἀλλ' ἐδίδοντο καὶ μείζονες· βλ. Boeckh, Staatshaushaltung der Athener, ἔκδ. γ', I, σ. 598.

[8] C. I. A II, 794. στ. 10 καὶ 46.

[9] Διόδωρ. ΙΔ', 2, 6 καὶ 3, 5 καὶ ἐφ. [Δημοσθ. πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικ. μητρ. 6', 37. Περὶ τῆς περιουσίας τοῦ Μαντίου βλ. αὐτ. 6', 51. Περὶ τῶν λεπτομερειῶν τούτων βλ. Schaefer, Demosthenes und sein Zeit, α', III, Beilangen, σ. 211 καὶ ἐφ.

[10] [Δημοσθ] πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικ. μητρ. 6', 16—17.

[11] Τοῦ αὐτοῦ, 6', 36.

Ἰδοὺ λοιπὸν νεανίας ἐφηβος καὶ ἅμα νενυμφευμένος. Τὸ τοιοῦτον συνέβαινε σπανίως· ἐκ τούτου δὲ δηλοῦται ὅτι οὐδόλως τὰ ἐφηβικὰ καθήκοντα ἦσαν ἀσυμβίβαστα πρὸς τὸν πολιτικὸν βίον. Οἱ μὴ ἐπιβαρυνόμενοι πρωίμως, ὡς ὁ Μαντίθεος, ὑπὸ σοβαρῶν ὑποχρεώσεων, ἐπωφελοῦντο ὅπως ἐκπαιδευθῶσιν. Αἱ περιπολίαι, αἱ πορεῖαι δὲν προσείλκυσαν αὐτοὺς ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ κωλύσωσιν τοῦ νὰ καλιεργῶσι τὴν διάνοιαν. Μέχρι τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος ἡ θεραπεία αὕτη τοῦ νοῦ ἔμενεν ἐλευθέρα. Ἡ πολιτεία οὐδαμῶς ἐπενέβαινεν, ἡ παρεχομένη διδασκαλία ἦτο ἀποκλειστικῶς στρατιωτική, οἱ δὲ ἔφηβοι ἀπέναντι τῆς πολιτείας ἦσαν πρὸ παντὸς στρατιῶται [1]. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν ἑπόμενον αἰῶνα τὸ πρῶτον ἐφηβικὸν ψήφισμα, ὅπερ ἔχομεν, συγχαίρει τῷ γυμνασίῳ, ἐπειδὴ διεφύλαξε τὸ Μουσεῖον ἐν ὅσῳ ἡ πόλις κατετρύχετο ὑπὸ τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἐκ τούτου ταραχῶν [2]. Ἀλλ' ἐπῆλθε χρόνος καθ' ὃν τῆς ἐφηβίας οὐδαμῶς οὔσης ὑποχρεωτικῆς ἡ Πολιτεία εἰσήγαγε σπουδὰς τέως ἐλευθέρως ὑπὸ τῶν νεανιῶν θεραπευομένας. Ὁ ἀρχαιότατος ὑπαινιγμὸς περὶ τῶν σπουδῶν τούτων ἀπαντᾷ ἐν τῷ ψηφίσματι τοῦ τέλους τοῦ Β' αἰῶνος, εἰς ὃ παρέπεμψα ἤδη, ὅπερ διαλαμβάνει περὶ τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐφήβων [3]. Πιθανῶς πολὺ πρὸ τοῦ χρόνου τούτου κατελέγοντο εἰς τὰ ἐφηβικὰ καθήκοντα. Ἐπειδὴ ἡ ἐφηβία ἦτο προαιρετική, ἠδύναντο νὰ ἐπενέγκωσι μεταβολὰς εἰς αὐτὴν ἄνευ δυσχερείας. Ἀγόμεθα δὲ πάντως νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Γ' αἰῶνος τὰ πνευματικὰ ἔργα ἐπισήμως ἔλαβον τὴν θέσιν, ἣν πρὸ πολλοῦ ἔσχον ἐν τῷ βίῳ τῶν νεαρῶν Ἀθηναίων. Βραδύτερον αἱ ἐγγραφαὶ καταλέγουσι σαφῶς εἰς τὰ καθήκοντα τῶν ἐφήβων τὸ φοιτᾶν εἰς τὰς παραδόσεις τῶν γραμματικῶν, τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ῥητόρων [4]. Ἡ ἐφηβία δὲν εἶχε πλέον τὸν ἐλεύθερον χαρακτῆρα. Ἡ νεότης φαίνεται συγκεκροτημένη εἰς τάγμα, οὗ ὁ κοσμητὴς ἄγει αὐτὴν εἰς τὰ γυ-

[1] Ὁ [Πλάτων] Ἀξίοχος, σ. 366 Β—367 Α, καὶ ὁ Τέλης παρὰ Στοβαίῳ Ἀνθολόγιον, 98, 72, ἐξετάζοντες τὰς ἐφηβικὰς ἀσκήσεις δὲν μνημονεύουσιν ἔτι εἰμὴ τὰς γυμναστικὰς καὶ στρατιωτικὰς ἀσκήσεις.

[2] C. I. A. II, 316. στ. 11—13.

[3] C. I. A. II, 465, στ. 7—9. Ἡ βιβλιοθήκη αὕτη ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν μεταγενεστέρων ψηφισμάτων, ἦτο ἐν τῷ Πτολεμαίῳ. Περὶ τοῦ γυμνασίου τούτου, βλ. ἀν σ. 33.

[4] Βλ. ἀν. σ. 335 σημ. 3.

μνάσια καὶ εἰς τὰ μαθήματα τῶν ῥητόρων καὶ τῶν φιλοσόφων [1].

Ἡ κανονικότης αὕτη ἐν ταῖς σπουδαῖς ἀπήτει βεβαίως τὴν ἐν Ἀθήναις παρουσίαν πάντων τῶν ἐφήβων. Δὲν ἦσαν, ὅπως ἄλλοτε, διεσπαρμένοι ἀνὰ τὸ Ἀττικὸν ἔδαφος, τῆς διασκεδάσεως ταύτης οὔσης ἀσυμβιβάστου πρὸς τὴν σειρὰν τῶν μαθημάτων καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν ἀθρόων. Πρὸς τοῦτο τοῦ ἐφηβικοῦ βίου δύναται νὰ συγκριθῇ ὑπό τινας ἐπόψεις ὁ πανεπιστημιακός, ὁποῖος ἐνυπάρχει ἔν τισι μεγάλαις πόλεσι τῆς συγχρόνου Εὐρώπης. Ἀλλὰ κατὰ τὴν περίοδον, περὶ ἣν διατρίβομεν, ἡ σύγκρισις αὕτη δὲν ὑπάρχει. Οἱ νεανίαι προσήρχοντο καλούμενοι ὑπὸ τῶν ἀρχόντων αὐτῶν, πλὴν δὲ τῆς ἀναγκαστικῆς ταύτης προσκλήσεως ἔζων κατὰ βούλησιν διδασκόμενοι ὅ τι ἂν ἤθελον.

Πολὺ εὐλόγως ἔκλινον πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ῥητορικήν, αἵτινες ἀπὸ τῶν σοφιστῶν ἤκμαζον ἐν Ἀθήναις διδασκόμεναι πολλαχοῦ εἴτε ἐν τοῖς γυμνασίοις, εἴτε παρὰ τοῖς ἰδιώταις. Ἀληθῶς ἡ διδασκαλία οὐδὲν ἔσχε τῆς ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις κανονικότητος, συνίστατο δὲ ἐκ διαλέξεων μετὰ εἰκείων μᾶλλον ἢ σοφῶν μαθημάτων διδασκομένων ὑπὸ τῶν διδασκάλων, ὧν σιωπηρῶς ἠκροῶντο οἱ μαθηταί [2]. Ἀλλ' ὅμως ἦτο ἀληθὴς διδασκαλία καλλύνουσα τὸν νοῦν διὰ νέων γνώσεων, στερεοποιοῦσα καὶ ἐνισχύουσα αὐτὸν πρὸς τὸν βίον, ἐξ ἧς ἐνίοτε οἱ διδασκόμενοι ἐξήρχοντο καὶ αὐτοὶ διδάσκαλοι. Δυσχερές ἐστι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἦτο αὐστηρὰ μεταξὺ τῆς ῥητορικῆς καὶ τῆς φιλολογίας διάκρισις, ἐπειδὴ ἀμφότεραι παρίσταντο στενῶς πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμέναι. Ὁ φιλόσοφος Ἀντισθένης, ἱδρυτὴς τῆς κυνικῆς σχολῆς, συνέθετο φαίνεται ἔργα καθαρᾶς ῥητορικῆς· καίτοι δὲ τὴν ἠθικὴν μάλιστα ἐθεράπευε καὶ προσεποιεῖτο ὅτι περιφρονεῖ πᾶν τὸ μὴ εὐθὺ πρὸς τὴν ἀρετὴν ἄγον, οὐδόλως ὅμως ἀπηξίου, χρείας τυχούσης, τὰ τῶν ῥητόρων τεχνάσματα, χρήσιμα πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ περιβολὴν τῶν θεωριῶν αὐτοῦ δι' ἐπαγωγῶν τύπων [3]. Αἰσχίνης δὲ ὁ Σωκρα-

[1] C. I. A, II, 466, στ. 30, 467, στ. 34, στ. 84—85, 468, στ. 20—21, 471, στ. 60, στ. 63—64, στ. 84, 482, στ. 19—20.

[2] Βλ. ἀν σ. 270 καὶ ἑφ.

[3] Blass, Die attische Beredsamkeit, II, σ. 308 καὶ ἑφ.—Βλ. περὶ Ἀντισθένους τὸ σπουδαῖον κεφάλαιον τοῦ Zeller, la Philosophie des Grecs, μετ. Boutroux, III, σ. 260 ταὶ ἑφ.

τικὸς συγγραφεὺς φιλοσοφικῶν διαλόγων, ὁμοίων τοῖς τοῦ Πλάτωνος, παρίσταται ἡμῖν ὡς ῥήτωρ, συγγράφων ὡς οἱ λογογράφοι «λόγους δικανικοὺς τοῖς ἀδικουμένοις [1]». Ἀλκιδάμας, ὁ μαθητὴς τοῦ Γοργίου, ἐπεμελεῖτο τῆς ῥητορικῆς ἅμα καὶ τῆς ἠθικῆς [2], ὁ δὲ σοφιστὴς Λυκόφρων τῆς τε ῥητορικῆς καὶ τῆς περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῶν στοιχείων ὑπεροχῆς [3]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ῥητορεία ἐπραγματεύετο περὶ τῶν μεγάλων ἠθικῶν ὑποκειμένων, σκοπὸς δ' ἰδίως τῆς φιλοσοφίας ἦτο ἡ διδασκαλία τοῦ εὖ ζῆν, ἐβοήθουν, ὡς εἰκός, ἀλλήλαις, καὶ συγχρόνως ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἐθεραπεύοντο ἀνθρώπων.

Βεβαίως οἱ ταύτης ἢ ἐκείνης ὀρεγόμενοι νεανίαι εὕρισκον πλῆθος διδασκάλων, ὅπως παιδευθῶσι. Σπουδαῖον εἶναι νὰ κατανοήσωμεν τοὺς πρὸς τὰ παντοῖα ταῦτα μαθήματα, τὰ ἐπισπώμενα τὴν προσοχὴν αὐτῶν, ὑπαινιγμοὺς τοῦ Ἰσοκράτους. Ἐκ τῆς ἀνίσου ἐπιτυχίας τῶν διαφόρων τούτων διδασκαλιῶν ἐπήγαζον ζηλοτυπίαι, ἀντιζηλίαι, ὧν διορῶμεν τὴν σφοδρότητα. Οὐδὲν πρᾴοτερον τοῦ κόσμου τούτου τῶν ῥητόρων καὶ τῶν φιλοσόφων τῶν ἀμοιβαίως ὑβριζομένων διὰ λιβέλλων ἐν οἷς οἱ ἄνδρες οὐχ ἧττον ἢ τὰ συστήματα ἐσκώπτοντο. Γνωσταὶ αἱ προσβολαὶ τοῦ Ἀντισθένους κατὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ ἀποστροφὴ τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὸν τραχὺν τοῦτον ἠθικολόγον, οὗ ἡ προκλητικὴ καὶ ἐπιτετηδευμένη αὐστηρότης ἦσαν λίαν ἐναντίαι πρὸς τὸν χαρακτῆρα. Γνωσταὶ αἱ κατὰ τοῦ Ἰσοκράτους ὑπὸ τῶν ἀντιζήλων αὐτῷ ῥητόρων διαβολαί· οἱ μὲν ἐνοχλούμενοι ὑπὸ τῆς μεγάλης αὐτοῦ περιουσίας κατηγόρουν αὐτοῦ ὡς ἐπιζητοῦντος διὰ τῆς ῥητορικῆς νὰ πλουτῇ μᾶλλον ἢ νὰ καταστήσῃ τοὺς συγχρόνους αὐτῷ ἐναρέτους, ὡς διετείνετο [4], οἱ δὲ ψέγοντες τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἀσυστόλως ἀπεμιμοῦντο αὐτὸν οὐδόλως ἐνδοιάζοντες νὰ λάβωσιν ἐξ αὐτῶν τὴν ὕλην τῆς ἑαυτῶν διδασκαλίας [5]. Ἄλλοι πάλιν ἐπειρῶντο ν' ἀποτρέψωσιν ἀπ' αὐτοῦ τὴν νεότητα [6]. Οἱ ἧττον πολέμιοι «ὑπειλήφασιν ἀδολεσχίαν καὶ μικρολογίαν εἶναι τὰ τοιαῦτα τῶν μαθημάτων· οὐδὲν γὰρ αὐτῶν οὔτ' ἐπὶ τῶν ἰδίων οὔτ' ἐπὶ τῶν κοινῶν

[1] Διογ. Λαέρτ. Β', 62 καὶ 63.
[2] Blass, ἔνθ. ἀν. II, σ. 317 καὶ ἑφ.
[3] Blass, ἔνθ. ἀν. II, σ. 335—336.
[4] Ἰσοκράτ. πρὸς Νικοκλέα, 1.
[5] Ἰσοκράτ. Ἐπιστολαί, 9, 15. Τοῦ αὐτοῦ, Παναθην. 16. ὁμ. 5, 17—22.
[6] Ἰσοκράτ. κατὰ τῶν σοφιστῶν, 3.

εἶναι χρήσιμον [1].» Ἄλλοι πάλιν λοιδοροῦντες τὴν φιλοπονίαν καὶ τὴν περιδεῆ φροντίδα, ἣν κατέβαλλε πρὸς ἐπικόσμησιν τῶν περιόδων αὐτοῦ, διέδιδον ὅτι κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ «πλείους εἰσὶν οἱ καθεύδοντες τῶν ἀκροωμένων» [2]. Ἀδύνατον νὰ κατανοήσωμεν ἀκριβῶς τὸ αἴτιον τῶν τοιούτων ἐπιθέσεων· βεβαίως ἕνεκα τῆς διαφόρου φύσεως τῶν αἰσθημάτων, ἀλλὰ πλὴν τούτου ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι προήρχοντο κατὰ μέγα μέρος, ὡς εἶπον ἤδη, ἐκ τῆς ἀνίσου εὐνοίας, ἣν ἀπέλαυον παρὰ τοῖς νεανίαις τὰ μαθήματα πάντων ἐκείνων τῶν διδασκάλων, ὧν ἕκαστος εἶχε φιλοδοξίαν νὰ ἱδρύσῃ σχολὴν καὶ ἐζήτει νὰ ἀθροίσῃ περὶ ἑαυτὸν πλείονας μαθητὰς ἢ οἱ ἀντίπαλοι αὐτοῦ.

Ἰδοὺ ὁ κύριος λόγος τῶν κατὰ τοῦ Ἰσοκράτους ἐπισωρευομένων κατηγοριῶν. Οὐδεὶς τῶν διδασκόντων τὴν νεότητα ἀπέλαυε πλείονος αὐτοῦ εὐνοίας. Αὐτὸς οὗτος καυχᾶται διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν εὔνοιαν τῶν πολλῶν καὶ μεθ' ὑπερηφανίας λέγει περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου, ὅτι μακρόθεν ἤρχοντο πρὸς αὐτὸν «ἵνα παιδευθῶσιν [3]», προσθέτων «ὅτ' ἤδη μέλλοιεν ἀποπλεῖν ὡς τοὺς γονέας καὶ τοὺς φίλους τοὺς αὐτῶν, οὕτως ἠγάπων τὴν διατριβήν, ὥστε μετὰ πόθου καὶ δακρύων ποιεῖσθαι τὴν ἀπαλλαγήν [4]». Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι δὲ ἔσπευδον εἰς τὰς παραδόσεις αὐτοῦ. Ἦτο προφανῶς ὁ μάλιστα ἀρεστὸς τῶν κατ' αὐτὸν ῥητόρων, αὐτὸς δὲ λέγων «ἐγὼ πλείους εἰληφὼς ἢ σύμπαντες οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατρίβοντες» [5], ἐξήγειρε τὸ κατ' αὐτοῦ μῖσος καὶ τὰς ἀδίκους προσβολάς, ἃς ὑπαινίσσεται, καὶ αἵτινες κατέθλιψαν πολλάκις τὸν εὐτυχῆ αὐτοῦ βίον.

Δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι τὸ ἀκροατήριον τοῦ Ἰσοκράτους συνέκειτο μόνον ἐξ ἐφήβων· πιστεύω δ' ὅτι κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἦτο ὁ κατ' ἐξοχὴν τῆς ἐφηβίας διδάσκαλος. Ἀληθῶς, ὅπως ὠφεληθῇ τις ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ παραμείνῃ παρ' αὐτῷ τρία ἢ τέσσαρα ἔτη [6], ἐν ᾧ ἔφηβοι δὲν ἦσαν ἢ ἐπὶ δύο ἔτη. Φαίνεται δ' ὅμως βέβαιον ὅτι πολλοὶ νέοι ἐσπούδαζον καὶ μετὰ τὴν ἐκ

[1] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσεως, 262.
[2] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσεως, 263.
[3] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσεως, 224. ὁμ. 164.
[4] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσεως, 87—88.
[5] Αὐτ. 41.
[6] Αὐτ. 87.

τοῦ γυμνασίου ἔξοδον καὶ ὅτι ἀνδρούμενοι διετέλουν παιδευόμενοι. Ἀπολυόμενοι δὲ τῶν ἐφηβικῶν καθηκόντων ἐπεδίδοντο μετὰ πλείονος ἢ πρότερον ζήλου εἰς τὰς ἀρεστὰς αὐτοῖς μελέτας, ἐφ' ὧν ἵδρυον τὰς ἀρίστας ἐλπίδας. Τοῦτο ἄλλως τε ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν λέξεων, ἃς αὐτὸς ὁ Ἰσοκράτης μεταχειρίζεται ὁμιλῶν περὶ τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, οὓς ἀποκαλεῖ νεωτέρους, μειράκια[1]. Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐδιδάσκοντο παρ' αὐτῷ ἀπὸ τῆς ἐφηβίας, διήκουον δὲ ταῦτα καὶ μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐφηβικῆς αὐτῶν θητείας. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι οἱ ἔφηβοι οὗτοι ἦσαν ἰδίως πλούσιοι, οἵτινες ἕνεκα τῆς προηγουμένης αὐτῶν ἀγωγῆς, ἀνωτέρας οὔσης τῆς τῶν συμμαθητῶν, ἠδύναντο νὰ διακούσωσι τοιαύτην διδασκαλίαν· ἐξερχόμενοι δὲ τῆς ἐφηβίας καὶ οὐδαμῶς ἠναγκασμένοι ὄντες νὰ ἐργασθῶσιν, ὅπως ζήσωσιν, ἠδύναντο νὰ δαπανήσωσι τὸν χρόνον αὐτῶν πρὸς κτῆσιν τοῦ ῥητορικοῦ τούτου ἀγαθοῦ, τοῦ ἀπαραιτήτου τοῖς φιλοδόξοις, οἵτινες ὠρέγοντο τῆς ἀρχῆς καὶ ἀφεώρων εἰς τὴν κατάληψιν ὑψηλοῦ τινος ἀξιώματος ἐν τῇ πόλει. Οὗτοι μόνον ἐφοίτων εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Ἰσοκράτους. Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀρκεῖ νὰ διέλθωμεν τὸν κατάλογον τῶν μαθητῶν αὐτοῦ. Ἐν αὐτῷ ἀπαντᾷ ὁ Λυσιθείδης ἐκ τῶν εὐπορωτάτων τῶν κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου Ἀθηναίων[2], ὁ Εὔνομος, ὁ Κάλλιπος, ὁ Ὀνήτωρ, ὁ Ἀντικλῆς, ὁ Φιλωνίδης, ὁ Φιλόμηλος, ὁ Χαρμαντίδης· «τούτους ἅπαντας ἡ πόλις χρυσοῖς στεφάνοις ἐστεφάνωσεν» διὰ τὰς ὑπηρεσίας, ἃς παρέσχον τῇ Πολιτείᾳ· ὥστε πάντες ἦσαν ἐν τοῖς πράγμασι καὶ ἀπετέλουν μέρος τῆς διοικούσης τὰς Ἀθήνας ἀριστοκρατίας, εἰς ἣν ἦσαν ἀνατεθειμέναι αἱ στρατιωτικαὶ ἀρχαί, αἱ δικαστικαί, αἱ πρεσβεῖαι, πᾶσα ἡ δύναμις, πᾶσα ἡ πίστις[3]. Ὁ διάσημος Ἀνδροτίων, ὁ ἀντίπαλος τοῦ Δημοσθένους, καταλεγόμενος μεταξὺ τῶν ἀκροατῶν τοῦ Ἰσοκράτους, ἦτο ἐξ ἀρχαίου καὶ εὐπόρου οἴκου. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ Ἄνδρων ἦτο, κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, οἰκεῖος καὶ θαυμαστὴς τῶν ῥητόρων, πρᾶγμα

[1] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 30, 93, 173. Παναθην. 200. Βλ. περὶ Ἀντιδόσεως 88 καὶ 240, ἐν ᾧ ὁ Ἰσοκράτης ὁμιλεῖ περὶ τῶν συγγενῶν, τῶν πατέρων τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ.

[2] Δημοσθ. κατὰ Μειδίου, 157.

[3] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 93.—Βλ. Sanneg, De schola Isocratea, σ. 19 καὶ ἑφ.

ὅπερ ἀπήτει δαπάνην τινά[4]. Αὐτὸς ὁ ἴδιος φαίνεται ὢν ἐκ τῶν ἰσχυροτάτων πολιτικῶν ἀνδρῶν τοῦ Δ' αἰῶνος[5]. Λεωδάμας ὁ Ἀχαρνεύς, διακούσας καὶ οὗτος τῶν νουθεσιῶν τοῦ Ἰσοκράτους[6], ἦτο ἐπισημότατος πολιτικὸς ἀνήρ· διότι ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ νόμου τοῦ Λεπτίνου, ἡ δὲ ῥητορικὴ αὐτοῦ δὲν ἦτο ἧττων τῆς τοῦ Δημοσθένους[7]. Τιμόθεος, ὁ εὐνοούμενος τοῦ διδασκάλου μαθητής, ὃν μεγαλοπρεπέστατα ἐγκωμιάζει[8], κατήγετο ἔκ τινος τῶν μεγίστων οἴκων τῆς πόλεως, ὁ δὲ πατὴρ Κόνων, εἶχε περιουσίαν τεσσαράκοντα ταλάντων[9], καθιερώσας δὲ τοῖς θεοῖς καὶ τοῖς συγγενέσι πλέον τοῦ ἡμίσεος τοῦ ἀργυρίου τούτου, ὑπερόγκου ὡς πρὸς τοὺς χρόνους ἐκείνους, κατέλιπε τῷ υἱῷ περιουσίαν, ἐξισοῦσαν αὐτὸν πρὸς τοὺς πλουσιωτάτους τῶν πολιτῶν[10]. Εὐκόλως δυνάμεθα νὰ ἀναγράψωμεν καὶ ἕτερα παραδείγματα, ἀλλὰ τὰ ἀνωτέρω ἱκανῶς καταδεικνύουσι τίνας ἐξεπαίδευεν ὁ Ἰσοκράτης. Οἱ τὴν ὁμιλίαν αὐτοῦ ἐπιζητοῦντες ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρίστην Ἀττικὴν κοινωνίαν, τούτου δ' ἕνεκα ὀφείλομεν νὰ τάξωμεν αὐτὸν μεταξὺ τῶν προτιμωμένων ὑπὸ τῶν ἐφήβων διδασκάλων. Αὐτὸς οὕτος λέγει, ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἁρμόζει εἰς «τοὺς βίον ἱκανὸν κεκτημένους καὶ σχολὴν ἄγειν δυναμένους[11]». Εἶναι διδασκαλία ἀριστοκρατικὴ πρὸς χρῆσιν τῆς εὐγενοῦς νεότητος, τῆς ἀποτελούσης ἐν τῇ ἐφηβίᾳ ἰσχυρὰν μερίδα, ἧς ἡ ἀγωγὴ λεπτοτέρα καθ' ἑκάστην καθισταμένη θέλει ἐπιταχύνῃ τὴν παρακμὴν τοῦ γυμνασίου.

Ὁ Ἰσοκράτης, ὡς φαίνεται, «οὐδέποτε εἰσέπραττε μισθὸν» παρὰ τῶν Ἀθηναίων αὐτοῦ ἀκροατῶν, ἀλλ' ὅμως παρὰ τῶν ξένων ἐλάμβανε χιλίας δραχμάς[12]. Εἴδομεν ὅτι οἱ εἰς τὰ μαθήματα αὐτοῦ φοιτῶν-

[4] Βλ. ἀν. σ. 346 σημ. 3.

[5] Δημοσθ. κατὰ Ἀνδροτίωνος, 47 καὶ ἑφ. 69 καὶ ἑφ. C. I. A. II, 27, 74. Dittenberger, Sylloge, 101, βλ. Sanneg, ἔνθ. ἀν. σ. 21. Schaefer, Demosthenes und seine Zeit, ἔκδ. β', I, σ. 350 καὶ ἑφ.

[6] Sanneg, ἔνθ. ἀν σ. 23.

[7] Αἰσχίνου, κατὰ Κτησιφῶντος, 138.

[8] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσεως, 101 καὶ ἑφ.

[9] Ἦτοι δρ. 235, 762.

[10] Λυσίας, ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφαν. χρημ. πρὸς τὸ Δημόσιον, 39—40.

[11] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσεως, 304.

[12] Ζώσιμος, βίος Ἰσοκράτους ἐν Orat. attici τοῦ Didot, Β', σ. 481, στήλ. 1, [Δημοσθ]. κατὰ Λακρίτου, 15 καὶ 42. Ὁ Ψευδο-Πλούταρχος (Βίοι τῶν

τες ξένοι ἦσαν πολυάριθμοι· ἡ παρ' αὐτὸν φοίτησις μαρτυρεῖ περὶ τοῦ πλούτου αὐτοῦ. Ἀλλὰ δὲν ἦτο τοῦτο ἡ μόνη αὐτοῦ πηγή. Οἱ Ἀθηναῖοι μαθηταὶ δὲν ἀπέτινον μὲν κανονικὴν ἀντιμισθίαν προσέφερον δ' ὅμως αὐτῷ λαμπρὰ δῶρα. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ Τιμόθεος, μεθ' οὗ συνεδέετο διὰ στενῆς φιλίας, ἐδωρήσατό ποτε αὐτῷ τάλαντον [1]. Ἐὰν δὲ προσθέσωμεν ὅτι οἱ βασιλεῖς, οἱ τύραννοι, μεθ' ὧν διετέλει εἰς σχέσεις, καὶ οἷς ἔπεμπεν ἐγκώμια συμβουλαῖς μεμιγμένα, ἤμειβον γενναίως τὴν ῥητορείαν αὐτοῦ, ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Κύπρου Νικοκλῆς, υἱὸς τοῦ Εὐαγόρου, ἔδωκε περὶ τὰ εἴκοσι τάλαντα διὰ τὸν λόγον, ὃν χάριν αὐτοῦ συνέθετο [2], καταντοῦμεν πόθεν προήρχετο ἡ περιουσία τοῦ Ἰσοκράτους, δι' ἣν κατηγόρουν αὐτοῦ οἱ ἐχθροί. Τὰ κτήματα καὶ ὁ πολυδάπανος βίος, ὃν διῆγεν, ἐπηύξανον τὴν γοητείαν τοῦ διδασκάλου εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς νεότητος ἁβρᾶς καὶ φιλοκόσμου, ἀρεσκομένης, ὅπως ἡ ἐπιστήμη ἐμφανίζηται ἐξωτερικῶς μεγαλοπρεπέπής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ ΠΑΡΑ ΤΩ ΙΣΟΚΡΑΤΕΙ

Ἐὰν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἦτο κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ὁ πρῶτος διδάσκαλος τῶν ἐφήβων, καθῆκον ἡμῶν εἶναι νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ καὶ νὰ γνωρίσωμεν τὸν νοῦν καὶ τὴν μέθοδον αὐτῆς. Τὰ πρῶτα μαθήματα ἐδίδαξεν ἐν Χίῳ, ἔνθα μετέβη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους, ὅτε οἱ σωκρατικοὶ πτοηθέντες ἕνεκα τῆς ποινῆς τοῦ διδασκάλου διεσπάρησαν πανταχοῦ. Ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας διετέλεσε διδάσκων τὴν ῥητορικήν, μετερχόμενος ἅμα καὶ τὸ τοῦ λογογράφου ἐπάγγελμα. Κατῴκει μεταξὺ τοῦ Λυκείου καὶ τοῦ Κυνοσάργους, παρ' ἑαυτῷ δὲ ἐμύει τοὺς νεανίας τὴν λεπτὴν ῥητορικήν, ἧς ἐγίγνωσκε πάντα τὰ τεχνάσματα [3]. Ἐπὶ ἡμισυν καὶ πλέον αἰῶνα, ἀπὸ τοῦ 393—338, ἡ σχολὴ αὐτοῦ ἤ-

δέκα ῥητόρων, σ. 838 D—E) τὸν αὐτὸν μνημονεύει ἀριθμόν, πιστεύει δὲ ὅτι τὴν ἀμοιβὴν ταύτην ἔδιδον ἀδιαφόρως πάντες οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἰσοκράτους.

[1] [Πλουτάρχου] Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων, σ. 837 C.

[2] Ὁμοίως σ. 838 A.

[3] Ζώσιμος, Βίος Ἰσοκράτους, ἐν Orat. attici τοῦ Didot, II, σ. 482. στ. 1.—Βλ. Sanneg, De schola Isocratea, σ. 14.

κμαζε. Τῶν βιογράφων δέ τις αὐτοῦ λέγει ὅτι εἶχε μέχρι ἑκατὸν μαθητάς [1]. Εἶναι δὲ ὁ ἀριθμὸς ὄντως ἀληθής, ἐὰν ἀριθμῶνται μόνον οἱ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀναγραφόμενοι, ἀλλ' ὑποδεέστερος τῆς πραγματικότητος, ἐὰν διὰ τούτου ἐννοῶνται οἱ φοιτήσαντες καὶ ὠφεληθέντες ἐκ τῆς μετ' αὐτοῦ ὁμιλίας. Ὁ Κικέρων δὲν ἀπατᾶται βεβαιῶν ὅτι ὁ οἶκος αὐτοῦ ἦτο ἐργαστήριον, ἐν ᾧ πᾶσα ἡ Ἑλλὰς ἐξέμαθε τὸ καλῶς λέγειν [2]. Τοιαύτη φήμη καὶ τοιαῦτα μαθήματα ἐπιτρέπουσι νὰ σκεφθῶμεν ὅτι αἱ δοξασίαι τοῦ Ἰσοκράτους περὶ τῆς ῥητορικῆς τέχνης διέφερον πολὺ τῶν ἄλλων ῥητόρων. Πειραθῶμεν νὰ ἀναγράψωμεν ταύτας· εἶτα δὲ θέλομεν ἴδῃ πῶς ἐδίδασκε τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς.

Α'

Γνώμη τοῦ Ἰσοκράτους περὶ τῆς τέχνης αὐτοῦ.

Γνωστὴ ἡ κρίσις τοῦ Πλάτωνος περὶ τοῦ Ἰσοκράτους ἐν τέλει τοῦ Φαίδρου. Ὁ Σωκράτης ἀφ' οὗ ὑπέδειξε ψηλαφητῶς εἰς τὸν μετ' αὐτοῦ διαλεγόμενον τὴν ἀδυναμίαν τοῦ Λυσίου, ὃν ὁ Φαῖδρος ἐθαύμαζε, προστίθησι· «Ταῦτα τοίνυν τῷ ἑταίρῳ φράζε.—Τί δέ; σὺ πῶς ποιήσεις; οὐδὲ γὰρ οὐδὲ τὸν σὸν ἑταῖρον δεῖ παρελθεῖν.—Τίνα τοῦτον; Ἰσοκράτη τὸν καλόν· ᾧ τί ἀπαγγελεῖς, ὦ Σώκρατες; τίν' αὐτὸν φήσομεν εἶναι;—Νέος ἔτι, ὦ Φαῖδρε, Ἰσοκράτης· ὃ μέντοι μαντεύομαι κατ' αὐτοῦ λέγειν ἐθέλω.—Τὸ ποῖον δή;—Δοκεῖ μοι ἀμείνων ἢ κατὰ τοὺς περὶ Λυσίαν εἶναι λόγους τὰ τῆς φύσεως, ἔτι τε ἦθει γεννικωτέρῳ κεκρᾶσθαι· ὥστε οὐδὲν ἂν γένοιτο θαυμαστὸν προϊούσης τῆς ἡλικίας, εἰ περὶ αὐτούς τε τοὺς λόγους, οἷς νῦν ἐπιχειρεῖ, πλέον ἢ παίδων διενέγκοι τῶν πώποτε ἁψαμένων λόγων, ἔτι τε εἰ αὐτῷ μὴ ἀποχρήσαι ταῦτα, ἐπὶ μείζω δέ τις αὐτὸν ἄγοι ὁρμὴ θειοτέρα· φύσει γάρ, ὦ φίλε, ἔνεστί τις φιλοσοφία τῇ τοῦ ἀνδρὸς διανοίᾳ. Ταῦτα δὴ οὖν ἐγὼ μὲν παρὰ τῶνδε τῶν θεῶν ὡς ἐμοῖς παιδικοῖς Ἰσοκράτει ἐξαγγέλλω, σὺ δ' ἐκεῖνα ὡς σοῖς Λυσίᾳ [3]».

Ἡ κρίσις αὕτη ἐκπλήττει τὸ πρῶτον. Οἱαδήποτε ἦτο ἡ φιλία ἡ

[1] [Πλουτάρχου] Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων. σ. 837 C.

[2] Κικέρων, Βροῦτος, 8 : «Isocrates, cujus domus cunctae Graeciae quasi ludus quidam patuit atque officina dicenti». Βλ. ἰδ. de Oratore, II, 22. Παυσανίου, Α', 18, 8. Σχόλ. Ἑρμογένους, περὶ Ἰδεῶν. Α', 27, τόμ. ΣΤ', σ. 329 ἔκδ. Walz.

[3] Πλάτ. Φαῖδρος, σ. 278 E—279 B.

συνδέουσα τότε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἰσοκράτη, δυσκόλως κατανοεῖ τις τὸν θαυμασμὸν τοῦτον τοῦ φιλοσόφου πρὸς διάνοιαν σφόδρα ἀπέχουσαν, ὡς ἔοικε, τῆς φιλοσοφίας καὶ οὐδαμῶς δυναμένην νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰ μυστήρια αὐτῆς. Ἄνθρωπος καυχώμενος ὅτι ἀπὸ τῆς νεανικῆς αὐτοῦ ἡλικίας διέτριβε περὶ τοὺς ῥητορικοὺς λόγους «πολλῶν μὲν ἐνθυμημάτων γέμοντας, οὐκ ὀλίγων δ' ἀντιθέσεων καὶ παρισώσεων καὶ τῶν ἄλλων ἰδεῶν τῶν ἐν ταῖς ῥητορείαις διαλαμπουσῶν καὶ τοὺς ἀκούοντας ἐπισημαίνεσθαι καὶ θορυβεῖν ἀναγκαζουσῶν [1]», συγγραφεὺς λίαν δύσκολος καταναλώσας πλείονα ἔτη πρὸς συγγραφὴν τοῦ Πανηγυρικοῦ ἢ ὅσα ὁ Ἀλέξανδρος «ὃς τὴν Ἀσίαν ὅλην» κατεκτήσατο [2], φαίνεται ἡμῖν ἀνεπιτήδειος πρὸς βαθείας θεωρίας· διότι εἶναι μὲν καλλιτέχνης, ἐρασιτέχνης, ἀλλ' οὐδὲν ἔχει τοῦ φιλοσόφου, δὲν παράγει δηλαδὴ ἰδέας. Καὶ αἱ ἀφορῶσαι δὲ εἰς τὸν Ἰσοκράτην ἀρχαῖαι μαρτυρίαι δὲν ἔχουσιν ἄλλην γνώμην περὶ αὐτοῦ. Ὁ Πλούταρχος παρίστησιν αὐτὸν ὡς «ἀντίθετα καὶ πάρισα καὶ ὁμοιόπτωτα κολλῶν καὶ συντιθείς, μονονοὺ κολαπτῆρσι καὶ ξυστῆρσι τὰς περιόδους ἀπολεαίνων καὶ ῥυθμίζων [3]». Ἐθαύμασε δὲ ἡ ἀρχαιότης παρ' αὐτῷ τὴν κομψότητα, οὐδεὶς δὲ κριτικὸς ἐπήνεσεν οὔτε τὴν δύναμιν οὔτε τὴν πρωτοτυπίαν αὐτοῦ· πάντες δ' ἐκ συμφώνου διαβλέπουσιν ἐν αὐτῷ ῥήτορα καταγινόμενον μόνον εἰς τὴν σοφὴν ἀνάπτυξιν κοινῶν τόπων. Ἔσχε δ' ὅμως καὶ ἕτερόν τι.

Γνωστὸν ὁπόσον εὐαρεστεῖται ὁμιλῶν περὶ ἑαυτοῦ καὶ περὶ τῆς ἑαυτοῦ τέχνης. Τὴν τέχνην ταύτην, περὶ ἧς μετὰ πλείστης αὐταρεσκείας λαλεῖ, ἣν ὑπερασπίζει κατὰ τῶν ἐχθρῶν, ἧς πειρᾶται νὰ καταδείξῃ τὴν ὠφέλειαν καὶ τὴν χρησιμότητα, ἀποκαλεῖ φιλοσοφίαν [4]. Ἡ λέξις αὕτη ἁπαντᾷ συχνότατα ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ. Τί δὲ σημαίνει τοῦτο; Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπεκάλουν φιλόσοφον πάντα τὸν διανοούμενον καὶ ἀπαλλαττόμενον τοῦ

[1] Ἰσοκράτ. Πανηγυρικός, 2.

[2] Τιμαῖος παρὰ [Λογγίνῳ] περὶ ὕψους, Δ', 2, βλ. Blass, Die attische Beredsamkeit, II, σ. 232.

[3] Πλουτάρχου, πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι, 8.

[4] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσεως 50. Ὁμ. 10, 170, 175, 181. Παναθην. 9 καὶ 260. Κατὰ τῶν σοφιστῶν, 11. Βλ. προσέτι. Πανηγυρ. 10 «. . . τὴν περὶ τοὺς λόγους φιλοσοφίαν» κτλ.

θεάματος τῶν φαινομένων, ὅπως ὑψωθῇ μέχρι τῶν νόμων [1]. Ὥστε φιλοσοφεῖν ἦτο καὶ αὐτοὺς τὸ ἔχειν γενικὰς γνώμας καὶ ἐφαρμόζειν ταύτας ἐπὶ τῶν περὶ ἃ διέτριβον πραγμάτων. Τοῦτο ἔπραττεν ὁ Ἰσοκράτης. Ἔχει γενικὰς γνώμας περὶ ῥητορικῆς, δι' ὧν νομίζει ὅτι ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὴν σοφίαν καὶ τὴν εὐτυχίαν, τὰς γνώμας δὲ ταύτας μεταχειρίζεται ὡς ὁδηγὸν εἴτε γράφων εἴτε διδάσκων. Εἶναι κατὰ τοῦτο φιλόσοφος. Ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ σύγκειται εἰς τὸ διασκέπτεσθαι περὶ τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ ῥητορικὴ αὐτοῦ δὲν εἶναι, ὡς δύναταί τις νὰ πιστεύσῃ, φιλοσοφία, διότι σκοπεῖ τὴν ἠθικήν καὶ διότι ἡ ἠθικὴ εἶναι μέρος τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ μόνον διότι γνωρίζει ποῦ βαίνει καὶ μεταχειρίζεται πρὸς τοῦτο μέσα ἄλλοτα. Ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι ὅτι κατ' αὐτὸν πάντες οἱ ῥήτορες εἶναι φιλόσοφοι, καίτοι δὲ δὲν ἐπιδεικνύουσιν ἱδανικόν τι ὑψηλὸν ὡς τὸ ἑαυτοῦ, πάντες ὅμως σκέπτονται περὶ τοῦ τί πράττουσι καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰσάγουσι, διδάσκοντες τὴν ῥητορικήν, πνεῦμα φιλοσοφικόν [2]. Ἕνεκα τῆς γνώμης ταύτης ὁ Ἰσοκράτης καλεῖ ἐνίοτε ἑαυτὸν σοφιστήν [3]. Ἀληθῶς τί εἶναι ὁ σοφιστής, εἰμὴ θεωρητικός τις, ἐξασκῶν τέχνην ἢ μέθοδόν τινα καὶ ἔχων ὡρισμένην εἰκόνα τῶν ἀποτελεσμάτων, εἰς ἃ θὰ καταλήξῃ; Ὁ Σόλων ἦτο κατὰ τὸν Ἰσοκράτη σοφιστής, δηλαδὴ ἄνθρωπος νομοθετήσας κατά τινας ἀρχὰς καὶ ἀφορῶν πρός τι τέλος [4]. Σοφιστὴς καὶ φιλόσο-

[1] Βλ. ἀν. σ. 270 καὶ ἑξ.

[2] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 30, 41, 183.—Εὐαγόρας, 8.—Φίλιππος, 84 Ἑλένη, 66. Τὸ ὑπολαμβάνειν τὴν *φιλοσοφίαν* τέχνην τοῦ ἐργάζεσθαι *φιλοσοφικῶς* δὲν εἶναι γνώμη τοῦ Ἰσοκράτους. Ὁ Στράβων περιγράφων τὰς χώρας, ἃς ἐπεξῆλθεν, ἀποφαίνεται ὅτι ἡ γεωγραφία, κατὰ τὴν ἑαυτοῦ ἔννοιαν, εἶναι ἐκ τῶν οὐσιωδῶς φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, χρήσιμος οὖσα τοῖς ἀνθρώποις πρὸς κατανόησιν τῶν πόρων ἑκάστης χώρας. Ἡ *φιλοσοφικὴ* αὕτη *γεωγραφία*, ἡ ἐπὶ τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων σκεπτομένη, ἡ βαίνουσα πρός τι σημεῖον καὶ ἐπιδιώκουσα αὐτό, εἶναί τι ἀνάλογον πρὸς τὴν *ῥητορικὴν φιλοσοφίαν* τοῦ Ἰσοκράτους.

[3] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 168, 197, 203—204, βλ. αὐτ. 215, ἐν ᾧ διαλαμβάνει μετὰ περιφρονήσεως περὶ τῶν διατεινομένων ὅτι εἶναι σοφισταί, πᾶν ἄλλο ὄντες. Βλ. τὸν αὐτὸν περιφρονητικὸν ὑπαινιγμόν, αὐτ. 221.

[4] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 235. Αὐτ. 313, ἡ λέξις σοφιστὴς ὑπὸ τὴν αὐτὴν λαμβάνεται εὔνουν σημασίαν. Βλ. Zeller, la Philosophie des Grecs, μετ. Boutroux, II, σ. 580, σημ. 2.

φος εἰσὶ κατ' αὐτὸν δύο λέξεις συνώνυμοι, σημαίνουσαι ἀμφότεραι ἐνέργειαν τοῦ νοῦ, ἔχουσαν συνείδησιν τοῦ σκοποῦ, πρὸς ὃν τείνει.

Οὕτως ἑρμηνεύονται οἱ λόγοι τοῦ Πλάτωνος «ἔνεστί τις φιλοσοφία τῇ τοῦ ἀνδρὸς διανοίᾳ». Ὁ Πλάτων λέγει διὰ τούτων, ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἔχει περὶ τῆς ῥητορείας σύστημά τι, ὅτι αὕτη δὲν εἶναι παρ' αὐτῷ ματαία τέρψις, ὡς παρὰ τῷ Λυσίᾳ, ὅτι εἶναι δι' αὐτὸν αἰτία μελέτης, ὕλη πρὸς θεωρίαν, πρὸς σύστημα, συντόμως εἰπεῖν, ὅτι θεραπεύει αὐτὴν ὡς φιλόσοφος. Ἀληθὲς δὲ ὅτι βραδύτερον παρήλλαξε τὸ καλὸν τοῦτο ἐγκώμιον δι' ἐπικρίσεων, παρεχουσῶν παράδοξον ἀντίφασιν πρὸς τὰ τοῦ χωρίου τοῦ Φαίδρου. Λαλεῖ μετά τινος πικρίας ἐν τῷ Εὐθυδήμῳ, περὶ ἐκείνων «οὓς ἔφη Πρόδικος μεθόρια φιλοσόφου τε ἀνδρὸς καὶ πολιτικοῦ, οἴονται δ' εἶναι πάντων σοφώτατοι ἀνθρώπων, πρὸς δὲ τὸ εἶναι καὶ δοκεῖν πάνυ παρὰ πολλοῖς, ὥστε παρὰ πᾶσιν εὐδοκιμεῖν ἐμποδὼν σφίσιν εἶναι οὐδένας ἄλλους ἢ τοὺς περὶ φιλοσοφίαν ἀνθρώπους [1]», Τὴν μετατροπὴν ταύτην τῆς γνώμης βεβαίως ἐπήνεγκεν ἡ ματαιότης τοῦ Ἰσοκράτους, ἐσαεὶ αὐξανομένη ἐφ' ὅσον ἡλικιοῦτο, καὶ ἡ περιφρόνησις, ἣν ἐδείκνυε πρὸς τὰς λεπτότητας τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἀλλ' ἐπὶ τῶν χρόνων ὅμως τοῦ Φαίδρου, οὐδὲν νέφος εἶχεν ἔτι ἐγερθῇ μεταξὺ τῶν δύο συγγραφέων. Ὁ Πλάτων εὕρισκε παρὰ τῷ Ἰσοκράτει τὴν γενναιότητα τοῦ αἰσθήματος καὶ τὴν πρὸς τὴν ἠθικὴν ἀγάπην, ἐν ᾗ ἀκριβέστατα ἀντηυγάζετο ἡ διδασκαλία τοῦ κοινοῦ αὐτῶν διδασκάλου· ἴσως ὡσαύτως, ὡς εἶπον ἤδη, δὲν δυσηρεστεῖτο ἐπαινῶν αὐτόν, ἐπειδὴ ἠσθάνετο ὅτι τοῦ εὐφυοῦς ἀλλὰ στερουμένου δυνάμεως τούτου σοφοῦ ἡ ἀξία ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπισκιάσῃ ποτὲ αὐτόν [2].

Λοιπὸν ἀφήσωμεν εἰς τὸν Ἰσοκράτην τὸ ὄνομα τοῦτο τοῦ φιλοσόφου, ὅπερ σφόδρα εὐηρέστει αὐτῷ καὶ ἴδωμεν πῶς ὑπεστήριζεν αὐτό. Κατ' αὐτὸν ἡ ῥητορεία ἔχει ὡρισμένον τινὰ σκοπόν, νὰ εἶναι, ὡς εἴπομεν ἤδη, ὠφέλιμος τοῖς ἀνθρώποις εἴτε διαφωτίζουσα αὐτοὺς περὶ τῶν συμφερόντων εἴτε ἐμπνέουσα αὐτοῖς τὸν πρὸς τὰ καλὰ ἔρωτα [3]. Ὡσαύτως μόνον περὶ σπουδαίων ὑποκειμένων πρέπει νὰ

[1] Πλάτ. Εὐθύδημος, σ. 305 C—D.

[2] E. Havet, ἔνθ. ἀν. σ. XXIV—XXV.

[3] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 84, 86., πρὸς Νικοκλέα, 42, 43,, Ἐπιστολ. Ζ', 7, κτλ.

ἀσχολῆται. Οὗτος εἶναι ὁ κανὼν ὃν καυχᾶται ὅτι αὐτὸς ἐτήρησε καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον. Ἐν τῷ περὶ Ἀντιδόσεως λόγῳ, ὅστις δὲν εἶναι ἀλλ' ἢ ἀπολογία μακρὰ τῆς διδασκαλίας καὶ διαγωγῆς αὐτοῦ, μεθ' ὑπερηφανίας λέγει «προήρημαι καὶ λέγειν καὶ γράφειν οὐ περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων ἀλλ' ὑπὲρ τηλικούτων τὸ μέγεθος καὶ τοιούτων πραγμάτων [1]»· ὡς ἀπόδειξιν δὲ φέρει περικοπὰς ἐκ τοῦ *Παηγυρικοῦ*, ἐκ τοῦ περὶ *Εἰρήνης* λόγου, ἐκ τοῦ *πρὸς Νικοκλέα*, προωρισμένας ὅπως ἢ ἐξυμνήσωσι τὸ παρελθὸν τῶν Ἀθηνῶν ἢ ἀποκαταστήσωσι τὴν ὁμόνοιαν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἢ διδάξωσι τοὺς βασιλεῖς τὰ καθήκοντα αὐτῶν καὶ προφυλάξωσιν ἀπὸ τῆς μέθης τῆς ἀπολύτου ἐξουσίας [2]. Ἰδοὺ τὰ σπουδαῖα ἔργα, περὶ ἃ ὁ Ἰσοκράτης ἠσχολεῖτο· ἡ ῥητορεία παρ' αὐτῷ ἦτο χρήσιμος πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης· ἦτο ὄργανον ἠθικῆς διαδόσεως. Διὰ τοῦτο σφοδρῶς ἀποκρούει τὴν κατηγορίαν, ἣν κατ' αὐτοῦ βάλλουσιν οἱ ἀντίπαλοι, ὅτι διαφθείρει τὴν νεότητα. Πῶς τέχνη διδάσκουσα τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ θάρρος εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τέχνη διαφθορᾶς ; [3]. Ἐάν τινες ἐποιήσαντο κακὴν αὐτῆς χρῆσιν πρέπει νὰ αἰτιώμεθα αὐτήν ; Πρέπει νὰ αἰτιώμεθα τὴν ἰσχὺν τὴν ὠθοῦσαν ἀνθρώπους τινὰς νὰ τύπτωσιν ὅσους συναντῶσι, καὶ τὴν ἀνδρείαν τὴν ὠθοῦσαν ἄλλους νὰ φονεύωσιν ἀδίκως τοὺς ὁμοίους αὐτῶν [4]. Ἀλλὰ κρίνων τις ὀρθῶς τὰ πράγματα θ' ἀναγνωρίσῃ ὅτι ἡ ῥητορεία οὐ μόνον οὐδαμῶς ἔβλαψε τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ἀπ' ἀρχῆς παρέσχεν αὐτῷ μεγάλας ὑπηρεσίας· ταύτης ἕνεκα καὶ «πόλεις ᾠκίσαμεν καὶ νόμους ἐθέμεθα καὶ τέχνας εὕρομεν, καὶ σχεδὸν ἅπαντα τὰ δι' ἡμῶν μεμηχανημένα λόγος ἡμῖν ἐστὶν ὁ συγκατασκευάσας· οὗτος γὰρ περὶ τῶν δικαίων καὶ τῶν ἀδίκων καὶ τῶν αἰσχρῶν ἐνομοθέτησεν, ὧν μὴ διαταχθέντων οὐκ ἂν οἷοί τ' ἦμεν οἰκεῖν μετ' ἀλλήλων· τούτῳ καὶ τοὺς κακοὺς ἐξελέγχομεν καὶ τοὺς ἀγαθοὺς ἐγκωμιάζομεν· διὰ τούτου τοὺς τ' ἀνοήτους παιδεύομεν καὶ τοὺς φρονίμους δοκιμάζομεν· τὸ γὰρ λέγειν ὡς δεῖ τοῦ φρονεῖν εὖ μέγιστον σημεῖον ποιούμεθα, καὶ λόγος ἀληθὴς καὶ νόμιμος ψυχῆς

[1] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 3.—Πανηγυρ. 4.

[2] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 59—73.

[3] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 60. Αὐτόθι. 30, 31, 175.

[4] Ἰσοκράτ. πρὸς Νικοκλέα, 3—4. Βλ. τὸ αὐτὸ συμπέρασμα, μᾶλλον ἀνεπτυγμένον ἐν τῷ περὶ Ἀντιδόσ. 251—253

ἀγαθῆς καὶ πιστῆς εἴδωλόν ἐστιν..... εἰ δὲ δεῖ συλλήβδην περὶ τῆς δυνάμεως ταύτης εἰπεῖν, οὐδὲν τῶν φρονίμως πραττομένων εὑρήσομεν ἀλόγως γιγνόμενον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔργων καὶ τῶν διανοημάτων ἁπάντων ἡγεμόνα λόγον ὄντα, καὶ μάλιστα χρωμένους αὐτῷ τοὺς πλεῖστον νοῦν ἔχοντας [1]».

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καταφαίνεται ὅτι ἡ ῥητορικὴ ἔχει κατὰ τὸν Ἰσοκράτη πάντα τὰ πλεονεκτήματα τὰ ἄλλοτε ἀποδιδόμενα εἰς τὴν ποίησιν. Ἡ ἐκπολιστικὴ ἐπιρροή, δι' ἧς ὁ μῦθος ἐτίμα τὸν Ὀρφέα, τὸν Μουσαῖον, πάντας τοὺς μυθικοὺς ἀρχαίους ποιητάς, τοὺς ἐξημερώσαντας τὰ ἤθη τῶν πρώτων ἀνθρώπων, εἶναι οὐδὲν πρὸς τὸν ῥήτορα τοῦτον τὸν κατεχόμενον ὑπὸ τῆς τέχνης αὐτοῦ καὶ ἁπλῶς πάντα εἰς ἑαυτὸν ἕλκοντα. Μετασκευάζων κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωποτητος ὑποκαθίστησιν ἐν τῷ παρελθόντι ἀντὶ τῆς ἰσχύος τῆς ποιήσεως τὴν δύναμιν τοῦ ῥητορικοῦ λόγου· ὡς δὲ ἡ ῥητορικὴ ἐξεπολίτησε τὸν ἄνθρωπον, οὕτω φωτίζει ἔτι πάντοτε, τὰ δὲ μαθήματα, ἅτινα διδάσκει, εἰσὶ πολλῷ ὑπέρτερα τῶν μαθημάτων τῶν ποιητῶν, διότι οὗτοι μόνον ψεύδη διέδοσαν· περὶ θεῶν μάλιστα διέδοσαν τὰς μᾶλλον βυδελικτὰς συκοφαντίας [2], ἐν ᾧ ἡ ῥητορικὴ ἀναπτύσσει μεγάλας ἀληθείας διεγειρούσας τὰς ψυχὰς καὶ καθιστώσας αὐτὰς κρείττονας [3].

Οὐδαμοῦ ἡ πεποίθησις αὕτη διαφαίνεται παραδοξότερον ἢ ἐν τῷ Εὐαγόρᾳ. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι, ὡς γνωστόν, εἶδος ἐπιταφίου ἐγκωμίου. Ὁ Ἰσοκράτης ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Νικοκλέα, διάδοχον τοῦ Εὐαγόρου, ἀνομολογεῖ ἐν ἀρχῇ τὴν δυσκολίαν, ἣν αἰσθάνεται νὰ ἐγκωμιάσῃ εἰς πεζὸν λόγον τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ βασιλέα. «Οἶδα μὲν οὖν, ὅτι χαλεπόν ἐστιν, ὃ μέλλω ποιεῖν, ἀνδρὸς ἀρετὴν διὰ λόγων ἐγκωμιάζειν. Σημεῖον δὲ μέγιστον· περὶ μὲν γὰρ ἄλλων πολλῶν καὶ παντοδαπῶν λέγειν τολμῶσιν οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὄντες, περὶ δὲ τῶν τοιούτων οὐδεὶς πώποτ' αὐτῶν συγγράφειν ἐπεχείρησεν· καὶ πολλὴν αὐτοῖς ἔχω συγγνώμην· τοῖς μὲν γὰρ ποιηταῖς πολλοὶ δέδονται κόσμοι· καὶ γὰρ πλησιάζοντας τοὺς θεοὺς τοῖς ἀνθρώποις οἷον τ' αὐτοῖς ποιῆσαι καὶ διαλεγομένους καὶ συναγωνιζομένους οἷς ἂν βουληθῶσι, καὶ περὶ τούτων δηλῶσαι μὴ μόνον τοῖς τεταγμένοις ὀνόμασιν, ἀλλὰ τὰ μὲν ξένοις, τὰ δὲ καινοῖς, τὰ δὲ μεταφοραῖς, καὶ μηδὲν παραλιπεῖν ἀλλὰ πᾶσι τοῖς εἴδεσι διαποικίλαι τὴν ποίησιν· τοῖς δὲ περὶ τοὺς λόγους οὐδὲν ἔξεστι τῶν τοιούτων, ἀλλ' ἀποτόμως καὶ τῶν ὀνομάτων τοῖς πολιτικοῖς μόνον καὶ τῶν ἐνθυμημάτων τοῖς περὶ αὐτὰς τὰς πράξεις ἀναγκαῖον ἔστι χρῆσθαι.....ὅμως δὲ καίπερ τοσοῦτον πλεονεκτούσης τῆς ποιήσεως, οὐκ ἀκνητέον ἀλλ' ἀποπειρατέον τῶν λόγων ἐστίν, εἰ καὶ τοῦτο δυνήσονται, τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας εὐλογεῖν μηδὲν χεῖρον τῶν ἐν ταῖς ᾠδαῖς καὶ τοῖς μέτροις ἐγκωμιαζόντων [4]».

Τὶς ὁ μὴ διαβλέπων ὑπὸ τὰς προφυλάξεις ταύτας καὶ ὑπὸ τὴν προσποίητον ταύτην μετριοφροσύνην τὴν σταθερὰν πεποίθησιν τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τὴν ἐλπίδα ὅτι συνθέτει λόγον ὅμοιον πρὸς τὰς καλλίστας ᾠδάς; Εἶνε δὲ τοσοῦτον βέβαιος, ὥστε γράφων εἰς πεζὸν δὲν δειλιᾷ νὰ ῥιψοκινδυνεύσῃ ἐπὶ τοῦ συνήθους ἐδάφους, τοῦ ἐπιφυλασσομένου τοῖς ποιηταῖς, καὶ ἄρχεται τοῦ ἐγκωμίου τοῦ ἥρωος αὐτοῦ διὰ τοῦ ἐγκωμίου τῶν μυθικῶν αὐτοῦ προγόνων τῶν Αἰακιδῶν, ὡς εἰ ἤθελε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι καὶ ὁ πεζὸς λόγος ἀφηγεῖται μετὰ χάριτος τοὺς ἀρχαίους μύθους καὶ οὐδεμία εἶναι ἀνάγκη, ὅπως καταστήσῃ αὐτοὺς εὐαρέστους, τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ μέτρου [2]. Οὐδὲν καταδεικνύει μᾶλλον τῆς ἀποπείρας ταύτης, ἧς αὐτὸ τὸ καινὸν παρορμᾷ τὴν εὐφυΐαν αὐτοῦ, ὁποίαν μεγίστην ἀξίαν ἀποδίδει τῇ ῥητορικῇ· εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ ἐφάμιλλος, μᾶλον δὲ ἡ κληρονόμος τῆς ποιήσεως· ὡς ἡ ποίησις καὶ αὕτη διδάσκει καὶ ἠθικοποιεῖ, πλὴν μόνον, καὶ τοῦτο ὑπὲρ αὐτῆς, ὅτι αἱ ὑποθέσεις, ἃς πραγματεύεται, ἔχουσιν ἄμεσον κοινὴν ὠφέλειαν, καὶ ὅτι ἐκφράζει ὑπὸ νεώτερον ὅλως τύπον ἰδέας καθαράς, μὴ ἀπαιτούσας πρὸς κατανόησιν τὴν ἐνδελεχῆ ἐξήγησιν, ἣν ἀπαιτοῦσι πολλάκις τὰ ποιητικὰ ἔργα. Καίτοι δὲ ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἀναπτύσσει τὸ θέμα τοῦτο, ἡ ῥητορικὴ κατ' αὐτὸν εἶναι προωρισμένη

[1] Ἰσοκράτ. πρὸς Νικοκλέα, 6—9.—Περὶ Ἀντιδόσ. 254—257.

[2] Ἰσοκράτ. Βούσιρις, 83—40.

[3] Ὁ Ἰσοκράτης ἐπικαλεῖται ἐνίοτε τὸ κῦρος τῶν ποιητῶν, τῶν γνωμικῶν μάλιστα, ὡς τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Θεόγνιδος, τοῦ Φωκυλίδου. Βλ. τὸν πρὸς Νικοκλέα λόγον, 43. Ἀλλὰ βλέπει τις ὅτι πράττει τοῦτο ἀκουσίως καὶ ὅπως συμμορφωθῇ πρὸς τὴν παράδοσιν. Ἀλλαχοῦ ὑπισχνεῖται νὰ διαλεχθῇ ποτε περὶ ποιήσεως «ἢν μή με προανέλῃ τὸ γῆρας ἢ περὶ σπουδαιοτέρων πραγμάτων ἔχω τι λέγειν ἢ τούτων». Παναθην. 34.—Ἐν τῷ περὶ Ἀντιδόσεως, 45, λαλεῖ μετὰ περιφρονήσεως περὶ τῶν εἰς αὐτὴν καταγιγνομένων. Περὶ Ἰσοκράτους καὶ τῶν ποιητῶν, βλ. Blass, ἔνθ. ἀν. II, σ. 43—44.

[4] Ἰσοκράτ. Εὐαγόρας, 12—21. Τοῦ αὐτοῦ περὶ Ἀντιδόσεως, 44 καὶ 47.

[5] Ἰσοκράτ. Εὐαγόρας, 8—11.

ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν ποίησιν ὡς ὄργανον ἀγωγῆς· βλέπων δέ τις ὁπόσον φροντίζει νὰ καταδείξῃ τὴν ὑπεροχὴν αὐτῆς οὐδαμῶς προσκρούων ἐπὶ τῆς κοινῆς γνώμης, πείθεται ὅτι ὑπολαμβάνει ταύτην ὡς τὸ ἀσφαλέστατον ὄργανον, ὅπως ἐνσταλάξῃ ἐν ταῖς ψυχαῖς τὰ μεγάλα ἠθικὰ διδάγματα, ἅτινα τέως ἐπεζήτουν ἐν τοῖς ποιηταῖς.

Ἀλλ' ὅμως πρὸς τὸ εὐγενὲς τοῦτο ἔργον δὲν ἔχουσιν ἀξιώσεις πάντα τὰ εἴδη τῆς ῥητορείας. Ἡ δικανικὴ ῥητορεία, ἡ πολλάκις πλήρης μικροπρεπῶν ἐρίδων, δὲν ἀφορᾷ εἰς τοιοῦτό τι. Γνωστὴ ἡ περιφρόνησις τοῦ Ἰσοκράτους πρὸς τοὺς λογογράφους, ὧν ἐπὶ βραχὺ ἐξήσκησε τὸ ἔργον, πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τούτους τοὺς λογομαχοῦντας ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν συμβολαίων καὶ οὐδὲν χρήσιμον λέγοντας τοῖς πολλοῖς, πρὸς οὓς ἡ περὶ τὰς στρεψοδικίας πεῖρα δύναται νὰ παράσχῃ φήμην τινά, ἀλλ' οἵτινες εἰσὶν ἀνεκτοὶ μόνον, ὅταν ἀγορεύωσιν, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι συγγράφουσιν, ὡς ὁ Ἰσοκράτης, λόγους περὶ τῆς πολιτικῆς τῶν Ἑλλήνων «ἐν ἁπάσαις ταῖς ὁμιλίαις καὶ παρὰ πάντα τὸν χρόνον ἐντίμους ὄντας καὶ δόξης ἐπιεικοῦς τυγχάνοντας[1]». Ὁ Ἰσοκράτης ἀπολογεῖται ὅτι εἶναι δεινὸς περὶ τὴν τέχνην αὐτῶν καὶ ὅτι δύναται νὰ διδάξῃ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ τὴν ῥητορείαν, ἣν θεραπεύουσιν[2]. Ἀλλ' ὁ ξηρὸς καὶ ἄκομψος οὗτος λόγος, ὃν συνίστων τοῖς νεανίαις, καὶ ὅστις τοσοῦτον ἤρεσκε τοῖς δικασταῖς, ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ[3]. Ἠγάπα τὸ ἀνθηρὸν τῆς λέξεως καὶ τὸν πλατιασμόν, ἅτινα δὲν ἦσαν σύμμετρα πρὸς τὸν χρόνον· διὸ ἀπήρεσκεν αὐτῷ ὁ ταχὺς λόγος, ὃν ἐπέβαλλεν ἡ κλεψύδρα.

Τὰ αἰσθήματα αὐτοῦ εἶναι ὅλως διάφορα ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴν ῥητορείαν. Ἀποστρέφεται τοὺς ἀπὸ τοῦ βήματος λέγοντας ὑπολαμβάνων αὐτοὺς παράφρονας[4], ἀλλ' ἡ ὀργὴ αὐτοῦ δὲν ἀπατᾷ ἡμᾶς· διότι θαυμάζει, μᾶλλον δὲ μισεῖ αὐτούς. Γνωστὸν ὅτι ἕνεκα τῆς ἀδυναμίας τῆς φωνῆς καὶ τοῦ δειλοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος ἀπέφευγε τὴν ἐκ-

[1] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδ. 46—48.—Πανηγυρ. 11—12.

[2] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδ. 42.

[3] Ἰσοκρ. Παναθην. 4. Ἐπειράθησαν νὰ διίδωσιν ὑπαινιγμόν τινα πρὸς τὸν Λυσίαν καὶ τὸν Ἰσαῖον· ἀλλ' ἐν ἔτει 342, καθ' ὃ ἐγράφη ὁ Παναθηναϊκός, ἀμφότεροι εἶχον πρὸ πολλοῦ ἀποθάνῃ. Ἴσως ὁ Ἰσοκράτης ἐννοεῖ τὸν Δημοσθένη. Πλὴν τούτου οἱ λογογράφοι τότε ἦσαν πολυάριθμοι ἐν Ἀθήναις. Βλ. περὶ Ἀντιδ. 41.

[4] Ἰσοκρ. Φίλιππος, 129.

κλησίαν· δὲν ἦτο ἐπιτήδειος νὰ δεσπόζῃ τοῦ ὄχλου, οὔτε ἦτο ἱκανῶς ἰταμὸς τὸ πνεῦμα, ὅπως λοιδορήσῃ ἀντίπαλόν τινα, οὔτε εἶχεν ἱκανὴν ἑτοιμότητα ὅπως ἀφοπλίσῃ αὐτὸν διὰ τῶν ἀποκρίσεων. Αὐτὸς ὁμολογεῖ τοῦτο[1], παρηγορεῖται δ' ὅμως σκεπτόμενος ὅτι παρέχει τῇ πατρίδι καὶ πάσῃ τῇ Ἑλλάδι πλείονας ὑπηρεσίας ἢ οἱ πολιτικοὶ αὐτῆς· διότι οὗτοι μὲν νομοθετοῦσιν, δηλαδὴ μόνον ὑπὲρ τοῦ καλοῦ τῆς πόλεως ἐργάζονται, ἐν ᾧ αὐτὸς ἐργάζεται ὑπὲρ πάντων τῶν Ἑλλήνων· ἐκεῖνοι ἐκπληροῦσιν ἔργον εὔκολον, ὅπερ καὶ οἱ βάρβαροι δύνανται νὰ πράξωσιν, «εἰ δὲ τοῖς λόγοις πείθοισθε τοῖς ἐμοῖς, ὅλην τὴν Ἑλλάδα καλῶς ἂν διοικοῖτε καὶ δικαίως καὶ τῇ πόλει συμφερόντως[2]». Εἰς τὸν παραλληλισμὸν τοῦτον, ὃν πολλάκις εὐαρέστως ἐπαναλαμβάνει[3], βαρυθυμεῖ βλέπων εἰς ἀναξίας χεῖρας τὸ θαυμάσιον τοῦτο τοῦ λόγου ὄργανον, οὗτινες νομίζει ὅτι καλλίστην ἐποιήσατο χρῆσιν. Καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον ὁ Ἰσοκράτης ἐλυπεῖτο διὰ τοῦτο, τὴν δὲ λύπην αὐτοῦ δὲν ἐμετρίασαν οὔτε ἡ ἀφοσίωσις τῶν μαθητῶν πρὸς αὐτὸν οὔτε ἡ δόξα αὐτοῦ.

Ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις καὶ τρίτον εἶδος ῥητορείας, λίαν ἀκμάζον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ περὶ ὃ διέτριβον οἱ σοφισταὶ μάλιστα καὶ οἱ ῥήτορες· τὸ *ἐπιδεικτικόν*. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο ὑπερεῖχεν ὁ Ἰσοκράτης Ἀλλ' ὅμως δὲν θέλει νὰ συγχέωσιν αὐτὸν πρὸς τοὺς ἀντιπάλους, ὧν οἱ λόγοι ἀφορῶσι πρὸς τὴν ἐπίδειξιν, ἐν ᾧ αὐτὸς ἀφορᾷ πρὸς τὸ ὠφέλιμον[4]. Καίτοι κοσμεῖ δι' ἀνθηρῶν φράσεων τὰς πολιτικὰς ἢ ἠθικὰς αὐτοῦ γνώμας, περιφρονεῖ τὴν κούφην ῥητορείαν, ἣν ἀσκοῦσιν οἱ Ἀλκιδάμαντες, οἱ Πολυκράται, πάντες οἱ κομψολόγοι οἱ καταναλισκόμενοι, ὅπως ἐγκωμιάσωσι τὸν Θάνατον ἢ τὴν ἑταίραν Ναΐδα, ὅπως ἐπαινέσωσι τὴν Ψῆφον, τὴν Χύτραν, τὸ Ἄλας, τὸν Μῦν[5]. Δὲν κατανοεῖ ὅτι μιμεῖται αὐτούς παραλαμβάνων πάντα τοῦ ὕφους αὐτῶν τὰ τεχνήματα, μᾶλλον δὲ κατανοεῖ μὲν τοῦτο, τὰ τεχνήματα δ' ὅμως ταῦτα παρίστανται αὐτῷ σύμφωνα πρὸς τὴν χρῆσιν, ἣν ποιεῖται αὐτῶν. Προτίθεται δὲ πράγματι νὰ διδάξῃ, τοῦτο

[1] Ἰσοκρ. Παναθην. 10.—Φίλιπ. 81. Ἐπιστολ. 7, 7. Βλ. G. Perrot, l' Éloquence politique et judiciaire á Athénes, σ. 294 καὶ ἑφ.

[2] Ἰσοκρ περὶ Ἀντιδ. 79—81.

[3] Ἰσοκρ. Παναθην. 11 καὶ ἑφ.—Ἐπιστολ. 7, 7.

[4] Ἰσοκρ. Παναθην. 271—272—Φίλιππος, 93—94.

[5] Blass, ἔνθ, ἀν. II, σ. 318, 323, 341—342.

δ' εὐκόλως κατορθοῦται διὰ τῆς εὐφυοῦς ῥητορείας, ἧς γνωρίζει πάντας τοὺς ἐλιγμούς. Ἔργον αὐτοῦ εἶναι νὰ γράφῃ, ὅπως διαφωτίζῃ τοὺς ἀνθρώπους περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν, πρὸς τοῦτο δὲ προστρέχει εἰς τὴν ἡδονὴν τῶν καλῶν περιόδων καὶ τῶν σχημάτων, εἰς τὸν ῥυθμόν, εἰς τὴν ἁρμονίαν. Δικαίως συνέκρινεν τὸ ἔργον αὐτοῦ πρὸς κήρυγμα [1]. Κῆρυξ εἶναι ἐν πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς ἔργοις εἴτε ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ συμπολίτας εἴτε πειρᾶται νὰ προσηλυτίσῃ Νικοκλέα τινὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, ἐφ' ὧν ὀφείλει νὰ κανονίσῃ τὴν ἰδεώδη ἀρχήν· ἡ ῥητορεία αὐτοῦ εἶναι ὁδηγός, ἀλλ' ὁδηγὸς ἐν ᾧ ἡ τέχνη γίγνεται ὁ ἰσχυρὸς βοηθὸς τῆς ἠθικῆς πίστεως. Κατ' αὐτὸν δὲν δύναταί τις νὰ πεισθῇ, ἐὰν μὴ γνωρίζῃ κατὰ βάθος τὰ μυστήρια τῆς ῥητορικῆς, τὰ δὲ μυστήρια ταῦτα, ἅτινα γνωρίζει, ἀνακοινοῦνται τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ὅπως καὶ οὗτοι προσπαθήσωσι διὰ τῶν αὐτῶν τρόπων νὰ ὑπερισχύσῃ τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ δίκαιον. Φυλαχθῶμεν ἀπὸ τοῦ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι κύριος σκοπὸς τῆς ῥητορικῆς ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ ἦτο ἡ διάπλασις ῥητόρων· εἶναι πρὸ παντὸς πνευματικὴ παίδευσις διδάσκουσα τὸ διανοεῖσθαι, καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ ἐνεργεῖν. Κατὰ τοῦτο ὁ Ἰσοκράτης διακρίνεται τῶν συγχρόνων ῥητόρων. Οὗτοί εἰσι διδάσκαλοι τῆς πρακτικῆς ῥητορείας, ὑπισχνούμενοι τοῖς μαθηταῖς νὰ καταστήσωσιν αὐτοὺς ἐπιτηδείους πρὸς τὸ λέγειν ἐν τῷ δήμῳ, ἐπειδὴ δὲ μετρίας ἀπαιτοῦσιν ἀμοιβὰς ἀθροίζουσι περὶ ἑαυτοὺς ἀκροατάς τινας [2]. Ὅ τι διδάσκει ὁ Ἰσοκράτης εἶναι εἶδος τῆς ῥητορείας ἧττον ἴδιον ἢ ἡ θεωρία τῆς ῥητορείας, δι' ἧς πειρᾶται τὴν διάπλασιν τῆς διανοίας καὶ τῶν χαρακτήρων. Ἡ ῥητορικὴ αὐτοῦ εἶναι παιδαγωγία· ἰδεῶδες αὐτῆς εἶναι ἡ τελειοποίησις τῆς ψυχῆς διὰ τῆς γνώσεως τοῦ μηχανισμοῦ τῆς σκέψεως. Ὅ τι οἱ ἄλλοι καλοῦσι μουσικὴν καὶ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως μάλιστα τῶν ποιητῶν ἀντλοῦσιν, οὗτος καλεῖ ῥητορικήν, ἣν ἀντλεῖ ἐκ τῆς ἐσκεμμένης μελέτης τῶν νόμων τοῦ λόγου. Κατὰ ταῦτα ἡ ῥητορικὴ εἶναι εἰς τὴν διάνοιαν ὅ τι ἡ γυμναστικὴ εἰς τὸ σῶμα [3], δηλαδὴ μάθημα ὠφελι-

[1] E. Havet, l'art et la prédication d'Isocrate, ἐν Revue des Deux Mondes, 15 Δεκεμβρίου 1858, σ. 758 καὶ ἑφ.

[2] Ἰσοκράτ. κατὰ τῶν Σοφιστῶν, 9—10. Τοῦ αὐτοῦ, 3, ἐν ᾧ φαίνεται ὅτι οἱ διδάσκαλοι οὗτοι ἐπληρώνοντο τρεῖς ἢ τέσσαρας μνᾶς, ὀλιγώτερον τοῦ ἡμίσεος ἢ ὅσον ἐλάμβανεν ὁ Ἰσοκράτης.

[3] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδόσ. 181 καὶ ἑφ.

μον, διδάσκον νὰ σκέπτηταί τις καὶ νὰ ἐκφράζηται ὀρθῶς εἴτε ἀπὸ τοῦ βήματος εἴτε ἐν ταῖς συνήθεσι τοῦ βίου σχέσεσιν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὀρθότης τῆς διανοίας καὶ τῆς γλώσσης συνεπιφέρει τὴν τῆς συμπεριφορᾶς εὐθύτητα, ἔπεται ὅτι σκέψις, λόγος καὶ συμπεριφορὰ στενῶς συνδέονται καὶ ὅτι ὁ ὑπερέχων ἔν τινι τούτων δὲν δύνανται νὰ εἶναι ὑποδεέστερος κατὰ τὰ δύο ἄλλα· τὰ τρία ταῦτα διδάσκει ὁ Ἰσοκράτης ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς ῥητορικῆς, ἰδοὺ δὲ διατὶ ὑπολαμβάνει τὴν ῥητορικὴν ἀναγκαίαν κορωνίδα πάσης καλῆς ἀγωγῆς [1].

Β'

Διδασκαλία τοῦ Ἰσοκράτους.

Ἀκριβῆ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐκφέρωμεν γνώμην περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁ Ἰσοκράτης ἐδίδασκε τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς, ἐὰν εἴχομεν τὴν ῥητορικήν, τὴν παλαιότατα ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ φερομένην. Ταύτης δυστυχῶς ἐλάχιστα διεσώθησαν λείψανα. Παρηγορούμεθα δὲ διὰ τὴν ἀπώλειαν ταύτην, διότι καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ λείψανα δὲν ἐγράφησαν διὰ χειρὸς τοῦ διδασκάλου, τοῦ Ἰσοκράτους, οὐδαμῶς μιμηθέντος τοὺς πλείστους τῶν πρὸ αὐτοῦ σοφιστῶν, οὐδὲ συνθέσαντος ἰδίαν πραγματείαν περὶ τῆς τέχνης αὐτοῦ· ἡ δὲ ἀποδιδομένη αὐτῷ *τέχνη* δὲν ἦτο πιθανώτατα εἰμὴ τὸ σύνολον τῶν ὑπὸ τῶν εὐφυεστάτων καὶ ἐνθερμοτάτων αὐτοῦ μαθητῶν ληφθεισῶν σημειώσεων κατὰ τὰς παραδόσεις αὐτοῦ [2]. Ἡ ἐξαφάνησις τοῦ ἐγχειριδίου, τοῦ περιέχοντος τὸ ἄωτον τῆς ἰσοκρατικῆς διδασκαλίας, δὲν εἶναι ὀλιγώτερον

[1] Περὶ τῆς πρὸς τὰς ἄλλας μελέτας περιφρονήσεως τοῦ Ἰσοκράτους, μάλιστα δὲ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, βλ. περὶ Ἀντιδόσ. 84, 258, 261, 268—269, 285. Παναθην. 26—27. Κατὰ τῶν σοφιστῶν, 20.—Ἑλένη 2—3. Ἧττον αὐστηρὸς δείκνυται πρὸς τὴν γεωμετρίαν, τὴν ἀστρονομίαν, τὴν γραμματικήν, τὴν μουσικήν, ἣν θεωρεῖ ἐξαίρετον γυμναστικὴν τῆς διανοίας, ἀλλ' ὡς γυμναστικὴν δῆλον ὅτι καὶ προοίμιον σπουδαιοτέρων ἐργασιῶν. Βλ. περὶ Ἀντιδόσ. 261—268.

[2] Ὁ Κοϊντιλιανός, II. 15, 4 ἀμφιβάλλει περὶ τῆς γνησιότητος τῆς *τέχνης* ταύτης. Βλ. [Πλουτάρχου] Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων, σ. 838 Ε. Ὁ Ζώσιμος (βίος Ἰσοκράτους, ἐν Orat. attici τοῦ Didot, Β', σ. 482, στ. 2) βεσιμος (βίος Ἰσοκράτους, ἐν Orat. attici τοῦ Didot, Β', σ. 482, στ. 2) βεβαιοῖ ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἔγραψε πραγματείαν τινά, πρὸς τοῦτο δὲ λέγει ὅτι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μνημονεύει αὐτῆς ἐν ταῖς *τέχναις*. προστίθησι δ' ὅμως ὅτι ἡ πραγματεία αὕτη ἀπώλετο. Βλ. περὶ τούτου, Blass, Die attische Beredsamkeit, II, σ. 69 καὶ ἑφ.

λυπηρά. Ἐλλείψει ταύτης πρέπει νὰ συμβουλευθῶμεν αὐτὸν τὸν Ἰσοκράτην, ὅπως σχηματίσωμεν γνώμην τινὰ περὶ τῆς διδακτικῆς τέχνης καὶ τῆς μεθόδου αὐτοῦ.

Ἀναγκαῖον μάλιστα φαίνεται αὐτῷ ὁ θεραπεύων τὴν ῥητορείαν, ἵνα καταστῇ ῥήτωρ, νὰ ἔχῃ δεξιὸν νοῦν· «τὸν γὰρ ἔχοντα τὴν μὲν ψυχὴν εὑρεῖν καὶ μαθεῖν καὶ πονῆσαι καὶ μνημονεῦσαι δυναμένην, τὴν δὲ φωνὴν καὶ τὴν τοῦ στόματος σαφήνειαν τοιαύτην, ὥστε μὴ μόνον τοῖς λεγομένοις ἀλλὰ καὶ ταῖς τούτων εὐαρμοστίαις συμπείθειν τοὺς ἀκούοντας, ἔτι δὲ τὴν τόλμην, μὴ τὴν ἀναισχυντίας σημεῖον γιγνομένην, ἀλλὰ τὴν μετὰ σωφροσύνης οὕτω παρασκευάζουσαν τὴν ψυχήν, ὥστε μηδὲν ἧττον θαρρεῖν ἐν δὴ πᾶσι τοῖς πολίταις τοὺς λόγους ποιούμενον ἢ πρὸς αὐτὸν διανοούμενον, τίς οὐκ' οἶδεν, ὅτι τυχὼν ὁ τοιοῦτος παιδείας, μὴ τῆς ἀπηκριβωμένης ἀλλὰ τῆς ἐπιπολαίου καὶ πᾶσι κοινῆς, τοιοῦτος ἂν εἴη ῥήτωρ, οἷος οὐκ οἶδ' εἴ τις τῶν Ἑλλήνων γέγονεν;[1]» Ἀλλ' ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἀποδίδει ὑπερβολικὴν σπουδαιότητα εἰς τὰ φυσικὰ ταῦτα δῶρα. Νομίζει ὅτι ἡ ἀγωγὴ συντείνει πολὺ πρὸς ἐκμάθησιν τῆς ῥητορείας καὶ ὅτι μέτριος νοῦς δύναται νὰ ὑπερισχύσῃ διὰ τῆς φιλοπονίας «καὶ τῶν εὖ μὲν πεφυκότων, λίαν δ' αὐτῶν κατημεληκότων[2]». Σπουδαῖον εἶναι νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς ἱκανὸν διδάσκαλον. Ὁ διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς πρὸς διάπλασιν καλῶν μαθητῶν πρέπει νὰ μιμηθῇ τοὺς παιδοτρίβας· ὡς οὗτοι «τὰ σχήματα τὰ πρὸς τὴν ἀγωνίαν εὑρημένα τοὺς φοιτῶντας διδάσκουσιν», οὕτω διδάσκουσι καὶ «οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὄντες τὰς *ἰδέας* ἁπάσας, αἷς ὁ λόγος τυγχάνει χρώμενος[3]». Τί σημαίνει ἡ λέξις αὕτη, ἣν ὁ Ἰσοκράτης συνήθως μεταχειρίζεται;

Ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῖς *Ἰάσωνος παισίν*, τυράννου τῶν Φερῶν, ἰδοὺ πῶς ἐκφράζεται περὶ τοῦ τρόπου τῆς αὐτοῦ διδασκαλίας. «Εἴθισμαι γὰρ λέγειν πρὸς τοὺς περὶ τὴν φιλοσοφίαν τὴν ἡμετέραν διατρίβοντας ὅτι τοῦτο πρῶτον δεῖ σκέψασθαι, τί τῷ λόγῳ καὶ τοῖς τοῦ λόγου μέρεσι διαπρακτέον ἐστίν· ἐπειδὰν δὲ τοῦθ' εὕρωμεν καὶ διακριβωσώμεθα, ζητητέον εἶναι φημὶ τὰς *ἰδέας*, δι' ὧν ταῦτ' ἐξεργασθήσεται

[1] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδ. 189—190.
[2] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδ. 191.
[3] Ἰσοκράτ. περὶ Ἀντιδ. 183.

καὶ λήψεται τέλος, ὅπερ ὑπεθέμεθα[1]». Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ χωρίου τούτου, ἄγεταί τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι ἡ ἐν αὐτῷ περιεχομένη λέξις *ἰδέαι*, σημαίνει τὰ συμπεράσματα ἢ τοὺς κοινοὺς τόπους, τοὺς ἀναγκαίως εἰσχωροῦντας εἰς πᾶσαν ῥητορικὴν ἀνάπτυξιν. Ἐκ τῆς ἀντιπαραθέσεως τοῦ χωρίου τούτου πρός τινα ἄλλα καταφαίνεται ὅτι ἡ λέξις αὕτη ἔχει ἐν τῇ ἰσοκρατικῇ γλώσσῃ διάφορον σημασίαν[2]· ἀποδίδοται τῷ *τρόπῳ* καὶ διὰ τῆς λέξεως *τρόπος* δέον νὰ ἑρμηνευθῇ[3]. Αἱ *ἰδέαι* τοῦ Ἰσοκράτους οὐδὲν ἔχουσιν ὄντως τὸ κοινὸν πρὸς τὰ *εἴδη* τῆς πρὸς *Ἀλέξανδρον Ῥητορικῆς*, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς διαφόρους κατηγορίας τοῦ λόγου, τοῦ προτρεπτικοῦ, τοῦ πειστικοῦ, τοῦ ἐγκωμιάζοντος, τοῦ κατηγοροῦντος κτλ.,[4]· τοιαῦται εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, αἱ χοάναι αἱ ἐπιτιθέμεναι εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ ῥήτορος, τὰ σχήματα, ὧν ἄνευ ὁ Ἀναξιμένης, ὁ πιθανῶς συγγραφεὺς τῆς πραγματείας, δὲν διαβλέπει δυνατὸν τὸν λόγον. Ἀλλὰ δὲν ὑπονοεῖ τοῦτο ὁ Ἰσοκράτης διὰ τῶν *ἰδεῶν*, ὀνομάζει δὲ οὕτω τὸν τρόπον καὶ τὰ πολλὰ αὐτοῦ μέσα, τὸ ἐνθύμημα, τὸν βραχὺν τοῦτον συλλογισμόν, τὸν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων λίαν θαυμαζόμενον, καὶ περὶ οὗ διὰ μακρῶν πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης[5], ὡς καὶ τὰς ἀντιθέσεις καὶ τὰς παρισώσεις τῶν κώλων τῆς αὐτῆς φράσεως[6], τὰς διαθέσεις ταύτας, ἃς ἀγνοοῦμεν σήμερον, ὧν δυσκόλως κατανοοῦμεν τὴν δυσχέρειαν καὶ τὴν ἀξίαν, ἀλλὰ πρὸς ἃς τὸ ἑλληνικὸν οὖς ἦτο εὐαίσθητον ὡς πρὸς μουσικήν, ἧς κατενόει καὶ τὰς ἐλαχίστας ἀποχρώσεις. Ἰδοὺ τί ἦσαν εἰς τὸν Ἰσοκράτην αἱ ἰδέαι, τοῦτο δὲ δικαιοῖ τὴν σύγκρισιν πρὸς τὴν γυμναστικήν, καθ' ἣν αἱ στάσεις καὶ αἱ κινήσεις εἰσίν, οὕτως εἰπεῖν, οἱ τρόποι τῶν παλαιστῶν, καὶ ἐν ᾗ κρίνει τις περὶ τῆς ἐμπειρίας αὐτῶν ἐκ τῆς ἐπιτηδειότητος τῶν μέ-

[1] Ἰσοκράτ. Ἐπιστολ. 6. 8.
[2] Βλ. π. χ. Παναθην. 2. Κατὰ τῶν σοφιστῶν. 16 καὶ ἑφ.
[3] Πλήν τινων περιπτώσεων, ἐν αἷς ὁ Ἰσοκράτης θεωρεῖ τὰς *ἰδέας* συνωνύμους τῶν τ ρ ό π ω ν. Βλ. περὶ Ἀντιδ. 45—46.
[4] [Ἀριστοτ.] πρὸς Ἀλέξ. Ῥητορική. Β', 1, ἔκδ. Bekker, βλ. τὰ σχόλια τοῦ Spengel, Anaximenis ars rhetorica. Zurich et Winterthur, 1844, σ. 99 καὶ ἑφ.
[5] Ἀριστοτ. Ῥητορική, Β', 22 καὶ ἑφ. βλ. λαμπρὸν παράδειγμα ἐνθυμήματος ἐν Δημοσθ. κατὰ Ἀνδροτίωνος, 7, μετὰ τῶν παρατηρήσεων τοῦ κ. Weil, Paris, 1886.
[6] Ἀριστοτ Ῥητορ. Γ', 9, 7—10.

σων, ὧν ποιοῦνται χρῆσιν, ὅπως καταβάλωσι τοὺς ἀντιπάλους.

Οὕτως ἡ ἀναζήτησις τῶν *ἰδεῶν*, τῶν προσηκουσῶν εἴς τινα λόγον εἶναι τὸ παραδίδοσθαι εἰς τὴν πρέπουσαν ἐργασίαν πρὸς καλλωπισμὸν τοῦ τρόπου ὡς πρὸς τὴν ὑπόθεσιν. Τοιαύτη εἶναι κατὰ τὸν Ἰσοκράτην ἡ ἐπιπονωτάτη ἄσκησις. Ἡ εὕρεσις τῶν ἰδεῶν φαίνεται αὐτῷ εὔκολος· «αἱ μὲν γὰρ πράξεις αἱ προγεγενημέναι κοιναὶ πᾶσιν ἡμῖν κατελείφθησαν, τὸ δ' ἐν καιρῷ ταύταις καταχρήσασθαι καὶ τὰ προσήκοντα περὶ ἑκάστης ἐνθυμηθῆναι καὶ τοῖς ὀνόμασιν εὖ διαθέσθαι τῶν εὖ φρονούντων ἴδιόν ἐστιν [1]». Κατορθώνει δὲ τις τοῦτο διὰ λεπτολόγου μελέτης πάντων τῶν μεθόδων τοῦ ὕφους. Τὴν μελέτην δὲ ταύτην ἐφήρμοζεν ὁ Ἰσοκράτης εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ διδάσκων «ἐφ' ἑκάστῳ τῶν πραγμάτων ἃς δεῖ προελέσθαι καὶ μῖξαι πρὸς ἀλλήλας καὶ τάξαι κατὰ τρόπον, ἔτι δὲ τῶν καιρῶν μὴ διαμαρτεῖν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐνθυμήμασι πρεπόντως ὅλον τὸν λόγον καταποικίλαι καὶ τοῖς ὀνόμασιν ἐνρύθμως καὶ μουσικῶς εἰπεῖν [2]». Διδάσκει τὴν ἁρμονίαν τῆς γλώσσης, συνιστᾷ αὐτοῖς νὰ ἀποφεύγουσι τοὺς πλατυασμούς, ὡς καὶ τὴν τῶν αὐτῶν συλλαβῶν συνάντησιν· συμβουλεύει νὰ μιγνύωσι τὸν ἴαμβον καὶ τὸν τροχαῖον, ὅπως ὁ πεζὸς αὐτῶν λόγος, ἐν ᾧ μένει λόγος πεζός, ἔχει τι τῆς εὐρυθμίας τῶν στίχων [3]. Οἱ διάφοροι οὗτοι κανόνες δὲν ἀπαντῶσι παρ' αὐτῷ συντεταγμένοι μετὰ τῆς αὐτῆς καὶ ἐν ταῖς μεταγενεστέραις ῥητορικαῖς πραγματείαις αὐστηρότητος, ἔχει δ' ὅμως ἰδέαν τινὰ σαφεστάτην. Ὑπὸ τοὺς γενικοὺς τύπους, οὓς μεταχειρίζεται καθιστῶντας συχνότατα λίαν ἀσαφὲς τὸ φρόνημα αὐτοῦ, διορᾷ δέ τις σύστημα, οὗ πᾶσαι αἱ γραμμαὶ ἐντελῶς συνελήφθησαν ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ. Τὸ σύστημα τοῦτο, συντόμως εἰπεῖν, ἔγκειται ἐν τῇ θεραπείᾳ τοῦ τύπου. Ἡ ῥητορικὴ αὐτοῦ εἶναι ὁπλοθήκη ῥητορικῶν διαθέσεων πλουσίων καὶ περιπλόκων ὡς ἡ διάνοια αὐτή. Ἕνεκα τῆς συμπλοκῆς ταύτης, ἕνεκα τοῦ μυστηρίου τούτου ὁ ὄχλος περιφρονεῖ τὴν ῥητορείαν ὡς γοητείαν. Ἡ προκατάληψις αὕτη ὑφίσταται καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἰσοκράτους, τινὲς δὲ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ὡς Λάκριτος ὁ Φασηλίτης, δὲν δύνανται νὰ ὁμιλήσωσι δημοσίᾳ, ἐπειδὴ οἱ περὶ αὐτοὺς κατελαμβάνοντο ὑπὸ τοῦ φόβου,

[1] Ἰσοκρ. Πανηγυρ. 9,

[2] Ἰσοκρ. κατὰ τῶν Σοφιστῶν, 16.

[3] Ἰσοκράτ. τέχνη, ἔκδ. Blass, Leipzig, 1879, σ. 275, ἀρ. 6.

ὃν ἐνέπνεον κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ὁ Θηραμένης καὶ ὁ Κριτίας [1].

Ἐξήσκει ἆρά γε ὁ Ἰσοκράτης τοὺς μαθητὰς εἰς τὴν συγγραφήν; Ἀγνοοῦμεν. Ἀλλ' ὅμως βέβαιον νομίζεται ὅτι ἔδιδεν αὐτοῖς ὑποθέσεις, ὅπως ἀναπτύξωσι προφορικῶς, καὶ ὅτι ἤριζον πρὸς ἀλλήλους [2]. Αἱ ψευδεῖς αὗται ἔριδες ἦσαν αὐτοῖς ἐξαίρετος ἄσκησις· διότι εἴθιζον ἑαυτοὺς νὰ θεωρῶσι τὰ ζητήματα ὑπὸ διαφόρους ἐπόψεις, ἐκ τούτων δὲ νὰ σχηματίζωσι γνώμην. Ἐπίσης βέβαιον εἶναι ὅτι ὡς ὑπόδειγμα προέτεινεν αὐτοῖς ὁ Ἰσοκράτης τὰ ἴδια αὐτοῦ ἔργα, ὡς τοῦτο γίγνεται σαφῶς δῆλον ἔκ τινος τῶν λόγων αὐτοῦ, ἐν ᾧ λαλῶν περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ διδασκάλου λέγει: «τὸν δὲ διδάσκαλον τὰ μὲν οὕτως ἀκριβῶς οἷόν τ' εἶναι διελθεῖν ὥστε μηδὲν τῶν διδακτῶν παραλιπεῖν, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν τοιοῦτον αὑτὸν παράδειγμα παρασχεῖν, ὥστε τοὺς ἐκτυπωθέντας καὶ μιμήσασθαι δυναμένους εὐθὺς ἀνθηρότερον καὶ χαριέστερον τῶν ἄλλων φαίνεσθαι λέγοντας [3]». Γνωρίζομεν ἄλλως τε ὅτι συνείθιζε ν' ἀναγιγνώσκῃ εἰς τοὺς εἰς τὴν σχολὴν αὐτοῦ φοιτῶντας νέους ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ καὶ νὰ συμβουλεύηται αὐτοῖς περὶ τῆς ἀξίας τῶν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντων. Οὕτως, ἀφ' οὗ συνέθηκε τὸ πλεῖστον τοῦ *Παναθηναϊκοῦ*, ἀνέγνω αὐτὸν πρὸ «μειρακίων τριῶν ἢ τεττάρων τῶν εἰθισμένων μοι συνδιατρίβειν [4]». Ὁ Ἰσοκράτης μετεχειρίζετο ἐν ταῖς φιλολογικαῖς αὐτοῦ μελέταις τὴν ἐπαγωγὸν πραότητα, ἣν καὶ ὁ Σωκράτης ἐν τῇ ἠθικῇ. Ἐπειδὴ εἶχε κατανοήσῃ τὴν σωκρατικὴν διδασκαλίαν, δὲν παρημέλει τοιούτου μέσου ἐνεργείας· διότι ἐγνώριζε καλῶς τί δύναται ἐπὶ τῶν νέων διδάσκαλος μετριοφρόνως ἐξισούμενος πρὸς αὐτοὺς καὶ συμπεριφερόμενος ὡς φίλος ἔμπιστος ἐν τῇ ἀτολμίᾳ καὶ ἀμαθείᾳ αὐτῶν. Ἴδετε π. χ. πῶς δηλοῖ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ· οὐδέποτε λέγων περὶ αὐτῶν μεταχειρίζεται τὴν λέξιν *μαθητής*, τὴν σημαίνουσαν διάστασίν τινα μεταξὺ τοῦ διδάσκοντος καὶ τοῦ διδασκομένου, ἀλλὰ «ἐμοὶ πεπλησιακότων, τοὺς πλησιάζειν

[1] [Δημοσθ.] κατὰ Λακρίτου, 15, 40, 42. Βλ. πῶς ὁ Δημοσθένης ἀποφαίνεται περὶ τοῦ Ἀνδροτίωνος ἑτέρου μαθητοῦ τοῦ Ἰσοκράτους (Δημοσθ. κατὰ Ἀνδροτίωνος, 4).

[2] [Πλουτάρχου] Βίοι δέκα ῥητόρων, σ. 838 Ε.—Φωτίου, βλ. Blass, Ἀποσπάσματα Ἰσοκράτους, Λειψία, 1889, σ. 275.

[3] Ἰσοκρ. Κατὰ τῶν σοφιστῶν 17—18.

[4] Ἰσοκρ. Παναθην. 200.

ἡμῖν βουλομένους» ἐγκαταλίπων οὕτως ἐν θελκτικῷ δισταγμῷ τὸ εἶδος τῶν συνενουσῶν αὐτοὺς σχέσεων [1]. Δὲν εἶναι διδάσκαλος ἐπιβαλλόμενος· εἶναι σύμβουλος, οὗ ἡ ἁβρὰ χεὶρ μόλις γίγνεται αἰσθητή, διὰ τοῦτοκαὶ οἱ μαθηταὶ μένουσιν αὐτῷ πιστοί. Πρὶν τελειώσῃ τὸν Παναθηναϊκὸν συνεκάλεσεν αὐτούς, τοὺς ἐν Ἀθήναις τυλάχιστον οἰκοῦντας, ὅπως κρίνωσι τὸ ἔργον καὶ ἀποφασίσωσι μεταξὺ αὐτοῦ καί τινος τῶν ἀρχαίων ἀκροατῶν αὐτοῦ, ἀνδρὸς εὐφραδοῦς καὶ μεγάλης ἀπολαύοντος φήμης, ὅστις ζωηρῶς ἐπέκρινε τὴν πρὸς τὴν Σπάρτην αὐστηρότητα τοῦ λόγου [2]. Πάντες προσέρχονται, τοῦ δὲ λόγου ἀναγνωσθέντος, οἱ μαθηταὶ ἐνέπλησαν ἐγκωμίων τὸν γηραιὸν διδάσκαλον [3]. Εἶτα μετὰ τριετῆ διακοπήν, προελθοῦσαν ἐκ νόσου καὶ γήρως, ἄρχεται καὶ πάλιν ἐργαζόμενος, εἰς τούτων δὲ πάλιν τὰς παρακλήσεις ὑπείκων εἰς πέρας ἄγει καὶ εἰς χρῆσιν τοῦ κοινοῦ παραδίδει τὸ ἔργον [4]. Ἐὰν μὴ ἀπατῶσι τὰ αἰσθήματα αὐτῶν, ἐὰν αἱ ἐπευφημίαι αὐτῶν μὴ ὑποκρύπτουσιν εἰρωνίαν τινὰ πρὸς τὸν ῥήτορα, οὐ ἡ κενοδοξία ἀφελέστατα ἐξελίσσεται πρὸ αὐτῶν, τοιοῦτόν τι δὲν τολμῶμεν νὰ βεβαιώσωμεν. Τοσοῦτον ἀγαπῶσι τὴν ρητορείαν καὶ τοσοῦτον ζωηρὰν κλίσιν αἰσθάνονται πρὸς τὸν καλλιεπῆ λόγον, ὥστε πρὸς πᾶν τὸ καλὸν δεικνύουσι μεγάλην σπουδὴν καὶ εὐκόλως ἐκλαμβάνουσιν ὑπὸ σπουδαίαν ἔποψιν τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν ῥητορικῶν κανόνων, ἥτις φαίνεται ἡμῖν παιδαριώδης. Τὴν εἰλικρίνειαν αὐτῶν καταδεικνύει μάλιστα ἡ ἀνεξαρτησία, ἣν ἐνίοτε ἐπιδεικνύουσι. Μετὰ τὴν ἀκρόασιν τοῦ *Παναθηναϊκοῦ* ὁ φίλος τῆς Σπάρτης πείθει αὐτοὺς ἐπὶ βραχὺ περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν γνωμῶν αὐτοῦ, οὗτοι δὲ ἱκετεύουσιν αὐτὸν νὰ ἐνδώσῃ [5]. Ἄλλοτε πάλιν, τοῦ διδασκάλου δηλώσαντος αὐτοῖς ὅτι ἐσκόπει ν' ἀποστείλῃ τῷ Φιλίππῳ τὴν γνωστὴν εἰς αὐτοὺς ἐπιστολήν, τῶν μαθητῶν τινες φοβηθέντες διὰ τὴν θρασύτητα αὐτοῦ πειρῶνται ν' ἀποτρέψωσιν αὐτόν [6]. Μαθηταὶ καὶ

[1] Ἰσοκρ. Παναθην. 200. 229, 233. Περὶ Ἀντιδ. 3. 186, 195. Φίλιπ. 17 κτλ. Ἡ ἔκφρασις ἄλλως δὲν εἶναι ἰδία τῷ Ἰσοκράτει· βλ. Ξενοφ. Ἀπομνημ. Δ', 4, 25. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο νομίζεται ὕποπτον.
[2] Ἰσοκρ. Παναθην. 233. 200, 229.
[3] Ἰσοκρ. Παναθην. 233.
[4] Ἰσοκρ. Παναθην. 267—270.
[5] Ἰσοκρ. Παναθην. 264.
[6] Ἰσοκρ. Φίλιπ. 17 καὶ ἐφ.

διδάσκαλος δὲν εἶναι πάντοτε σύμφωνοι, πάντοτε δ' ὅμως οὗτος πείθει αὐτοὺς χαίρων ἐνδομύχως διὰ τὰς παροδικὰς ταύτας ἀντιστάσεις ἢ διὰ τὴν συνεχῆ ὑποταγήν.

Ἡ κατὰ τὸ φαινόμενον αὕτη ἰσότης δηλοῖ τὴν ἀφοσίωσιν τῶν νεανιῶν πρὸς τὸν Ἰσοκράτη καὶ τὴν συγκίνησιν ἐκείνων, οἵτινες «μετὰ πόθου καὶ δακρύων» ἀπεχωρίζοντο αὐτοῦ «ὅτ' ἤδη μέλλοιεν ἀποπλεῖν ὡς τοὺς γονέας καὶ τοὺς φίλους τοὺς αὐτῶν». Αἱ ἐνδείξεις αὗται τῆς λύπης ἐφαίνοντο αὐτῷ εὐλογώταται, εἰς δὲ τοὺς φοιτῶντας παρ' αὐτὸν ἐπανελάμβανεν ὅτι πρέπει ν' ἀγαπῶσι τοὺς διδασκάλους πλέον καὶ τῶν γονέων ἔτι, διότι εἰς τούτους μὲν ὀφείλουσι τὸ ζῆν, ἐκεῖνοι δὲ διδάσκουσιν αὐτοὺς τὸ εὖ ζῆν [1]. Αὐτὸς οὗτος ὑπερηγάπα τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, ἀλλ' ἐν αὐτοῖς ἠγάπα οὐχὶ τοσοῦτον τὴν εὐφυΐαν ὅσον τὴν ἀρετὴν αὐτῶν. Ὅσον καὶ ἂν ἔχαιρεν ἡ κενοδοξία αὐτοῦ ἐπὶ ταῖς ῥητορικαῖς αὐτῶν ἐπιτυχίαις, μᾶλλον ὅμως ἤδετο τοῖς εὐδοκιμοῦσιν ἐν ταῖς πράξεσιν «ἢ τοῖς περὶ τοὺς λόγους δεινοῖς εἶναι δοκοῦσιν»· τῶν ῥητόρων προετίμα τὰς μετριωτέρας διανοίας τὰς ἁπλῶς ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ προσκτησαμένας ἠθικήν τινα ὠφέλειαν [2]. Μετὰ τούτων διετήρει φιλίας σχέσεις, αἵτινες παρηγόρουν αὐτὸν ἐν ταῖς τῶν ἀντιπάλων προσβολαῖς· ἀλλ' ἐκείνους, οὓς διέφθειραν αἱ κακαὶ συμβουλαί, ὁ πλοῦτος, ἡ ἰσχύς, ἀφῄρει ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φίλων, ὡς π. χ. τὸν Κλέαρχον, τὸν τύραννον τῆς Ἡρακλείας, ὅστις ὢν ἐκ τῶν μάλιστα εὐαρέστων ἀκροατῶν αὐτοῦ διέπραξεν ἅμα τῇ εἰς τὴν ἀρχὴν ἀνόδῳ παντοίας ὠμότητας [3]. Ὁ Ἰσοκράτης διέρρηξε πᾶσαν μετ' αὐτοῦ σχέσιν, ἔν τινι δὲ τῶν ἐπιστολῶν πρὸς Τιμόθεον, υἱὸν καὶ διάδοχον τοῦ Κλεάρχου, συγχαίρει αὐτῷ «ὅτι τῇ δυναστείᾳ τῇ παρούσῃ κάλλιον χρῇ τοῦ πατρὸς καὶ φρονιμώτερον» [4].

Ἡ ἠθικὴ αὕτη ἐπιμέλεια, ἡ διδασκομένη τοῖς νέοις καὶ ἐξακολουθοῦσα καὶ μετὰ τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν αὐτῶν, εἶναι ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἰσοκράτους τῶν δεομένων πλείστων ἐγκωμίων. Τοῦτο καθίστησι συγγνωστὰς καὶ τὴν κενοδοξίαν, καὶ τὴν ὑπερβολικὴν σπουδαιότητα, ἣν ἀπέδιδεν εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ, τὸ πομπῶδες ὕφος, οὗ ἡ λαμπρότης

[1] Blass, ἀποφθέγματα Ἰσοκρ. σ. 277, ἀρ. 9.
[2] Ἰσοκρ. Παναθην. 87, Ἐπιστολ. 4, 2.
[3] Ἰσοκράτ. Ἐπιστ. 7, 12, 13, Βλ. Sanneg, De schola Isocratea, σ. 25.
[4] Ἰσοκράτ. Ἐπιστ. 7, 1.

τῶν ἐκφράσεων εἶναι ἐπαχθής. Δηλονεῖ τὸν ῥήτορα καὶ τὴν ἐνδελεχῆ πρὸς τοὺς τύπους μέριμναν, ὅπως μὴ ἴδῃ ἀλλ' ἢ τὸν παιδαγωγὸν τὸν πειρώμενον μετὰ περιπαθοῦς ζήλου νὰ καταστήσῃ τὴν νεότητα κρείσσονα, οὐ μόνον δὲ τὴν νεότητα ἀλλὰ τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ, τοὺς συγχρόνους αὐτῷ Ἀθηναίους καὶ ξένους. Συγχωρεῖ τις τῷ καλολόγῳ τούτῳ τὰς ἐπισταμένως συνταχθείσας περιόδους αὐτοῦ χάριν τοῦ ἠθικολόγου τοῦ δίδοντος συμβουλὰς πρὸς τὸν Νικοκλέα, δημηγοροῦντα πρὸς τοὺς ὑπηκόους αὐτοῦ, «τοιούτους εἶναι χρὴ περὶ τοὺς ἄλλους, οἷόν περ ἐμὲ περὶ ὑμᾶς ἀξιοῦτε γίγνεσθαι [1]». «ἃ πάσχοντες ὑφ' ἑτέρων ὀργίζεσθε, ταῦτα τοὺς ἄλλους μὴ ποιεῖτε [2]». Ὁ Φενελὼν κακῶς γνωρίσας τὸν Ἰσοκράτη εἰκόνισε διὰ ψευδῶν χρωμάτων, ὑπολαβὼν αὐτὸν κοῦφον πολυλόγον, οὐδόλως κατανοήσας τὸ ἐν αὐτῷ ὑψηλὸν καὶ ἄξιον θαυμασμοῦ, τὸν διακαῆ πόθον τοῦ νὰ φανῇ ὠφέλιμος. Ἀλλ' ἐφάνη τοιοῦτος οἷος ἐπίστευεν ὅτι ἐφάνη ; Οἱ πολυτάραχοι χρόνοι, καθ' οὓς διεβίω, ἡ ταχεῖα παρακμὴ τῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἠθῶν, ἡ βία τῶν κομμάτων, αἱ ἐκ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐπελθοῦσαι καταστροφαὶ κατ' ἀνάγκην ἐκ τῶν προτέρων καθίστων ἀτελεσφόρητον τὸ κήρυγμα αὐτοῦ. Προσθέσωμεν δὲ ὅτι ἔζη τρεφόμενος ὑπὸ ματαίων ἐλπίδων καὶ ὅτι ὑπῆρχε π. χ. μεταξὺ τοῦ Δημοσθένους καὶ αὐτοῦ ἡ κεφαλαιώδης αὕτη διαφορά, ὅτι ὁ μὲν Δημοσθένης ἦτο ὁ πρακτικώτατος τῶν κατ' αὐτὸν ἀνδρῶν, ὁ δὲ Ἰσοκράτης ἰδεῶδές τι ἀπραγματοποίητον πάντοτε διώκων διῆλθε τὸν βίον μάταια θηρεύων, ἅπερ ἀφελής τις μόνον ἠδύνατο νὰ κατανοήσῃ. Ἀλλ' ἡ ἀφέλεια αὕτη αὐξάνει τὰς συμπαθείας ἡμῶν, ὡς πρὸς δὲ τὰς φαντασιοπληξίας αὐτοῦ παρέχομεν αὐτῷ τὴν εὔνοιαν ἡμῶν, ἐπειδὴ τάττουσιν αὐτὸν μεταξὺ τῶν πολιτικῶν, τῶν εἰς γενικώτερα ἀφορώντων καὶ νομιζόντων τοὺς ἀνθρώπους κρείσσονας ἢ ὅ τι εἶναι, τῶν φανταζομένων εἰλικρινῶς ὅτι ἀρκεῖ νὰ ὑποδείξῃ τις αὐτοῖς τὸ καλόν, ὅπως πράξωσιν αὐτό. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀπαντῶσι τοιοῦτοι αἰσιόδοξοι, ὀνειρευόμενοι ὑπὲρ τῆς πατρίδος αὐτῶν ἀδυνάτους ἀναστάσεις, οὓς δὲν ἀποθαρρύνουσιν οὔτε τὰ σκώμματα τῶν σκεπτικῶν οὔτε αἱ λοιδορίαι τῶν φθονερῶν, οἵτινες πιστεύουσιν εἰς τὸ μέλλον καὶ ἐργάζονται ἀπαύστως πρὸς παρασκευὴν κρεισσόνων ἡμερῶν, οὐδόλως αἰσθανόμενοι τὸ ἀνωφελὲς τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν. Τούτων τις ἦτο καὶ ὁ

[1] Ἰσοκράτ. πρὸς Νικοκλέα, 49.

[2] Ἰσοκράτ. πρὸς Νικοκλέα, 61.

Ἰσοκράτης· διήνοιξε τοὺς ὀφθαλμοὺς τὴν τελευταίαν στιγμήν, ὅτε πάντα ἀπώλοντο καὶ ὁ Φίλιππος ἦτο ἤδη κύριος τῆς τύχης τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ θλιβερὰ παράδοσις ἡ ἀποδίδουσα τὸν θάνατον αὐτοῦ εἰς τὴν πτῶσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας δεικνύει ὅτι ἡ αἰωνιότης ἀπέδωκεν αὐτῷ δικαιοσύνην [1].

Αἱ ὑπηρεσίαι ἃς παρέσχεν εἰς τὴν ἀγωγὴν εἶναι ἀνεκτίμητοι. Πρῶτος εἰσήγαγε τὴν ῥητορικὴν εἰς τὰς κανονικὰς μελέτας τῆς νεότητος, ἀπὸ τῆς διδασκαλίας δὲ αὐτοῦ χρονολογεῖται ἐν Ἀθήναις ἡ ἔκτακτος εὔνοια πρὸς τὴν τέχνην ταύτην. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι αἱ τῶν Ἀθηναίων διαθέσεις πρὸς τὴν ῥητορικὴν ἦσαν τοιαῦται, ὥστε καὶ ἄνευ τῆς βοηθείας τοιούτου διδασκάλου ἤθελον ἀγαπᾶ αὐτήν. Τοῦτο ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὸς ὁ Ἰσοκράτης λέγων : «ἐπίσταμαι..... τὴν ἡμετέραν χώραν ἄνδρας φέρειν καὶ τρέφειν δυναμένην..... πρὸς τὰς τέχνας καὶ τὰς πράξεις καὶ τοὺς λόγους εὐφυεστάτους [2]». Ἀλλ' ὅμως δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οὐδέποτε ἄνευ αὐτοῦ ἡ ῥητορικὴ θὰ προσεκτᾶτο τὴν δύναμιν καὶ τὴν λεπτότητα, ἣν ἔσχε κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ὅτι οὐδέποτε ἡ ῥητορικὴ θὰ ἐγίγνετο χρήσιμος ὡς ὄργανον διδασκαλίας, ὡς μέσον ἀγωγῆς. Ἡ θέσις εἰς ἣν ἀνύψωσεν αὐτήν, ἡ καινότης καὶ ἡ φήμη τῶν μαθημάτων αὐτοῦ εἰσὶν αἴτιον τῆς διαδόσεως καὶ τοῦ πόθου, μεθ' οὗ ἤρχοντο μακρόθεν νὰ διδαχθῶσιν αὐτήν. Ἔκτοτε ἡ κίνησις αὕτη ἐξακολουθεῖ ἀπαύστως. Πάντες οἱ νεανίαι τοῦ Πόντου καὶ τῆς Σικελίας οἱ πρὸς ἀκρόασιν αὐτοῦ προστρέχοντες εὕρισκον πολλοὺς μιμητάς· εἰσὶν οἱ προκάτοχοι τῶν ξένων ἐφήβων, ὧν τὰ ὀνόματα βραδύτερον πολλαπλασιάζονται ἐπὶ τῶν στηλῶν. Ὁ Ἰσοκράτης ἐδίδαξεν αὐτοὺς τὴν εἰς Ἀθήνας ἄγουσαν, ἧς δὲν ἐπιλανθάνονται, οὐδεὶς δὲ τοῦ λοιποῦ νομίζει τὴν ἀγωγὴν αὐτοῦ τελείαν, ἐὰν μὴ διήκουσεν ἐπί τινα ἔτη τὰ μαθήματα τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν Ἀττικῶν ῥητόρων. Ταύτην δὲ μόνον τὴν ἀξίαν ἔχων ὁ Ἰσοκράτης δύναται νὰ δοξασθῇ, καὶ ἡμεῖς δὲ θὰ δικαιωθῶμεν διὰ τὰ περὶ αὐτοῦ γραφέντα ἐν τῇ συνοπτικῇ ταύτῃ ἱστορίᾳ τῆς ἐφηβίας.

[1] Γνωστόν, κατὰ τὸν Ψευδο-Πλούταρχον (Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων, σ. 837 Ε), ὅτι μαθὼν τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ καταστροφὴν ἀπέθανεν ἀποκαρτερήσας.

[2] Ἰσοκράτ. Ἀρεοπαγ. 74. Πανηγυρ. 47 καὶ ἑφ. Περὶ Ἀντιδ. 293 καὶ ἑφ., 302. Βλ. τὴν αὐτὴν ἰδέαν παρὰ Πλάτωνι, Νόμ. Α', σ. 641 Ε.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἠκολουθήσαμεν τὸν νεαρὸν Ἀθηναῖον ἀπὸ τῆς βρεφικῆς μέχρι τῆς ἀνδρικῆς αὐτοῦ ἡλικίας· παρέστημεν εἰς τὰς ἐν τῷ πατρικῷ οἴκῳ παιδιάς, εἰς τὰς παρὰ τοῖς διαφόροις διδασκάλοις μελέτας, εἰς τὰς σπουδαιοτάτας ἐργασίας τὰς μαρτυρούσας πῶς διήρχετο ἐν τῷ ἐφηβικῷ γυμνασίῳ. Τίνες δὲ αἱ ἐκ τῶν θεαμάτων τούτων ἐντυπώσεις ἡμῶν ;

Πρῶτον πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ἡ παρέκκλισις, ἡ πάντοτε ἐνυπάρχουσα μεταξὺ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀγωγῆς, ὡς περιεγράψαμεν αὐτήν, καὶ τῶν ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔργου τούτου ἐκτεθεισῶν ἀρχῶν. Νομοθέται καὶ φιλόσοφοι ἀνεκήρυττον τὴν ἰσχὺν τῆς Πολιτείας καὶ τὸ ἀπόλυτον αὐτῆς δικαίωμα τοῦ διευθύνειν τὴν νεότητα· ἀλλὰ τοιαύτη δὲν εἶναι ἡ δύναμις, ἣν ἀπέδιδον αὐτῇ οἱ Ἀθηναῖοι. Αἱ ἔρευναι ἡμῶν ἐπὶ τῶν σχέσεων τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς Πολιτείας ἔπεισαν ἡμᾶς βεβαίως ὅτι ἔξω τῆς ἐφηβίας αἱ σχέσεις αὗται οὐδαμῶς σχεδὸν ὑφίσταντο καὶ ὅτι ἕκαστος ἐν Ἀθήναις ἀνέτρεφε τὸ τέκνον αὐτοῦ κατὰ τὸ δοκοῦν, οὐδαμῶς ὑποβαλλόμενος ὡς πρὸς τὸ λεπτὸν τοῦτο ἔργον εἰς δεσποτικοὺς κανόνας. Ἡ ἐπισκόπησις τῆς διδασκαλίας τῆς συντελούσης πρὸς διάπλασιν τοῦ νεανίου κατέστησεν εὐκρινέστερον ἔτι τὸ γεγονὸς τοῦτο, δεικνύουσα ὅτι ἡ ἀγωγὴ τῶν πλουσίων ἦτο πολὺ διάφορος τῆς τῶν πενήτων. Καὶ ἐὰν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀμαθῶν ἦτο μικρός, καὶ ἐὰν ἐλάχιστοι ἦσαν οἱ νέοι οἱ ἀγνοοῦντες καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ πρῶτα στοιχεῖα, δὲν εἶχον ὅμως πάντες τὴν αὐτὴν παίδευσιν· διότι ἐν ᾧ οἱ ἧττον εὔποροι ἠρκοῦντο εἰς στοιχειώδη τινὰ παίδευσιν, οἱ ἄλλοι ἔβαινον πολλῷ μακρότερον, ἐφ' ὅσον δὲ ἡ διδασκομένη ὕλη ἐπολλαπλασιάζετο, ἐπὶ τοσοῦτον ηὐξάνετο ἡ φιλομάθεια αὐτῶν καὶ ἡ ἀπὸ τῶν συμμαθητῶν χωρίζουσα αὐτοὺς ἀπόστασις. Αἱ δημοκρατικαὶ Ἀθῆναι κατὰ βάθος ἦσαν ἀριστοκρατικώταται ἔν τε τοῖς ἤθεσι καὶ τοῖς νόμοις· οὐδόλως προσβάλλονται βλέπουσαι ἐπίλεκτόν τινα ὑψούμενον ἕνεκα τῆς εὐφυΐας ὑπεράνω τοῦ ὄχλου· αἱ ἀνισότητες αὗται πόρρω τοῦ νὰ θεωρῶνται ἐπαπειλοῦσαι τὸ ἄστυ ἐφαίνοντο ἰσοσταθμίζουσαι

καὶ ἐνδυναμοῦσαι αὐτό. Οὐδὲν ἐναντιοῦται μᾶλλον πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν ἀγωγῆς ἴσης πρὸς πάντας, ἐπιτρεπούσης πᾶσι νὰ παρέχωσι τῇ Πολιτείᾳ τὰς αὐτὰς ὑπηρεσίας, ἀλλ' οὐδὲν ὅμως ἦτο ἀρεστότερον τούτου εἰς τὴν διάνοιαν τῶν Ἀθηναίων. Ἐκ πάντων τῶν συμφυῶν τῇ δημοκρατικῇ διαίτῃ φθόνων, οὐδέποτε ἐγνώρισαν τὸν πρὸς τὴν ὑπεροχὴν τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἱκανότητος[1]· ἡ δημοκρατία αὕτη ἡ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λίαν δυσφημηθεῖσα καὶ αὐστηρότατα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν κριθεῖσα πάντοτε ἔκλινε πρὸ τῆς ἰσχύος τῆς διανοίας. Τοιαῦται διαθέσεις διηυκόλυνον τὴν ἀνωτέραν παίδευσιν ἀφήνουσαι τὸ στάδιον ἐλεύθερον εἰς ἐκείνους, οὓς ὁ πλοῦτος καὶ ἡ φιλοδοξία εἵλκυον πρὸς τὰς μελέτας καὶ οἵτινες ἐφιλοδόξουν νὰ προσκτήσωνται τὰς γνώσεις, πρὸς ἃς τὸ πλῆθος δὲν ἠδύνατο ν' ἀποβλέψῃ.

Βάσις λοιπὸν τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ ἐλευθερία. Ἡ Πολιτεία τότε μόνον ἐπιβάλλεται καὶ ἐνεργεῖ, ὅταν πρόκηται νὰ διαπλάσῃ τοὺς νέους πρὸς τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα. Δεκαοκταέτης ὁ νεανίας ἀνήκει αὐτῇ, ἥτις ἐκπαιδεύει καὶ παρασκευάζει αὐτόν, ὅπως ὑπερασπίσῃ τὴν χώραν, τοὺς ναούς, τοὺς θεσμούς, τὰ ἔθιμα, πάντα τὰ ἱερὰ ταῦτα τὰ ἀποτελοῦντα τὴν πατρίδα, ὧν ἔχει τὴν φύλαξιν. Ὁ νεανίας δὲν δύναται νὰ μὴ ὑπακούσῃ εἰς τὴν πρόσκλησιν αὐτῆς· πρέπει νὰ κατανοήσῃ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν αὐτῆς τὰ στρατιωτικὰ αὐτοῦ καθήκοντα, ἅτινα εἰσὶ τὰ πρῶτα καὶ ἁγιώτατα τῶν ἀστικῶν αὐτοῦ καθηκόντων. Ἀλλ' ἕως τότε ἡ Πολιτεία μένει ἀδιάφορος εἰς τὰς μελέτας αὐτοῦ, ἡ δὲ ἀδιαφορία αὕτη εἶναι ἡ τιμὴ τῶν Ἀθηνῶν· τοιοῦτος εἶναι ὁ ζῆλος αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν, ὥστε οὐδεμία ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἐπεμβῇ ὁ νόμος καὶ νὰ ὑπόσχηται τῇ νεότητι πλεονεκτήματα καὶ ἀμοιβάς, ὅπως ὑποχρεώσῃ αὐτὴν νὰ καλλιεργήσῃ τὸν νοῦν· καλλύνει αὐτὸν ἡ ἰδία καὶ ἀναπτύσσει ἐλευθέρως· οἱ πατέρες βαίνουσι πόρρω τῶν δειλῶν τοῦ νομοθέτου ἀπαιτήσεων· ὑπερβάλλουσι κατὰ πολὺ τὰς ὀλίγας γνώσεις, ἃς οἱ ἀρχαῖοι νόμοι ὑποχρεοῦσιν αὐτοὺς νὰ δώσωσιν εἰς τὰ ἑαυτῶν τέκνα, βλέπει δέ τις τὸ παράδοξον θέαμα πόλεως, θεωρούσης τὴν ἐπιστήμην ὡς τὸ εὐαρεστότατον τῶν ἀγαθῶν, ἐν ᾧ ἡ Πο-

[1] Πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἐναντίου δυνάμεθα νὰ ἐπικαλεσθῶμεν χωρίον τι τοῦ [Ξενοφῶντος] Πολιτεία Ἀθηναίων Α' 13. Ἀλλ' εἶναι λίαν ἠλλοιωμένον, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαγάγωμεν ἀκριβές τι.

λιτεία ἀδιαφορεῖ περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἅτε ἔχουσα πλήρη ἐμπιστοσύνην πρὸς τὸν τῶν δημοτῶν ζῆλον ὡς πρὸς τὰς διανοητικὰς ἐργασίας.

Ἐὰν ἤδη ἐξετάσωμεν τὸν τρόπον, καθ' ὃν διεπλάσσετο ἐν τοῖς σχολείοις καὶ τοῖς γυμνασίοις ἡ Ἀθηναϊκὴ νεότης, θὰ ἴδωμεν ὅτι οὐδὲν σύστημα ἦτο σοφώτερον καὶ ἁρμοδιώτερον πρὸς τὴν φύσιν τῶν νεανιῶν. Παραλίπωμεν τὴν εὐτυχῆ ἰσορροπίαν, ἣν οἱ Ἀθηναῖοι ἐτήρουν μεταξὺ τῶν διανοητικῶν καὶ σωματικῶν ἀσκήσεων· ἡ εὐεργετικὴ αὕτη ἁρμονία δὲν εἶναι ἰδία αὐτῶν· διότι ἁπανταχοῦ καὶ ἀλλαχοῦ, εἶναι δὲ ἡ ἀρχὴ ἐφ' ἧς στηρίζεται ἡ Ἑλληνικὴ ἀγωγή. Τὸ σῶμα ἔχει παρ' Ἕλλησι τὰ δικαιώματα αὐτοῦ ὡς καὶ ἡ ψυχή, παιδαγωγία δὲ μηδὲν ὑπολαμβάνουσα τοῦτο θὰ ἐνομίζετο παρ' αὐτοῖς παράδοξος καὶ ὀλεθρία. Ἀλλ' ὅ τι μάλιστα διακρίνει τὰς Ἀθήνας εἶναι τὸ μέτρον τὸ ἐνυπάρχον ἐν πάσαις ταῖς διδασκαλίαις, εἰς ἃς ὑπεβάλλετο ὁ παῖς. Ἐὰν ὁ νεαρὸς Ἀθηναῖος διδάσκηται τοὺς ποιητάς, δὲν πράττει τοῦτο ὅπως ἐπιβαρύνῃ ἀδιακρίτως τὴν μνήμην, ἀλλ' ὅπως ἀντλήσῃ ὅ τι ἐν αὐτοῖς κάλλιστον· ἐὰν διδάσκηται τὴν γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀστρονομίαν, δὲν πράττει τοῦτο ὅπως γένηται γεωμέτρης ἢ ἀστρονόμος, ἀλλ' ὅπως ἁρυσθῇ γνώσεις τινὰς ὠφελίμους ἐκ τῶν ἐπιστημῶν τούτων· ἐὰν ᾄδῃ, αὐλῇ, κιθαρίζῃ, δὲν πράττει τοῦτο, ὅπως ἐπιδεικνύηται ἐν τοῖς ἀγῶσιν, ἀλλ' ὅπως ἀναπτύσσῃ τὸν νοῦν καὶ δύνηται ἐν καιρῷ νὰ τέρπηται· ἐὰν ἀφιεροῦται μετὰ ζήλου εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς παλαίστρας, δὲν πράττει τοῦτο ὅπως ἀναδειχθῇ ἔξοχος ἀθλητής, ἀλλ' ὅπως ἀναπτύξῃ τὰς φυσικὰς αὐτοῦ δυνάμεις καὶ προσκτήσηται τὴν εὔρωστον χάριν, ἥτις εἶναι κόσμος καὶ πλοῦτος τῆς ὑγιείας. Ἡ ἀγωγὴ ἐν πᾶσιν ἀποφεύγει τὰς ὑπερβολάς, φροντίζει δὲ νὰ παράγῃ μᾶλλον ἁρμονικόν τι ὅλον ἢ ἐκπληκτικόν· σκοπὸς αὐτῆς εἶναι νὰ διαπλάττῃ ἄνδρας οὐχὶ ὑπερφυεῖς, ἐν τούτῳ δὲ καταφαίνεται ἡ ὑψηλὴ γνώμη περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῆς.

Εἶπον ὅτι συνεφώνει θαυμασίως πρὸς τὴν φαντασίαν καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς νεότητος. Ἐξ ἁπάντων τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητος ὁ ἀληθῶς μᾶλλον κατανοήσας τὴν νεότητα, εἶναι ὁ Ἀθηναϊκός· οὐδεὶς μᾶλλον αὐτοῦ ἠγάπησεν, ἐδεξιώθη, συνεκινήθη πρὸς τὰς παραφοράς, πρὸς τὰ πάθη αὐτῶν, πρὸς τὴν σφοδρότητα τῶν ἐπιθυμιῶν, ἅτινα εἶναι ὁ σκόπελος καὶ τὸ θέλγητρον τῆς ἡλικίας αὐτῶν,

πρὸς τὴν ἀχαλίνωτον ἀνυπομονησίαν, ἥτις ἐπανίσταται κατὰ τῆς φρονήσεως καί, κατὰ τὴν λαμπρὰν φράσιν τοῦ Βοσσουέτου, κατωρθοῖ νὰ «αἰσχύνωνται διὰ τὴν μετριότητα καὶ τὴν αἰδώ». Ἀνευφήμει αὐτοὺς ἐν ταῖς δημοσίαις ἑορταῖς· τὴν ἀνδρείαν αὐτῶν ἐθαύμαζεν ἐν τοῖς ἀγῶσι· πρὸς δόξαν τῶν ἡρωϊκῶν αὐτῶν θανάτων ἡ ῥητορικὴ εὕρισκε ποιητικὰς καὶ συγκινητικὰς εἰκόνας. Οὐδαμοῦ αἰσθάνονται πρὸς αὐτοὺς προσφιλεστέραν συμπάθειαν οὔτε πλείονα πρὸς τὰς ὑπερβολὰς αὐτῶν ἐπιείκειαν. Ἡ ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ λαμπρὸς θρίαμβος τῆς νεότητος. Τοιαῦτα ἔχοντες συναισθήματα οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἠδύναντο νὰ ὑποβάλλωσι τὸν παῖδα εἰς τὴν αὐστηρὰν πειθαρχίαν, εἰς ἣν ὑπέβαλλον αὐτὸν ἀλλαχοῦ, οὐδὲ ἀπῄτουν ἐν ταῖς μελέταις καὶ τῇ διαγωγῇ αὐτοῦ ὑπακοήν, ἣν ἐνόμιζον ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ. Τούτου ἕνεκα ἡ ἀγωγὴ παρ' αὐτοῖς φαίνεται ἡμῖν φέρουσα τύπον πραότατον. Ὁ μαθητὴς ἐργάζεται, ἀλλ' ἐλευθέρως, οἱ δὲ διδάσκαλοι ὑποδεικνύουσι μόνον αὐτῷ τί πρέπει νὰ πράξῃ, αὐτῷ δ' ἀπόκειται νὰ ἐργασθῇ. Οὔτε τὸ σχολεῖον εἶναι εἰς αὐτὸν σκυθρωπαὶ φυλακαί, ἐν ᾧ ὑποχρεοῦται ἐν ὡρισμένῳ χρόνῳ νὰ ἐκπληρώσῃ ὡρισμένην τινὰ ἐργασίαν. Πλὴν τῶν μαθημάτων, ἅτινα εἰσὶ βραχέα, μελετᾷ, ὁπόταν θέλῃ καὶ ὅπως θέλει, ἀναμιγνύων τὴν μελέτην μετὰ παιδιῶν καὶ τέρψεων, αἵτινες ἀναπαύουσιν αὐτόν. Δὲν ἔχει νὰ ἐκμάθῃ κύκλον ἄπειρον γνώσεων, μανθάνει δὲ ὅ τι δύναται ποικίλλων τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς ποικιλίας ἀποφεύγων τὴν κόπωσιν καὶ τὴν ἀνίαν, μεταβαίνων ἀπὸ τῆς φιλολογίας εἰς τὴν γυμναστικήν, ἀπὸ τῆς μουσικῆς εἰς τὴν ἱππασίαν, οὐδαμῶς ἀπαγορευομένου αὐτῷ νὰ δεικνύῃ σπουδὴν εἰς τὰς τῶν σπουδαίων ἀνδρῶν ὁμιλίας ἀλλὰ τοὐναντίον ἐπιτρεπομένου νὰ ἀκολουθῇ ταύτας μετέχων αὐτῶν, ῥιψοκινδυνεύων μεθ' ἡδονῆς καὶ δειλίας ἐπὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ τούτου ἐδάφους, ὅπου νέος θὰ βαδίσῃ διὰ λίαν κατακτητικοῦ καὶ ἀσφαλοῦς βήματος, βιῶν μετὰ τῶν ἡδονῶν τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὑπ' οὐδενὸς περικλειόμενος ἐντὸς προγράμματός τινος οὔτε ὁδηγούμενος ἐν τάχει πρὸς ὡρισμένον τινὰ σκοπόν, οὐδαμῶς τῆς ἐργασίας ἐπιβαλλομένης αὐτῷ ὡς αὐστηροῦ καθήκοντος. Εὐτυχεῖς χρόνοι, καθ' οὓς ἡ ἀνθρωπότης δὲν εἶχεν ἔτι καταβληθῇ ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἐφευρέσεων καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῶν

καὶ καθ' οὓς ἠδύνατό τις νὰ ἐκπαιδευθῇ μὴ ἀπαρνούμενος τὰ ἀγαθὰ τοῦ βίου!

Ἡ φιλελευθέρα αὕτη δίαιτα εὗρε κατηγόρους ἐλέγξαντας αὐτὴν ἀκριβῶς διὰ τὸ φιλελεύθερον αὐτῆς. Ἐν ταῖς πολιτειακαῖς θεωρίαις τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλάτωνος βλέπει τις πολλαχοῦ τὴν ἀνίαν, ἣν παρέχει αὐτοῖς τὸ θέαμα τῶν ἐν Ἀθήναις γιγνομένων, ὅπου ὁ νόμος ἦτο ἀκουσίως πραότατος καὶ δὲν ἐπέβλεπεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν ἀγωγήν. Ἄχθονται ὅτι ἕκαστος ἀνατρέφει τὰ τέκνα αὐτοῦ κατ' ἀρέσκειαν, οὐδαμῶς φροντίζων περὶ τῶν ὑψηλοτέρων τῆς Πολιτείας ἀναγκῶν· φαντάζονται τυραννικήν τινα νομοθεσίαν, τρέπουσαν πρὸς ὄφελος τοῦ ἄστεως πάσας τὰς δραστηρίας δυνάμεις, ἃς περικλείει, πρὸς τοῦτο κανονίζουσαν μικρολόγως τὴν παίδευσιν, ἣν ἕκαστος πολίτης πρέπει νὰ λάβῃ [1]. Ὁ Ξενοφῶν ἐγκωμιάζων τὴν ἀρχαίαν Περσικὴν ἀγωγὴν καταδεικνύει ὅτι τὴν ὑπεροχὴν αὐτῆς ὀφείλει εἰς τὴν μέριμναν, ἣν ἐλάμβανε παρὰ τῆς Πολιτείας, μέμφεται δὲ ἀποτόμως, τὰς ἀντιφάσεις, εἰς ἃς μετέπεσον οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ἀπαιτοῦσι παρὰ τοῦ πολίτου ἀρετάς, ἃς δὲν διδάσκουσιν αὐτῷ· «αἱ μὲν γὰρ πλεῖσται πόλεις ἀφεῖσαι παιδεύειν ὅπως τις ἐθέλει τοὺς ἑαυτῶν παῖδας καὶ αὐτοὺς τοὺς πρεσβυτέρους ὅπως ἐθέλουσι διάγειν, ἔπειτα προστάττουσιν αὐτοὺς μὴ κλέπτειν μηδὲ ἁρπάζειν, μὴ βίᾳ εἰς οἰκίαν παριέναι, μὴ παίειν ὃν μὴ δίκαιον, μὴ μοιχεύειν, μὴ ἀπειθεῖν ἄρχοντι, καὶ τἆλλα τὰ τοιαῦτα ὡσαύτως [2]». Ὡσαύτως θαυμάζει τοὺς συγχρόνους τοῦ μεγάλου Κύρου, οἵτινες «ἐπιμέλονται ὅπως τὴν ἀρχὴν μὴ τοιοῦτοι ἔσονται οἱ πολῖται οἷοι πονηροῦ τινος ἢ αἰσχροῦ ἔργου ἐφίεσθαι· ἐπιμέλλονται δὲ ὧδε»· διδάσκουσιν αὐτοὺς δημοσίᾳ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην, παρ' αὐτοῖς δὲ οἱ νεανίαι ἐξαρτῶνται ὅλως ἐκ τῆς ἀρχῆς· «καὶ ὅταν μὲν δέῃ, πάντες μένουσι περὶ τὰ ἀρχεῖα... ὅταν δὲ ἐξίῃ βασιλεὺς ἐπὶ θήραν», συνοδεύουσιν αὐτόν, ἐξασκούμενοι πρὸ αὐτοῦ εἰς τὴν μελέτην τῶν πρὸς τὸν πόλεμον [3]». Ἐν τῇ ἰδεώδῃ ταύτῃ εἰκόνι τῶν παλαιῶν τῆς Περσίας ἠθῶν διορᾷ τις διηνεκῆ σύγκρισιν

[1] Βλέπε τὰς ἀρχὰς ταύτας ἐκτεθειμένας ἐν τῇ εἰσαγωγῇ βλ. τὸ νεώτατον σύγγραμμα τοῦ κ. Rossignol — De l'éducation et de l'instruction des hommes et des femmes chez les anciens, σ. 117 καὶ ἑφ.

[2] Ξενοφ. Κύρου παιδεία, Α', 2, 2.

[3] Ξενοφ. Κύρου Παιδεία, Α', 2, 3 καὶ ἑφ. Τὸν αὐτὸν θαυμασμὸν πρὸς

πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ ἤθη, σύγκρισιν μάλιστα οὐχὶ πολὺ εὔνουν τῇ Ἑλλάδι. Τὴν εἰκόνα ταύτην περιγράφων ὁ Ξενοφῶν, πρὸς τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀφεώρα, θρηνεῖ δὲ βλέπων τὴν Πολιτείαν οὐδαμῶς φροντίζουσαν ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς τῆς νεότητος.

Τὴν ἠθικὴν ταύτην ἐγκαταλειψιν ἐπιμόνως ἐλάττωμα ὑπολαμβάνει ὁ Πλάτων καὶ οὐ μόνον ψέγει τὴν Ἀττικὴν πολιτείαν, ὅτι δὲν διδάσκει τοὺς παῖδας τὴν ἀρετήν, ἀλλ' εὑρίσκει ἀνήθικον τὴν ἀγωγήν, ἣν δίδουσιν αὐτοῖς, καὶ μέμφεται τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς διδασκάλους ὡς ἀνατρέφοντας αὐτοὺς διὰ κακῶν παραδειγμάτων. Οὐδὲ ἐλησμονήσαμεν τὴν αὐστηρότητα αὐτοῦ πρὸς τοὺς ποιητάς, ὧν τὰ ἔργα ἦσαν ἡ συνήθης τῶν παίδων τροφή· τὸ τοιοῦτον ἐξοργίζει αὐτόν· ὀργίζεται βλέπων τοὺς παῖδας διατρίβοντας μετὰ συγγραφέων, ὧν σκοπὸς εἶναι ἡ διατάραξις τῆς διανοίας, παριστώντων τοὺς καλοὺς δυστυχοῦντας καὶ τοὺς κακοὺς εὐτυχοῦντας, καὶ διαδιδόντων κατὰ τῶν θεῶν τὰ αἴσχιστα ψεύδη. Μέμφεται τὰς μητέρας, ὅτι ἀρύονται ἐκ τῶν μύθων τῶν ἐν τοῖς ποιήμασι διεσπαρμένων τὰς ἀφηγήσεις, δι' ὧν τέρπουσι τὰ βρέφη, ἢ πειρῶνται νὰ πείσωσι αὐτὰ ὅτι οἱ θεοὶ «περιέρχονται νύκτωρ πολλοῖς ξένοις καὶ παντοδαποῖς ἐνδαλλόμενοι»· σύστημα ὀλέθριον, ἀσεβέστατον πρὸς τὸ θεῖον μεγαλεῖον, οὗ ἕνεκα «τοὺς παῖδας ἀπεργάζονται δειλοτέρους [1]». Ἐπεθύμει νὰ ἀποβληθῶσιν ἀπὸ τῶν σχολείων οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν χρήσει μύθων, ὡς ἡ ἔρις τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τοῦ Κρόνου, ἡ τοῦ Κρόνου καὶ τοῦ Διός, ἡ στάσις τῶν Τιτάνων κατὰ τῶν οὐρανίων θεῶν, ἡ πανουργία τοῦ Ἡφαίστου, καθίσαντος τὴν Ἥραν ἐπὶ χρυσοῦ θρόνου, ὅπου ἐδέθη δι' ἀοράτων δεσμῶν, ἡ πτῶσις τοῦ αὐτοῦ θεοῦ, κρημνισθέντος ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ὡς θελήσαντος νὰ βοηθήσῃ τὴν μητέρα, ὅτε ὁ Ζεὺς ἔτυπτεν αὐτήν, αἱ ὁμηρικαὶ θεομαχίαι· ἐν γένει πάντες οἱ μῦθοι οἱ διαστρέφοντες τὴν ἰδέαν, ἣν πρέπει νὰ ἔχωσι περὶ τοῦ ἄρχοντος τοῦ κόσμου, δὲν πρέπει νὰ ἐντυπῶνται εἰς τὸν νοῦν τῶν νέων [2]. Τοῦτο κατὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι ἐκ τῶν σπουδαίων σφαλμάτων τῆς παιδαγωγίας, διότι ἡ ἀγωγὴ πρέπει νὰ ἐμπνέῃ τοῖς παισὶ σεβασμὸν πρὸς πᾶν ἱερόν. Ἐξ οὗ καὶ τὸ σχέδιον ποιητικῆς Πολιτείας, ἀναπληρού-

τὴν ἀρχαίαν ἀγωγὴν τῶν Περσῶν καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς παρακμῆς αὐτῆς, βλ. ἐν Πλάτ. Νόμ. Γ', σ. 694 καὶ ἑφ.

[1] Πλάτων. Πολιτ. Β', σ. 381 Ε.

[2] Πλάτων. Πολιτ. Β', σ. 377 Α—378 Ε.

σης ἐν τῇ ἰδεώδει πολιτείᾳ τὴν συνήθως τοῖς παισὶ διδασκομένην ποίησιν καὶ ἀναπτυσούσης ἐν αὐτοῖς τὰ εὐσεβῆ καὶ ὑψίστης ἠθικότητος αἰσθήματα, ἅτινα πρέπει νὰ ἔχωσιν.

Καὶ ἄλλαι ἐπικρίσεις ἐξετοξεύθησαν κατὰ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀγωγῆς. Ἐνταῦθα ἀδυνατοῦμεν νὰ παραθέσωμεν πάσας· ἀναμιμνησκόμεθα δὲ τῆς τοῦ Ἀριστοφάνους, ἐν ταῖς Νεφέλαις διαγράφοντος τὴν εἰκόνα τῆς ἀγωγῆς τῶν χρόνων αὐτοῦ. Οὐδεμία αἰδώς, οὐδεμία συστολή· οἱ νέοι παραδίδονται εἰς τὴν κραιπάλην, φεύγουσι τὰς παλαίστρας καὶ διέρχονται μακρὸν χρόνον ἐν ταῖς βαλανείοις μετὰ τῶν ἑταιρῶν ἐξασθενούμενοι ἐν τοῖς πυριατηρίοις, πίνοντες, κοτταβίζοντες, φοιτῶντες εἰς τὴν ἀγοράν, ἡδόμενοι ἐπὶ τοῖς ἐπικινδύνοις τῆς σοφιστικῆς λεπτότησι. Ταῦτα εἶναι τὰ ἐλαττώματα, περὶ ὧν λέγει ὁ Ἀριστοφάνης μετὰ δεινότητος αὐτὰ εἰκονίζων καὶ λοιδορῶν. Πρὸς τὰ διαφθαρέντα ταῦτα ἤθη ἀντιτάσσει τὰ τῶν πάλαι χρόνων, τὴν συστολήν, τὴν σεμνότητα, ἥτις ἦτο ἄλλοτε ὁ κάλλιστος τῆς νεότητος κόσμος, τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, τὴν ἐξωτερικὴν εὐπρέπειαν, τὴν ἀθωότητα τῶν μεταξὺ τῶν ἑταίρων σχέσεων, τὰς ἁγνὰς παιδιὰς εἰς ἃς οἱ νέοι ἐπεδίδοντο ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκαδημείας, τὴν ὑγίειαν καὶ τὴν καλὴν μορφήν, τὰ ἐκ τούτων πηγάζοντα καὶ δίδοντα αὐτοῖς ὄψιν καὶ δύναμιν θέλγουσαν τὸ ὄμμα [1]. Βλέπομεν ὅτι ἐπιλαμβάνεται οὐχὶ ὡς οἱ φιλόσοφοι τῆς κυρίως ἀγωγῆς, ἀλλὰ τῶν ἠθῶν, τῆς καθ' ἡμέραν διαίτης τῶν νέων. Καὶ ἐν τοῖς Δαιταλεῦσι, κωμῳδίᾳ ἀπολεσθείσῃ, ἐξέφραζε τοιαύτας δόξας, ὅπερ ἀποδεικνύει τὸν σκοπὸν αὐτοῦ νὰ σκώψῃ τὰ ἤθη τῶν κατ' αὐτὸν καὶ νὰ ἐλέγξῃ τοὺς συμπολίτας διὰ τῆς παραθέσεως τῶν ἀρετῶν τῶν προγόνων αὐτῶν.

Ὑπάρχει τι βάσιμον ἐν ταῖς διαφόροις ταύταις προσβολαῖς; Περατοῦντες τὸν λόγον τὸν περὶ τῶν γνωμῶν τοῦ Ἀριστοφάνους, τοῦ ἧττον σπουδαίου τῶν ἀπαισιοδόξων τούτων, λέγομεν ὅτι αἱ ἐπικρίσεις αὐτοῦ δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωνται κατὰ γράμμα. Ἀναμφιβόλως κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος τὰ Ἀθηναϊκὰ ἤθη ἀναμφήριστον ὑπέστησαν μετατροπήν· ἡ νέα διανόησις ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτῶν· ἐπιστῆμαι ἄγνωστοι, ἀλήθειαι, ἃς δὲν ἐφαντάζοντο, ἀναφαίνονται καὶ ἐκδιώκουσι κατὰ μικρὸν τὰς ἀρχαίας δοξασίας, κλονίζουσιν,

[1] Ἀριστοφ. Νεφέλ. 961—1104. Βλ. Gouat, Aristophane et l'ancienne comédie antique, σ. 302 καὶ ἑφ. ἀνάγν. ὅλον τὸ κεφάλαιον.

ἐξαφανίζουσι τὰς ἀρχαίας πεποιθήσεις. Ἡ νεότης ἀπολαύει τῆς μεταβολῆς ταύτης· διὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτὴν ὁρμῆς εἰσπνέει ἀπνευστὶ τὴν ἔξωθεν ἐρχομένην ἀνακαινιστικὴν αὔραν, τὴν φέρουσαν μετὰ τῆς ἀμφιβολίας δόγματα ἄγνωστα. Ἐκ τούτου ἐπῆλθε καὶ ἐν τῷ τρόπῳ τοῦ ζῆν ἀναγκαία μεταβολή. Πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ μεταβολὴ αὕτη ἦτο παρακμή; Δὲν ἐδείκνυε μᾶλλον πρόοδον; Ἐὰν ἡ ἠθικὴ ὑπέστη προσβολήν τινα, ἡ δύναμις, ἡ ἀνάπτυξις τῆς διανοίας ηὐξήθησαν, ἐκ πάντων δ' ἀγόμεθα νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι τὰ ἤθη δὲν μετεβλήθησαν ἐπαισθητῶς. Ὁ Ἀριστοφάνης ἀποδίδει αὐθαιρέτως ταῖς ἀρχαίαις γενεαῖς τὰς ἀρετάς, δι' ἃς θρηνεῖ, οὐδαμῶς βλέπων τιμωμένας κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ. Οὐδὲν δεικνύει ὅτι ἡ νεότης πρὸ τῶν Μηδικῶν ἦτο κρείττων τῆς συγχρόνου τῷ Ἀλκιβιάδῃ νεότητος. Ἡ σχολὴ τοῦ Ἱππάρχου δὲν ἦτο σχολὴ σωφροσύνης, ἐκ δὲ τῶν γραπτῶν ἀγγείων μανθάνομεν ὁπόσης εὐνοίας ἐτύγχανον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τὰ συμπόσια, αἱ μακραὶ πανυχίδες, ἃς διήρχοντο ᾄδοντες καὶ πίνοντες, αἱ θορυβώδεις ἐπάνοδοι κατὰ τὴν ἠῶ, ὁπόταν συνεωθοῦντο οἱ συμπόται κλονούμενοι ἀνὰ τὰς ὁδοὺς καὶ παρεδίδοντο ἡμίγυμνοι εἰς ἀχαλινώτους ὀρχήσεις. Πλεῖστοι τῶν συμποτῶν τούτων ἦσαν ἀγένειοι· ἦσαν οἱ λέοντες τῶν χρόνων ἐκείνων, οἱ ὁρίζοντες τὴν κομψότητα τῶν ἠθῶν καὶ πληροῦντες τὰς Ἀθήνας διὰ τῆς λαμπρότητος καὶ τοῦ θορύβου τῶν ἑορτῶν αὐτῶν. Αἱ ἠθικαὶ ἀταξίαι, οἱ παράδοξοι ἔρωτες, δὲν ἦσαν τότε σπανιώτεροι τῶν χρόνων τοῦ Ἀριστοφάνους. Ὁ γηραιὸς Πρατίνας, ὁ ἀντίπαλος τοῦ Χοιρίλου καὶ τοῦ Αἰσχύλου, δὲν εἰκόνισεν ἐν καλῷ ὑπορχήματι νέους μεθύσους, ὧν ὁ αὐλὸς ὁπωσδήποτε κανονίζει τὸ κλονούμενον βῆμα, καὶ οἵτινες πλήσσονται διὰ τῶν πυγμῶν πρὸ τῆς θύρας τῆς ἐρωμένης αὐτῶν; [1]. Ὁ ζωγράφος Ἱέρων, οὗ γνωστὴ ἡ πρὸς τὰς ἐρωτικὰς σκηνὰς κλίσις, ἦτο προγενέστερος τοῦ Ἀριστοφάνους, ἀναμφιβόλως δὲ αἱ εἰκόνες αὐτοῦ εἰσὶν ἀκριβὲς τῆς πραγματικότητος ἀντίγραφον. Ὁ Ἀριστοφάνης προφανῶς ἐγένετο ἠχὼ τῆς κοινῆς γνώμης, ἥτις πάντοτε ἀγαπᾷ νὰ ἐγκωμιάζῃ τὸ παρελθὸν καὶ νὰ καταθλίβῃ τὸ παρὸν διὰ παντὸς ὀνείδους καὶ δεινοῦ. Ἡ ἥκιστα κολακευτικὴ εἰκών, ἣν ποιεῖται τῶν συγχρόνων ἠθῶν, οὐδὲν ἀποδεικνύει κατὰ τῶν ἠθῶν τούτων· εἶναι ἐκ τῶν κοινῶν τόπων τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας, εἷς τῶν τύπων τῆς ἀντιθέσεως. Ἡ ἐκθειαζομένη νεότης, δὲν φαίνεται ἡμῖν

[1] Ἀθήν. ΙΔ', σ. 617 D.

κρείσσων τῆς δυσφημουμένης, μᾶλλον δ' εἰπεῖν ἔχει ἴδια ἐλαττώματα, ὡς ἡ ἄλλη ἔχει ἰδίας ἀρετάς· διότι δὲν δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος δὲν ὑπῆρχεν εἰμὴ διαφθορά· ἀσφαλεῖς καὶ σαφεῖς ἐνδείξεις εἶναι ὑπὸ οἱ τοῦ Πλάτωνος παρὰ τῷ Σωκράτει μνημονευόμενοι νέοι, ὁ Λύσις καὶ ὁ Μενέξενος.

Ἀφήσωμεν λοιπὸν τὰς Νεφέλας καὶ τὴν ἄδικον αὐτῶν λοιδορίαν· αἱ κρίσεις τῶν φιλοσόφων δέονται πλείονος προσοχῆς. Δὲν θὰ ἐκταθῶμεν περὶ τῶν σφαλμάτων, ἃ ὑποδεικνύουσιν ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τῆς ἀγωγῆς πρὸς τὴν Πολιτείαν. Εἴδομεν ὅτι ἡ ἀξία τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀγωγῆς ἐνέκειτο ἐν τῇ ἀνεξαρτησίᾳ ἀπὸ τῆς πολιτείας. Ἀλλὰ δὲν δύναταί τις νὰ αἰτιᾶται τὴν φιλοσοφίαν, ὅτι ὑπελάμβανε πονηρὰν τὴν ἀνεξαρτησίαν ταύτην. Ἐπειδὴ κατ' αὐτοὺς σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι ἡ εὐτυχία, ἧς ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχῃ τις ἄνευ τῆς ἀρετῆς, ἔπεται ὅτι ἡ πολιτεία ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν πολιτῶν τὴν ἀναγκαίαν πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν αὐτῆς ἀρετὴν ταύτην, καὶ ὅτι, ὅπως ἀσφαλίσῃ τὴν κτῆσιν καὶ τὴν πραγματικότητα, ἀνάγκη αὐτὴ νὰ διδάξῃ ταύτην εἰς αὐτούς. Οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης ὑπελόγισαν τὰ τῆς ἐλευθερίας ἀποτελέσματα. Ἀφαρπασθέντες ἀμφότεροι ὑπὸ τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἠθικῆς αὐτῶν, μὴ δυνάμενοι δὲ ν' ἀπαιτήσωσι παρὰ τῆς θρησκείας, στερουμένης τῆς πρὸς τοῦτο ἐξουσίας, τὴν ὑπερίσχυσιν αὐτῆς, προσανέθεντο τὴν φροντίδα ταύτην τῇ πολιτείᾳ, μόνῃ κεκτημένῃ ἱκανὴν δύναμιν νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὰς συνειδήσεις.

Ὡσαύτως δὲν ἐκπληττόμεθα βλέποντες τὸν Πλάτωνα, πραγματευόμενον περὶ τῆς ἀκολάστου ἀγωγῆς τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιδοκιμάσῃ ἀσυζητητὶ τὰς ἀφελεῖς ἰδέας τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ· ἐνέκειτο τῇ φύσει αὐτῆς νὰ ἀναλύσῃ αὐτάς, ἐκ δὲ τῆς ἀναλύσεως ταύτης ὤφειλον νὰ προκύψωσι πλεῖσται ἀντιφάσεις μεταξὺ τῶν παλαιῶν μύθων καὶ τῶν κανόνων τοῦ καθήκοντος, μεταξὺ τοῦ δόγματος καὶ τῆς ἠθικῆς. Πολὺ πρὸ τοῦ Πλάτωνος ὁ Ξενοφάνης ἐξεπλάγη ἐκ τῶν τοιούτων παραπτωμάτων[1]. Ἡ δὲ παράδοσις τὸν Πυθαγόραν ἔλεγε «κατελθόντα εἰς ᾅδου τὴν μὲν Ἡσιόδου ψυχὴν ἰδεῖν πρὸς κίονι χαλκῷ δεδεμένην καὶ τρίζουσαν, τὴν δ' Ὁμήρου κρεμαμένην ἀπὸ δένδρου καὶ ὄφεις περὶ αὐτήν, ἀνθ' ὧν εἶπον περὶ θεῶν[2]».

[1] Zeller, la philosophie des Grecs, II, σ. 23 καὶ ἑφ.

[2] Διογένης Λαέρτιος, Η', 21.

Εἶναι ἡ αἰωνία διαμάχη τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς πίστεως, ἣν αὐτὴ αὕτη ἡ Ἑλλὰς ἐγνώριζεν, καίτοι ἡ πίστις οὐδέποτε ἦτο ἐπιθετικὴ καὶ οὐδέποτε ἐκήρυξε τὸν πόλεμον πρὸς τὸ λογικόν. Ὁ Πλάτων ἁμαρτάνει, διότι δὲν διεῖδεν, ὅτι ἀθῴως ἐκτιθέμενοι καὶ ἀκουόμενοι οἱ μῦθοι, οὓς καταδικάζει, δὲν βλάπτουσι καὶ ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ σπείρων τὰς παγίδας καὶ τοὺς κινδύνους διὰ τῆς λίαν διορατικῆς καὶ λεπτολόγου αὐτοῦ ἐπικρίσεως. Οὐδεμία θρησκεία δύναται ν' ἀντιταχθῇ εἰς τοιαύτην ἔρευναν, καὶ αἱ ἠθικώταται δὲ καθίστανται ἀνήθικοι, ὅταν ἀποστερούμεναι τοῦ θαυμασίου, ὅπερ εἶναι ἡ οὐσία αὐτῶν, διερευνῶνται μεθ' ὑπερβολικῆς αὐστηρότητος. Ὁ Πλάτων βλέπει ὡσαύτως τὴν ὠφέλειαν τῶν ἀφηγήσεων τούτων. Ἡ διάνοια τοῦ παιδὸς οὖσα ἐσαεὶ ἐν κινήσει πλάττει περὶ ἑαυτὴν χιμαίρας ἀθῴας ἐν αἷς ἀρέσκεται διατρίβουσα. Ἵνα κατανοήσῃ τὴν πραγματικότητα, κατανοεῖ καὶ ἀγαπᾷ τὸν μῦθον, ὅταν μάλιστα ἔχῃ θελχθῇ ἐκ τούτου. Πρέπει νὰ εὐχαριστήσῃ τὴν ἰδεώδη ταύτην ἀνάγκην, ἥτις εἶναι ἡ ἀρχὴ γονίμου τινὸς κινήσεως. Σήμερον πλανᾶται ἡ παιδαγωγία πιστεύουσα ὅτι δύναται νὰ διαπλάττῃ τὰς νεαρὰς διανοίας διὰ θετικῶν γνώσεων. Ὑποχρεοῦσα αὐτὰς εἰς κατανόησιν ὡρισμένης τινὸς ἐπιστήμης κατέχει αὐτὰς αἰχμαλώτους ὑπὸ τὸ κράτος τῶν πραγματικῶν γεγονότων καὶ οὐ μόνον καθιστᾷ αὐτὰς πρωίμως σοβαράς, ἀλλ' ἀναστέλλει τὴν ὁρμήν, τὴν παρασύρουσαν καὶ διατηροῦσαν ἐν σωτηρίῳ ἐνεργείᾳ. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀναμφιβόλως δὲν ἐσκέπτοντο οὕτως, ἀλλ' ᾐσθάνοντο αὐτομάτως τὴν δραστικότητα τῶν μύθων καὶ ἔδιδον ἐν τῇ ἀγωγῇ χῶρον τοσοῦτῳ μείζονα, ὅσον οἱ μῦθοι οὗτοι ἦσαν αὐτοῖς ἄρθρα πίστεως, οὐδεὶς δέ, πλὴν δυσφοροῦντός τινος λογάδος, ἐφαντάζετο νὰ καταδείξῃ τὸ παράδοξον ἢ τὰς ἀσχημοσύνας.

Τὸ ἐλάττωμα τῆς ἀγωγῆς παρ' αὐτοῖς δὲν εἶναι ὅτι αὕτη ἦτο ἀνειμένη καὶ ἀπηλλαγμένη πάσης ἐξαρτήσεως ἀπὸ τῆς Πολιτείας, ἀλλ' ὅτι κατεῖχε μικρὸν χῶρον ἐν τῇ οἰκογενείᾳ. Ἀπαλλασσόμενος πρωίμως πάσης πατρικῆς ἐποπτείας ὁ νεαρὸς Ἀθηναῖος, ἐὰν μὲν ἦτο μέσης τάξεως, ἀφίετο εἰς ἑαυτόν, ἐὰν δὲ πλούσιος, κατηνάλισκε τὰ κάλλιστα τῆς ζωῆς ἔτη ὑπεξούσιος ὢν παιδαγωγοῦ τινος, διαδεχθέντος τὴν τροφόν, τὴν ἐπιμεληθεῖσαν τῆς βρεφικῆς αὐτοῦ ἡλικίας. Ἐν τῇ συνεχεῖ ἐπιμιξίᾳ μετὰ τῶν ξένων, ὧν ἡ βάρβαρος καταγωγὴ καὶ τὰ συχνάκις σκαιὰ ἤθη δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξασκήσωσιν εἰμὴ κακὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν, ἀπόλλυσι κατὰ μικρὸν τὸ αἴσθημα τῶν δεσμῶν, τῶν ἑνούντων αὐτὸν

πρὸς τὴν οἰκογένειαν, καὶ τῶν καθηκόντων, τῶν ὑπὸ τῶν δεσμῶν τούτων ἐπιβαλλομένων αὐτῷ. Ἀληθῶς τῆς βρεφικῆς αὐτοῦ ἡλικίας ἐπιμελεῖται ἡ μήτηρ· ὁ πατὴρ ἐνίοτε ἠδύνεται ἐπὶ ταῖς παιδιαῖς αὐτοῦ· ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ· διότι οὔτε διὰ τῆς ὁμιλίας οὔτε διὰ τῶν συμβουλῶν ἐξασκοῦσιν ἐπ' αὐτοῦ τὸ εὐεργετικὸν κράτος, οὗ παράδειγμα παρουσιάζουσιν οἱ νεώτεροι χρόνοι. Οὕτως ἐλαχίστη εἶναι ἡ δύναμις τῆς ὑϊκῆς στοργῆς ἐν Ἀθήναις. Μάτην ὁ νόμος ὁρίζει τοῦτο καὶ ἀπαγορεύει τοῖς παραβάταις τὴν εἰς τὰ ἀξιώματα καὶ τὸ βῆμα ἄνοδον[1]· μάτην ἀπαιτεῖ τοῦτο ἡ εὐπρέπεια· δὲν ἀπαντᾷ τις παρὰ τῷ νεαρῷ Ἀθηναίῳ τὴν πρὸς τοὺς γονεῖς αἰδῶ, ἥτις ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ πρῶτον αὐτοῦ καθῆκον. Ὁμολογητέον προσέτι ὅτι ὁ νόμος ἐπὶ τούτου οὐδόλως σχεδὸν δείκνυται ἀπαιτητικός· διατάσσει μόνον αὐτὸν νὰ ἐπικουρῇ αὐτοῖς ὅταν γηράσωσιν· ἀπαγορεύει νὰ τύπτῃ αὐτούς· ἰδοὺ τὸ πᾶν· ἡ κοινὴ γνώμη ἀρκεῖται εἰς ταῦτα. Ὁ Λυσίας ἐκ σεβασμοῦ δὲν εἰσήγαγεν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς μητρὸς αὐτοῦ τὰς τρεῖς ἑταίρας Μετάνειραν, Νικαρέτην καὶ Νέαιραν, ἃς ἔφερεν ἐκ Κορίνθου, ὅπως μυήσῃ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια[2]. Ὅθεν ἐνταῦθα ἔγκειται τὸ ἐλάττωμα τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀγωγῆς· ἡ ἐπιρροὴ τῆς οἰκογενείας εἶναι ἐλαχίστη· ὁ πατὴρ καὶ ἡ μήτηρ ἐλάχιστον μέρος ἔχουσιν εἰς τὴν ἀνατροφὴν τοῦ παιδός.

Ἀλλ' ὅμως ἄδικον ἔσται νὰ παραγνωρίσωμεν τὴν φροντίδα τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων καταβαλλομένην πρὸς διάπλασιν τῶν ἠθῶν τῆς νεότητος. Ἐπὶ πάντων τῶν τρόπων τῆς ἀγωγῆς εἴδομεν δεσπόζουσαν τὴν μέριμναν πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν ἠθικῶν διαθέσεων τοῦ μαθητοῦ. Αὐτὴ ἡ γυμναστική, ἡ κατὰ τὸ φαινόμενον ἐπιδιώκουσα τὴν αὔξησιν τῆς φυσικῆς εὐρωστίας, συνετέλει πρὸς ἐνδυνάμωσιν τῆς ψυχῆς παρέχουσα αὐτῇ τὸ θάρρος καὶ τὰς λοιπὰς τῷ στρατιώτῃ ἀναγκαίας ἀρετάς. Ἐὰν πρωίμως ἡ μουσικὴ ἐκαλλιεργήθη ὡς ἡδονή, μὴ λησμονήσωμεν ὅτι ἐσκόπει τὸ πρῶτον τὴν καταστολὴν τῶν παθῶν καὶ ὅτι καὶ εἰς τὴν ἁπλῆν τάξιν τῶν τέρψεων καταπεσοῦσα ἐξήσκει ἔτι σωτήριον ἐνέργειαν ἀνυψοῦσα τὰς διανοίας καὶ διδάσκουσα αὐτὰς νὰ ζῶσιν οἰκείως πρὸς τοὺς ποιητάς. Ἀλλ' ἐν τῇ καθαρῶς φιλολογικῇ

[1] Ἰσαῖος, περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου. 32.—Δημοσθ. κατὰ Εὐβουλίδου, 70. Τοῦ αὐτοῦ, κατὰ Τιμοκρ. 105.—Αἰσχίν. κατὰ Τιμάρχου, 28.— Διογ. Λαέρτιος, Α', 55.

[2] [Δημοσθ.] κατὰ Νεαίρας, 22.

ἀγωγῇ καταφαίνεται ἰδίᾳ ὁ σκοπὸς οὗτος τοῦ ἠθικοποιεῖν. Διότι ἐπεθύμουν νὰ διδαχθῇ ὁ παῖς ἐν τῇ φιλογίᾳ, οὐχὶ ἡδυπαθεῖς ὀρέξεις, ἀλλὰ κανόνας σωφροσύνης, ἱκανοὺς νὰ ὁδηγήσωσιν αὐτὸν διὰ μέσου τοῦ βίου. Ἐποποιία, λυρικὴ ποίησις, τραγῳδία καὶ αὐτὴ ἡ κωμῳδία συνετέλουν, ὅπως κρείττονα αὐτὸν καταστήσωσιν. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ κατανοεῖν τὴν φιλολογίαν πιθανὸν νὰ φανῇ στενός· δὲν εἶναι κατὰ βάθος ὁ ἀληθὴς τρόπος τοῦ κατανοεῖν αὐτήν; Εἶναι ἄλλο τι ἡ ἠθικὴ διδασκαλία, αἱ δὲ μεγάλαι σκέψεις, ἃς ὑπαγορεύει, αἱ γενναῖαι συγκινήσεις, ἃς παρέχει, δὲν εἶναι ἡ ἀσφαλεστάτη ὠφέλεια, ἣν ἐξ αὐτῆς πορίζονται; Τοιοῦτον ἦτο τὸ αἴσθημα τῶν Ἀθηναίων, διδασκόντων αὐτήν. Εὐαίσθητοι ὄντες πρὸς τὰς καλλονὰς τῆς εὐπρεπείας ἐθαύμαζον μάλιστα τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, μᾶλλον δὲ κατ' αὐτοὺς ἠθικαὶ ἀρεταὶ καὶ εὐπρέπεια δὲν ἀπετέλουν ἀλλ' ἢ ἓν καὶ τὸ αὐτό· τὸ ὕφος δὲν ἦτο ἢ τὸ περίβλημα τῆς ἰδέας, τὸ περικάλυμμα, οὗ ἄνευ σκέψις δὲν ὑπάρχει. Ὅτι λοιπὸν πρὸ παντὸς ηὔχοντο ἦτο νὰ διαπλάσσωσι τοὺς χαρακτῆρας, πρὸς τοῦτο δὲ ὄντως πρέπει νὰ τείνῃ ἡ ἀγωγή. Ἐὰν ἡ ἠθικὴ αὐτῶν διέφερε τῆς ἡμετέρας, ἦτο ὅμως τὸ ἰδεῶδες πρὸς ὃ ὁ παῖς ἔπρεπε νὰ ῥυθμίσῃ ἑαυτόν. Δὲν ἐλησμόνει ὅτι ὁ μέγας ἀγὼν τοῦ βίου εἶναι αὐτὸς ὁ βίος καὶ ὅτι πρέπει νὰ διδάξωσι τοὺς νέους τὸν τρόπον τοῦ ζῆν. Κατενόουν ὡσαύτως ὅτι τὰ μαθήματα ταῦτα τῆς ἀρετῆς πρέπει νὰ εἶναι εὐάρεστα, καθίστων δὲ αὐτὰ τοιαῦτα κατ' ἀρχὴν καὶ διότι ἡ ἡδύτης αὕτη ὑπῆρχεν ἐν τῇ φύσει αὐτῶν. Ἀλλ' ὅμως στερρῶς ἐπίστευον ὅτι καθῆκον τοῦ παιδαγωγοῦ εἶναι νὰ διευθύνῃ πρὸς τὸ καλὸν τοὺς ἐμπιστευομένους αὐτῷ, πᾶσα δὲ ἡ ἀρχαιότης ἀπεδέξατο τὴν γνώμην ταύτην. Ἐπίφθονος ὕπαρξις κοινωνίας, ἐν ᾗ τὰ πάντα ἦσαν ἁπλᾶ! Ἐφαντάσθημεν διαιρέσεις, πρὸς ἃς οἱ ἀρχαῖοι ἦσαν ὅλως ξένοι· ἑνεκαδὲ τῆς ποικιλίας τῶν προσκτωμένων γνώσεων ἐθέσαμεν φραγμὸν ὅπου αὐτοὶ δὲν ἔθετον· νομίζομεν ὅτι ἡ ἠθικὴ οὐδὲν ἔχει ν' ἀναμίξῃ μετὰ τῆς ἐπιστήμης, οὔτε ἡ καλλιεργία τῆς διανοίας μετὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ καθήκοντος. Ἀλλ' ἡ ἀγωγὴ δὲν εἶναι πάντοτε ἡ αὐτή, ἐπὶ δὲ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, ὡς ἐν Ἀθήναις, ὑπάρχει ἑτέρα ἀγωγὴ ἐκείνης, ἥτις ἄγει πρὸς τὴν ἀρετήν;

ΤΕΛΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἡ δευτέρα αὕτη ἔκδοσις ἦτο ἑτοίμη, ὅτε ἐδημοσιεύθη ἐν Λονδίνῳ τὸ ἀνέκδοτον σύγγραμμα τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας* τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀνευρεθὲν ἐπί τινος παπύρου τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου [1]. Δὲν σκοπεύω νὰ ἐκταθῶ ἐπὶ τούτου, οὗ ἡ ἀνακάλυψις εἶναι σπουδαιοτάτη εἰς τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν, καὶ ἧς ἕνεκα σπουδαιότατα ἔργα θὰ γραφῶσιν. Ἐκ τινων βεβαίων ἐνδείξεων χρονολογικῶν ἐξ αὐτοῦ τούτου προερχομένων, ἡ σύνταξις αὕτη ἀνάγεται εἰς χρόνους οὐχὶ προτέρους τοῦ 328 π. Χ. [2]. Λοιπὸν ἡ εἰκὼν τῆς Ἀθηναίων πολιτείας κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἀναφέρεται εἰς χρόνους ἱκανῶς μεταγενεστέρους, ἀλλὰ καὶ οἱ χρόνοι οὗτοι εἶναι τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἀθηνῶν· ὥστε οἱ τότε ἐν ἰσχύϊ θεσμοὶ ἔχουσι πρὸς ἡμᾶς μεγάλην ἀξίαν. Μεταξὺ τῶν ἐκτιθεμένων ἀπαντᾷ ἡ ἐφηβία, εἰς ἣν ὅλον ἀφιεροῦται κεφάλαιον [3]. Νομίζω ἐπάναγκες νὰ καταστήσω γνωστὸν τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ προσθέτων εἰδήσεις τινάς, ἃς εὐλαβούμενος τὸ ἐκτυπωθὲν ὅλον ἔργον δὲν παρέθηκα εἰς τὰς προηγουμένας σελίδας.

Α'

Ἰδοὺ τίς ἦτο κατ' Ἀριστοτέλη ὁ ὀργανισμὸς τῆς Ἀθηναϊκῆς »ἐφηβίας. «Ἐγγράφον[ται] δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτωκαίδεκα ἔτη »γεγονότες· ὅταν δὲ γράφωνται διαψηφίζονται περὶ αὐτῶν ὀμόσαν»τες οἱ δημόται, πρῶτον μὲν εἰ δοκοῦσι γεγονέναι τὴν ἡλικίαν τὴν »ἐκ τοῦ νόμου, κἂν μὴ δόξωσιν ἀπέρχονται πάλιν εἰς παῖδα[ς, δ] »εὔτερον δ' εἰ ἐλεύθερός ἐστι καὶ γέγονε κατὰ [το]ὺς νόμους. »ἔπειτ' ἂν μὲν ἐπιψηφίσωνται μὴ εἶναι ἐλεύθερον, ὁ μὲν ἐφίησιν εἰς »τὸ δικαστήριον, οἱ δὲ δημόται κατηγόρους αἱροῦνται πέντε [ἄν]»δρας ἐξ αὐτῶν, κἂν μὲν μὴ δόξῃ δ[ικαί]ως ἐγγράφ[εσ]θαι πωλεῖ »τοῦτον ἡ πόλις· ἐὰν δὲ νικήσῃ τοῖς [δη]μόταις ἐπανάγκες ἐγγρά»φεται· μετὰ δὲ ταῦτα δοκιμάζει τοὺς ἐγγραφέντας ἡ βουλή, κἄν τις »δόξ[ῃ ν]εώτερος ὀκτωκαίδεκα ἐτῶν εἶναι, ζημιοῖ [τοὺ]ς δημότας »τοὺς ἐγγράψαντας. ἐπὰν δὲ δοκιμα[σθ]ῶσιν οἱ ἔφηβοι, συλλεγέν»τες οἱ πατέρες αὐτῶν [εἰ]ς τὰς φυλὰς ὀμόσαντες αἱροῦνται τρεῖς »ἐκ τῶν φυλετῶν τῶν ὑπὲρ τετταράκοντα ἔτη γεγονότων οὓς ἂν »ἡγῶνται βελτίστους εἶναι καὶ ἐπιτηδειοτάτους ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐφή»βων, ἐκ δὲ τούτων ὁ δῆμος ἕνα τῆ[ς φ]υλῆς ἑκάστης χειροτονεῖ »σωφρονιστὴν καὶ [ἐπιμ]ελητήν ἐκ τῶν ἄλλων Ἀθηναίων ἐπὶ πάντα. »σ[υλ]λαβόντες δ' οὗτοι τοὺς ἐφήβους, πρῶτον μὲν τὰ ἱερὰ περιῆλθον, »εἶτ' εἰς Πειραιέα πορεύονται καὶ φρουροῦσιν οἱ μὲν τὴν Μουνυχίαν »οἱ δὲ τὴν ἀκτήν. χειρο[τονεῖ] δὲ καὶ παιδοτρίβας αὐτοῖς δύο καὶ »διδασκάλους. [οἵ]τινες ὁπλομαχεῖν καὶ τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν »κ[αὶ] καταπέλτην ἀφιέναι διδάσκουσιν· δίδωσι δὲ καὶ εἰς τρο[φὴν] »τοῖς μὲν σωφρονισταῖς δραχμὴν μίαν ἑκάστῳ, τοῖς δ' ἐφήβοις τέτ»ταρας ὀβολοὺς ἑκάστῳ· τὰ δὲ τῶν φυλετῶν τῶν αὐτοῦ λαμβάνων »ὁ σωφρονιστὴς ἕκαστος ἀγοράζει τὰ ἐπιτήδεια πᾶσιν εἰς τὸ κοινόν, »(συσσιτοῦσι γὰρ κατὰ φυλάς), καὶ τῶν ἄλλων ἐπιμελεῖται πάντων. »καὶ τὸν μὲν πρῶτον ἐνιαυτὸν οὕτως ἐξάγουσι· τὸν δ'[ὕ]στερον, »ἐκκλησίας ἐν τῷ θεάτρῳ γινομένης, ἀποδειξάμενοι τῷ δήμῳ τὰ »περὶ τὰς τάξεις καὶ λαβόντες ἀσπίδα καὶ δόρυ παρὰ τῆς πόλεως »περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις. Φρου»ροῦσι δὲ τὰ δύο ἔτη, χλαμύδας ἔχοντες, καὶ ἀτελεῖς εἰσὶ πάντων· »καὶ δί[κη]ν οὔτ[ε] διδόασιν οὔτε λαμβάνουσιν ἵνα μὴ πράγμασι »συμμιγεῖέν τι, πλὴν περὶ κλήρου καὶ ἐπικλή[ρου], κἄν τινι κατὰ »τὸ γένος ἱερωσύνη γένηται· διεξελθόντων δὲ τῶν δυεῖν ἐτῶν ἤδη »μετὰ τῶν ἄλλων εἰσίν· τὰ μὲν οὖν περὶ τὴν τῶν πολιτῶν ἐγγρα»φὴν καὶ τοὺς ἐφήβους τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον».

Τοιοῦτον τὸ κεφάλαιον τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς ἐφηβίας. Βλέπει τις ὅτι πλὴν τῶν πρὸ πολλοῦ γνωστῶν μνημονεύει καὶ ἕτερα, οἷα ἡ διπλῆ *δοκιμασία* τῶν ἐφήβων καὶ ἡ μετοχὴ τῆς Βουλῆς τῶν Πεντακοσίων [4], ἡ ἐκλογὴ δύο βαθμῶν σωφρονιστῶν καὶ ἡ φύσις τῶν μετὰ τοῦ γυμνασίου σχέσεων αὐτῶν, τέλος ὁ χαρακτὴρ τῶν διδασκάλων τῶν ἀναλαμβανόντων τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων. Ἄξια λόγου λεπτομέρεια τῆς *δοκιμασίας* εἶναι ἡ σπουδαιότης, ἣν ἀπέδιδον

[1] Aristotle on the constitution of Athens, ὑπὸ F. G. Kenyon. Λονδῖνον καὶ Ὀξωνία, 1891.

[2] Kenyon, Introduction, σ. 17.

[3] Ἀθηναίων Πολιτεία, 42.

[4] Βλ. ἀν. σ. 153 σημ. 4.

τῇ ἡλικίᾳ [1]. Κατὰ τὸν νόμον προφανῶς δὲν ἀπέλαυον πρὸ τῆς συμπληρώσεως τῶν δεκαοκτὼ ἐτῶν τῶν δικαίων, ἅτινα ἐπέφερεν ἡ εἰς τὸ *ληξιαρχικὸν γραμματεῖον* ἐγγραφή· ἀπήτει, ὅπως ἡ ἐφηβία, σῶμα οὐσιωδῶς στρατιωτικόν, περιλαμβάνῃ νέους ἔχοντας φυσικήν τινα ἀνάπτυξιν. Νομίζω δέ ὅτι κατέδειξα ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος ἡ ἡλικία τῶν δεκαοκτὼ ἐτῶν δὲν ἀπῃτεῖτο πλέον ἀπὸ τῶν ἐφήβων [2]. Ἐννοεῖ δέ τις ἤδη τὴν δύναμιν τῆς παραβλέψεως ταύτης, ἥτις σημειοῖ μεταβολήν τινα βαθεῖαν ἐν τῷ θεσμῷ ἀποδεικνύουσα ὅτι ἡ ἐν τῷ ληξιαρχικῷ γραμματείῳ ἐγγραφὴ καὶ ἡ εἰς τοὺς ἐφηβικοὺς καταλόγους ἐγγραφὴ εἰσὶ διάφοροι, ἐν ᾧ πρότερον συνεχέοντο. Τοιαύτη πραγμάτων κατάστασις δὲν ὑπῆρξεν εἰμὴ ὅτε ἡ ἐφηβία δὲν ἦτο πλέον ὁ σκοπός, πρὸς ὃν ἅπαντες ἔτεινον.

Ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῶν σωφρονιστῶν παρατηρητέον τίνι τρόπῳ μετεῖχον οἱ πατέρες. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη «αἱροῦνται τρεῖς ἐκ τῶν φυλετῶν τῶν ὑπὲρ τεσσαράκοντα ἔτη γεγονότων, οὓς ἂν ἡγῶνται βελτίστους εἶναι καὶ ἐπιτηδειοτάτους ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐφήβων». Ἴσως ἐνυπάρχει ἐνταῦθα ἔνδειξις ἀφορῶσα εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν διωρίζετο ὁ κοσμητής, ὁ διαδεξάμενος τοὺς ἄρχοντας τούτους. Πιστεύω, ὅτι ἐν ἀρχῇ τοὐλάχιστον οἱ πατέρες διώριζον αὐτόν· προέτεινον τῇ Βουλῇ πλεῖστα ὀνόματα, ἐξ ὧν αὕτη ἐξέλεγεν. Ἀποδεικνύουσι δὲ τοῦτο αἱ ὑπάρχουσαι σχέσεις, ὡς βλέπομεν, κατὰ τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα μεταξὺ τοῦ κοσμητοῦ καὶ τῶν πατέρων, αἵτινες μαρτυροῦσι περὶ τῆς καλῆς αὐτοῦ διοικήσεως καὶ αἰτοῦσιν ὅπως ἀμειφθῇ [3]. Ἐκ τῆς πραγματείας τοῦ Ἀριστοτέλους γίνεται πάντως καταφανὴς ἡ ἀρχαιότης τῶν σωφρονιστῶν [4]. Ἡ ἡλικία τῶν τεσσαράκοντα ἐτῶν, καθ' ἣν ἐξελέγοντο, συμφωνεῖ πρός τινας τῶν διατάξεων τοῦ Σόλωνος, ὧν ἐμνημόνευσα [5]. Ἡ ὑπόδειξις αὐτῶν ὑπὸ τῶν πατέρων τῶν ἐφήβων συμφωνεῖ πρὸς τὸν παλαιὸν Σολώνειον νόμον, ἐντελλόμενον τοῖς πατράσι ἐπιβλέπειν τὴν τῶν ἑαυτῶν παίδων διδασκαλίαν [6].

Σημειώσωμεν τέλος, ὅτι κατὰ τὴν Ἀθηναίων πολιτείαν ἡ ἐφηβικὴ ἀγωγὴ περὶ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος ἦτο ἔτι ὅλως στρατιωτική· τὸ κύριον καθῆκον τῶν διδασκάλων τῆς ἐφηβίας ἦτο νὰ διδάσκωσι τοὺς νέους τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα [1]. Τοῦτο βεβαιοῖ τὴν ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ ἀναπτυχθεῖσαν θεωρίαν [2].

[1] Βλ. Ἀριστοφ, Σφῆκες 578 καὶ τὸν σχολιαστήν.
[2] Βλ. σ. 322—323.
[3] C. I. A. II, 478, στ. 11 καὶ ἐφ.—Βλ. ἀν σ. 179.
[4] Βλ. σ. 51.
[5] Βλ. σ. 40.
[6] Βλ. σ. 33.

Β'

Πρὸς τὰ ψηφίσματα πρὸς τιμὴν τῶν ἐφήβων τῆς Κεκροπίδος τῶν ἐγγραφέντων ἐπὶ ἄρχοντος Κτησικλέους [3] παραβλητέα ἐπιγραφή τις τῆς Ἐλευσῖνος ἐσχάτως δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ κ. Φιλίου [4]. Εἶναι τεμάχιον στοιχηδόν, πανταχόθεν τεθραυσμένον, πλὴν τοῦ ἄνω μέρους, ὅπερ δυσκόλως συμπληροῦται. Ἐν ἀρχῇ ὑπῆρχεν ἀφιέρωσις, ἣν δύναταί τις νὰ ἐπανορθώσῃ οὕτως. [Οἱ ἔφηβοι οἱ τῆς Ἱπποθωντίδος φυ]λῆς οἱ ἐπὶ Κτησικλ[έους ἄρχοντος καὶ ὁ σωφρονιστὴς αὐτῶν στεφανωθέντες ὑ]πὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ [δήμου καὶ τοῦ τῶν Ἐλευσινίων δήμου τοῖν Θεοῖν ἀνέθηκα]ν. Εἴπετο ψήφισμα τῶν Ἐλευσινίων, ὧν μέρος μόνον σῴζεται, ἀρχόμενον οὕτως· [Ὁ δεῖνα..... ε[ἶπεν· ἐπειδὴ οἱ τῆς Ἱππο[θωντίδος φυλῆς (;) ἔφηβοι.....] Δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν ἑπομένων ὅτι ἡ μνημονευομένη ἀμοιβὴ ἀπενεμήθη τοῖς ἐφήβοις οὐ μόνον ὅτι μετέσχον θρησκευτικῶν τινῶν τελετῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καλὴν συμπεριφορὰν καὶ πειθαρχίαν. Εὑρισκόμεθα πρὸ ἐγγράφου ὑποῖον τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ κ. Foucart. Οἱ ἔφηβοι οὗτοι τῆς Ἱπποθωντίδος, οἱ ἐπὶ Κτησικλέους ἐγγραφέντες, εἰσὶν οἱ ἑταῖροι τῶν τῆς Κεκροπίδος, οἵτινες εἰσῆλθον εἰς τὸ γυμνάσιον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄρχοντος. Διὰ ταύτης ὁ γνωστός μοι ἀριθμὸς τῶν ἐφηβικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Δ' αἰῶνος ἀνέρχεται εἰς πέντε. Αἱ

[1] Βλ. σ. 336.
[2] Βλ. ἄλλως πρὸς πᾶν τὸ ἀφορῶν εἰς τοὺς ἐφήβους τὸ ἐμὸν ἄρθρον ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Saglio, ἐν λέξ. Ephebi. Ἐν αὐτῷ εὑρήσει τις συμπληρωματικὰς ἐνδείξεις καὶ διορθώσεις, ἃς δὲν ἐνόμισα ἀναγκαῖον ν' ἀναγράψω ἐνταῦθα. Τελευτῶν τὸν λόγον διὰ τῆς τῶν Ἀθηναίων πολιτείας παρατίθημι τὰ χωρία τοῦ συγγράμματος τοῦδε, εἰς ἃ παραπέμπω: σ. 301, σημ. 3. Ἀριστοτέλης, κτλ. Ἀθήν. Πολιτ. 42: σ. 306 σημ. 1, Ἀριστοτ. κτλ.=Ἀθην. Πολιτ. 53.
[3] Βλ σ. 46 καὶ 325.
[4] Ἐφημ. ἀρχαιολ. 1890. σ. 91.
[5] Βλ. 46—49 Ἐνταῦθα λέγω περὶ τῶν βεβαίων ἐφηβικῶν ἐπιγραφῶν. Περί τινων ἄλλων ὑπάρχουσιν ἀμφιβολίαι

λοιπαὶ τέσσαρες κατὰ χρονολογικὴν τάξιν εἰσὶν ἡ ἐπιγραφὴ ἡ ἀφορῶσα εἰς τοὺς ἐφήβους τῆς Κεκροπίδος· τὸ ψήφισμα τῶν Αἰξωνέων, τὸ περιέχον τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος Νεαίχμου (320—319)· τὸ μέγα ψήφισμα τοῦ 305—304· τὸ ψήφισμα τῆς Πανδιονίδος πρὸς τιμὴν τοῦ σωφρονιστοῦ τῶν ἐφήβων τοῦ 303—302. Ἐλπίσωμεν ὅτι νέαι ἀνακαλύψεις θὰ μηκύνωσι τὸν λίαν μικρὸν τοῦτον κατάλογον.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Σελ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1
Α' Ἰδέαι τῶν Ἑλλήνων περὶ ἀγωγῆς 1
Β' Σκοπὸς τῆς Ἑλληνικῆς ἀγωγῆς 9

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἡ Ἀθηναϊκὴ ἀγωγὴ καὶ ἡ πολιτεία.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ 18
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α' Ἐλευθερία διαφόρων διδασκαλιῶν 19
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β' Νομοθετικαὶ διατάξεις ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν 33
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ' Ἡ ἀρχὴ ἐποπτεύουσα τὴν νεότητα 43
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ' Ἡ ἀγωγὴ τῶν παίδων καὶ ἡ ἐφηβία 57

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἀθηναϊκὴ ἀγωγή.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ 66

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΕΦΗΒΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α' Πρώτη ἀγωγὴ τοῦ παιδός 67
Α' Πρώτη ἀγωγὴ τοῦ παιδός. Ἡ τροφός 67
Β' Πατὴρ καὶ μήτηρ. Ἄσματα καὶ διηγήματα πρὸς χρῆσιν τῆς βρεφικῆς ἡλικίας 79
Γ' Ὁ ἐν τῇ γυναικωνίτιδι βίος. Παιδιαί 87
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β' Φιλολογικὴ ἐκπαίδευσις 107
Α' Τὸ διδασκαλεῖον. Ὁ παιδαγωγός 108
Β' Διδασκαλία τοῦ γραμματιστοῦ, Ἀνάγνωσις, γραφή, ἀριθμητική 138

		Σελ.
Γ'	Διδασκαλία τοῦ γραμματιστοῦ (συνέχεια). Ἡ σπουδὴ τῶν ποιητῶν	152
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'	Μουσικὴ ἐκπαίδευσις	177
Α'	Διδασκαλία τοῦ κιθαριστοῦ. Αὐλός, λύρα, ᾄσμα	178
Β'	Σκοπὸς τῆς μουσικῆς διδασκαλίας	194
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'	Γυμναστική	205
Α'	Ἡ παλαίστρα. Ὁ παιδοτρίβης καὶ οἱ βοηθοὶ αὐτοῦ	206
Β'	Διδασκαλία τοῦ παιδοτρίβου. Πάλη, δρόμος, ἅλμα, δίσκος, ἀκόντιον	215
Γ'	Ἄλλαι ἀσκήσεις. Ἡ ὄρχησις	231
Δ'	Σκοπὸς τῆς γυμναστικῆς	241
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'	Μεταβολαὶ ἐπενεχθεῖσαι ἐν τῇ ἀγωγῇ κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα	244
Α'	Ἡ γραφική	244
Β'	Φιλολογία. Ἐπιστῆμαι	248
Γ'	Ἡ φιλοσοφία	256
Δ'	Αἱ τρεῖς περίοδοι τῆς ἀγωγῆς	262
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'	Οἱ διδάσκαλοι καὶ αἱ μέθοδοι αὐτῶν	266
Α'	Περὶ τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν διδασκάλων	266
Β'	Μέθοδος διδασκαλίας	271
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'	Ἀγωγὴ ἔξω τοῦ σχολείου	278
Α'	Θρησκευτικὴ ἀγωγή	279
Β'	Διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή	283
Γ'	Ὁ ἐν κοινῷ βίος	288

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Η ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΦΗΒΟΥ

ΚΑΦΑΛΑΙΟΝ Α'	Ἡ ἐφηβία κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα	298
Α'	Ἀριστοκρατικὸς χαρακτὴρ τῆς ἐφηβίας	299
Β'	Αἱ ἐφηβικαὶ σπουδαί	334
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'	Οἱ ἔφηβοι παρὰ τῷ Ἰσοκράτει	342
Α'	Γνώμη τοῦ Ἰσοκράτους περὶ τῆς τέχνης αὐτοῦ	343
Β'	Διδασκαλία τοῦ Ἰσοκράτους	353
ΕΠΙΛΟΓΟΣ		362
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ		371

api 125
se 274